

Biblioteka
POSEBNA IZDANJA

Branko Horvat

POLITIČKA
EKONOMIJA
SOCIJALIZMA

Recenzenti
dr ALEKSANDAR BAJT
dr IVAN MAKSIMOVIC

GLOBUS / ZAGREB

© Branko Horvat

Naslov originala

The Political Economy of Socialism
M. E. Sharpe, Inc., Armonk, New York, 1982.

Preveli s engleskog
DUBRAVKO MIHALJEK i MIA MIKIĆ

Predgovor jugoslavenskom izdanju

Ovo je jedini od mojih značajnijih radova koji je prije objavljen u inozemstvu nego u zemlji. S obzirom na temu, osjećam potrebu da tu inverziju normalnog slijeda događaja objasnim.

Znanstvena istraživanja na osnovi kojih je pisana ova knjiga zahtijevala su mnogogodišnji rad koji pojedinac ne može sam financirati. Imao sam sreću da budem suradnik Instituta ekonomskih nauka u Beogradu, koji je iz svojih oskudnih sredstava niz godina odvajao određene svote što mi je omogućilo da se veći dio godine posvetim samo radu na ovoj knjizi.

Sljedeći problem bila je nužna literatura. Jugoslavenske biblioteke tako su slabo opremljene da je bilo kakav ozbiljan rad na području društvenih znanosti u zemlji nemoguć. Polazeći s popisom od 100 knjiga u zagrebačku Sveučilišnu biblioteku, vraćao bih se sa 2—3 knjige; ostalih nije bilo. U Beogradu, čija je biblioteka bila razorena za vrijeme rata, bilo je još gore. Ako knjiga nema u domaćim bibliotekama, one se posuđuju od stranih. No, međunarodne međubibliotečne pozajmice čudno funkcioniraju u našoj zemlji. U Stockholmu bih na knjigu iz druge zemlje čekao 10 do 20 dana, u Beogradu 6 do 12 mjeseci. Morao sam se stoga, kao i nekada u partizanima, snalaziti, i pronaći načine vlastitog financiranja istraživanja u centralnim nacionalnim bibliotekama u Parizu, Londonu, Berlinu, Stockholmu i Washingtonu.

Nakon šest godina takvih snalaženja knjiga se primicala završetku, ali su sredstva Instituta presušila. Institut se stoga 1979. godine s mojom *Političkom ekonomijom socijalizma* prijavio na natječaj Fonda za izdavačku djelatnost i naučno istraživački rad Predsjedništva CK SKJ. Nakon nekog vremena od Fonda je stigao ovaj odgovor:

»Rad je projiciran u četiri knjige. Međutim, iz samih naslova knjiga teško se može razabrati teorijsko-metodološki pristup problematici, kao ni polazna hipoteza. Doduše, autor već u prvoj knjizi vrši određenu klasifikaciju sistema kao predmeta kritike. Međutim, ograničavajući se samo na »kapitalizam« i »etatizam« autor nije dao istovremeno i dovoljno ubedljivo teorijsko i metodološko obrazloženje, odnosno teorijsko-istorijsku zasnovanost svog stanovišta. Manje-više šeme ostalih knjiga izazivaju iste nedoumice. Stoga je Upravni odbor ocenio da ne može sufinancirati ovo istraživanje.«

Sekretar UO Fonda
Vlado Cvjetičanin

U nemogućnosti da završim i objavim knjigu u Jugoslaviji, obratio sam se dugogodišnjem izdavaču engleskih prijevoda mojih radova u New Yorku, Myronu Sharpeu. Sharpe se bez oklijevanja prihvatio izdavanja a da nije vidio rukopis, niti je tražio recenziju. Odgovarajući predujam omogućio je završavanje rada, koji je zatim objavljen u rekordnom roku u New Yorku i Oxfordu.

Ovo se izdanje neznatno razlikuje od engleskog, jedino je djelomično popunjena jedna značajna praznina. Da ne bih dalje odugovlačio objavljivanje knjige, u engleskom sam izdanju izostavio istraživanje socijalističke transformacije međunarodnih ekonomskih odnosa. U međuvremenu sam dobio poziv od Međunarodne ekonomske asocijacije da u prosincu 1982. sudjelujem u New Yorku na simpoziju »Skorašnji razvoj ekonomske znanosti s posebnim osvrtom na međunarodne ekonomske odnose«. Bilo je pozvano sedam ekonomista s namjerom da predstavljaju teorijska gledišta sedam karakterističnih regija svijeta. Od mene se očekivalo da izložim socijalističke poglede na svjetsku privredu. Taj poziv mi je omogućio da priprelim tekst koji je, s malim izmjenama i dopunama, ušao kao 19. poglavlje u ovu knjigu. Tako je ovo jugoslavensko izdanje na neki način ipak prvo potpuno izdanje.

Rukopis knjige završen je i predan američkom izdavaču prije etatičke krize u Poljskoj. U poglavlju 17 ta je kriza bila prognozirana, i čitalac može sam usporediti analizu provedenu u tom poglavlju sa stvarnim tokom događaja. Poljska me odavno zanimala, često više afektivno nego znanstveno. Mnogi znanci i poznavanje jezika omogućili su mi da pratim društvene procese u toj zemlji. Nisam ipak mogao pretpostaviti da će — osim Papadopulosove Grčke — Poljska biti jedina evropska zemlja gdje će u poslijeratnom razdoblju biti uvedena vojna diktatura. Još se manje moglo pretpostaviti da će general Jaruželski učiniti ono što ni predratni diktator maršal Pilsudski — koji je također bio »socijalist« — nije uradio, a nije uradila ni jedna meni poznata diktatura: i formalno najaviti rat vlastitom narodu! Etatizam je tako obogatio repertoar represije, i poljski događaji omogućuju da se analiza etatizma u poglavljima 2 i 17 produbi. Budući da su stvari još u toku, ostavio sam to za drugu priliku.

Iako ova knjiga predstavlja pokušaj zasnivanja opće marksističke teorije socijalističkog društva, a profili prijelaznih društava izrađeni su za tri osnovne grupacije zemalja koje danas postoje, bilo bi poželjno da se za jugoslavensko izdanje izradi i specifični profil prijelaznog jugoslavenskog društva. Predradnje za to izvršio sam u svojim knjigama *Ogled o jugoslavenskom društvu* (Mladost, 1969), *Jugoslavenski privredni sistem: Formiranje prve samoupravne privrede* (Sharpe, 1976) i *Funkcioniranje jugoslavenske privrede* (Liber, 1983), te u mnogobrojnim manjim radovima. Međutim, dosad nije bilo ni vremena ni povoljnih okolnosti za sintetsku generalizaciju, pa i to ostavljam za drugu priliku.

Englesko i američko izdanje knjige bilo je popraćeno panegiričnim ocjenama u progresivnim publikacijama, knjiga je ubrzo proglašena jednom od knjiga godine, priprema se kineski prijevod, a objavljeno je i drugo američko izdanje. Kod nas, međutim, izdavači nisu pokazali zanimanje za knjigu, osim dviju kuća — koje su odustale jer su ustanovile da bi objavljivanje bilo preskupo. Zbog toga izražavam više nego

kurtoaznu zahvalnost drugovima koji su u SIZ-u za znanstveni rad donijeli odluku da se knjizi dodijeli najveća, prema propisima moguća, subvencija, što je omogućilo objavljivanje. Također želim odati priznanje izdavačkoj kući »Globus« za ekspeditivan rad na objavljivanju, a magistri Miji Mikić i magistru Dubravku Mihaljeku na savjesnom prevođenju.

Zagreb, 30. srpnja 1983.

Dr Branko Horvat

Predgovor engleskom izdanju

U određenom smislu, ova knjiga predstavlja životno djelo. Ne u smislu stvarnog pisanja — na njoj sam radio samo tokom posljednjih šest godina. Ali razmišljao sam o njenom sadržaju u toku cijelog svog života. Još otkako je moj razred napustio srednju školu u malom provincijskom gradiću u Hrvatskoj da bi se pridružio partizanima u jugoslavenskoj revoluciji, socijalizam je bio moja stalna preokupacija. Moja generacija prihvatila se ostvarivanja onog na što je Marx pozivao u svojoj slavnoj tezi o Feuerbachu: mijenjanja svijeta, ne samo njegovog tumačenja.

Pokazalo se da mijenjanje svijeta uopće nije lak i jednostavan posao. Nasuprot našim izvornim pogledima, socijalizam se pokazao prilično neuhvatljivim i nejasnim. Iako tumačiti svijet nije bilo dovoljno, bio je to još uvijek neophodan uvjet da se on promijeni na željeni način. Zanimanje ozbiljnog teoretskog istraživanja nužno bi imalo razorne posljedice. Većina naših »znanstvenih« objašnjenja pala je na ispitu društvene prakse. Pokazala su se naivnim i prostodušnim, ponekad mračnjačkim i jednostavno potpuno pogrešnim. Vrlo brzo — jedva tri godine nakon svršetka oružane borbe — potreba za temeljitim preispitivanjem primljene socijalističke teorije postala je očigledna. Od tada, razmišljao sam o ovoj knjizi.

Kad sam završio srednju školu, nešto više od godinu dana nakon revolucije, nije mi bilo jasno na koji bih način mogao biti najkorisniji u izgrađivanju socijalizma. Studirao sam tehniku i onda se prebacio na ekonomiju, filozofiju i sociologiju. Na kraju sam zaključio da ekonomija, budući da se bavi »bazom« društva, pruža priliku za dostojno zanimanje. Tako sam postao ekonomist.

Moj dugoročni program uključivao je stjecanje praktičnog iskustva iz planiranja privrednog razvoja i pisanje knjige od fundamentalnog značenja za teoriju socijalističke ekonomije. Iz početka sam program slijedio prilično pomno. Moja druga disertacija, poslije objavljena na nekoliko jezika, bila je teoretsko istraživanje, *Ekonomska teorija planske privrede*. Izraz *socijalističke* ispustio sam iz naslova da ne bih zastrašio izdavače na Zapadu. U pogledu stjecanja praktičkog iskustva, pozvan sam da se pridružim Saveznom zavodu za privredno planiranje, gdje sam postao odgovoran za metodologiju planiranja. Nekoliko godina poslije, iz tog se odjela razvio Institut ekonomskih nauka, na čijem sam čelu bio idućih sedam godina. To je bilo razdoblje intenzivnog

empirijskog istraživanja problema ekonomskog i društvenog razvoja, i planiranja.

Rad na socijalističkoj ekonomskoj teoriji morao sam, međutim, odgoditi, i pomicati sve dalje u budućnost. Na kraju, postalo je apsolutno jasno da se ekonomija ne može proučavati bez istraživanja društvenih odnosa i politike. Na nesreću, studije socijalističkih političkih sistema i društvenog razvoja nisu se pojavljivale, te je tako postalo nužno razviti istovremeno ekonomsku i društveno-političku teoriju. To je, dakle, bila geneza ove *Političke ekonomije socijalizma*.

Možda je potrebno napomenuti da u mojoj upotrebi politička ekonomija ima donekle posebno značenje. Izraz *politička ekonomija* izumljen je prije tri stoljeća da bi se označilo upravljanje narodnom privredom nasuprot upravljanju obiteljskim domaćinstvima. Vremenom, to je značenje doživjelo promjenu. Klasična politička ekonomija označivala je ekonomiku specifičnog društva: ona je značila teoriju kapitalističkog načina društvene proizvodnje. To je teorija koja je postala cilj Marxove *Kritike političke ekonomije*. Pojavom neoklasične ekonomije uklonjene su društvene i političke dimenzije. Ostala je samo čista ekonomija. Uskoro je čista ekonomska teorija počela značiti izgrađivanje modela nepovezanih s bilo kakvim ekonomskim odlučivanjem ili rješavanjem problema realnog svijeta. Tek odnedavno na Zapadu oživljava zanimanje za klasičnim političko-ekonomskim pristupom, zamijenjenim, u međuvremenu, ekonomskom sociologijom. Na Istoku politička ekonomija je ostala okamenjena na stupnju razvoja iz devetnaestog stoljeća, kao da se u svijetu i u teoriji otada nije ništa dogodilo. Stoga se malo pomoći moglo očekivati iz bilo kojeg od ta dva izvora. S druge strane, problem s kojim sam se uhvatio ukoštac zahtijevao je vrlo jasan neortodoksan pristup. Kako socijalističko društvo — usprkos brojnim obećavajućim počecima — još ne postoji, klasičan pristup bio je neprimjeren. I ekonomske i političke institucije trebalo je najprije skicirati, a tek potom proučavati njihovo međudjelovanje. Prema tome, politička ekonomija zahtijevala je spajanje ekonomske i političke teorije u jednu jedinstvenu socijalnu teoriju. To je impliciralo brojne metodološke probleme.

Prije svega, ideja o nacrtu novog društvenog sistema ima sve izgleda da bude prihvaćena s velikom sumnjom. Ne miriše li to na utopiju, na zavaravanje samoga sebe? Joseph Schumpeter je vrlo nedvosmislen kad takav pokušaj naziva »neznanstvenim«. ¹ Za razliku od inženjera, čiji je zadatak graditi nove strojeve, od društvenog znanstvenika ne očekuje se da gradi nove društvene sisteme; njegov je posao da ih kritički analizira i da ih objašnjava. Ipak, logički nema nikave razlike između ta dva zadatka — osim da je potonji mnogo teži. Konstrukcija novog mosta, na primjer, može biti jedinstvena, može predstavljati nešto što nije nikada prije postojalo; svejedno, pouzdano možemo očekivati da se most neće srušiti ako su svi proračuni dobro napravljeni i ako se koriste odgovarajući konstrukcijski materijali. Ili, da uzmemo jedan drugi primjer, Einsteinova teorija mogla se 1905. godine činiti fantastičnom, i jedva ju je itko bio spreman prihvatiti. Ali nitko je nije nazvao utopijskom. I tek kad je prošla na ispitu teoretske konzistentnosti i korespondencije sa stvarnošću, bila je prihvaćena.

Formiranje društvenih institucija je različito jer utječe na vrijed-

nosti za koje su ljudi spremni žrtvovati život. Ono je također različito jer društvena stvarnost uključuje jednu dodatnu dimenziju životnog značenja — svijest. Za razliku od gradnje mosta, »konstrukcijski materijali« se i sami mijenjaju. Zbog toga je izgradnja društva mnogo složenija i teža. Povrh toga, društvena teorija nije samo dio konstrukcije nego također i sama postaje dio stvarnosti. Ova je knjiga ispitivanje tog neistraženog područja. Njena je namjera odgovoriti zahtjevu Roberta Heilbrонера za pretvaranjem »ekonomije u instrument društvene znanosti čija svrha i opravdanje nije toliko rasvjetljavanje načina na koji se društvo stvarno ponaša, koliko formuliranje načina na koje bi se ono trebalo ponašati... utvrđivanje nužnih obrazaca ponašanja koji će društvu omogućiti postizavanje postuliranog cilja«. ²

Cijeli je problem mnogo značajniji nego što bi akademska rasprava o metodologiji mogla odavati. Tradicija zanemarivanja izgradnje budućeg društva — u stvari, otvorenog proglašavanja svakog pokušaja takve konstrukcije utopijskim i protuznanstvenim — vrlo je duga i čvrsto ukorijenjena u socijalističkom pokretu. Ona je počela s Marxom i Engelsom, kojima se možda može oprostiti, jer je društvo u kojem su živjeli — suprotno njihovim vlastitim uvjerenjima — bilo vrlo udaljeno od socijalizma. Ali ta je tradicija još živa, i s razornim posljedicama. Kad je 1891. godine njemačka Socijaldemokratska partija pripremala svoj Erfurtski program, neki su njezini članovi zahtijevali da program sadrži političku i institucionalnu skicu za prijelazno razdoblje. Karl Kautsky, vodeći partijski teoretičar, odbacio je taj prijedlog kao neopravdan, jer vrijeme još nije bilo zrelo. Kad je, dva i pol desetljeća poslije, 1918. godine, vrijeme bilo zrelo, partija nije imala uopće nikakav akcioni program. Teturala se kroz poslijeratni kaos, izgubila vlast, sukobila različite dijelove radničke klase i gurnula zemlju u galopirajuću inflaciju; proizašla društvena i ekonomska nestabilnost, golema nezaposlenost i žučne borbe između komunista i socijalista otvorile su put Hitleru i nacistima. Povijest austrijskog socijalizma gotovo je ista. Slično su ruski socijalisti 1917. godine bili iznenađeni jer ih ništa nije vodilo. Dakako, oni su željeli vlast. Ali što činiti kad se vlast osvoji — bila je to zagonetka za koju se nitko nije zanimao. Krajem 1916. Lenjin — očigledno jedini koji je bio svjestan tog problema, a potaknut polemikom s Buharinom — prihvatio se ponovnog čitanja Marxa, Engelsa i Kautskoga u ciriškoj knjižnici da bi otkrio rješenja koja bi oni sugerirali. Na toj je osnovi, nakon povratka u Rusiju, Lenjin grozničavo sastavio svoju *Državu i revoluciju* između revolucija u veljači i listopadu 1917. Međutim, njegov rad nije bio od velike koristi jer se ideje iz te knjige nisu ili nisu mogle primijeniti na ruskoj pozornici. Uskoro je Lenjin umro. Slučajni i nekontrolirani procesi koji su počeli nakon njegove smrti završili su staljinističkom kontrarevolucijom.

Navodeći ta tri povijesna primjera, ne želim reći da bi znanstveno razrađeni akcioni program i institucionalna skica sutrašnjice revolucije spriječili nacizam i staljinizam. Na žalost, društveni sistem nije tako jednostavan. Ali i nadalje tvrdim da je odsutnost svakog smislenog dugoročnog programa izuzetno pomogla kontrarevoluciji u tim slučajevima.

Podnaslov ove knjige govori da je ona marksističko istraživanje.

Izraz *marksistički* također je potrebno tumačiti na poseban način. On ne znači ponavljanje Marxovih zaključaka koji su bili primjenjivi u povijesnoj situaciji prije stotinu godina. To bi išlo u marksologiju, ne u marksizam. On znači stav koji bi Marx vjerojatno zauzeo da živi danas. Netko će to glatko odbiti, nazivajući to hipotetskim korištenjem izraza koje se ne može provjeriti činjenicama; napokon, Marx je mrtav i ne možemo ga konzultirati. Kako se moja teorija razilazi s Marxovom u nekim važnim pitanjima, a u drugima se bavi problemima koje Marx nije nikada susretao, može se tvrditi da sam jedino ja odgovoran za nju. Međutim, kako je očito pod Marxovim utjecajem, mogao bi se koristiti izraz s crticom, marksizam-horvatizam, koji je Benjamin Ward natuknuo mojem prijašnjem radu. Ali ja još uvijek više volim svoj podnaslov.

Postoje bar dva razloga zbog kojih ovu knjigu treba nazvati jednostavno marksističkom. Jedan je lišiti kritičare zadovoljstva trijumfalnog otkrića da je, na kraju krajeva, ovo marksistička rasprava, te se kao takva može odbaciti. Dobro je unaprijed znati da je ona marksistička, tako da se njezini zaključci ne mogu odbaciti bez podnošenja zadovoljavajućih protudokaza. Drugi je razlog fundamentalniji. Jedan moj prijatelj, poznati marksistički filozof, običavao je reći da je Marx postigao što je htio jer se mogao uspeti na ramena jednog intelektualnog diva — Hegela. Što se mene tiče, slobodno sam se uspeo na široka Marxova ramena. Ni jedna znanost ne počinje ni od čega, i nije lažna skromnost iskazati svoj dug velikim prethodnicima.

Slučajno je moje prvo štivo iz socijalne teorije bio *Komunistički manifest*. Isto je tako slučajno da sam, pošto sam ga pročitao, sudjelovao u jednoj od malobrojnih istinskih socijalnih revolucija našega doba. Marx i revolucija lijepo su se slagali, i moj nevini duh primio je ostatak kao nešto samo po sebi razumljivo. Tako je Marxovo razmišljanje vrlo prirodno ušlo u mene; postalo je dio mog vlastitog razmišljanja i mogjeg vlastitog pristupa društvenim fenomenima. Nisu me »učili« marksizmu, ja sam ga živio. I upravo stoga što sam marksizam spontano prihvatio kao svoj vlastiti način razmišljanja, nisam osjećao nikakve zapreke u ispravljanju primljene teorije kad god se nije slagala s činjenicama. Isto bi bio učinio i Marx.

Marxovi citati brojniji su nego što sam to htio; u određenoj mjeri to se odnosi i na navode iz djela drugih autora. Za to postoje četiri razloga. Marx je, kao i svi veliki mislioci, tako često pogrešno shvaćen i krivo tumačen da bi za one koji nisu upoznati s njegovim učenjem moglo biti korisno upoznati izvornog mislioca. One koji poznaju Marxa, citati bi trebali upozoriti da određena tvrdnja nije slučajna. Treći razlog za citate općenito jest da je, čini se, vrijedno truda istražiti intelektualno porijeklo pojmova koje koristimo. Više puta sam se iznenadio time što su do mojih otkrića prije došli i drugi. Što se tiče nekih drugih, na izgled suvišnih, citata, njihova je svrha spriječiti svaku optužbu o pristranosti. U području gdje su strasti prilično uzburkane, gotovo je nemoguće izbjeći nespornazume. Ali, vrijedi pokušati. Mislim da je John Kenneth Galbraith jednom rekao da se moramo uvijek brinuti o svojim kritičarima i štititi ih da ne počine nerazumnju pogrešku tamo gdje je to moguće.

Prihvatio sam načelo navođenja »zapadnih« pisaca prilikom kritiziranja društvenog poretka u kojem žive, i pozivanja na »istočne« pisce

prilikom raščlanjivanja njihovih vlastitih društava. Oni koji žive u određenom društvu trebali bi to društvo najbolje poznavati, i mogu se smatrati njihovim najboljim predstavnicima — ili sucima. To načelo nisam mogao sasvim dosljedno slijediti — tabui postoje i u našim društvima, ne samo u »primitivnim«, te se stoga o nekim temama jednostavno ne raspravlja — ali sam učinio sve što sam mogao, pretražujući literaturu na dvanaestak jezika.

Da bih ideje koje sam razvio u knjizi izložio stručnoj kritici, raspravljao sam o njima na brojnim međunarodnim znanstvenim skupovima. To je iskustvo ponekad bilo vrlo čudno: suočavali smo se s velikim teškoćama u uspostavljanju komunikacije. Prisjećao bih se jedne opaske Karla Kautskog: »Svaka nova zamisao unapređivanja institucija činila se utopijskom onima koji su postojeći poredak uzimali zdravo za gotovo«. Često bi sudionici u raspravama izbjegavali svaku analizu i jednostavno tvrdili da je određena zamisao nestvarna, ako ne i potpuno nemoguća. Poblize ispitivanje onoga što su mislili redovito je pokazivalo da su oni *podrazumijevali* da *sve drugo ostaje nepromijenjeno*. Očigledno, nije moguće provesti nijednu radikalnu promjenu ili unaprijediti bilo koju važnu društvenu instituciju — to jest jedan *podsystem* — ako društveni *system* ostaje nepromijenjen. Stoga moram upozoriti čitaoca na činjenicu da je ovo pokušaj konstruiranja sistema. Postojeći poredak ne samo da se ne uzima zdravo za gotovo; on se preispituje u svakoj točki. Da bih to pokazao, pozivam čitaoca da mi se pridruži u istraživanju mogućnosti transformacije i mijenjanja postojećih društvenih sistema.

Ova knjiga ima najmanje jedan veliki nedostatak: njena se institucionalna skica zaustavlja na granicama nacionalne države. Socijalizam je, međutim, svjetski fenomen. Politička ekonomija socijalizma ne može biti zaokružena ako ne uključuje socijalističke odnose u međunarodnim razmjerima. To je osobito uočljivo u suvremenom podijeljenom svijetu. Postoje dva razloga zbog kojih sam se odlučio ispitati socijalizam samo u okviru jedne zemlje. Jedan od njih je metodološki realizam. Ako je netko, kao marksist, zainteresiran za mijenjanje svijeta, on ga ne može cijelog promijeniti najednom. U svijetu utvrđenih nacionalnih suvereniteta, promjene se mogu provoditi samo unutar nacionalnih jurisdikcija. Stoga je primjereno početi istraživanje svih mogućnosti izgrađivanja socijalizma samo u jednoj zemlji. Drugi je razlog pragmatiki. Pisanje ove knjige, takve kakva jest, trajalo je predugo. Njeno bi izdavanje nužno bilo odgođeno da je još trebalo istražiti i složeno područje međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa. Priznajem da bi jedan općenitiji, globalni pristup, vjerojatno izmijenio neke zaključke ove studije. Ali to će učiniti znanstvena kritika koju očekujem. Jednom u budućnosti, novo će izdanje sadržavati poboljšanja i proširenja.

U pothvatu kao što je ovaj, autor se součava s velikom opasnošću upadanja u provincijalizam. Svi smo mi pod snažnim utjecajem naših vlastitih socijalnih i nacionalnih sredina, naših vlastitih iskustava i preferencija. Jedini način da čovjek ne ispadne glup proglašavajući nacionalne osebjnosti globalno važećim istinama jest da izloži svoje ideje međunarodnoj kritici. Ja sam to činio, kao svaki znanstvenik, pišući knjige i članke. Ali to je daleko od dovoljnog. Čovjek mora također

živjeti u različitim društvenim i nacionalnim sredinama da bi stvari mogao promatrati iz različitih uglova. U tom pogledu, imao sam sreću da studiram i predajem u više zemalja. Mnogo sam naučio od svojih učitelja u Manchesteru, Londonu i američkom Cambridgeu. Moji studenti u Stockholmu i Parizu, u Washingtonu, Ann Arboru i Notre Dameu, Santiagu de Chile i Dar es Salaamu, i, naravno, u mojoj vlastitoj zemlji, koja je kulturni makrokozmos u malom, bili su moji prvi i najpoučniji kritičari. Teško je reći da li sam više naučio kad su se slagali sa mnom ili kad se nisu slagali. To je iskustvo nadopunio i moj rad na savjetovanju stranih vlada zainteresiranih za samoupravljanje i socijalizam, te govori pred stručnom publikom u ulozi pozvanog predavača na više od pedeset sveučilišta, akademija i istraživačkih institucija u cijelome svijetu, neovisno od svih njegovih podjela. Ako nakon svog tog pročišćavanja ideja neke od njih još nose tragove upadanja u provincijalizam, to se mora smatrati tvrdom jezgrom mojih vlastitih ograničenja.

Također sam bio povlašten da pripadam skupini društvenih znanstvenika koji se već nekoliko godina sastaju u Zagrebu pod vodstvom Eugena Pusića i Rudija Supeka. Tema koja je ujedinjavala sve te sastanke bila je »Čovjek i sistem«. Većina ideja sadržanih u ovoj knjizi izložena je na sastancima grupe, i imao sam velike koristi od prijateljske ali bespoštedne kritike svojih kolega.

Primio sam vrijedne sugestije od Vučine Vasovića i Roberta Lanea, koji su pročitali poglavlja 10 i 11, te od Josipa Županova koji je pročitao poglavlje 14. Naravno, oni ni na koji način nisu odgovorni za sadašnju verziju tih poglavlja. Također zahvaljujem različitim izdavačima i redaktorima, koji su mi dopustili korištenje citata i mojih izdanih radova.

Čak i punokrvni socijalist treba imati slobodnog vremena da razmišlja i piše o socijalizmu. Zahvalan sam Švedskom institutu za međunarodna ekonomska istraživanja i njegovu direktoru Assaru Lindbecku na velikodušnom pozivu da provedem sedam mjeseci na institutu bez ikakvih obaveza. Promjena sredine — Švedska je toliko različita od Jugoslavije — prijateljska i poticajna atmosfera na institutu, nepostojanje pritiska administrativnih i ostalih dužnosti i dobra biblioteka pružili su mi sve što je bilo potrebno za dugo odlagani početak rada. Cijeli prvi dio knjige napisan je u Stockholmu. Najveći dio ostatka knjige napisan je u Beogradu, na Institutu ekonomskih nauka. Htio bih se iskreno zahvaliti institutu na pruženoj finansijskoj i drugoj pomoći.

Posebnu zahvalnost dugujem Ljubi Martinović, bibliotekarki Instituta ekonomskih nauka. Bez njezine pomoći, pisanje ove knjige bi se znatno oduljilo, ili bi sadržavala neprihvatljive propuste. Običavao sam dovoditi drugaricu Martinović u očaj dugim popisima potrebnih knjiga, od kojih se mnoge nisu mogle nabaviti u Beogradu pa čak ni u zemlji. Mjesecima je strpljivo tragala za mojom »obaveznom literaturom« i, na kraju, knjige bi se pojavile na mojem stolu. Ugodna mi je dužnost zahvaliti joj na nesebičnoj brizi.

Beograd, prosinca mjeseca 1979.

Branko Horvat

PRVI DIO

Kritika suvremenih društveno-ekonomskih sistema

Mislim na *bezobzirnu kritiku svega postojećeg*, bezobzirnu u dva pogleda: kritika se ne smije bojati svojih zaključaka, a isto tako ni sukoba s postojećim silama.

MARX Arnoldu Rougeu (1843)

Posjednička klasa i klasa proletarijata izražavaju isto ljudsko samootuđenje. Ali, prva je klasa zadovoljna svojim položajem i osjeća se na njemu sigurnom, razaznaje samootuđenje kao *vlastitu* moć i stoga posjeduje u njemu *privid* ljudske egzistencije. Druga se klasa osjeća uništenom tim *samootuđenjem*, vidi u njemu svoju nemoć i stvarnost neljudske egzistencije.

MARX I ENGELS, Sveta porodica (1844)

Uvod

U drugoj polovici dvadesetog stoljeća dva divovska bloka zemalja bore se za prevlast u svijetu. Dva bloka identificiraju se s dva društveno-ekonomska sistema: kapitalizmom i socijalizmom (ili komunizmom). Kapitalizam karakterizira slobodno tržište i privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, socijalizam centralno planiranje i državno vlasništvo. Raspravlja se da li je moguće — i nužno — da dva sistema mirno koegzistiraju i da li putovi razvoja dva sistema možda konvergiraju. Novooslobođene manje razvijene zemlje mogu birati samo između tržišno orijentiranog kapitalizma i državno kontroliranog socijalizma.

To je popularna slika suvremene svjetske pozornice — u stvari tako popularna da je čak i većina društvenih znanstvenika prihvaća bez ikakvog preispitivanja. Razlikuju se samo po odgovorima na postavljena pitanja, osobito u predviđanjima tko će biti konačan pobjednik u toj borbi.

Takva je slika, međutim, pogrešna. Čak su i upotrijebljeni izrazi pobrkani. Točno je, velike sile bore se za prevlast. Velike sile su se oduvijek borile za prevlast: danas, u dva svjetska rata, u devetnaestom stoljeću... Ali, sve je to imalo malo veze sa socijalizmom. Niti je riječ o socijalizmu u sadašnjoj borbi. U stvari, *jedini važan interes, zajednički i jednom i drugom bloku, jest spriječiti pravi socijalistički razvoj bilo gdje u svijetu*. Česte međusobno tolerirane intervencije i vojne agresije u Grčkoj, Kini, Vijetnamu, Latinskoj Americi, Mađarskoj i Čehoslovačkoj, zajedno s totalnom blokadom Jugoslavije od zemalja Kominforma i Kube od Sjedinjenih Država, s okupacijom Afganistana, podržavanom agresijom na Nikaragvu i pomaganjem vojnih diktatura u Čileu i Poljskoj — pokazuju to s vanjske strane. Brojni procesi i osude progresivnih osoba pokazuju to s unutrašnje strane.

Mnoge prostodušne ljude to zbunjuje. Zar nije oktobarska revolucija bila prava socijalistička revolucija? Naravno da je bila! Budući da je ta revolucija bila pobjedonosna, i da nije uslijedila kontrarevolucija, jasno je da Sovjetski Savez mora biti socijalistička zemlja. Istina, Staljin je odgovoran za mnoge krupne pogreške — milijuni ljudi nestali su u koncentracionim logorima — i za mnoga zastranjivanja. To je bio nesretan ishod kulta ličnosti. Ali greške se mogu ispraviti i zastranjivanja dokinuti. Kad se to i učini, imat ćemo istinski socijalističko društvo. Nakon kratkog razmišljanja, vidimo da se isto može reći i za kapitalizam. I naravno, to se neprekidno i govori. Buržoaske revolucije

bile su inspirirane uzvišenim idealima, baš kao i socijalističke revolucije. Na žalost, njihovo oživotvorenje nije sasvim doseglo željene standarde. No ipak, kad se uklone nedostaci kapitalizma, ostvarit ćemo jedno pristojno društvo koje, ako netko želi, može zvati »socijalističko« (ili »slobodno«, ili kako god mu drago).

Teškoća s takvim razmišljanjem je da nema mnogo veze sa stvarnim svijetom. Da bi se uklonili glavni nedostaci kapitalizma, neophodno je dokinuti — ponekad i nasilno uništiti — kapitalizam sâm. Trebalo je dosta vremena — i životno djelo jednog Marxa — da ljudi počnu shvaćati tu jednostavnu istinu. Stoga ne začuđuje da se ista takva istina o staljinističkim režimima još dobro ne razumije. Na određeni način, povijest se ponavlja. U prošlom stoljeću buržoaska ideologija mistificirala je kapitalističko društvo kao utjelovljenje slobode i jednakih izgleda za sve. U našem stoljeću ideologija vladajućih birokracija mistificira njihova vlastita društva kao najbolja od svih mogućih. Sada — kao i onda — demistifikacija je neophodno potrebna.

Počnimo stoga naše istraživanje kratkim kritičkim osvrtom na istaknute osobine dvaju suprotnih društvenih sistema.

Poglavlje 1

Kapitalizam

Kapitalizam je uz nas već više stoljeća. Stoga možemo pretpostaviti da su njegove manifestacije dobro poznate i, pristupajući donekle shematski našem problemu, krenuti prečacem.

Kao što je Marx pokazao, razvoj proizvodnih snaga i antagonistički klasni odnosi predstavljaju osnovne pokretačke snage društvenog razvoja. Kad proizvodne snage prerastu zastarjeli sistem proizvodnih odnosa — društvenih odnosa među ljudima koji sudjeluju u proizvodnji — sukob se mora razriješiti tako da se proizvodni odnosi preobrazu u jedan novi i primjereniji društveni sistem. U pionirskim zemljama taj se sukob obično razrješava revolucijama koje mijenjaju klasnu strukturu društva.

I. Buržoaske revolucije i proces političke liberalizacije

Najpoznatija i najvažnija buržoaska revolucija bez sumnje je francuska revolucija. Namjera te revolucije nije bila učiniti mali pomak u društvu u odnosu prema feudalnom poretku. Revolucija je trebala postići ništa manje nego emancipaciju ljudskog rada. Vođena je pod trostrukim barjakom: *liberté, égalité* i *fraternité*. Njezini zagovornici smatrali su da sve što treba učiniti da bi se postigli ti veličanstveni ciljevi jest razbiti feudalne barijere kako bi se omogućila slobodna inicijativa pojedinaca koji su jednaki pred zakonom; tu inicijativu trebala bi štiti predstavnička vlada.¹ Sloboda, jednakost i bratstvo uslijedili bi iz toga sami po sebi.

Zasnovana na političkoj teoriji osamnaestog stoljeća, glasovita *Deklaracija prava čovjeka*, koju je proglasila francuska revolucionarna skupština 1789. godine i uklopila u revolucionarni ustav iz 1793, ističe da se »ljudi rađaju slobodni i jednaki u odnosu na svoja prirodna i neotuđiva prava slobode, vlasništva, sigurnosti i opiranja nasilju.«² Klauzula 4 definira slobodu kao »biti u stanju ili biti ovlašten učiniti sve što nije štetno za druge«. Općenito, izražavanje prirodnih prava svakog čovjeka nema nikakvih ograničenja, osim onog da drugim pripadnicima društva omogućuje uživanje istih prava. Ta se ograničenja mogu utvrditi samo zakonom, koji mora biti jednak za sve (klauzula 6).³

Uočavamo da jednakost nije spomenuta kao jedno od neotuđivih prava. Ljudi su jednaki samo u pravima i pred zakonom. Abbé Sieyès,

jedan od tvoraca deklaracije, predložio je dva člana koji bi razjasnili da slobode ne može biti ako se privilegiji zadrže, ali da se jednakost odnosi na područje prava, a ne na sredstva.⁴ Ustavotvorna skupština se potpuno s time složila, ali iz nepoznatog razloga nije prihvatila taj prijedlog. Tako je od samog početka propušteno točno utvrditi što je buržoaska jednakost trebala značiti.

Također postaje očigledno da su ciljevi francuske buržoaske revolucije bili negativno definirani — sloboda od, ne sloboda za — a da njezini sudionici nisu bili svjesni te činjenice. Nekako se pretpostavljalo da će formalno slobodan čovjek biti sposoban potpuno iskoristiti svoju slobodu za svoje vlastito dobro. Takav negativno definiran liberalizam — koji je poslije postao sinonim za buržoaski liberalizam — umjesto da je automatski proizvodio jednakost i bratstvo, težio je njihovu uništenju.⁵

Politička sloboda se pokazala golemim napretkom u odnosu prema feudalizmu. No ipak, nju su mogli upotrebljavati — i zloupotrebljavati — samo bogati, ne bilo tko. Iz početka je gotovo potpuno predstavljala samo proklamaciju i zahtjev, ne i stvarnost. Razvoj događaja bio je izuzetno polagan. Francuski republikanski ustav iz 1893. nije se provodio. Američka ustavna konvencija iz 1787. prepustila je pobliže odredbe o glasanju pojedinim državama, pa je tek sredinom devetnaestog stoljeća uvedeno pravo glasa za muškarce u cijeloj zemlji. Ženama je dopušteno da glasaju tek nakon I svjetskog rata. Puno pravo glasa, bez diskriminacije prema ikome, uključujući i crnce, ustanovljeno je u Sjedinjenim Državama tek u toku posljednjeg desetljeća. Tako je, u ovom pogledu, trebalo proći gotovo dva stoljeća da se primijeni proklamacija političkih sloboda sadržana u Američkoj deklaraciji nezavisnosti.

Poučno je i razjašnjavajuće primijetiti kako je sporo i postupno tekao proces političke demokratizacije u Engleskoj. Zahtjev za pravom glasa muškaraca postavila je prvi put u vrijeme revolucije iz 1640-ih godina skupina vojnika i civila poznatih pod imenom leveleri. Leveleri su pretrpjeli neuspjeh. 1832, nešto manje od dva stoljeća kasnije, naredi i demonstracije preplavili su zemlju. Pod pritiskom masa srednja klasa postigla je političku pobjedu: izborna reforma (Reform Bill) iz 1832. ustanovila je pravo glasa za vlasnike imovine. U to vrijeme članovi Parlamenta bili su potpuno potčinjeni velikim aristokratskim zemljoposjednicima, koji, kako je primijetio jedan pisac, uopće nisu morali članovima Parlamenta izdavati upute prije glasanja, tako su revno »njegovi« članovi proučavali sve njihove želje. Desetogodišnja čartistička agitacija za proširivanje prava glasa zamrla je 1848. godine.

Dva desetljeća poslije, 1867. većina kvalificiranih radnika u gradovima dobila je pravo glasa, a 1885. pravo glasa prošireno je i na radnike sa sela. Godine 1911. Gornji dom je izgubio pravo veta, ali je zadržao pravo odgađanja sve do 1948. Ženama je pravo glasa dano tek 1918. a čak i tada samo starijima od 30 godina. To je ograničenje ukinuto 1928. godine. 1945. ukinuto je dvostruko pravo glasa za vlasnike imovine i fakultetski školovane građane. Dobna granica prava glasa pomaknuta je na 18 godina tek 1966.

Gornji dom i monarhija još postoje. Prema istraživanjima Laskija⁶ i Nightingalea,⁷ za vrijeme trajanja laissez-faire etape kapitalističkog

razvoja, britanskim društvom je vladalo samo oko 1000 obitelji, držeći u društvu sve vodeće položaje. Komentirajući te prilike, Karl Mannheim zaključuje: »Sociološki govoreći, Engleska je bila politička demokracija kojom je vladala jedna oligarhija, postupno šireći svoju bazu selekcije.«⁸

Iako je njihova postupnost bila manje izražena, putovi političke liberalizacije slično su tekli i u drugim zemljama. U većem dijelu Evrope sindikati su se morali boriti za pravo glasa. Do kraja devetnaestog stoljeća, više od stotinu godina nakon francuske i američke buržoaske revolucije, i više od dvije stotine godina nakon engleske revolucije, opće pravo glasa nije postojalo ni u jednoj zemlji svijeta, a pravo glasa za muškarce je ustanovljeno tek u nekoliko zemalja. Ako konvencionalnu demokraciju definiramo kao pravo glasa za muškarce, tajno glasanje i odgovornost vlade, onda je ona stara jedva stotinu godina.⁹ Ako inzistiramo i na pravu glasa za žene — što bismo trebali i učiniti — onda je demokracija mnogo mlađa. Žene su stekle pravo glasa u nekim razvijenim građanskim zemljama tek nakon I svjetskog rata;¹⁰ u Francuskoj, Belgiji i Italiji nakon II svjetskog rata, a u Švicarskoj 1971. godine. A pravo glasa je samo jedan nužan, ni u kom slučaju i dovoljan, uvjet za smislenu demokraciju. Čak i u najuspješnijem slučaju, buržoaska demokracija svela se na politički život kojim dominiraju političke partije, a političkim partijama partijske organizacije i njihovi vođe. Običan građanin ima privilegij da svake treće četvrte ili pete godine izabere najmanje nepoželjnog političkog vođu, kojeg su za njega probrali vladajući slojevi društva. Buržoaska demokracija je politički sistem koji transformira *formalnu* volju većine u *stvarnu* volju manjine.¹¹

Ravnopravnost pred zakonom, s kojom je i počeo buržoaski razvoj, također je golem napredak u odnosu prema arbitrarnom pravosuđu feudalnog doba. U stvari, ona je bila prijeko potreban temelj za izgradivanje političke slobode. Međutim, uskoro se pokazalo da se pred sudom ne postupa baš potpuno jednako s bogatima i sa siromašnima. Prvi dolaze iz iste društvene klase kao i sudac, imaju isti sustav vrijednosti i iste predrasude kao i sudac, i mogu kupiti visokokvalitetnu pravnu zaštitu. »Buržoasko društvo«, komentira Lj. Tadić, »u stvari priznaje samo privatne posjednike i članove s punim pravima iako formalno proglašava opću jednakost.«¹²

Poseban slučaj pravne jednakosti je tržišna jednakost. Tu su poslodavci i posloprimci, bogati i siromašni, očigledno u vrlo nejednakom položaju. »Zakon u svojoj veličanstvenoj jednakosti«, govori poznati sažetak buržoaske ravnopravnosti Anatolea Francea, »zabranjuje bogatima, jednako kao i siromašnima, da spavaju ispod mostova, da prose na ulicama i da krađu kruh.« U toku cijelog devetnaestog stoljeća, gomilanje bogatstva na jednoj strani bilo je praćeno gomilanjem bijede na drugoj strani. U Engleskoj — gdje je industrijska revolucija započela, realne nadnice ostale su nepromijenjene — čak su i padale — u prvoj polovici devetnaestog stoljeća — usprkos privrednom razvoju i rastu produktivnosti. To je, naravno, prouzročilo nesrazmjeran porast profita i privatnog bogatstva. Početkom stoljeća radni dan trajao je čak 15 sati — dvanaest sati za djecu. Nezaposlenost je povremeno bila golema: do 33 posto za radnike u čeličanicama, do 50 posto za tekstilne

radnike.¹³ Sirotinjske četvrti i geta, neishranjenost i glad, bolest i visoka smrtnost, zastrašujuća prljavština i bijeda — to je bila proleterska strana kapitalističke industrijalizacije, koju je živo opisao mladi Engels¹⁴ polovicom stoljeća i Marx u historijskim poglavljima *Kapitala*.

Usprkos doktrine neotuđivih prava, radnička klasa nije imala nikakvu političku partiju jer radnici nisu uživali niti najelementarnije političko pravo, pravo glasa. Povremena nezadovoljstva gušile su policija i armija. Radnici nisu mogli osnivati sindiakte jer su se svi oblici udruživanja radničke klase u Engleskoj i drugim zemljama smatrali zločinačkom urotom. Francuska buržoaska revolucija bila je u punom zamahu kad je, u lipnju 1791. godine, Nacionalna skupština izglasala Chapelierov zakon, koji je ilegalnim proglasio radničke organizacije i skupove »usmjerene protiv slobodnog odvijanja industrije«. Preciznije, zakon je propisivao da »radnici i zanatlije, bilo koje djelatnosti ili zanata, ne smiju donositi ili sastavljati bilo kakve odredbe o onome što smatraju svojim zajedničkim interesom...«. U skupštinskoj raspravi Chapelier se namučio da spriječi moguće nesporazume: »Nitko od nas ne namjerava spriječiti trgovce da raspravljaju o svojim zajedničkim interesima.«¹⁵ Nekoliko godina nakon toga Engleska je uvela zakone protiv nezakonitih prisega i udruživanja (Act Against Unlawful Oaths iz 1797. i Combination Act 1799) po kojima su prekršitelji mogli biti kažnjeni sa sedam godina robije. Slični zakoni doneseni su gotovo u svim zapadnoevropskim zemljama. Član 415 belgijskog kaznenog zakona proglasio je sindikalnu djelatnost kažnjivom s dvije do deset godina zatvora. U slučaju sukoba između poslodavca i radnika, poslodavcu se vjerovalo na riječ, a radnik je trebao podnijeti dokaze u korist svojeg iskaza.¹⁶ Do 1883. godine svaki belgijski radnik je prema zakonu morao imati radnu knjižicu koju je kod sebe držao poslodavac i u koju je mogao upisivati razne primjedbe. Novo se zaposlenje nije moglo dobiti bez predodjenja radne knjižice. U Francuskoj je propis o radnim knjižicama ukinut 1890. godine.¹⁷ Taj prisilni režim je najprije olakšan u Engleskoj u toku 1824—25. Udruživanje radnika je postalo zakonito, ali je njegovo provođenje bilo ograničeno brojnim zakonskim restrikcijama. Kad je, osam godina poslije, ovenitski sindikalizam stvarno uzeo maha, poslodavci i vlada su pokrenuli zajedničku akciju da ga unište. Zakoni protiv štrajka su ukinuti u Francuskoj 1863, a u Nizozemskoj 1872. godine. U Sjedinjenim Državama udruživanje radnika smatralo se urotom gotovo do polovice devetnaestog stoljeća. U Engleskoj tek od 1871, u Francuskoj od 1884, a u drugim zemljama još kasnije, sindikati su legalizirani, a radnicima je dana sloboda strukovnog organiziranja. U Sjedinjenim Državama poslodavci su konačno prihvatili sindikate krajem tridesetih godina ovog stoljeća; u Francuskoj nakon II svjetskog rata (Ustavom iz 1946. godine).

Da čitalac ne bi stekao dojam da je okrutne i beskrupolozne klasne eksploatacije bilo samo u prošlom stoljeću, istaknuo bih da je ona preživjela početne stupnjeve industrijalizacije i da je još uz nas. Još 1918. američki Vrhovni sud donio je presudu kojom se ograničenje trajanja radnog dana za djecu na osam sati, odobreno od Kongresa, proglašava neustavnim. Ekonomski povjesničar Alexander Gerschenkron, ispričao je ovu priču o carskom Beču (a isto je vrijedilo i za Njemačku) početkom ovoga stoljeća:

»Postojanje brojnih i brzo rastućih radničkih četvrti značilo je u školama da se radnička djeca fizički odvajaju od djece koja dolaze iz srednjeg staleža. Radnicima je bilo zabranjeno hodati određenim stazama koje su bile rezervirane za one više na društvenoj ljestvici... Prva kola bečkih tramvaja redovito su koristili bolje odjeveni putnici, a radnici su sjedali u druga i treća kola; taj je običaj u određenoj mjeri preživio čak i revolucionarne nemire 1918. godine... Osnova tih običaja bila je kombinacija diskriminatorskog zakonodavstva (npr. ugovori o radu), administrativnih mjera, sudske prakse i društvenih tabua.«¹⁸

Najgori oblici klasne eksploatacije sada se ponovo prakticiraju u brojnim zemljama u razvoju svugdje u svijetu.

Neprekidan rast produktivnosti i pritisci političkih i profesionalnih organizacija radničke klase doveli su do značajnih poboljšanja, pa tako danas, u većini najrazvijenijih zemalja, užasi prvobitne akumulacije kapitala pripadaju više ili manje prošlosti. Međutim, čak i u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, raspodjela dohotka je još vrlo neravnomjerna, a raspodjela imovine osobito nejednaka. Na primjer, u Ujedinjenom Kraljevstvu 1960. godine je 5 posto stanovništva posjedovalo 75 posto osobne imovine i primalo 92 posto svih prihoda od imovine.¹⁹ Što se tiče funkcioniranja sistema, možda je više zabavno nego važno istaknuti da britanski viši slojevi posjeduju više bogatstva nego što je njihova nacija stvorila do danas! Naime, osim opipljivog bogatstva, oni također posjeduju i nacionalno zaduženje.

Kad je jednakost jednom uništena, sloboda je izgubila mnogo od svojeg značenja, a bratstvo je, naravno, nestalo. Jasno je da potonje nije bilo neotuđivo pravo koje bi se moglo uključiti u ustav. U buržoaskom svijetu još se mnogo govori o slobodi — neprekidno nam ispiru mozak pričama o slobodnom svijetu — mnogo manje o jednakosti, a bratstvo se gotovo uopće i ne spominje. Čak i apologetski nastrojenim ljudima mora zazvučiti donekle apsurdno da se bratstvo asocira s kapitalističkom tržišnom konkurencijom.²⁰ To nas ne treba iznenaditi. Spomenuta tri ideala je proklamirala revolucija, a ne pobjednička buržoaska klasa. Buržoazija je vjerovala u privatno vlasništvo, slobodno tržište i obiteljsko nasljedstvo. Tri se ideala francuske revolucije još mogu naći zajedno — čudne li simbolike — ispisani na francuskom kovanom novcu.

II. Eksproprijacija nezavisnih proizvođača i koncentracija ekonomske moći

Danas je dobro poznato da kapitalistički razvoj dovodi do koncentracije kapitala, zapošljavanja i moći. Donekle je manje poznato da dovodi do gotovo potpunog uništavanja individualne ekonomske slobode, do masovne eksproprijacije privatnih proizvođača. Ilustracija tog procesa dana je u tabeli 1. Na početku razvoja industrijskog kapitalizma u Engleskoj, većina stanovnika bili su svoji vlastiti gazde. Do

kraja liberalne faze kapitalističkog razvoja, oko 90 posto zaposlenih (ako se isključe direktori i najviši službenici) moralo je prodavati svoju radnu snagu poslodavcima, privatnim i državnim. Drugdje se taj proces odvijao sa zakašnjenjem, ali je konačan rezultat bio isti.²¹

TABELA 1
Struktura zaposlenosti u Engleskoj i Walesu (u postotku)

	Kasno 17. stoljeće	1921.
Poslodavci	14	4
Posloprimci	34	90
Nezavisni	52	6

Izvor: W. F. Oakeshott: *Commerce and Society* (Oxford: Clarendon Press, 1936) str. 215.

Upravo opisani proces proleterizacije je posljedica kapitalističke akumulacije. Gole brojke u tabeli skrivaju beskrajn niz ljudskih tragedija, izjalovljenih očekivanja, uzaludnih želja, uništenih domova. Kapitalistički sistem funkcionira kao divovska željezna ruka koja uništava nezavisne, disciplinira devijantne, eksploatira slabe i svakoga prisiljava da se podvrgne logici kapitalističke akumulacije. Slobodna igra tržišnih snaga u konkurentskom kapitalizmu vodi u postupnu koncentraciju (rast kroz akumulaciju) i centralizaciju (integracije) proizvodnje. Samostalni proizvođači nestaju. Nestaju i mala poduzeća — ili inače rastu. Veličina prosječnog poduzeća neprekidno se povećava. Što je poduzeće veće, to je sposobnije preživjeti. Za to postoje bar tri razloga: prvi je tehnološki — (1) velika poduzeća koriste se ekonomijama velikih razmjera; druga dva razloga odnose se na tržišnu kontrolu — (2) veliko poduzeće može kontrolirati svoje izvore opskrbe i može utjecati na potražnju za svojim proizvodima; (3) ono je financijski jače i stoga manje zavisno; i što je posebno važno, ono raspolaže sredstvima nepohodnim za poduzimanje skupnog istraživanja i razvoja. Razlozi koji doista objašnjavaju kancerozni rast velikih poduzeća su (2) i (3), a ne veća produktivnost zahvaljujući (1).²² Zbog (2) i (3) veliko poduzeće može izvršiti pritisak na svoje slabije partnere i može manipulirati uvjetima kupovine i prodaje u svoju vlastitu korist. Takva tržišna kontrola velikim poduzećima omogućava minimiziranje rizika i proživljavanje periodičnih kriza. S druge strane, za vrijeme poleta integracije i ostali oblici udruživanja pokazuju se unosnima. Velika poduzeća povećavaju svoj udio na tržištu na tri različita načina: unutrašnjim rastom, integracijom²³ i konkurentskim odstranjivanjem slabijih rivala. Ona se također udružuju da bi zasnovala trgovinska udruženja, kartele i sindikate i provodila druge oblike više ili manje od javnosti skrivenih sporazuma. Tako tržišna konkurencija teži razaranju svojih vlastitih temelja i postupno je zamjenjuje oligarhijsko planiranje golemih korporacija.

Velike korporacije su se pojavile još u drugoj polovici devetnaestog stoljeća s gradnjom željeznica. Nakon velike krize 1870-ih go-

dina, proširile su se i na industriju. U Sjedinjenim Državama njihovo je postojanje formalno priznato donošenjem zakona protiv trustova (Sherman Antitrust Act) 1890. godine. Na prijelazu stoljeća, nešto više od jedne desetine svih radnika zaposlenih u industrijskim poduzećima u Sjedinjenim Državama radilo je u tvrtkama s više od 100 zaposlenih; u Francuskoj je nešto više od jedne desetine svih zaposlenih u nepoljoprivrednim poduzećima radilo za tvrtke s više od 500 zaposlenih.²⁴

Između dva rata, Berle i Means zapanjili su ekonomiste, opsjednute konkurencijom, podatkom da je 1929. samo 200 najvećih američkih korporacija kontroliralo oko polovicu ukupnog nefinancijskog kapitala, a drugu je polovicu kontroliralo 300.000 manjih poduzeća. U odnosu prema ovom nesrazmjeru stvarna tržišna kontrola najvećih poduzeća bila je mnogo veća od upravljanja polovicom cijele privrede. Međusobno ispreplitanje uprava djelovalo je u istom smjeru. To je značilo da u populaciji od 125 milijuna, oko 2500 ljudi neposredno ili posredno kontrolira funkcioniranje većeg dijela goleme američke ekonomije.²⁵ Od 1929. poduzeća su, naravno, nastavila rasti. Dok je 1929. godine 100 najvećih korporacija posjedovalo 44 posto osnovnih sredstava u industriji, u 1962. taj se udio povećao na 58 posto.²⁶ U Britaniji je 100 najvećih industrijskih poduzeća povećalo svoj udio u neto proizvodu sa 10 posto 1880. na 26 posto 1930. i 50 posto 1972. godine.²⁷

Odnedavno smo svjedoci jedne nove pojave: divovske korporacije počinju planirati poslovanje u svjetskim razmjerima. Iako se kapital počeo izvoziti još na ranom stupnju razvoja, tek nakon posljednjeg svjetskog rata manji broj multinacionalnih korporacija počeo je dominirati svjetskom trgovinom. Godine 1969. vrijednost proizvodnje svake od tri najveće korporacije — sve tri su američke — bila je veća od bruto proizvoda (bruto nacionalni proizvod i intermedijarna dobra) ostvarenog u 120 suverenih država.²⁸ Procijenjeno je da će do 1985. godine oko tri stotine kompanija kontrolirati oko 75 posto kapitalnih dobara u kapitalističkom svijetu. Ključne industrije, kao što je automobilska, elektronska i kemijska, praktički će kontrolirati po četiri-pet multinacionalnih kompanija.²⁹ Razlozi rasta transnacionalnih korporacija su tehnološki i institucionalni. Ako se, umjesto izvoza robe, sâm proizvodni kapacitet smjesti na stranom tržištu, mogu se smanjiti troškovi transporta, koristiti jeftinije lokalne sirovine, energija i radna snaga, a proizvodnja se može prilagoditi lokalnoj potražnji. Nadalje, proizvođači u više zemalja, korporacija može osigurati svoje vlastite izvore opskrbe i može se koristiti prednostima većeg tržišta. Međutim, možda je glavna prednost institucionalno određena. Korporacija može izbjeći neugodnu vladinu kontrolu i manipulacijom internih cijena iskazati profite tamo gdje su porezi najniži.³⁰

Po običaju, kvantitativni rast nosio je sa sobom i kvalitativne promjene. Prvo, poduzeća u vlasništvu pojedinaca zamijenjena su dioničarskim društvima. Za to postoje bar dva razloga. Jedan je da su korporacije jednostavno prerasle financijske mogućnosti pojedinačnih obitelji. Drugi je da su porezi na nasljedstvo (uvedeni u Britaniji 1894) znatno otežali održavanje obiteljske kontrole od generacije do generacije. S druge strane, prihodi od kapitala ili se nisu uopće oporezivali (porezi na zaradu na kapitalu (capital gain) nisu u Britaniji uvedeni sve do 1965), ili su se oporezivali po mnogo nižim stopama od stopa poreza

na dohodak. Tako se isplatilo likvidirati obiteljsku imovinu osnivanjem poduzeća. Posljedica je bila razdvajanje vlasništva od kontrole poslovanja.

Od 200 najvećih američkih nefinancijskih korporacija bilo je samo 12 obiteljskih poduzeća 1929. godine, a ni jedno 1963. U dodatnih 57 poduzeća 1929. i 23 poduzeća 1963. godine, poslovanje je kontrolirano na temelju većinskog ili manjinskog udjela. Direktori su kontrolirali poslovanje oko 88 poduzeća 1929, a 169 poduzeća 1963. godine.³¹ U Britaniji je kontrola uprave u 50 najvećih rudarskih i industrijskih poduzeća povećana sa 50 posto 1936. na 72 posto 1951.³² Drugo, uprava je postala velikim dijelom autonomna i samoobnavljajuća oligarhija. Napokon, korporacije teže internom stvaranju potrebnih sredstava. To im daje najmanje dvije prednosti. S jedne strane, izbjegavaju se troškovi prijenosa i neizvjesnosti oko izdavanja novih dionica na tržištu kapitala. S druge strane, dioničari su skloniji takvom poslovanju jer se prihodi od kapitala oporezuju po mnogo nižim stopama od raspodijeljenih dividendi. Samofinanciranje čini korporacije financijski nezavisnima, a uprava zadržava potpunu kontrolu izvora sredstava. Kao posljedica te trostruke promjene, konkurentski kapitalizam se preobrazio u *monopolski kapitalizam*.

Taj je izraz donekle dvosmislen. »Monopol« ovdje ne znači potpunu kontrolu proizvodnje. U mnogim industrijama tri ili četiri poduzeća kontroliraju dvije trećine ukupne proizvodnje, ili više; samo u izuzetnim slučajevima jedna jedina tvrtka dominira. Prema tome, u strogom smislu riječi, trebali bismo govoriti o oligopolu,³³ ne o monopolu. Međutim, izraz *monopol* možemo ipak koristiti u smislu opadajuće krivulje potražnje, što znači da poduzeće više ne prihvaća danu cijenu kao konkurentska tvrtka. Ta situacija proizlazi iz veličine poduzeća i diferenciranosti proizvoda. No, tu je riječ i o nečem mnogo značajnijem. Kad cijelu granu kontroliraju tri ili četiri golemo poduzeća, konkurentsko snižavanje cijena postaje vrlo opasan posao. Ono može — i jest, kad su u mladim danima neiskusni partneri s njim eksperimentirali — prouzročiti opći krah. Stoga su planiranje i usklađivanje u svačijem interesu. Karteli i drugi oblici otvorenih dogovora su obično na udaru zakona protiv trustova. Ali prešutni dogovori su moguć i široko rasprostranjeni. Poduzeća se međusobno vrlo pažljivo proučavaju i vrlo dobro znaju što mogu učiniti a da ne izazovu odmazdu. Cijene se utvrđuju tako da odražavaju zajednički interes. Konzultiranje nije potrebno. Prešutni dogovor se najočiglednije izražava u određivanju cijena: priznati predvodnik uzima inicijativu u mijenjanju cijena, a druga ga poduzeća u tome slijede. Tada ponašanje oligopola počinje jako sličiti ponašanju monopola. Statistički podaci pokazuju da oligopolske cijene opadaju znatno manje nego konkurentske cijene u vrijeme krize i da su profiti velikih poduzeća i poduzeća u oligopolskim industrijama općenito veći od profita manjih poduzeća i poduzeća u konkurentskim industrijama.³⁴

Koncentracija i centralizacija kapitala ujedno je prouzročila i omogućila koncentraciju rada. Suočeni s ekonomskom snagom poslodavaca, radnici se sami organiziraju u sindikate. Da bi bili djelotvorni, sindikati moraju biti velike organizacije, pa oni rastu sve dok ne dosegnu krajnju granicu nacionalnih asocijacija. Na tom stupnju, monopol rada suočava

se s monopoliom kapitala. Svaki se bori za veći udio u nacionalnom kolaču. Taj je sukob, naravno, očigledan. Ono što je manje očito jest da ta dva monopola imaju iste vitalne interese. U mladim danima kapitalizma, sindikati su bili smrtna opasnost za profite sitnih poduzetnika. Stoga se koristila moć države da se sindikati stave izvan zakona. Velika korporacija je sigurna za svoje profite i plaši se jedino razornih posljedica nepredvidivog ponašanja radnika. Ako jedna organizacija želi poštivati prerogative uprave i jamčiti radnu disciplinu, korporacija će biti presretna da može s njom postići sporazum.³⁵ Suvremeni radni ugovori izričito navode da je štrajk zabranjen bez odobrenja sindikata. »Danas«, komentira Staughton Lynd američke ugovore, »radnik koji samoinicijativno štrajka može očekivati otkaz uz asistiranje, zapravo na inzistiranje, sindikata.«³⁶ I tako su se sindikati na kraju uklopili u sistem. Nadnice rastu, rastu i profiti, a korporacije mogu planirati i što je najviše moguće smanjiti rizike.³⁷

III. Opći obrazac kapitalističkog razvoja

Kapitalizam je zasnovan na konkurenciji i neprekidno proizvodi monopol. Utemeljen je na tržištu i neprekidno pokušava uništiti tržište, privatizirati sve tržišne odluke. Korporacije teže vertikalnoj integraciji da bi kontrolirale cijene i druge uvjete opskrbe. Horizontalna integracija provodi se da bi se spriječila konkurencija na prodajnim tržištima. Visok stupanj samofinanciranja — po mogućnosti 100 posto — osigurava nezavisnost od financijskih tržišta. Intenzivna reklama koristi se za oblikovanje preferencija potrošača, čak i za stvaranje potreba koje se inače nikad ne bi pojavile. Prijavljivanje ekskluzivnih prava na patente, zamorne parnice na sudu i specijalni zajednički popusti sprečavaju ulazak drugih u proizvodnju. Stalno rastuće korporacije nastoje internalizirati sve odluke o proizvodnji, kupovini, prodaji i financiranju. To zapravo znači totalno planiranje. Međutim, iako dvije stotine poduzeća upravlja cijelom privredom, te iako se u svakom od njih racionalno planira, nešto još nedostaje. *Privreda* nije planska. Ništa u sistemu ne jamči dostatnost ukupne potražnje, stabilnost cijena i, shodno tome, odsutnost povremenih kriza. To je vrlo uvjerljivo pokazala svjetska ekonomska kriza u ranim tridesetim godinama ovoga stoljeća, a to jednako pokazuje i sadašnja kriza kasnih 1970-ih i ranih 1980-ih godina. Država je morala nastupiti i ispuniti prazninu u procesu planiranja. Uskoro su Woytinski, Wigforss i Kalecki, na socijaldemokratskoj strani i John Maynard Keynes na drugoj, pokazali kako se to može provesti. I, kapitalizam je dobio još jedan epitet: postao je poznat kao *državni kapitalizam*. Dva svjetska rata pomogla su da se ubrza proces. I vlada i privreda priviknuli su se na suradnju u zajedničkom pothvatu upravljanja privredom i društvom.

Jedna kratka historijska digresija može se pokazati korisnom. Do uplitanja države u kapitalistički proces nije došlo prvi put u međuratnom razdoblju. Niti su se monopoli pojavili tek nakon sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Kapitalizam je, u stvari, počeo i s jednim, i

s drugim. Njegova prva, pripremna faza je poznata kao *trgovački kapitalizam*.

U Zapadnoj Evropi, ta je etapa razvoja trajala oko dvije stotine godina, do ranog osamnaestog stoljeća. Da bi proširili trgovinu i podigli nove manufakture, trgovci su tražili — i dobili — monopole. Mlade nacionalne države, koje su se centralizirale sve dok nisu dostigle stadij »prosvjećenog apsolutizma«, tražile su nove izvore prihoda. Trgovačke kompanije, poslujući u uvjetima velike nesigurnosti, trebale su zaštitu države. Simbioza između trgovačkog kapitala i države bila je prirodan ishod. Kraljevske manufakture u Francuskoj ministra Colberta posebno su ilustrativan primjer. Međutim, širenje trgovine je moralo potkopati ograničenja i, na kraju, monopole. Do kraja sedamnaestog stoljeća, regulirane kompanije su prestale biti dominantan oblik organizacije u vanjskoj trgovini. U ranom osamnaestom stoljeću, sistem proizvede i prodaj počinje se zamjenjivati tvorničkom proizvodnjom. Pozornica za industrijsku revoluciju bila je pripremljena. Ona je počela 1760-ih godina s usavršenim parnim strojem i poboljšanim tekstilnim strojevima. Uskoro je *industrijski kapitalizam* bio u punom zamahu, uništavajući preostale trgovinske barijere. Njegova konkurentna faza završena je velikom krizom 1873—96, a ostatak priče već znamo. Kad jedno poduzeće raste u odnosu prema određenoj industriji, dostiže stupanj na kojem dalja ekspanzija u *sklopu te industrije* smanjuje unosnost poslovanja. Tada je prisiljeno izaći iz te industrije i razvrstati proizvodnju granski i geografski. »Tipična proizvodna jedinica u suvremenom razvijenom kapitalizmu je jedna golema korporacija koja je i konglomerat (proizvodi u više industrija) i multinacionalna kompanija (proizvodi u više zemalja).«³⁸ Mali broj takvih velikih korporacija, potpomognutih i usklađenih od države, drži zapravo sve konce u svojim rukama.

Svaki od četiri stupnja razvoja vjerno se odražava u ekonomskoj teoriji. *Merkantilizam* je teorija trgovačkog kapitalizma. On inzistira na poistovjećivanju trgovačkog profita i nacionalne koristi. Konkurentski stupanj industrijskog kapitalizma pokriva *klasična politička ekonomija*. Njezini prvi preteče bili su William Petty (*Political Arithmetic*, 1672) i Richard Cantillon (*Essai sur la nature du commerce en général*, 1755). Fiziokrati su popularizirali načelo *laissez-faire, laissez-passer*, a Adam Smith »nevidljivu ruku«. Posljednji originalni rad u klasičnoj tradiciji bio je *Das Kapital* (1867) Karla Marxa. On je u isto vrijeme označio konačan početak nove, antikapitalističke misli i razvoja.

Marginalistička revolucija Jevonsa, Mengera i Walrasa u sedamdesetim godinama prošlog i teorije imperfektne i monopolističke konkurencije u ranim tridesetim godinama ovog stoljeća (Joan Robinson i E. Chamberlin) određuju granice ere neoklasične ekonomije. Počelo se teorijom konkurencije, a završilo teorijom monopola. Godine 1936. pojavila se Keynesova *Opća teorija*. Kejnezijanska teorija još je uz nas. A isto tako i državni kapitalizam.

Druge su klasifikacije također moguće — na primjer, podjela u tri stadija: trgovački, industrijski i postindustrijski kapitalizam. Budući da se usredotočujem na posljednje razdoblje, smatram shodnim da konkurentski i monopolistički kapitalizam stopim u jedan jedini — *laissez-*

-faire stadij — i da ga usporedim s reguliranim stadijem kapitalizma. Međutim, opisana četiri stadija su tako dobro historijski razgraničeni da moraju ući u svaku klasifikaciju. Oni rasvijetljavaju dinamiku sistema. Oni također upozoravaju na ubrzavanje razvoja: svaki je stadij progresivno kraći. Tabela 2 sumira pregled. Radi potpunosti dodajem prijelazno razdoblje od feudalizma u kapitalizam, o kojem nešto više poslije (poglavlje 14, odjeljak I A).

Sada možemo sažeti analizu državnog kapitalizma.

TABELA 2
Klasifikacija kapitalističkog razvoja

Prijelaz iz feudalizma:	sitna robna proizvodnja, sredina 14. do sredine 16. stoljeća	
Prvi regulirani stadij:	trgovački kapitalizam, do sredine 18. stoljeća	
Laissez-faire stadij:	konkurentski, do 1870-ih, monopolistički, do 1930-ih,	} Industrijski kapitalizam
Drugi regulirani stadij:	državni, do 1970-ih, transnacionalni (?)	
		} Postindustrijski kapitalizam, prijelazni (?)

Naglo rastuća uloga države dobro se iskazuje udjelom budžetske potrošnje u bruto nacionalnom proizvodu. Na prijelomu stoljeća taj je udio dosizao 5—10 posto u naprednim kapitalističkim zemaljama. Prije svjetske krize nije značajno porastao.³⁹ Međutim, od onda se naglo povećavao, i 1970-ih godina je obuhvaćao trećinu, ili čak 40 i 50 posto, kao u Skandinaviji i Nizozemskoj. To je već dovoljno velika masa sredstava za efektivno korištenje u stabilizacijske svrhe. Veliki javni sektor, u stvari, ispunjava dva različita stabilizacijska zadatka: budući da državne kupovine nisu pod utjecajem sponatanih tržišnih fluktuacija, one predstavljaju otok stabilnosti u moru kumulativnih valova u vrijeme poleta ili padova proizvodnje; osim toga, fiskalna i monetarna oruđa mogu se koristiti u anticikličke svrhe.

Unutar državnog sektora, posebno značenje pridaje se rashodima za obranu. U američkom slučaju ti su rashodi gotovo dvostruko veći od vladine potrošnje. To je dovelo do stvaranja nečeg što je poznato pod imenom vojno-industrijski kompleks. Kao što je uočio predsjednik Eisenhower, koga se teško može smatrati radikalom, »totalni utjecaj vojno-industrijskog kompleksa osjeća se u svakom gradu, svakoj državnoj zgradi, svakom uredu savezne vlade«. Opiranje oporezivanju donekle oslabi kad se novac troši za naoružavanje. Tako potrošnja vojske pomaže održavanje agregatne potražnje. I više od toga. Ona »omogućuje ulaganje u naprednu tehnologiju i, shodno tome, sigurnost planiranja za industrijske sisteme u područjima koja bi inače bila isključena zbog troškova i rizika.«⁴⁰ Tako je moderna kapitalistička država materijalno zainteresirana za potrošnju vojske. Ali njezinu ulogu nije po-

trebno previše isticati. U tom pogledu svemirska utrka može jednako dobro nadomjestiti utrku u naoružavanju. A isto tako i izravno financiranje istraživanja i razvoja. Možemo uočiti da je potrošnja vojske mala u Saveznoj Republici Njemačkoj i zanemariva u Japanu, a te dvije zemlje ostvaruju znatno više stope rasta od Sjedinjenih Država.⁴¹ Općenito, što je veći ukupni javni sektor, to je manje važna potrošnja vojske.

Osim klasičnih kejnzijanskih recepata, pokazalo se da je jedan od zadataka suvremene kapitalističke države ubrzavanje tehnološkog napretka. A isto tako i opskrbljivanje stručnom i školovanom radnom snagom. Država također sudjeluje u investiranju i neposredno se angažira u proizvodnji. Kapitalno intenzivnu infrastrukturu — ceste, željeznice, zračni promet, energetiku — po pravilu osigurava država. Država izvlači iz škripca korporacije u teškoćama, subvencionira industrije koje nisu unosne, jamči izvozne rizike. Kad zatreba, regulira nadnice i cijene. Općenito, kad god privredni sistem zakaže, nastupa država. Stoga i ime ovakvom sistemu: *državno-monopolski kapitalizam*.

Postoji jedan važan posao koji nacionalna država ne može obavljati. Ona ne može planirati na međunarodnoj razini. Korporacija može prelaziti nacionalne granice, država ne može. Sadašnja kriza međunarodnog ekonomskog poretka odražava tu činjenicu. Budući da su suvremene ekonomije jako međuzavisne, nacionalno planiranje ne može spriječiti privredne fluktuacije ako se ekonomske aktivnosti ne usklađuju u svjetskim razmjerima. Internacionalizacija planiranja je vjerojatno sljedeći korak institucionalnog razvoja. Stoga se on može označiti kao *transnacionalan*.

Velika poduzeća zahtijevaju veliku radnu snagu, oboje zahtijeva jaku vladu. U kapitalističkom poretku, vlada se zasniva na političkim partijama. Partije su, kao i sindikat, birokratski posrednici. Radnici ne mogu pregovarati ili štrajkati bez sindikata. Poslanici ne mogu glasati ili djelovati bez odobrenja partija. Da bi vlada dobro funkcionirala, mora biti stabilna. Da bi se stabilizirala, broj političkih partija postupno se smanjuje, sve dok cijelim političkim životom ne počnu prevladavati dvije glavne partije.⁴² Nadalje, postoji jaka sklonost tih dviju partija da se međusobno povežu s druge dvije monopolske skupine, i da predstavljaju njihove interese. Tako će vjerojatno postojati jedna »konzervativna partija«, sklona interesima privatnog kapitala, i jedna »radnička partija«, koju podržavaju sindikati.

Četiri diva dominiraju društvenom pozornicom državno-monopolskog kapitalizma: organizirani kapital, organizirani rad i dvije političke partije. Ako se političke partije jasno identificiraju s dva antagonistička društvena interesa, oligopol četvorice svodi se na duopol. Čak i da ne dođe do te identifikacije, ostaje činjenica da ljudskim poslovima upravljaju divovske organizacije. Tehnostrukture⁴³ i birokracije su instrumenti organizacijske kontrole, koordinacije i regulacije. Skupine koje imaju pristup do upravljačkih položaja takvih organizacija drže u rukama golemu vlast. Zajedno s konkurencijom i laissez-faire tržištem, individualizam nestaje pod golemom težinom organizacije. U stvari, život svakog pojedinca regulira neka organizacija nad kojom ima malo, ili uopće nema kontrole. Zbog te nadasve velike važnosti

organizacije, predlažem da se suvremeni stadij kapitalizma označi kao *organizirani ili regulirani kapitalizam*.

Posljednja dva stadija kapitalizma vrlo su jasno razdvojeni međuratnim razdobljem. Laissez-faire stadij završio je prvim svjetskim ratom. Organizirani kapitalizam je potpuno utemeljen nakon II svjetskog rata.

Između dva rata, politička nestabilnost, ekonomska stagnacija, svjetska ekonomska kriza i pojava fašizma označili su prilično nemirnu evoluciju jednog stadija kapitalizma u drugi. U analizi koja slijedi pažnju ćemo usmjeriti na potonji stadij, ili organizirati kapitalizam. Na tom stupnju, kao što smo vidjeli, država igra izuzetno značajnu ulogu. U tom pogledu ona donekle nalikuje drugom suvremenom društvenom sistemu, u kojem država igra još značajniju — i za svaku praktičnu aktivnost apsolutnu — ulogu. Taj sistem je manje poznat i stoga zahtijeva nešto detaljniju analizu, koju donosimo u sljedećem poglavlju.

U trenutku kada su pisali *Komunistički manifest*, njegove autore dijelilo je od francuske revolucije manje vremena nego što autora ovog rada dijeli od oktobarske revolucije. Sada kao i onda, novi društveni sistem dovoljno je sazrio da dopusti jednu sistematsku analizu i ocjenu.

Radi lakšeg razumijevanja analize, počnimo određivanjem privremene definicije etatizma. Jedno društvo nazvat ćemo *etatističkim* ako njegovi vladajući slojevi zastupaju temeljne doktrine tradicionalne socijalističke ideologije, kao što je ukidanje privatnog proizvodnog vlasništva i emancipacija potlačenih klasa, ali revidiraju socijalistički pristup u pogledu jednog nadasve važnog pitanja: uloge države. Socijalisti po tradiciji smatraju državu aparatom prisile. Njegova je bit u *vladavini nad ljudima* koju treba zamijeniti *upravljanjem stvarima* (Saint-Simon, Engels). »Da bi se spoznali kao pojedinci, proleter moraju odbaciti državu« (Marx i Engels, *Njemačka ideologija*). Svi vladini namještenici trebaju primati radničke nadnice, a s dužnosti trebaju biti opozivi u svakom trenutku (Marx, Lenjin). Sve političke dužnosti moraju biti privremene (Bebel, Lenjin). Potpuna kontrola nad političkim procesom mora počivati u narodu, a država mora postupno odumrijeti (Proudhon, Engels). Da bi se to postiglo, odlučivanje mora biti decentralizirano i zasnovano na komunama i udruženjima (anarhisti, Pariška komuna, Marx). Buržoasku demokraciju, sa svim svojim društvenim ograničenjima, nadomjestit će mnogo osmišljeniji društveni poredak, u kojem će sloboda svakog pojedinca biti preduvjet za slobodu svih zajedno (*Komunistički manifest*). Samo najšira sloboda misli omogućuje neprestani napredak koji je temeljni društveni zakon. (Bebel u *Budućem društvu*, Rosa Luxemburg).¹

U etatističkoj sredini, sve te ideje zamjenjuje potpuno suprotna ideologija po kojoj snažna, centralizirana, autoritarna država postaje osovina oko koje se okreće cijelo društvo. Sva ekonomska i politička moć koncentrirana je u rukama vladajuće političke organizacije, koja otvoreno polaže pravo na monopol političke moći. Staljin je 1930. godine »dijalektički« obrazložio tu reviziju argumentom »da bi država odumrla, ona najprije mora ojačati«,² što je vrlo slično jednom drugom »dijalektičkom« otkriću, naime, da se izgradnjom socijalizma klasna borba neminovno zaoštava. »Ukidanje klasa ne postiže se gašenjem klasne borbe, nego njezinim razbuktavanjem. Odumiranje države ne postiže se slabljenjem državne vlasti, nego njezinim jačanjem...«³ Na XVIII kongresu Komunističke partije, održanom 1939. godine, Sta-

lin je osudio poznatu Engelsovu hipotezu o razvoju države. Engels je tvrdio da je prvi čin kojim se država pojavljuje kao zastupnik interesa cijelog društva — podružtvljavanje sredstava za proizvodnju — ujedno i njezin posljednji samostalni čin u tom svojstvu. Uplitanje državne vlasti u društvene odnose postaje suvišno za sve više područja i postupno nestaje. Staljin je tvrdio da se takav pristup ne može primijeniti u Sovjetskom Savezu jer je on bio jedina socijalistička zemlja, okružena neprijateljskim kapitalističkim svijetom. U međuvremenu, razbijena je kapitalistička opsada; zemlje u kojima je kapitalizam dokinut nastanjuju većinu stanovništva svijeta — pa ipak se ta ista teorija potpuno i dalje prihvaća.⁴

Prema tome, etatizam je, ukratko, mješavina tradicionalnog socijalizma i autoritarne države. Preostaje nam da istražimo kako je došlo do te apsurdne kombinacije i kakve su njezine posljedice. Da bismo to učinili, potrebno se vratiti u prvu polovicu prošloga stoljeća.

I. Lažne antinomije

Prizor nepotrebne bijede koja je u vrijeme prvobitne akumulacije kapitala pogodila nemoćne i praktički obespravila radničku klasu nužno je naišao na snažne reakcije. Na taj su se način socijalistički pokreti pojavili u devetnaestom stoljeću. Kad su proživjeli stvarnost bespoštedne eksploatacije, ljudi su počeli gubiti vjeru u ideale buržoasko-revolucije. Društvo je negdje krenulo pogrešnim putem. Brzo je otkriveno da sloboda, (pravna) jednakost i privatno vlasništvo ne stvaraju bratstvo, nego kapitalističku eksploataciju. Analitički umovi uskoro su došli do konzistentnog teoretskog zaključka koji se može sažeti u ove tri tvrdnje: (1) Privatno vlasništvo je glavni uzrok ekonomskih nejednakosti. Ekonomske nejednakosti dovode do političkih nejednakosti i klasne eksploatacije. Prema tome, osnovni preduvjet besklasnog društva je podružtvljavanje sredstava za proizvodnju. (2) Laissez-faire tržišta stvaraju periodičke padove u proizvodnji i nezaposlenost. Da bi se osigurao posao svim članovima zajednice i racionalno iskoristili raspoloživi resursi, društvo treba uvesti centralno planiranje. (3) Budući da u to vrijeme radnici nisu uživali ni najelementarnija politička prava, društveni preobražaj reformom nije se činio izvedivim. Stoga se činilo da je nasilna revolucija jedina alternativa na raspolažanju. »Komunisti... otvoreno izjavljuju da se njihovi ciljevi mogu ostvariti jedino nasilnim rušenjem cijelog dosadašnjeg društvenog poretka«. (*Komunistički manifest*)

Na razini primjene — tj. kada su je prihvatili široki politički pokreti — upravo izložena teorija doživjela je karakterističan psihološki obrat. Socijalisti su postali socijalisti ne iz teoretskih razloga, nego zato jer su se snažno suprotstavljali tlačenju buržoaskog društva. Kao svaka spontana reakcija na nešto mrsko, socijalistička kritika naginjala je naivnom, izravnom poricanju građanskih institucija i vrijednosti. Još jednom je temeljni pristup bio negativan. Ovoga puta to više nisu bile feudalne barijere, nego buržoaske institucije koje je trebalo razoriti, za nesmetani razvoj čovječanstva. Sve što je postojalo bilo je pogrešno

i trebalo se nadomjestiti nečim suprotnim. Često se previđalo da građansko društvo nije bilo samo buržoasko nego i rezultat ukupnog razvoja čovječanstva sve do tog vremena. Postojala je, stoga, potreba za temeljitom analizom društva — analizom usmjerenom na precizno identificiranje i jasno razlikovanje između fundamentalnih oblika ponašanja i slučajnih pojava tipičnih za buržoasku etapu razvoja. Umjesto toga, pogledi i razmišljanja izgledali su ovako:

— Kapitalistička eksploatacija zasnovana je na privatnom vlasništvu. Stoga privatno vlasništvo treba ukinuti i zamijeniti javnim vlasništvom. Budući da su nastavili razmišljati u terminima građanskih pravnih kategorija — vlasnik je fizička ili pravna osoba — socijalistički ideolozi i njihovi sljedbenici mogli su si predočiti javno vlasništvo jedino kao državno vlasništvo. I tako se dogodilo da se stupanj razvoja socijalizma u pojedinoj zemlji mjeri postotkom proizvodnog kapitala u vlasništvu države.

— (Laissez-faire) tržište dovodi do periodičkih padova u proizvodnji, nezaposlenosti, neefikasne alokacije resursa i otuđenja. Stoga se tržište kao takvo treba ukinuti — ponovo se nije shvaćalo da kapitalističko tržište nije jedino koje može postojati — i zamijeniti administrativnom alokacijom resursa. Tržište se poistovjećivalo s posebnim, laissez-faire, oblikom kapitalističke privrede i bilo je u apsolutnoj suprotnosti — tj. smatralo se inkompatibilnim — s planiranjem.

— U privredi bez tržišta nije bilo mjesta za novac. U svojem *Budućem društvu*⁵ njemački radnički vođa Bebel izrazio je tu ideju na vrlo jednostavan — i pojednostavljen — način: »Gdje ne postoji kapital ne postoji ni roba, pa prema tome, ne može postojati ni novac«. Taj je zaključak bio široko prihvaćen, i došlo je do brojnih pokušaja ukidanja novca, uvođenja »moralnih poticaja«,⁶ itd. Tijesno povezane s novcem su kamate, koje su se smatrale isključivo neradnim prihodom — vrstom lihvarstva po shvaćanju Katoličke crkve u srednjem vijeku. Prema tome kamate je trebalo ukinuti. Vrlo dugo socijalistički ideolozi nisu shvaćali — a neki ne shvaćaju ni danas — alokacionu funkciju kamata. I tako im nije ni dopiralo do svijesti da kamate kao privatni prihod mogu i moraju ukinuti, a kamate kao cijenu za upotrebu društvenog kapitala trebaju zadržati.

— Okrutan i egoističan *individualizam* (potaknut privatnim vlasništvom i bespoštednom konkurencijom) stvara neljudsku okolinu koju karakterizira stanje *Homo homini lupus*. Prema tome, individualizam je zlo i mora ga nadomjestiti *kolektivizam*, u kojem prevladavaju interesi društva, a od pojedinaca se očekuje da se povinuju sudu društva. Interese društva zastupa — i jedina ih može zastupati — država.⁷ Vrlo sličan je i zaključak da je privatna *inicijativa*, zasnovana na građanskom liberalizmu, uzrok eksploatacije siromašnih od bogatih. Prema tome, privatna inicijativa i liberalizam su antisocijalistički i mora ih nadomjestiti striktna *državna kontrola* i nadzor. Nadalje, individualna inicijativa je *spontana*. Dakle, *spontanost* je štetna. Njezine su posljedice sitne buržoaske strasti, neorganizirano društvo i anarhija. Iz toga slijedi da spontanost treba ustupiti mjesto *svjesnoj* sveobuhvatnoj *kontroli* države, koja osigurava jednoobrazno ponašanje. Još samo korak dalje i dolazimo do više ili manje potpune negacije vlastite čovjekove osobnosti; posebno kod društava skromnog materijalnog bo-

gatstva. Taj fenomen uočio je već Marx i opisao ga kao primitivni komunizam:

»Taj komunizam — time što svagdje negira čovjekovu *osobnost* — upravo je samo konzekventan izraz privatnog vlasništva, koje je sama ta negacija. Opća *zavist* koja se konstituira kao sila samo je skriveni oblik u kome se gramzivost uspostavlja i zadovoljava samo na drugi način. Misao svakog privatnog vlasništva kao takvog upravljena je *bar* protiv *bogatijeg* privatnog vlasništva kao zavist i težnja za niveliranjem, tako da one sačinjavaju, tako reći, bit konkurencije. Primitivni komunist samo je dovršavanje te zavisti i te nivelacije sa stajališta *zamišljenog* minimuma. Kako to ukidanje privatnog vlasništva ima malo veze sa zbiljskim prisvajanjem, dokazuje upravo apstraktna negacija cijeloga svijeta obrazovanja i civilizacije, povratak *neprirodnom* primitivizmu čovjeka siromašna i bez potreba, koji ne samo što nije prevladao privatno vlasništvo nego do njega još nije ni dospio.«⁸

Popis takvih pogrešnih, iako konzistentnih, antinomija može se po volji produljiti. One su postale grublje i učestalije od vremena ruske revolucije. Rusija je bila nazadna i, kao jedina zemlja te vrste, potpuno okružena prijetećim kapitalizmom, pa je razvila snažan obrambeni instinkt, koji sve što dolazi izvana smatra kao *prima facie* antisocijalističko. Tako su teorija relativnosti, genetska biologija i ekonometrija bile buržoaski pronalasci, neznanstveni kao takvi, pa se nisu ni trebali prihvatiti u jednoj proleterskoj državi. I, potpuno sukladno Marxovom opisu povratka u neprirodni primitivizam, apstraktna umjetnost, jazz, eksperimentiranje literarnim izrazom i atonalna glazba smatrali su se dekadentnima i stoga zabranjenima. Umjesto toga, socijalistički realizam — kako je prozvan novi stil — s istinski malograđanskim horizontima i ukusom, propisan je kao jedina ispravna umjetnost za radničku klasu.⁹

Jedna antinomija, potpuno razvijena tek nakon revolucije, imala je tragične posljedice. Ona slijedi neposredno iz opisane negacije čovjekove osobnosti i odnosi se na političku demokraciju. Demokracija, kao građanski izum, mora biti loša sama po sebi; ona štiti bogataše i ostavlja proletere siromašnima i potlačenima. Stoga ju je potrebno zamijeniti. Čime? »Diktaturom proletarijata« kao oblikom socijalističke demokracije. Taj donekle dvosmisleni izraz (on zamjenjuje termin »vladavina proletarijata« upotrijebljen u *Komunističkom manifestu*) koji je Marx djelomično naslijedio od Blanquija,¹⁰ pridodavši mu drugačiji sadržaj, zloupotrijebljen je — ne uvijek svjesno — da bi se stvorila jedna od najvećih mistifikacija našega stoljeća. U prvotnom značenju taj je koncept *predložen* prije svega kao sociološka kategorija kojom se označava klasni karakter političkog sistema i podrazumijeva razlikovanje vladavine u korist proletarijata koji je predstavljao veliku većinu stanovništva i vladavine u korist buržoazije (buržoaske diktature), koja je, kao svaka vladajuća klasa, predstavljala tek mali dio stanovništva. Izraz su *koristile* prije svega vladajuće partije u izvornom blankističkom obliku da bi opravdale političku diktaturu.¹¹ To nije bilo teško, jer je u revolucionarnom radničkom pokretu, u uvjetima političke represije, postojala jaka struja misaono i akciono usmjerena prema čistoj diktaturi. Čak i prije Blanquija, babuvisti su razmatrali

»diktaturu revolucionarnog vodstva«. U svojim *Jamstvima harmonije i slobode*, Weitling je uočio da veliki dio francuskih komunista »naginje diktaturi, jer vrlo dobro zna da suverenitet naroda... ne pristaje razdoblju prelaska iz stare u potpuno novu društvenu organizaciju«. ¹² Godine 1848. u Pragu Bakunjin je razvio planove za poredak »s neograničenim diktatorijalnim ovlaštenjima« ¹³ — što nalikuje Lenjinovoj formulaciji iz 1920. godine »vlast zasnovana na nasilju i ničim ograničena«. Godine 1864. Bakunjin je izradio dokument za svoju tajnu organizaciju, osnovanu u Italiji, u kojem je odredio:

»Sve članove nacionalne Hunte postavlja centralni direktorat, kojemu nacionalna Hunta dužuje apsolutnu pokornost u svim okolnostima«. ¹⁴

Nakon uspješne revolucije njegova je organizacija trebala provesti »nevidljivu diktaturu«. ¹⁵ Što se tiče blankista, njihove poglede možda je najbolje opisao Friedrich Engels: »Blanquijeva pretpostavka, da revoluciju može povesti jedna manja revolucionarna grupica, pretpostavlja sama po sebi neophodnost diktature, ne diktature cijele revolucionarne klase, proletarijata, nego one manjine koja je provela revoluciju, i koja se prethodno organizirala pod diktaturom jednog ili nekoliko pojedinaca«. ¹⁶

Marksistički pristup je, naravno, vrlo različit. Sljedeći dijalog pojašniti će taj pristup. Komentirajući 1891. godine Prijedlog Erfurtskog programa Njemačke socijaldemokratske partije, Engels je zapisao: »Ako je jedna stvar sigurna, onda je to da naša Partija i radnička klasa mogu doći na vlast samo pod okriljem demokratske republike. To je čak specifičan oblik diktature proletarijata«. ¹⁷ Još jednom, Staljin i, zajedno s njim Komunistička partija Sovjetskog Saveza, odvajaju se od pogleda Engelsa i socijalističkog pokreta općenito:

»Prije druge ruske revolucije (veljača 1917) marksisti svih zemalja smatrali su da je parlamentarna republika najpogodniji oblik političke organizacije u razdoblju prelaska iz kapitalizma u socijalizam... Engelsova autoritativna tvrdnja u kritici Erfurtskog programa iz 1891, naime, da »demokratska republika... predstavlja specifičan oblik diktature proletarijata« nedvosmisleno je pokazala da marksisti i nadalje smatraju demokratsku republiku političkim oblikom diktature proletarijata.

... Što bi se dogodilo Partiji, našoj revoluciji, marksizmu, da je Lenjin imao strahopoštovanje prema slovu marksizma i da nije imao hrabrosti izmijeniti jednu staru postavku marksizma... novom postavkom koja se tiče republike Sovjeta...« ¹⁸

Staljin je dosta lako prokrčio svoj put. Možemo zapaziti jedan zanimljiv povijesni paradoks: simbiozu između mazohistički nastrojenih intelektualaca i vladara žednih vlasti. U siromašnom i nepravednom društvu, intelektualci — i sami privilegirana skupina — naginju razvijanju akutnog osjećaja krivice, koji se onda olakšava bezuvjetnim potčinjavanjem autokraciji »revolucionarnih vođa«. Taj je fenomen bio široko rasprostranjen. A Staljin je dobro znao kako ga treba iskoristiti.

Kad je demokracija jednom hrabro pretvorena u diktaturu, nužno su, po logici stvari, slijedile i ostale posljedice. Građanska demokracija

pretpostavlja nekoliko političkih partija; prema tome, socijalistička demokracija može pretpostavljati samo jednu partiju. Razmišljajući tipično građanski, socijalističko-komunistički ideolozi nisu mogli zamisliti bespartijsko uređenje. Na kraju su hirovi političkog razvoja doveli ne do uklanjanja nedostataka građanske demokracije, nego do odbacivanja demokracije kao takve. Zahtjev za demokracijom počeo se prezirno označavati kao anarholiberalizam, kao malograđanska slabost koju disciplinirani komunist ne smije tolerirati. ¹⁹

Rodio se jedan vrlo specifičan politički sistem. Poljski marksist Włodzimir Brus opisao ga je kao totalitarizam i naznačio njegove četiri glavne karakteristike:

1. prevlast birokratskog aparata nad formalno izabranim tijelima u svim dijelovima političke strukture;

2. zamjenjivanje normalnih izbora imenovanjem kandidata za partijska, državna i sindikalna mjesta odozgora, iz viših redova birokracije;

3. vodeća uloga za partiju, koja se očituje u potpunoj subordinaciji svih ostalih institucija partijskom aparatu i totalnoj zabrani svih samostalnih političkih inicijativa;

4. monopol kontrole masovnih medija, uključujući univerzalnu preventivnu cenzuru.

»Tako se u svim područjima društvenog života«, zaključuje Brus, »pripadnici društva suočavaju sa svemoćnim državnim aparatom i svode se na atomizirane pojedince kojima su uskraćena politička i pravna sredstva izražavanja ili kontrole«. ²⁰

II. Religiozna struktura svijesti

U prethodnoj glavi vidjeli smo kako puka negacija nije izmijenila građanski način razmišljanja. Puka negacija ostaje unutar bitno iste strukture svijesti. Pretpostavimo sada da se socijalistička revolucija odigrala u nazadnom, predburžoaskom društvu. U takvom slučaju možemo očekivati da će se kao socijalistički opisivati ne samo buržoaski nego i predburžoaski stavovi. A to je upravo ono što se i dogodilo.

Za predburžoaski svijet karakteristična je religiozna struktura svijesti. ²¹ Pod time razumijevam predracionalan i neracionalan način razmišljanja, usmjeren prema autoritetu — ne prema dokazima — i zasnovan na vjerovanjima — ne na činjenicama. Povrh toga, predmeti vjerovanja smatraju se svetima. Orijentacija autoritet—vjerovanja dovodi do načina razmišljanja koji nije samo iracionalan, nego ima jednaku strukturu kao i stavovi vjerskih sekta. Namjesto spoznajne komponente dolaze druge dvije. Prvo, postoji identifikacija s vođom organizacije. Nečija vlastita osobnost je uronjena, rastvorena u predmetu obožavanja. Drugo, kao posljedica, potonji se smatra svetim. Svaka religija jasno naznačuje razliku između svetog i svjetovnog. I obrnuto: kad god je neka osoba, organizacija ili ideja stavljena izvan domašaja kritike, stavljena je u domenu svetosti koja podrazumijeva religiozne stavove.

Budući da su se prve socijalističke revolucije odigrale u nazadnim zemljama, socijalizam koji je iz njih proizašao prožet je religioznom svijesću i podsjeća na religiozno orijentirana srednjovjekovna društva. Marx i Engels očekivali su dolazak autentičnog ljudskog društva. Ono što se pojavilo bio je opredmećeni i ideološki otuđeni »socijalizam«. Oni i njihovi sljedbenici inzistirali su na znanstvenom socijalizmu. Ono što se pojavilo bio je vrlo različit, teološki socijalizam. Taj teološki socijalizam i nadalje nazivaju »znanstvenim«.

Zašto se teologija prerušava u znanost, prilično je jasno: (a) »istine« imaju veću snagu poticaja nego puka subjektivna »uvjerenja«,²² i (b) »znanstvena ideologija« pruža opravdanje i time efikasnu zaštitu uspostavljenih interesa. Zašto je ta teološka maskerade moguća, nije baš lako utvrditi, pa će to biti predmet iduće analize.

A. EKLEZIJASTICIZAM

Teologija, naravno, podrazumijeva religiju ove ili one vrste. Možemo uočiti da postrevolucionarne vladajuće partije nisu bile religiozno usmjerene, nego, naprotiv, ateistički. Odisti, one su bile ateističke i to ratoborno ateističke. Ali ateizam znači negaciju teizma, pa tako njegovi pobornici ostaju zarobljenici teizma. Ateizam je bio »propisan kao dogma za članove«, uočio je još davno Marx u vezi s bakunjinistima.²³

Antireligiozni žar zahtijevan od članova partije ima zajedničko sa svojim pandanom to što se odnosi na religiju, i to što je žar. Ateizam se može propovijedati — i propovijedalo ga se — s isto toliko religiozne gorljivosti kao i bilo koja druga religija, a često ga prate i brojni oblici praznovjerja, upravo kao i kod nekih primitivnih religija.

Religiozne karakteristike parasocijalnih ideologija i pokreta zapažene su do sada već više puta. Citirat ću, kao primjer, stavove dvojice vrlo različitih ljudi — Bertranda Russella, engleskog filozofa, i Juliusa Nyererea, afričkog državnika. Russell ističe da »tok povijesti Židova... snažno apelira na potlačene i nesretne u svim razdobljima. Sveti Augustin prilagodio je taj obrazac povijesti kršćanstvu, a Marx socijalizmu«. ²⁴ Zaključak je izazovan ali vrlo neuvjerljiv. Glavni razlog sličnosti nije u psihologiji potlačenih kao takvih — slično nastrojeni pripadnici povlaštenih klasa, vođe i stanovništvo u velikoj su mjeri imali istu psihologiju — nego u religioznom sustavu svijesti, koji za postizanje spasenja (kako je zamišljeno razrješavanje društvenih sukoba) zahtijeva transcendentalnu koncepciju religije, a ne racionalnu analizu društvenih međuzavisnosti.²⁵

Nyerere se ograničio na opisivanje onoga što je zapazio, a to je učinio vrlo precizno:

»Postoji... kod pojedinih socijalista očigledna sklonost pokušaju utemeljivanja jedne nove religije — religije samog socijalizma. To se obično naziva »znanstvenim socijalizmom«, a radovi Marxa i Engelsa se smatraju svetim pismom u skladu s kojim treba prosuđivati sve ostale misli i akcije socijalista. Naravno, tu se doktrinu ne predstavlja kao religiju; njezini pristaše često najrevnije ocrnjuju religiju kao »opijum naroda«, a svoja uvjerenja predo-

čuju kao »znanost«. Pa ipak, oni govore i ponašaju se jednako kao i najzagriženiji teolozi. Nalazimo ih, u današnjim uvjetima, kako jedan drugoga optužuju zato jer im postupci nisu u skladu s onim što su propovjednici »znanstvenog socijalizma« utvrdili kao ispravno značenje knjiga napisanih prije više od stotinu godina. Doista se brzo približavamo vremenu kada će raspre između raznih kršćanskih sekti o pravom značenju Biblije postati beznačajne u usporedbi sa svadama između onih koji se proglašavaju pravim interpretima marksizma-lenjinizma«. ²⁶

Mogli bismo navesti još desetak autora koji dolaze do sličnih zaključaka. Međutim, ni jedan od njih ne istražuje taj problem detaljno. U nastavku pokušavamo ispuniti tu prazninu.

Religija treba crkvi. Tu ulogu zadivljujuće ispunjava vladajuća partija. Crkva nikada ne griješi, pa tako ni partija. U dobro poznatoj *Povijesti Svesavezne komunističke partije boljševika*, pripremljenoj za života Staljina, nije zabilježen ni jedan jedini slučaj pogrešne odluke partije u cijeloj njezinoj povijesti od nekoliko desetljeća. Članovi partije griješe, ali ne i partija.²⁷ Kada su sekretar češoslovačke Komunističke partije Rudolf Slánský i ostali rukovodioci optuženi za izdaju i pogubljeni,²⁸ upitali su partijskog vođu Klementa Gottwalda kome se može vjerovati nakon toga. Odgovorio je: »Vjerujte partiji«. ²⁹ Kad je Hruščov 1956. godine optužio Staljina kao zločinca, nije uputio ni jednu riječ kritike na račun partije, u čije su ime svi zločini izvršeni.

Crkva mora imati svojeg vrhovnog svećenika. Tu ulogu ispunjava vođa partije, koga zovu predsjednik ili generalni sekretar. Kao i papa, predsjednik je nepogrešiv. On nikada ne griješi, bar ne dok je na funkciji. Njega se nikada ne kritizira javno. U stvari, svaki pokušaj da ga se kritizira ocjenjuje se kao ozbiljan politički prekršaj, podmuklo djelo zakletog neprijatelja socijalizma, pa se prekršitelj odgovarajuće kažnjava. Čak se i zbog privatne kritike, izrečene u pismu prijatelju, može zaraditi karta za GULAG-ov arhipelag, što je među ostalim otkrio i mladi oficir Aleksandar Solženjicin.

Predsjednik je genije, često ga se smatra četvrtim klasikom. Njegovi govori, referati i zdravice objavljuju se u debelim knjigama i proučavaju na partijskim skupovima i u školama. Za prostodušnije ljude pripremaju se izvodi iz njegovog djela — poput Staljinovih *Pitanja lenjinizma* ili male crvene knjižice Maovih citata koju je sastavio Lin Biao (»skriveni neprijatelj« kako je poslije otkriveno) — u obliku sažetih katekizama koji se izdaju u milijunima primjeraka. Predsjednik nije samo genije nego i poštovani i obljubljeni vođa i predvodnik svoga naroda.³⁰ Njegovi portreti su u učionicama, uredima, izlozima prodavaonica čak i u privatnim stanovima odanih građana. Oni zamjenjuju kršćanske križeve i kraljeve portrete iz prijašnjih razdoblja. U zemlji mu se na svakom koraku još za života podižu spomenici; ulice i gradovi nose njegovo ime. Izdaju se poštanske marke s njegovim likom. Njegov rođendan je svojevrsan nacionalni praznik. Kada veliki vođa umre, njegovo se tijelo balzamira — kao u Moskvi i Sofiji — i izlaže u staklenom lijesu za dobro odanih građana. Oni dolaze u velikom broju da odaju počast svojim obožavanim vođama.

Gdje postoji jedan veliki vođa, mora postojati mnogo malih vođa. U Kraljevstvu Božjem vlada striktna hijerarhija, s različitim katego-

rijama svetaca i anđela, sve do najgorih grešnika u paklu. Kako u nebu, tako i na zemlji. U srednjem vijeku hijerarhija se zasnivala na rođenju; u vijeku etatizma zasniva se na zaslugama — što god to značilo — i isto je tako striktna. U dvanaestom stoljeću opatica Heloiza pisala je Abelardu, svojem bivšem ljubavniku i mužu koji je postao redovnik, da je bila iznenađena kad je »napuštajući običaje i prirodni poredak« stavio njezino ime ispred svojega. »Kad pišemo višima od sebe ili sebi jednakima«, podsjetila ga je, »red i uljudnost nalažu da se njihovo ime stavlja ispred našega; kad se pak obraćamo nižima od sebe, poredak imena mora odražavati red časti.«³¹ Taj navod može se bez smetnje postaviti iznad ulaza bilo kojeg birokratskog ureda. To je pravilo čije se nepoštivanje strogo kažnjava. Kad se čitaju novine, dovoljno je samo uočiti poredak imena da bi se znalo koji relativan (politički) rang zauzima pojedina osoba. Iz malih promjena u poretku imena, politički analitičari izvlače zaključke o dalekosežnim promjenama u politici.

B. RELIGIOZNA SVIJEST

U ovom će trenutku biti korisno obratiti pažnju na neka obilježja religiozne svijesti koja je uočio već Emile Durkheim. Kad god naiđemo na veliku koncentraciju moći, tvrdio je Durkheim, uzrok te pojave ne treba tražiti u posebnom položaju vladara, nego u prirodi društva kojim vladaju. Individualna superiornost pojedinog vođe igra tek drugorazrednu ulogu. Ona objašnjava zašto baš on, a ne netko drugi, ima vlast — ali ne i zašto je vlast koncentrirana.³² Vlast je koncentrirana zato jer je svijest religiozno strukturirana. Za to postoje bar dva razloga. Kad god jedna zajednica u nešto čvrsto vjeruje, ta uvjerenja neizostavno poprimaju religiozna obilježja. Ona usađuju jednako strahopoštovanje kao i religiozna uvjerenja.³³ Budući da revolucije izuzetno snažno djeluju na osjećaje i uvjerenja, one predstavljaju vrlo plodno tlo za pojavljivanje religioznih stavova.³⁴

Drugi razlog treba tražiti u onome što Durkheim naziva mehaničkom solidarnošću manje razvijenog društva. U takvom društvu — koje rađa »primitivni komunizam« prije opisan u Marxovu citatu — društvene se mase sastoje od jednoličnih elemenata, iz čega proizlazi da je kolektivan tip vrlo razvijen, a individualni tipovi — proizvodi društvene podjele rada, koja dovodi do »organske« solidarnosti — još su u začetku razvoja. Pojedinaac ne pripada sebi samom, on je neka vrsta predmeta kojim društvo raspolaže.³⁵ Neizbježno, psihički život društva religiozno je strukturiran.³⁶ Osnovna moralna dužnost pojedinca je da bude kao i svi drugi, da se uzdržava od bilo čega osobnog ili individualnog u pogledu uvjerenja ili ponašanja.³⁷ Gdje društvo ima religiozna, nadljudska svojstva — čiji je izvor u odgovarajućoj strukturi svijesti — ona se prenose na vođu, koji visoko odskoče od običnih ljudi. Koncentracija moći nije rezultat neke potrebe za čvrstom vladavinom; ona proistječe iz kolektivne svijesti,³⁸ a velika je zato jer je kolektivna svijest visoko razvijena.³⁹

Posebna osobina religiozne sredine je krajnja hipertrofija kaznenog zakonodavstva. Bilo koji čin — tj. bilo koji oblik nonkonformizma — može se smatrati kažnjivim prekršajem, od neodgovarajuće frizure u

drevnoj Sparti do devijantnog seksualnog ponašanja u gotovo svim društvima sve do naših dana. Osobito su brojni religiozni prekršaji. Vrijeđanje (tj. kritiziranje) vlasti, javni (i privatni) govori protiv proklamiranih doktrina, neslaganje s utvrđenim poretkom i osnivanje organiziranih pokreta da se on promijeni — idu u tu vrstu prekršaja. Odmah uočavamo da svi ti »zločini« predstavljaju uobičajene političke aktivnosti u razvijenom društvu. Međutim, u religioznoj sredini oni predstavljaju povredu zakona. Durkheim je stoga bio u pravu kad je uočio da je najvažnije sažimanje kaznenog prava prouzročilo nestajanje prekršaja protiv religije.⁴⁰ Često se izražava čuđenje zbog strogih kazni za političke delikte, u usporedbi s kriminalnim deliktima u etatičkim društvima. Prethodna analiza trebala bi pridonijeti razjašnjenju toga fenomena. Čak i u tako prosvjećenju sredini kao što je bila drevna Atena, svetogrđe se kažnjavalo kaznom ne manjom od smrtne.⁴¹

Prije nego što nastavimo, bit će korisno dodati dva razjašnjenja da bi se izbjegao mogući nesporazum. Fenomen koji ovdje analiziram je kolektivna, ne individualna svijest. Bilo je i uvijek će biti pojedinaca s religioznim osjećajima i mističnim iskustvima. Zbog toga ih ne trebani kudititi niti hvaliti. Pjesnik i računovođa, metafizički filozof i agent osiguravajućeg društva strahovito se razlikuju. I dobro je da se razlikuju. To pridonosi raznolikosti u životu i omogućuje lakše pronalaženje pogodno osobe za različite poslove. Međutim, isti postotak mistika u aktivnom stanovništvu spojiv je s vrlo različitim oblicima kolektivne svijesti, ovisno o kolektivnom iskustvu, izraženom preko razine razvijenosti i društvenog sistema. Drugo, sličnosti između (rane) Crkve i (ranih) komunističkih partija ne proistječu samo iz slične strukture svijesti nego i iz sličnih revolucionarnih stavova. Obje su te organizacije okupile potlačene u borbi protiv moćnika svijeta. Krilatica okupljanja, »Tko ne radi ne treba ni jesti«, koja se neprekidno dovodi u vezu s radničkim pokretom, izravno potječe od svetoga Pavla. Isus je navodno rekao da Kraljevstvo nebesko pripada siromašnima. Sveti Ambrozije Milanski (340—397) izjavio je da je priroda stvorila pravo zajedničkog vlasništva, a nasilje je stvorilo pravo privatnog vlasništva.⁴² Sličnih navoda može se naći i kod nezapadnih crkava. Takvi stavovi proizlaze iz činjenice da su se rana kršćanska crkva (prije nego što je postala dominantna crkva i sastavni dio institucionalnog poretka) i rane komunističke partije (prije nego što su postale vladajuće partije dobro učvršćene na vlasti) suočavale s revolucionarnim društvenim prilikama i da su slično reagirale. Politički pokreti mogu takve rane revolucionarne tradicije iskoristiti za stjecanje legitimiteta a i u druge taktičke svrhe. To, međutim, nije predmet analize u ovom poglavlju.

C. SEKULARIZACIJA RELIGIJE I ULOGA ĐAVLA-NEPRIJATELJA

Crkva mora imati Boga. To je Povijest. Partija, pod vodstvom Predsjednika X, poznaje i tumači Zakone Povijesti i vodi radne mase prema raju svijetle budućnosti.

Gdje postoji Bog, mora postojati i Vrag. Nečastivi se pojavljuju pod različitim krinkama. Sotona, Belzebub, vještice, antikristi, Đavlom

opsjednuti, zavodnici, heretici, demoni, zli duhovi, zli ljudi općenito, pripadaju tom kraljevstvu. Od posebnog je interesa istaći da je sve što je novo — novo oruđe, novo otkriće, nova vještina — često opisivano kao djelo Vraga, pa su izumitelji bili vrlo sumnjivi i povremeno kažnjavani zbog čarobnjaštva ili vraćanja. U etatičkoj postavi Đavo se zove Neprijatelj (premda se termin *neprijatelj* često upotrebljava i u srednjovjekovnoj skolastičkoj literaturi). Budući da je, usprkos svim službeno objavljenim uspjesima, život prilično neugodan i ima dosta promašaja, netko mora biti odgovoran za to što se sjajne ideje nepogrešivog rukovodstva ne ostvaruju kako je predviđeno. Budući da rukovodstvo ne može napraviti pogrešku, teret odgovornosti snosi Neprijatelj. Neprijatelj se ne imenuje; pojam se obično ne odnosi na konkretne osobe. On je jednostavno personifikacija svega zlog. Stoga se najčešće ne govori o neprijateljima, nego o Neprijatelju. Ako ministar unutrašnjih poslova želi istaći mnoštvo neprijatelja, upotrijebit će izraz »pripadnici neprijatelja«. ⁴³ Neprijatelj se također pojavljuje pod raznim krinkama, brojnijim čak od onih srednjovjekovnog Đavla. Đavo-Neprijatelj utjelovljen je u zlim pojedincima poput desnih i lijevih devijacionista, revizionista, antipartijskih elemenata, provokatora, sabotera i rušilaca, kozmopolita, dogmatičara, lijevih i desnih oportunističara, tehnokrata i birokrata, buržoaskih elemenata, imperijalističkih agenata i sluga, kontrarevolucionara, plaćenika, sektaša i frakcionaških elemenata, karijerista i konspiratora. On se također može pojaviti s crticom u imenu, kao kripto-kulak, anarho-sindikalist, anarho-liberal, i lijevo-sektaš. Sljedbenici krivih vođa — trockisti, staljinisti, maoisti, revizionisti kao Hruščov⁴⁴ — predstavljaju posebno opasan ogranak Neprijatelja (naravno nisu svi oni u istoj sredini). Na osnovi javnih istupa vlasti i novinskih izvještaja može se sastaviti popis od nekoliko tuceta različitih vrsta Neprijatelja. Obični kriminalci se rijetko, praktički nikada ne označuju kao Neprijatelj. Neprijatelj ima veliku upotrebnu vrijednost u etatičkoj sredini. Njegovo postojanje je, zapravo, jedino opravdanje za svojatanje rukovodstva od politokracije. Bez Neprijatelja, politokracija bi izgubila svoj *raison d'être*. Da Neprijatelj ne postoji, trebalo bi ga izmisliti.⁴⁵

Na taj način Neprijatelj ima značajne mobilizatorske i legitimizatorske funkcije. On ima još jednu upotrebnu vrijednost. Budući da se Neprijatelj niti ne definira naročito precizno, niti raspoznaje jasno — jučerašnji heroj može postati današnji Neprijatelj — svakoga se može proglasiti za Neprijatelja, ovisno o hirovima partijske politike. Zbog toga je egzistencija pojedinca nesigurna, neodređena, nestabilna, nepredvidiva i puna neizvjesnosti. U takvim prilikama, pojedinac je spreman prihvatiti, prilagoditi se, slijediti. Prema tome, mogućnosti za stvarnu manipulaciju su goleme.⁴⁶ Pozivanje na bezgrešnu vlast poslužiti će u tu svrhu.

Osim Boga i Vraga, crkva će imati Sveto pismo i, uz malo sreće, četiri evanđelista. Svetim pismom se označava znanost marksizma-lenjinizma.⁴⁷ Izraz »znanost« je lingvistički ekvivalent izrazu »vjera« jer je ne može nadomjestiti ili poreći druga znanost.⁴⁸ Dok je Kominternu još bila u životu, četiri klasika-evanđelista bili su Marx, Engels, Lenjin i Staljin. Nakon Staljinove smrti mnogi su mu porekli status klasika i nadomjestili ga odgovarajućim lokalnim evanđelistima. Crkva je pre-

stala biti potpuno univerzalna, i u skladu sa srednjovjekovnim načelom *cuicus regio eius religio*, lokalne su crkve stekle određeni stupanj autonomije, a povremeno čak i punu autonomiju. Postojanje Biblije omogućuje relativno lako sređivanje kontradiktornih pitanja. Kopernik nije bio u pravu jer je Biblija rekla da se Sunce okreće oko Zemlje. Dovoljno je pronaći odgovarajući citat. Empirijski dokaz je nevažan jer ne može poreći tvrdnju jednog klasika.

Crkva ima posebne škole za svećenike: sjemeništa. Partijski aktivisti i budući funkcionari odgajaju se u posebnim partijskim školama. Teološka egzegeza ustupa mjesto ideološkoj. Razlika između teologije i ostalih aspekata ideologije, smatra Đuro Sušnjić, je da se teologija poziva na Nebo, a ideologija na budućnost.⁴⁹ Čistu vjeru periodički određuju i definiraju ekumenski koncili. Opću partijsku liniju povremeno određuju partijski kongresi.⁵⁰ Oboje su nepovrediva svetinja.

D. DOKTRINA PARTIJNOSTI

Glavna osobina religioznog vjerovanja, u smislu koji ovdje koristimo, jest da postoji samo jedan Bog i samo jedna istina. Budući da religija govori o dobru i zlu, religiozan čovjek je u osnovi netolerantan. Da su se židovstvo i kršćanstvo međusobno jednako poštivali, Kristovo bi raspeće bilo nepotrebno.⁵¹ Skretanje s pravovjernosti naziva se herezom u teološkom rječniku, a revizionizmom u partijskoj terminologiji. U oba se slučaja skretanje ne može tolerirati, pa se krivovjerci istrebljuju. Ponekad je čak i terminologija identična. Tako se protivnici unutar iste vjere nazivaju renegatima.⁵² »Protivnik samo zato što se usudio protusloviti najedanput postaje izdajica, oportunist, plaćenik«, primjećuje Ignazio Silone, talijanski pisac i partijski aktivist. »Dobronamjerni protivnik je nezamisliv...«⁵³ Neslaganje i kritika su neprijateljske aktivnosti, i stoga, sudeći po službenim izjavama, ima toliko neprijatelja u »besklasnim« etatičkim društvima.⁵⁴

U toku cijeloga srednjeg vijeka religija se poistovjećivala s društvom i politikom. Osnivač skolastike, Sveti Anselmo (1033—1109), nadbiskup kanterberijski, proglasio je »Credo ut intelligam« (Vjerujem da bih znao). Pod tim je vjerojatno mislio da vjera prethodi znanju.⁵⁵ Sljedeće generacije, potpomognute ostalim njegovim maksimama, protumačile su ideju na mnogo prozaičniji i pragmatičniji način, i preobrazili je tako da služi potrebama određenog trenutka. Ako misao protuslovi utvrđenoj istini, ona je pogrešna jer, da je ispravna, ne bi protuslovlila istini. Filozofija, budući da je predstavljala znanost toga vremena, proglašena je za *ancilla theologiae*. Činjenica je da je još u petnaestom stoljeću Nicoletto Vernia, profesor u Padovi, izrazio mišljenje da je znanstvena istina nezavisna od teološke istine. Pa ipak, nekoliko je stoljeća prošlo prije nego što se ta ideja općenito prihvatila. Teološki socijalizam preokrenuo je taj trend proglašavajući da se dvije stvari ne mogu i ne smiju razdvajati — da je svaka istina ideološki determinirana istina,⁵⁶ i da znanstveno istraživanje mora biti u službi politike. To je poznato kao doktrina partijnosti (partijska nastrojnost, tj. ideološki determinirano rezoniranje i aktivnost iz kojih proizlazi bezuvjetno

podvrgavanje partijskom vodstvu). Ta se doktrina obično dovodi u vezu sa Staljinom i staljinistima, međutim, ona je mnogo starija i šire rasprostranjena. Trocki ju je ovako formulirao: »U pravu se može biti samo s Partijom i kroz Partiju« (vidi bilješku 27).

U nešto izobličijenijem obliku, ta doktrina može ozbiljno zakočiti razvoj znanosti i tehnologije. Kao što smo prije spomenuli, neko su vrijeme teorija relativiteta, Mendelova genetika, moderna sociologija i kibernetika smatrane za proizvode građanske dekadencije. Inače ispravan zaključak, da su znanstvenici — i svi ostali ljudi — skloni pristranosti zato jer na formiranje njihovih stavova utječu društveni položaj i iskustvo, preokrenut je naglavačke. Ispravan zaključak, kako ga je formulirao austrijski komunist Ernst Fischer⁵⁷ — da je jedna klasa progresivna ako istina odgovara njezinim interesima — njegovi su drugovi preveli u: nešto je istinito ako pogoduje interesima »progresivne« klase.⁵⁸

U apsolutno politiziranom životu, sve se aktivnosti procjenjuju na temelju političkih kriterija. Stoga se *partijnost* ne odnosi samo na politiku nego i na znanost, umjetnost, profesije, sve. Kandidati za sveučilišna znanja moraju ispovijedati službenu ideologiju i priznati vodeću ulogu partije;⁵⁹ sama učenost i moralna čestitost nisu dovoljne. Znanost je obično bila *ancilla theologiae*, isto tako i umjetnost, što je formalno potvrdio i Tridentinski koncil iz 1563. godine. U modernijim vremenima, one su postale *ancillae politicae*. Stoga je prirodno da partijsko rukovodstvo određuje koja je umjetnost socijalistička, a koja nije. Isto je tako prirodno da »socijalistička država«, slijedeći praksu Katoličke crkve (koja je 1559. ustanovila Index Librorum Prohibitorum), odabire za dobro svojih građana knjige koje se ne smiju unositi u zemlju ili čitati bez posebnog dopuštenja.⁶⁰

Posebna odlika *partijnosti* je neprekidno prekrajanje povijesti. Samo je budućnost sigurna; prošlost se neprekidno mijenja. To uključuje djelovanje stare rimske institucije *damnatio memoriae* — nastajanje ne-osoba.⁶¹ Ta institucija ima svoj pandan u srednjem vijeku⁶² i kod totalitarnih ideologija.⁶³

E. POTISKIVANJE VLASTITOG JA

Vladajuća partija organizirana je kao samostanski redovi. Budući da ima karakter militantne organizacije, vrlo je slična militantnim samostanskim redovima, kao što je na primjer Družba Isusova, osnovana u šesnaestom stoljeću.⁶⁴ Jezuiti su striktno centralizirani red; generalna kongregacija reda ima vrhovnu vlast. Ona odabire generala a može ga i opozvati. Redovnici su pod posebnom prisegom potpune pokornosti. Posljedica te pokornosti je prihvaćanje svakog dodijeljenog posla. Vladajuća partija slično je organizirana, a princip organizacije naziva se demokratski centralizam. Što to znači, nedvosmisleno je objasnio Mao Zedong: »Organizacija mora biti postavljena iznad pojedinca, većina iznad manjine, viši partijski funkcionari iznad nižih, a centralni komitet iznad cijele partije.«⁶⁵ Članovi reda, kao i članovi partije, potiču se na izvještavanje o sumnjivim djelima koja počine njihovi kolege i oni sami. Pravila reda i partijska praksa zahtijevaju

potpuno podređivanje vlastite volje i vlastitog mišljenja volji i mišljenju organizacije.⁶⁶ Takozvanu partijsku liniju ne može se preispitivati, nego samo slijediti.

Potiskivanje vlastite volje za dobro nekih transcendentálnih ciljeva je; naravno, dobro poznati religiozni fenomen. Međutim, može se naći i u drugim predburžoaskim sredinama kao politički zahtjev. Čak, što više, nešto što je kao vjerska dužnost prirodno, poprima nakazne razmjere kad postane politička prisila. Erich Fromm citira indikativne izjave dvojice nacista (nacionalnih socijalista kako su se službeno zvali), Hitlera i Göbbelsa. U knjizi *Mein Kampf* Hitler izjavljuje da arijevac »uporno podređuje svoj ego životu zajednice i, ako je potrebno... žrtvuje ga«. Göbbels je rekao: »Biti socijalist znači podrediti koncept ja konceptu ti; socijalizam je žrtvovanje pojedinca za zajednicu.«⁶⁷ Član sovjetskog Politburoa Lazar Kaganovič izjavio je jednom prilikom da boljševik mora biti »spreman žrtvovati se Partiji. Da, spreman žrtvovati ne samo svoj život nego i svoje samopoštovanje i osjetljivost.«⁶⁸ Sve je to lijepo sažeo Benito Mussolini: »Vjeruj, pokoravaj se, bori se!«

Vlastito samoporicanje tijesno je povezano s partijskom nastrojenošću. Oboje su međusobno konzistentni; imaju zajedničko porijeklo i upućuju na razaranje obične etike. U socijalističkoj literaturi ta su dva zahtjeva prvi jasno formulirali ruski anarhisti, Bakunjin i Nečajev. U prvom paragrafu njihovog *Revolucionarnog katekizma* — naslov očigledno nije slučajno izabran — zapisano je:

»Revolucionar... nema svojih vlastitih interesa, nema svojih vlastitih razloga, nema osjećaja, nema običaja, nema imovine; on čak nema ni imena. Sve što je u njemu, ispunjeno je jednim jedinim interesom, jednom jedinom mišlju, jednom jedinom strašću — revolucijom.«

U paragrafu 4 naši autori izjavljuju da revolucionar

»prezire javno mnijenje; on prezire i mrzi postojeću društvenu etiku u svim njezinim zahtjevima i izrazima; za njega je sve što omogućuje pobjedu revolucije moralno, a sve što joj stoji na putu je nemoralno.«⁶⁹

To mističko samoporicanje ima ozbiljne posljedice. Ako je pojedinac potpuno stopljen sa svojom partijom, ako je potpuno predao svoju duhovnu slobodu, onda ne može snositi nikakvu osobnu odgovornost za svoje postupke. Bilo što se može dogoditi: Bacilek, ministar sigurnosti u Novotnyjevoj vladi u Čehoslovačkoj, objasnio je to vrlo uvjerljivo:

»Podržavao sam tezu da je partijska odluka najviši zakon. Na zemaljskoj konferenciji 1952. godine rekao sam da partija određuje tko je, a tko nije pogriješio. Time sam samo opisao stvarno stanje stvari. Nisam mogao podnijeti svu tu odgovornost... Napokon, ja sam se samo pokoravao partiji.«⁷⁰

U Boga se može vjerovati ili ne vjerovati, ali ga se ne može kritizirati. Budući da Crkva tumači Božju volju, ne može se netko Crkvi protiviti — i ostati u njoj. Protiviti se partiji koja ne može griješiti nije politički, nego moralni čin; on je moralno nedoličan, on je svetogrđe.

Ako ga netko počini, mora se javno ispovijediti. Od 1926. godine, kada su Zinovjev, Kamenjev, Trocki, Pjatakov, Sokoljnikov i Jevdokimov objavili u *Pravdi* izjavu kojom priznaju da su počinili greške i da se zbog njih kaju, preko kineske kulturne revolucije, hapšenja kubanskog pjesnika Herberta Padille i njegova poricanja svoje kontrarevolucionarne poezije, javno odricanje od vlastitih nazora postalo je uobičajeno. Katolička crkva izumila je isti postupak još prije mnogo stoljeća. Nisu samo jezuiti priređivali javne opomene, čiji su sudionici pojedinačno primali ukore od sebi ravnih i od nadređenih; Crkva je zahtijevala da i istaknuti pojedinci javno priznaju svoje grijeh. Slučaj Galileja je možda najpoznatiji. Sveta inkvizicija optuživala ga je da prizna Kopernikovu teoriju i da je u isto vrijeme loš katolik i dvoličan. To se isto dogodilo i na moskovskim procesima tridesetih godina ovoga stoljeća — s tom razlikom da je Galileo pošteđen, a Buharin i njegovi drugovi su pogubljeni. Općenito, žrtve crkvenih i partijskih inkvizicija, bile one odriježene od grijeha ili pogubljene, bile su spremne priznati svaku grešku ili zločin, osim neiskrenosti ili nevjere prema svojoj sekci. Da su potonje priznali, bili bi moralno i psihološki potpuno uništeni, bez obzira na primljenu kaznu. Država organizirana na opisanim načelima pojavljuje se kao teokracija. Njezin je prototip Kalvinova Ženeva iz šesnaestog stoljeća.

U knjizi *Institutio religionis christianae* iz 1536. godine, Calvin odbacuje um i vodičem ljudskog ponašanja proglašava Bibliju. Državni službenici i izborni kandidati biraju se na temelju ispunjavanja crkvenih kriterija. »U skladu s tim«, komentira Barrington Moore, »Crkva je nadzirala doktrinarnu 'lojalnost' i prihvatljivost svjetovnih službenika... Protivljenje kandidatima koje je predložilo svećenstvo smatralo se činom urote.«⁷¹ Ako se riječ »crkva« zamijeni riječju »partija«, taj opis savršeno pristaje suvremenoj etatičkoj državi. Staljin je 1925. godine jasno dao do znanja da je partija »vrhovna vladajuća snaga države.«⁷² »Poput boljševika«, zaključuje Moore, »pravi kalvinisti smrtno su se bojali greške i njezinih društvenih posljedica, vjerujući da svaku grešku treba sasjeci u korijenu.«⁷³

F. FUNKCIONALNA RAZMATRANJA

Moglo bi se tvrditi da je, u određenim sredinama i s određenog aspekta, teološki socijalizam funkcionalno svrsishodniji od znanstvenog socijalizma. Ako se svo znanje određuje egzistencijalno — kao što tvrdi Karl Mannheim⁷⁴ — onda u izuzetno heterogenom društvu nema mogućnosti za smislenu komunikaciju između sastavnih društvenih skupina. Nikakav konsenzus nije moguć. Nepismeni seljak i obrazovan gradski stanovnik obično ne mogu komunicirati, prvi je podanik, a drugi građanin. Dodajte tome još klasni interes, i rezultat je nepomirljivi klasni sukob. Klasni konflikti mogu se djelomično razriješiti, i konsenzus postići, postupnom homogenizacijom društva, kontinuiranom, više ili manje nasilnom, klasnom borbom. Tako se razvijalo građansko društvo. Konsenzus, koji je neophodan za uredan društveni život, može se, međutim, postići i vjerom. U tom slučaju, nije potrebno razumjeti, dovoljno je vjerovati. Tako su funkcionirala srednjovjekovna

društva. Tako su također vladajuće skupine u etatičkim društvima, služeći se naslijeđenom religioznom strukturom svijesti, postigle konsenzus zasnovan na vjeri u karizmatske vođe i institucije.⁷⁵ Empirijski dokaz vitalnosti i efikasnosti te strategije može se naći u političkoj stabilnosti i visokoj stopi privrednog razvoja u suvremenim etatičkim zemljama.

Onog trenutka kad se konsenzus prenese u područje izvanrazumskog, nestaju sve teškoće; drugim riječima, sve se kontradikcije mogu tolerirati. Kršćanska ljubav za svako ljudsko biće — »Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe« — logički je nespojiva s nasiljem, eksploatacijom i ratom. Kršćanski robovlasnici,⁷⁶ kršćanski feudalni gospodari i ratni zapovjednici predstavljaju *contradictio in adjecto*. Pa ipak, te kontradikcije postoje bez teškoća — one su, u stvari, pravilo; i, kad su mrtve, spomenute časne osobe svečano se pokapaju u kršćanskim crkvama. Slično tome, socijalistička jednakost nespojiva je s autoritarnom hijerarhijom, odsutnošću osobne slobode i politikom sile. Autoritarna narodna vlast, demokracija bez neslaganja, »znanstvena ideologija« i slične institucije ili koncepti su, naravno, logičke nemogućnosti, ali su u isto vrijeme i vrlo realni. Religiozni i racionalni um različito funkcioniraju.

»Znanstvena ideologija« ne samo da uspješno pomiruje logičke kontradikcije nego također i nadaleko širi iluziju o spoznaji svijeta. Opisujući svoju vlastitu poljsku sredinu, Leszek Kolakowski je uočio:

»Marksisti pedesetih godina znali su da je Lisenkova teorija nasljednosti ispravna i da je Hegelova filozofija bila reakcija aristokracije na francusku revoluciju, da Dostojevski nije bio ništa doli dekadencija i... također, da je teorija rezonancije u kemiji reakcionarna besmislica. Svaki je marksist pedesetih godina znao te stvari, iako nikad nije naučio što su kromosomi, nije imao pojma u kojem je stoljeću živio Hegel, nije pročitao ni jednu knjigu Dostojevskog, ili proučio srednjoškolski udžbenik iz kemije. Za marksista je sve to radila Služba.«⁷⁷

Osoba neopterećena protuslovljima, u posjedu apsolutnog znanja, ima osjećaj potpune sigurnosti koji joj daje značajnu prednost pred sugrađanima. U odnosu prema kolebjivima, zbunjenima i neukim ljudima oko sebe, ona djeluje sasvim nadmoćno. Time se može objasniti popularnost i uspjeh »znanstvene ideologije«.

Srednjovjekovni je čovjek bio član Crkve i nekog udruženja; on nije još postao individuum. Ako je bio kmet, bio je još beznačajniji. Imena srednjovjekovnih arhitekata i umjetnika koji su stvorili značajna umjetnička djela nisu zabilježena. Društvo je bilo potpuno autoritarno. Otac u obitelji, feudalni gospodar i kralj u građanskom životu, papa ili drugi visoki svećenik u vjerskom životu, i Bog u nebu, držali su svijet u svojim rukama. Čovjek-pojedinac ne samo da je bio beznačajan nego i a priori grešan. Zakonsko pravilo glasilo je da je optuženi kriv sve dok se ne dokaže njegova nevinost. (Francuska je revolucija preokrenula to pravilo, ali je ono opet primjenjivano u Rusiji Višinskoga i Solženjicina). Još u šesnaestom stoljeću većina obrazovanih ljudi je vjerovala da je demokratska republika privlačna samo za gundala i subverzivne elemente. Čak i u osamnaestom stoljeću jedva

da je bilo autora koji su vjerovali da bi zemlja velika kao Francuska mogla dulje preživjeti kao republika.⁷⁸ A njihov je skepticizam nazgled bio opravdan. Slično tome, danas se smatra da široke radne mase nisu sposobne za političko samoupravljanje i samoodređenje.

Osim nekoliko iznimaka, republikanizam i politička demokracija su dostignuća devetnaestog stoljeća, omogućena uspješnim buržoaskim revolucijama. Revolucije su temeljito potresle staro društvo. *Liberté* i *égalité* — bar na tržištu — omogućile su razvoj individualnih osoba i odgovornosti. Polako, ali sigurno tržište je nagrizalo stare institucije i staru svijest. Da bi moglo pravilno funkcionirati, tržište je zahtijevalo striktno poštivanje zakona. Da bi bili uspješni, poslovni su ljudi morali racionalno postupati, proračunavati dobitke i gubitke i maksimirati pozitivnu razliku. Miješanje države nije bilo niti poželjno, niti potrebno, osim u ulozi čuvara i zaštitnika poslovnih interesa zemlje u inozemstvu. Time je značajno smanjen opseg političke vlasti. Isto je bilo i s vjerskom vlašću. Crkva je odvojena od države i potisnuta u područje privatnog života. Novac nema nikakvih religioznih uvjerenja. Obrazovanje, umjetnost i znanost su odvojeni od crkve. Nova klasa u usponu trebala je pozitivno znanje da bi mogla prosperirati. Pošto su stari autoriteti razvlašćeni, borba različitih društvenih i političkih skupina za svoje interese stvorila je političku demokraciju — doduše ograničenu i klasno obojenu, ali ipak temeljito različitu od srednjovjekovnih političkih uređenja — nezamislivu još do prije dva stoljeća. Budući da su kasnila u svojem privrednom i društvenom razvoju, etatistička društva nisu prošla kroz racionalizatorsko iskustvo buržoaskog razvoja.⁷⁹ U Rusiji, najstarijem etatističkom društvu, kmetstvo je ukinuto tek prije stotinu godina, a carska autokracija tek prije šezdeset godina, i to samom revolucijom. (U Skandinaviji je, npr., kmetstvo jedva i postojalo. U Engleskoj i u nekim švicarskim kantonima ukinuto je prije pet stoljeća. U Njemačkoj i Austro-Ugarskoj preživjelo je, međutim, sve do revolucija iz 1848, pa su između dva svjetska rata ove tri zemlje doživjele neugodna politička iskustva). Ni jedna etatistička zemlja (osim Čehoslovačke) nije imala neko dulje iskustvo s političkim demokracijom. Skok iz predburžoaskog u postburžoaski svijet stvorio je oblik svijesti o kojem smo prije govorili. Proganjanje članova partije imalo je isti taj učinak.⁸⁰ U polureligioznoj sredini nije slučajno došlo do preinake izvorne socijalističke teorije u odnosu prema državi. Ona se morala očekivati. Država i partija bile su neophodne da nadomjeste kralja i crkvu. Kako vrijeme prolazi, suvremena tehnologija, opća pismenost i rastuća važnost znanosti neminovno utječu racionalizatorski na svijest. Karizmatički pristup bit će nadomješten procjenjivanjem stvarnog činjeničnog stanja. Da bi birokratski aparat mogao funkcionirati, individualnu arbitrarnost mora zamijeniti pravni formalizam pravila, a to mora proizvoditi racionalizatorske učinke slične onima s kapitalističkog tržišta. Rastuće blagostanje pojedinaca pridonijet će razvijanju njihovog samopoštovanja, samouvjerenosti i individualne emancipacije. Napokon, etatizam nije nasljednik kapitalizma, on nije napredniji društveni sistem. On je jedan alternativni oblik organizacije društva koji u biti treba postići isto što i kapitalizam: razviti proizvodne snage i društvenu svijest do točke u kojoj socijalizam postaje moguć.⁸¹

III. Novi društveni sistem

A. KONTRAREVOLUCIJA IZNUTRA

Razmišljanje i stavovi na kojima se zasnivaju lažne antinomije opisane u glavi I imaju zajedničke dvije opće karakteristike. Jedna je da se socijalizam jednostavno definira kao negacija kapitalizma, i stoga isključivo u odnosu prema kapitalizmu. Socijalizam kao takav u osnovi ostaje unutar obzorja građanskog svijeta. Drugo je da su ciljeve istisnula sredstva. Socijalizam više nije prije svega besklasno društvo u kojem pojedinci mogu potpuno razviti svoje vlastite sposobnosti, u kojem je prisilu zamijenila društvena odgovornost, a sloboda svakog pojedinca postala preduvjet za slobodu svih zajedno — nego državno-vlasnička, centralno-planska privreda i jednopartijska vladavina. Pa ipak, kad su navedene ideje provedene nakon uspješne oktobarske revolucije, gotovo svi — i na ljevici i na desnici — prihvatili su novi poredak kao socijalistički. Ne, doduše, idealan, ali u osnovi ipak socijalistički. Trendovi opisani u tabeli 1 korišteni su kao empirijski dokaz ispravnosti takvog pristupa. Koncentracijom kapitala i eksproprijacijom proizvođača kapitalizam krči put prema socijalizmu. Sve što pobjedonosna socijalistička revolucija treba učiniti jest to da razvlastiti preostalih 4 posto poslodavaca — prema shvaćanju čistunaca, još i 6 posto nezavisnih — i organizira cijelo društvo kao jedno veliko, centralno-plansko poduzeće. Svatko postaje radnik, proleter; klase se ukidaju; i društvo postaje socijalističko.

Iako su gotovo svi takav sistem nazivali socijalističkim, svi nisu prihvaćali takav socijalizam kao poželjan ili kao onaj koji dovodi do očekivanih rezultata. Anarhisti⁸² i sindikalisti kritizirali su takav sistem davno prije nego što je uopće imao priliku da zaživi. Još 1891. godine Engels je u komentaru nacrtu Erfurtskog programa Njemačke socijaldemokratske partije istakao da proširivanje državnog vlasništva znači kombiniranje moći ekonomske eksploatacije i moći političke represije. Ozbiljni marksisti i pojedini humanistički orijentirani znanstvenici mogli su proroči razvojne posljedice takvog sistema još od samog početka.⁸³ I ruski su revolucionari bili svjesni kritika njihove strategije i njezinih urođenih opasnosti. U knjizi izdanoj 1921. godine i korištenoj kao partijsko štivo, Nikolaj Buharin — vodeći partijski teoretičar — razmatra tvrdnju R. Michelsa da će u socijalizmu administracija imati jednaku vlast kao i bogataši u kapitalizmu. Buharin je dokazivao da se ta tvrdnja zasniva na pogrešnoj pretpostavci da će mase vječno ostati nesposobne. U društvu budućnosti kada će obrazovanje i kultura svima biti dostupni »postojat će nevjerojatna hiperprodukcija organizatora, koji će poništiti stabilnost vladajuće skupine«. U sljedećoj rečenici Buharin je, međutim, ublažio svoj optimizam:

»Međutim, pitanje *prijelaznog razdoblja* iz kapitalizma u socijalizam, tj. razdoblja diktature proletarijata, mnogo je složenije. Neizostavna će posljedica tog razdoblja biti *tendencija* prema »degeneriranju«, tj. izlučivanje vodećeg sloja u obliku zametka jedne klase. Tu će tendenciju usporavati dvije tendencije suprotnog smjera kretanja; prvo, *rast proizvodnih snaga*, i drugo, *ukidanje monopola obrazovanja*. Povećana reprodukcija tehnologa i orga-

nizatora općenito, i to iz redova same radničke klase, potkopat će mogućnost novog klasnog svrstavanja. Rezultat te borbe ovisit će o tome koja će se tendencija pokazati jačom.⁸⁴

Nakon pola stoljeća povijesnog iskustva, znamo da su tendencije prema raslojavanju bile neusporedivo jače. Budući da je hijerarhija prihvaćena kao temeljno načelo društvene organizacije, takav razvoj događaja ne iznenađuje. Osim toga, ako se malo pažljivije razmisli o onome što je rečeno, mora se zaključiti da takvo socijalističko društvo, iako očigledno različito od građanskog, ne nadilazi njegova ograničenja.⁸⁵ Ono je stvoreno kao negativna zrcalna slika kapitalističkog društva. Ono je preokrenuti kapitalizam. Kao takvo, ono nije socijalizam nego *etatizam*.⁸⁶

Značenje posljednjeg odlomka je mnogo šire nego što se to na prvi pogled čini. Svjedoci smo jedne od najvećih drama u ljudskoj povijesti. U jednom jedinom odlučnom pokušaju, uz goleme napore i uz cijenu nebrojenih žrtava, jedno se veliko društvo pokušalo osloboditi zaostalosti i siromaštva; razbiti okove koje su skovali povijest, tradicija i podijeljeni interesi; emancipirati sebe i time cijelo čovječanstvo. Takva se revolucija nije mogla provesti kroz postupne reforme ili se zasnivati na ležernoj analizi sredstava i ciljeva. Ona se nije mogla zaustaviti na pola puta. Ona je mogla prihvatiti samo najplemenitiju i najuzvišeniju ideologiju epohe — ideologiju socijalizma. I nije se mogla zaustaviti prije nego što se socijalizam postigne. Nade milijuna ugnjetenih, eksploatiranih i poniženih ljudskih bića u cijelome svijetu ovisile su o uspjehu oktobarske revolucije. Ona je morala uspjeti, čak i da nije uspjela — čak i da nije mogla uspjeti! Druge bi revolucije uslijedile. Od neprocjenjive je važnosti bilo održati nadu na životu. Jednog ćemo dana imati socijalizam — bratsko, besklasno društvo, u kojem će ugnjetavanje i iskorištavanje nestati jednom zauvijek. Nije bilo te žrtve koja se ne bi mogla podnijeti za ostvarivanje toga cilja. A on će se sigurno ostvariti, jer socijalizam preostaje kao jedina alternativa jednom kad se kapitalizam uništi.⁸⁷ To je u grubim crtama ljudsko značenje etatizma, značenje koje uključuje nadu, žrtvovanje i razočaranje.

Povijest je, međutim, bila drugačija. Njezina je presuda bila jednostavna i nemilosrdna. Koliko ja vidim, ona sadrži tri glavne lekcije. Prvo, u ljudskim stvarima nema jednostavnog determinizma. Osim kapitalizma i socijalizma moguće su i druge alternative. U slučaju Rusije, materijalna zaostalost uvjetovala je mentalitet koji, kako je prije spomenuto, »ne samo da nije prevladao privatno vlasništvo nego ga nije ni dosegao«. Tako je gomilanje — sredstava za proizvodnju za društvo i potrošnih dobara za pojedinca — postalo primarni cilj novoga društva, zamjenjujući sve ostale ciljeve. Zbog neprekidnih prijetnji neprijateljskog kapitalističkog svijeta izvana, izuzetno su ojačale stalno prisutne autoritarne tendencije društva čije je jedino političko iskustvo bilo u znaku carske autokracije. Politička autokracija bila je najvjerojatniji ishod. Akumuliranje uz autoritarnost je pretpostavljalo svemoćnu državu. I tako je etatistička alternativa postala povijesna činjenica.

Druga se lekcija sastoji u, na izgled, proturječnom dokazu da i jedna uspješna revolucija može propasti. Prije se smatralo da je jedina stvar-

na opasnost nakon revolucije moguća kontrarevolucija. Također se smatralo da kontrarevolucija podrazumijeva restauraciju. Tako je sva pažnja bila usmjerena na konsolidiranje i jačanje vlasti. To je opet podrazumijevalo pretjerani razvoj državnog aparata sa svim njegovim mehanizmima prisile, kao što je birokracija i tajna policija. Iskustvo staljinističkih sistema pokazalo je da očuvanje vlasti nije bilo jamstvo uspjeha socijalizma. U stvari, apsolutna vlast pokazala se jednako kontrarevolucionarnom kao i uspješna buržoaska kontrarevolucija. Ona dovodi do kontrarevolucije, ali ne nužno i do restauracije.

Napokon, treća lekcija također pruža dokaze za obaranje pogrešnih postavki o determinizmu. Nepobitna je činjenica da socijalizam pridonosi ostvarivanju *objektivnih* (katkada zvanih »povijesnih«) interesa radničke klase mnogo više od bilo koje druge raspoložive alternative. Iz te činjenice, dakako, ne slijedi da radnička klasa mora nužno biti nosilac socijalizma. Ona može podržavati različite društvene poretke. Gotovo je izvan svake sumnje da suvremeni sovjetski radnici podržavaju sovjetski sistem⁸⁸ i odbacuju američki, a američki radnici podržavaju američki sistem i odbacuju sovjetski. Prvi je poredak etatistički, a drugi kapitalistički. S druge strane, autoritarizam se može zasnivati na bilo kojoj društvenoj klasi. Tradicionalni autoritarizam se zasniva na višoj klasi (aristokracija u Evropi prošlog stoljeća, zemljoposjednici i buržoazija u Latinskoj Americi). Srednja je klasa podržavala fašizam u brojnim zemljama. Radnička je klasa podržavala staljinizam i peronizam, koji su se proširili u brojnim zemljama. Potonji je antikapitalistički populistički i nacionalistički pokret, obično povezan s vojskom. Poslije ćemo ga detaljnije razmotriti (vidi poglavlje 14, odjeljak II B).

Vjerojatno će se svi složiti da se sistem u kojem država igra apsolutno dominantnu ulogu može dobro opisati izrazom etatistički ili državni. Međutim, manje je očigledno zašto bi etatizam trebao biti nezavisan društveno-ekonomski sistem, odvojen od kapitalizma ili socijalizma. U tom pogledu prisutne su dvije tendencije: svodenje etatizma ili na kapitalizam, ili na socijalizam.

Kad su jednom shvatili da novo društvo nije ostvarilo ciljeve socijalizma, prirodno je bilo očekivati da ga socijalisti odbiju smatrati socijalističkim. Budući da su u sklopu naslijeđenog, determinističkog načina razmišljanja bila poznata samo dva društvena poretka, sistem koji nije bio socijalistički mogao je biti samo kapitalistički. Zbog dominantnog položaja države, takav je sistem prozvan državnim kapitalizmom. Mnogi radikali u cijelom svijetu — uključujući i sovjetske disidente — dijele to mišljenje. Socijalistička revolucija samo je na izgled bila uspješna. U stvari, Staljin je sa svojim suradnicima, prisvojivši diktatorsku vlast, proveo krvavu kontrarevoluciju, te je tako sistem degenerirao u državni kapitalizam. Osnovna karakteristika tog sistema je da država posjeduje sav kapital, zapošljava radnike i izvlači višak vrijednosti jednako kao i privatni kapitalisti.⁸⁹

Taj se zaključak može kritizirati uz obrazloženje da je izveden iz jedne neopravdane pretpostavke: naime, da je klasno društvo u kojem država igra glavnu ulogu nužno državni kapitalizam. Lako je pronaći primjere iz povijesti gdje to nije bilo tako. Na primjer, u drevnom Egiptu država je posjedovala sredstva za proizvodnju — u ono vrijeme to su u prvom redu bili zemlja i irigacijski sistemi, ali i zanatlijske

radionice — pa ipak Egipat nije bio kapitalistička država. Ekonomske karakteristike (centralno administrativno planiranje), socijalne karakteristike (nema privatnog bogatstva, drugačija socijalna stratifikacija) i političke karakteristike (posebne osobine komunističkih partija) razlikuju temeljito etatizam od kapitalizma. Poslije ćemo te zaključke potkrijepiti dokazima komparativne analize. Osim toga, kapitalizam — privatni ili državni — podrazumijeva postojanje kapitalista. Malo je teže identificirati kapitaliste u etatističkim društvima.

Drugi pogled — identificiranje etatizma sa socijalizmom ili bar s prvom, državnom, etapom socijalizma — mnogo je rašireniji. Presudan ispit socijalizma je nepostojanje društvenih klasa, vladara i onih kojima se vlada, onih koji poredak stvaraju i onih koji ga prihvataju. Poslije ćemo vidjeti da etatizam ne prolazi na ovom ispitu, pa tako i otpada prva varijanta. Druga je varijanta produhovljenija. Ona počinje konstatacijom da se kapitalizam ne može pretvoriti u socijalizam preko noći. Postojat će prijelazno razdoblje, potaknuto bilo parlamentarnom pobjedom bilo pobjedonosnom revolucijom, u kojem će država nacionalizirati sva sredstva za proizvodnju i provesti potrebne institucionalne promjene. To je državni socijalizam, početni stupanj socijalističkog razvoja. Toj, naoko uvjerljivoj, koncepciji mogu se uputiti ove primjedbe: (1) državno vlasništvo nije nužna stanica na prelasku iz kapitalizma u socijalizam; (2) potpuni državni monopol ekonomske i političke moći nije preduvjet za prelazak; (3) ako je državni socijalizam prijelazno razdoblje, bit će kratak, s izrazitom tendencijom svodenja države u okvir koji joj je pristao i razvijanja tipičnih socijalističkih institucija. Kod suvremenih etatističkih društava nije tako. Ono što je trebalo biti prijelazno, državno socijalističko razdoblje, iskristaliziralo se u čvrsto etablirani poredak koji ne pokazuje nikakvih sklonosti prema značajnijim strukturalnim promjenama.

Na ovom mjestu možemo istaknuti da je Marx, iako on sâm nikada nije razmišljao o posebnom društvenom poretku koji bi postojao istovremeno s kapitalizmom — a koji sam ja nazvao etatizam — ipak postulirao kriterije koji nepogrešivo identificiraju takav sistem. Njegov osnovni pokazatelj je kontrola viška rada proizvođača. »Osnovna razlika između različitih ekonomskih oblika društva, između, na primjer, društva zasnovanog na radu robova i društva zasnovanog na radu najamnika, je u načinu na koji se u pojedinom slučaju prisvaja višak rada stvarnog proizvođača-radnika.«⁹⁰ U svakom hijerarhijski organiziranom društvu vladajuća klasa može prisvajati i kontrolirati višak rada. Osnovna razlika između društva zasnovanog na kapitalističkom najamnom radu i društva zasnovanog na etatističkom najamnom radu je način na koji se višak rada prisvaja: privatno vlasništvo u prvom a državno u drugom slučaju određuju taj način. Država ne samo da osigurava obnavljanje proizvodnih odnosa nego prije svega i obnavljanje odnosa dominacije i hijerarhije. Takva samoobnavljajuća država, koja je progutala cijelo društvo, određuje — kao što je istaknuo Henri Lefebvre — etatistički način proizvodnje.

B. POSLJEDICE

Čudna smjesa socijalističkih i antisocijalističkih osobina etatizma dovela je do podjednako čudne smjese rezultata.⁹¹ Počnimo s onima koji su posljedica socijalističkih sastojaka.

Nema nikakve sumnje da je etatizam u velikoj mjeri razvio proizvodne snage. Ranih tridesetih godina, dok je cijeli kapitalistički svijet proživljavao svoju najtežu ekonomsku krizu, Sovjetski je Savez donio svoje prve petogodišnje planove i postigao stope razvoja nezabilježene prije u ekonomskoj povijesti. Nakon otprilike pola stoljeća neprekidno visokih stopa rasta, nekad zaostala, polufeudalna privreda pretvorila se u modernu privredu, drugu u svijetu po veličini proizvodnih snaga. Lansiranje sputnika simboliziralo je tu preobrazbu. Podjednako impresivan bio je i razvoj drugih etatističkih zemalja.

Posljedica privrednog razvoja može biti povećana nejednakost u raspodjeli dohotka, prošireni jaz između bogatih i siromašnih. Ali se može upotrijebiti i za poboljšanje položaja prije nedovoljno povlaštenih. Upravo se potonje dogodilo u etatističkim društvima. Empirijski dokaz za tu tvrdnju pruža nedavno istraživanje osnovnog blagostanja prosječnog čovjeka, koje sam proveo u različitim zemljama. Osnovno blagostanje definirano je kao raspoloživost triju temeljnih dobara: života (mjereno očekivanim trajanjem života prilikom rođenja), obrazovanja (mjereno brojem studenata na sveučilištima u odnosu prema ukupnom stanovništvu) i zdravlja (mjereno opsegom zdravstvenih usluga, tj. relativnim brojem liječnika i bolničkih kreveta). Kako bi se izbjegle razlike u ekonomskoj razvijenosti, šezdeset najrazvijenijih zemalja poredano je po veličini bruto nacionalnog proizvoda po stanovniku, a zatim je popis tako poredanih zemalja uspoređen s popisom zemalja poredanih po vrijednosti socijalnih indikatora. Ako je mjesto

TABELA 3

Osnovno blagostanje stanovnika u etatističkim i kapitalističkim zemljama

	GNP 1970	Očeki- vanje života	Obrazo- vanje	Zdrav- stvene usluge	Osnov- no bla- gostanje	Razlika
	1	2	3	4	5	(1)—(5)
Etatističke zemlje ^a	26,6	24,4	25,7	16,3	22,1	4,5
Države blagostanja ^b	11,3	11,9	15,5	13,6	13,7	— 2,4
Razvijene kapitalističke zemlje ^c	7,0	10,3	13,4	18,3	14,0	— 7,0

Izvor: B. Horvat, »Welfare of the Common Man in Various Countries«, *World Development*, June 1974, pp. 29—39.

^a Uključene: Njemačka Demokratska Republika, Čehoslovačka, SSSR, Mađarska, Poljska, Rumunjska, Bugarska, Albanija, Kuba

^b Uključene: Švedska, Danska, Norveška, Novi Zeland, Ujedinjeno Kraljevstvo, Finska, Izrael, Austrija

^c Uključene: Sjedinjene Države, Kanada, Francuska, Australija, Savezna Republika Njemačka, Belgija, Nizozemska.

neke zemlje na potonjem popisu više — tj. ako je rezultirajuća razlika pozitivna — onda dotično društvo svojim prosječnim članovima pruža više osnovnih dobara nego druga društva. Najboljem rezultatu za svaki indikator dodijeljena je vrijednost 1, najlošijem 60. Zemlje su svrstane u tri skupine: etatiističke zemlje, države blagostanja (razvijene kapitalističke zemlje, s radničkim partijama na vlasti u toku više godina) i ostale razvijene kapitalističke zemlje. Rezultati su prikazani u tabeli 3.

Usporedba rangiranja po pojedinim kriterijima pokazuje da u etatiističkim društvima široke mase stanovništva žive dulje, dobivaju više obrazovanja i uživaju mnogo bolju medicinsku zaštitu nego bi to općenito bilo u nekom drugom društvenom poretku na istom stupnju privredne razvijenosti. Njihovo osnovno blagostanje (prosječna vrijednost 22,1) više je nego per capita dohodak (prosječna vrijednost 26,6). Kod druge dvije skupine zemalja situacija je, međutim, drugačija. Ako uspoređujemo razlike u blagostanju, onda su, u prosjeku, etatiističke zemlje po osnovnom blagostanju stanovništva 6,9 mjesta (4,5 + 2,4) ispred država blagostanja, i 11,5 mjesta ispred tradicionalnijih kapitalističkih društava. Te su razlike donekle pretjerane, jer su etatiističke zemlje manje razvijene nego druge dvije skupine zemalja, i zato jer je naš mjerni sustav blago naklonjen manje razvijenim zemljama. Ipak su one dovoljno velike da odraze stvarne razlike. Može se zaključiti da briga za blagostanje masa u etatiističkim zemljama nije bila prazna parola.

Taj zaključak potkrepljuje i komparativna analiza raspodjele dohotka. Raspoloživi podaci još su vrlo grubi i međusobno nisu potpuno usporedivi, ali ipak upozoravaju na red veličina razlika. Kao mjeru prosječne nejednakosti raspodjele dohotka možemo uzeti Gini koeficijent nejednakosti (odnos između površine iznad Lorenzove krivulje i ukupne površine trokuta; veličina koeficijenta varira između 0 i 1, što je veći koeficijent veća je i nejednakost), a kao mjeru raspona u dohotku udio gornjih 5 posto u ukupnom dohotku. Rezultati su prikazani u tabeli 4. Kod oba kriterija značajna je razlika između etatiističke i kapitalističke skupine zemalja. Unutar potonje skupine, laburistički režimi su očito uspjeli poboljšati raspodjelu dohotka i smanjiti razliku između najviše i ostalih razina dohotka.

Da bi se postigla savršeno jednakomjerna raspodjela dohotka, u etatiističkim zemljama bi trebalo redistribuirati i dati siromašnijim slojevima stanovništva oko 16 posto ukupnog dohotka, ali dvostruko više — oko 30 posto — u razvijenim kapitalističkim zemljama. Posebno je zanimljivo istaći da dohodak od imovine ne povećava vrijednost Gini koeficijenta više od 0,03 do 0,06⁹² i da stoga temeljna razlika u nejednakosti raspodjele dohotka proizlazi iz nejednakosti u zarađenim dohocima.⁹³ Prema tome, etatiistička su društva, općenito, postala ravnopravnija. To je upravo nasljeđe socijalističke revolucije. Dodatne dokaze za tu tvrdnju razmotrit ćemo u poglavlju o etatiističkoj stratifikaciji.

Politička strana života u etatizmu bila je sasvim različita. Sovjetski znanstvenik Andrej Saharov izvještava nas da je u Sovjetskom Savezu za Staljinove vladavine tajna policija zatvorila i otpremila na prisilan rad u logore između 10 i 15 milijuna ljudi.⁹⁴ Tridesetih godina, dva desetljeća nakon revolucije, zatvorska populacija u Sovjetskom Savezu

TABELA 4
Raspodjela dohotka prema veličini

	Gini omjer		Postotni udio gornjih 5 posto	
	Raspon	Medijan	Raspon	Medijan
Etatiističke zemlje ^a	0,19 — 0,26	0,21	9,2 — 12,2	10,9
Države blagostanja ^b	0,33 — 0,47	0,36	13,3 — 20,9	15,1
Razvijene kapitalističke zemlje ^c	0,32 — 0,52	0,40	13,7 — 24,7	17,4

Izvor: S. Jain, *Size Distribution of Income* (Washington, D. C.: World Bank, 1975) Podaci se odnose na posljednju godinu za koju su u razdoblju 1962—72. iskazani. Većina koeficijenata odnosi se na domaćinstva, a ostatak na primaocce dohotka; podaci za Poljsku i Bugarsku odnose se na radnike, podaci za Mađarsku odnose se na stanovništvo.

^a Uključene: Njemačka Demokratska Republika, Čehoslovačka, Mađarska, Poljska, Bugarska

^b Uključene: Švedska, Danska, Norveška, Novi Zeland, Ujedinjeno Kraljevstvo, Finska, Izrael

^c Uključene: Sjedinjene Države, Kanada, Francuska, Australija Savezna Republika Njemačka, Nizozemska.

bila je *dvadeset puta* veća od one u, na primjer, Sjedinjenim Državama.⁹⁵ Nakon okupacije istočne Poljske i malih baltičkih država u 1940. godini, na desetine tisuća Poljaka, Litvanaca, Latvijaca i Estonaca — prije svega intelektualaca — deportirano je i ubijeno. Cijeli narodi (Krimski Tatari, Volški Nijemci, Mesheti, Kalmici i drugi) su deportirani. Milijuni su pogubljeni ili su umrli. Još je teško razumjeti kako su takvi nakazni zločini mogli biti počinjeni u ime socijalizma. Ruski pisac Aleksander Solženjicin (u svojem romanu-kronici)⁹⁶ i jugoslavenski komunist Karlo Štajner (u svojim memoarima)⁹⁷ — obojica godinama zatvoreni u logorima — pružaju bezbroj primjera besmislene patnje žrtava svedenih na robove, besmislene okrutnosti progonitelja koji su izgubili osnovne ljudske osobine, paklenske naravi GULAG-a,⁹⁸ divovskog poduzeća represije, koje bi, da nije stvarno postojalo, zahtijevalo maštu jednog Dantea da bude opisano.

Sve je to jednostavno objašnjavala »teorija« zaoštavanja klasne borbe. Teško je već zamisliti zašto bi se — budući da su pripadnici bivše vladajuće klase već napustili zemlju za vrijeme revolucije — cijelih 10 posto stanovništva tako žestoko opiralo socijalizmu da ih se trebalo fizički ukloniti ili uništiti. Međutim, spomenuta teorija se potpuno slama u trenu kad se klasnim neprijateljem proglašavaju upravo oni koji su iznijeli revoluciju. Saharov navodi da je samo u godinama 1936—39. zatvoreno više od 1,2 milijuna članova Komunističke partije — što je polovica ukupnog članstva.⁹⁹ Samo je 50.000 ponovo pušteno na slobodu; 600.000 je pogubljeno. Od 1962 delegata na 17. kongresu Komunističke partije 1108 je ubijeno, jednako kao i 98 od 139 članova i kandidata Centralnog komiteta.¹⁰⁰ Najviše političko tijelo u Sovjetskom Savezu bio je partijski Politbiro. Osnovan je u listopadu

1917. pod predsjedavanjem Lenjina. Do 1951. godine članom Politbiroa postalo je oko 27 vođa. S vremena na vrijeme, neki su od njih optuženi za kontrarevolucionarnu aktivnost, ubojstvo, terorizam, izdaju, špijuni- ranje, diverzije, ili pokušaje potkopavanja vojne moći zemlje. Od njih 27, šest ih je umrlo, dvanaest je pogubljeno ili ubijeno, a jedan je počinio samoubojstvo neposredno prije hapšenja.¹⁰¹ Staljin se očigledno namjeravao otarasiti dvojice od preostale osmorice, sudeći po referatu Nikite Hruščova na 20. kongresu Partije.¹⁰² Budući da je gotovo polo- vica najviših partijskih funkcionara pogubljena, a isto toliko članova partije zatvoreno, nameće se zaključak da je cijela jedna polovica re- volucionarne avangarde bila klasni neprijatelj. To je, naravno, čudan zaključak. Zdravorazumsko objašnjenje je da sve to nije imalo nikakve veze sa socijalizmom, a puno veze s bespoštednom borbom za apso- lutnu vlast, neograničenom bilo kakvim moralnim normama. Ili pre- ciznije, s borbom za apsolutnu vlast u uvjetima totalitarizma, koji potječe iz kombinacije religiozne strukture svijesti i suvremene tehničke efikasnosti.

Staljinistički teror nije bio usmjeren samo protiv osoba koje su se aktivno opirale nego i protiv potencijalnih protivnika, a također i protiv širokih slojeva stanovništva u sklopu preventivne zaštite. Sve nezavisne osobe, svi oni koji su svoje položaje stekli zahvaljujući vlas- titoj revolucionarnoj aktivnosti, predstavljali su potencijalnu opasnost i morali su biti uništeni. Njih su zamjenjivali novi ljudi, koji su sve dugovali diktatoru i koji su bili potpuno zavisni. Od dvadeset i jednog člana Centralnog komiteta, koji su izabrani na 6. kongresu Partije 1917. godine i predvodili oktobarsku revoluciju, jedini koji je ostao na životu nakon velike čistke bio je Josif Staljin. Vodeći armijski koman- danti bili su jednako opasni pa ih se moralo istrijebiti (trojica od pe- torice maršala, trinaestorica od petnaestorice komandanata prvog i dru- gog ranga). Osim toga, 90 posto generala i 80 posto pukovnika izgubilo je svoju službu.¹⁰³ Vojna dezorganizacija koja je uslijedila pridonijela je lakoj pobjedi njemačkih invazijskih armija. Čini se da ako su »od- metnici«, »imperijalistički agenti«, »fašistički špijuni« uopće postojali, onda su tom opisu najbolje odgovarali baš Staljin i njegove vjerne sluge. Uskoro je Staljin potpisao pakt s Hitlerom — pakt s tajnim do- datkom. Strani komunisti također nisu bili pošteđeni. Prije sporazuma Staljin-Hitler o razdiobi Poljske, raspuštena je Poljska komunistička partija, a njezini su rukovodioci sazvani u Moskvu i poklani. Brojni mađarski, jugoslavenski, bugarski i njemački komunisti nestali su u čistkama. Nakon sporazuma s Hitlerom neki od preživjelih njemačkih komunista predani su Gestapou. Čistke — djelomično rezultat svjesne akcije i djelomično posljedica »revolucionarne« histerije koja se sama od sebe pojačavala — zajedno s općim sustavom uhođenja i preventiv- nih denuncijacija, ne samo da su zastrašile stanovništvo nego su i uništile moralne i ideološke sprege koje su ujedinjavale različite druš- tvene skupine. Društvo je svedeno na bezličnu masu pojedinaca. Gra- đansko društvo je nestalo, sve što je preostalo bili su država i podanici. Fizičko uništavanje revolucionarnih kadrova, zajedno s milijunima nevi- nih ljudi, čini od kontrarevolucije koju je proveo Staljinov režim najkr- vaviju kontrarevoluciju u povijesti. Njezinu pravu narav najbolje poka- zuje jedan zlokobno simboličan čin, koji je počinila sama sovjetska

vlada: ubojicu Lava Trockog — koji je među vođama oktobarske revolucije bio odmah do Lenjina, a Lenjin je umro ubrzo nakon revo- lucije — odlikovala je sovjetska vlast kao heroja Sovjetskog Saveza!

Takav unutrašnji razvoj događaja morao se odraziti i u vanjskim odnosima. Napad Kominforma na Jugoslaviju vrlo je sličan stavu Sje- dinjenih Država prema Kubi. Nekoliko godina poslije uslijedila je oru- žana intervencija u Mađarskoj, kojom su uništeni mađarski radnički savjeti. Godine 1968. trupe Varšavskog pakta okupirale su Čehoslo- vačku i razorile početke socijalističkog razvoja u toj zemlji. Deset godina nakon toga Vijetnam, i sam žrtva užasnog rata, napao je svojeg manjeg susjeda, Kambodžu. Politička i, povremeno, vojna konfronta- cija Sovjetskog Saveza i Kine postala je stalan sukob. Godine 1968. čehoslovački student Jan Palach živ se spalio u Pragu u znak protesta jer su u njegovoj zemlji »socijalističke« armije okrutno razorile slobodu. Četiri godine poslije toga litvanski student Romas Kalanta zapalio se na trgu u Kaunasu uzvikajući: »Sloboda Litvi!«

Policijsku represiju nužno slijedi moralna dezintegracija društva. Opća nevjerica, međusobno uhođenje, nepoštivanje osobnog dostojan- stva i denunciranje institucionalizirano kao općenarodni sistem, karak- teristike su takvog društva. Politička policija postala je vrhovni moralni autoritet. Filozofi svih zemalja i svih epoha težili su kultiviranju kritič- kog duha i humanističkom pristupu problemima društva. Tako nije bilo i u etatizmu. Godine 1962. četvorica vodećih sovjetskih filozofa — svi članovi Akademije znanosti i partije — koji su tridesetih godina pridonijeli fizičkom uništenju skupine njihovih mladih kolega, objasnili su svoj stav ovako: »Naravno, u ono smo vrijeme time bili užasnuti i revoltirani. Vjerovali smo, potpuno ispravno, da je činjenica da su organi sigurnosti protiv njih pokrenuli mjere dokaz da su počinili teške zločine protiv sovjetske otadžbine. Ako se uzme u obzir da smo, kao većina partijskih članova, vjerovali organima sigurnosti i držali da je njihovo djelovanje u to doba bilo ispravno i neophodno, onda naše držanje i stav prema onima koji su zatvoreni kao neprijatelji postaje razumljivo.«¹⁰⁴ To objašnjenje ne treba smatrati ciničkim, ono je is- kreno. Godine 1978. u Mađarskoj je izdan udžbenik iz »marksističke« etike u kojem stoji da čovjek, bez obzira na prinudu, ne smije nikada ubiti svoju majku, osim ako ona ne postane klasni izdajica!¹⁰⁵ Među uhapšenima bilo je žena (Kalinjin, Molotov, Kuzinen), sinova (Mikojan, Kuzinen) i braće (Ordžonikidze) vodećih sovjetskih funkcionara, od kojih su neki bili članovi Politbiroa. Pa ipak oni nikada nisu javno prosvje- dovali, nisu čak niti ponudili svoje ostavke; oni su odobravali hapšenje tih »neprijatelja naroda«, očajnički privreženi svojim birokratskim služ- bama, i nastavili su glorificirati Staljina. Velikim čistkama tridesetih godina prethodile su sjednice Centralnog komiteta, na kojima su članovi CK jednoglasno osuđivali svoje prijašnje kolege još prije nego što im se sudilo, međusobno se natječući u prostačkom govoru i zahtjevima za okrutne kazne.

Činilo se da se nakon Štajnera i Solženjicina više ništa novoga ne može reći o moralnoj atmosferi čistki i o GULAG-u. To, međutim, nije istina, što će pokazati i ova priča — o kojoj slučajno imam informaciju iz prve ruke. Za vrijeme rata slavni mađarski filozof György Lukács živio je u Moskvi. Njegov pastorak, inženjer, također je emigrirao u

Moskvu. Na nesreću, mladić je govorio njemački, što je bio dovoljan dokaz za otpremanje u koncentracioni logor. Lukács je pokušao upotrijebiti sve svoje veze s birokratima na visokom položaju da bi spasio svojeg pastorka, ali uzalud. Godine 1945. Lukácsu u čast upriličena je neka vrsta službene proslave. Iskoristio je priliku da zamoli za pomoć najistaknutijeg prisutnog partijskog funkcionara. Čovjek se pokazao pun razumijevanja i rekao da će iduće srijede, po običaju, igrati bridž s Berijom. Ako Berija slučajno dobije, mogao bi biti dobro raspoložen, pa bi se onda moglo postaviti pitanje njegovog pastorka. Karta je išla Beriji, ime Lukácsevog pastorka je spomenuto, šef MVD-a je poginuo telefonsku slušalicu — i mađarski inženjer je pušten iz logora! Čovjek se prisjeti Neronova Rima.

Sprdnja s političkom demokracijom i uzdizanje vlasti do neba, u sprezi s državnim vlasništvom i misionarskim poletom, proizveli su, sasvim prirodno, jednu totalitarnu državu. »Potonja«, piše Leszek Kolakowski, znameniti poljski filozof i bivši član partije, »sastoji se u neprekidnom nastojanju da se unište sve postojeće društvene veze i svaka spontana kristalizacija društvenog života i da se nadomjesto organizacijama nametnutim od države. U savršeno totalitarnom društvu nije dopušten nijedan oblik ljudske aktivnosti — ekonomski, intelektualni, politički — ako ga država nije planirala ili odobrila, a ljudi — pojedinci se smatraju nacionaliziranim vlasništvom države«. ¹⁰⁰ Budući da je totalitarna, takva država nalikuje fašističkoj državi. Ali, etatizam nije isto što i fašizam, on pripada drugoj vrsti društva. Političke sličnosti ne bi trebale zasjeniti temeljne systemske razlike. Drevne i suvremene političke demokracije su slične u mnogo čemu, ali su odgovarajući društveni sistemi očigledno različiti. Također, fašisti su inzistirali na rasi, veličali militarizam i pozivali se na nesvjesne i iracionalne motive. Staljinisti i druga njihova etatistička braća uzvisuju klasu, inzistiraju na političkoj dominaciji i usmjeravaju svoju propagandu na racionalne motive.

Da bismo procijenili sve te događaje, potrebno je odabrati odgovarajući standard za usporedbu. Nema mnogo smisla, na primjer, uspoređivati Sovjetski Savez tridesetih godina s Engleskom istog vremena. Usporedbu je potrebno učiniti s Engleskom u vrijeme industrijske revolucije, kada široke mase stanovništva nisu imale nikakva politička ili socijalna prava, živjele su u prljavštini i bijedi i trpjele su ugnjetavanje moćnih. Od onda se Engleska strahovito promijenila. I Rusija se mijenja, također. Teško je vjerovati da će se užasi staljinizma ponoviti. Neke druge etatističke zemlje — Mađarska, Čehoslovačka, Bugarska, Rumunjska, Albanija — imale su svoje vlastite moskovske procese, najčešće montirane uz pomoć agenata GPU-a, ¹⁰⁷ ali to nisu bile redovite pojave (osim u Albaniji). Kina je mnogo nazadnija zemlja nego što je 1917. godine bila Rusija, pa ipak je izbjegla masovna hapšenja, pogubljenja i stvaranje jednog GULAG-a.

Prema tome, u budućnosti se može očekivati popuštanje političke prisile i razvijanje ljudskih odnosa. Jako su moćna država i centralizirana državana kontrola ekonomskih i drugih aktivnosti uvijek potencijalno opasni, oni ne moraju nužno proizvesti politički opresivan sistem. U Švedskoj, na primjer, državna kontrola i uplitanje mnogo su veći nego u Sjedinjenim Državama i u većini drugih zemalja. Svejedno,

u pokušaju da se izmjeri stupanj političke demokracije u različitim zemljama, Švedskoj je nedvosmisleno dodijeljeno prvo mjesto; Sjedinjene Države bile su na osmom mjestu od deset zemalja koliko ih se proučavalo. ¹⁰⁸

Da zaključimo, nesretne povijesne okolnosti — krajnja zaostalost; vojne intervencije, stalne prijetnje i međunarodna izolacija zemlje; patološka ličnost vođe; nedostatak tradicija ili iskustva političke demokracije; nepostojanje odgovarajuće ekonomske i socijalne teorije socijalizma i prijanjanje uz jednu antisocijalističku političku teoriju — odredile su u velikoj mjeri sve grozote koje se danas označavaju kao staljinizam. Etatizam nije nužno trebao dovesti do staljinizma. Etatizam je spojiv s mnogo demokratskijim političkim sistemima.

Ipak, socijalizam je apsolutno *nespojiv* sa staljinizmom, totalitarnom državom ili bilo kojim drugim sistemom političkog ugnjetavanja. Kult ličnosti, kako se staljinizam uljepšano naziva, nije pogreška ili skretanje koje se može ispraviti izmjenom ličnosti. On pripada jednom *strukturno različitom sistemu*. Ako je besklasnost test za socijalizam, onda se politička dominacija mora ukinuti jednako kao što se mora i bilo koji drugi oblik dominacije.

Društvena stratifikacija u kapitalizmu i etatizmu

I. Društvena klasa

Početak ćemo našu analizu konceptom društvene moći. To je najopćeniti koncept u sklopu stratifikacije,¹ koji će nam omogućiti izvođenje drugih analitičkih kategorija i opisivanje uočenih međuodnosa. Pod *društvenom moći* mislim na sposobnost mobiliziranja resursa, neophodnih za djelovanje društvenog sistema pomoću donošenja odluka koje značajno utječu na živote drugih ljudi. Oni koji su tim odlukama pogođeni procjenjuju što je za njih značajno. Ta definicija odražava i funkcionalni aspekt konflikta u pojmu moći. Moć je *funkcionalna* jer je neophodna za funkcioniranje društvenog sistema. Kao takva, ona nije koncept igre s nulom sumom. Drugim riječima, *nije slučaj* da u društvu — ili u društvenom podsistemu — postoji utvrđeni iznos moći, koji se može raspodijeliti na sudionike tako da veći udio jedne skupine znači manji udio druge. Ukupna moć može se povećati ili smanjiti, to jest, svi sudionici mogu istovremeno steći više ili manje moći ovisno o institucionalnom poretku.² Nedovoljna moć može potpuno onemogućiti izvršavanje određene skupine zadataka. Iz činjenice da je moć neophodna za funkcioniranje sistema, dakako, ne proizlazi da mala skupina ljudi mora prisvojiti vlast — što se u pravilu zaključuje. Moć se može podijeliti, decentralizirati i deprofesionalizirati. Posljednja mogućnost znači da podjela rada u kojoj se mala skupina ljudi specijalizira za profesionalno obavljanje vlasti nije prirodna nužnost nego povijesno određeno i promjenjivo društveno ustrojstvo.

Očito da moć nije jedini mogući izbor za temeljnu analitičku kategoriju u proučavanju stratifikacije. Ako pretpostavimo da su društveni sistemi određeni ekonomskim snagama, kao što je Marx to učinio, onda se vlasništvo pojavljuje kao glavno sredstvo stratifikacije. Ako se prednost da političkim snagama, kao što su učinili Mosca i Pareto, prirodno postaje govoriti o vladajućoj klasi, političkoj vlasti i kruženju elita. Moć je, međutim, općenitija kategorija, u kojoj vlasništvo i vlast ili vladavina predstavljaju samo posebne slučajeve. Oni jednostavno postaju ekonomske i političke moći. Tako, sve što mogu objasniti hipoteze o vlasništvu i vlasti, može objasniti i hipoteza o moći — i k tome još bolje, jer, kao što ćemo vidjeti, ona može rastumačiti i neke dodatne fenomene.

Prethodna razmatranja također pokazuju zašto je moć potencijalan izvor sukoba. Društveni sistemi mogu se izgraditi na različite načine, za promicanje različitih interesa. Skupine s više moći su sposobnije zaštititi svoje interese od skupina s manje moći. U tom smislu moć je

relacijski koncept. Ako dvije osobe imaju isti opseg moći, onda jedna u odnosu prema drugoj ne posjeduje nikakvu moć. Obično se iz konteksta razaznaje da li se o moći govori u apsolutnom ili u relacijskom smislu. U analizi stratifikacije, koncept obično podrazumijeva »višak moći« u odnosu prema nekom drugom.

Kako je višak vlasti jednosmjernan, on stvara hijerarhiju. U društvu s nejednakom raspodjelom moći skupine s više moći imaju povlasticu da utječu na živote onih s manje moći. Tako se društvo počinje raslojavati i viši slojevi dobivaju mogućnost da nameću svoju volju nižim slojevima. Ako tom voljom upravlja ili je određuje koristoljublje, onako kako ga shvaća nosilac volje — što je zasigurno realna pretpostavka o ljudskom ponašanju u jednom raslojenom društvu — onda *nametanje volje* znači *eksploataciju*. Eksploatacija se može definirati kao »svaki društveno uvjetovani oblik asimetrične proizvodnje životnih prilika«, gdje potonje znači »prilike koje se pružaju pojedincu da sudjeluje u društveno stvorenim ekonomskim i kulturnim dobrima«. Eksploatirane skupine neće biti zadovoljne takvim stanjem stvari, i njihovi će se pripadnici nastojati zaštititi i čak uzvratiti. To je poznato kao *klasna borba*, koja odražava *nepomirljivi društveni sukob* između onih koji stvaraju poredak i onih kojima je on zadan, između vladara i onih kojima se vlada, između upravljača i upravljanih, između dominantnih i podređenih skupina, između ugnjetача i ugnjetavanih, između eksploatatora i eksploatiranih.

Moć se može klasificirati na različite načine. Očigledan način je klasifikacija na osnovi sredstava koja se koriste. Pojedince se može prisiliti na slaganje, ili se njega ili nju može navesti na pristajanje. Potonje se može postići materijalnim nagradama, nematerijalnim statusom koji simbolizira nagrade, ili uvjerenjem. Tako se kontrola nad ponašanjem pojedinaca može postići fizičkim sredstvima prisile, ekonomskim sredstvima nagrade i ustezanja, simboličkim sredstvima nagrade i ustezanja, i normativnim sredstvima manipulacije. U prvom slučaju, vladajuća skupina koristi grubu silu; u druga dva nagrade koje donose korist; u posljednjem, ideje. Shodno tome, moć može biti prisilna, ekonomska, simbolična ili moć uvjerenja.⁴ Prosječni pojedinac istovremeno to osjeća kao poredak opresivne moći. Taj poredak simboliziraju zatvor, novčani poticaji, iskazivanje počasti i odlikovanja i ispiranje mozga.

Obično se previda razlika između simbolične moći i moći uvjerenja. Prva se sastoji u alociranju nematerijalnih, statusnih, simboličkih nagrada kao što su odlikovanja (osobito u armiji), publiciteta (od tvorničkih zidnih novina do nacionalnih masovnih medija), titula (kao »sir« u Engleskoj ili »heroj« u Sovjetskom Savezu), gradacija u rangu (uniforme, uređenje ureda, ili tipovi službenih kola), pristupa uglednim skupovima (uglavnom ispraznim proslavama) i mjestima (klubovi, odmarališta), sudjelovanja u javnim događajima (stajanje na tribini), itd. Moć uvjerenja odnosi se na manipulacije informacijama i idejama. Kako i jedno i drugo predstavlja psihološku opresiju (nasuprot fizičkoj ili ekonomskoj opresiji), uzimaju se obično zajedno kao persuazivna, normativna, manipulativna ili moralna moć. Tijesno povezano s tim je i ideološko inzistiranje, u nekim zemljama, na »moralnim« poticajima kao plemenitijim i bitno različitim od materijalnih poticaja. »Moralni« po-

ticaji se smatraju socijalističkima, a materijalni poticaji kapitalističkima. Ipak, obje vrste poticaja su upravo to — poticaji — i nemaju ništa zajedničko s istinskim moralnim osjećajima. Oni koji su u stanju manipulirati poticajima — bilo materijalnim ili »moralnim« — imaju moć nagrađivanja ili utilitarnu moć.

U središtu ovog proučavanja nije moć kao takva, nego društvena moć. Stoga smatram prikladnijim primijeniti nešto drugačiju klasifikaciju, koja neposrednije odgovara stvarnim oblicima institucionalizirane društvene moći. Razlikovat ću *političku*, *ekonomsku* i *manipulativnu* moć. Odnos između ta tri tipa moći i odgovarajućih sredstava za postizavanje suglasnosti mogu se shematski ovako prikazati:

Način postizanja suglasnosti		Tipovi moći
I Fizička prisila (sila)	} utilitarni	} Politicka } Ekonomska } Manipulativna (Uvjeravanje)
II Poticaji: (a) statusni		
(b) materijalni		
(c) normativni ideološki		

Politička moć je najpoznatija i obično se podrazumijeva kad se govori o moći. Bitna osobina tog oblika moći temelji se na upotrebi, ili na prijetnji da će se upotrijebiti fizička sila. Takva se moć može koristiti kao batina — tada govorimo o moći prisile; ili se može koristiti kao pero — tada je to simbolička moć. Nije slučajno što se statusni simboli, kao što su činovi i odlikovanja, više koriste u posvemašnje prisilnoj organizaciji — vojsci — nego u drugim organizacijama.

Drugi oblik, *ekonomska moć*, po tradiciji je glavni predmet društvene analize marksista. U građanskom društvu uglavnom prevladava ekonomska moć i ona oblikuje političke institucije i kulturno okruženje.⁵ Ekonomska moć se zasniva na vlasništvu ili kontroli proizvodnog bogatstva (sredstva za proizvodnju) koje služi kao instrument odnosa moći. Stoga je ona posredna, a ne neposredna. Naredboprimci su formalno slobodni da ne prihvate naredbe, i teoretski mogu osnovati svoja vlastita poduzeća. Ali za to im treba novac, dobre veze, dobra kreditna sposobnost i odgovarajuća naobrazba. Osim toga, suvremeno buržoasko društvo je tako organizirano da tek oko jedne desetine aktivnog stanovništva može postati poslodavac ili samostalni proizvođač robe i usluga. Preostalih osam ili devet desetina *moraju* primati naređenja od onih koji kontroliraju proces proizvodnje, ili općenitije, od onih koji kontroliraju društveni proces rada.

Manipulativna moć je manje uočljiva od druga dva oblika moći i također manje poznata. Ona je još posrednija od ekonomske moći i sastoji se u kontroli umova drugih ljudi. Vjerojatno je njezin najbolji primjer Menenije Agripa, koji je 503. pr. n. e. kazivao odmetnutim plebejcima basnu o dijelovima tijela koji su se pobunili protiv trbuha. Općenitije, svako društvo je jedna moralna zajednica, a vladajuće norme brane iste institucije koje sankcioniraju i kontroliraju. Drugim riječima, »svako društvo nagrađuje suglasnost koja ga podržava, tj. onu koja podržava vladajuću skupinu«. Kako je Marx uočio, vladajuće ideje društva su ideje njegove vladajuće klase, a oni koji primaju naredbe

navedeni su da vjeruju kako je njihov položaj sasvim prirodan. I Aristotel⁷ i robovi vjerovali su da ropstvo odgovara ljudskoj prirodi i da je korisno objema stranama: gospodar je trebao nekoga tko će mu raditi, a rob nekoga tko će mu naređivati. U modernom građanskom društvu ista se ideja izražava u teoriji poduzetništva: izuzetni pojedinci, poduzetnici, unajmljuju rad (čak ne ni radnike!), i druge činioce proizvodnje i organiziraju poduzeća u kojima izdaju naredbe koje koriste svima kojih se to tiče. I opet, kao u Aristotelovo doba, i oni koji upravljaju, i oni koji rade vjeruju da je to jedino prirodno stanje stvari.⁸ Ista ideologija vladajuće klase ogleda se i u teoriji, općeprihvaćenoj u etatističkim društvima, da je povijesna misija avangardne partije i njezinog vodstva izdavati direktive i voditi proletarijat u njegovom interesu. Oni koji imaju manipulativnu moć mogu uvjeriti druge da je u njihovom interesu raditi stvari koje im zapravo mogu štetiti. Jedna posebna institucija koja se specijalizirala za moć uvjeravanja je crkva. (U etatističkim zemljama crkva je u velikoj mjeri nadomjestio Agitprop vladajuće partije.) Možemo parafrazirati Marxa i reći da je dominantna crkva bila uvijek crkva vladajuće klase. U nekim privredno razvijenim zemljama — u Skandinaviji, na primjer — čak je i danas dominantna crkva državna crkva.

Za razliku od političke i ekonomske moći, manipulativna moć ili moć uvjeravanja manje je samostalna i više je izvedena iz druga dva oblika moći. Samo jedna društvena skupina je potencijalno samostalan izvor moći uvjeravanja: intelektualci. Međutim, budući da je obrazovanje u klasnom društvu povlastica, većina intelektualaca dolazi iz obitelji koje pripadaju vladajućoj klasi ili su s njom tijesno povezane. Oni čije je porijeklo drugačije obično se podmićuju novcem, titulama i položajima koje je inteligentna vladajuća klasa spremna ustupiti sposobnim i ambicioznim pridošlicama. Time se progresivni ili reformatorski potencijal intelektualaca drastično smanjuje. No ipak, ono što ostaje još je jedan vrlo važan izvor promjene — osobito zato jer intelektualci, budući da su intelektualci, imaju sposobnost nadilaženja svojeg klasnog porijekla, što često i čine. Kako je latentnim interesima potrebna artikulacija da bi se mogli izraziti — klasi *an sich* potrebna je svijest da bi postala klasa *für sich*, kao što bi Marx rekao hegelovskim jezikom — progresivni intelektualci odigrali su presudnu ulogu u stvaranju ideologije potlačene klase. Dovoljno je spomenuti Marxa, Lenjina i Maoa.⁹ Kako sve širi i širi dijelovi društva stječu pristup povlasticama visoko obrazovanih, samostalna moć uvjeravanja intelektualaca će se vjerojatno povećati.

Jednom kad se moć primijeni, ona postaje prisila.¹⁰ Tri oblika moći stvaraju tri vrste prisile. Politička moć se koristi da bi se fizički prisililo druge na suglasnost s naredbama onih koji imaju moć. Drugi je način njenog korištenja dodjeljivanje statusnih simbola radi iznuđivanja suglasnosti. Država, sa svojim represivnim aparatom je institucija namijenjena obavljanju obaju zadataka. Ekonomska moć prisiljava glada. Ona pojedincu nudi na izbor: ili ćeš se složiti, ili ćeš biti bez pristojnog standarda života. Za razliku od političke moći ekonomska moć je uglavnom prikriivena;¹¹ građanskim ideolozima se stoga pruža sjajna mogućnost da društvo slobodnog tržišta prikažu kao *slobodno* društvo. Politička moć koristi prije svega batinu, ekonomska

moć u prvom redu pero. Prošlo je dosta vremena prije nego što su građanska društva naučila da pero može biti djelotvornije od batine. Tako su u Engleskoj tek nakon 1834. ukinuti posebni zakoni koji su prisiljavali siromašne na rad jer je otkrivena uspješnija metoda za stvaranje radne — i političke discipline.¹²

Manipulativna moć se koristi za psihičku prisilu. Nastavnici se unajmljuju da oblikuju umove mladih naraštaja. Stvaraoci kulture se plaćaju da proizvode kulturu koja odgovara potrebama i ukusima vladajuće klase. Industrije zabave kontroliraju slobodno vrijeme. Masovni mediji dobivaju dopuštenje za rad, dotacije, itd. u skladu sa selektivnim kriterijima. Političke partije i poslovni interesi troše goleme svote novca na reklamne kampanje, na propagandu ove ili one vrste, na neprekidno ispiranje mozгова javnosti. Crkve — vjerske ili svjetovne — bore se za dušu čovjeka. Karizmatičko vodstvo je poseban oblik prisilnog uvjeravanja.¹³ Tako su reklama, indoktrinacija, propaganda, uskraćivanje informacija ili davanje odabranih informacija i karizmatičko vodstvo sredstva prisiljavanja ljudskog uma na slaganje. Sve te manipulativne djelatnosti mogu se decentralizirati i labavo koordinirati pomoću sredstava koja je vladajuća klasa voljna potrošiti da bi sačuvala svoje ekonomske, političke i statusne interese. Ili ih vladajuća klasa, koja ima monopol političke moći, može strogo kontrolirati. U oba slučaja, na izgled slaba i bezazlena manipulativna moć pokazuje zadivljujuću snagu. Zarobljujući umove ljudi, ona ih navodi da služe vladajućoj klasi i vjeruju da je to u njihovom najboljem interesu.

Često se postavlja ovo pitanje: ako zaista postoji fundamentalni klasni sukob u društvu i ako je eksploatirana klasa mnogobrojnija, zašto ona — osobito u uvjetima suvremene građanske političke demokracije — ne zbaci vladaoce? Sada možemo izravno odgovoriti na to pitanje: zato jer su politički, ekonomski i ideološki pritisci tako jaki da podređeni ne vide nikakvu pravu alternativu.

Nejednaka raspodjela moći stvara druge dvije značajnije društvene nejednakosti: u potrošnom bogatstvu (i/ili raspoloživom dohotku) i u društvenom prestižu. Pridjev *potrošni* upozorava da se ovdje bavimo samo jednom od dvije različite dimenzije bogatstva koje se obično miješaju i tretiraju bez pravljenja razlike. Naime, bogatstvo se može upotrijebiti za iskazivanje moći nad radom drugih (kad postane kapital i pripadne prostoru moći), ili se može preobraziti u predmete potrošnje i omogućiti posjedniku usvajanje određenog stila života. Jasno odvajanje tih dviju dimenzija bogatstva ima ne samo važne analitičke posljedice nego i izravno odražava proces funkcionalne diferencijacije koji se događa u stvarnom životu. Budući da smo već razmotrili dimenziju moći bogatstva, preostaje nam da se osvrnemo na dimenziju stila života. Tu dimenziju možemo pogodno označiti kao *životni standard*. Premda stil života podrazumijeva više od životnog standarda, potonje određuje ono prvo. Visok dohodak i, shodno tome, visoka razina potrošnje, omogućuju obrazovanje i oblikovanje ukusa i navika koje onda karakteriziraju specifičan stil života.

Društveni prestiž ovisi o vrijednosnom sustavu i o funkcionalnoj važnosti rada koji pojedinac obavlja. On je u velikoj mjeri određen opsegom ekonomske i političke moći kojom jedna osoba raspolaže,

ali on ovisi i o porijeklu i zanimanju kao takvom. Suci u Engleskoj, sveučilišni profesori u Njemačkoj, kreativni umjetnici u Poljskoj i liječnici u Jugoslaviji i Sjedinjenim Državama na vrhu su ili nedaleko od vrha u pogledu društvenog prestiža iako je njihova politička ili ekonomska moć prilično slaba, a dohodak im varira između srednjeg i vrlo visokog. Općenito, prestiž sve više postaje funkcija obrazovanja i znanja. Jedan nezavisan izvor pozitivnog ili negativnog prestiža je društveni status obitelji u kojoj se osoba rodila. Iako je u normalnim uvjetima prestiž posljedica moći i dohotka, on je ujedno i njihov vrijednosni preduvjet. »Ako raspodjela časti ne bi bila sukladna s raspodjelom materijalnih prednosti, sistem nejednakosti bio bi bez svoje normativne podrške. (...) poredak prestiža služi da bi se nejednakosti učvrstile i ozakonile korištenjem pojmova društvene pravde koji brane postojeće klasne povlastice.«¹⁴ Ako jedna društvena skupina počne gubiti društveni prestiž — na primjer, zbog prestanka obavljanja funkcija koje se smatraju društveno važnima — ona će uskoro izgubiti i moć i bogatstvo.

Nejednakosti u moći, dohotku i prestižu u društvu obično su vrlo tijesno povezane. Kumulativna raspodjela poželjnih vrijednosti stvara objektivnu nepomirljivost interesa različitih skupina i subjektivnu svijest o sukobu.¹⁵ Zbog toga skupina ljudi koji zauzimaju sličan položaj u pogledu oblika moći, životnog standarda i društvenog prestiža tvori *društvenu klasu*. Unutar određenih granica, tri su spomenuta faktora međusobno zamjenjiva. To se osobito odnosi na različite oblike moći, koji se relativno lako pretvaraju jedan u drugoga.¹⁶ Ali, to isto vrijedi i za druga dva faktora. Stupanj konzistentnosti tih triju faktora ogleda se u društvenom statusu pojedinca. Osobe koje sačinjavaju srž vladajuće klase odlikovat će se visokim vrijednostima svakog od tih faktora, pa će stoga imati visok društveni status. Prevelike razlike između faktora mogu jednu osobu deklasirati.¹⁷ Sličnost položaja u odnosu na tri najpoželjnija društvena dobra rađa osjećaj sklonosti koji stvara svijest pripadnosti posebnoj klasi.

Društvena klasa, okarakterizirana s tri upravo opisana faktora, određena je ulogom koju velika skupina ljudi ima u društvenoj organizaciji rada. Društvena organizacija rada uključuje i ekonomske i političke djelatnosti. Unutar mikroorganizacija — poslovnih poduzeća, vladinih ureda — društvene su klase odvojene linijama vlasti. Izvan njih, one su obično odvojene mjestom stanovanja, krugom prijatelja, kulturnom sredinom i brakom.

Osim tog općeg značenja pojma klase, postoji i drugo, specifično značenje koje se često pripisuje tom pojmu. U tom značenju klasa — kao otvorena skupina — suprotstavlja se *kasti*, koja je zatvorena skupina i čija je pripadnost isključivo nasljedna, te *staležu* ili *redu*, koji je skupina s osebnim zakonski utvrđenim pravima i dužnostima. Postoji i treća, uglavnom nekritička upotreba koncepta klase, koja klasu povezuje s postojanjem privatnog proizvodnog vlasništva,¹⁸ i vezuje je samo uz kapitalističko društvo. Prema tome, u svom općenitom značenju, klasa se odnosi na veliku društvenu skupinu u stratificiranom društvu, bez obzira na prirodu toga društva. U svom specifičnom značenju, klasa se koristi za označavanje specifičnih karakteristika društvenih skupina koje postoje samo u specifičnim društvima (u odnosu prema

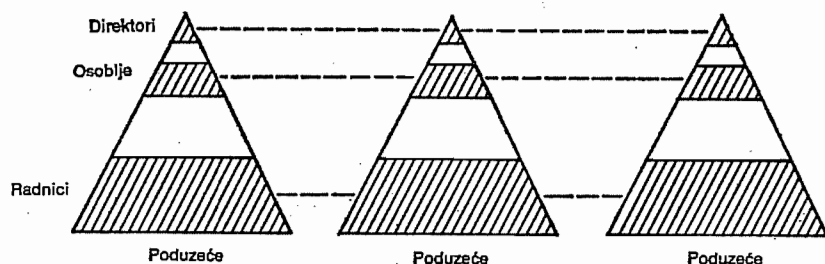
posjedovanju bogatstva ili prema otvorenosti). Kad bismo prihvatili samo to značenje, morali bismo iznaći neku drugu riječ za označavanje proizvoda stratifikacije u etatištkom društvu. Analitički gledano, čini se da to nije potrebno. Teorijski gledano, to bi zapravo moglo stvoriti zabludu. Kasta, stalež i red pripadaju sukcesivnim društvenim porcima. Kapitalizam i etatizam, nasuprot tome, postoje istovremeno. Štoviše, *differentia specifica* tih triju koncepata je različiti stupanj otvorenosti, a ne bogatstva ili nečeg drugog. I kapitalistička i etatištká stratifikacija zasniva se na postizanju, ne na dodjeljivanju, pa su stoga oba društva otvorena. Stoga se koncept klase mora koristiti i u etatištkom kontekstu.

Budući da je društvena klasa zakonski otvorena skupina, pojedinci u određenoj klasi ne moraju nužno u njoj i ostati. Što je društvo otvorenije, to je veći stupanj vertikalne društvene pokretljivosti preko klasnih granica. Glavna sredstva društvene pokretljivosti prema gore su akumulacija bogatstva, zauzimanje političkog položaja i obrazovanje. Ne iznenađuje da su to zapravo različiti oblici društvene moći.

II. Društvena stratifikacija u kapitalizmu

Da bi se shvatilo proces društvene stratifikacije u određenom društvu, najbolje je analizirati društvenu situaciju u njegovim temeljnim proizvodnim jedinicama. »Ako osnovu ljudske egzistencije predstavlja namjenska proizvodna aktivnost«, piše Miroslav Pečujlić, »tad je ovladavanje uvjetima rada osnovni činilac koji određuje položaj u procesu proizvodnje«. ¹⁹ Ovladavanje uvjetima rada pretpostavlja hijerarhijski organiziran proces proizvodnje i egzistencijalno značajnu podjelu rada.

Osnovna proizvodna jedinica u građanskom društvu je poduzeće. Poduzeće je tipična hijerarhijski strukturirana organizacija: vlasnik ili njegovi predstavnici smješteni su na vrhu, osoblje u sredini, a radnici na dnu hijerarhijske piramide. Kako su sva poduzeća organizirana na isti način, postoji prirodna sklonost istih slojeva različitih piramida da kontaktiraju, povezuju se, razvijaju i štite zajedničke interese. Tako se stratifikacija osnovne proizvodne jedinice prenosi na društvo u cjelini (vidi sliku 1). Horizontalna stratifikacija stvara tri dobro poznate klase: vladajuću klasu, srednju klasu i radničku klasu. ²⁰ Počnimo našu analizu sa srednjom klasom, čija je definicija najmanje određena.

Slika 1: stratifikacija u kapitalističkom društvu

Srednju klasu s početka 19. stoljeća sačinjavali su zanatlije, sitni trgovci i bogatiji seljaci. Njihova je zajednička osobina bila vlasništvo nad proizvodnim sredstvima, no manjeg opsega. Marx i socijalisti očekivali su da će privredni razvoj i kapitalistička konkurencija u velikoj mjeri izbrisati te skupine, i da će se društvo polarizirati na malu klasu kapitalista i veliku radničku klasu. Stara srednja klasa zaista se smanjila, ali nije došlo do polarizacije, jer se pojavila i strahovito raširila nova srednja klasa. Nova srednja klasa nastala je kao rezultat funkcionalne diferencijacije. Vlasništvo se odvojilo od upravljanja, a u sklopu upravljanja došlo je do diferencijacije funkcija na izdavanje naredbi i stvaranje osnovne politike, stručne djelatnosti, kontrolu i nadzor. Iz tog razloga Ralf Dahrendorf, po ugledu na austrijskog marksista Karla Rennera, ²¹ s pravom naziva novu srednju klasu *opslužnom klasom* (*die Dienstklasse*).

Opslužna klasa sastoji se iz dva odvojena sloja. Viši sloj čine stručnjaci; niži uključuje »bijele ovratnike« zaposlene u uredima i administrativno osoblje. Da su stručnjaci povezani s vrhom upravljačke strukture potpuno je jasno. Ali zašto su činovnici koji primaju naređenja od pretpostavljenih i obavljaju više manje rutinske poslove, različiti od radnika, te ih treba svrstati zajedno sa stručnjacima, manje je očigledno, pa zahtijeva posebno objašnjenje. Kao i obično, to je objašnjenje povijesno.

Povijesno gledano, osnovni društveni rascjep pojavio se između manualnog i nemanualnog rada. Slobodan čovjek u antičkoj Grčkoj, mandarin u Kini, gentleman u suvremenoj Engleskoj, hidalgo u Španjolskoj, ili pripadnik vladajuće klase bilo gdje na svijetu, nikad nije trebao prljati ruke fizičkim radom. U Grčkoj, na primjer, riječ *škola* označavala je »dokolicu«, pa je obrazovanje nedvosmisleno bilo namijenjeno klasi dokolichara. Fizički proizvodni rad nametnut je robovima zato jer je otupljivao um i činio čovjeka nesposobnim za razvijanje vrlina. U židovsko-kršćanskoj tradiciji rad je kuluk i predstavlja kaznu za grijeh. Sve do nedavno u povijesti čovječanstva, vrlo je malo ljudi znalo čitati i pisati, pa čak i danas većina je svjetskog stanovništva nepismena. Tako su poznavanje pisanja i korištenje knjiga donosili posebni društveni status. Budući da su činovnički poslovi tražili pismenost — i nisu prljali ruke — donosili su viši društveni prestiž.

Činovnički rad nije samo rezultat diferencijacije upravljačkih (i vladinih) funkcija nego su plaćeni činovnici također u bliskom dodiru s poslodavcem što im povećava ovlasti. Općenito govoreći, činovnička zanimanja karakterizira delegiranje ovlasti. Kao rezultat, položaj plaćenih namještenika različit je od položaja radnika. Oni uživaju veću sigurnost službe i imaju znatno veće mogućnosti napredovanja. Njihov je radni tjedan kraći. Njihove se plaće obično povećavaju s duljinom službe i iskustvom, a manualni radnici mogu čak pretrpjeti smanjivanje sposobnosti zarađivanja u drugoj polovici svojeg proizvodnog života. ²² Činovnici uživaju različite dodatke koji se ne protežu i na radnike (nadoknade za bolovanje, pogodniji uvjeti za mirovinu, dulji godišnji odmori). Posao je ugodniji (obroci, sanitarije, radna sredina). Slučajevi nezaposlenosti su rjeđi. ²³ Zbog svega toga plaćeni namještenici koji ne rade fizičke poslove skloni su osnivanju sindikata, povezivanju s interesima poslodavaca, koji također smatraju da ih s njima vežu

zajednički interesi, i razvijanju odgovarajućih društvenih vrijednosti koje čak i činovnike koji obavljaju rutinske poslove pridružuju opslužnoj klasi.²⁴ U politici, oni se izjašnjavaju za konzervativne partije.²⁵

Budući da se opslužna klasa povezuje s vladajućom klasom, struktura klasna struktura društva svodi se na dihotomnu strukturu: radnička klasa i druge. Linija razgraničavanja povučena je između fizičkog i činovničkog rada, ili posla za nadnicu i posla za plaću. Do otprilike I svjetskog rata dva su sloja strogo odvojena u evropskim društvima: fizički radnici i činovnici bili su dvije odvojene klase bez ikakvih društvenih odnosa.²⁶ U posljednjih pola stoljeća, međutim, ta se je linija proširila u područje, u neku vrstu tampon zone. Najveći dio mobilnosti uključuje kretanje u i iz te zone, ali ne i preko nje. Društvena pokretljivost preko linije razgraničenja ili zone u drugu klasu praktički je zaustavljena. Jezik radničke klase odražava te činjenice. U Britaniji, to su *them up there* i *us down here*; u Švicarskoj *ceux qui sont en haut* nasuprot *ceux qui sont en bas*; u Njemačkoj, *die da oben* i *wir hier unten*. Više empirijskih studija utvrdilo je postojanje te dihotomne klasne podjele.²⁷

Sada možemo prijeći na kraće proučavanje kapitalističke vladajuće klase. Bilo bi očito netočno — iako se to često radi — poistovjetiti direktore, ili vlasnike, ili bogate ljude s vladajućom klasom. Bilo bi jednako neispravno — iako se to isto tako često čini — isključiti ih uz obrazloženje da pripadnost vladajućoj klasi pretpostavlja posjedovanje političke moći, a direktori se specijaliziraju za vođenje poslova, ne za upravljanje državom. Možda bi najprikladniji pristup bio razmotriti posredni koncept elite. *Elita* se može definirati kao skupina s najvišim društvenim statusom unutar jedne šire funkcionalne skupine.

U feudalizmu je određivanje vladajuće klase bilo vrlo jednostavno. Ista je skupina ljudi upravljala, vodila imanja, dijelila pravdu i obavljala rudimentarne javne usluge, te komandirala vojskama. Kao što je T. H. Marshall uočio:

»Feudalna aristokracija bila je doslovno vladajuća klasa. Moderni kapitalisti to nisu... kapitalist koristi na ekonomskom području moć koja je djelomično politička, po tome što je izvedena iz zakona i institucija društva. Ako je jedna klasa dovoljno jaka da osigura ili očuva te institucije koje favoriziraju njezine djelatnosti, može se reći da ona u tom opsegu 'vlada'.«²⁸

To se zapažanje može dalje razraditi.

U kapitalizmu su stvorene četiri različite odvojene funkcionalne skupine. Jedna se od njih bavi privredom, a druge tri obavljaju državne poslove. To su direktori poslovnih poduzeća; političari; javni službenici, koji se karakteristično nazivaju »civil servants«; i vojno osoblje. Unutar svake skupine jedna mala elita vrši kontrolu. Četiri specijalizirane elite obavljaju četiri odvojene funkcije koje su se izdiferencirale iz prvobitne upravljačke funkcije. Tako u suvremenom kapitalističkom društvu četiri funkcionalne elite — vodeći poslovni ljudi, politički vođe, visoki civilni službenici i vojni komandanti — sačinjavaju vladajuću klasu. Sve elite ne moraju biti jednako razvijene u svim zemljama. Na primjer, vojna elita igra beznačajnu ulogu u zemlji kao što je Novi Zeland ili Kanada. Zbog sistema da političke stranke daju državne

službe svojim pobornicima i zbog nemogućnosti postizavanja velike karijere u javnim službama, posebno na višim razinama, administrativna elita nije se razvila u Sjedinjenim Državama. Ali sve kapitalističke zemlje imaju dobro razvijenu poslovnu elitu, koja je dominantna elita u smislu Marshallovog opisa, i političku elitu koja, s pojavom države blagostanja i potrebe za vladinom intervencijom radi očuvanja pune zaposlenosti, postaje sve važnija.

U bilo kojem času, jedna osoba po pravilu pripada samo jednoj eliti. Međutim, kretanje iz jedne elite u drugu je i često, i lako. Poslovni ljudi postaju ambasadori i političari. Vojni komandanti ulaze u vladu ili postaju predsjednici država. Bivši članovi vlade i generali u mirovini postaju članovi odbora direktora velikih korporacija.²⁹ To stalno kruženje pojedinaca između upravljačkih elita pridonosi očuvanju odgovarajućih klasnih vrijednosti i klasne svijesti. Te vrijednosti i svijesti stvaraju se na ranijem stupnju, budući da se kandidati za članstvo u eliti većinom regrutiraju iz obitelji vladajuće klase³⁰ i odgajaju se u istim ekskluzivnim školama,³¹ gdje se upoznaju; vjenčaju se unutar svoje vlastite klase, i, pripadajući istim klubovima i dobrotvornim i kulturnim organizacijama, socijaliziraju se sa svojom klasom. Posjećuju ekskluzivna ljetovališta i bave se ekskluzivnim rekreacijskim aktivnostima, kao što je lov na lisice, polo, ili krstarenja jahtama, što ih odvaja od ostalih sugrađana i daje im osjećaj superiornosti.

Kad se fizički i kulturno uspoređuju, vladajuće i radničke klase doimaju se poput dvije različite rase. Pripadnici vladajuće klase su viši,³² dulje žive,³³ imaju mnogo bolju medicinsku njegu,³⁴ obrazovani su neusporedivo bolje³⁵ i čak govore nešto drugačijim jezikom.³⁶ Opisujući američko visoko društvo — iako se umjesto njega moglo odabrati bilo koje drugo »visoko društvo« — Suzanne Keller piše:

»Oni pohađaju stare privatne pripremne škole i idu u ispravne koledže, gdje pripadaju ispravnim klubovima. Neformalna socijalizacija neminovno se povećava formalnim obučavanjem mladih — jahanje, plesne škole, neki suvremeni oblici »grand toura« (put po kontinentalnoj Evropi potkraj školovanja mladih britanskih aristokrata, op. p.) i, kao vrhunac, godišnje završne 'parties' i formalno uvođenje u društvo kao znak sazrijevanja nove generacije. Oni se međusobno vjenčavaju i obilaze iste klubove, iste prodavaonice i iste prijatelje. Svoj članski bedž nose jednako jasno kao general svoju uniformu... Uči ih se vrijednostima samokontrole, podvrgavanju pravilima kaste, dobrom ponašanju i noblesse obligeu... Oni izvana ih ne moraju uvijek prepoznati, ali oni se međusobno prepoznaju i mogu na prvi pogled reći da li je određeni stil rezultat statusa naslijeđenog rođenjem, ili se teško stečena 'ljuštura' zadržava samo neprekidnom budnošću.«³⁷

U pogledu onoga što je upravo rečeno, potrebno je napraviti razliku između vladajuće klase u svojem specifičnom (građanskom) smislu i elite moći. Iako se njih dvije u velikoj mjeri preklapaju, to preklapanje nije potpuno. Klasa je više karakterizirana askripcijom, elita postignućima. Taj je kontrast, međutim, samo relativan, budući da je vladajuća klasa otvorena za nove pridošlice, i nisu li izuzetno nekompetentni, pripadnici elite moći neće biti prisiljeni da je napuste. Vladajuća klasa može imati beskorisne pripadnike, koji se ne »bave ničim

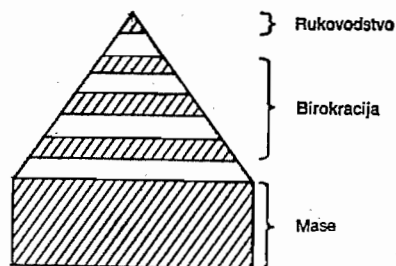
važnijim od konjičkih utrka, lova ili druženja s međunarodnim jet setom.³⁸ Ali, ako previše pripadnika vladajuće klase prestane vršiti funkcije vladanja, njihova će klasa uskoro prestati biti vladajuća. Tako će u normalnim prilikama obitelji iz vladajuće klase koristiti svoj monopol pristupa strateškim elitnim položajima u društvu i popunjavati praznine svojim vlastitim članovima. S druge strane, ako jedna osoba s nižim klasnim porijeklom uspije u osvajanju položaja u eliti moći, ona neće nužno postati pripadnik vladajuće klase. Morat će uspjeti zadržati taj položaj dovoljno dugo, akumulirati dovoljno bogatstva,³⁹ i usvojiti odgovarajući stil života prije nego bude prihvaćena i napokon asimilirana. Prema tome, uvijek će biti nekih pripadnika vladajuće klase koji ne pripadaju eliti moći i nekih pripadnika elite moći koji ne pripadaju u vladajuću klasu.

Nesrazmjernost između vladajuće klase i elite moći postupno će nestajati s dobivanjem na vrijednosti postignuća u odnosu prema askripciji. Da bi do toga došlo, potrebno je ukinuti privatno proizvodno vlasništvo. To se događa u etatičkim društvima, na čiju stratifikaciju ćemo sada obratiti pažnju.

III. Društvena stratifikacija u etatizmu

Kapitalistički razvoj je prošao kroz nekoliko stadija. U konkurentskom stadiju vlasnik poduzeća je istovremeno bio i poduzetnik. Poslije se vlasništvo sve više odvajalo od upravljačke moći. To razdvajanje postaje potpuno u etatizmu, gdje proizvodni kapital posjeduje država, a kontrolira ga i njime upravlja birokratski aparat.

Državna birokracija je, naravno, hijerarhijski organizirana. Tipična birokratska struktura izgleda kao piramida s tankim vrhom i širokom bazom. Instrukcije putuju samo jednim smjerom — od vrha prema dolje — i imperativne su prirode. Postoje dva otvorena kraja: vrh, gdje hijerarhijski odnosi nestaju u smislu da nema nadređenih, i dno, gdje oni nestaju u suprotnom smislu, jer više nema podređenih. Ne postoji nikakva izravna komunikacija između vrha i dna društvene piramide. Kako je ona dio jednog konzistentnog sistema, birokratska uprava u svakom pojedinom poduzeću mora također biti hijerarhijski organizirana. Tako opet dobivamo preokrenuti kapitalizam. Stratifikacija je izravna i stoga preciznija i efikasnija nego u kapitalizmu. A cijela birokratska nadgradnja stoji nasuprot radničkoj osnovi, u čije ime vlada (slika 2.).

Slika 2: stratifikacija u etatičkom društvu

Funkcioniranje tog sistema je relativno jednostavno. Edvard Kardelj ukratko ga je ovako opisao: (1) direktive se izdaju iz najviših organa državne mašinerije prema najnižim organima; (2) ovi najniži organi prenose naređenja svakom pojedincu; (3) nadređeni striktno kontroliraju podređene; (4) utvrđivanje radnih zadataka; (5) neizvršavanje zadataka se kažnjava.⁴⁰

Da bi sistem pravilno funkcionirao, brojnost slojeva birokratske vlasti zahtijeva prilično veliku diferencijaciju dohotka. Tako se raspon plaća u državnim službama povećao sa 1 : 1,8 nakon revolucije na 1 : 40 u 1950. godini.⁴¹ Budući da sovjetski društveni znanstvenici nisu proveli gotovo nikakva istraživanja o klasnoj strukturi, vrlo je malo empirijskih istraživanja provedeno u drugim etatičkim zemljama, a kako vlade ne objavljuju potrebne podatke — činjenica koja sama za sebe dovoljno govori — nemoguće je kvantificirati te odnose. Raspoloživi empirijski podaci pokazuju da je opći obrazac klasne stratifikacije sličan onome koji susrećemo u kapitalizmu. Osnovna klasna podjela između fizičkog (proletarijat) i nefizičkog rada (birokracija) je zadržana.⁴² Ponovo se to odražava u rječniku radničke klase, u kojem *mi* označava proletarijat, a *oni* se odnosi na naredbodavce. Miklós Haraszti, mađarski pjesnik koji je radio kao radnik u tvornici traktora, opisuje osjećaje svojih kolega iz pogona ovako:

»Na svakom radnom mjestu... *oni* znači isto: uprava, oni koji izdaju naredbe i donose odluke, zapošljavaju radnike i plaćaju nadnice, ljude i njihove posrednike; i koji su nedostupni čak i kad uđu u naše vidno polje... *oni* nadilazi tvorničke zidove i obuhvaća sve što je gore, daleko, izvan moći onoga koji govori. *Oni* su svi oni o kojima je on ovisan na jedan teško shvatljiv i neodređen način: oni od kojih prima ovo ili ono; koji mu naređuju... šefovi organizacija, političari, te televizijski producenti, doktori, policajci ili funkcionari s nogometnog igrališta... napuštanje pojma *oni* prvi je znak da se netko doista želi početi penjati na ljestvici.«⁴³

Istraživanja koja su proveli sovjetski sociolozi pokazuju da jednaki postotak sovjetskih građana i građana kapitalističkih zemalja ne žele biti radnici ili seljaci, i da velika većina radnika ne bi željela da njihova djeca postanu radnici. Budući da sadašnji stupanj tehnološkog razvoja zahtijeva značajan udio fizičkog rada, društvo, međutim, mora uspostaviti selektivni mehanizam. Najvažnije njegovo sredstvo je obrazovanje, a regrutiranje za obrazovanje provodi se na klasnoj osnovi. N. A. Aitov utvrdio je da proleterska djeca prosječno završavaju 7,66 razreda, a djeca iz obitelji »bijelih ovratnika« u prosjeku završavaju 12,22 razreda.⁴⁴ 26 posto djece gradskih »bijelih ovratnika« je s višim obrazovanjem, i između 45 i 64 posto djece manualnih radnika upisuje više škole, samo 10 posto djece sa sela imaju za to mogućnosti.⁴⁵ U stvari, seljaci su najnepovlaštenija skupina u tom društvu — i osvećuju se niskom proizvodnjom. Diferencijacija se nastavlja na sveučilištima, gdje su ocjene povezane s društvenim porijeklom.⁴⁶ Što je škola uglednija, to je viši društveni sloj upisanih učenika. Škole koje obrazuju za službu u inozemstvu su ekskluzivne za elitu. Klasifikacijski ispiti u njima postoje, ali dobro stojeći roditelji unajmljuju instruktore za svoju djecu.

Utvrđeno je da je gotovo 85 posto studenata primljenih u određene institucije uzimalo takve privatne instrukcije.

Kao i uvijek, oni s vrha socijalne piramide uživaju različite povlastice. Budući da je etatiistička privreda zasnovana na centralnom planiranju, novac igra manje značajnu ulogu, pa se ključne privilegije daju u naturi. One su izravno povezane s položajem na birokratskoj ljestvici i obuhvaćaju ekskluzivna ljetovališta, poseban medicinski tretman ili liječenje u zatvorenom sistemu bolnica, klinika i dispanzera,⁴⁷ stanovanje u luksuznim stanovima, korištenje službenih automobila i skupih državnih ljetnikovaca (dača), ekskluzivne lovove i ostale ekskluzivne oblike rekreacije. U kapitalističkom društvu vjerojatno ćemo naići na natpis PRIVATNA CESTA. U etatiističkoj zemlji pristup području na kojem su ljetnikovci birokratske elite ili ekskluzivnom lovištu bit će spriječen prometnim znakom ZABRANJEN PROLAZ. Mogu se dodati i čuvari. Povlastice, nadalje, uključuju kupovanje u mreži ekskluzivnih dućana s uvezenom robom i ostalom robom koje nema u drugim prodavaonicama. U Sovjetskom Savezu oni se nazivaju *Kremlevskij pačk*. Suprotno od onog što se događa na tržištu, ovdje se za kvalitetniju robu plaća niža cijena. U njima također ne postoje uobičajeni redovi. Automobil se, na primjer, isporučuje za dva dana umjesto za dvije godine — koliko čekaju obični građani — i za otprilike pola uobičajene cijene. Članovima etatiističke elite često se dodjeljuju osobni vozači, kućna posluga, vrtlari, njegovateljice, itd., i, naravno, imaju otvoreni račun. U svim vlakovima, avionima, hotelima, kazalištima, na nogometnim stadionima i ostalim mjestima za rekreaciju, određeni broj karata je rezerviran za »vlasti«. Tako je potrebno samo dokazati svoj status u birokraciji i ulaznica je osigurana. Za partijske škole se dodjeljuju posebne stipendije,⁴⁸ a oni višeg ranga primaju dodatne plaće koje se ne oporezuju.⁴⁹ Visoki službenici ne mogu biti izvedeni pred sud bez odobrenja viših vlasti i mogu ostati izvan dohvata pravde u slučajevima kad bi drugi bili kažnjeni.⁵⁰ Vrlo cijenjena mogućnost putovanja u inozemstvo (u zapadne zemlje) pruža se samo pripadnicima elite i prilično je ograničena za »mase«. Informacije iz inozemne štampe, koje su inače nedostupne, sažimaju se u posebne biltene i stavljaju na raspolaganje ograničenom broju osoba. Ukratko, čini se da postoji dobro smišljen opsežan sistem povlastica koje čine život viših službenika udobnijim i mnogo jednostavnijim od života »masa«. Osim toga, kako uočava Mervin Matthews, »psihološko značenje dopuštenog pristupa robi, usluga, pa čak i informacijama, koji je uskraćen »autsajderima«, mora biti snažan kohezivan činilac i simbol uspjeha skupina na koje se rukovodstvo najviše oslanja.«⁵¹ Rukovodstvo i mase su odvojene i daje se savim jasno na znanje — bar u praksi — da pripadaju različitim društvenim klasama. Budući da je to u suprotnosti sa službenom ideologijom — povlastice su skrivene.

Već je istaknuto da je klasna podjela slična onoj u kapitalizmu. No ona nije ista. Postoje neke značajne razlike. Proleterske revolucije nisu uspjele razoriti klasno društvo i izgraditi socijalizam, ali one jesu poboljšale socijalni status manualnog radnika, osobito kvalificiranog radnika. Kao rezultat toga, manualni radnici, i niže kategorije nemanualnih radnika koji obavljaju rutinske poslove, izmjenili su mjesta na stratifikacijskoj ljestvici. To se odražava i na nadnicama: u sovjet-

skoj industriji činovnici i službenici u uredima primaju 19 posto manje plaće u usporedbi s manualnim radnicima.⁵² Tako je osnovna povijesno naslijeđena podjela na manualne i nemanualne radnike promijenjena u dosledniju podjelu, zasnovanu na obrazovanju, koja odvaja radnike koji misle od radnika koji obavljaju rutinske operacije, bez obzira nose li »plavi« ili »bijeli« ovratnik. Kao rezultat pojavljuje se znatno veća pokretljivost preko »granične zone« između manualnog i nemanualnog rada. Razlika u stilovima života između radnika s »plavim ovratnicima« i onih s »bijelim ovratnicima« koji obavljaju rutinske poslove još je u određenoj mjeri vidljiva, no ne smije zamagliti osnovnu podjelu između inteligencije i radničke klase. Kao i obično, pojavljuje se jedna neodređena tampon skupina, čiji rad nije stručan, no nije ni manualan, a ni potpuno rutinski. Stanovništvo jasno uočava podjelu na inteligenciju i radničku klasu⁵⁴ koja predstavlja meritokrasku modifikaciju stare klasne podjele na manualni i nemanualni rad. Isti se proces već može uočiti u kapitalističkim zemljama, gdje se posebno u velikim korporacijama, niže kategorije činovnika otpuštaju na isti način kao i njihovi kolege radnici.

Možda je najbolji pokazatelj poboljšanog društvenog položaja radnika mnogo veća mogućnost njihovog obrazovanja. Tabela 5 to jasno pokazuje. U svim zemljama koje su navedene u tabeli radnici čine oko polovice aktivnog stanovništva, no njihova prisutnost na sveučilištima u velikoj se mjeri razlikuje.

TABELA 5

Postotak studenata porijeklom iz radničkih obitelji u evropskim zemljama, oko 1960.

	Etatiističke zemlje		Države blagostanja		Tradicionalne kapitalističke zemlje	
Sovjetski Savez	39	Ujedinjeno Kraljev-		Francuska		8
Poljska	32	stvo	25	Nizozemska		5
		Norveška	25	Zapadna Njemačka		5
		Švedska	16			
		Danska	10			
		Austrija	8			

Izvor: Sovjetski Savez: M. Matthews, *Class and Society in Soviet Russia* (London: Penguin, 1972) str. 297; države blagostanja i tradicionalne kapitalističke države: F. Parkin, *Class Inequality and Political Order* (New York: Praeger, 1971), str. 110; Poljska: D. Lane, G. Kolankiewicz, *Social Groups in Polish Society* (London: Macmillan, 1973), str. 129.

Mogućnosti obrazovanja povećavaju, naravno, društvenu mobilnost. Postoji i druga poluga društvene mobilnosti — vladajuća partija. Iako radnici ne predstavljaju najveću skupinu u partiji (oni čine između 30 i 40 posto njenog članstva, te su stoga u nekoliko puta manjem omjeru predstavljeni u usporedbi s inteligencijom), partija je elitni klub koji pruža mogućnosti društvenog napredovanja koje ne postoji u kapitalizmu. Rezultat toga je da su u Sovjetskom Savezu vertikalna mobilnost djece radničkog porijekla i njihov ulazak u slojeve elitnih

zanimanja dva puta veći od, na primjer, onih u Sjedinjenim Državama.⁵⁵ Godine 1966. osobe radničkog porijekla činile su trećinu sovjetske vlade i Prezidijuma/Politbira. U američkoj vladi, na primjer, taj omjer je nekoliko puta manji. S druge strane, švedska vlada ima širu osnovu u radničkoj klasi.⁵⁶ Ovdje je, međutim, potrebna određena doza opreza. Takve se usporedbe ne smiju krivo tumačiti. Veća prisutnost osoba radničkog porijekla na vladajućim položajima upozorava na veću socijalnu mobilnost, no sama po sebi ništa ne govori o politici vlasti. Buržuj ostaje buržuj bez obzira da li vodi svoj privatni posao, radi u vladi ili jednostavno uživa na svom imanju. Radnik *prestaje* biti radnik kad postane direktor ili ministar. Čak ni vlada sastavljena od samih bivših radnika ne bi bila radnička vlada, a najmanje bi predstavljala diktaturu proletarijata.

Poboljšani društveni položaj žena čini drugu značajnu promjenu u smjeru veće društvene jednakosti. Status žene poboljšava se, i u obitelji,⁵⁷ i u društvu u cjelini. Udio žene u ukupnoj radnoj snazi mnogo je veći u etatističkim nego u kapitalističkim zemljama. U Sovjetskom Savezu 72 posto svih liječnika, 68 posto nastavnika, 63 posto ekonomista i općenito, 52 posto svih zaposlenih stručnjaka su žene. One također čine 28 posto članstva Vrhovnog sovjeta i 20 posto partijskog članstva, ali samo 9 posto akademika i direktora industrijskih poduzeća i 3 posto članstva Centralnog komiteta,⁵⁸ a u Prezidijumu Partije nema nijedne žene.

Nasuprot pozitivnim trendovima u pogledu radnika i žena, treba istaknuti negativan razvoj u pogledu poljoprivrednika. U buržoaskom društvu svatko tko nema privatno imanje tretira se kao izopćen iz društva; u etatističkom društvu isto doživljavaju oni koji imaju privatno imanje. Imati državni ljetnikovac s velikim vrtom — pitanje je časti. Posjedovati vlastitu kuću s komadom zemlje koji se obrađuje — ostatak je kapitalističkog poretka i predmet društvenog prezira. Tako su seljaci individualni ili kolektivizirani — diskriminirani; njihove su plaće znatno ispod radničkih; njihov životni standard je niži. Nekoliko puta su manje zastupljeni u partiji u usporedbi s radnicima, u Sovjetskom Savezu oni ne mogu putovati izvan kolhoza bez pasoša kojeg čuva uprava; problem im je preseliti se u gradove. Njihova djeca imaju mnogo manje izgleda da postanu obrazovana. Na osnovi jednog ispitivanja iz 1974. godine, procjenjuje se da poljoprivredni radnik zauzima najniži položaj u odnosu prema 74 druga zanimanja.⁵⁹

Istražimo sada i položaj birokracije. Ovdje odmah susrećemo stajalište da etatističku birokraciju ili njenu vladajuću elitu ne možemo smatrati društvenom klasom. Teoretičari koji se bave društvom tako različiti kao što su to konzervativni francuski sociolog Raymond Aron i jugoslavenski sociolog-marksist Miroslav Pečujlić zastupaju takvo mišljenje. U često citiranom predavanju, Aron je uočio da »svi radnici postaju zaposleni kod jednog poslodavca — Države« i zaključuje da je »u tom smislu potpuno istinito da nema nikakvih klasa u društvu sovjetskog tipa«. On je prihvatio službeno mišljenje etatista da »svaki stanovnik ima svoj udio u vlasništvu, jer sredstva za proizvodnju pripadaju zajednici te svatko radi za plaću a svi prihodi dolaze od rada«. Međutim, tvrdi i da pojedinačni prihodi mogu ostati u istoj

mjeri nejednaki kao i u klasnom društvu, te da će se politička nejednakost vjerojatno povećati.

»Nejednakost političke moći ni na koji način se ne uklanja ili smanjuje ukidanjem klasa jer je sasvim nemoguće da vlada nekog društva ne bude u rukama nekolicine.«

»Ta manjina ima beskonačno više moći od političkih vođa u demokratskim društvima jer su u njihovim rukama koncentrirane, i politička, i ekonomska moć... Političari, sindikalni vođe, rukovodioci javnih službi, generali i direktori, svi oni pripadaju jednoj partiji i dio su autoritarne organizacije. Ujedinjena elita ima apsolutnu i neograničenu moć. Sva posrednička tijela, sva pojedinačna udruženja... zapravo kontroliraju delegati elite... Besklasno društvo ostavlja mase stanovništva bez ikakvog mogućeg načina obrane od elite.«

Aron dopušta da je u teoriji moguće različito, decentralizirano i pluralističko besklasno društvo, no u sadašnjim okolnostima to je krajnje nevjerojatno. I kao zaključak:

»Besklasno društvo dokinulo bi proletarijat po imenu, a kapitaliste i u stvarnosti, ali bi prije svega ukinulo razliku između različitih skupina i nametnulo ujedinjenu elitu neizdiferenciranim masama. Taj preobražaj ne bi mogao pridonijeti prestanku otuđenja rada, i, shodno tome, bilo kojeg otuđenja, nego zamjenjivanju jedinstvene suprotnosti između masa i elite bezbrojnim suprotnostima demokratskih društava.«⁶⁰

Tako nam Aron kaže da *besklasno* društvo sadrži možda iste *ekonomske nejednakosti*, sasvim sigurno neusporedivo veće *političke nejednakosti*, snažno *otuđenje* i *antagonistički društveni odnos* između vladajuće elite i podređenih masa. Ako se konceptu klasne stratifikacije ne oduzme svo njegovo zdravorazumsko značenje, taj skup tvrdnji postaje rijedak primjer prirodno proturječnog rasuđivanja. Međutim, kako je, čini se, predavanje imalo poruku da je klasno društvo *bolje* od besklasnog društva — sadržana *logička* kontradikcija čini se razumljivom. Isto se odnosi i na česta nekritička navođenja te, navodno, oštroomne analize.

Pečujlićeva analiza je ozbiljnija. On također ističe da birokracija ima monopol vladavine, no to nije zasnovano na posjedovanju prava nego na delegiranju prava. »Upravo je razdvajanje vlasništva od upravljača povijesna osnova stvaranja birokracije i njene različitosti u odnosu na klasu. Birokracija ne posjeduje vlastite ekonomske osnove zasnovane na osobnom vlasništvu i time u proizvodnom procesu nema povijesno trajno i stabilno mjesto kao klasa.«⁶¹ Ako se pojam vladajuće klase po definiciji povezuje s osobnim vlasništvom, tada, naravno, birokracija nije klasa. No to je trivijalna opaska i svodi se na semantički problem pronalaženja novog termina koji bi označavao klasu u etatističkom društvu. Tim smo se problemom već bavili. Ali ako to treba značiti da u etatizmu ne postoji vertikalna stratifikacija nalik na klasnu, to proturječi empirijskim dokazima. Čini se da Pečujlić zapravo želi reći da je birokracija prisiljena biti funkcionalnija od tradicionalnih društvenih klasa. Ako ne uspije pružiti odgovarajuće usluge, bit će

odmah zbačena jer nema vlastitu samostalnu bazu.⁶² Neki autori, kao što je Stojanović, pokušali su pomiriti Marxovu i Weberovu ekonomsku teoriju klasa s društvenim fenomenima uočenim u etatičkim društvima, ističući da se birokracija pojavljuje kao kolektivni vlasnik proizvodnih sredstava.⁶³ To je formalno ispravno, no zahtijeva nepotrebno proširivanje pojma vlasništva. Isto tako, za razliku od drugih oblika kolektivnog vlasništva, kao što je crkveno, ovo nije *de iure* priznato. Druga mogućnost pomirenja je proširivanje pojma vlasništva na neznatno drugačiji način. Tako na primjer, Ralf Dahrendorf u managerskom kapitalizmu razlikuje vlasništvo u užem smislu (pravno priznato pravo vlasništva) i vlasništvo u širem smislu (kontrolu sredstava za proizvodnju).⁶⁴ Ipak, očito da je jednostavnije i primjerenije kao konačni izvor socijalne stratifikacije razmotriti odnose moći, a ne odnose vlasništva.

Pečujlić kao bitni element privatnog vlasništva i, prema tome, društvene klase spominje i nasljeđe. Ovdje je također potreban oprez, kako se ne bi učinila ista pogreška poistovjećivanja klase općenito, s klasom u kapitalističkom društvu. Ono što je bitno nije nasljeđivanje bogatstva kao takvog, nego nasljeđivanje socijalnog položaja. U robovlasničkom društvu robovi, a u kastinskom društvu ljudi koji su rođeni u nekoj određenoj kasti, nasljeđuju svoj socijalni položaj izravno i potpuno, bez mogućnosti da učine bilo što s tim u vezi. Kmet u feudalizmu, a slobodni seljak ili građanin još i više imaju neku mogućnost da se izdignu iznad svoje klase. Hrabrost u ratu ili kupovina slobode ili plemićke titule, očigledna su sredstva za postizavanje toga cilja. Položaj vladajuće klase — pripadnost aristokraciji — po pravilu je još potpuno nasljedan. To se, međutim, bitno mijenja u kapitalizmu, gdje se nasljeđuje prije svega bogatstvo a tek potom društveni položaj. U etatizmu dolazi do daljeg slabljenja društvenog nasljedstva. Nasljeđuje se mogućnost zauzimanja određenog položaja u birokratskoj hijerarhiji. Ta se mogućnost odražava u različitoj zastupljenosti u obrazovnim institucijama, što ilustrira prije navedeni omjer od 1:8,6 za seljačku djecu (kad bismo mogli brojke koje se odnose na prosjek zamijeniti podacima za najviše i najniže slojeve, taj bi se omjer znatno povećao), i u različitim mogućnostima stjecanja položaja u vlasti (pretpostavlja se — obično opravdano — da sinovi i kćeri provjerenih partijskih radnika postaju jednako dobri funkcionari). Ne nasljeđuje se posao nego društveni položaj. Sinovi vrhunskih političkih vođa ne moraju postati vrhunski politički vođe, nego prije armijski generali, ministri ili utjecajni urednici. Isto se odnosi i na potomke nižih politokrata. Oni mogu dobiti različite poslove pod uvjetom da ostaju u sklopu etablirane elite. Jedina stvar koja u najvećoj mjeri nije vjerojatna jest da postanu pripadnici »vladajuće« radničke klase.

Etatičko društvo je otvorenije od kapitalističkog, i nasljeđivanje klasne pozicije još je labavije. No nasljeđivanje postoji.⁶⁵ Kao i obično, glavna poluga nasljeđivanja je obitelj.

Obitelj pruža neophodno kulturno i društveno zaleđe za uspjeh u životu. Obitelji povlaštene klase pružaju djeci društveno relevantnija znanja i stimuliraju razvoj mnogo višeg nivoa aspiracije.⁶⁶ Takva djeca imaju dulje školovanje, pohađaju uglednije škole i dobivaju bolje ocjene. Ako nisu posebno nadarena, primaju privatne instrukcije da

premoste kritične prepreke u toku obrazovanja. Kako su im roditelji članovi partije, vjerojatno je da će i djeca to postati, a to čini njihovu karijeru jednostavnijom i lakše uklanja prepreke. Ako je otac moćan funkcionar, on, naravno, ima moćne prijatelje i ima mnoge mogućnosti da osigura povoljniji početak rada svoje djece. Ujak će jednako tako biti od pomoći, i tada imamo sistem »svakom sistem »svakom prema njegovom ujaku«, kako Serge Kolm definira nepotizam.⁶⁷ I, napokon, mudro utanačeni brakovi igraju također svoju tradicionalnu ulogu. Iznad određene razine, postoji tendencija ženidbe u sklopu vlastitog sloja,⁶⁸ i poželjno je da mlada također bude »komunist« (tj. član partije), ili da je bar iz dobre obitelji (tj. da roditelji mladenke budu članovi partije). Posjedovanje obrazovnih i stručnih kvalifikacija znači posjedovanje vrijednih resursa, neopipljivog, ali krajnje efikasnog kapitala. Ta vrsta kapitala jednako je nasljediva kao i opipljiv kapital.

Obiteljska uvjetovanost nije i jedina raspoloživa društvena uvjetovanost koja se koristi. Partijske škole⁶⁹ zamjenjuju privatne škole i klubove koji stvaraju odgovarajuću svijest vladajuće klase. Komunisti su posebna vrsta ljudi — ponavljaju službeni partijski tekstovi — a partija nikada ne griješi. Prijatelji se biraju iz svog vlastitog sloja, ili onog višeg — ako je to moguće. »Oni izvana ih ne moraju uvijek prepoznati, ali oni se međusobno uvijek prepoznaju«: dajući riječima neznatno drugačije značenje (na primjer, mora se uvijek biti »odgovoran«, tj. bezuvjetno se pokoravati), koristeći odgovarajuće klišeje u odgovarajuće vrijeme (npr. različite simbole lojalnosti), slučajno spominjući svoje bliske veze s onima na vlasti (»naši drugovi«, »drug X mi je to rekao«) i pokazujući na bezbroj različitih načina — ali uvijek spontano za razliku od ambicioznih »autsajdera« — da pripadaju vladajućem poretku.

Ponašanje osobe u društvu u velikoj mjeri ovisi o načinu na koji je socijalizirana i naučena da se vlada. Socijalizacija je »proces u kojem pojedinac stiče znanje, vještine i dispozicije koje mu omogućuju manje ili više efikasno sudjelovanje u skupini ili u društvu.«⁷⁰ Tri glavna instrumenta socijalizacije su obitelj, škola i skupina prijatelja. Budući da pripadnici više klase u etatizmu pokazuju sklonost odvojenom životu od ostalog dijela stanovništva — žive u posebno kvalitetnim stanovima u odvojenim rezidencijalnim četvrtima; u kućama za odmor u posebnim područjima, kupuju u posebnim dućanima, posjećuju posebne klubove i odmarališta, međusobno se vjenčavaju i šalju svoju djecu u ugledne škole — možemo zaključiti da sva tri faktora socijalizacije djeluju u smjeru klasne segregacije. Oni teže stvaranju odgovarajuće klasne svijesti. Opremljeni tom sviješću, pojedinci su spremni zauzeti položaje u društvu.

Čak i kad bi etatizam podrazumijevao teoretski čist slučaj meritokracije, to bi još značilo društvenu stratifikaciju. Ali, on je, naravno, daleko od idealne meritokracije, a društvena stratifikacija je očigledna i ustanovljena činjenica. Prisutna su sva tri sastojka klasne diferencijacije: moć, dohodak i, tako dugo dok vladajuća klasa uživa legitimnost, društveni prestiž. U stvari, oni su u tako tijesnoj korelaciji i tako su intenzivno prisutni da politokraciju čine bolje integriranom i koherentnijom vladajućom klasom od buržoazije.

Birokratska piramida nije homogena struktura. Ona se sastoji iz dva različita dijela: vrhovno rukovodstvo, gdje je primarna moć, i birokratski aparat, koji koristi delegiranu moć i obavlja funkcije opslužne klase. Imamo i vrlo jednostavan ključ da otkrijemo tko gdje pripada. To je *nomenklatura* u Sovjetskom Savezu, a kadrovska lista u ostalim zemljama, koja sadrži popis »onih koje sam sistem smatra dovoljno važnim da zahtijevaju posebnu pažnju organizacijskog odjela Centralnog komiteta«.71 Ne iznenađuje da također možemo identificirati kao četiri elite: političku, ekonomsku, administrativnu i vojnu. Međutim, ovdje — za razliku od kapitalizma — politička elita prevladava i ima integrativnu ulogu. Vladajuća elita je mnogo jedinstvenija od one u kapitalizmu: vrhunski direktori, visoki vladini službenici i vojni komandanti — svi su članovi partije. Vodeće ličnosti četiriju elita obično su članovi prezidijuma partije gdje je koncentrirana vrhovna moć. Vladajuća elita ne skriva činjenicu da upravljanje zemljom smatra svojim prvim poslom. Nakon krize u prosincu 1970. kad su poljski radnici izašli na ulice u znak protesta protiv vladine ekonomske politike, vođa poljske partije Edvard Gierek — bivši rudar — navodno je rekao: »Vi ćete dobro raditi, a mi ćemo dobro upravljati.«72

Čini se da iz gornje analize proizlazi ovakva stratifikacijska struktura etatističkog društva. Vladajuća elita, koju možemo nazvati politokracijom, sastavljena je od stalno zaposlenih partijskih rukovodilaca i vrhovnih birokrata (civilnih i vojnih). Postoji stalno, sistemski provođeno, kruženje kadrova između tehničkih (birokratskih) poslova i političkih (partijskih) položaja. Tako kadrovi stižu neophodno tehničko i političko iskustvo za upravljanje društvom. Nominalno, partijski funkcionari su podložni izborima, ali zapravo organizacijski biro, ili njegov ekvivalent, osigurava da se pravi ljudi smjeste na prava mjesta. Niži ešaloni birokracije, tj. oni ispod rukovodeće razine, predstavljaju etatistički opslužni sloj. Ostali — velika većina stanovništva — su mase: radnici i najniži sloj — seljaci. Prisilni rad igra ulogu etatističkog lumpenproletarijata. (Povijesna) uloga elite — avangarde — je da vodi; uloga mase je da bude vođena. Ta osnovna »podjela rada« je jasna, konzistentna i kruta.

Vladajuća klasa u kapitalizmu predstavlja rezultat međuzavisnog djelovanja različitih stratifikacijskih mehanizama u okruženju malobrojnih formalnih i vidljivih — ali mnogih bitnih i nevidljivih — političkih ograničenja, a vladajuća klasa u etatizmu je rezultat smišljene političke akcije po kojoj vladajuća partija ima politički monopol.73 Članstvo u partiji obično je doživotno. Partija se otvoreno proglašava avangardnom partijom, društvenom elitom čija je povijesna misija da preobrazi društvo prema nacrtu te elite. Kao takva ona ne dopušta nikakvu opoziciju jer, po definiciji, nitko ne može biti pozvaniji i kvalificiraniji da ispravno tumači interese radnih ljudi i da iznađe odgovarajuća rješenja društvenih problema. Ta monolitna organizacija etatističkog društva objašnjava očiti paradoks, tj. da je takvo društvo istovremeno otvorenije, ali i kruće stratificirano.74

U zaključku ćemo usporediti neke osobine kapitalizma i etatizma. U kapitalizmu politička moć uglavnom proistječe iz ekonomske moći. U etatizmu taj je odnos obrnut. U prvom društvu državom u krajnjem ishodu vlada plutokracija, u drugom privredom vlada politokracija.

U.D.

Kao što njihova imena već pokazuju, u kapitalizmu je radnička klasa podvrgnuta kapitalu, a u etatizmu državi. Dvije dominantne klase su buržoazija i politokracija.75 Prva obuhvaća direktore i ostalu vladajuću elitu i opslužnu klasu; druga obuhvaća političko rukovodstvo i birokraciju. U kapitalizmu dohodak uglavnom proizlazi iz mjesta u privrednoj hijerarhiji. U etatizmu dohodak proizlazi iz mjesta u političkoj hijerarhiji. Ekvivalent ekonomskoj eksploataciji u kapitalizmu je politička hegemonija u etatizmu.

Stadiji kapitalističkog razvoja razdvojeni su dubokim privrednim krizama (1870, 1930. i 1980. godine) uz dalji razvoj koji se odvija u privrednim ciklusima; stadiji u razvoju etatizma vrlo će vjerojatno biti označeni dubokim političkim krizama i etatizam sasvim sigurno doživljava političke cikluse (moskovski procesi tridesetih godina; kominform-ska blokada Jugoslavije kasnih četrdesetih godina; Staljinova smrt nakon koje su uslijedili radnički štrajkovi u Plzenu; pobuna radnika u Istočnom Berlinu koja je dostigla vrhunac u Poznańu i mađarski ustanak 1956; okupacija Čehoslovačke 1968. koja je potakla razvoj eurokomunizma; velik skok i kulturna revolucija u Kini: etatistička kriza u Poljskoj 1981. godine). Kapitalističke ekonomske krize praćene su političkim promjenama (pojava fašizma, New Deal). Političke krize u etatizmu potiču ekonomske reforme. Ali osnovne karakteristike sistema ostaju sačuvane.

U upravljanju društvom vladajuća klasa u kapitalizmu prije svega koristi ekonomsku prinudu, koja je praćena pritiskom da se osoba podvrgne konformnosti, i, napokon, političkom prisilom. U etatizmu, ideološka prinuda76 praćena je političkom prinudom, a ekonomska prinuda zauzima posljednje mjesto. Budući da je politička prinuda osobna, ona se osjeća kao opresivnija od bezlične ekonomske prisile, i tako se etatizam čini represivnijim od kapitalizma. Posljedica različite važnosti različitih tipova prinude je da kapitalizam karakterizira ekonomska nesigurnost, a etatizam politička nesigurnost. Ta dva tipa nesigurnosti su dva instrumenta društvene discipline i dva glavna organizacijska sredstva ustanovljavanja i održavanja stratificiranog društvenog poretka u dva sistema.77 Kako se povećava ekonomska nesigurnost, kapitalizam počinje propadati s inflacijom, nedostatkom radne discipline i neodoljivim zahtjevima za participacijom u odlučivanju kao pratećim pojavama. Politička nesigurnost u etatističkoj zemlji nagrizava politički monopol — kao što se to pokazalo u Čehoslovačkoj i Poljskoj — i vodi do sličnih zahtjeva za promjenom društvenih odnosa. Ali, prije nego do toga dođe, oba sistema ostaju stratificirani klasni sistemi. U oba sistema proletarijat je eksploatirana klasa. Glavnu razliku između dva sistema nalazimo u činjenici da se eksploatacija i raspodjela društvene moći u kapitalizmu provodi prije svega ekonomskim sredstvima, a u etatizmu u prvom redu političkim.

Alijenacija i reifikacija

I. Alijenacija

U svojem izvornom značenju, kako su ga koristili Hegel i Marx, pojam *alijenacija* odnosio se na razilaženje između ljudskog postojanja i ljudske biti. Postojanje se odnosi na realnu egzistenciju individue u svijetu. Bit je ono što individua potencijalno može biti. Čovjek je otuđen ako je njegovo postojanje rastavljeno od njegove biti.

Što je čovjekova bit, kakvi su njegovi ljudski potencijali, predmet je izučavanja filozofske antropologije. Mihailo Marković izražava široko prihvaćeno mišljenje kada čovjeka određuje kao slobodno, kreativno, potpuno razvijeno i socijalizirano biće. To je očito normativno (filozofsko), a ne pozitivno (znanstveno) stajalište. Slično tome, mogli bismo slijediti brazilskog pedagoga Paula Freirea, i bitnu razliku između čovjeka i drugih vrsta životinja opisati opažanjem da čovjek može mijenjati svijet i razmišljati o svijetu, sebi i svojim aktivnostima, a životinje se ne mogu odvojiti od svojih postupaka, pa su stoga bića puke aktivnosti, a ne i prakse.¹ Marksist bi istu tu ideju izrazio izjavljajući da je čovjek biće prakse.² Kao takav, on je slobodan jer može svjesno birati između različitih, objektivno danih tokova akcije. A ako može biti slobodan, treba biti slobodan, jer inače gubi svoje bitne ljudske osobine. Tako su samoostvarivanje i samoodređenje svojstveni nealijeniranoj egzistenciji. Da čovjek nije ono što bi trebao biti, i da bi trebao biti ono što on može biti, predstavlja drugi normativni element u filozofskom pristupu alijenaciji.³

Upravo ocrtni pristup često se smatra idealističkim i utopijskim; čovjek je svakako nešto drugačija životinja. Ozbiljni marksistički društveni filozofi ipak nisu tako naivni. Mihailo Marković ističe da je čovjek kontradiktorno stvorenje. Čovjek je uvijek nastojao proširiti svoju slobodu — ali je isto tako izumio i ropstvo. Najizrazitija osobina čovjeka je njegova kreativnost — ali se on isto tako pokazao i užasno destruktivnim. Čovjek je društveno biće, proizvod društva, i ne može normalno postojati bez društva — ali on isto tako može biti i sebičan, posvojan i gladan moći. On je svakako jedno racionalno biće — ali upravo je naša vlastita epoha pokazala kako on može postati zastrašujuće iracionalan. Stoga možemo postaviti pitanje: »Koje su to konstitutivne osobine ljudske prirode, one koje bismo trebali preferirati i one čiju bismo prevlast u budućnosti trebali osigurati našim praktičnim djelovanjem u sadašnjosti?«⁴ Odgovor na to pitanje je, naravno, normativan. Ali kad jednom definiramo naše kriterije vrijednosti, tok akcije postaje jasan: moramo pomagati razvijanje pozitivnih osobina

ljudske prirode i pokušati kontrolirati i suzbiti one negativne. Nema sumnje da u tom pogledu postoji veliki jaz između stvarnog stanja i mogućih dostignuća. To je opet polazište za »razlikovanje između onoga kako čovjek izgleda i onoga što on može biti, između stvarnosti i mogućnosti ljudskog bića, razlikovanje koje opisujemo alijenacijom.« Socijalna filozofija koja propušta napraviti tu razliku, koja pretpostavlja da je čovjek *ono što prevladava u njegovoj stvarnoj egzistenciji*, osuđena je da završi u krajnjem ideološkom opravdavanju postojećeg poretka.⁵

Prema tome, kod cjelovitog pristupa društvenoj teoriji, ne mogu se izbjeći vrijednosni sudovi. S druge strane, suglasnost se lakše postiže kad se tvrdnje navode u takvom obliku da ih je moguće provjeriti. Stoga će biti poželjno minimizirati normativnu komponentu. Znanstvenici će se lakše složiti nego filozofi. Ali za postizavanje višeg stupnja suglasnosti potrebno je platiti i određenu cijenu.

Osim filozofskog aspekta, fenomen alijenacije također ima sociološki i psihološki aspekt. U skladu sa svrhom ove studije usredotočit ćemo se na sociološki aspekt. Jedan od mogućih pristupa je da slijedimo Gaju Petrovića i shvatimo čovjekovu bit kao njegove povijesno dane ljudske mogućnosti. U tom slučaju, alijenacija će podrazumijevati da je čovjek otuđen od ostvarivanja svojih povijesno stvorenih mogućnosti. A kazati da čovjek nije otuđen od sebe samog podrazumijevat će da je postigao razinu svojih mogućnosti i da kroz njihovo ostvarivanje — a da ih nikad potpuno ne iskoristi — on neprekidno stvara nove mogućnosti.⁶ Povijesna, sociološka i psihološka istraživanja mogu nam dati saznanja o mogućnostima koje čovjek želi ostvariti.

Očito da bi takav pristup zahtijevao jedno posebno istraživanje. On bi također tražio i autora s drugačijim profesionalnim znanjem (premda, u određenom smislu, ova studija i nije ništa drugo nego ispitivanje trenutačno danih ljudskih mogućnosti). Stoga je poželjno pokušati pronaći neki prečac. Ponovo nam kao vodič može poslužiti Marx. Prećacem ćemo krenuti ako rad uzmemo kao temeljnu analitičku kategoriju.

Ako radi zadovoljavanja svojih procijenjenih potreba ljudi moraju raditi mnogo više nego što bi to inače htjeli, možemo reći da su u stanju akutne oskudice. Stanje akutne oskudice karakteristično je za cijelu povijest klasnih društava sve do naših dana. U takvoj situaciji uvjeti proizvodnog rada postaju egzistencijalno važni, pa ekonomski odnosi u velikoj mjeri određuju druge društvene odnose. Čak i više od toga. Radom čovjek postaje ljudsko biće. Svojom praktičnom aktivnošću čovjek mijenja objektivnu stvarnost — prirodu i društvo — i preobražava je u ljudsku stvarnost, tj. u rezultat ljudskog rada. Tako čovjek također preobražava uvjete svoje vlastite egzistencije i tako mijenja sebe kao vrstu. Društveni proces rada postaje proces samoostvarivanja.⁷ Sve što negativno utječe na proces rada mora stoga negativno utjecati i na rezultat toga procesa — samoostvarivanja. Čovjek je spriječen da ostvari svoje ljudske mogućnosti. On je otuđen. Prema tome, analizu alijenacije možemo provesti ispitujući uvjete pod kojima se proizvodni rad obavlja u različitim društveno-ekonomskim sistemima.

Često se ističe da je koncept alijenacije inherentno filozofski i da se ne može koristiti kao znanstveni koncept. To je stav Joachima Israela, koji, u citiranom radu, sugerira da se koncept alijenacije zameni konceptom reifikacije. Slično njemu, Ralf Dahrendorf tvrdi da, bez obzira na smisao koji alijenacija industrijskog radnika može imati u filozofskim terminima, »ona nema mjesta u empirijskoj društvenoj znanosti, jer empirijsko istraživanje, bez obzira na svoj opseg, ne može niti potvrditi, niti odbaciti postojanje alijenacije.«⁸ Takve su tvrdnje zasnovane na metodološkom nesporazumu. Prije svega, jaz između stvarnog i ostvarljivog je stvar zapažanja i pozitivnog znanja. U tom smislu alijenacija je tvrdnja koja se može poreći jer se u načelu može pokazati da ne postoji način na koji se sadašnje stanje može poboljšati. Nadalje, koncept alijenacije podrazumijeva hipotezu o određenim značajnim posljedicama zapaženog jaza. Ovdje će biti korisno prisjetiti se da se sve znanstvene tvrdnje ne mogu izravno dokazati. Vrlo često one predstavljaju teoretske hipoteze koje se mogu pobiti ili potvrditi samo neizravno, razmatranjem posljedica. Ako se hipoteza pokaže neplodnom, bit će odbačena. Ako se, naprotiv, pokaže plodonosnom — što znači da nam omogućuje da organiziramo naša saznanja o empirijskim fenomenima, da pridonosi konzistentnom objašnjavanju zapaženih činjenica i rađa dodatne plodonosne hipoteze — bit će zadržana sve dok se ne formulira neka jača hipoteza ili se novootkrivene činjenice više ne budu mogle smjestiti unutar starog teoretskog okvira. U tom smislu, alijenirani rad pokazao se izuzetno plodonosnom hipotezom.

Društveni proces rada ima tri komponente: ljude, njihove aktivnosti i proizvod njihovih aktivnosti. Svaki od tih elemenata može biti otuđen. Tako se fenomen alijenacije može pogodno analizirati u smislu triju različitih procesa: alijenacije rada, alijenacije proizvoda rada i alijenacije jedne osobe od drugih ljudi i društva.

1. *Alijenacija rada* događa se kad radnik otuđuje svoju radnu snagu prodajući je poslodavcu. Prodaja obično rezultira razmjenom radne snage za novac, ali to ne mora uvijek biti tako. Samo postojanje odnosa poslodavac-posloprimac dovoljan je uvjet za alijenaciju. Čim poslodavac raspolaže radom radnika, rad postaje radniku eksteran, odvojen od njegove ličnosti; »on se ne ostvaruje u svom radu nego se njime poriče, ima osjećaj bijede a ne blagostanja, ne razvija slobodno svoju mentalnu i fizičku energiju nego je fizički iscrpljen i mentalno ponižen.«⁹ Radnik se stoga osjeća kao kod kuće tek u vrijeme odmora, a za vrijeme rada osjeća se kao beskućnik. Njegov rad nije dobrovoljan, nego nametnut, *prisilan* rad. On nije zadovoljavanje potrebe, nego samo *sredstvo* zadovoljavanja drugih potreba«. To se odražava u jednoj od temeljnih pretpostavki građanske ekonomske teorije — naime, da je rad disutilitet. »Njegov otuđeni karakter jasno potvrđuje činjenica da se, čim nema fizičke prisile, izbjegava kao kuga.«¹⁰ U etatičkoj tvornici rad je, naravno, jednako otuđen. Što se tamo događa dobro je opisao Miklós Haraszti, koji govori o svom vlastitom radničkom iskustvu u jednoj tvornici u Budimpešti: »Otkrio sam jednu promjenu u sebi. Moje zanimanje za sredstva i načine ekonomiziranja moje snage iz početka je pod dojmom, a zatim i prevladano opsesijom pravljenja novca. Predajem se jednom odvratno neizrecivom, ali sve-

moćnom tabuu: nikada ne pristupaj poslu tako da ga učiniš točnijim, lakšim, ugodnijim ili sigurnijim.«¹¹

Otuđeni rad tretira se kao roba, kao proizvodni činilac, ravnopravan s drugim faktorima proizvodnje. Cijena upotrebe rada određuje se na tržištu. Vrijednost radnika kalkulira se kao vrijednost jednog proizvodnog sredstva: ona predstavlja diskontirano vrijednost toka dohodaka ostvarenih u tijeku proizvodnog vijeka. Razlika između radnika i roba je da radnik posjeduje svoj rad i stoga može utrživati sâm sebe, a rob predstavlja robu koju utržuju drugi. Ponekad ljudi doslovno utržuju sebe same, ne samo svoju radnu snagu. To vrijedi za prodavače i prodavačice, trgovačke putnike, birokratske karijeriste i prostitutke. Oni prodaju svoju osobnost — osmijehe, svoj šarm, misli ili tijelo — radi povećavanja prode robe, bez obzira kakva je ta roba: novi proizvod, poslušnost ili ljubav. Ako je radnik obrazovan, vrijednost njegovog »ljudskog kapitala« — da upotrijebimo modernu ekonomsku terminologiju — je povećana; obrazovani robovi također su bili skuplji. Ukratko, alijenacija rada podrazumijeva otuđenje stvaralačkih sposobnosti radnika, njihovo pretvaranje u predmet, u robu, koju onda prisvaja netko drugi. Radnik uopće ne odlučuje o tome što će raditi ili kako će raditi, a to je temeljni lom između individue i njezine životne aktivnosti.¹² To samootuđenje je temeljni vid alijenacije.

2. *Alijenacija proizvoda rada* je izravna posljedica alijenacije rada. »Proizvod rada je rad utjelovljen u nekom predmetu i pretvoren u fizičku stvar; taj proizvod je *opredmećenje* rada. Izvođenje rada u isto je vrijeme i njegovo opredmećivanje.«¹³ Ako se rad prodaje, sve njegove proizvode prisvaja poslodavac. Proizvodi rada stoje »nasuprot njemu kao neko *strano biće*, kao neka *sila nezavisna* od proizvođača.«¹⁴ Prisvajajući proizvod rada, poslodavac također prisvaja višak vrijednosti, tj. razliku između vrijednosti proizvoda i vrijednosti radne snage. Akumulirani višak vrijednosti povećava ekonomsku — i društvenu — moć poslodavca i stvara uvjete za dalju eksploataciju rada. Gospodar, međutim, također nije siguran. Jednom kad se proizvod otuđi od neposrednog proizvođača, sklon je potpuno izbjeći kontrolu, početi živjeti nezavisan život, postati autonomna i prijetuća sila. Ljudi proizvode robu i stvaraju tržište, a onda različne snage tržišta počinju gospodariti njihovim društvenim odnosima. Ljudi stvaraju partije, sindikate, države, a onda te institucije počinju živjeti svojim odvojenim životima, izbjegavajući kontroli svojih stvaralaca. Prema tome, u nešto općenitijem smislu, jednom kad se počini prvi grijeh samootuđivanja, ljudske tvorevine počinju se suprotstavljati čovjeku kao strane i prijetuće sile.

3. Kad čovjek otuđi svoju životnu aktivnost i svoje proizvode, on mora *otuditi sebe od drugih ljudi*. Proizvod rada pojavljuje se kao kapital, to jest, on zapovijeda radom. Društvo se stratificira u neprijateljske društvene klase. Konkurencija i klasno neprijateljstvo čine većinu oblika suradnje nemogućima. Alijenirani pripadnici društva pojavljuju se kao konkurentni, egoistični pojedinci, kao proleter i radnici, kao radnici i birokrati, kao potlačeni i tlačitelji — ne kao ljudska bića.

Alijenacija djeluje i na vladajuću i na podređenu klasu. »Posjednička klasa i klasa proletarijata izražavaju isto ljudsko samootuđenje. Ali prva je klasa zadovoljna svojim položajem i osjeća se na njemu podržanom, razazna je samootuđenje kao svoju *vlastitu* moć i stoga posje-

duje u njemu *privid* ljudske egzistencije. Druga se klasa osjeća uništenom tim *samoootuđenjem*, vidi u njemu svoju nemoć i stvarnost neljudske egzistencije.¹⁵

Prema Marxu, tri uvjeta u kapitalističkom društvu su djelomično uzrok, a djelomično posljedica i izraz otuđenog rada. To su: privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, podjela rada i razmjena. Budući da je ta tvrdnja sadržana u *Rukopisima*, koji nisu bili namijenjeni izdavanju, ne iznenađuje što je ona prilično neprecizna i dvosmislena. Stoga je moguće — a to se često i činilo, izvući ove zaključke: ukidanje privatnog proizvodnog vlasništva dokinut će i alijenaciju; budući da tehnološki razvoj povećava specijalizaciju rada, podjela rada ostat će zauvijek pa stoga i alijenacija; postojanje tržišne razmjene bilo koje vrste podrazumijeva alijenaciju. Ta tri zaključka, osim što su inkonzistentni, očigledno su i netočni. Prema tome, uvjete alijenacije potrebno je odrediti i preciznije i općenitije.

Čini se da su dovoljni uvjeti za alijenaciju rada ovi:

1. Radna snaga prodaje se i kupuje kao roba. Sve dok je tako, ne može biti samoodređivanja, koje je negacija alijenacije.

2. Postoji podjela između fizičkog i umnog rada. Ta je podjela određena prije svega razvojem proizvodnih snaga. Sve dok ona postoji, jedan dio rada osjećat će se kao prisilan rad. Sadašnja razina ekonomskog razvoja već omogućuje davanje sveučilišnog obrazovanja većini stanovnika i uklanjanje najvećeg dijela teškog i ponižavajućeg rada.

3. Hijerarhijska organizacija rada i političkih aktivnosti stvara veliku koncentraciju ekonomske i političke moći. To se također može smatrati posebnim slučajem podjele rada: naime, podjele između profesionalnog izdavanja naredbi i primanja naredbi, između donošenja odluka i njihovog izvršavanja.¹⁶ U stvari, taj je uvjet u isto vrijeme i nužan i dovoljan jer se uvjeti 1 i 2 ne mogu postići a da ne stvaraju i uvjet 3.

Ako se ukine rad kao roba, ostala roba može ostati i tržište se može koristiti kao sredstvo alokacije, a da u isto vrijeme nije i institucija koja prouzročuje alijenaciju. Ako je obrazovanje svima jednako dostupno i ako se položaj rada promijeni tako da rad postane nešto u čemu se može uživati, rad će prestati biti sredstvo za nešto drugo, i neće se osjećati kao prisilan rad. Napokon, ako se eliminira koncentracija moći, klasna alijenacija također će prestati postojati. To omogućuje postupno ustanovljavanje istinske društvene kontrole proizvoda proizvodnog rada, jednako kao i ljudskog stvaralaštva općenito.

Neprisutnost tih triju uvjeta očito je neophodna za ukidanje alijenacije. Je li ona i dovoljna, preostaje nam da vidimo. Budući da je eksperimentiranje u društvenim znanostima općenito nemoguće, dovoljni uvjeti ne mogu se unaprijed utvrditi. Njih se može naći *ex post facto*. Možda se negacija tih triju uvjeta može smatrati dovoljnom, u smislu da će se, jednom kad se ta negacija postigne, proces alijenacije preusmjeriti i početi proces dezalijenacije.

Lako se uočava da sva tri uvjeta alijenacije postoje u suvremenom kapitalizmu i etatizmu. Radna snaga je roba koja se prodaje poslodavcu — privatnom ili državnom; podjela između fizičkog i umnog rada ima jasne društvene posljedice; a klase se stvaraju pomoću nejednake podjele moći.

II. Reifikacija

Proces rada rezultira opredmećivanjem rada. Čovjek prisvaja objektivni svijet i čini ga svojim vlastitim, ljudskim, opredmećujući sebe u njemu. Kada se to opredmećivanje odvija u posebnim uvjetima alijenacije, susrećemo se s fenomenom *reifikacije*. Taj je izraz prvi upotrijebio mađarski filozof György Lukács ranih dvadesetih godina¹⁷ i tek je nedavno nešto šire prihvaćen, osobito među marksističkim humanistima.

Reifikacija označuje stanje u kojem se odnosi među ljudima izražavaju i doživljavaju kao odnosi među stvarima. Društveni odnosi gube svoj socijalni karakter i postaju mistificirani kao tehnološki, tržišni ili administrativni odnosi. Ljudi procjenjuju jedan drugoga isto kao što se procjenjuju stvari. »Ljudska bića postaju jedno drugome sredstvo, sredstvo koje se može iskorištavati za postizavanje određenih ciljeva. Međutim — a to je jedno od središnjih mjesta u marksističkoj interpretaciji reifikacije — sâm fenomen ne čini se pojedincu kao nešto neobično, nešto 'strano njegovoj prirodi'. Umjesto toga, proces reifikacije poprima karakteristiku 'prirodnog' odnosa.«¹⁸ Marković ističe da se koncept reificirane društvene situacije, u kojoj njezini sudionici stiču, doživljavaju, ili poprimaju osobine stvari, može primijeniti na tri različite razine: »(I) objekti (ljudsko ponašanje u određenim povijesnim uvjetima zapravo poprima osobine nalik predmetima: rad postaje repetitivan, politički život formalistički, društvom vladaju otuđene društvene snage); (II) teorija o predmetima (u traganju za objektivnim znanjem, individualne, subjektivne osobine ljudske prirode moraju se držati po strani); (III) meta-teorija (kada je kritička svijest o ograničenjima naše objektivne metodologije odsutna i kada naši intelektualni instrumenti postanu previše zaleđeni i otvrdnuli.«¹⁹ U nastavku ćemo razmotriti reifikaciju na sve tri razine.

Proces reifikacije odvija se donekle različito u kapitalizmu i etatizmu. Započnimo s kapitalizmom. Ovdje bitnu ulogu igra univerzalnost tržišnih odnosa. Ako netko može prodati svoju radnu snagu, onda se praktički sve može prodati. U jednom živom opisu te činjenice, Marx u *Bijedi filozofije* ističe:

»Najzad je došlo vrijeme kad je sve što su ljudi dosad smatrali kao neotuđivo, postalo predmet razmjene, prodaje, i moglo se otuđivati. To je vrijeme kad su čak i stvari koje su se dosad predavale, ali nikad razmjenjivale, davale, ali nikad prodavale, stjecale, ali nikad kupovale: vrlina, ljubav, uvjerenje, savjest, znanje itd. — kad je, jednom riječju, sve postalo predmet trgovine. To je vrijeme opće korupcije, sveopće prodajnosti, ili, da upotrijebim ekonomski izraz, vrijeme u kome se svaki predmet, bio fizički ili moralni, donosi na tržište kao predmet razmjene da bi tamo bio ocijenjen prema pravoj svojoj vrijednosti.«²⁰

Ako je sve utrživo, tržište počinje igrati posebnu ulogu kao univerzalni standard vrednovanja. Shodno tome, struktura buržoaske svijesti u osnovi će biti određena univerzalnim karakterom tržišnih odnosa. To se odražava i u svakodnevnom (engleskom) govoru: »someone tries

to sell his ideas or refuses to 'buy' another's opinion« (netko pokušava prodati svoje ideje ili odbija kupiti mišljenje drugoga).

Kao i obično, već je Marx uočio taj fenomen. U stvarnosti, jednako kao u govoru, tržišni odnosi postaju temelj za sve ostalo: *propriété* i *property* označuju i vlasništvo i osobinu karaktera: *valeur*, *value*, *Wert*, *commerce*, *Verkehr* »su riječi koje se koriste i za trgovačke odnose i za karakteristike i odnose među ljudima kao takvim.«²¹ Na suptilniji — i dublji — način, *having* (imati) zamjenjuje *being* (biti). Pojedinci kažu da imaju problema, besanicu, ili nesretan brak, umjesto da kažu da se osjećaju jadno, da ne mogu spavati, ili da se svađaju sa svojim ženama. Suvremeni čovjek ima sve: auto, kuću, zanimanje, djecu, brak, probleme, srdžbu, odnose — i, ako sve to nije dovoljno, također ima i psihoanalitičara. On je ništa.²²

Sloboda se mjeri stupnjem do kojeg su »bezlične tržišne snage« puštene da djeluju bez vanjskog utjecaja. Tako građanska svijest mijesha tržišnu slobodu s ljudskom slobodom. Ekonomska efikasnost (tzv. Pareto optimum) bit će izvedena iz (idealiziranih) tržišnih odnosa. Studenti prve godine ekonomije uče teorem koji dokazuje da slobodno tržište postiže najbolju alokaciju resursa — uključujući i radnu snagu. *Ljudski kapital* (!) izračunat kao sadašnja vrijednost toka nadnica već je prije spomenut. Akademski ekonomisti analiziraju veličinu obitelji tretirajući djecu kao trajna potrošna dobra i izračunavaju odgovarajuće elastičnosti potražnje. *Tržišna* unosnost ima tendenciju da postane odlučujući kriterij za društvenu poželjnost. Goleme razlike u dohotku i bogatstvu objašnjavaju se i opravdavaju razlikama u marginalnoj produktivnosti. Nedostatak mogućnosti zapošljavanja, poslovne fluktuacije i niska stopa privrednog razvoja, s njihovim popratnim društvenim troškovima, opravdavaju se uvjetima potražnje i ponude. Potražnja i ponuda smatraju se objektivnim silama koje nemaju nikakve veze s društvenim sistemom i koje mijenjaju tržišne uvjete isto kao što prirodne sile mijenjaju meteorološke uvjete. Temeljni društveni odnos između poslodavca i posloprimca ostaje skriven iza tržišta radne snage. Privatni rad pojavljuje se kao sastavni dio društvenog rada samo preko razmjene proizvoda rada. Prema tome, društveni odnosi među proizvođačima ne čine se onim što jesu, nego izgledaju kao robni odnosi među osobama i društveni odnosi među stvarima. Većina socijalnih fenomena vodi porijeklo od robnih odnosa, na temelju kojih se i procjenjuju. U religijskom svijetu, proizvodi »ljudskog mozga pojavljuju se kao nezavisna bića obdarena životom, koja ulaze u odnose i jedna s drugima i s ljudskom rasom«. U ekonomskom svijetu proizvodi rada — robe — igraju sličnu ulogu. Ta je sličnost navela Marxa da temeljni aspekt reifikacije nazove *fetišizam robe*.²³

Gornju analizu potrebno je potkrijepiti bar jednim konkretnim primjerom reificiranog učenja. U tu svrhu odabrao sam knjigu austrijsko-anglo-američkog ekonomista F. A. von Hayeka, *The Constitution of Liberty*.²⁴ Taj je izbor motiviran činjenicom da je Hayek ekonomist značajne profesionalne reputacije, da je također stekao ugled prvaka ljudskih sloboda time što je pokazao mnogo veće zanimanje za socijalne probleme od većine svojih profesionalnih kolega i da je njegova knjiga bila dobro primljena, a njegovo učenje steklo veliku popularnost.²⁵ Stoga je očito zanimljivo proniknuti u ograničenja reificirane

slobode. Tvrdnje tog reprezentativnog građanskog liberala mogu se sažeti u osam točaka:

1. Zbog nekog razloga eksploatirane mase su nezadovoljne svojim položajem. Alijenacija se osjeća kao ugnjetavanje. Hayek ne koristi tu terminologiju i nije svjestan njezinog značenja, ali mu je ista stvar na umu kad tvrdi: »Moglo bi se doista pokazati da će najteži od svih zadataka biti da se zaposlene mase uvjere da je u općem interesu njihovog društva, i stoga i u njihovom vlastitom dugoročnom interesu, da moraju sačuvati takve uvjete koji će nekolicini omogućiti postizanje položaja koji se njima čine nedohvatljivim i nevrjednim napora i rizika.«²⁶ Doista težak zadatak!

2. »Da sloboda zaposlenih ovisi o postojanju mnogo različitih poslodavaca, postaje sasvim jasno kad usporedimo situaciju koja bi nastala da je samo jedan poslodavac.«²⁷ Da bi se sloboda povećala, potrebno je ukinuti odnos poslodavac-namještenik, to je očigledan, zdravorazumski zaključak. Da se broj poslodavaca mora povećati, zaključak je reificiranog građanskog uma. Drugim riječima, sloboda se sastoji u slobodnom izboru gospodara (vidi točku 4).²⁸

3. Alijenacija rada je, naravno, najprirodnije stanje proizvođača. »Nema gotovo nikakve sumnje... da je zaposlenost postala ne samo stvarno nego i preferirano stanje većine stanovnika, koji smatraju da im zaposlenost daje uglavnom ono što i žele: siguran stalan dohodak za tekuću potrošnju, više ili manje automatske povišice i opskrbu za starost.«²⁹

4. Tržište je bezlično, nejednaka raspodjela moći nije važna, a prodavanje nečije radne snage je izražavanje slobodne volje. »Moć kao takva — sposobnost da se postigne ono što se želi — nije sama po sebi loša, loša je moć koja prisiljava druge ljude da služe nečijoj volji pod prijetnjom nanošenja zla. Nema nikakvog zla u moći koju pokazuje direktor nekog velikog poduzeća u kojem su se ljudi spremno i svojevrijedno udružili radi svojih vlastitih interesa.«³⁰

5. Dok se podvrgavanje autoritarnoj vlasti uprave smatra slobodnom voljom, inzistiranje na radničkoj solidarnosti shvaća se kao prisila. »Ne može se dovoljno istaći da je prisila, koja je sindikatima dopuštena, suprotna svim poznatim pravnim načelima slobode, u prvom redu prisila radnika protiv radnika.«³¹

6. Pravi smrtni grijeh sindikata je, međutim, njihovo sprečavanje djelovanja tržišta. »Čak i ako su sindikati u stvarnosti svojom politikom nadnica postigli mnogo manje nego što se to općenito vjeruje, njihove su aktivnosti u tom području svejedno ekonomski vrlo štetne i politički izuzetno opasne. Oni koriste svoju moć na način koji tržišni sistem čini nedjelotvornim...«³²

7. Ako se tržišna racionalnost slučajno sukobi s ljudskom racionalnošću, potonja mora ustuknuti. »Možda se to čini grubim, ali je vjerojatno u interesu svih da se u slobodnom sistemu oni s punim kapacitetom zarađivanja brzo izliječe od povremenih i bezopasnih nesposobnosti uz cijenu određene nemarnosti za stare i smrtno bolesne.«³³

8. Napokon, i sasvim u skladu s našom prethodnom analizom uvjeta alijenacije, Hayek zaključuje: »Priznavanje privatnog vlasništva je stoga bitan uvjet za sprečavanje prisile...«³⁴

Potrebno je navesti još nekoliko citata iz Hayekove najnovije rasprave,³⁵ koji su savršen primjer fetišizma robe. Hayek priznaje »da bi se način na koji se tržišnim mehanizmom raspodjeljuju koristi i tereti u mnogim slučajevima morao smatrati vrlo nepravednim, kad bi on bio rezultat svojevoljne alokacije određenih ljudi. Međutim«, tvrdi Hayek, »to nije slučaj. Ti su udjeli ishod jednog procesa čiji utjecaj na pojedine ljude nitko nije mogao niti osmisliti niti predvidjeti kad su se te institucije prvi put pojavile. ... Tražiti pravdu od takvog procesa očito je besmisleno...« Drugim riječima, »u slobodnom društvu, u kojem položaj različitih pojedinaca i skupina nije rezultat nečije namjere... razlike u nagradama ne mogu se smisljeno opisati kao pravedne ili nepravedne«. Tako se čini da se njegova »prijeporna točka« sastoji u tome »da u društvu slobodnih ljudi, čiji pripadnici mogu koristiti svoje znanje u vlastite svrhe, izraz 'društvena pravda' potpuno gubi na značenju i sadržaju...« Shodno tome, zahtjev za društvenom pravdom, koji podrazumijeva uplitanje u presudu tržišta, nije samo nepoželjan nego i besmislen!

Reificirano rezoniranje zahvaća mnogo šire područje nego što to sugeriraju gornji primjeri. Tržišna racionalnost i stroga proračunljivost oblikuju strukturu svijesti na jedan vrlo specifičan način. Društvena svijest postaje »jednodimenzionalna«, usredotočena isključivo na neposredno predočene činjenice, uronjena i svedena na činjenično stanje, nesposobna da ga nadvlada i da razmotri ono što je moguće.³⁶ Jedina dimenzija koja je zapravo preostala jest ekonomska dimenzija, proizvodnja robe koja se procjenjuje novčano. Druge su dimenzije potisnute. »Zapadni čovjek«, piše Walter Weisskopf, »je tako postao otuđen od 'dijelova' sebe samog, jer je multidimenzionalnost njegove egzistencije svedena na dimenziju tehnologije i ekonomije. Zapadno društvo traži od pojedinca da bira bez vrijednosti (potiskivanje normativnoga); da radi bez smisla (potiskivanje duhovnog); da se udružuje bez zajednice (potiskivanje dimenzije zajedništva). Mogli bismo dodati: da misli bez osjećaja (potiskivanje osjećajnog) i da živi bez nade, mita, utopije (potiskivanje transcendentalne dimenzije).«³⁷

Veći dio onoga što je rečeno za reifikacije u građanskom svijetu vrijedi također i za birokratski svijet. Ovdje je, međutim, izvor reifikacije različit: ovdje to nije univerzalizacija tržišnih odnosa, nego univerzalizacija birokratskih odnosa; čovjek nije sveden na robu, nego na čin, na službu koju obavlja. Čak je i Lukács uočio da je birokracija izvor alijenacije. Birokracija uzrokuje prilagođavanje načina života i rada i, shodno tome, svijesti, temeljnim uvjetima etatističkog društva (Lukács govori o kapitalističkom društvu), slično prilagođavanju proletarijata u kapitalizmu. Formalna racionalizacija prava, države i administracije podrazumijeva sličnu dekompoziciju društvenih funkcija u njihove elemente, i slične posljedice za svijest kao one koje se javljaju kad je rad bio odvojen od individualnih mogućnosti i potreba radnika u tvornici. Birokrat je vezan službom i kao takav odvojen od sebe.³⁸ Lukács, međutim, nije bio svjestan da se učinci koje stvaraju birokratske strukture u kapitalizmu pojavljuju s mnogo većom snagom u etatizmu (koji je on poistovjećivao sa socijalizmom), gdje birokratski odnosi postaju univerzalni.

Počnimo opet našu analizu jednim Marxovim citatom:

Sve što mogu učiniti, sve što mi moj čin može omogućiti da učinim, ono što postaje moje vlastito zahvaljujući činu, to je moje Ja, ja sâm kao nosilac čina. Moja je moć upravo tako velika kao i moć mogeg čina. Osobine čina su moje osobine, moje bitne kvalitete, jer sam ja nosilac čina. Stoga moja individualnost ni u kom slučaju ne određuje što jesam i što postižem. Što se tiče moje individualnosti, ja sam šepav, ali čin mi daje 24 noge, tako da više nisam šepav. Ja sam grešan čovjek, bez časti, svijesti ili duha; ali čin je čestit, pa stoga i njegov nosilac mora biti čestit; čin je najveće dobro, pa je i njegov nosilac dobar; čin mi dopušta da se okanim napora nepoštenja, i tako prolazim kao pošten; nedostatan sam u duši, ali čin je zbiljski duh svih stvari — kako bi onda njegov nosilac bio nedostatan u duši?³⁹

Taj odlomak u etatizmu otkriva jednu neposrednu kopiju kapitalističkog fetišizma robe. Predložio sam da se taj fenomen nazove *fetišizam čina*.⁴⁰

Citirani Marxov odlomak, u kojem govori o fetišizmu čina — bez spominjanja tog izraza — može iznenaditi nekoga tko dobro poznaje Marxove radove. Zar nije Marx oduvijek govorio isključivo o novcu, robi i tržišnim odnosima kao primarnim uvjetima alijenacije? Da, govorio je; takvo bi iznenađenje bilo opravdano. U tom sam se odlomku poigrao riječima: jednostavno sam zamijenio riječi *novac*, *kupiti* i *vlasnik* riječima *čin*, *činiti* i *nosilac čina*. Činjenica da je smisao odlomka savršeno očuvan pokazuje da je marksistička analiza alijenacije jednako primjenjiva i u etatističkoj sredini.

Prema tome, isto kao što fetišizam robe predstavlja tendenciju da se odnosi između ljudi promatraju kao odnosi između roba, fetišizam čina znači skrivanje stvarnih, ljudskih odnosa iza koprene impersonalnih birokratskih pravila, mistifikaciju aktivnosti nosilaca činova, činovnika. Sudovi tržišta su nepogrešivi, a isto tako i sudovi jednog činovnika u odnosu prema njegovim podređenima. Posjedovanje čina daje nosiocima čina kvalitetu pametnijih, časnijih, pouzdanijih (politički ili drugačije), inteligentnijih — ukratko: *superiornijih* svim pojedincima smještenim niže u hijerarhiji činova. Taj je paralelizam, naravno, mnogo šireg opsega. I slobodno tržište i birokratske strukture imaju svoje odvojene živote, koji se ne mogu podvrgnuti svjesnoj kontroli. Najupečatljiviji dokaz takve krajnje alijenacije je povijesna činjenica da se proleterska revolucija borila za uspostavljanje socijalizma, a završila je etatizmom.

III. Neke psihološke i moralne posljedice

Budući da »biti postvaren« znači steći ili poprimiti osobine predmeta, i kako čovjek, bez obzira na svoju prirodu, nije predmet, razilaženje između ljudske egzistencije i ljudskih potencijala mora prouzročiti vrlo određene psihološke i moralne posljedice. Kao rezultat, cijelo društvo, a ne samo individualni pripadnici društva, postaje bolesno. Mihailo Marković ovako je opisao osobine reifikacije u kapitalističkim i etatističkim društvima:

»Kad sva sredstva za proizvodnju posjeduje jedna mala elita, kad je cilj proizvodnje maksimirati profit, kad su svi drugi mogući kriteriji evaluacije podređeni efikasnosti, kad je, shodno tome, uveden najviši mogući stupanj podjele i profesionalne specijalizacije rada, onda individualni rad gubi sve ljudske kvalitete i postaje repetitivan, krut i stereotipan kao rad svake životinje. Rad gubi svako subjektivno značenje: radnik je pretvoren u živi stroj, u predmet. Isti fenomen susrećemo i u političkom životu kad god je monopol političke moći u rukama privilegirane manjine, a stvarno donošenje odluka se odigrava iza zatvorenih vrata. Masovni skupovi, izbori i javne rasprave postaju prazni rituali, gdje je običan čovjek prisutan, ali u biti nije važan: sveden je na puki predmet.«⁴¹

Tržište u kapitalizmu i država u etatizmu razaraju ljudska bića i pretvaraju pojedince u proizvođače robe, odnosno u mase.

U suvremenim uvjetima, otuđeni rad u tvornicama i birokratskim strukturama postaje fragmentaran rad. Pojedinci izvode samo sićušne, repetitivne i besmislene dijelove ukupnog rada, nad kojim nemaju nikakvu kontrolu. Rad je ostao bez svake bitne nagrade; on je čisto instrumentalan. Radnik ne određuje svoj vlastiti rad, on izvršava postavljene zadatke jednostavno zato da bi preživio. Čovjek je sveden na sredstvo svoje vlastite egzistencije, što tu egzistenciju čini besmislenom. Već sama veličina suvremenih proizvodnih i političkih institucija čini pojedinca nemoćnim. On je samo kotačić u jednom golemom mehanizmu; on nema ni moći, ni slobode, ni samostalnosti dok je u društvu. Tek kad, u vrijeme odmora, pobjegne u osamljenost svoje privatne egzistencije, može se nadati da će vratiti neke od svojih ljudskih sposobnosti. Kako su, međutim, ljudske sposobnosti bitno društvene, taj se bijeg završava novim frustracijama. Iza koprene fetišizma robe i fetišizma čina, tržište i država dobivaju privid impersonalnih sila — suvremenih nadomjestaka za božanstva — i čine pojedinca potpuno nemoćnim. Čovjek je tako sveden na objekt kojim manipuliraju druge osobe i vladaju impersonalne sile. Jednodimenzionalna misao ne uviđa alternativne mogućnosti. Tako rašireni osjećaji besmislenosti, nemoći i bespomoćnosti pojavljuju kao karakteristike kapitalističkih i etatističkih društva.

Ti osjećaji proizvode tri dodatna drugorazredna učinka. Jedva je moguće za ljudsko biće živjeti život bez smisla, karakteriziran potpunom podređenošću drugim ljudskim bićima, i sveden na objekt slijepih društvenih sila. Ljudi će se buniti, pa tako dolazi do devijantnog ponašanja. Neki će ljudi doživjeti slom pod udarcima svoje neljudske egzistencije. Tako će neuroze ove ili one vrste vjerojatno postati karakteristična bolest duboko alijeniranog društva.⁴² Time se objašnjava poznati empirijski nalaz o nedostatku interesa za participaciju među radnicima i o općoj političkoj apatiji među građanima. Prvi se nalaz onda koristi kao dokaz da radnici zaista ne žele radničko upravljanje, pa ga, prema tome, nije potrebno ni uvoditi. Što se tiče drugog nalaza, često se tvrdi da je politička apatija zaista bitan preduvjet za bespriekorano funkcioniranje političke demokracije. Kad bi svatko imao aktivne političke interese, ne bi mogla postojati sređena vlast!

Društvo ne bi moglo funkcionirati da su svi ili devijantni, ili neurotični, ili rezignirani do potpune apatije. Stoga je glavni mehanizam bje-

žanja druge vrste. On djeluje izvan proizvodne sfere i izvan političke sfere, u jedinoj sferi gdje se čovjek još osjeća kod kuće — sferi potrošnje i slobodnog vremena. Tako su buržoaski i birokratski čovjek svedeni na vrstu poznatu pod imenom *Homo consumens*. Ako je čovjek alijeniran u svojim proizvodnim i političkim ulogama, prirodno je očekivati da će se i njegova potrošačka aktivnost odvijati alijenirano. U stvarnosti se upravo to i događa.

Kad su drugi putovi u smisleni život prepriječeni, ljudi pokušavaju uspostaviti samopoštovanje i samoodređenje kao potrošači. U prvom redu, to pretpostavlja stjecanje i akumuliranje stvari. Ljudi se počinju međusobno procjenjivati preko tržišne vrijednosti koju posjeduju i smatraju da kao ljudska bića imaju onoliku upotrebnu vrijednost kolika je tržišna vrijednost stvari koje posjeduju.⁴³ Skupi ili novi model kola, televizor u boji, ljetnikovac, jahta, itd., ne kupuju se da bi se zadovoljile stvarne potrebe — kad zatreba potrebe se mogu zadovoljiti jednako dobro ili čak i bolje jeftinijim modelima ili iznajmljivanjem — nego zato da bi se impresionirali susjedi ili mušterije. U Sjedinjenim Državama se od uspješnog odvjetnika očekuje da vozi »cadillac« ili slična kola, pa je tako neuspješan odvjetnik prisiljen kupiti »cadillac« ili će inače riskirati da izgubi mušterije. Jedan je američki sociolog ispričao priču o direktoru jedne velike banke koji nije kupio tip auta koji je u to vrijeme bio u modi. Umjesto toga, kupio je jeftiniji automobil koji mu se više sviđao. To je, međutim, dovelo do nepovjerenja u dionice njegove banke.⁴⁴ Siromašniji susjedi mogu postaviti televizijske antene na krovovima svojih kuća iako nemaju televizora. U etatističkim zemljama, u birokratskim strukturama općenito, uređenje nečijeg ureda, službena kola sa ili bez vozača, dače i druga trajna potrošna dobra neposredno odražavaju društveni status i mjeru uspjeha u životu. Ljudi kupuju knjige koje ne čitaju, glasovire koje ne sviraju, nakit koji ne nose i slike koje im se ne sviđaju — a ponekad ih uopće ni ne vide. Umjesto da pridonosi jednom od najdubljih ljudskih zadovoljstava, umjetnost postaje statusni simbol ili sredstvo akumulacije kapitala. Pažljivo sastavljene upute podučavaju bogataše kako da investiraju u umjetnost. Bogati pojedinci onda kupuju slike i skulpture, ili unajmljuju nekoga da za njih to učini na stručan način, i zatim ih zaključavaju u sigurne sefove u svojim bankama.

Akumuliranje stvari koje zadovoljavaju nametnute a ne stvarne potrebe, samo je jedan — možda čak ne ni najvažniji — aspekt otuđenog potrošača. Drugi je aspekt konzumerizam. *Homo consumens*

»je čovjek čiji primarni cilj nije *posjedovati* stvari, nego *konzumirati* sve više i više, i tako kompenzirati svoju unutrašnju prazninu, pasivnost, usamljenosti i zabrinutosti. U društvu koje karakteriziraju divovska poduzeća, divovske industrijske, vladine i sindikalne birokracije, pojedinac, koji nema nikakvu kontrolu nad okolnostima svojeg rada, osjeća se nemoćno, usamljeno, dosadno i zabrinuto. U isto vrijeme, potreba velikih potrošačkih industrija za profitom pomoću reklame oblikuje ga u proždrljivo biće, u vječni stroj koji želi konzumirati sve više i više... Stvaraju se nove umjetne potrebe i manipulira se čovjekovim ukusima... Potrošačka pohlepa postaje glavna psihička snaga u današnjem industrijaliziranom društvu. *Homo consumens* je pod iluzijom sreće, a podsvjesno pati od dosade i pasivnosti...

On pogrešno shvaća da su drhtanje i uzbuđenje užitek i sreća, da je materijalna udobnost životnost; zadovoljavanje pohlepe postaje smisao života, a težnja za tim postaje nova religija. Sloboda potrošnje postaje bit ljudske slobode.⁴⁵

Ovakve su osobine ponašanja manje vidljive u etatističkim društvima zbog njihovog većeg materijalnog siromaštva. Ali natjecanje sa Zapadom i odlučnost vladajuće klase da zadrži vlast — što zahtijeva koncentriranje na potrošnju kako bi podređeni bili zadovoljni — i u tim društvima nužno proizvode potrošačku reifikaciju života.

Da bi društvo funkcioniralo, ono mora oblikovati strukturu karaktera svojih pripadnika tako da čine ono što moraju činiti i da su zadovoljni uvjetima koji su im nametnuti. Otušena osoba voli svoju otušenost. Tako ekonomski teoretičari, budući da su prostodušni i društveno uvjetovani, čine od suverenosti alijeniranih potrošača kamen-temeljac svojih ekonomskih teorija. Ali društveni karakter, definiran kao »ona specifična struktura psihičke energije koju određeno društvo oblikuje na način koji koristi funkcioniranju tog društva«,⁴⁶ uvjetovan je nečim širim od puke potrošnje. Istražimo stoga neke važnije crte karaktera koje odražavaju suvremene uvjete alijenacije.

Zamjenjivanje življenja trošenjem ostavlja duboki trag u vrijednosnoj strukturi društva i stvara specifično poimanje svijeta. Na Zapadu svijet se poima kao mjesto nastanjeno malim stvorenjima koja se međusobno natječu, svako noseći golemu knjigu poslovanja, u kojoj pažljivo bilježe sve dobitke i gubitke u postizavanju cilja maksimiranja pozitivne razlike. Čovjek sveden na računovođu koji se brine samo i isključivo za svoje bilance — to je antropologija utilitarizma koja udara filozofske temelje suvremenoj građanskoj ekonomskoj teoriji, jednako kao i većini drugih društvenih znanosti. Zbog mnogo većeg razilaženja između teorije i prakse, o čemu ćemo uskoro raspravljati, u etatističkim društvima utilitaristički hedonizam nije toliko očit. Tamo se čovjek smatra nosiocem čina, činovnikom koji prodaje svoju radnu snagu i svoju lojalnost državi i zauzvrat stiže pristup skupu potrošnih dobara, časti i moći. Ovdje je knjiga poslovanja više politički obojena, ali je načelo ostalo isto.

Ako je ekvivalentna razmjena osnova svih aktivnosti, onda je svaki pojedinac izoliran od svih drugih, i sveti egoizam postaje temeljno poticajno načelo. Drugi ljudi smatraju se sredstvom, ne ciljem. Briga za živote drugih ljudi proglašava se metodološki nelegitimnom (sreća i blagostanje dvojice pojedinaca ne mogu se uspoređivati) i neprirodnim (altruizam nije realističan). U etatističkoj sredini to se ponovo modificira, pa tako država odlučuje što je dobro za svakoga, držeći tako pojedinca po strani dok se rješavaju problemi koji se moraju riješiti. Dobro poznati psihički fenomen identifikacije, kad se pojedinac poistovjećuje s položajem drugoga i shodno tome se ponaša⁴⁷ — koji omogućuje razrješavanje protuslovlja između egoizma i altruizma — nepriznat je. Altruizam se prikazuje kao samopožrtvovanje, kao predavanje svojeg života. Ipak knjigovodstveni život bilo privatnih ili državnih računovođa nije osobito uzbudljiv ili zadovoljavajući. »Život ima smisla i vrijednosti«, komentira poljski filozof Marek Fritzhand u raspravi o marksističkoj antropologiji, »samo kad se živi intenzivno i

temeljito, samo kad se ljudsko biće može spoznati za vrijeme svog života razvijajući sve svoje ljudske sposobnosti i zadovoljavajući sve svoje ljudske potrebe... Čovjek može ostvariti pravu sreću i savršenstvo samo ako ih asocira sa srećom i savršenstvom drugih ljudi.⁴⁸ Kad se jednom nadvladaju sadašnji uvjeti alijenacije, možemo očekivati pojavu nove moralnosti. »Moralnost ljudskih bića u tom novom društvu neće biti otušena moralnost koja od uzajamne ljubavi čini dužnost, tretira ljubav kao samopožrtvovanje, nasuprot stvarnim interesima pojedinaca. U skladu s novom moralnošću, ljubav je prirodni fenomen ljudskog života, ona je samopotvrđivanje čovjeka u njegovom odnosu s drugim ljudima.«⁴⁹

I u kapitalističkim i u etatističkim društvima,

»još od djetinjstva, obeshrabruju se istinska uvjerenja. Ima malo kritičkog mišljenja, ima malo istinskih osjećaja, i stoga samo konformnost s ostalima može poštediti pojedinca od neizdrživog osjećaja osamljenosti i izgubljenosti. Pojedinac se ne potvrđuje kao aktivan nosilac svojih vlastitih snaga koje su izvan njega, u koje je ugradio svoju živu tvar. Čovjek je otuđen od sebe, i klanja se djelima svojih vlastitih ruku... državi i vodama koje je sâm stvorio.«⁵⁰

U lucidnoj analizi suvremenog društva — osamljene gomile — David Riesman pokazuje kako čovjek usmjeren prema drugima, bez osobnih uvjerenja i vrijednosti, postaje dominantan tip čovjeka.⁵¹ On je potpuni konformist, osjetljiv na iščekivanja i preferencije drugih i psihološki predvođen osjećajima raširenog nespokojstva. Etatistička varijacija osamljene gomile je birokratski strukturiran kolektiv. Kolektivistički čovjek također pati od neprekidnog nespokojstva; on nije socijalno integriran u skupinu nego ostaje usamljen i misli i radi u skladu s parolama i direktivama. U oba društva ljudi gube sposobnost za spontani kontakt i zasnivaju svoje odnose na izračunavanju koristi za sve što čine.

U više svojih knjiga E. Fromm analizira društvene mehanizme koji proizvode upravo opisane ustanovljene osobine ponašanja.⁵² Kako je svijest neke osobe a samoj sebi proizvod njene praktične aktivnosti, i kako je u uvjetima reificirane egzistencije — gdje pojedince unajmljuju privatni ili državni poslodavci — ta aktivnost pretvorena u odnos među stvarima, osoba postaje otušena. Stvari ne posjeduju osobnost. Pojedinac prestaje biti pojedinca i poprima osobine koje, prema očekivanju drugih, mora imati. Kad se jednom izgubi vlastita osobnost, jedini je način stjecanja identiteta konformizam. Da bi bio prihvaćen, čovjek mora raditi sve što i drugi rade; čovjek ne smije biti različit, ne smije ostati izvan ili ići dalje od standarda i stereotipa; ne smije inzistirati na onome što je ispravno, nego samo na onome što se očekuje, prihvaća i što je prihvatljivo. Ispravno je ono što gomila osjeća da je ispravno. Ispravno je ono što država kaže da je ispravno. Kao pojedinci, mi smo slični dijelovi gomile i države; kao takvi mi nemamo ni moći ni važnosti — ni osobnosti. Potpuno zavisimo od općeg raspoloženja gomile, od naređenja države. Svako razilaženje s prihvaćenim standardima, svako skretanje s partijske linije, stvara osjećaj krajnjeg

nespokojstva. Taj se nemir može ublažiti tek kad se konformizam ponovo uspostavi.

Ako je izvor našeg osobnog identiteta izvan nas, onda ćemo vjerojatno biti podređeni toj vanjskoj sili. Posebno ćemo se osjećati jaki i sigurni, spokojni, čak i sretni, kad se identificiramo s moćnim gospodarima i kad se podredimo njihovoj vlasti. To je geneza autoritarne strukture karaktera, toliko raširene u našem vremenu. Kao pojedinac, ja sam beznačajan. Ali kao dio nečeg velikog — države, nacije, partije — i ja sam velik. Tako, da bih spriječio svoju vlastitu degradaciju, moram braniti vlast. Fašizam, staljinizam, kolonijalizam sa svojim grozotama u Vijetnamu, Alžiru i portugalskoj Africi, odražava neke od posljedica autoritarne strukture karaktera.

Autoritarna struktura društva, karakteristična osobito za etatiistička društva, prirodno razvija autoritarnu strukturu svijesti. Potonja je uzrok strukture osobe koja, prema Radi Bojanoviću, pokazuje ove crte: podložnost; poštivanje hijerarhijskih odnosa; protivljenje subjektivnom i imaginativnom; poštivanje vlasti, discipline i autoriteta; rigidno mišljenje i zaraženost stereotipima. Kako daleko je reifikacija uznapredovala u tim društvima, pokazuje činjenica da se u partijskim priručnicima upravo nabrojane karakteristike ističu kao osebujnosti revolucionarne osobe. Da bismo to shvatili, dovoljno je na odgovarajući način izmijeniti terminologiju. Umjesto oznaka koje koristi Bojanović, upotrijebit ćemo izraze istog značenja: »odgovornost« umjesto »pokornost«; »demokratski centralizam« umjesto »birokratska hijerarhija«; »malograđanski subjektivizam« umjesto »osjećaji i mašta«; »revolucionarna disciplina« umjesto »bezuwjetna pokornost naredenjima«; »partijska linija« i »marksizam-lenjinizam«⁵³ umjesto »nedostatak razmišljanja«. »Autoritarni način razmišljanja«, nastavlja Bojanović, »zahtijeva potpuno uklapanje u kolektiv i u hijerarhijske odnose. On potpuno negira samostalnost i individualnost. Za te ljude karakterističan je stid kad govore o osobnim problemima. U osnovi autoritarne osobe leži bijeg od vlastite osobnosti... to je bijeg od bilo kakve individualnosti.«⁵⁴

Kad god je jedinstvo ljudske osobe donekle razoreno i neki njezini dijelovi otuđeni, zapažamo posebnu pojavu koja se može nazvati *Homo duplex*. Isti čovjek je podvrgnut autoritarnoj vlasti kao proizvođač i slobodan kao potrošač. Isti čovjek je nježan otac svojoj djeci u privatnom životu, i okrutni ubojica druge djece u svojem službenom životu, kao kad, na primjer, »pokorava pobunjeni teritorij«. Savršeno razumni ljudi spremni su počiniti bezobzirna i nasilna djela, ako im vlast naloži da ih učine.⁵⁵ Privatne misli često se razlikuju od službenih izjava. I tako dalje. Iako postoji i u kapitalizmu, *Homo duplex* je karakterističan upravo za etatiistička društva. To je posljedica činjenice da postoji izuzetno široki jaz između socijalističkih ideja koje proklamira vladajuća klasa i stvarnih društvenih aktivnosti u koje ona ulazi. Stoga će se kao pravilo, a ne samo povremeno, riječi razlikovati od djela. Jedna je posljedica zanimljiv fenomen jezika u kojem riječi imaju dvostruko značenje: jedno lingvističko i jedno praktično. Da bi mogao normalno komunicirati, čovjek mora poznavati oba značenja. *Homo duplex* govori tim posebnim jezikom, koji neposredno odražava otuđenost stvarnog značenja od pojavnosti. Način na koji se prevodi značenje riječi ilustriran je navedenim primjerom u kojem su

negativne crte karaktera pretvorene u pozitivne, time što su pokornost, hijerarhija i poštivanje moći i vlasti nazvani odgovornost, demokratski centralizam i revolucionarna disciplina. Slično se vojna intervencija (kao, npr. u Čehoslovačkoj) naziva »međunarodna pomoć bratskom narodu«, ili »solidarnost« (kao npr. vijetnamska intervencija u Kampučiji). »Proleterski internacionalizam« znači bezuwjetno pokoravanje Sovjetskom Savezu, a istinski internacionalizam poznat je kao truli »buržoaski kozmopolitizam«. Moralne vrline napadaju se tako da se istinitost proglašava »oportunizmom«⁵⁶ a moralni integritet »malograđanskim«. Potkazivanje sugrađana poistovjećuje se s patriotizmom, a tajna služba ima počasno mjesto u društvu. Politički oportunizam i odsutnost svih etičkih principa označava se kao »klasni pristup«.⁵⁷ »Administrativne mjere« znače represiju (poput utamničenja bez suđenja). »Revolucionarna zakonitost« znači nepostojanje zakonitosti ili bezakonje. »Progresivan« ili »reakcionaran« odnosi se na podržavanje ili na opiranje sovjetskoj vladi. Tekući politički stavovi su kriteriji za određivanje onoga što je »znanstveno«, a pragmatične mjere sovjetske države označuju se kao »objektivni zakoni povijesti«. Postati »drug« znači pridružiti se vladajućoj partiji ili steći upravljački položaj i suzdržavati se od drugarstva. »Mi« u stvari znači »oni«.⁵⁸ Na moskovskim ulicama dva golemo plakata stoje jedan pokraj drugoga: »Sva vlast pripada narodu« i »Mi ćemo izvršiti sve što partija zatraži«. Logička konzistentnost zahtijevala bi da se druga parola prepravi u »Partija će izvršiti sve što mi zatražimo«. Budući da to nije učinjeno, konzistentnost će se sačuvati ako prvu parolu reinterpreteramo kao: »Sva vlast pripada partiji, koja radi u ime naroda«. Taj rječnik moralno-političke alijenacije može se po želji proširiti ali prethodan skup inačica je dovoljan.

Nigdje službena i privatna sfera nisu tako strogo odvojene kao u etatizmu, i jedva da su negdje spontani društveni odnosi temeljitije razoreni, a društvo više dekomponirano na izolirane pojedince. »Čovjek može biti više ili manje svjestan svojeg alijeniranog položaja«, primjećuje Predrag Vranicki, »ali krajnji je ishod razdor njegove ličnosti s njom samom i stvaranje *Homo duplexa*. Kao čovjek, on se ne osjeća dijelom šire zajednice. Kao službeno biće, ne osjeća se čovjekom.«⁵⁹

Došli smo do kraja našeg istraživanja. Dva suvremena klasna društva karakterizira duboka alijenacija. Kao rezultat, ljudski odnosi obično nestaju i zamjenjuju se predmetima i funkcijama. Čovjek-roba i čovjek-čin stvorenja su koja susrećemo u svakodnevnom životu. Ta reificirana stvorenja misle na reificirani način, ponašaju se u skladu s time i stvaraju reificirane odnose. Njihov životni cilj nije razvijanje njihovih osobnosti da bi što potpunije uživali u životu, nego akumuliranje i naređivanje; drugim riječima, cilj nije *biti*, nego *imati* — stvari ili činove. Oni ne mogu uspostaviti spontane ljudske kontakte: u kapitalizmu, novac se druži s novcem — čak i pleše s novcem;⁶⁰ u etatizmu, čin se druži s činom; a ni u jednom od njih osoba se ne druži s osobom. »Na tom stupnju, više nije pitanje: kako pojedinac može zadovoljiti svoje potrebe a da ne naudi drugima, nego: kako on može zadovoljiti svoje potrebe a da ne naudi sebi, da ne reproducira, kroz svoje aspiracije i satisfakcije, svoju ovisnost o aparatu eksploatacije koji, zadovoljavajući njegove potrebe, obnavlja njegovo ropstvo? Pojavu slobodnog

društva karakterizirala bi činjenica da se porast blagostanja pretvara u bitno novu kvalitetu života... Sloboda bi postala okolina jednog organizma koji se više ne može prilagođavati natjecateljskom djelovanju koje zahtijeva blagostanje u uvjetima dominacije, koji više ne može podnositi agresivnost, nasilnost i nakaznost nametnutog načina života«. ⁶¹

DRUGI DIO

U potrazi za alternativom

Teorija se u jednom narodu ostvaruje uvijek samo toliko koliko je ona ostvarivanje njegovih potreba... Nije dovoljno da misao stremi ozbiljenju, sama zbiljnost mora stremiti k misli.

MARX, Prilog kritici Hegelove filozofije prava (1843)

Kritika religije završava učenjem da je *čovjek najviše biće za čovjeka... kategoričkim imperativom: da se sruše svi odnosi u kojima je čovjek poniženo, ugnjeteno, napušteno, prezreno biće.*

MARX, *ibid.*

*Povijesni laboratorij:
Novi društveni sistem u nastajanju*

I. Uvod

Svijet u kojem živimo vrlo je nesavršen. Možemo pokušati da ga poboljšamo. Ako se na to odlučimo, najprirodnije bi bilo postupiti na ovaj način: prvo, razradimo plan za jedno dobro društvo u kojem će očigledni nedostaci sadašnjeg društva biti uklonjeni; zatim, uvedemo nacionalno centralno planiranje u svim društvenim poslovima; i, napokon, zatražimo od svih pripadnika društva da se pridržavaju određenih pravila da bi se povećalo njihovo blagostanje i sreća. To je razlog zbog kojeg je socijalistička misao u toku cijele svoje povijesti bila izrazito centralistički orijentirana: od Thomasa Morea (1480—1535) i Tommasa Campanelle (1568—1639) do grofa de Saint-Simona (1760—1825 i Etiennea Cabeta (1788—1856) u njegovoj utopijskoj etapi; te od Internacionale i socijaldemokratskih partija u 19. stoljeću, do Lenjina, Kominterne i komunističkih partija u 20. stoljeću u svojoj drugoj etapi, kada dolazi do pokušaja njezine praktične primjene.

Tek mnogo poslije, u 19. stoljeću, u vezi s pojavom liberalnog kapitalizma, društveni reformatori su počeli preispitivati poželjnost centralističkog poretka. Ako dobro društvo znači najveći stupanj slobode za svakog pojedinca, onda je jasno da su uklanjanje države i potpuna decentralizacija ciljevi kojima treba težiti. William Godwin (1756—1836) i u određenoj mjeri Pierre Joseph Proudhon (1809—1865), Mihail Bakunjin (1814—1876), princ Petar Kropotkin (1842—1921), te suvremeni anarhisti razvili su taj smjer razmišljanja. Anarhisti do sada nisu uspjeli primijeniti svoje ideje u nacionalnom opsegu, pa se može smatrati da je njihovo učenje ostalo u utopijskoj etapi. Centralisti, ili državni socijalisti, bili su uspješni u određenom broju slučajeva. Međutim, proizašli društveni sistem znatno je odstupao od očekivanog: umjesto socijalizma, pristaše centralizma stvorile su etatizam.

S centralizmom je u određenoj mjeri povezan i elitizam, ali nipošto nije s njim identičan. Ako netko zna što je dobro za narod, on ima pravo kazati ljudima što da rade. Saint-Simon je, kao i Platon, vjerovao da bi znanje moralo vladati i da su veliki industrijalci prirodni predvodnici proletarijata (ovdje se on razlikovao od Platona, jer se činilo da filozofi nisu baš od velike koristi u industrijskoj sredini). Lenjin i moderni komunisti svu moć ugrađuju u avangardnu partiju, za koju se pretpostavlja da treba voditi manje svjesnu većinu u bolje društvo. U nazadnom društvu, s visokim postotkom nepismenih — da spomenemo samo jednu dimenziju zaostatka u razvoju — etatizam se može činiti prihvatljivim. S druge strane, anarhisti se većinom osla-

njaju na dobre namjere i na osjećaj za pravdu pojedinaca predvođenih uzvišenim načelom razuma.

Treće razilaženje u socijalističkoj teoriji odnosi se na sredstva pomoću kojih se može ostvariti novo društvo. U prvoj polovici 19. stoljeća sindikati su u većini tada razvijenih zemalja bili ilegalni, a opće pravo glasa nije postojalo ni u jednoj od njih. Radnička klasa je bila podvrgnuta bezobzirnoj eksploataciji i patila je u nepotrebnoj bijedi koju joj je nametnuo kapitalizam. Bilo je beznadno naivno vjerovati da će se vladajuća klasa dobrovoljno odreći klasnog socijalističkog poretka. Tako je jedini realan način provođenja društvenih reformi bio prisiliti nasilnim sredstvima vladajuću klasu na poduzimanje promjena ili zbaciti cijeli poredak jednim jedinim udarcem — erupcijom revolucionarne energije eksploatiranih masa. Evropa devetnaestog stoljeća je zapravo prošla kroz cijeli niz nasilnih socijalnih prevrata i revolucija. Prvi teoretičari i praktičari revolucije bili su Gracchus Babeuf (1760—1797) i Louis Auguste Blanqui (1805—1881). Budući da legalna sredstva provođenja radikalnih društvenih reformi nisu postojala, moralo se pribjeći ilegalnim. Male, dobro organizirane zavjereničke skupine, koje su predstavljale svjesnu manjinu, dočepale bi se vlasti u odgovarajućem trenutku i predvodile bi potlačene mase u borbi za rušenje postojećeg eksploatatorskog poretka. Doktrinu *minorité consciente* (svjesne manjine) poslije su općenito prihvatili revolucionarni sindikalisti. U svojem zreom obliku, ona je razrađena u teoriju (tajne) radničke partije koja će pripremati revoluciju i uspostaviti diktaturu proletarijata. Ruska oktobarska revolucija predstavlja najuspješniju primjenu te teorije. Ché Guevara i suvremeni latinskoamerički tupámarosi su najnoviji sljedbenici jedne primitivnije verzije blankizma. Treba još dodati da su neke skupine anarhista — koji često nisu imali nikakve veze sa socijalizmom — vjerovali u potrebu primjene sile. One su se bavile individualnim terorom, provodeći »propagandu djelima«.

U drugoj polovici prošlog stoljeća političke slobode u velikoj su mjeri proširene u razvijenim zemljama Evrope; sindikati su legalizirani i pojavile su se prve radničke partije. Činilo se da je moguće reformirati društvo na miran način. Uskoro se rodio miroljubivi reformizam, za razliku od prijašnje ideologije revolucionarnog nasilja. Louis Blanc (1811—1882) i Ferdinand Lassalle (1825—1864) bili su među prvim aktivnim političarima koji su se radi provođenja reformi oslanjali na državu. U kasnijim godinama svoga života čak je i Engels postao uvjereni reformist (bar u odnosu prema Njemačkoj, iako je priznavao mogućnost potrebe revolucije u nekim drugim zemljama), što se vidi i iz njegovih riječi: »Ironija svjetske povijesti sve okreće naglavce. Mi, 'revolucionari', 'prevratnici', mi napredujemo mnogo bolje koristeći se zakonitim sredstvima nego nezakonitim sredstvima i prevratom.«¹ Socijaldemokratske partije Druge internacionale (1889—1914) društvenom su incercijom nastavile zastupati ideje revolucionarnog nasilja, ali su zapravo već bile potpuno reformističke. I više od toga, one su postale nedjeljivi dio postojećeg poretka i, kad je izbio prvi svjetski rat, sve su one u parlamentima glasale za ratne kredite u korist ratnih akcija njihovih nacionalnih buržoazija.² To je očito bilo sasvim suprotno socijalističkim idejama koje su one zastupale. Zbog toga došlo je do

rascjepa u svjetskom radničkom pokretu. Stvorena je nova Komunistička internacionala, reformizam je proglašen izdajom, a potreba nasilne revolucije ponovo je proglašena jedinim prihvatljivim načelom socijalističkog uvjerenja. Tako je inzistiranje isključivo na reformi ili na revoluciji postalo osnovna razlika između socijaldemokrata i komunista. Uslijedile su žestoke političke borbe, i u daljem su se razvoju dva pristupa razvila u istinske dogme, potpuno odvojene od povijesnih okolnosti, koje mogu učiniti jedan ili drugi pristup praktički primjenjivim. Zbrka se nadalje povećava čestim korištenjem izraza *revolucionarni* i *reformistički* u smislu »radikalni« i »postupni« ili »progresivni« i »reakcionarni«. Grčki diktatorski režim nazivao je sebe »revolucionarnim«, a švedska će vlada svoje djelovanje bez sumnje okarakterizirati kao »reformističko«.

Tri teorijske i taktičke podvojenosti — centralizacija nasuprot decentralizaciji, država kojom vlada svjesna manjina nasuprot anarhiji (u njenom izvornom značenju, kao društvo bez vlade) i revolucija nasuprot reformi — odražavaju razvoj socijalističke misli i socijalističkih pokreta preko pokušaja i pogrešaka. *Ex ante*, svih šest naivnih, ekstremnih alternativa činili su se vrlo prirodnim pristupima koji se trebaju isprobati. *Ex post*, nakon dva stoljeća eksperimentiranja, čini se da ni jedna od njih ne vodi do proklamiranog cilja. Očito je potrebna jedna oštromnija teorija. Po svemu sudeći, takva će teorija uključivati tih šest alternativa u obliku komponenti, iako ne u eklektičkom obliku. Važno je otkriti čemu nas u tom pogledu može poučiti povijest.

Sljedećih nekoliko odlomaka nema namjeru prikazati kratku povijest socijalizma, sa svim njegovim lutanjima, neuspjelim pokušajima i pogrešnim idejama. Cilj mi je prije svega iskristalizirati iz te opće povijesti one ideje i putove razvoja koji po svemu sudeći vode u socijalizam shvaćen kao jedno samoupravno društvo.

U izgrađivanju samoupravnog društva možemo razlikovati četiri vala zbivanja koji djelomično slijede jedan iza drugoga, a djelomično se preklapaju. Prvi nam val donosi vizionare, čija vizija jednog boljeg društva, iako utopijska u odnosu prema neposrednom praktičnom provođenju, postaje realna i relevantna u odnosu prema kasnijem povijesnom razvoju. Poslije se ljudi udružuju u skupine i pojavljuju se socijalni pokreti. Treći val donosi praktične pokušaje izgrađivanja novog društva. I konačno, novi poredak se postupno izgrađuje.

II. Vizionari

Druga polovica 18. stoljeća bila je svjedok pojave novog, kapitalističkog društva. Novo je društvo stvorilo novi klasni sukob i uskoro je eksploatirana klasa dobila svoje prve intelektualne braniče. Ne sasvim svjesne braniče, da budemo načisto, jer su oni — kao što je Engels uočio — iz početka tvrdili da će osloboditi ne jednu određenu klasu, nego cijelo čovječanstvo odjednom. Najrazvijenije zemlje toga vremena dale su i najznačajnije od tih proroka.

Robert Owen (1771—1858), prvi i možda najistaknutiji među reformatorima, zamišljao je buduće društvo kao federaciju komuna

kojima upravljaju proizvođači. Neke od svojih temeljnih zamisli dugovao je kvekeru Johnu Bellersu, koji je 1696. godine predložio osnivanje kolegija industrije, u kojima bi siromašni mogli ujediniti svoje napore i rad za sebe same, umjesto za bogate. Kolegij ili korporacija uključivao bi tri stotine radnika zaposlenih u svim korisnim zvanjima i standardom vrijednosti za sve potrebe učinio bi rad, a ne novac. Primarni cilj Bellersa bio je omogućiti nezaposlenima da rade.

Owen je bio sin siromašnog velškog trgovca željeznom robom, pa je vrlo rano počeo zarađivati za život. Njegove su se ideje razvijale u toku dva desetljeća provedena na mjestu direktora jedne velike tvornice pamuka u škotskom selu New Lanark, gdje je poboljšao stambene uvjete svojih radnika, organizirao školovanje za njihovu djecu, skratio radno vrijeme s četrnaest na deset i pol sati, ukinuo rad djece, uveo neku vrstu osiguranja za vrijeme nezaposlenosti, i, općenito, anticipirao za više od jednog stoljeća tretman koji će radnici jednom dobiti u nacionalnim granicama. Godine 1824. Owen odlazi u Sjedinjene Države. U Indiani kupuje imanje i osniva prvo eksperimentalno zadružno selo pod nazivom New Harmony. Statut New Harmonyja isti je kao i statut suvremenog izraelskog kibuca. Iako se taj eksperiment nije pokazao uspješnim, u idućih nekoliko godina je osnovano još osamnaest komuna. Owen je ostavio svoje sinove u New Harmonyju i vratio se u Britaniju, gdje se uključuje u sindikalni pokret. Taj je pokret upravo bio izašao iz ilegalnosti i počeo poticati stvaranje zadružnih radionica. Owenove ideje nadahnule su zadrugarški pokret, te je poslije, u 1844. godini, skupina njegovih sljedbenika osnovala pionirsko zadružno društvo Rochdale. U međuvremenu, Owen je potakao upravo osnovani sindikat građevinskih radnika na razrađivanje planova za preuzimanje cijele građevinske industrije pomoću Velike nacionalne gilde građevinskih radnika, uklanjajući tako privatne kapitaliste, što se može smatrati prethodnicom budućih programa francuskih sindikalista i britanskih gildskih socijalista. Veliki nacionalni ujedinjeni sindikat je osnovan 1833—34. godine da bi ujediniio cijelu radničku klasu u izravnom napadu na kapitalistički poredak, koji je trebalo nadomjestiti sistemom radničkog upravljanja. Poslodavci i vlada su, međutim, brzo reagirali, i za nekoliko mjeseci ovenovski je sindikalni pokret doživio nagli slom.³ Dakako, još i prije tog poraza, nekoć popularni »dobrotvor gospodin Owen«, kako su ga zvali u krugovima vladajućeg poretka, izbačen je iz »dobrog društva«, sa žigom zlosutne spodobе zaokupljene razaranjem ustaljenog poretka crkve i države. Na samrtničkoj postelji Owen je rekao svećeniku koji ga je posjetio da njegove ideje nisu bile prihvaćene zato jer nisu bile shvaćene i zato jer se pojavio prije svoga vremena.

Charles Fourier (1772—1837) potječe iz trgovačke obitelji srednje klase, a i sâm je bio činovnik i trgovački putnik. Živio je u manje industrijaliziranoj sredini i stoga je posvetio više pažnje pravilnoj organizaciji poljoprivrede. Nasuprot Owenu, Fourier je vjerovao da je ljudska priroda nepromjenjiva. Stoga je trebalo stvoriti društvenu sredinu koja bi odgovarala takvoj prirodi čovjeka. Najbolja organizacija za takvu svrhu bile bi samoupravne falansterije, u kojima bi otprilike 1600 osoba obrađivalo oko 5000 jutara zemlje. Budući da je glavni

krivac za sve nedaće u poljoprivredi bilo privatno vlasništvo, zemlju je u falansteriji trebalo kolektivizirati. Radi ukidanja razlika između sela i grada, industrijske bi pogone trebalo raspršiti i smjestiti u poljoprivrednim falansterijama. Rad bi se od neugodne aktivnosti izvođene zbog straha od gladi trebao pretvoriti u nešto privlačno. To bi se moglo postići pod uvjetom da radnici s vremena na vrijeme promijene zanimanje, priključujući se radnoj skupini koja obavlja posao u skladu s njihovim trenutačnim interesima. Osim toga, ukinuo bi se najamni rad. Prihod pojedine falansterije koristio bi se za pokrivanje troškova proizvodnje i društvenih režijskih (stan i hrana, zdravstvena zaštita, školovanje, itd.); a ostatak bi bio namijenjen nagrađivanju talenata, kapitala i rada. Falansterije bi se trebale ujediniti u federaciju kojom bi upravljao koordinator poznat kao omniarh.

Fourier je bio veoma zaokupljen slobodom pojedinca. Francuska revolucija je proklamirala političke slobode, ali nije siromašnima pružila materijalna sredstva da se koriste tim slobodama. Kad jedan siromah izrazi mišljenje suprotno stavu jednog bogataša, bit će osuđen bez obzira na opravdanost njegovog mišljenja. Stoga se činilo da je sloboda rezervirana za usku manjinu koja posjeduje bogatstvo. Sloboda je iluzorna ako nije univerzalna. Ne može biti potpune slobode ako su ljudi ekonomski ovisni. Zbog toga su falansterije jamčile pravo na rad i pružale su materijalnu sigurnost svojim članovima. Kad se jednom to postigne, država može nestati jer nepostojanje suprotnih interesa čini prisilu nepotrebnom. Prema Fournierovu mišljenju, žalosno stanje društvene organizacije bilo je posljedica gluposti čovječanstva. Kad budu otkrili istinu, budući će mu naraštaji biti zahvalni za svoju veliku sreću.

Fourier je preko oglasa tražio bogate filantropе koji bi financirali osnivanje falansterija, očekujući svaki dan nepoznatog gosta na ručku u restoranu gdje se hranio. Nitko nije nikada došao. Ipak, poslije njegove smrti njegovi su sljedbenici skupili novac i osnovali više kooperativnih zajednica, najvećim dijelom u Sjedinjenim Državama, gdje je društvena klima bila vrlo povoljna za tu vrstu pothvata. Između 1843. i 1853. godine osnovano je četrdeset falansterija. U ovenovskim zajednicama prihod se dijelio na jednake dijelove; u furijeovskim komunama su članovi koji su unijeli više kapitala ili pokazali veću sposobnost, više sudjelovali u prihodu komune. Oba tipa zajednica brzo su se raspala, a najuspješnije su preživjele kojih desetak godina.⁴

Jedan drugi Francuz, Louis Blanc (1811—1882), pravnik i novinar, odlučio je istražiti jednu drugu mogućnost. Umjeren i skeptičan u pogledu nasilne revolucije, Blanc je mislio da država može postati posrednikom u provođenju društvenih reformi. U svojoj poznatoj knjizi *L'organisation du travail* (1840) Blanc tvrdi da samo država može braniti interese slabih pripadnika društva. Ključne industrije, banke, osiguravajuća društva i željeznice trebalo bi nacionalizirati. Vlada mora preuzeti upravljanje nacionalnom proizvodnjom i treba osigurati kapital za osnivanje *ateliers nationaux* — narodnih radionica — u najvažnijim industrijama. Vlada bi imenovala direktore tih radionica u prvoj godini, a zatim bi radnici birali svoje direktore. Uneseni kapital donosio bi kamate i ne bi bilo profita. Blanc je optužio furijeovce da prakticiraju kapitalizam zato jer su donosiocima kapitala

osiguravali stalan udio u proizvodu. Iz početka nejednaka raspodjela dohotka postupno bi se sve više izjednačavala. Blancov ideal bilo je egalitarno društvo u kojem su se osobni interesi stapali u zajedničko dobro. To je sažeo u izrazu *à chacun selon ses besoins, de chacun selon ses facultés* (svakome prema potrebama, od svakoga prema sposobnostima) — ideja koja je poslije, u Marxovim rukama, postala slavna kao formula komunizma. Narodne radionice trebale bi uspostaviti istinsko bratstvo unutar zemlje i, postupnom evolucijom, preobraziti međunarodne odnose i voditi u miroljubivu organizaciju čovječanstva.

Revolucija 1848. godine neočekivano je dovela Blanca u vladu. Blancovi kolege nisu sa simpatijama gledali njegove planove, ali su se morali pomiriti s njegovom prisutnošću jer su se nadali da će pomoći umiriti radnike. Uskoro su ga, međutim, prijevarom izmamili iz vlade, i postavili ga za predsjednika vladine komisije za radnike, poznate pod imenom Commission de Luxembourg. Ta je komisija trebala proučavati probleme radnika i izvještavati o mjerama koje je trebalo poduzimati. Victor Considérant, glavni sljedbenik Fouriera, također je sudjelovao u radu komisije. Suvišno je reći da komisija nije imala ni novaca ni vlasti da djeluje. U jednom govoru u ožujku 1848. Blanc se založio za istinsku socijalnu revoluciju, koja bi pridonijela postizanju ideala *de produire selon ses forces et de consommer selon ses besoins* (proizvoditi prema svojim snagama i trošiti prema svojim potrebama).⁵ Komisija je pripremila nacrt zakona prema kojem bi se četvrtina svih profita morala akumulirati u rezervni fond. Takvi različiti rezervni fondovi činili bi fond uzajamne pomoći, koji bi se koristio u slučaju potrebe. Tako bi se akumulirala velika količina kapitala koji ne bi pripadao nikome posebno, nego svima zajedno. Raspodjelu toga kapitala kontrolirao bi jedan savjet.⁶ U međuvremenu je vlada postupila po vlastitom nahođenju i obezvrijedila glavni Blancov projekt osnivajući narodne radionice kao ustanove za pomoć u kojima su se nezaposleni radnici okupljali radeći beskorisne poslove ili uopće ne radeći, sve s namjerom da se u tim burnim danima zadrže što dalje od ulica. Kad je skupština odbila razmotriti njegov prijedlog za stvaranje ministarstva rada, Blanc je podnio ostavku. Iste te 1848. godine Blanc je bio prisiljen napustiti zemlju i izbjivati iz nje više od dvadeset godina.

Kad je Blanc postao član vlade, jedan drugi asocijacionist, *Philippe Buchez* (1796—1865), postao je predsjednik ustavotvorne skupštine, iako je uskoro bio smijenjen s tog položaja. Buchez, doktor medicine, bio je preteča Blancove glavne ideje. Godine 1831. je osnovao udruženje stolara koje je poslužilo kao model kasnijim proizvođačkim kooperativima. Buchez je vjerovao da bi udruženja mogla omogućiti stvaranje novog društva unutar postojećeg.⁷ Založio se za pomirenje religije i društvenog napretka i potaknuo je razvoj kršćanskog socijalizma.

Louis Blanc je zahtijevao opće pravo glasa da bi se radnicima omogućilo da prisile državu na osnivanje narodnih radionica. Njemački radnički vođa Ferdinand Lassalle, nadahnut Blancom, došao je 1860-ih godina do istog zaključka. Lassalle je očekivao da će država osigurati kapital i kredit koji bi radnicima omogućili osnivanje proizvodnih

zadruga, oslobađanje od poslodavaca i prisvajanje cijelog proizvoda njihovog zajedničkog rada.

Pojava samoupravnih radionica u Francuskoj, vezana uz djelovanje Louisa Blanca, utjecala je na skupinu engleskih kršćanskih socijalista koji su osnovali Društvo za promicanje udruženja radnih ljudi i uspjeli zasnovati više radionica. U Mađarskoj je Blancove ideje slijedio Jozsef Kristovics, koji se zalagao za uvođenje prava glasa za muškarce i osnivanje samoupravnih narodnih radionica čiji je početni kapital trebala osigurati država. Lassalleov utjecaj u Mađarskoj bio je kasnih 1860-ih godina prilično velik. To je sve oštro kritizirao Marx, koji je smatrao besmislenim i izdajničkim očekivati od buržoaske države da će emancipirati radničku klasu. U odnosu prema danim povijesnim uvjetima toga vremena Marx je imao pravo, što su uostalom i pokazali potpuni neuspjesi Blancovih i Lassalleovih pokušaja. A ipak, nešto više od sto godina poslije, čileanska vlada je osiguravala kapital samoupravnim poljoprivrednim zadrugama, a peruanska vlada je također opskrbljivala kapitalom poljoprivredno-industrijska i industrijska poduzeća kojima su upravljali radnici. Blancovi fondovi uzajamne pomoći, kojima upravljaju industrijski savjeti, uvedeni su u jugoslavensku privredu pod istim imenom i koristili su se za pokrivanje gubitaka kolektiva u teškoćama.

Potpuna vizija samoupravnog društva opisana je prvi put u opsežnom djelu *Pierrea Josepha Proudhona* (1809—1865). Proudhon je rođen u Besançonu, rodnom mjestu Fouriera. Jedini proleter među vizionarima, Proudhon je bio čovjek velike intuicije, ali s vrlo malo formalne naobrazbe. Otac mu je bio bačvar i proizvođač piva, a majka seljanka. Proudhon je izučio štamparski zanat, postao je zatim korektor i obrazovao se proučavajući knjige koje je ispravljao. Poslije je sâm naučio knjigovodstvo i angažirao se u različitim poslovnim poduhvatima. Kao mladi tiskar, složio je slova nove verzije Fourierovog glavnog djela *Le nouveau monde industriel* (1829). Revolucija 1848. dovela je Proudhona u nacionalnu skupštinu, zajedno s Buchezom, Blancom i Considérantom. Međutim, njegova politička aktivnost ubrzo ga je stajala zatvora, gdje je proveo nekoliko godina. Nakon izdavanja knjige *De la justice dans la révolution et dans l'église* 1858. godine, bio je optužen zbog »napada na pravo obitelji, vrijeđanja javnog i vjerskog morala i nepoštivanja zakona«. Da izbjegne proganjanje, emigrirao je u Belgiju, gdje je ostao do 1862.

Kao i Fourier, i Proudhon si je postavio zadatak da dovrši nezavršeno djelo francuske revolucije. Francuska revolucija nije uspjela — smatra Proudhon — jer je bila ograničena samo na političku reformu; sloboda i jednakost morale su se proširiti na ekonomsku sferu da bi se uspostavila *ekonomska demokracija*. Slično Fourieru, Proudhon je izveo institucije dobrog društva iz osobina ljudske prirode. Vrhovno načelo je *pravda*. Pravda je, kao i rad, čovjeku urođena; zajedno, oni predstavljaju nepromjenljive osobine ljudske prirode. Iz načela pravde izvedeni su ideali *slobode* i *jednakosti*. Sloboda je temeljni preduvjet za pravdu. Stoga je društveni poredak potrebno strukturirati tako da omogući svakom pojedincu uživanje potpune slobode. Svi ljudi, obdareni istovjetnim razumom i željom da očuvaju dostojanstvo, jednaki

su pred pravdom. Prema tome, razvoj svijesti određuje tempo društvenog razvoja i odnose među njima. Kad čovjek upozna svoju pravu prirodu, vanjska prisila radi održavanja discipline postaje nepotrebna. Ako je bogatstvo približno jednako raspodijeljeno, ljudi mogu surađivati u društvu bez uplitanja autoritarne države. Način na koji treba ukinuti državu jest razriješiti je u njezinoj ekonomskoj organizaciji i decentralizirati je prenošenjem sve vlasti na lokalne jedinice, komune. U oba slučaja, glavni je instrument ugovor kao osnova uzajamno pravednih odnosa, čime se sprečava kršenje nečije slobode. To znači da je svaki čovjek slobodan po vlastitom nahođenju uređivati svoje odnose s drugima, pod uvjetom da se to čini u obliku slobodne nagodbe.

Ekonomska organizacija zasnovana na slobodnom ugovaranju vodi u *mutuellisme*: ravnopravnu razmjenu, ujednačivanje uvjeta privređivanja i ravnopravnu suradnju pojedinaca uz očuvanje osobnih sloboda. Institucija zadužena za takvu ekonomsku organizaciju bila bi *Banque d'échange*, jedina centralna institucija koja bi ostala u Proudhonovu društvu. Banka za razmjenu bi određivala radnu vrijednost robe i izdavala proizvođačima odgovarajuće potvrde. (Prepoznamo staru naivnu ideju o radnom novcu, koju je predložio još Owen, te anti-kapitalistički ekonomisti John Gray (1799—1850) i J. F. Bray (1809—1895). Nju su ponovo iskopali španjolski anarhistički kolektivi u godinama 1936—38, nakon kampučijske revolucije, i drugdje.) Novac ne bi postojao, a kredit bi bio sveden na »razmjenu u kojoj jedan partner daje svoj proizvod odmah, drugi ga isporučuje nekoliko puta, a svi rade bez ikakvog profita«.» Budući da bi se proizvodilo u skladu s narudžbama kupaca, ponuda i potražnja bile bi uravnotežene. Velika privatna proizvodna vlasništva očito su nespojiva s tim sistemom, pa bi ih trebalo ukinuti. Ali malo privatno vlasništvo je prihvatljivo. Kad bi tehnološki uvjeti zahtijevali zapošljavanje velikog broja radnika, privatno bi se vlasništvo zamijenilo kolektivnim vlasništvom radničkih udruženja. Radnici bi se okupljali radi osnivanja poduzeća na temelju ugovora koji bi utvrđivali međusobna prava i obaveze. Početni kapital bi dodjeljivala Banka za razmjenu. Ako bi radnik napuštao poduzeće, ponio bi sa sobom određenu svotu novca, koja bi odgovarala njegovom minulom radu. Individualni proizvođači i udruženja ujedinili bi se u industrije i u nacionalnu ekonomiju na temelju ugovora. Nacionalna ekonomija bi bila jedna agroindustrijska federacija. Nasuprot Blancovoj formuli, uzajamna pravednost, koja se odražava u ravnopravnoj razmjeni, zahtijevala bi da nagrada za rad bude razmjerna izvršenoj usluzi.

Mutualizam u političkoj sferi je federalizam. Određeni broj glava obitelji ugovorom bi zasnovao komunu. Komune bi se ujedinile u pokrajine i države. Odluke centralnih organa postale bi obavezne tek ako bi ih komune prihvatile. Proudhon je smatrao da tradicionalna predstavnička demokracija ne zadovoljava; ona je predstavljala vladavinu manjine, čime je sloboda većine bila ograničena. Isto tako, nitko ne može stvarno predstavljati nekoga drugoga. Stoga svi pojedinci moraju sudjelovati u donošenju političkih odluka, pa u političkoj organizaciji nema mjesta hijerarhiji. Najvažniji centralni politički organ bila bi skupština konfederacije. U njoj bi bili pokrajinski delegati, koji bi u isto vrijeme bili i predstavnici komuna. Delegati bi birali izvršnu komi-

siju koja bi provodila odluke skupštine. Političke partije bile bi u takvom sistemu suvišne jer bi građani zadržali svoj suverenitet.

Ukratko, novi bi društveni poredak bio zasnovan na mutualizmu u ekonomiji i federalizmu u politici. Tako bi nezarađeni dohoci i eksploatacija bili spriječeni, društvene klase ukinute, a socijalna revolucija postignuta. Ravnoteža između različitih individualnih interesa, prouzročena mutualizmom, predstavlja novi društveni poredak koji za svoje održavanje ne zahtijeva nikakvu prisilu. Gledajući stoljeće unatrag, možemo zaključiti da je Proudhonova vizija bila izvanredna anticipacija suvremenog — i u određenoj mjeri još uvijek budućeg — samoupravnog društva. Proudhon je dotakao sve važne aspekte tog društva. Na žalost, njegovo je obrađivanje tih problema bilo beznadno naivno, nesređeno i često upravo očigledno pogrešno. Ideja o radnom novcu bila je ekonomski neodrživa, pa je uskoro pošto je osnovana, Banka za razmjenu bankrotirala. Kolektivno vlasništvo je nespojivo s dohotkom temeljenim samo na radu. Isto vrijedi i za besplatan kredit. Uravnoteživanje ponude i potražnje je mnogo složeniji posao nego što je to Proudhon ikada mogao zamisliti. A isto tako i funkcioniranje države. Slobodna nagodba ne uklanja automatski nejednakost i zloupotrebu političke vlasti, i tako dalje. Proudhonova rješenja tih problema bila su neprimjerena ili pogrešna djelomično zato jer je, potpuno prirodno, probleme društva kasnog dvadesetog stoljeća bilo uistinu teško riješiti u uvjetima iz polovice devetnaestog stoljeća. Ali je također istina da su se mnoge pogreške mogle bar djelomično izbjeći, i da su one posljedica nedostatnog i nesistematskog školovanja. Proudhon je uveliko raspravljao o pitanjima iz ekonomije, političke organizacije, filozofije i prava bez ikakve školske naobrazbe u tim disciplinama. Stoga nimalo ne iznenađuje da je Karl Marx bio jedan od prvih i najotvorenijih kritičara Proudhona. Iz početka su Marx i Proudhon bili prijatelji. Oni su imali zajedničke neke osnovne ideje, kao što su odumiranja države, ukidanja nezarađenih dohodaka i eksploatacije, nestajanja novca i stvaranja besklasnog društva. Ali Marx, čovjek široke naobrazbe, uskoro je otkrio Proudhonovo stručno neznanje — i intelektualnu aroganciju (koja često prati neznanje) — koje čovjeka krajnje iritira. Godine 1847. Marx je napisao cijelu knjigu kritika (*Misère de la philosophie*) Proudhonovih pogleda, a osobito njegovih ekonomskih shvaćanja izraženih u knjizi *Philosophie de la misère*, izdanoj godinu dana prije. Marx se tužio da Proudhon tretira ekonomske kategorije kao vječne ideje, umjesto da im pristupa kao teoretskim izrazima povijesnih uvjeta u proizvodnji, koji odgovaraju određenoj razini razvoja materijalne proizvodnje. On smatra da je Proudhonovo poznavanje političke ekonomije — koju je počeo kritizirati — nepotpuno i sasvim nedovoljno. U jednom članku napisanom 1865, nakon Proudhonove smrti, na zahtjev novina *Social — Democrat*, Marx zajedljivo opisuje Proudhonov »samohvalisav i uobražen ton, posebno ono uvijek neugodno brbljanje o znanosti... praćeno nespretnom i odvratnom pretenzijom na učenost jednog samouka.«⁹ »Brbljajući o znanosti«, Proudhon je također skovao slavni izraz »znanstveni socijalizam«.

Ono što je Marx našao pogrešnim u Proudhonovim nesređenim i nestručnim djelima, moralo se svidjeti drugima, manje učenim ljudima — naravno, povrh stvarne vrijednosti njegovih ideja. Proudhonov utje-

caj bio je vrlo jak među pariškim radnicima 1850-ih i 1860-ih godina. U ranim danima Prve internacionale, prudonisti su kontrolirali njezinu francusku sekciju. Francuski zadružni i sindikalni pokreti također su bili pod utjecajem njegovih ideja.

Pariškom komunom 1871. vladali su prudonisti i blankisti; prvi su bili odgovorni za ekonomske dekrete komune. Proudhon je prvi uveo riječ *anarhizam*,¹⁰ i njegov je međunarodni utjecaj bio najveći među anarhistima. Proudhonove ideje možemo naći i u gildskim socijalističkim idejama u vrijeme prvog svjetskog rata. Također je zanimljivo zabilježiti oživljavanje prudonizma stoljeće nakon toga u jednoj potpuno različitoj sredini. Iako je Proudhon praktički nepoznat u Jugoslaviji — osim u krajnje negativnoj verziji koju je izložio Marx — službeno mišljenje 1960-ih i 1970-ih godina kao i neka institucionalna rješenja, napadno su slični većem broju Proudhonovih ideja. Poduzeće je zamišljeno kao udruženje zasnovano na dogovoru radnika. Mutualizam na višim razinama odražava se u dogovaranju među udruženjima, nazvanom *samoupravno sporazumijevanje*, kad se dogovaranje odnosi na jedan sektor, a *društveno dogovaranje* kad je dogovor općenitog karaktera i kad uključuje državne vlasti. »Pravo na minuli rad«, zajamčeno ustavom, ističe ulog radnika u kapitalu poduzeća bez obzira na tekuće plaće. U političkom smislu, odumiranje države i političkih partija prihvaćeno je kao cilj. Federalizam je osnovno načelo političke organizacije. Komune uživaju veliku autonomiju, a relativno male federalne države zadržavaju suverenitet, bar u načelu. Federalnu vladu čini jedno izvršno vijeće skupštine, a tako se i zove. Vijeće ne može ništa poduzeti prije nego što se države članice slože s pojedinom odlukom. Izravno izabrane predstavnike trebaju zamijeniti delegati radnih udruženja i lokalnih političkih tijela.

Nakon Proudhonove smrti — na početku posljednje trećine devetnaestog stoljeća — vrijeme zamišljanja utopija već je bilo prošlo. Problemi koje je trebalo rješavati bili su neposredne i vrlo praktične prirode. Pa ipak, utopijski projekti i ideje i dalje su se pojavljivali. Dvije zanimljive knjige zaslužuju da ih se spomene: to su *News from Nowhere* (Vijesti niotkud) (1891) Williama Morrisa i *Freiland* (Slobodna zemlja) (1890) Theodora Hertzke.

William Morris (1834—1896), umjetnik i aktivist u britanskom socijalističkom pokretu, opisao je u svojoj knjizi — kako je to sâm rekao — društvo u kojem bi se najugodnije osjećao. Umjesto da radnici u otuđujućoj sredini proizvode samo robu za tržište, sve što se radi trebalo bi biti na »veselje proizvođača i na veselje korisnika.«¹¹ Država bi nestala kad bi se umovi dovoljnog broja ljudi izmijenili tako da im omoguće da povedu mase prema slobodnom udruživanju. Društveni i privredni život zasnivali bi se na spontanim aktivnostima relativno malih skupina.

Theodor Hertzka (1845—1924), austrijski Židov rođen u Budimpešti, novinar po zanimanju, jedini je stranac u anglo-francuskom društvu vizionara. Kao i ostali, i Hertzka je mrzio kapitalizam. Ali, način da se on razori nije, prema njegovu mišljenju, ni nasilna revolucija,

ni pozivi vladi da izvrši reforme. Prvo ga je odbijalo, drugo je smatrao uzaludnim. On bi predvodio skupinu pionira u područje još nezaraženo kapitalizmom — u svojem romanu *Freiland* odabrao je visoravni Kenije — gdje bi osnovali samoupravne komune. Potpuno slobodno kretanje rada i kapitala eliminiralo bi sve nezarađene dohotke i eksploataciju. Svaki bi radnik mogao birati gdje će raditi, zbog opadajućih prinosa to bi izjednačilo prinose i ukinulo rentu i profit. Sistem bi bio zaokružen uvođenjem besplatnog kredita koji bi davala zajednica, čime bi se dokinule i kamate. Blagostanje Freilanda navodilo bi zemlje, jednu za drugom, da prihvate takav društveni sistem. Suvišno je napomenuti da je Hertzka ekonomija — i politika — krajnje naivna. Ipak je Hertzka, inzistirajući na usavršenom tržištu kao jednom od instrumenata društvene organizacije, bio preteča takozvanog tržišnog socijalizma, koji se pojavio u idućem stoljeću. Godine 1893. Hertzka je najavio prvu Freiland ekspediciju, koja je iduće godine trebala iz Hamburga isploviti prema Africi. Britanske su vlasti, međutim, odbile izdati dopuštenje za ulazak u Keniju, pa je projekt tako propao. Za vrijeme svog života Hertzka je privukao mnogo sljedbenika, uglavnom među intelektualcima. Udruženja slobodne zemlje osnovana su u više evropskih zemalja, te u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama. Kažu da je Hertzka knjiga utjecala na australskog radničkog vođu Williama Lanea, koji je poveo pet stotina pionira u Paragvaj, gdje su 1893. osnovali koloniju Nova Australija. Nakon šest godina, međusobne nesuglasice i nepovoljni klimatski uvjeti dokrajčili su taj eksperiment.¹²

Vizionari su pripremili teren. Oni su izradili konceptualni okvir. Oni ili njihovi sljedbenici čak su i izmislili riječ *socijalizam*. U studenom 1827. časopis *Co-operative Magazine*, koji su osnovali Owenovi sljedbenici u Engleskoj, upotrijebio je izraz »communions and socialists« da bi označio pristaše Owenove doktrine. Za samog Owena, »socijalno« je značilo suprotno od »sebičnog«. U veljači 1832. sen-simoniistički časopis *Le globe*, čiji je izdavač bio Pierre Leroux, a jedan od novinara Auguste Blanqui, uveo je riječ *socialisme*. Iduće godine, u ogledu pod naslovom »De l'individualisme et du socialisme«, Leroux je uspješno popularizirao novi termin.¹³ Riječ *komunizam* skovana je u tajnim pariškim revolucionarnim društvima između 1834. i 1839. Nakon izdavanja knjige Etiennea Cabeta *Voyage en Icarie* 1840. godine, riječ *komunizam* uglavnom se koristila za označavanje njegove teorije. Do 1848, kad je izdan *Komunistički manifest*, socijalizam se obično povezivao s različitim utopijama, pa se stoga za označavanje borbe radničke klase koristio izraz *komunizam*.

III. Pokreti

Sredinom 19. stoljeća prvobitna akumulacija kapitala bila je već dovršena, industrijska revolucija provedena, a razvoj novog društvenog poretka bio je u punom zamahu. U ideološkoj sferi, izolirane pojedince trebali su zamijeniti široki pokreti. Novi društveni poredak, kapitalizam, stvorio je novu eksploatiranu klasu, industrijski proletarijat. Brojni štrajkovi, industrijski rat i ilegalni sindikati upozoravali su na

postupno formiranje klasne svijesti proletarijata. Javila se hitna društvena potreba za teoretskim objašnjenjem dinamike novog poretka i moralna potreba za obranom njegovih žrtava. Oba su zahtjeva izvanredno obavili Karl Marx (1818—1883) i Friedrich Engels (1820—1895). Prema tome, povijesno gledano, marksizam se pojavljuje kao teorija emancipacije novonastajuće radničke klase. Kako je proletarijat eksploatirana klasa, radnici će emancipirajući sebe emancipirati i društvo općenito; razoriti će klasno društvo i uspostaviti socijalizam. Prema tome, socijalistički pokreti su u biti pokreti radničke klase, gdje se izraz »radnička klasa« odnosi prije svega na industrijski proletarijat.

Sredinom prošlog stoljeća politička demokracija je još bila u povojima, pravo glasa bilo je strogo ograničeno, a sindikati su bili protuzakoniti. Državom su potpuno vladale imućne klase, koje nisu pokazivale ni najmanju volju da dopuste bilo kakvo ugrožavanje svojih privilegija. Tako nisu postojali nikakvi politički kanali koji bi omogućili provođenje čak i malih socijalnih reformi, da ne govorimo o radikalnim promjenama. Radikali su mogli vidjeti samo jedan instrument socijalnog preobražaja: nasilnu revoluciju, nagoviještenu velikom francuskom revolucijom. I doista povijest 19. stoljeća u Evropi karakterizira velik broj revolucionarnih nemira u mnogim zemljama.

Sasvim prirodno, marksizam je prije svega teorija i ideologija revolucionarne emancipacije radničke klase, i kao njezin rezultat, »proletarijat će biti organiziran kao vladajuća klasa« (*Komunistički manifest*). Da bi se uspješno borio s buržoazijom, proletarijat je trebao biti dobro organiziran. Otuda potreba za političkom centralizacijom i discipliniranim političkim partijama. Kad su u drugoj polovici prošlog stoljeća osnovane radničke partije, one su općenito prihvale marksizam kao svoju ideologiju.¹⁴ Zbog toga je u prvim dvjema internacionalama prevladavao marksizam.

Ipak, marksizam je (kritička) teorija kapitalizma, a ne teorija socijalizma. Već u svojim prvim djelima, Marx je izjavio (što je trebalo postati program *Deutsch Französische Jahrbücher*, čiji je Marx bio izdavač 1844. godine): »Ako izgradnja budućnosti i njeno konačno oblikovanje za sva vremena nije naš posao, onda je još sigurnije ono što bismo trebali učiniti upravo sada — ja mislim na bezobzirnu kritiku svega postojećeg.« Marx je o socijalizmu pisao rijetko i nerado — većinom samo onda kad je na to bio prisiljen. Smatrao je utopijom pisati o društvu koje nije postojalo. Osim toga, to je bilo nepotrebno. Budući da je kapitalizam mogao biti nadomješten samo socijalizmom, bilo je jedino važno pronaći putove i sredstva da se uništi kapitalizam. Budući naraštaji neće biti manje inteligentni od nas — dodao je Engels — i oni će znati kako dalje postupati. Trebalo je hitro rješavati tekuće probleme, tako da bi isprazno razmišljanje o budućnosti moglo biti nedvojbeno štetno, jer bi odvrćalo pažnju i energiju od važnih dnevnih zadataka. Potonji pragmatički stav je prevladao među političkim vođama socijaldemokratskih partija. Zbog toga su se organizirani socijalistički pokreti vrlo malo bavili socijalizmom; njihovi su napori bili usredotočeni na borbu protiv kapitalizma i postizavanje malih poboljšanja kad god je to bilo moguće. Čak i gore od toga: boreći se protiv jačeg neprijatelja, oni su nehotice prihvatili njegove stavove. I, kad je veliki dan napokon osvanuo, nisu mogli učiniti ništa bolje nego pre-

okrenuti buržoasko društvo naglavce. Nisu znali kako da ga nadomjesti jednim bitno drugačijim društvom. Umjesto socijalizma, kao sljedeći društveni sistem pojavio se etatizam.

Te povijesno determinirane kontradikcije prouzročile su veliku pomutnju u vrednovanju marksističke socijalističke misli. Stoga je potrebno razjasniti ovo gledište, dopuštajući Marxu da govori sam za sebe.¹⁵ Kao dvadesetpetogodišnji mladić, tada građanski radikal, Marx je bio oduševljeni pristaša ideje oslobođenja čovjeka:

»Ljudi, to bi bila duhovna bića, slobodni ljudi — republikanci. Malograđani neće biti ni jedno ni drugo... To što oni žele, živjeti i razmnožavati se... to žele i životinje... Čovjekovo osjećanje svojih vlastitih vrijednosti, slobodu, trebalo bi u grudima tih ljudi tek probuditi. Samo to osjećanje... može opet iz društva stvarati zajednicu ljudi za ostvarivanje njihovog najvećeg cilja: demokratske države.«

U zrelijem obliku ista se ideja pojavila sedam godina poslije u *Komunističkom manifestu* napisanom zajedno s Engelsom:

»Na mjesto starog buržoaskog društva, s njegovim klasama i klasnim suprotnostima, stupa udruživanje u kojem je slobodan razvitak pojedinca uvjet slobodnog razvitka za sve.«

Mного godina poslije (1875. u *Kritici Gotskog programa*) Marx je objasnio da se

»sloboda sastoji u tome da se država iz organa koji je nadređen društvu, pretvori u organ koji mu je potpuno podređen...«

Engels se, naravno, složio i dalje to razradio (*Anti-Dühring*, 1878):

»Kad ne bude nijedne društvene klase koju treba držati u potčinjenosti; kada skupa s klasnom vladavinom i borbom za individualni opstanak, zasnovanoj na dosadašnjoj anarhiji proizvodnje, budu uklonjeni sukobi i ekscesi koji otuda dolaze, onda se više neće imati tko plašiti, onda će iščeznuti potreba za državnom vlašću koja danas izvršava tu funkciju. Prvi akt u kome država stvarno istupa kao predstavnik cijelog društva — prisvajanje sredstava za proizvodnju u ime društva — ujedno je i njen posljednji čin kao države. Miješanje države u društvene odnose postaje malo-pomalo suvišno, i ono onda samo od sebe prestaje. Na mjesto vladavine nad ljudima dolazi rukovanje stvarima...«

Posljednja rečenica je, naravno, reprodukcija poznate Saint-Simonove ideje. A početak odlomka podsjeća na Proudhonov anarhizam. Cijeli odlomak upozorava na to da je jedan autoritarni politički sistem — vladajuća država koja se služi prisilom — sâm po sebi dokaz postojanja klasnog društva, a ne baš malo modernih političkih pokreta iz vode upravo suprotan zaključak: naime, da je »prisvajanje sredstava za proizvodnju«, i upravljanje njima od imenovanih državnih službenika, bit socijalizma! Stoga ne iznenađuje da su dva čovjeka, koji su zastupali spomenute ideje, s oduševljenjem pozdravili Parišku komunu 1871. godine. O tome Marx piše:

»Komuna je morala odmah u početku priznati da radnička klasa, došavši na vlast, ne može dalje gospodariti sa starim državnim strojem... da se mora osigurati protiv svojih vlastitih zastupnika i činovnika, proglašavajući da su svi oni, bez ikakvog izuzetka, smjenjivi u svako doba.«

No, to još nije sve:

»Pariška komuna je trebala, razumije se, poslužiti kao uzor svim velikim industrijskim središtima Francuske. Čim bi u Parizu i u središtima drugog reda bilo uvedeno komunalno uređenje, stara *centralizirana* vlast morala bi u pokrajinama ustupiti mjesto *samoupravi* proizvođača«. (Podvukao B. H.)

Decentralizacija ne znači partikularizam:

»Jedinstvo nacije ne bi bilo uništeno, nego, naprotiv, organizirano preko komunalnog uređenja. To je trebalo postati stvarnost uništenjem one državne vlasti koja se izdavala za utjelovljenje toga jedinstva, ali je htjela biti od nacije nezavisna i stajati nad njom.« (*Gradanski rat u Francuskoj*, 1871)

Što se tiče radnika-proizvođača, Engels je objasnio deset godina poslije da je »radnik slobodan tek onda kad postane vlasnik svojih sredstava za proizvodnju...«, gdje vlasništvo treba tumačiti u smislu društvenog, a ne državnog ili kolektivnog vlasništva.

Iz toga slijedi da marksistički socijalizam znači uništavanje autoritarne države, komunalnu decentralizaciju i samoupravljanje proizvođača. To je vrlo različito od načina na koji mnogi ljudi, i simpatizeri i protivnici, tumače marksizam danas. Ali to ne poriče činjenicu da su Marx i Engels bili i centralistički orijentirani, i da su mislili, odnosno podrazumijevali, da se individualna sloboda u samoupravnom socijalizmu može postići centralističkim sredstvima, prije svega centralnim administrativnim planiranjem koje bi ukinulo tržište, novac i robne odnose. Bez sumnje, povijesno iskustvo jasno pokazuje da marksistička sredstva i ciljevi nisu bili potpuno konzistentni. Također nema sumnje da bi Marx i Engels, da su doživjeli kasniji razvoj, bili promijenili sredstva, ali ne i ciljeve. Suočeni s tim izborom, mnogi su njihovi vulgarni sljedbenici odabrali obrunti put.

Godine 1864. predstavnici engleskih i francuskih sindikata (potonji su tada još bili ilegalni i postojali su pod krinkom prijateljskih društava), zajedno s izbjeglicama iz različitih zemalja, osnovali su u Londonu Međunarodno udruženje radnih ljudi, poslije poznato pod imenom Prve internacionale. Marx je napisao *Osnivački manifest*. Manifest daje pregled ekonomskog i socijalnog razvoja od revolucije 1848. i, pored ostalih činjenica, iznosi da u Engleskoj i Walesu 3000 osoba ima godišnje prihode veće od ukupnih prihoda svih poljoprivrednih radnika zajedno. Za nas je, međutim važnije Marxovo vrednovanje zadržnog rada. *Manifest* ističe da zadržni rad, iako je važan u načelu i koristan u praksi, nikada neće moći zaustaviti širenje monopola niti ublažiti teret bijede. Da bi oslobodio radne mase, zadržni rad se trebao razviti na nacionalnoj osnovi, što je zahtijevalo nacionalna sredstva financiranja. Vlasnici zemlje i kapitala upotrijebili bi, međutim, svoje političke povlastice da bi spriječili takav razvoj. Istu je

ideju Marx donekle razradio u svojim uputama delegatima općeg savjeta za kongres Internacionale u Ženevi. Zasluga zadržnog pokreta vidjela se u činjenici da je on upozoravao na mogućnost zamjene postojećeg sistema, u kojem je rad bio podređen kapitalu, sistemom udruženja slobodnih i jednakih proizvođača. Potonje bi se, međutim, moglo postići samo ako proizvođači preuzmu državnu vlast.

Na kongresima Prve internacionale u Ženevi (1866), Lausanni (1867) i Bruxellesu (1868) raspravljalo se o problemu proizvođačkih zadruga. Prvi od tih kongresa izjasnio se u prilog suradnje među proizvođačima, ali je istakao neprimjerenost dobrovoljne suradnje kao osnove društvenog sistema. Drugi je kongres pozvao sindikate da ulaganjem sredstava i moralnom podrškom potpomognu zadrugu. Treći se kongres izjasnio u prilog zadržnog vlasništva u proizvodnji, potpomognutog besplatnim kreditom banaka za uzajamnu pomoć — što očito predstavlja utjecaj Proudhona — i u prilog komunalnog vlasništva zemlje koju su obrađivale poljoprivredne zadruge. O zadrugama se raspravljalo i na kongresu Druge internacionale u Kopenhagenu (1910). Ipak, rezolucija je govorila samo o zadrugama potrošača, a proizvođačke i poljoprivredne zadruge uopće nisu bile spomenute. Lenjin je predložio jedan amandman, u kojem je stajalo da će zadruge moći odigrati ulogu socijalizacije i demokratizacije tek nakon eksproprijacije kapitalista, ali je amandman bio odbačen velikom većinom.

Na ovom bi mjestu moglo biti korisno ocijeniti ulogu zadruga u socijalističkom razvoju. Prve francuske i prve ovenovske proizvođačke zadruge bile su zamišljene kao instrumenti socijalnog preobražaja. U najvećoj mjeri, isto to vrijedi i za dvije stotine — većinom neuspješnih — zadržnih pogona, rudnika, radionica i tvornica koje su organizirali Knights of Labor (Vitezovi rada) 1870-ih i 1880-ih godina u Sjedinjenim Državama. Proizvođačke zadruge su ipak propale u kapitalističkoj sredini. Osim u poljoprivredi, one su se ili izrodile u kapitalistička partnerska ili dionička društva, ili su se jednostavno raspale. Zadruge su se suočile s nepremostivim teškoćama u dobivanju potrebnog kredita — otuda brojni pokušaji osnivanja banaka za uzajamnu pomoć — a zbog ravnopravne raspodjele dohotka nisu mogle privući najbolje upravljačko osoblje. Ako su usprkos oba nedostatka uspjele preživjeti konkurenciju, članovi — osnivači su pokazivali sklonost da pridošlice tretiraju kao najamnu radnu snagu, što je, naravno, značilo početak kraja. Što se tiče suradnje potrošača, u njoj nije bilo ničeg osobito socijalističkog. Do 1850-ih godina ona je izgubila vezu s ovenovskim novim društvom. Kad su bolje plaćeni kvalificirani radnici mogli uložiti svoj novac u zadržna društva, počele su ih prije svega zanimati neposredne koristi: nepatvorena roba, povoljne cijene, dividende od prodaje i sigurno investiranje — dakle, ciljevi koje bi potpisao svaki buržuj. Da stvari budu još gore, zadruge su se povremeno koristile radi sprečavanja bilo kakvog socijalističkog razvoja. Njemačka se može navesti kao primjer. U toj zemlji, konzervativni osnivač zadruga Victor Huber tretirao je zadrugu kao savezništvo između tradicionalnog pokreta i radnika protiv buržoazije, a poznati liberalni zadržni organizator Hermann Schulze-Delitzsch očekivao je da će zadruga odgajanjem poduzetnika iz redova radničke klase ojačati slobodnu inicijativu.

Jedna od karakteristika posljednjih godina Prve internacionale bila je neprekidna borba između marksista, koji su zagovarali političku akciju i centralizaciju organizacije, i anarhista, koji su se tome opirali. Na kongresu u Hagu (1872), koji je bio posljednji, anarhisti i federalisti bili su u velikoj mjeri nadglasani. Pobijedena manjina je tada odlučila ponovo osnovati Internacionalu (ti su pokušaji propali) na osnovi potpune decentralizacije, i održavati odvojene sastanke ubuduće (što su i učinili). Na sastancima u Ženevi (1873) i Bruxellesu (1874) belgijski radnički vođa César de Paepe (1842—1890) bio je glavni govornik u prilog radničkog samoupravljanja. Skupine radnika, tvrdio je de Paepe, trebale bi raditi pod nadzorom lokalnih komuna. Komuna bi posjedovala zemlju i glavna kapitalna dobra. Svaki bi radnik sudjelovao u političkom odlučivanju tako da bi delegatima davao imperativne instrukcije. Komune bi se ujedinile u konfederaciju.¹⁶ Ovdje prepoznajemo utjecaj Proudhona, čije su ideje pustile duboki korijen u anarhističkom učenju toga vremena.

Anarhisti se mogu podijeliti na individualiste i na kolektiviste ili anarhokomuniste. Prvi su malobrojni — među ostalima Max Stirner u Njemačkoj i Benjamin Tucker u Sjedinjenim Državama — i nemaju nikakve veze sa socijalizmom. Drugi su mnogobrojni — Bakunjin, Kropotkin, Réclus, Jean Grave, Emil Pouget — i zagovaraju neku vrstu utopijskog socijalizma, koji jamči potpunu osobnu slobodu. Oni zahtijevaju ukidanje privatnog vlasništva i htjeli bi zamijeniti državu prisile slobodnom federacijom organiziranom odozdo. 1890-ih godina anarhokolektivisti ponovo su se pojavili kao revolucionarni sindikalisti, koji su organizirali značajan pokret radničke klase. Sindikalizam je također imao utopijskog preteču jedne druge vrste — jedinu ženu u galeriji vizionara, Floru Tristan (1803—1844). Godine 1843. ona je izdala svoj najvažniji rad, *L'union ouvrière*, u kojem se zalaže za manje godišnje priloge svih radnika u korist fonda za emancipaciju rada, zatim za pretvaranje radničkih sindikata u nešto nalik na samoupravne korporacije, te za međunarodnu suradnju radnika. Potonje je postalo prvi objavljeni projekt Internacionalne radnih ljudi.

Sindikalizam se razvio u Francuskoj iz suparničkog sindikalnog pokreta, koji se pojavio kasnih 1880-ih godina kao opozicija *Fédération nationale des syndicats*, koja je pala pod utjecaj gvedističke *Parti ouvrier*. Slabe francuske sindikate toga vremena uznemiravalo je pet protivničkih socijalističkih partija koje su se borile za podršku sindikata. Pokret je težio stvaranju lokalnih federacija sindikata, nazvanih *bourses du travail*, koje bi služile kao burze rada pod kontrolom sindikata, i kao strukovni savjeti koji bi se bavili propagandnim, organizacijskim i obrazovnim aktivnostima. Godine 1892. je osnovana federacija burza. Tri godine poslije Fernand Pelloutier (1867—1901) postao je njezin sekretar. Pelloutier je postavio temelje pokreta koji je privukao sve one koji su, kao i on, bili razočarani borbama nesložnih socijalističkih frakcija, i zalagali se za revolucionarnu aktivnost radničke klase nezavisno od političkih partija. Sindikalisti su htjeli prenijeti upravljanje industrijom na sindikate. Trebali su se ujediniti u lokalne burze rada koje bi uspostavile monopol rada, preuzele vlasništvo u industrijama i njima upravljale uz pomoć lokalnih samoupravnih komuna. Sindikalisti su odbacili parlamentarnu akciju, oslanjali se na

»svjesnu manjinu« umjesto na dobro organizirane velike sindikate ili partije i nadali su se da će ostvariti svoj cilj generalnim štrajkom. Te osobine pokreta — koje predstavljaju očiglednu racionalizaciju jedne situacije u kojoj su članovi sindikata bili malobrojni, financijska sredstva nedostatna, a prava nagodbe nepostojeća — odmah objašnjavaju zašto su sindikaliste prezirali poslodavci jednako kao i ortodoksni sindikalisti; zašto su, dezorganiziravši ga, njihove akcije nanijele štetu pokretu radničke klase;¹⁷ i zašto nisu uspjeli ostvariti cilj radničkog upravljanja.

Godine 1902. federacije burza i industrijskih sindikata udružile su se u *Confédération générale du travail* (CGT). U toku iduće četiri godine borbeni aktivnost francuskih sindikalista je dosegla vrhunac, što je izazvalo jaku reakciju vlade i veliko zbijanje redova u organizacijama poslodavaca, pa su se sindikalisti morali povući, a nakon prvog svjetskog rata njihove su se ideje u osnovi izmijenile. Ne malu ulogu u tom procesu odigrala je činjenica da su sindikati, zahvaljujući ratu, povećali svoje članstvo i razvili se u velike birokratske strukture. Hubert Lagardelle, vođa skupine *Le mouvement socialiste*, koja se izjasnila za sindikaliste, a protiv parlamentarnih socijalista, dobro je sažeo jednu važnu nasljednu osobinu sindikalizma: »Sindikalizam je oduvijek postavljao načelo da buržoaske institucije treba eliminirati samo u onom opsegu u kojem će ih nadomjestiti institucije radničke klase.«¹⁸

Francuski revolucionarni sindikalizam je ubrzao razvoj industrijskog sindikalizma u anglo-saksonskim zemljama, i anarhosindikalizma u drugim, prije svega romanskim nacijama. Ranih 1870-ih godina, talijanski anarhist Giuseppe Fanelli izložio je Bakunjinove ideje skupinama radnika u Madridu i Barceloni. Otada je anarhizam neprekidno prisutan u Španjolskoj. Nakon razdora između marksista i bakunjinista na kongresu Internacionalne u Hagu 1872. godine, španjolska sekcija Internacionalne je ostala pretežno anarhistička. Godine 1916. je osnovana *Confederación nacional del trabajo* (CNT) po ugledu na francusku CGT. Njezin je cilj bio *el comunismo libertario*. Dvadeset godina poslije španjolski anarhosindikalisti našli su se u prilici da isprobaju svoje ideje u praksi, u vrijeme građanskog rata. U Italiji se anarhosindikalni pokret razvio iz lokalnih radničkih komora. Godine 1912. je osnovana *Unione sindacale italiana*. Ona je imala premoćan utjecaj u Milanu i Torinu, gdje je odigrala glavnu ulogu u zauzimanju tvornica 1920. godine. U Njemačkoj se anarhosindikalna *Frei Arbeiterunion Deutschlands* (FAUD) razvila iz anticeutralističke opozicije u njemačkim sindikatima, osnovane 1897. godine. Anarhosindikalizam je pustio korijene u Argentini, a također i u Švedskoj nakon neuspjeha generalnog štrajka iz 1909. godine.

Varijanta sindikalizma koja se proširila u Sjedinjenim Državama postala je poznata kao *industrial unionism*. Organizacija odgovorna za njegovo stvaranje zvala se *Industrial Workers of the World* (Industrijski radnici svijeta) osnovana je 1905. godine spajanjem skupina rudara i drvosječa s Dalekog zapada, pristaša de Leona, i drugih skupina iz istočnih država i država Srednjeg zapada. IWW je bila protiv ortodoksnih sindikata i reformističkih socijalista, i smatrala je da bi osnova

politike radničke klase trebala biti revolucionarna klasna borba za potpuno obaranje kapitalizma i osvajanje političke vlasti od organiziranih radnika. U pogledu drugih značajnih pitanja, IWW je bila podijeljena u nekoliko frakcija, od anarhista, koji su se opirali bilo kakvoj političkoj akciji, do sljedbenika Daniela de Leona, koji je zagovarao političku akciju pod vodstvom revolucionarne partije koja bi surađivala s revolucionarnim sindikatima. De Leon (1852—1914) je bio predavač međunarodnog prava na Sveučilištu Columbia i smatrao se marksistom. Priključio se Socijalističkoj radničkoj partiji 1890. godine i uskoro je postao njezin vođa. De Leon je jasno uvidio potrebu za jakim sindikatom i za političkom organizacijom. On i njegovi pristasaše svladali su tako dvije osnovne slabosti sindikalizma. Međutim, neprekidne borbe između frakcija spriječile su osnivanje jedne efikasne organizacije. IWW se u velikoj mjeri zasnivala na slabo plaćenim doseljeničkim radnicima i nije uspjela pustiti dublje korijene u američkoj radničkoj klasi. Revolucionarni sindikalizam je više bio rezultat bezakonja u novootvorenim rudarskim i šumskim područjima Dalekog zapada — gdje je bijesno ogorčeni industrijski rat — nego izraz trajnih snaga američkog društva. Kao takav, bio je postupno potisnut i nadomješten ortodoksnim sindikalizmom. U međuvremenu je izazvao čak žešću reakciju nego sindikalizam u Francuskoj. Više federalnih država donijelo je zakone po kojima je propagiranje sindikalnih doktrina bilo proglašeno kriminalnim djelima. Odras takvog načina mišljenja je i to što je sud osudio dvojicu doseljeničkih radnika na smrt, Sacca i Vanzettia u Massachusettsu 1920-ih godina. Nakon I svjetskog rata IWW je bila još više oslabljena, jer su mnogi članovi napustili tu organizaciju da bi se priključili novoosnovanoj Komunističkoj partiji.

Sindikalizam i industrijski sindikalizam proširili su se na Australiju, Kanadu, Meksiko, Irsku i neke druge zemlje. Pionir industrijskog sindikalizma u Britaniji bio je James Connolly (1870—1916), irski radnički vođa, koga su poslije Englezi pogubili zbog sudjelovanja u pobuni na Uskrs 1915. u Dublinu. Nakon jedne kampanje radi širenja ideja Daniela de Leona, Connolly se 1903. godine otcijepio od postojeće Socijaldemokratske federacije da bi stvorio novu Socijalističku radničku partiju, nazvanu po svom američkom ekvivalentu. Te su se ideje uskoro odrazile u glasovitom manifestu velških rudara, *The Miners' Next Step* (Sljedeći korak rudara) (1912),¹⁹ koji je proklamirao cilj »rudnici rudarima«, suprotno službenoj sindikalnoj politici nacionalizacije. Država, tvrdili su velški rudari, ne bi ništa manje tiranizirala radnike od privatnih poslodavaca, a bila bi i mnogo moćnija. Stoga je bila potrebna borbeno industrijska politika vršenja pritiska za sve većim nadnicama i poboljšanim uvjetima rada, sve dok rudnici ne postanu nerentabilni za vlasnike. Onda će ih preuzeti i pod svojom kontrolom organizirati radnici. Ako drugi radnici slijede sličnu politiku, kapitalistički sistem više neće moći funkcionirati, i bit će otvoren put za socijalnu revoluciju.

U Britaniji se razvio i jedan autohtoni pokret, nazvan *guild socialism* (gildski socijalizam). Taj ponešto čudni naziv (guild = ceh, op. p.) posljedica je povijesne slučajnosti. Godine 1906. A. J. Penty, kršćanski socijalist i arhitekt koji je mrzio kapitalistički industrijalizam, napisao je knjigu pod naslovom *The Restoration of the Guild System* (Obnova cehovskog sistema), u kojoj je zagovarao povratak na srednjo-

vjekovne cehove. Uskoro nakon toga, S. G. Hobson je preokrenuo Pentyjeve ideje u nešto vrlo različito — radnici bi trebali postati vlasnici sredstava za proizvodnju, a gilde agencije za upravljanje industrijom — što je postalo osnovom novog pokreta. Najzrelija formulacija ideja gildskih socijalista može se naći u djelima G. D. H. Colea (1889—1959).

Cole citira tri osnovne pretpostavke pokreta: (1) bitne društvene vrijednosti su ljudske vrijednosti, a društvo se promatra kao složeni skup udruženja povezanih voljom njihovih članova; (2) nije dovoljno da vlada ima samo pasivni pristanak onih kojima vlada, da prosječni građanin ima tek nešto veće povlastice od biranja svoga vladara; građanin treba pozvati da sâm vlada, društvo treba biti samoupravno; (3) demokracija se ne tiče samo politike nego svakog oblika društvene akcije. Najgore zlo suvremenog društva nije siromaštvo, nego ropstvo i nesigurnost. Položaj čovjeka u svakodnevnom radu određuje njegov položaj kao građanina. Bez industrijske demokracije, politička demokracija je samo privid. »Bit gildskog socijalističkog stava leži u uvjerenju da društvo mora biti organizirano tako da pruži najveću moguću priliku za pojedinačno i kolektivno samoizražavanje svim svojim članovima i da to obuhvaća i uključuje proširivanje pozitivnog samoupravljanja u svim njegovim dijelovima.«²⁰ Za tu svrhu je svenadležna država sa svojim svenadležnim parlamentom potpuno neprikladna. Gildski socijalisti citirali su Proudhona, Kropotkina i Williama Morrisa suprotstavljajući se gledištu da se svi politički problemi mogu riješiti jedino pomoću koncentrirane političke vlasti. Ni jedan čovjek ne može istinski predstavljati druge ljude. Građanin mora izabrati nekoga da zastupa njegovo stajalište samo u odnosu prema nekom određenom cilju ili skupini ciljeva, tj. u odnosu prema nekoj posebnoj funkciji. Ta *funkcionalna demokracija* vodi do pluralističkog društva, u kojem nema nikakvog usamljenog vlastodržca i u kojem se vlast raspodjeljuje između funkcionalnih skupina.

Proizvodnjom trebaju upravljati gilde radnika s državnim ovlaštenjem, zasnovani na sindikatima. »Nacionalna gilda bila bi udruženje svih radnika, manualnih i intelektualnih, koji su zainteresirani za funkcioniranje određene industrije ili službe, i njena bi funkcija bila stvarno upravljanje tom industrijom ili službom u korist cijele zajednice.«²¹ Osim proizvođačkih organizacija ili ekonomskih gilda, morale bi postojati još tri funkcionalne organizacije: potrošačke organizacije ili zadruge i kolektivna vijeća korisnosti; organizacije građanskih službi ili građanske gilde (za sve profesije osim svećeničke); i organizacije građana ili kulturna i zdravstvena vijeća. Nasuprot tim četirima funkcionalnim organizacijama treba postojati jedna komunalna organizacija s dva glavna cilja: (a) usklađivanje funkcionalnih tijela u jedinstveni komunalni sistem; i (b) usklađivanje tijela koja djeluju na užem području s tijelima koja djeluju na širem području. Sva funkcionalna tijela imaju svoje predstavnike u komunalnim odborima, a svi ti predstavnici zajedno čine komunu.

Komuna će imati pet zadataka: (1) ona će alocirati lokalne resurse i u određenju mjeri regulirati dohotke i cijene; (2) služiti će kao prizivni sud u slučaju sukoba između funkcionalnih tijela; (3) određivat će liniju razgraničavanja između funkcionalnih tijela; (4) odlučivat će o stvarima koje se tiču grada kao cjeline, kao na primjer gradnja nove gradske

vijećnice; (5) upravljat će aparatom prisile. »Nacionalni mehanizam usklađivanja gildskog društva bio bi bitno različit od sadašnje države, i imao bi vrlo malo neposrednih administrativnih funkcija. On bi uglavnom bio izvor nekih temeljnih odluka o politici, razgraničavanju između funkcionalnih tijela... i konačnih presuda u slučaju spora... U nacionalnu komunu... ulazili bi predstavnici nacionalnih gilda, poljoprivrednih, industrijskih i građanskih, zatim predstavnici nacionalnih ekonomskih i građanskih vijeća, te predstavnici regionalnih komuna...«²²

Funkcionalno predstavništvo na političkom području, koje vodi u politički pluralizam te drastično smanjuje tradicionalnu nepovredivu vlast države, i samoupravljanje u svim radnim organizacijama — jest bit gildskog socijalizma. To je također bit samoupravne organizacije svakog istinski socijalističkog društva.

Gildski socijalisti bili su u početku skupina intelektualaca, neki od njih sveučilišni profesori u Oxfordu. Tek nakon 1912. pokret je počeo privlačiti radnike, a nakon 1914. postao je vrlo utjecajan. Godine 1915. je stvoren Nacionalni savez gilda. On je snažno utjecao na pokret radničkih povjerenika (shop stewards' movement) i na nekoliko sindikata. S druge strane, iskustvo u pokretu radničkih povjerenika navelo je J. M. Patona da formulira politiku *postupnog povećavanja kontrole* (encroaching control), progresivnog napadanja kapitalističke autokracije.²³ Postupnim preuzimanjem kontrolnih funkcija u industriji, radnici bi lišili vlasnike aktivnog i korisnog sudjelovanja u industriji iz koje su izvlačili svoje prihode. Vlasnici bi bili svedeni na beskorisni privjesak, koji bi se relativno lako uklonio u vrijeme konačnog prijelaza. Atrijom funkcija posjedničke klase nestalo bi i moralne osnove za njena prava; »zaposleni bogataš« postao bi »besposleni bogataš«, i tada bi bio »ekspropriiran«. Druga politika prijelaznog razdoblja koju su zastupali gildski socijalisti bila je osvajanje države od radničke klase, s ciljem da industrija postane javno vlasništvo. Nakon toga bi parlament prepustio poslove upravljanja nacionalnim gildama (prijašnjim sindikatima), što bi se reguliralo parlamentarnom poveljom.

Ni jedna od tih politika nije stvarno proradila. Za vrijeme i nakon rata stvoren je manji broj gilda. Najvažniji je bio pokret reorganiziranja građevinske industrije u jednu nacionalnu gildu, u kojoj su poslodavci trebali postati plaćeni upravitelji, podložni izboru zaposlenih radnika — izvanredan primjer obnavljanja ovenovske gilde građevinskih radnika iz 1834! Iz početka su građevinske gilde bile prilično uspješne, što Cole objašnjava činjenicom da gradnja obične kuće praktički uopće ne zahtijeva fiksni kapital, te da je postojala velika potražnja za kućama. Gilde su zaručunavale niže cijene, pružale su kvalitetnije usluge i privukle su najbolje radnike. U vrijeme prve poslijeratne krize od 1922. do 1923. pokret je posustao i godinu dana nakon toga gildski socijalizam kao organizirani pokret u Britaniji bio je mrtav.²⁴ Neki od njegovih ključnih radnika priključili su se Komunističkoj partiji. Neposredno nakon rata nacionalni savezi gilda proširili su se u Južnoj Africi, Australiji i Japanu — ali su onda i tamo zamrli.

IV. Revolucije

Ako je prvi val donio na svjetlo dana pojedine socijalističke ideologije i izolirane skupine, a drugi organizirane pokrete, s trećim se pojavljuju i prva ostvarenja. Općenito govoreći, evropske revolucije od 1848. godine označuju vrijeme kad se radnička klasa emancipirala i potvrdila kao posebna društvena klasa. Moglo se pretpostaviti da će u sljedećim revolucijama radnička klasa pokušati uspostaviti industrijsku samoupravu i, možda još općenitije, društveno samoupravljanje. Ispitajmo tu hipotezu u svjetlu događaja koji su se stvarno odigrali.²⁵

Razdoblje proleterskih revolucija počelo je s *Pariškom komunom* 1871. godine. Samoupravljanje ima dvije osnovne komponente: funkcionalnu i teritorijalnu. Od samog početka komuna je razvila obje te komponente. Politički, ona je razvila punu participacijsku demokraciju. Što se tiče industrije, komuna je izdala dekret po kojem se industrija reorganizira na zadružnoj osnovi, a poduzeća predaju na upravljanje radnicima. Pozitivno iskustvo Pariške komune, junaštvo njezinih građana i tragičan ishod njihove borbe nadahnuli su mnoge pojedince — Marxa i Lenjina među ostalima — skupine i cijele pokrete. Konkretno, osamdeset godina poslije ona je snažno utjecala, preko Marxova djela, na razvoj radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji. Iako jugoslavenska institucionalna rješenja i društvena teorija odražavaju mnoge ideje sadržane u prudonizmu i gildskom socijalizmu, one nisu imale svoj povijesni kontinuitet; te ideje nisu bile poznate u Jugoslaviji i iznova su otkrivene. Međutim, Marxova ocjena komune bila je dobro poznata, i utjecala je na mišljenje i akciju na najneposredniji način.

Sljedeća po redu bila je *ruska revolucija* 1905. godine. Ona je rodila sovjete, jednu specifičnu rusku instituciju revolucionarne vlasti. Budući da su sovjeti odigrali značajnu ulogu u kasnijem revolucionarnom razvoju, potrebno je ukratko opisati njihovo porijeklo. U siječnju 1905. nakon jednog štrajka, vojska je pobila 1000, a ranila 5000 radnika koji su demonstrirali na ulicama Petrograda. To je u cijeloj zemlji pokrenulo val štrajkova. U svibnju je 30.000 radnika u tekstilnom središtu Ivanovo Voznesensk prekinulo rad i izabralo delegate u jednu skupštinu sastavljenu od 151 člana. To tijelo nije samo preuzelo vođenje štrajka nego i političku vlast, te je izabralo svoju vlastitu miliciju i sud. To je bio prvi sovjet. Uskoro su se pojavili i drugi, a najpoznatiji je bio petrogradski sovjet, koji je djelovao pod vodstvom Trockoga. U listopadu, dva milijuna radnika sudjelovalo je u generalnom štrajku. Sovjeti su tada postojali u nešto više od pedeset gradova: radnici su birali delegate koji su se okupljali u gradske sovjete. Prvi zahtjevi radnika bili su tradicionalni zahtjevi sindikata za većim nadnicama i boljim uvjetima rada. Njih su, međutim, ubrzo potisnuli radikalniji zahtjevi kao što je osmosatni radni dan, koji su nakon listopadskog generalnog štrajka u velikoj mjeri poprimili karakter političkih zahtjeva (kraj autokracije, stvaranje ustvotvorne skupštine, sloboda govora i okupljanja). Car je bio prisiljen dati ustupke i obećao je da će zajamčiti građanska prava i osnovati parlament. Čim je ponovo uspostavljena kontrola nad situacijom, sovjeti su likvidirani, a većina ustupaka povučena.

Kao što smo vidjeli, sovjeti su se razvili iz štrajkaških komiteta uz sudjelovanje političkih partija. Oni su se pojavili sasvim spontano i nisu bili u vezi s bilo kojom postojećom teorijom ili političkom strategijom, pa ipak se doimaju kao potomci industrijskog sindikalizma. Funkcionalne i teritorijalno-političke komponente samoupravljanja u sovjetu su još neizdiferencirane. Ali ova posljednja je počela prevladavati, pa su za vrijeme generalnog štrajka sovjeti postali lokalni izvršni organi vlasti, istiskujući u velikoj mjeri gradsku upravu.

I Pariška komuna i ruska revolucija bile su razbijene, a radničko samoupravljanje nije ih nadživjelo. Drugačija je, međutim, bila sudbina druge ruske revolucije, *velike oktobarske socijalističke revolucije* 1917. Lanac događaja počeo je štrajkom petrogradskih tekstilnih radnica 23. veljače (8. ožujka prema novom kalendaru). Četiri dana poslije stvoren je jedan sovjet, kao zajednički organ petrogradskih radnika i vojnika. Broj njegovih članova — delegata tvornica i vojnih jedinica — uskoro se popeo na 2000. Naređenje br. 1 tog sovjeta, čiji su članovi većinom bili vojnici, bilo je da sve vojne jedinice moraju osnovati komitete sastavljene od predstavnika izabranih među nižim činovima. Mjesec dana nakon toga Lenjin je napisao slavne *Aprilske teze*, pozivajući na pretvaranje buržoasko-demokratske revolucije u socialističku. Njegov borbeni povik bio je: Vlast sovjetima! Zemlja seljacima! Mir narodu! Čemu su radnici uskoro dodali: Tvornice radnicima! Istog je mjeseca delegat Urala, Sverdlov, na konferenciji boljševika izvijestio da su radnici u njegovom kraju zauzeli nekoliko tvornica i da je vladalo uvjerenje da bi sovjeti trebali preuzeti upravljanje tvornicama ako bi ih vlasnici odbili staviti u pogon. Privremena vlada je 23. svibnja izdala dekret koji je ozakonio *tvorničke komitete*, ali ih je pokušao ograničiti na savjetodavna tijela. Međutim, tvornički komiteti uskoro su prevladali ta ograničenja; konkretno, kad je postojala opasnost zatvaranja tvornica, oni bi preuzeli upravljanje proizvodnjom. Takva radnička preuzimanja otada su postala tipičan oblik spontanog uvođenja samoupravljanja, a primijenjena su u brojnim zemljama. U Latinskoj Americi postala su poznata kao *las tomas de fábricas*.²⁶

Sovjeti seljaka su se pojavili nešto poslije, ali do ljeta 1917. djelovalo ih je već četiri stotine. U svibnju je u Petrogradu otvoren prvi kongres delegata radničkih i seljačkih sovjeta. Kongres je proglasio konfiskaciju velikih posjeda i radničku kontrolu u tvornicama. Istog je mjeseca održana prva petrogradska konferencija tvorničkih komiteta.²⁷ Lenjin je podnio rezoluciju u kojoj se tvrdilo da se samo zahvaljujući radničkoj kontroli može izbjeći ekonomska katastrofa. Rezolucija je prihvaćena velikom većinom glasova, a konferencija je izabrala savjet tvorničkih komiteta. Nakon konferencije, Lenjin je svoj stav precizirao, ističući da je radnička kontrola značila kontrolu u rukama sovjeta, a ne »smiješno predavanje željeznica u ruke željezničarima, tvornica kože u ruke kožarskih radnika«.

U toku noći od 24. na 25. listopada (stari kalendar) ustanak u Petrogradu doveo je boljševike na vlast. Drugi kongres sovjeta, koji je u to vrijeme zasjedao, odlučio je da sva vlast u svim mjestima treba prijeći u ruke sovjeta radničkih, vojničkih i seljačkih deputata. Sovjetska Republika bila je rođena.

Dva tjedna nakon toga, nova je vlada izdala »Dekret o radničkoj kontroli.« Savjeti radničke kontrole trebali su nadgledati cjelokupno poslovanje poduzeća, a njihove su odluke trebale biti obavezne za sve radnike. Otada je taj obećavajući razvoj krenuo sasvim drugim putem.

Tvornički komiteti su trebali biti odgovorni lokalnim savjetima radničke kontrole, čiji su se članovi trebali birati iz tvorničkih komiteta, sindikata i radničkih zadruga. Lokalni su savjeti bili potčinjeni Sveruskom savjetu radničke kontrole. Budući da je stari Centralni savjet tvorničkih komiteta, koji je izrastao iz kongresa tvorničkih komiteta održanih od svibnja do listopada, još postojao, nova je organizacija podrazumijevala dvostruko vodstvo. I više od toga. Dva su tijela interpretirala radničku kontrolu na vrlo različite načine. Centralni komitet je izdao *Priručnik*, u kojem je stajalo da su odluke tvorničkih komiteta obavezne za tvorničke uprave i da se njihovo nepoštivanje može kazniti sekvestracijom. S druge strane, prema uputama Sveruskog savjeta, upravljanje je bilo rezervirano za vlasnika, a tvornički komiteti nisu smjeli ni pod kojim okolnostima konfiscirati poduzeće. Uslijedila je žučna polemika. Jedan od najistaknutijih kritičara stavova Centralnog komiteta bio je boljševički sindikalist A. Lozovski koji je u svojoj knjizi *Radnička kontrola* tvrdio da je ona »ukinula poduzetnika« i postavila tvornički komitet za »šefa određenog poduzeća«, ističući da takav prijenos tvornica na radnike »ne samo da nije socijalizam nego, naprotiv, predstavlja korak unatrag, jačanje kapitalističkog načina proizvodnje, premda na drugi način«.²⁸

Rasprava je uskoro pojednostavljena praktičnim mjerama. Naime, 1. prosinca stvoren je Vrhovni ekonomski savjet. On je ukinuo Sveruski savjet radničke kontrole i kontrolnu funkciju učinio komponentom ukupnog zadatka reguliranja privrede. Vrhovni savjet koordinirao je rad mreže lokalnih ekonomskih savjeta (*sovnarhoza*). Tako je jedno suparničko tijelo bilo ukinuto.

Boljševici su sada tvrdili da nakon osvajanja vlasti više nije bilo potrebe za odvojenim radničkim organizacijama, kao što je to bilo u vrijeme kad su tvornički komiteti obavljali radničku kontrolu, a sindikati organizirali borbu protiv buržoazije. U siječnju 1918. prvi Sveruski kongres sindikata odlučio je pretvoriti tvorničke komitete prije svega u sindikalne organe. Taj trik — ubijanje radničkog samoupravljanja njegovim pretvaranjem u sindikate — poslije je korišten i u mnogim drugim zemljama. Isti je učinak imalo i Lenjinovo opravdavanje na sastanku Sveruskog savjeta radničke kontrole, naime, da »sindikati predstavljaju interese klase kao cjeline, a tvornički komiteti samo pojedinačne interese«.²⁹ Ta odluka nije, međutim, donesena bez otpora. Na drugom kongresu Kominterne mnogi su delegati nastavili smatrati tvorničke komitete — organizacije neposrednih proizvođača — revolucionarnijim od sindikata, koji su djelovali po direktivama vodstva. Kongres je svejedno odobrio njihovo stapanje. U ožujku je nestalo Centralno vijeće petrogradskih tvorničkih komiteta, apsorbirano *sov-narhozom* sjeverne industrijske regije.³⁰ U *Neposrednim zadacima sovjetske vlasti* Lenjin je napisao da je potrebno naučiti kako uskladiti uznemirenu demokraciju radnih masa sa željeznom disciplinom na

radnom mjestu, s apsolutnim podvrgavanjem volji jedne jedine osobe — vode sovjeta — u procesu rada. On je tvrdio da »revolucija zahtijeva, i to doslovce u interesu socijalizma, da se mase *bezuovjetno pokoravaju jedinoj volji* voditelja procesa rada«. Taj stav nije prošao bez izazova. U travnju 1918. V. V. Osinsky napisao je u *Kommunistu* da se proletersko društvo treba izgrađivati preko »klasne kreativnosti samih radnika, a ne preko ukaza 'kapetana industrije'. . . . Socijalizam i socijalističku organizaciju mora izgrađivati proletarijat sâm, ili inače oni uopće neće biti izgrađeni; nešto će se drugo u tom slučaju izgraditi — državni kapitalizam«.³¹

U svibnju i lipnju mnogi su sektori nacionalne ekonomije nacionalizirani. U isto je vrijeme održan prvi kongres Sovjeta narodne privrede. Kongres je odlučio da trećinu radničkih predstavnika, koji će u nacionaliziranim poduzećima sačinjavati upravljačke komitete, biraju članovi sindikata, a dvije trećine članovi, koje su imenovali regionalna ili vrhovno vijeće, narodne privrede.³²

Pomak od radničkih komiteta prema kontroli sindikata nastavljen je u 1919. godini i dosegao je vrhunac na 8. kongresu Partije u ožujku. Poznata peta točka novog partijskog programa proglašavala je:

»Organizacijski aparat područijevane industrije treba se zasnivati u prvom redu na sindikatima . . . Sudjelujući već sada . . . u svim lokalnim i centralnim organima uprave u industriji, sindikati bi na kraju trebali stvarno koncentrirati u svojim rukama svu administraciju cijele narodne privrede . . . Sudjelovanje sindikata u privrednom upravljanju . . . predstavlja također glavno sredstvo borbe protiv birokratizacije privrednog aparata . . .«³³

Francuski sindikalist jedva bi imao neku primjedbu. Ipak, proglasiti ne znači uvijek i primijeniti. Idući partijski kongres, održan godinu dana nakon toga, označio je prekretnicu. Građanski rat, praćen nestašicama i sabotazama, razbuktavao se i zahtijevao — bar se tako činilo — strogu centralizaciju i vojnu organizaciju društvenog života. Preobraženski i demokratski centralisti napali su ideju o upravljanju samo jednog čovjeka. Šljapnikov, bivši komesar rada, zahtijevao je odvajanje vlasti između partije, sovjeta i sindikata. Lenjin je uporno tvrdio da partija ne bi mogla prihvatiti da joj pripada vodeća uloga samo u politici, a da vodeća uloga u privredi pripadne sindikatima. Njegov je stav prevladao. Tvrdilo se da upravljanje pojedinaca ne znači uzurpiranje prava radničke klase ili sindikata, jer klasa može vladati na različite načine, ovisno o svrsishodnosti. Uostalom, osobe za upravljačke poslove imenuje cijela vladajuća klasa.³⁴ Kako je to istinito!

Napetost je rasla. Ključni događaji odigravali su se i smjenjivali vrlo brzo. Kulminacija je bila na vidiku. U ožujku 1920. Kropotkin, koji je živio u Dmitrovu, napisao je svoje prvo pismo Lenjinu. U njemu je bilo upozorenje: »Jedna je stvar sigurna: čak i da je diktatura partije uspješno sredstvo razaranja kapitalističkog sistema . . . , ona je *golema prepreka uspostavljanju socijalizma*« (istaknuto u originalu).³⁵ Lenjin nije niti odgovorio niti shvatio upozorenje.³⁶ U srpnju 1920. Trocki je zapisao:

»Bila bi najsramnija greška miješati pitanje vrhovne vlasti proletarijata s pitanjem radničkih odbora i šefova tvornica. Diktatura proletarijata se izražava u ukidanju privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, u vrhovnoj vlasti kolektivne volje radnika nad cijelim sovjetskim mehanizmom, a uopće ne u načinu na koji se upravlja pojedinim privrednim poduzećima«.³⁷

Šljapnikov, Aleksandra Kolontaj i više sindikalnih vođa osnovali su opozicijsku grupu nazvanu Radnička opozicija. Opozicija je zahtijevala radničko samoupravljanje pod kontrolom sindikata. Partija ne bi mogla opozvati kandidate imenovane od sindikata. Prekasno!

Na plenumu Centralnog komiteta u prosincu Buharin je izradio rezoluciju o industrijskoj demokraciji. Lenjin je bijesno uzvratilo da industrijska demokracija potiče radanje krajnje pogrešnih ideja, i da bi se mogla shvatiti kao odbacivanje diktature i jedinonačalija (uprave jednog čovjeka). Na partijskom sastanku održanom 30. prosinca Buharin je pokušao sagraditi most između službenih partijskih stavova i opozicije, ali ga je Lenjin ponovo prekorio. Šljapnikov, metalni radnik i vođa opozicije, tražio je da se sastane Sveruski kongres proizvođača i da izabere centralnu upravu za cijelu nacionalnu privredu.³⁸ Dana 25. siječnja 1921. *Pravda* je objavila skup teza o zadacima sindikata, koje su pripremili Šljapnikov i 37 sindikalnih vođa. Teze 15, 17, 18 i 20 pozivale su članove sindikata koji su bili tada na dužnosti da sudjeluju u upravljanju privredom; u tu svrhu, oni bi izabirali radničke komitete, koji bi sačinjavali temeljne organizacijske ćelije pojedinih industrija. Ti bi komiteti upravljali poduzećima pod vodstvom sindikata. Nešto više od mjesec dana nakon toga, mornari u Kronstadtu (gradu i ratnoj luci nedaleko od Petrograda) su se pobunili. Hladnoća i glad izazvali su nezadovoljstvo u Petrogradu. Građanski rat bio je završen i radnici su očekivali da će se obećanja revolucije ispuniti. 24. veljače izbili su štrajkovi. 28. veljače posada jednog bojnog broda izglasala je rezoluciju — poslije široko prihvaćenu — kojom su se zahtijevali novi izbori za sovjete, sloboda govora i štampe za radnike, seljake i sve socijaliste, pravo okupljanja i oslobađanje svih socijalističkih političkih zatvorenika. Privremeni revolucionarni komitet osnovan je na masovnom zboru 2. ožujka. Vlada je 7. ožujka naredila vojsci da napadne Kronstadt. Idućeg dana u Moskvi je otvoren deseti kongres Partije. Kako je građanski rat bio završen tek prije tri mjeseca, a mornari u Kronstadtu su pozivali na »treću revoluciju patnika«, delegati su ocijenili da je nova država bila u velikoj opasnosti. Jedinstvo se uzdizalo do neba. Prava frakcija su ukinuta. Do 17. ožujka pobuna je u krvi ugušena. Uskoro nakon toga Radnička opozicija proglašena je protuzakonitom i odmah je razbijena. Uskoro se od sindikata zahtijevalo da djeluju prije svega kao sredstvo kojim će se radnici uvjeravati da ispunjavaju proizvodne zadatke. Bivši tvornički komiteti zamijenjeni su proizvodnim ćelijama, koje su se 1923. razvile u proizvodne konferencije, kojima je stavljeno u zadatak vršenje savjetodavne funkcije i, kao primarni cilj, podizanje proizvodnje. Radnici su se uskoro razočarali, i konferencije su nestale a da nikada formalno nisu bile ukinute.³⁹ Posljednji ostaci radničke kontrole održali su se još neko vrijeme u sklopu upravljačkog trokuta: direktor — partijski sekretar — predsjednik sindikalnog komiteta, u kojem je direktor postajao sve važniji. Kasnih tride-

setih godina Staljin je uklonio čak i te ostatke i u pravom veberijanskom stilu proklamirao da se osnovni preduvjet discipline i efikasnosti sastoji u tome da direktor ima apsolutnu i potpunu kontrolu nad poduzećem i da je podložan samo naređenjima viših organa. *Jedinonačalije* — koje je nagovijestio još Lenjin, tražeći apsolutnu pokornost volji jednog jedinog čovjeka — prihvaćeno je kao osnovno načelo društvene organizacije. Simptomatično je da je ubrzo nakon toga raspon između radničkih nadnica i direktorskih plaća povećan nekoliko puta. Radničke kontrole nestalo je u dogledno vrijeme.

Ruska revolucija je snažno utjecala na revolucionarno vrenje u drugim evropskim zemljama. Sovjeti su se proširili po cijeloj Evropi. Nacionalne konferencije sovjeta održavane su u Austriji, Njemačkoj i Norveškoj u toku 1918. i 1919. Različite političke skupine u Poljskoj organizirale su nekoliko tisuća radničkih i seljačkih savjeta. U drugim zemljama, kao što je Engleska (u Leedsu, u lipnju 1917) i Švicarska (u Zürichu, u siječnju 1919) sovjeti su se pojavljivali sporadično. S deset godina zakašnjenja, sovjeti su se proširili na Aziju, gdje su ih organizirali kineski komunisti, a pojavili su se i u ustanku 1930. godine u Indokini. Radnici su se pokazali sposobnima da silom zatraže ustavne i pravne reforme i povremeno preuzmu upravljanje u svojim tvornicama (naravno, samo privremeno). Na određeni način, najdramatičniji događaj bila je *mađarska revolucija*, u kojoj je u proljeće 1919. rođena Mađarska Sovjetska Republika. Lenjin je poslao čestitke. Još u listopadu 1918. u Budimpešti i nekim drugim mjestima počeli su se osnivati radnički i vojnički savjeti, uglavnom pod vodstvom socijalista. U velikim tvornicama upravljanje je prešlo u ruke tvorničkih radničkih sovjeta. Sovjetska vlada dovedena je na vlast u ožujku 1919. jednom akcijom budimpeštanskih savjeta radničkih i vojničkih deputata. Vlada je nacionalizirala industriju i trgovinu i povjerila upravljanje proizvodnjom komesarima i tvorničkim sovjetima. Sovjetska Republika odmah se suočila sa snažnim unutrašnjim i vanjskim otporom, pogoršavajući situaciju grubim greškama — prihvaćanjem rigidnog i dogmatskog stava i dopuštanjem arbitrarnog tretiranja ljudi, posebno na selu. Počeo je građanski rat. Mađarsku su napali Rumunji i Česi. Mađarska Sovjetska Republika postojala je 135 dana a potom je razorena združenim naporima francuske, rumunjske i jugoslavenske vojske i male armije mađarskih emigranata. Rumunjske trupe ušle su u Budimpeštu u kolovozu, i dolaskom admirala Hortyja u studenome počinje bijeli teror. Umjesto u socijalizam, Mađarska je krenula u fašizam.

Situacija je bila tek nešto manje revolucionarna u drugoj zemlji poraženoj u ratu, *Njemačkoj*. Ali, za razliku od Mađarske, Njemačka je bila mnogo razvijenija zemlja, s dugom tradicijom pokreta radničke klase i dobro organiziranom Socijaldemokratskom partijom, koja je zastupala ideje marksizma i revolucionarnog preobražaja društva. Ipak, kad se pružila prilika, stara se teorija pokazala sasvim neprimjerenom i glavnina partije nije se pokrenula. Razvoj događaja bio je spontan, a oblici organizacije neočekivani. Revolucionarni pokret počeo je odbijanjem flote u Kielu da napusti luku i napadne britansku flotu u studenome 1918. Vlasti su, naravno, reagirale, i stotine su mornara bile

zatvorene. Mornari su zahtijevali oslobađanje svojih drugova, te su 3. studenoga osvojili mornaričke baze. Idućeg dana osnovani su vojnički savjeti. Dan poslije sastali su se savjeti vojnika i radnika i proglasili generalni štrajk. Istoga dana, generalni štrajk izbio je u Hamburgu, a 6. studenoga savjeti radnika i vojnika preuzeli su vlast. Razvoj događaja slično je tekao u Lübecku, Bremenu, i ostalim lukama. U Stuttgartu je zbačena dinastija, a 7. studenoga i u Münchenu. Tu je savjet radnika i vojnika preuzeo vlast i proglasilo Bavarsku Republiku pod vodstvom Kurta Eisnera, člana Nezavisne socijaldemokratske partije osnovane 1917. godine. U toku iduća dva dana, revolucija se proširila na još neke pokrajine. U Berlinu je 10. studenoga osnovana nova vlada, sastavljena od dvije skupine socijaldemokrata: desno orijentiranih većinskih socijalista, i radikalnijih nezavisnih socijalista. Istoga dana, nova je vlada proglasila da je njezin zadatak »ostvarivanje socijalističkog programa«. Friedrich Ebert, bivši sedlar i nasljednik Bebela na čelu Socijaldemokratske partije, postao je šef vlade, a poslije i države. Skupština radničkih i vojničkih savjeta u Berlinu, kao predstavnik revolucionarnog pokreta cijele Njemačke, izabrala je Izvršni komitet savjeta i dala svoju podršku novoj vladi. Zajednički komitet savjeta i vlade proglasio je 23. studenoga da sva politička vlast pripada radničkim i vojničkim savjetima Njemačke Socijalističke Republike. 22 njemačke monarhije su nestale.

10. siječnja 1919. osnovana je Socijalistička Republika Bremen. Ona se održala 25 dana, sve dok trupe savezne vlade nisu nakon borbe ušle u grad. Revolucionarno vrenje bilo je najjače u Bavarskoj. 15. veljače Eisner je bio prisiljen podnijeti ostavku, a četiri dana nakon toga je Kongres savjeta — na inicijativu većinskih socijalista — odlučio raspustiti i vratiti vlast Landtagu u Münchenu. Međutim, neposredno prije početka zasjedanja Landtaga 21. veljače, Eisner je ubijen. Napetost je nevjerovatno porasla. U toku noći od 6. na 7. travnja proglašena je Bavarska Republika Vijeća (*Räterpublik*). Potrajala je do 1. svibnja, kada su je uništile *Freikorps*, stvorene i predvođene bivšim carskim oficirima, a poslana po nalogu socijalističke federalne vlade. Ubijeno je na stotine pobunjenika. »Iskorjenjivanje Münchenskih revolucionara«, komentira G. D. H. Cole, »i uspostavljanje vojne vladavine koja je uslijedila, uništili su bavarski socijalizam i pretvorili grad u čvrsto uporište kontrarevolucije u njezinom najekstremnijem obliku.«⁴⁰ Upravo u Münchenu Hitler je počeo svoju mračnu karijeru, a njegov je neuspjeli državni udar 1923. godine najavio ono što se dogodilo deset godina nakon toga. Početkom iste godine, kad su dvije republike bile uništene, jedan ustanak, koji se razvio iz protestnog štrajka u Berlinu, ugušio je Gustav Noske, predsjedavajući većinskih socijalista, uz pomoć *Freikorpsa*. Godinu dana poslije, *Reichswehr* je poslan da smiri pobunu radnika u Ruhru. Vlada koja je trebala biti radnička, proganjala je radnike u cijeloj zemlji.

S izbijanjem novembarske revolucije 1918. zemlju je prekrpio i opći zahtjev za socijalizacijom. Radnici, intelektualci, državni službenici, pa čak i buržoazija očekivali su da će socijalizacija spasiti zemlju od kaosa. Kapitalizam kao ekonomski poredak je prema svemu sudeći bio pred slomom. Socijalizam je pružao jedinu nadu u izbjegavanje potpune društvene i ekonomske dezintegracije. Ali kako bi socijalistička

ekonomija trebala izgledati? Nitko nije znao. Kako provesti opći zahtjev za socijalizacijom? Ni to nitko nije znao.⁴¹ Socijaldemokratska partija je postojala već pola stoljeća, ali osim nekoliko plitkih fraza, partijski teoretičari se nikada nisu potrudili izraditi program socijalnog i ekonomskog preobražaja. Još 1892. godine, u vezi s Erfurtskim programom partije, glavni partijski teoretičar Karl Kautsky je napisao: »Teško da ima nešto djetinjastije od zahtjeva socijalista da se nacrti slika zajednice kojoj on teži... Još se nikad u povijesti čovječanstva nije dogodilo da je revolucionarna partija mogla predvidjeti, a kamoli odrediti, oblike novog društvenog poretka u koji je težila ući.«⁴² Toj idiotskoj dogmi svi su se priklanjali. Tako socijaldemokratsko vodstvo, kad se iznenada našlo u vladi, nije znalo što da radi. Ali, bar je znalo što ne želi raditi. Kao i njihovi boljševički kolege u Rusiji, bili su odlučni u sprečavanju jačanja *Räterbewegung* (pokreta vijeća). Pod pritiskom odozdo, 24. studenoga imenovana je Komisija za socijalizaciju (*Sozialisierungs Kommission*) s Karlom Kautskim na čelu. Komisija se sastala, ali nije znala kako provesti socijalizaciju. Građanski ekonomisti u komisiji — Ballod, Lederer, Schumpeter, Wilbrandt — ispali su radikalniji od predstavnika partije i sindikata.⁴³ Ono što je komisija učinila, poslije je jezgrovito — i s odobravanjem — opisao jedan od njezinih sudionika Joseph Schumpeter ovako:

»Ideja da direktore tvornica trebaju birati radnici tih istih tvornica bila je otvoreno i jednodušno odbačena. Radnički savjeti koji su se razvili u mjesecima potpunog sloma bili su predmetom negodovanja i sumnje. Odbor je, nastojeći se što više udaljiti od popularnih ideja o industrijskoj demokraciji, činio sve što je bilo u njegovoj moći da im dade neškodljiv oblik i malo se brinuo za razvijanje njihovih funkcija.«⁴⁴

U prosincu 1918. u Berlinu se sastao Nacionalni kongres savjeta. Vodeći partijski ekonomist Rudolf Hilferding izložio je rad »Socijalizacija i ekonomija«. Hilferding se žalio da su socijaldemokrati očekivali da će doći na vlast u vrijeme krize, sa skladištima punim robe, kada bi znali što da rade. Umjesto toga, oni su naslijedili zemlju razorenu ratom, gladnu i osiromašenu. Kako se ne bi osramotio socijalizam, najbolje što se moglo učiniti bilo je da se buržoaziji prepusti posao ponovnog izgrađivanja privrede. Dakle, uopće nije dolazilo u obzir da bi radnici mogli preuzeti tvornice. To bi stvorilo anarhiju. Što manje prepreka, to bi oporavak bio brži.⁴⁵ Kongres, u kojem su prevladavali većinski socijalisti, glasao je da se vlast što prije preda Ustavotvornoj skupštini. Ta je odluka provedena u veljači 1919, kada se Skupština sastala u Weimaru. U međuvremenu, socijaldemokratska vlada dopustila je da Freikorps ubiju dvoje spartakovskih socijalističkih vođa, Karla Liebknechta i Rosu Luxemburg. Činilo se da je revolucija dovedena pod kontrolu i da će ortodoksnije parlamentarne metode dovršiti neophodne društvene promjene. Neuki oprez Hilferdinga, Kautskoga i njegovih kolega i neodgovorna okrutnost vlade ipak su diskreditirali socijalizam. U lipnju 1920. izbori su donijeli poraz većinskim socijalistima, a na vlast je došla jedna partija s desnog krila. Posljedice su, u stvari, bile mnogo gore nego što bi se to moglo naslutiti iz te promjene u vladi. Neznanje i neaktivnost mogu ne samo propustiti da

pridonesu rješavanju teških društvenih problema, nego mogu i nepopravljivo pogoršati situaciju. A njemački problemi — raspadanje starog društva i privrede, političko ponižavanje nacije od pobjedničkih sila i njihovo nametanje ekonomski nepodnošljivog tereta reparacija — bili su nezamislivo teški. Jedno sposobno vodstvo preokrenulo bi te teškoće u izvor masovne mobilizacije i društvenog preobražaja. Ali ne i vlada Fritza Eberta. Očigledan preduvjet za bilo kakvu konstruktivnu akciju bio je uklanjanje antirepublikanskih, kompromitiranih i sumnjivih elemenata iz armije, policije i državne uprave. Snažno antimilitarističko i antimonarhističko raspoloženje toga vremena bilo bi učinilo takve mjere i mogućima i popularnima. Međutim, one čak nisu bile ni razmatrane. Umjesto da se udruže sa socijalističkim snagama, Ebert i njegova vlada oslanjali su se na »snage reda«. Ebert je osobno sklopio tajni sporazum s Vrhovnim štabom a vlada je otpustila lijevo orijentiranog šefa berlinske policije i ovlasila Noskea da očisti zemlju od socijalista koristeći bande Freikorpsa. Ekonomska politika većinskih socijalista nije bila ništa bolja. Osim zamršenosti socijalizacije, čije je razrješavanje bilo daleko iznad sposobnosti vlade — i u terminima socijalne teorije, profesionalne ekonomike i u pogledu njezine ideološke zrelosti — privredna situacija zahtijevala je da se hitno poduzmu bar tri očigledne mjere: staviti banke pod javnu kontrolu da bi se spriječio bijeg kapitala; staviti karteliziranu industriju pod javnu kontrolu da bi se spriječila koncentracija neodgovorne moći; i razbiti zemljišne posjede da bi se slomila moć krajnje reakcioniranih junkera. Te tri mjere ne sadrže u sebi ništa posebno socijalističko; svaka pristojna buržoaska vlada bi ih provela; obnovitelji dinastije Meiji to su učinili. Ali socijaldemokratska vlada jedne partije koja je zagovarala socijalne reforme u toku pola stoljeća nije to učinila; te se mjere uopće nisu ni ozbiljno razmotrile. Kapital je napuštao zemlju, devizni deficit je rastao, nezaposlenost se povećavala, a inflacija je galopirala. Do studenoga 1923. vrijednost novca je praktički bila uništena. Jedan dolar 20. studenoga vrijedio je 420000000000 maraka. Radnici su bili ogorčeni, srednje klase uništene. Špekulacija je cvjetala; zgrtala su se bogatstva. Poslodavci nisu poštivali ustavna prava radnika. Junkeri i vojska počeli su igrati staru igru. Bogati industrijalci uskoro su počeli financirati Nacističku partiju. Činilo se da je revolucija konačno poražena.

Međutim, sve nade nisu bile izgubljene. Na izborima 1928. došlo je do značajnog pomaka ulijevo. Socijaldemokrati i komunisti dobili su značajan broj glasova, a sve su ih druge velike partije izgubile. Kao najjača partija u Reichstagu, socijaldemokrati su osnovali koalicijsku vladu s Hermannom Müllerom kao kancelarom i Rudolfom Hilferdingom kao ministrom financija. Uskoro je počela svjetska ekonomska kriza. Vlada je morala reagirati. Što je učinila? Moglo se očekivati da će socijaldemokrati i komunisti — i jedni i drugi naizgled vjerni staroj marksističkoj paroli »Proleterii svih zemalja ujedinite se!« — ujediniti snage, bar u nacionalnim granicama — da bi svladali nezaposlenost. Ipak, oni su se međusobno mrzili više nego što su mrzili bilo kapitaliste bilo naciste. Komunisti su ostali u aktivnoj opoziciji zajedno s nacistima. Što se tiče vladine partije, svaku pozitivnu akciju paraliziralo je unutarpartijsko doktrinarno nadmetanje o tome da li ona treba djelo-

vati kao *Klassenkampf Partei* (partija klasne borbe) ili kao *Staatspartei* (državna partija). Na kraju, ne uspjevši osigurati podršku svoje vlastite vlade, Müller je u ožujku 1930. podnio ostavku. To je označilo kraj Velike koalicije i početak kraja njemačkog parlamentarizma. Socijaldemokrati su propustili svoju veliku povijesnu priliku.

Zanimljivo je spomenuti jedan drugi događaj koji se odigrao u isto vrijeme, ali je mnogo manje poznat. Nekoliko mjeseci pošto je Hilferding postao ministar financija, Vladimir Woytinsky, sposoban ekonomist, postaje glavni ekonomski savjetnik njemačkih sindikata. Privreda je brzo klizila u duboku krizu. Woytinsky je razvio antideflacijski program koji je zahtijevao javne radove, lakše uvjete kreditiranja i monetarnu ekspanziju radi otvaranja novih radnih mjesta i dodatne kupovne moći. To je bio skup mjera koje je poslije ponovo otkrio i teoretski razradio Keynes. Do 1931. Woytinsky je uspio uvjeriti sindikalno vodstvo u ispravnost svojeg programa.

Ali Hilferding (više nije bio u vladi) opirao se i nastavio je podržavati tradicionalnu deflatornu politiku. Na lijepi dogmatski način Hilferding (prvobitno školovan za liječnika) tvrdio je da depresije »proizlaze iz anarhije kapitalističkog sistema. One moraju ili same od sebe prestati ili dovesti do sloma toga sistema... (nikakav) program ne može svladati krizu.«⁴⁶ Partijsko vodstvo stalo je na stranu Hilferdinga.⁴⁷ Do rujna 1931. broj registriranih nezaposlenih dosegao je 4,3 milijuna; u proljeće 1932. oko 8 milijuna radnika bilo je nezaposleno. Godinu dana nakon toga Hitler je preuzeo vlast.

Neodoljivo nam se nameće usporedba između revolucija u Njemačkoj i Rusiji. Rusi su imali odvažno i sposobno vodstvo, ali im je nedostajala neophodna ekonomska, politička i kulturna zrelost za socijalizam, u Njemačkoj je situacija bila obrnuta. Ovdje je vodstvo očito bilo nesposobno da se uhvati ukoštac s golemim zadatkom socijalne revolucije. Nesposobno i nevoljno. Građanski intelektualac Lenjin sve je poduzeo samo da razbukta revoluciju. Radnički i sindikalni organizator Ebert zaposlio je carsku vojsku da revoluciju suspregne i uništi. Da je njemačka revolucija uspjela, mogla je pomoći ruskim revolucionarima da izbjegnju neke od njihovih fatalnih pogrešaka. S druge strane, da boljševički teror nije diskreditirao revolucionarni socijalizam, da Kominternu nije inspirirala besmisleni ustanak u Njemačkoj, te da njezina politika »što gore, to bolje«, i »socijalni fašizam« nisu onemogućili bilo kakvu suradnju između komunista i socijaldemokrata, Nijemci bi se mogli razboritije ponašati. A da su dvije revolucije surađivale, mogle su izazvati revolucije drugdje, jer cijeli je kontinent bio kao vulkan spreman za erupciju.⁴⁸ Međutim, kako se već to događa, propusti tih revolucija međusobno su se pothranjivali. Uz zlokobnu podudarnost, koja podsjeća na starogrčke tragedije, i uz nepokolebljivi, ignorantski dogmatizam, Rusija je jurila u staljinizam, a Njemačka u fašizam. Trocki, Buharin i mnogi drugi ruski revolucionari ubijeni su po Staljinovu naređenju. Hilferding, Thälmann i mnogi drugi njemački socijalisti, i socijaldemokrati i komunisti, nestali su u nacističkim zatvorima i koncentracijskim logorima.

Spontano stvoreni sovjeti i radnički savjeti u Njemačkoj (o kojima ćemo poslije podrobnije govoriti) pokrenuli su val rasprava o njihovoj pravoj ulozi i funkcijama. Čak je rođen i jedan pokret, poznat kao

Räterkommunismus (komunizam vijeća). Njegovi su glavni teoretičari bili Anton Pannekoek (1873—1960), nizozemski astronom i poslije član Nizozemske akademije znanosti, i Otto Rühle (1874—1943), njemački učitelj. Rühle je bio član Reichstaga, zajedno s Liebknechtom glasao je protiv ratnih kredita, i za novembarske revolucije jedno je kratko vrijeme predsjedao Ujedinjenim revolucionarnim savjetom radnika i vojnika u Dresdenu. Doktrina savjetnog komunizma nikada nije bila precizno razrađena. S jenjavanjem revolucije, nestao je i taj pokret iako još i danas u Francuskoj i Nizozemskoj postoje neke njegove izolirane skupine. Doktrina savjetnog komunizma zasniva se na četiri glavne ideje. Hijerarhija moći na radnom mjestu treba se ukinuti uvođenjem radničkog samoupravljanja. Političke partije buržoaski su izum i predstavljaju koncentraciju moći; stoga partije treba ukinuti, a parlament zamijeniti sistemom sovjeta. Proletarijat, organiziran na radnom mjestu gdje postoji kao klasa, treba izgraditi političku organizaciju od baze prema gore, biranje smjenjivih delegata. (Potonja ideja uvedena je u jugoslavenski Ustav iz 1974. godine.) Takva organizacija služi i za pripremanje revolucije i za lakše preuzimanje privrede i države.

Pod utjecajem revolucije, radničko samoupravljanje steklo je još dva značajna zagovornika: filozofa Karla Korsch (1886—1961), člana Njemačke komunističke partije, i filozofski školovanog radničkog vođu Antonia Gramscija (1891—1937), jednog od osnivača Talijanske komunističke partije. Korsch, blizak stavovima industrijskog sindikalizma, ujedinio je ortodoksnu marksizam i sindikalizam. On je tvrdio da u vrijeme političkog prijelaznog razdoblja, koji karakterizira diktatura proletarijata, treba osnovati proletarska udruženja rada u svakoj struci, u industrijama, i u cijeloj privredi, i to na osnovama industrijske demokracije; sistem savjeta koji bi iz toga proizašao stavio bi državnu vlast u službu proletarijata.⁴⁹ Razmatranje Gramscijeve misli vodi nas u drugo središte revolucionarnih nemira, Italiju.

Iako je pobijedila u ratu, Italija se našla na rubu revolucije. Na izborima 1919. godine, socijalisti su dobili dva milijuna od ukupno 5,5 milijuna glasova. Lijevo orijentirano vodstvo partije proglasilo je da će sljedeći korak biti stvaranje socijalističke republike i uspostavljanje diktature proletarijata. Radnici su počeli zauzimati tvornice, a seljaci na jugu prisvojili su neobrađena imanja stalno odsutnih zemljoposjednika. U kolovozu 1919. u Fiatovom centru u Torinu, jedan je zbor radnika, krajnje nezadovoljnih postojećom *commissione interna*⁵⁰ (internom komisijom), uspio od nje iznuditi ostavku, i prvi put izabrali radničke povjerenike koji su osnovali tvornički savjet.⁵¹ Iste je godine, u istom gradu, Gramsci pokrenuo tjednik *L'ordine nuovo*. Tražeći u talijanskoj tradiciji jednu instituciju koja bi mogla poslužiti kao zameetak budućih savjeta, Gramsci i njegova skupina zalagali su se za osnivanje radničkih savjeta. Gramsci je bio jedan od onih radničkih vođa koji su jasno uvidjeli da sindikati ne nadilaze granice građanskog društva. Ali, za razliku od Lenjina, on je smatrao da samo radnički savjeti mogu stvoriti novu svijest među radnicima i pomoć u izgrađivanju jedne nove strukture proizvodnih odnosa. On je također uvidio i potrebu diferenciranog — funkcionalnog i političkog — pristupa samoupravljanju. U jednom od svojih prvih članaka u *L'ordine nuovo*

(21. lipnja 1919) izražen je stav da parolu »Sva vlast u tvornici radničkim komitetima«, pod kojom radnici moraju početi birati svoje predstavničke zborove, treba kombinirati s parolom »Sva državna vlast radničkim i seljačkim savjetima«. Sasvim prirodno, takve ideje nisu se dopale sindikalnoj birokraciji, koja je spriječila širenje radničkih komiteta izvan Torina.

U kolovozu 1920, nakon dugog štrajka metalnih radnika u Milanu, poslodavci su zatvorili tvornice. Radnici su za odmazdu počeli zauzimati tvornicu za tvornicom. I prije su radnici povremeno znali zauzeti tvornice i nastaviti rad bez uprave. Sada je većina tvornica u Milanu i Torinu bila zauzeta. Ali cijela akcija nije bila dovoljno pripremljena i uskoro je posustala pod združenim pritiskom poslodavaca i vlade. Vlada je obećala reforme, ali kad su pregovori završeni i tvornice vraćene vlasnicima, odustala je od ideje donošenja zakona o radničkoj kontroli. Usprkos radničkim zahtjevima za većim sudjelovanjem u kontroli industrije, poslodavci su se oglušili; oni su počeli konsolidirati svoje organizacije i do ljeta 1919. više velikih industrijalaca počelo je financirati fašiste kao snagu koja bi mogla zaustaviti pokret radničke klase. 31. kolovoza 1922. propao je poziv sindikata na generalni štrajk, a srednje klase počele su s više simpatija gledati na fašiste. U listopadu 1922. Mussolini je umarširao u Rim. Nekoliko godina poslije fašizam se čvrsto ukorijenio u Italiji. Gramsci je uhvaćen i osuđen na dvadeset godina zatvora.

Iduća zemlja koju je povijest odabrala bila je Španjolska. U toku više od jednog desetljeća nakon I svjetskog rata, Španjolska je prolazila kroz razdoblja krajnje političke nestabilnosti; intervali kada vlada gotovo uopće nije postojala, smjenjivali su se s vojnim diktaturama. Vrijeme stare monarhije očito je prošlo. Ali zemlja nije izgledala zrela za demokratsku građansku republiku. Svejedno, 1931. proglašena je republika; godinu dana poslije uslijedio je vojni udar. Godine 1933. vlada je potisnula široki anarhistički pokret, a godinu dana nakon toga oružane snage slomile su jaki narodni pokret u Asturiji. U takvoj atmosferi, lijeve partije lako su dobile apsolutnu većinu na izborima u veljači 1936. Već u srpnju, u Maroku se general Franco priprema za vojni udar. Građanski rat je počeo. U prvim mjesecima stvarnu vlast su imali uglavnom mjesni radnički komiteti. Čak se i armija uglavnom sastojala od radničke milicije. U cijeloj zemlji radnici su zauzeli napuštene tvornice, a seljaci napuštenu imanja. Radnici su birali komitete za upravljanje tvornicama, a seljaci su osnivali komune. Kolektivizacija zemlje bila je mnogo raširenija jer je nailazila na manje otpora. Komune su bile zaista komunističke organizacije, a novac se često ukidao. Komiteti su uglavnom bili sastavljeni od aktivista sindikalne konfederacije, Confederación nacional de trabajo (CNT). CNT je velikim dijelom bila pod utjecajem anarhista, držala se podalje od partijske politike i proglasila je za cilj društvo organizirano kao labavu federaciju slobodnih lokalnih komuna. Njezin je utjecaj bio najjači u Kataloniji i upravo je ovdje u listopadu 1936. izdan slavni Dekret o kolektivizaciji i radničkoj kontroli. Dekret je zahtijevao kolektivizaciju svih poduzeća s više od stotinu radnika, zatim napuštenih poduzeća ili onih čiji su se vlasnici pridružili pobunje-

nicima te onih u kojima se tri petine radnika izjasnilo za kolektivizaciju. U kolektiviziranim poduzećima upravljali su radnici preko svojih zastupnika u savjetu poduzeća. Privatnom industrijom mogli su upravljati vlasnici, pod uvjetom da to odobri odbor radničke kontrole. Savjeti poduzeća birali bi direktore i uključivali bi vladine inspektore, čija bi dužnost bila osiguravati zakonsku usklađenost. Koordinacija aktivnosti pojedinačnih savjeta poduzeća i zadatak sastavljanja plana za različite industrije, povjerili bi se općim industrijskim savjetima, sastavljenim od predstavnika savjeta poduzeća i sindikata, te stručnjaka koje bi imenovala vlada. U uvjetima građanskog rata taj je projekt imao malo izgleda da se isproba onako kako je zamišljen. Osim toga, ne samo neprijatelj nego i sama vlada, za koju se mislilo da je socijalistička — kao u Rusiji i Njemačkoj — opirala se radničkom upravljanju i pokušavala ga je uništiti. Nešto više od dvije godine nakon toga, Španjolska revolucija je posustala. *El comunismo libertario* (slobodarski komunizam) Nacionalne konfederacije rada, prihvaćen na kongresu CNT održanom 1936. u Zaragozi, zamijenjen je fašističkom diktaturom. Čini se da pouka koju možemo izvući iz iskustva Mađarske, Njemačke, Italije i Španjolske glasi da neuspješne ili poluuspješne revolucije najvjerojatnije završavaju u fašističkim diktaturama.

Drugi svjetski rat doveo je do novih revolucionarnih pokreta i, s njima, do novih pokušaja uspostavljanja radničkog samoupravljanja. *Jugoslavenska revolucija 1941—45/48*, o kojoj ćemo detaljnije govoriti poslije, omogućila je prvu uspješnu primjenu integralnog sistema radničkog samoupravljanja. Isto kao što je ruska revolucija utjecala na razvoj događaja u drugim zemljama, gdje su se pojavile brojne imitacije sovjeta, jugoslavenska revolucija popularizirala je radničke savjete, koji su uvedeni u više zemalja.

Jugoslavensko iskustvo možda se najjače osjetilo u *Alžiru*, gdje su zahvaljujući narodnooslobodilačkom ratu (1954—62) stvoreni povoljni uvjeti za društvenu promjenu. Kao i prije u Rusiji, Mađarskoj i Španjolskoj, radnici i seljaci zauzeli su napuštenu imanja i tvrtke francuskih kolona. *Comités de gestion* (upravne odbore), spontano uvedene ljeti 1962, podržali su sindikati UGTA kao osnovni oblik demokracije, suprotstavljajući se tako autokratskim tendencijama vodstva Fronta za nacionalno oslobođenje (FLN). Prvi izbori održani su u rujnu 1962, a već u listopadu jednim dekretom legalizirani su *comités de gestion* na praznim poljoprivrednim imanjima. Iduće godine slavni Martovski dekreti postavili su upravne odbore kao kamen temeljac alžirskog socijalizma. Jugoslavenska formula je prihvaćena: svi radnici zaposleni puno radno vrijeme sačinjavaju zbor radnika koji, u poduzećima s više od trideset radnika, bira radnički savjet. Savjet zatim bira upravni odbor. Međutim, mnogi članovi državne i partijske mašinerije opirali su se samoupravljanju. Korak po korak, državni aparat je povećavao svoju kontrolu nad aktivnostima poduzeća. Njihove fondove počele su držati i njima upravljati državne agencije. Na kraju su komiteti raspušteni, osim u poljoprivredi, i poduzeća su integrirana u *sociétés nationales*⁵² (nacionalna poduzeća). Samoupravna poduzeća jugoslavenskog tipa zamijenjena su javnim korporacijama po ugledu na francuski model. Još jednom samoupravljanje se izrodilo u etatizam. Ali, ideja je ostala u životu. Novi je početak zabilježen 1974, kada su u državnim

poduzećima izabrani zborovi radnika. Dakako, ti zborovi imaju uglavnom savjetodavna prava.

Poslijeratni događaji u većini razvijenih istočnoevropskih zemalja imaju mnogo zajedničkih karakteristika. Sve te zemlje oslobodila je sovjetska armija. U svim tim zemljama različiti oblici radničkog upravljanja spontano su se pojavili potkraj 1944. ili početkom 1945. godine. *Betriebsräte* (tvornički savjeti) ponovo su se pojavili u Istočnoj Njemačkoj. Tvornički komiteti legalizirani su u Mađarskoj u veljači 1945. Istog je mjeseca u Poljskoj izdan dekret o tvorničkim savjetima. U Čehoslovačkoj su jednim dekretom iz 1945. uvedeni savjeti poduzeća. U nacionaliziranim poduzećima najviši organ upravljanja bio je odbor sastavljen od izabranih radnika (jedna trećina) i predstavnika vlasti, imenovanih uz konzultacije sa sindikatima (dvije trećine).⁵³ Do 1948. komunistički režimi učvrstili su svoju vlast, i uskoro je radničko upravljanje nestalo u svim tim zemljama, a zamijenilo ga je *Gleichschaltung* (izjednačavanje) sa sovjetskim modelom.

Nakon Staljinove smrti, nova revolucionarna plima preplavila je te zemlje. Staljin je umro u ožujku 1953; u lipnju čehoslovački radnici su demonstrirali, tražeći veće sudjelovanje u upravljanju tvornicama i slobodne izbore. Dva mjeseca poslije pobunili su se radnici u Istočnom Berlinu. Treći put za života jedne generacije, Mađari su pokušali uvesti radničko upravljanje. U travnju 1956. mladi intelektualci u Budimpešti osnovali su Petöfijev krug. Uskoro on postaje središte kritike i pobune. Do rujna aktivirali su se i radnici i počeli su zahtijevati »istinsko radničko samoupravljanje«. Do kraja listopada zemlja je bila na rubu revolucije. Spontano uvedeni radnički savjeti legalizirani su u studenom 1956. Prema zakonu, radnički savjet biraju radnici, on upravlja poduzećem i donosi obavezujuće odluke o svim važnim pitanjima. Teritorijalni radnički savjeti ne bi samo usklađivali aktivnosti savjeta poduzeća nego bi služili i kao organi političke vlasti. To je osobito vrijedilo za budimpeštanski radnički savjet.

Ruska vojna intervencija dokrajčila je taj razvoj. Za mjesec dana centralni savjet i svi regionalni radnički savjeti bili su raspušteni. Za razliku od revolucije iz 1917. kad je Lenjin Mađarsku oduševljeno pozdravio kao saveznika, 1956. godine s njom se postupalo kao s neprijateljem. To nije bilo slučajno, niti se takva stvar prvi put dogodila. Godine 1917. obje su zemlje doživljavale iskustvo socijalističke revolucije. Godine 1956. etatistički Sovjetski Savez razbio je socijalističku revoluciju u Mađarskoj — isto kao što je 1848. feudalna Rusija ugušila mađarsku buržoasku revoluciju. Nakon poraza, tvornički radnički savjeti i dalje su postojali, pa je primijenjeno već provjereno sredstvo: tražilo se od sindikata da preuzmu vodeću ulogu. Godine 1957. radnički savjeti izgubili su svoju nezavisnost i zamijenjeni su tvorničkim savjetima, koji su bili savjetodavna tijela pod vodstvom sindikata. Predsjednik vijeća sindikata bio je *ex officio* predsjednik tvorničkog savjeta. 17. studenoga službeno je objavljeno da je sve preostale radničke savjete potrebno odmah ukinuti.

U Poljskoj, nakon poznanjskih nemira u lipnju 1956, radnički savjeti osnovani su u različitim oblicima u više poduzeća. U studenom je do-

nesen zakon koji je propisivao da radnički savjeti, koje biraju svi radnici, upravljaju poduzećima i odobravaju imenovanje i razrješenje dužnosti generalnog direktora. Ipak, čim je situacija dovedena pod kontrolu, vlasti su posegnule za pravima radničkih savjeta, koji su radili u sve težim uvjetima. Novi zakon, donesen 1958, izričito je navodio princip *jednonačalija*, ili uprave jednog čovjeka; samoupravljanje je zamijenjeno sudjelovanjem (ko-participacijom). Radnički savjet, sindikalni komitet i partijski komitet zajedno sačinjavaju odbor za samoupravljanje. Tom je odboru dopušteno da podnosi prijedloge, ali sve je odluke morao donositi direktor.

Čehoslovačka je kasnila za tim događajima desetak godina. Ali, kad je kucnuo taj čas, čehoslovački je pokušaj najviše obećavao jer se industrijska demokracija razvijala u sklopu jedne zrele političke demokracije. Prvi su se elementi samoupravljanja pojavili 1966. godine zajedno s privrednom reformom. Ali taj je razvoj s uspjehom spriječio postojeći etatistički režim. Praško proljeće donijelo je temeljitu promjenu. Kad su stari staljinisti izgubili vlast, prvih mjeseci 1968, samoupravljanje je postalo glavnim predmetom rasprava u novinama i časopisima, i u tvornicama također. Pripremni komiteti za buduće radničke savjete (*podnikove rady pracujicich*) počeli su se uvoditi u cijeloj zemlji. U lipnju su sindikati podržali tu inicijativu i zapravo osnovali dvije trećine svih pripremljenih komiteta, koji su uskoro postojali u polovici svih industrijskih poduzeća. Vlada je najavila da će do kraja godine donijeti zakon o socijalističkim poduzećima, koji je trebao srediti sve u vezi samoupravljanja. Konzervativci su se, naravno, opirali. Reprezentant njihovih stavova bilo je jedan dokument koji je kružio među članovima partije, a pripremila su ga dvojica članova Prezidija partije za sjednicu toga tijela koja se trebala održati kobne noći 21. kolovoza. U dokumentu je pisalo da osnivanje radničkih savjeta stvara »opasnost da će anarhistički i antikomunistički elementi postupno zauzeti najvažnije položaje u savjetima i iskoristiti ih za slabljenje i razaranje položaja partije, sindikata i ekonomskih foruma u proizvodnom procesu. Imajući na umu promjene do kojih dolazi u strukturi uprave, ta bi činjenica mogla izazvati dalekosežne posljedice.«⁵⁴ Ruski rukovodioci dijelili su to mišljenje, i ima nešto zloslutne simbolike u činjenici da su baš u noći kad se o dokumentu trebalo raspravljati u Prezidiju partije, trupe Varšavskog pakta napale Čehoslovačku. Jedan od prvih političkih zahtjeva invazijskih snaga bio je raspuštanje radničkih savjeta. Međutim, pripremni komiteti i radnički savjeti postojali su još neko vrijeme, povremeno djelujući u ilegalnosti. Najavljeni zakon o socijalističkim poduzećima povučen je u ljeto 1969. Raspuštanje najvažnijeg savjeta — onog u tvornici Škoda u Plzenu — 12. studenoga 1969. označilo je kraj radničkog upravljanja. Stari etatistički sistem bio je ponovo uspostavljen.

Sada možemo sažeti naše nalaze. U prvom stoljeću socijalističkih revolucija, samo dvije od njih nisu pokušale uspostaviti samoupravljanje. Dvije se iznimke — kubanska i kineska revolucija — vjerojatno mogu objasniti vrlo specifičnom prirodom tih revolucija.⁵⁵ Kina je, na primjer, vrlo nerazvijena zemlja. Vojni udari i narodnooslobodilački ratovi, koji su se prozivali socijalističkima i koji bi se mogli smatrati

revolucijama, dogodili su se u nekim nerazvijenim zemljama Azije i Afrike, ali ni oni nisu uspjeli uvesti radničko upravljanje. Čini se da je osim socijalne revolucije i određena minimalna razina razvijenosti također neophodan preduvjet za radničko upravljanje. S druge strane, potrebno je napomenuti da su kineske poljoprivredne zadruge i industrijski revolucionarni odbori otišli prilično daleko u povećavanju participacije običnih seljaka i radnika. U liberalnijoj sredini nakon Maove smrti, taj će trend vjerojatno nastaviti razvoj prema naglašenijem samoupravljanju. Što se tiče Kube, ta zemlja još živi u opsadnom stanju. U takvoj situaciji, decentralizacija se ne doima kao razumno rješenje. Druga latinsko-američka revolucija, ona u Boliviji 1952. godine, odmah je uvela *control obrero* (radničku kontrolu) u nacionaliziranim poduzećima. Stoga, povijesno gledano, čini se da su socijalizam i samoupravljanje sinonimi.

Često se ističe da je radničko upravljanje propalo svuda gdje se s njime pokušalo. U određenom smislu to je točno. Nakon neuspjelih pokušaja, zemlja bi kliznula natrag u kapitalizam ili u etatizam. Ali zaključak da se zbog tih neuspjeha radničko upravljanje treba smatrati neostvarivom utopijom, potpuno je pogrešan. Ni u jednom povijesnom razdoblju nove društvene institucije nisu bile uspješno uspostavljene najednom, bez ogorčene borbe s uvriježenim interesima i bez mnogih poraza. Ono što je značajno za prikazane događaje nisu neuspjesi u postizanju postavljenog cilja, nego njihovo stalno ponavljanje *usprkos* svim neuspjesima.

V. Poredak

Tri dosad opisana vala nužno su izvršila velik utjecaj i pripremila mijenjanje onog relativno stabilnog i posvećenog obrasca društvenog života, koji nazivamo *društvenim sistemom* (establishment). I sâm društveni sistem počeo se mijenjati, čime dolazimo do četvrtog, površinskog sloja povijesnog trenda koji istražujemo.

Različite vrste radničkih i tvorničkih savjeta (prvi su sastavljeni samo od radnika i češći su, a drugi uključuju i predstavnike poslodavaca) stare su koliko i sindikalni pokret. Ti savjeti ili odbori bave se žalbama, socijalnim radom i uvjetima zaposlenosti; uvijek su savjetodavni jer poslodavac zadržava pravo konačne odluke. Međutim, oni su se vrlo dugo javljali samo sporadično,⁵⁶ nisu predstavljali instituciju. Na sličan način, radničko zakonodavstvo u vezi s nekim oblicima radničkog sudjelovanja u organizaciji rada u tvornici — gotovo isključivo ograničenog na probleme socijalne zaštite — može se u nekim zemljama (u Prusiji i Austriji, na primjer) pratiti unatrag do kraja prošlog stoljeća.⁵⁷ To su također bili sporadični događaji, a stupanj radničkog upravljanja bio je neznatan. Prvi putokaz u povijesti radničkog sudjelovanja u upravljanju predstavlja I svjetski rat i ruska revolucija.

Za vrijeme rata, radi povećavanja ratne proizvodnje, britanska, francuska i njemačka vlada tražile su od sindikata da surađuju s njima — i oni su pristali. Kao rezultat toga razvili su se različiti oblici su-

radnje radnika i uprave poduzeća. Događaji koji su se zbili u tim zemljama toliko su značajni da zaslužuju kratak opis.

Tri godine koje su prethodile izbijanju rata predstavljale su jedno od najnemirnijih razdoblja u povijesti britanske industrije — piše J. B. Seymour, povjesničar takozvanih Whitleyevih savjeta. Na početku rata izbilo je oko stotinu štrajkova.⁵⁸ Bilo je to razdoblje kad je sindikalistički utjecaj u Britaniji bio najjači i kad su 1912. rudari i četiri najjača željeznička sindikata prihvatili zahtjev za potpunom kontrolom industrije od radnika. Bilo je to također razdoblje kad su se pojavili i prvi znaci budućeg pokreta radničkih povjerenika (štrajk inženjerskih radnika u Glasgowu 1912).

Prije rata radnički povjerenici u tvornicama (shop stewards) bili su niži funkcionari koje je imenovao sindikat između radnika iz tvorničkih pogona, sa zadatkom da se brinu o članarini i organiziranju pridošlica. Oni nisu imali nikakvog ovlaštenja da razmatraju žalbe radnika, a niti su ih uprave poduzeća službeno priznavale. I tada je došao rat, koji, kako nam to C. G. Renold kaže na osnovi svog neposrednog iskustva kao poslodavac, »radni ljudi nisu osjećali kao 'svoj' rat... Široki slojevi smatrali su ga kapitalističkim ratom i zbog toga su bili vrlo ozlojeđeni ograničenjima, kontrolom i različitim teškoćama.«⁵⁹ Dovoljno je dodati da je nakon sporazuma sindikalnog vodstva s vladom (Treasury Agreement) 1915. godine, kojim su se sindikalni funkcionari obavezali da neće odobravati štrajkove za vrijeme rata, neposlušnost sindikalnog članstva postala neminovna. Veliki štrajk inženjerskih radnika u Clydeu početkom 1915. kad je štrajkaški komitet dobio štrajk ignorirajući nadležne sindikalne funkcionare, postavio je obrazac i inicirao pokret, koji je uskoro postao poznat kao pokret radničkih povjerenika.⁶⁰ Komiteti radničkih povjerenika, sastavljeni od predstavnika svih radnika u nekom poduzeću, raširili su se po cijeloj zemlji. Lokalni delegati iz poduzeća s određenog područja sačinjavali su radničke komitete, koji su se ujedinili u jedan neslužbeni nacionalni pokret radničkih komiteta. Taj spontani razvoj bio je vrlo sličan pojavi sovjeta u Rusiji, pa je sasvim prirodno da su u Britaniji sovjeti postali popularni nakon februar-ske revolucije u Rusiji. Spomenuta konferencija održana je u Leedsu u lipnju 1912. i zahtijevala je osnivanje radničkih i vojničkih savjeta.

Sindikalizam, gildski socijalizam, pokret tvorničkih povjerenika, povećavanje broja dana izgubljenih u štrajkovima usprkos svim ograničenjima — 2 milijuna u 1915. godini, 2,5 milijuna u 1916. godini, 5,5 milijuna u 1917. godini — alarmirali su vladu. U listopadu 1916. imenovan je odbor (poznat kao Whitleyev odbor) sa zadatkom da ispita metode za osiguravanje stalnog poboljšanja u industrijskim odnosima. Iduće godine Whitleyev odbor je izradio svoju shemu suradnje radnika i poslodavca. Za svaku industrijsku granu trebalo je osnovati zajednički nacionalni savjet i pokrajinske savjete radi okupljanja organizacija poslodavaca i sindikata, a u pojedinim tvornicama zajednički tvornički komiteti trebali su postati priznati instrument savjetovanja uprave i radnika. Međutim, shema nije funkcionirala osim u državnim nadležstvima: »Poslodavci, kao organizacija, nisu nikada bili naklonjeni shemi. Sindikalisti, koje je uplašio pokret tvorničkih povjerenika, zgražali su se od pomisli da daju vlast pokretu članstva, nezavisno od centralnih

organizacija.«⁶¹ Od otprilike stotinu tvorničkih osnovanih komiteta, na osnovi Whitleyevih preporuka, do 1929. godine ostala je na životu jedva polovica. Nakon rata vlada je energično odbacila zahtjeve rudara i željezničara za nacionalizacijom i samoupravom. Prva poslijeratna kriza, koja je počela 1921. godine, uništila je pokret tvorničkih povjerenika i gildske socijaliste.⁶² Stanje je opet bilo normalizirano i kapitalistička mašinerija mogla je funkcionirati kao i prije. Ali ipak ne svim; sjeme je bilo posijano.

U Francuskoj je za vrijeme I svjetskog rata socijalistički ministar rata pokrenuo osnivanje tvorničkih komiteta, sastavljenih od predstavnika radnika, u tvornicama koje su proizvodile ratnu opremu. Ti su se komiteti nakon rata raspali. Njemačka je vlada također stvorila radničke komitete u vrijeme I svjetskog rata (1916), s izraženim ciljem da komiteti pridonese boljem razumijevanju između radnika i poslodavaca. Za razliku od Britanije i Francuske, Njemačka je bila poražena u ratu i u njoj su događaji krenuli drugim tokom. Poraz i golemi utjecaj ruske revolucije potakli su njemačku revoluciju (1918). Radnički i vojnički savjeti pojavili su se po cijeloj zemlji. Nasmrt uplašeni poslodavci bili su spremni otići vrlo daleko samo da izbjegnu potpuni socijalizam. I tako se dogodilo da je Njemačka postala prva kapitalistička zemlja u čiji je ustav (srpanj 1919) u »osnovna prava« građana uključeno i ovo pravo: »Da bi zaštitili svoje društvene i ekonomske interese, radnici i namještenici imaju pravo da budu zastupljeni u radničkim savjetima u svakoj tvornici, i u regionalnim radničkim savjetima organiziranim za svako industrijsko područje i u saveznom radničkom savjetu«.

Na osnovi ustava donesen je 1920. godine zakon kojim tvornički savjeti (*Betriebsräte*) postaju obavezni u svim poduzećima sa 20 ili više zaposlenih. Savjeti su trebali nadzirati funkcioniranje kolektivnih ugovora, sklapati sporazume o uvjetima rada i problemima koji nisu bili regulirani širim sporazumima, paziti na primanje i otpuštanje radnika; oni su također trebali savjetovati poslodavca kako da poveća efikasnost i organizaciju proizvodnje. Međutim, ustavni zakoni predstavljaju mrtvo slovo na papiru ako ih ne podupiru aktivne društvene snage. Njemački radnički pokret toga vremena bio je duboko podijeljen, i u svojoj sindikalnoj i u svojoj političkoj grani. Većina koja je držala vlast bila je neodlučna, kompromisna, oklijevala je. Državna birokracija bila je neprijateljski raspoložena. U takvoj su situaciji poslodavci dobili vremena za predah. Rezultati revolucije bili su postupno potkopani — u čemu je kriza od 1924. igrala ne malu ulogu — i zatim likvidirani. Taj je proces završen u svibnju 1933, kad su sindikati i radnički savjeti ukinuti, što je označilo dolazak fašizma.

Što se tiče ostalih evropskih zemalja, dovoljno je spomenuti da su u razdoblju 1919—1922. godine iz sličnih razloga bili doneseni slični zakoni u Austriji, Čehoslovačkoj i Norveškoj. U Jugoslaviji, zakon o zaštiti radnika (1922) predviđao je izbor *radničkih povjerenika* u poduzećima sa zadatkom da štite radničke interese i surađuju s poslodavcima. Stav poslodavaca i sindikata sveo je tu odredbu vrlo brzo na puku formalnost. Sa zaostatkom od deset godina i nakon jednog razdoblja štrajkova, do sličnog rješenja došla je vlada Narodnog fronta u Francuskoj u 1936; radničkim delegatima (*délégués ouvriers*) priznato

je pravo da se sastaju s upravom svaki mjesec. U Sjedinjenim Državama sindikat i uprava počeli su nešto drugačiju suradnju u vezi s problemima proizvodnje na jednoj od željeznica 1920-ih godina, kad je sindikat nastojao smanjiti troškove poslovanja da bi se osigurao rad za željezničke radionice. Druge tvrtke i sindikati eksperimentirali su sa sličnim idejama do 1929. godine, kad je kriza uništila eksperimente te vrste. Desetljeće poslije sindikat metalaca izradio je sasvim uspješne planove suradnje u određenom broju manjih poduzeća za proizvodnju i obradu čelika. Te sheme preživjele su rat i dalje su funkcionirale u nekih tridesetak tvrtki.⁶³

Prvi radnički savjeti u Sjedinjenim Državama pojavili su se na prijelomu stoljeća. Do 1926. postojali su u nešto više od 300 kompanija, uključujući velike tvrtke kao Bethlehem Steel, General Electric, International Harvester i Westinghouse. Ali njihov broj nije se povećavao. Simptomatično je da je zakonodavstvo 1930-ih godina, koje je podržavalo sindikate, spriječilo razvoj radničkih savjeta. Vođe sindikata nazivali su ih »sindikativna kompanija« i godine 1937. Vrhovni sud stavio ih je izvan zakona jer su pripadali »udruženjima namještenika koja su osnivali, kontrolirali i na njih utjecali poslodavci«. Očito, »klasna suradnja« nije bila poželjna. Tako su američki zakonodavci i sindikalno vodstvo nehotice prihvatili »ispravan klasni stav« evropskih radikala. Poslije ćemo razmotriti posljedice takvog stava.

Drugi putokaz u razvoju radničkog sudjelovanja u upravljanju predstavlja drugi svjetski rat. Slično kao i prvi svjetski rat, on je inicirao ciklus, samo u znatno većim razmjerima. Opet su vlade tražile suradnju s radnicima da bi povećale ratnu proizvodnju te su zajednički proizvodni komiteti uspostavljeni u različitim zemljama (Britaniji, Sjedinjenim Državama, Kanadi). I opet je Britanija bila pobjednik, a Njemačka poražena, uz spontani razvoj u prvoj zemlji i zakonodavne mjere u drugoj. I opet su britanski rudari očekivali samoupravu, a — umjesto toga — dobili su zajedničko savjetovanje. Međutim, bilo je i nekoliko sasvim novih trenutaka, od kojih su najvažniji velike nacionalizacije u nekim zemljama i potpune nacionalizacije u određenom broju drugih (u istočnoevropskim i u azijskim zemljama Dalekog istoka). A u svim nacionaliziranim industrijama zajedničko savjetovanje između radnika i uprave uvedeno je kao nešto što se samo po sebi razumije.

U Britaniji, dva nacionalna sporazuma za vrijeme rata dali su obrazac za osnivanje tvorničkih komiteta. Komiteti su trebali imati savjetodavnu ulogu i pružati mogućnost za redovitu razmjenu gledišta između poslodavaca i namještenika o socijalnim i proizvodnim problemima, uz ograničenje da o uvjetima zapošljavanja pregovara sindikat u ime radnika. U 1947. godini, Zajedničko nacionalno savjetodavno vijeće preporučilo je organizacijama poslodavaca i sindikatima da uspostave savjetodavnu mašineriju tamo gdje ona još ne postoji. Preporuka je naišla na odaziv i nekoliko godina poslije bilo je više stotina tvorničkih komiteta u Britaniji.

U Njemačkoj ne samo da je ponovo oživjelo zakonodavstvo vajmarskog razdoblja nego se otišlo i korak dalje: od zajedničkog savjetovanja do suodlučivanja (*Mitbestimmung*). U dvije bazične industrije — industriji ugljena i čelika — sindikati su postigli paritet za radničke predstavnike u nadzornom odboru (*Aufsichtsrat*), tijelu koje imenuje

upravni odbor. Štoviše, jednog od obično tri člana upravnog odbora, personalnog direktora (*Arbeitsdirektor*), imenuje sindikat (zakon iz 1951). U drugim industrijama radnički predstavnici još su u manjini, iako ta manjina (trećina) može biti veća nego u vajmarskom razdoblju. Tvornički savjeti (*Betriebsräte*), koji predstavljaju i radnike i službenike, moraju se izabrati u svim poduzećima koja stalno imaju 5 ili više zaposlenih (zakon iz 1952). Radi promicanja suradnje između tvorničkog savjeta i poslodavca u poduzećima s više od stotinu zaposlenih moraju se osnovati privredni odbori (*Wirtschaftsausschuss*), u koje svaka strana imenuje polovicu članova.

U Francuskoj, zakonom iz 1946. poduzeća s više od 50 zaposlenih obavezna su osnovati tvorničke komitete (*comité d'entreprise*), koji zastupaju manualne radnike i tehničko osoblje. Svaku značajniju odluku mora odobriti komitet. Ako dođe do neslaganja, predmet se šalje arbitraži.

Švedski sindikati i udruženja poslodavaca postigli su 1946. godine sporazum kojim se sva poduzeća s više od 25 namještenika obavezuju osnovati savjete poduzeća. Zadatak tih savjeta može se u najširem smislu označiti kao zajedničko savjetovanje o svim važnijim problemima. Bit će zanimljivo napomenuti da su se 1923. godine, kad je jedan kraljevski komitet s E. Wigforssom na čelu predložio formiranje sličnih zajedničkih proizvodnih komiteta, i sindikati i poslodavci su se usprotivili, i od toga nije bilo ništa. Od svršetka drugog svjetskog rata do 1950. godine savjeti poduzeća osnovani su u 2650 poduzeća, koja zapošljavaju 600.000 radnika.⁶⁴ Slični zajednički savjetodavni komiteti uvedeni su u Norveškoj (1945) i Danskoj (1947) na temelju sporazuma sindikata i poslodavaca, a u Finskoj posebnim zakonom (1946). U Austriji su tvornički savjeti ponovo uvedeni zakonom iz 1948, a za razliku od 1919, dobili su i pravo sudjelovanja u upravljanju. U Belgiji, savjeti poduzeća (*conseils d'entreprise*) uvedeni su zakonom iz 1948, a u Nizozemskoj su slični savjeti (*ondernemingsraad*) uvedeni 1950. Nešto poslije, 1966. godine, interne komisije poduzeća (*commissioni interne d'azienda*) osnivaju se u Italiji. Različiti oblici zajedničkog savjetovanja razvijeni su i u istočnoevropskim etatističkim zemljama. U Sovjetskom Savezu se 1957. godine i poslije pokušalo ponovo oživjeti zamrle proizvodne konferencije, i na kraju je, 1973. godine, napokon izdan jedan dekret u njihovu korist.

U nizu zemalja, predratna praksa zajedničkog savjetovanja nastavljen je i poslije rata, a tamo gdje prije nije postojala uvedena je prvi put. U 1951. godini Međunarodni ured rada registrirao je više od 30 zemalja sa *stalnim* organima radničkog sudjelovanja u upravljanju. Njihova praksa različita je od zemlje do zemlje, ali ti organi imaju zajedničku karakteristiku: osim nekoliko iznimaka, sudjelovanje radnika ograničeno je na zajedničko *savjetovanje*. Ipak, bio je to tek početak. U toku iduća dva desetljeća pokret participacije je ojačao i osvojio nova područja. Razvoj je redovito išao u smjeru suodlučivanja, povremeno čak i na paritetnoj osnovi.

Nakon II svjetskog rata, pokret za radničko sudjelovanje u upravljanju proširio se i na izvanevropske zemlje. Alžir je već bio spomenut. Za vrijeme prve godine nezavisnosti, u Indiji je donesen zakon koji propisuje da odgovarajuća državna vlada može od poslodavca zahtije-

vati osnivanje tvorničkog komiteta, sastavljenog od predstavnika poslodavaca i radnika, koji obavlja savjetodavnu funkciju. Godine 1957. izrađen je nacrt dobrovoljnih savjeta zajedničkog upravljanja, zasnovan na ideji da je »u socijalističkoj demokraciji rad partner u ostvarivanju zajedničkog zadatka razvoja. (...) Radnici i tehničari trebaju se zajednički savjetovati i, kad god se može, progresivno uključivati u upravljanje«. ⁶⁵ Do 1969. osnovano je oko 150 savjeta zajedničkog upravljanja i 3133 tvornička komiteta. Pakistan zahtijeva predstavnika radnika u upravnom odboru u svim poduzećima s više od 50 zaposlenih. U Boliviji je 1960. izdan dekret o zajedničkim savjetima, a nakon revolucije 1963. još jedan dekret o radničkoj kontroli. U Tanzaniji su savjetnički radnički komiteti uvedeni 1964, a 1970. su u javnim poduzećima osnovani radnički savjeti. U Turskoj, Egiptu i Siriji participacija je uvedena u javnim poduzećima. Zakonom iz 1966. u Venezueli je omogućeno zastupanje radnika u upravnim odborima državnih poduzeća. Zambija, Demokratska Republika Kongo i ostale zemlje, eksperimentiraju s različitim oblicima participacije.

Poseban oblik sindikalizma razvio se u Izraelu, zemlji s mješovitom privredom u kojoj prevladava javni sektor. Ovdje je federacija sindikata Histadrut najveći industrijski koncern u zemlji, koji zapošljava četvrtinu aktivnog stanovništva. Histadrut je dokazao — iako se prije to činilo nemogućim — da sindikati mogu istovremeno djelovati i kao pregovarački posrednici i kao poslodavci. Godine 1945. Histadrut je uveo zajedničke proizvodne komitete, sastavljene od predstavnika radnika i uprave, u svojim vlastitim poduzećima, a zatim je postigao sporazum s udruženjem privatnih proizvođača o promicanju proizvodnih komiteta u privatnim poduzećima. Međutim, taj pokušaj je propao zbog otpora upravljačkih struktura i zbog nezainteresiranosti radnika. Ti su naponi obnovljeni 1956, kad je prihvaćen plan o zajedničkim savjetima, koji je trebao omogućiti kontrolu cijelog poslovanja unutar poduzeća, osim pitanja nadnica i dobiti. Ideja je bila da se uvede suodlučivanje, ali ono što je na kraju proizašlo bilo je zajedničko savjetovanje.

Druga specijalna odlika izraelske privrede je kibuc. Riječ *kibuc* dolazi od hebrejske riječi *kutzah*, što znači »grupa«. Prvi je kibuc osnovan 1909. godine. Kibuci se iz početka javljaju kao ruralne zadružne naseobine, ali se poslije počinju baviti i proizvodnjom. Oni proizvode trećinu ukupnih poljoprivrednih proizvoda i nešto manje od desetine industrijskih proizvoda zemlje. Kibuci variraju u veličini od 40 ili 50 članova, do čak 1000 članova, iako ih većina ima između 250 i 500 članova. Oni predstavljaju najradikalniji oblik samoupravljanja koji danas postoji. Cilj je potpuna identifikacija pojedinca s društvom. Svi članovi sudjeluju u donošenju odluka, upravljačke funkcije obavljaju se po načelu rotacije a potrebe članova se zadovoljavaju na ravnopravnoj osnovi preko komunalnih ustanova. Međutim, kibuci zapošljavaju manje od 4 posto aktivnog stanovništva i ne povećavaju taj udio.

Poput većine kibuca, čileanski *asentamientos* su poljoprivredne naseobine. Oni su osnovani na zemlji stečenoj agrarnom reformom između 1964. i 1970. te su se nakon nekoliko godina prijelaznog razdoblja razvili u samoupravne zadruge s nedjeljivim vlasništvom. U toj

zemlji se razvio i jedan spontani pokret u području proizvodnje, koji predstavlja istinsko radničko samoupravljanje, a koji su ignorirali i podjednako zamrzili i vlada, i opozicija, i sindikati. Od 1968. radnici zauzimaju, jedno za drugim, poduzeća koja su napustili njihovi vlasnici, zatim ona pod stečajem ili na rubu stečaja, ili ona koja jednostavno nisu uspješno poslovala. Radnici preuzimaju upravu, nastavljaju proizvodnju i, kao po pravilu, izbjegavaju stečaj i poboljšavaju rezultate poslovanja. Do 1972. osnovano je stotinu takvih *empresas de trabajadores* (radničkih poduzeća), koja su zapošljavala oko 10.000 radnika. U međuvremenu, vlada i sindikati postigli su sporazum o uvođenju mašinerije zajedničkog savjetovanja s elementima suodlučivanja u javnom sektoru. Vojni udar prekinuo je taj razvoj, ali se nova poduzeća u vlasništvu radnika i dalje neprekidno osnivaju.

Susjed Čilea, Peru, također je proveo agrarnu reformu i uspostavio samoupravne seljačke zadruge. Nova vojna vlada, koja je vojnim udarom 1968. godine zbacila civilnu, ponijela se vrlo neortodoksno i nevojnički. Vlada je izložila svoju socijalnu filozofiju otprilike ovako: Zapadni kapitalizam je stvorio nepodnošljive socijalne razlike, usporio privredni razvoj i pretvorio zemlju u ekonomsku koloniju. Stoga je kapitalizam, kako god ga reformirali, neprihvatljiv. Istočni komunizam je stvorio totalitarno društvo u kojem je politička sloboda radnih ljudi uništena ili vrlo ograničena, i stoga je jednako neprihvatljiv. Srećom, ne postoje samo dvije alternative kao što su ljudi nekad vjerovali. Treća alternativa, samoupravno društvo — *democracia social de participación plena* (socijalna demokracija s punom participacijom) — predstavlja alternativu za koju se treba opredijeliti. Nacionalizacije velikog opsega, osnivanje poljoprivrednih zadruga i samoupravljanje u industriji šećera bili su prvi koraci. Što se tiče privatne industrije, vlada je primijenila vrlo originalnu ideju: poduzeća su imala zakonsku obavezu da svake godine izdvajaju određeni postotak profita u jedan nedjeljivi rezervni fond kojim upravljaju zaposleni radnici. Svi zaposleni radnici predstavljaju radnu zajednicu *comunidad laboral*. Kako raste udio kapitala koji pripada radnoj zajednici, proporcionalno se povećavaju i glašaćka prava radničkih predstavnika u upravi. Ta zamisao, inteligentno i uspješno primijenjena, ne zahtijeva za razvlaštenje kapitalista ništa drugo osim čisto kapitalističkih mehanizama. Ali, zemlja se suočila s neočekivanim privrednim teškoćama. Predsjednik Velasco Alvarado, inicijator reformi, maknut je s dužnosti, i širenje sektora kojim upravljaju radnici je zaustavljeno.

I napokon, preostaje nam da zabilježimo prvi uspješan pokušaj uspostavljanja radničkog samoupravljanja u nacionalnim razmjerima. Jugoslavensku revoluciju omogućio je i pojačao narodnooslobodilački rat u godinama 1941—45. Kako partizansko ratovanje zahtijeva mnogo lokalne inicijative i domišljatosti, prvi organi lokalne samouprave i prve samoupravne partizanske tvornice organizirane su još 1941. godine. Međutim, odlučujuće razdoblje dolazi prvih pet godina nakon oružane revolucije. Zakonom iz 1945. predviđalo se da *radnički povjerenici*, kao legalni predstavnici radnika, uspostave kontakt s upravom poduzeća, državnim organima i sindikatom radi zaštite društvenih i ekonomskih interesa radnika i pomaganja u unapređivanju proizvodnje. Sljedeće godine najveći dio privrede bio je nacionaliziran, a 1948. go-

dine nacionalizacija je završena. U međuvremenu su radnički povjerenici prestali postojati i umjesto njih sindikalne podružnice dobile su legalno pravo da izlaze s prijedlozima pred upravu. To je bio korak natrag od kontrole k savjetovanju, pomalo opasan korak koji je podsjećao na sovjetski razvoj u razdoblju 1917—1920. Međutim, već 1949. godine dolazi do nove promjene: u određenom broju poduzeća savjetovanje između uprave — većinom ljudi koji su i sami aktivno sudjelovali u revoluciji — i radnika bilo je spontano uvedeno. Usporedno, divljački napad Kominforma, započet sredinom 1948. i nastavljen u nekoliko idućih godina, djelovao je kao snaga koja je kočila polarizacijski proces. U prosincu 1949. godine vlada i sindikati zajedno izdaju instrukciju za formiranje radničkih savjeta kao savjetodavnih tijela. Savjeti su izabrani u 215 većih poduzeća. Ubrzo su i druga poduzeća zahtijevala isti privilegij, i do sredine 1950. već je postojalo 520 savjeta. U lipnju 1950. godine Narodna skupština donijela je zakon kojim se savjeti iz savjetodavnih pretvaraju u upravljačka tijela. Radni kolektiv svakog poduzeća izabire *radnički savjet* koji, tako dugo dok uživa povjerenje birača, predstavlja vrhovni organ za vođenje politike poduzeća. Savjet izabire svoj izvršni komitet, *upravni odbor*, čija je dužnost da se brine o svakodnevnom provođenju politike savjeta; stvarno izvršavanje direktiva i posao rutinske koordinacije djelatnosti poduzeća prepušteno je direktoru i stručnom tehničkom i administrativnom osoblju. Tim zakonskim aktom davnašnja antiteza uprava—radnik nije odjednom iščezla, ali su stvoreni uvjeti za njezino razrješavanje. Do 1950. godine već je postalo prilično jasno da, općenito, birokratska organizacija dovodi do neefikasnosti i neželjenih društvenih odnosa, te je tako uvođenje radničkog upravljanja očistilo teren za niz institucionalnih promjena koje su slijedile. Dalji razvoj u ostalim područjima društvenog života pridonio je daljem učvršćivanju nove organizacije industrije. Samoupravljanje proizvođača prošireno je izvan granica neposrednog radnog mjesta time što su svi predstavnički organi, od lokalnih pa do savezne skupštine, dobili drugi dom — *vijeće proizvođača*. U 1953. godini promjena ustava registrirala je nove institucije. *Radničko upravljanje postalo je dio društvenog sistema.*

Jugoslavensko rješenje ne treba promatrati kao svršetak jednog procesa, nego prije kao obećavajući početak razvoja istinski samoupravnog društva. Čini se da se samoupravljanje na razini poduzeća do danas već prilično dobro utemeljilo u Jugoslaviji. Ono što preostaje jest da ga se proširi na ostale razine i, osobito, da se razvije jedan jednako nov politički sistem, primjeren samoupravnom društvu.

VI. Evaluacija

Povijesno i logično moguća su dva pristupa sudjelovanja radnika u upravljanju: jedan negativan, obuzdavajući; i drugi pozitivan, izgrađujući. Prvi se razvio prije, a zasniva se na ovakvom razmišljanju i postupcima. Poslodavci i radnici predstavljaju dvije društvene klase s antagonističkim interesima. Viši profiti podrazumijevaju niže nadnice, i obrnuto. Prema tome, normalno stanje stvari je klasni rat, vođen više ili manje civiliziranim sredstvima. Na toj osnovi, stvoreni su sindikati

kao borbene organizacije radničke klase. U radikaliziranim situacijama, kada su klasne napetosti pojačane, tradicionalno zajedničko pogađanje potiskuju zahtjevi za *radničkom kontrolom*. »Radnička kontrola« se tako može koristiti kao izraz koji opisuje negativan, obuzdavajući pristup participaciji. Njegovi povijesni korijeni analizirani su u odjeljku o revolucijama. On se odnosi na agresivno posizanje sindikata ili neslužbenih skupina za upravljačkim pozicijama u kapitalističkoj sredini. Snagom svojih organizacija radnici utjeruju ustupke od poslodavaca. Oni ne iznose pozitivne prijedloge za vođenje poslova — poslovanje je isključivo pravo uprave, pa radnici nisu pozvani da bilo šta predlažu; oni ne preuzimaju nikakvu odgovornost — poduzeće nije njihovo vlasništvo; oni određuju što se *ne može* raditi, ograničavajući tako proizvoljnu moć poslodavca, i oni pokušavaju maksimizirati svoj udio u kolaču. Tako dugo dok postoji kapitalizam (ili etatizam) ne može biti suradnje. Kako se kapitalizam ne može ukinuti preko noći, takav stav često pridonosi ovjekovječenju kapitalizma. Suvremeni zagovaratelj radničke kontrole E. Mandel ovako je formulirao njezina četiri glavna cilja: (1) pristup financijskim dokumentima (Otvorite knjige!); (2) kontrola sistema nagrađivanja; (3) kontrola brzine rada, i (4) kontrola otpuštanja radnika i neprihvatanje zatvaranja tvornica. »Mi zahtijevamo punu kontrolu i pravo veta za radnike. Ali odbacujemo makar i atom odgovornosti za kapitalističko upravljanje poduzećima.«⁶⁶ U skladu s tim stavom, suodlučivanje i samoupravljanje je moguće samo u socijalizmu.

Iako su interesi poslodavaca i radnika u osnovi suprotni, oni to baš nisu potpuno. Postoje neka područja — na primjer, socijalne službe, sigurnost i pitanja zdravlja — gdje interesi nisu suprotni i gdje je suradnja moguća. Tako, dok će pogađanje o nadnicama i uvjetima rada u većini slučajeva ostati u nadležnosti sindikata, radnici dorasli tom zadatku počet će sudjelovati u odlučivanju o nespornim stvarima. Tako će negativnu kontrolu nadopuniti konstruktivna participacija. Participacija prolazi kroz tri stadija: *zajedničko savjetovanje*, *suodlučivanje* i *samoupravljanje*. Prvi stadij ostavlja kapitalistički i etatistički sklop netaknutim, ali omogućuje jedan značajan psihološki napad na upravljačku autokraciju. Drugi stadij već podrazumijeva sudjelovanje u vlasti i predstavlja početak kraja. Potrebno je shvatiti, da su prva dva stadija prijelazni i stoga krajnje nestabilni.⁶⁷ Stabilnost se postiže u trećem stadiju, koji je moguć jedino u socijalizmu. Većina razvijenih zemalja, i kapitalističkih, i etatističkih, u prvom su stadiju. Dakako, do 1977. devet zemalja (Zapadna Njemačka, Švedska, Norveška, Danska, Austrija, Nizozemska, Francuska, Luksemburg i Španjolska) imalo je zakone koji zahtijevaju predstavljanje radnika u nadzornim i upravnim odborima većih kompanija — što je već suodlučivanje. U pravilu su predstavnici radnika još u manjini, ali vrše se snažni pritisci prema paritetnoj i većinskoj zastupljenosti.

U procjenjivanju razvoja sudjelovanja radnika u upravljanju, sljedećih pet aspekata problema čine se važnim.

1) *Motivacije* za uspostavljanje zajedničke savjetodavne mašinerije mogu se svrstati u četiri kategorije. Revolucionarni pritisak odozdo prisiljava poslodavce i vladu da ublaže upravnu diktaturu. Kako je riječ o oštrom sukobu interesa, rezultat borbe mora biti pravno sankcioniran da

bi bio stalan (iako se pravne sankcije često pokazuju kao fikcije). Njemački slučaj tipičan je za ovu situaciju.

Nadalje, za vrijeme modernih totalitarnih ratova vlade su životno zainteresirane da povećaju proizvodnju pa zbog toga konstruiraju i promiču sheme zajedničkog savjetovanja da bi premostile jaz između poslodavaca i radnika. Taj je slučaj tipičan za britansku i američku praksu. Što se tiče te posljednje, jedna studija Međunarodnog ureda rada kaže: »Opća svrha radničko-upravnih proizvodnih komiteta bila je povećati količinu i poboljšati kvalitetu ratne proizvodnje zajedničkim naporom radnika i uprave u svakom pogonu«. U kojoj je mjeri taj cilj bio postignut, vidi se iz ove ocjene iste studije: »Iako ima malo sumnje da su komiteta dali značajan doprinos proizvodnji pogona, određeni broj komiteta nije pomogao u onom opsegu u kojem se to očekivalo...«⁶⁸ Nekih 5000 komiteta bilo je osnovano po pogonima s ratnim narudžbama. Najveći dio njih nestao je poslije završetka rata.

Treći tip motivacije susrećemo kod individualnih poslodavaca koji nisu prisiljeni zakonom da prihvate zajedničko savjetovanje. Oni ga prihvaćaju prije svega iz ekonomskih razloga. To dobro potvrđuje izvjava C. G. Renolda, koji je i sâm poslodavac s uspješnim zajedničkim savjetovanjem u svom poduzeću: »U prvom redu treba istaknuti da je cijeli razvoj imao svoje porijeklo u vrlo praktičnoj potrebi — potrebi koju je uprava osjećala za tješnjom vezom sa svojim ljudima radi glatkog funkcioniranja posla.«⁶⁹ Ta se potreba javlja kad poduzeće preraste upravu jednog čovjeka.⁷⁰ Ona postaje nužna u uzburkanim vremenima rata i industrijskog nemira. A kad je jednom tvornički savjet osnovan, vjerojatno je da će nastaviti djelovati i u kasnijem razdoblju vojničkog i industrijskog mira. Treba uočiti još jedan efekt rata: rat povećava samosvijest eksploatirane klase i humanizira članove viših društvenih slojeva, stvarajući tako psihološki most između ta dva svijeta.⁷¹ Zatim, pojavljuje se i određen mali broj poslodavaca koji su zainteresirani za zajedničko savjetovanje kao takvo jer ga smatraju institucijom koja humanizma. Taj ovenovski tip poslodavaca, koji prije praktički nije postojao, vjerojatno će se povećati u omjeru u kom se suprotni društveni pritisak — njima socijalno jednakih i društvenog sistema u cjelini — smanjuje. Primjer pojedinih poslodavaca, ponavljane intervencije vlade, stalno poboljšavanje obrazovnog standarda radnika, stvaraju postupno atmosferu u kojoj zajedničko savjetovanje postaje neophodan dio upravne rutine. Čini se da se upravo to događa u današnjoj Britaniji, kako to pokazuje pojava još jednog tipa poslodavaca: u većini poduzeća koja je posjetila istraživačka ekipa Nacionalnog instituta za industrijsku psihologiju »činilo se da se zajedničko savjetovanje smatra modernom tehnikom za poboljšavanje odnosa između radnika i uprave.«⁷²

Četvrti tip motivacije je relativno novijeg datuma. U Britaniji i Italiji, na primjer, poslodavci tjeraju sindikate da preuzmu upravljačke odgovornosti kao sredstvo očuvanja mira među radnicima. Kada kompanije u kriznoj situaciji jedva posluju na granici profita, čak i kratkotrajan štrajk može ih izbaciti iz poslovanja. Tako je sudeći po predstavniku Konfederacije britanskih industrija, suodlučivanje neka vrsta posljednjeg utočista za smanjivanje broja industrijskih sporova i povećavanje konkurentnosti na svjetskom tržištu.

Konkurencija je bit kapitalizma; dosljedno tome, ništa neće spriječiti kapitalistička poduzeća da konkuriraju čak i u području poboljšavanja odnosa s radnicima. To zvuči paradoksalno, ali isto tako su paradoksalni i uvjeti pune zaposlenosti u kapitalizmu. Naravno, ako se provodi dosljedno, takva konkurencija mora konačno dovesti do razbijanja kapitalističkih odnosa; to, međutim, neće biti ništa više od jedne paralelne pojave, koju je Schumpeter opisao kao »kreativno razaranje«, tj. razaranje profita konkurencijom potaknutom da bi se profiti povećali.

Nacionalizirane industrije i nacionalizirane privrede predstavljaju poseban slučaj. Tu je zajedničko savjetovanje neophodan minimum da bi takvi sistemi uopće funkcionirali — to jest, da bi bili društveno prihvatljivi. Jedini razvoj koji se može zamisliti je stalno povećavanje sudjelovanja radnika u upravljanju, bilo da im to dobrovoljno omogući vladajuća birokracija, bilo da to radnici izbore revolucionarnim sredstvima.

2) Što se događa s *disciplinom* u organizaciji u kojoj je izvršna vlast potkopana time što svatko ima pravo i mogućnost postaviti pitanje ispravnosti narednja odzgo pozivom na svoj vlastiti skup kriterija? To je upravo prvo pitanje koje će naša veberijanski nastrojena generacija postaviti u vezi s praktičnom ostvarljivošću shema radničkog upravljanja. Jer, nije li točno da efikasna organizacija zahtijeva poslušnost, gdje se poslušnost može definirati kao odabiranje »postupka kod kojeg osnova za akciju postaje sâm sadržaj naredbe?«⁷³

U stvarnosti, međutim, literatura o zajedničkom savjetovanju i radničkom upravljanju,⁷⁴ uključujući i najdetaljnije studije, ne upozorava na postojanje nekog »problema discipline«. Ne mogu učiniti ništa bolje nego citirati svjedočanstva dvojice poslodavaca: »Kada sam prvi put odlučio uvesti zajedničko savjetovanje na vrlo širokoj osnovi u vlastitoj tvornici« — piše G. D. Walpole — »mnogi moji kolege poslodavci rekli su mi da prodajem propusnicu neprijatelju i da će prvi rezultat biti da će tvornička disciplina otići do vraga. Nakon dvogodišnjeg iskustva ustanovio sam, naprotiv, da se tvornička disciplina toliko poboljšala da se gotovo ne može prepoznati, i da se o svim ostalim legitimnim interesima vlasništva vodilo računa u tolikoj mjeri u kojoj to prije četiri godine uopće nisam smatrao mogućim: proizvodnja je porasla, izostanaka je manje, škart je smanjen, a dragocjeno vrijeme uštedeno.«⁷⁵ C. G. Renold objašnjava misterije tog fenomena: »Potreba da se direktorski autoritet zasniva na razumu, a ne na arbitrarnoj vlasti — što je implicirano u cijeloj filozofiji zajedničkog savjetovanja — povećala je taj autoritet.«⁷⁶

Jedva je potrebno dodati da isto vrijedi u još većem opsegu za sistem zasnovan na filozofiji samoupravljanja. Jedna misija Međunarodne organizacije rada u Jugoslaviji utvrdila je 1960. godine da, »dok je samoupravna mašinerija za radne odnose smanjila prijašnje ovlasti nadzornog osoblja, ne čini se da je naučila njihovom autoritetu... Ona je nesumnjivo ojačala položaj kolektiva u odnosu prema upravi, ali ne čini se da je potkopala radnu disciplinu.«⁷⁷ U Čileu je utvrđeno da se disciplina radnika povećala nakon uvođenja samoupravljanja.⁷⁸ Samoupravljanje zamjenjuje poslušnost odgovornošću, vršenje arbitrarne vlasti sporazumijevanjem. Uklanjanje kapitalističku ili biro-

kratsku dvojnost i polarizaciju interesa, samoupravljanje smanjuje napetost i poboljšava koordinaciju.

3) *Uspjeh* zajedničkog savjetovanja bio je dosad prilično ograničen, a razloge za to nije teško utvrditi. Uspjeh njemačkih tvorničkih savjeta vajmarskog razdoblja McKitteric i Roberts ocjenjuju zapažanjem da su savjeti »bili korisni u zaštiti radničkih interesa, ali da nisu postigli stvarno ništa u pogledu istinskog sudjelovanja u upravljanju«. Za poslijeratni razvoj isti autori kažu: »Gdje radnički savjeti postoje, opće je iskustvo da su namještenici bili vrlo zainteresirani za njihovu djelatnost...«⁷⁹

U Britaniji su široke mase radnika još apatične, ali četiri petine radničkih predstavnika u savjetima podržavaju tu instituciju i živo se za nju interesiraju. Također je značajno da je iskustvo u zajedničkom savjetovanju navelo direktore, više rukovodioce i radničke predstavnike da zauzmu povoljnije gledište u 37,48, odnosno u 58 posto slučajeva, a nepovoljnije samo u 9,5 odnosno u jedan posto slučajeva, u usporedbi s gledištem koje su u početku imali o zajedničkom savjetovanju.⁸⁰

4) Zatim, tu je i problem *osnovnog odnosa* između kapitala i rada. Te dvije suprotne strane odražavaju se u samom terminu *zajedničko savjetovanje*. Inicijativa poslodavca da uvede zajedničko savjetovanje u svom poduzeću predstavlja dosta često smišljen pokušaj da se anticipira ili sputa razvoj sindikalne organizacije.⁸¹ Pa čak i kad to nije cilj, zajedničko savjetovanje povećava lojalnost prema poduzeću, a ta lojalnost i lojalnost prema vlastitoj klasi dvije su različite lojalnosti koje se čak i sukobljuju.⁸² Ta institucija proizvodi radničke vođe koji nisu sindikalni funkcionari i koji su tako izvan dohvata sindikalne mašinerije. Prirodno je da sindikati neće biti entuzijastički raspoloženi prema prijedlozima da budu ortaci i često će im se suprotstavljati. S druge strane, ako sindikat ili tvornički povjerenici traže sudjelovanje u zajedničkim komitetima, poslodavci će se uplašiti da njihove prerogative ne budu okrnjene. Beznadnost situacije leži u činjenici što su obje strane u pravu kada se plaše. Kako se poslodavci u osnovi protive predavanju svoje arbitrarne vlasti, a sindikati u osnovi nisu voljni da preuzmu odgovornost organizacije proizvodnje — jer ništa ne dobivaju, a gube svoju nezavisnost zajedno s kontrolom lojalnosti članstva — vjerojatno je da će se status quo produžiti i da će potencijalne promjene biti spriječene. Logika situacije je takva da sindikati zajedno s poslodavcima kuju zavjeru protiv radnika, zavjeru koja postaje sasvim otvorena u nemirnijim vremenima.⁸³ To baca novo svjetlo na događaje koje smo prikazali: strahovite društvene snage suprotstavljale su se i suprotstavljat će se sudjelovanju radnika u upravljanju.

5) Sindikalni paradoks predstavlja još jednu ilustraciju funkcioniranja *birokratskih struktura*. Da bi se zaštitili u jednom svijetu polariziranih interesa, svijetu čije su institucije protiv njih, radnici izgrađuju snažne birokratske organizacije: sindikate i partije. Kad su jednom te organizacije izgrađene, one poprimaju odvojene interese koji su različiti od interesa onih na kojima se cijela struktura zasniva. U tome nema ništa etički lošeg, to se ne događa zbog toga što su vođe pokvareni. Takav je razvoj događaja potpuno prirodan i, u određenoj mjeri, neizbježan. Izlaz iz slijepe ulice logički je lagan. Organizaciju treba najprije upotrijebiti za uklanjanje osnovnog uzroka polarizacije interesa — u

ovom slučaju za uklanjanje privatne kontrole proizvodnje. A zatim birokratsko načelo organizacije treba zamijeniti samoupravom. Međutim, nije vjerojatno da će stvarni sindikati i socijalističke partije poći tim putem izravno i samoinicijativno. Budući da su postali dio društvenog sistema, s jasno definiranom ulogom u njemu, oni nisu skloni napustiti rutinski život i baciti se u neizvjesnosti potpune socijalizacije. Samoupravljanje, s druge strane, predstavlja ideju koja je toliko strana duhu birokracije, da je jasno da će naići na žestok otpor.⁸⁴

Međutim, situacija ne može ostati potpuno nepromijenjena. Nema razloga vjerovati da su privredni ciklusi izumrli. Ali ima nekog razloga vjerovanju da vlade industrijskih zemalja u drugoj polovici našeg stoljeća ne mogu sebi dopustiti da toleriraju veliku nezaposlenost a da ne riskiraju velike društvene erupcije. Liječenjem krize u proces se unosi prvi odlučni element promjene: povećana društvena kontrola. Njen je simbol — država blagostanja. Međutim, neprekinuta puna zaposlenost ima temeljito antikapitalistički efekt: ona rađa konkurenciju u poboljšavanju odnosa između uprave i radnika. Jer, poslodavci su vitalno zainteresirani da izbjegnu fluktuaciju radnika, da umaknu štrajkovima i da prebrode otpor prema uvođenju nove tehnike, a radnici se osjećaju sigurnima i zbog toga su aktivno svjesni svojih prava i mogućnosti.⁸⁵ Podižući status radnika, poslodavci postupno izručuju svoju aristokratsku vlast, čime njihova društvena funkcija gubi svoj sadržaj. Tako se drugi element uključuje u proces: povećavanje stupnja radničkog upravljanja. Nije vjerojatno da će se proces uvijek odvijati glatko. No, u slučaju revolucije trend razvoja je, kako smo vidjeli, još jasniji.

U toku 150 godina proteklih od prvog ovenovskog eksperimenta u New Lanarku odnosi između poslodavaca i radnika stalno su se mijenjali. Te promjene u odnosima dobro su izražene promjenama u karakteru sastanaka između poslodavaca i posloprimaca, karakteru koji, kako to točno zapaža britanski Nacionalni institut za industrijsku psihologiju, »posljednjih 150 godina pokazuje povijesni razvoj od izaslanstva i pregovaranja do konzultiranja.«⁸⁶ I, mogli bismo još sa svoje strane dodati, do izravnog upravljanja na kraju. Ta posljednja etapa razvoja nadilazi dvostrani karakter sastanaka i ujedinjava interese svih sudionika u instituciji samoupravljanja.

Proteklih pet desetljeća zajedničko savjetovanje uspostavljeno je u širokim razmjerima. U toku posljednjih dvadeset godina učinjeni su i prvi pokušaji da se otiđe korak dalje od pukog savjetovanja. To se odnosi na njemačko suodlučivanje, te na peruansku punu participaciju. Pojedinačna poduzeća također su se počela kretati prema suodlučivanju, ili čak prema stanju istinskog radničkog samoupravljanja.⁸⁷ U nekoliko evropskih zemalja pojavio se pokret komunističkih zajednica, po uzoru na tvornicu okvira satova u Boimondeauu u pokrajini Valence u južnoj Francuskoj.⁸⁸ Te samoupravne *radne zajednice* — taj je izraz iz početka zvučao dosta čudno, ali je poslije postao zakonski, čak i ustavni termin u Jugoslaviji i Peruu (*comunidad laboral*) — otišle su korak dalje od proizvođačkih kooperativa postupajući s proizvodnim vlasništvom kao s nedjeljivim društvenim vlasništvom, ukidajući rad za nadnicu i težeći punom razvijanju ljudskih mogućnosti svojih članova. Manje ambiciozan i manjih društvenih zahtjeva, ali ekonomski efikasniji, jest projekt Mondragón, sistem baskijskih zadruga osnovan 1956. godine.

On je dokazao da, uz odgovarajuće institucionalne uvjete, zadruge proizvođača mogu ne samo preživjeti a da ne degeneriraju nego i da se mogu brzo raširiti čak i u sredini kao što je Francova Španjolska.⁸⁹ Stav Katoličke crkve se izmijenio. Enciklika pape Ivana XXIII *Mater et Magistra* iz 1961. godine navodi: »Krećući se u smjeru koji su zadržali naši prethodnici, i mi osjećamo da su težnje radnika za aktivnim sudjelovanjem u životu poduzeća u kojima rade i čiji su dio, njihova legitimna prava... davanje odgovornosti radnicima u proizvodnim organizacijama, osim što odgovara legitimnim zahtjevima svojstvenim ljudskoj prirodi, ujedno je u suglasju s povijesnim razvojem na ekonomskom, socijalnom i političkom području.«

Participacija nije samo poželjna, ona je i ekonomski efikasnija od tradicionalne autoritarne uprave. Ekonometrijska mjerenja pokazuju da se efikasnost povećava participacijom.⁹⁰ Kapitalistička poduzeća pod stečajem ili na umoru u Britaniji, Sjedinjenim Državama, Latinskoj Americi ili drugdje, oživljavaju kad se pretvore u poduzeća kojima upravljaju radnici. Kad se pojave specifični ekonomski problemi, a tradicionalne mjere poslovne politike ne djeluju, pokušava se radničkim upravljanjem kao rješenjem. Turska vlada je pokušala unaprijediti poslovanje poslovično neunosnih industrija u državnom vlasništvu uvođenjem radničkog sudjelovanja u upravljanju. U sjevernoj Švedskoj vladina politika industrijalizacije je doživjela neuspjeh, jer bi privatne tvrtke dobile subvencije, ušle u to područje, i onda ponovo iz njega izašle, pod izgovorom da im poslovanje ne donosi profit. Prirodno je bilo zaključiti da treba osnovati poduzeća kojima će upravljati radnici i dati njima subvencije, jer ona ne bi napustila to područje. U Francuskoj participacija se smatra jedinom alternativom rastućoj birokratizaciji privrede. U Britaniji, gdje su suprotstavljene snage kapitala i rada došle u pat-poziciju, postupno raste svijest da se tradicionalna organizacija industrije mora zamijeniti nečim vrlo različitim ako se želi zaustaviti klizanje ekonomije. Pod pritiskom svojih članova, sindikati su počeli mijenjati svoje stavove. U izmijenjenim zakonima ili sporazumima između sindikata i poslodavaca, opseg zajedničkog savjetovanja redovito se povećava. Suodlučivanje je uvedeno u područje društvenog blagostanja, a ponekad i u ostala područja. Nema nikakve sumnje da se svijet ubrzano kreće u smjeru socijalističkog, samoupravnog društva.

Komparativna organizacija i efikasnost

Naša povijesna analiza otkrila je vrlo jasnu tendenciju razvoja društva u smjeru samoupravljanja. Da bismo razumjeli tu tendenciju, moramo identificirati činioce koji je određuju. Postoje bar tri takva faktora: organizacijska izvedivost, povećana ekonomska efikasnost i poželjnost novog društvenog poretka. Društvo koje je povijesno moguće, poželjnije i potencijalno efikasnije od raspoloživih alternativa, ujedno je i povijesno nužno. »Nužno« u ovom kontekstu upozorava na veliku vjerojatnost da će takvo društvo na kraju biti uspostavljeno. Ali velika vjerojatnost nije isto što i apsolutna sigurnost, a »na kraju« se može pokazati kao vrlo dugačak proces. Iz toga slijede dva zaključka: ako je naša analiza ispravna, samoupravni socijalizam nije utopijski san, nego ostvarljiv projekt. On se ipak neće automatski ostvariti. U ljudskom društvu događaji se zbivaju kao rezultat ljudske akcije. Socijalizam se može postići prije ili kasnije, i on može imati različite osobine, ovisno o primjerenosti te akcije. Osnovni preduvjet za uspješnu akciju je dobra teorija. Ova analiza triju određujućih faktora kretanja prema samoupravljanju dovest će nas do operativne definicije socijalizma. Kad se to jednom učini, postavljeni su temelji za smislenu teoriju.

I. Komparativna organizacija

A. KAPITALISTIČKI ORGANIZACIJSKI MODEL

Dva opća načela leže u osnovi alternativnih organizacija proizvodnih jedinica i cijelih društava: hijerarhija i participacija. Prva stvara klase i, u naše doba, kapitalistički ili etatistički društveni poredak. Druga podrazumijeva besklasnost i organizacijski je preduvjet za socijalizam.

Ta dva organizacijska načela nisu jednostavno logičke kategorije podobne za formalnu manipulaciju. Ne možemo jednostavno izabrati jednu ili drugu bez obzira na društveni kontekst. Stoga je opet potrebno provesti kratku povijesnu analizu. Povijesno gledano, načelo hijerarhije pojavilo se prije, a od dva oblika u kojima se pojavljuje, kapitalistička organizacija je starija.

Feudalno društvo bilo je društvo zavisnosti, prototip paternalističkog poretka. Kmet je bio potpuno ovisan o svom gospodaru, morao je za njega raditi i pokoravati mu se. Gospodar je, s druge strane, imao svoje vlastite obaveze: braniti selo, pomoći u slučaju nesreće, davati upute. Sasvim je prirodno da je u vrijeme ranog kapitalističkog razvoja ta paternalistička ideologija prevladavala. Čak je i jedan društveni reformator kao Robert Owen bio duboko paternalistički nastrojen. Vladajuća klasa, aristokracija, smatrala je dužnošću viših klasa da preuzmu odgovornost za živote siromašnih.

»Sudbinu siromašnih, u svim stvarima koje ih se zajednički tiču, treba rješavati za njih, tako da je oni sami *ne* rješavaju. Ne treba od njih zahtijevati ili poticati ih da misle za sebe, ili u određivanju njihove sudbine pridavati mnogo značenja njihovim vlastitim razmišljanjima ili predviđanjima. Pretpostavlja se da je dužnost viših klasa da misle za njih i da snose odgovornost za njihovu sudbinu... Više klase trebaju se savjesno pripremiti za vršenje tih dužnosti, i cijelim svojim držanjem trebaju impresionirati siromašne tako da se na njih oslone kako bi se, pokoravajući se pasivno i aktivno pravilima koja su za njih propisana, mogli u svakom pogledu i s punim pouzdanjem prepustiti *bezbriznosti*, i počiniti u sjeni svojih zaštitnika. Odnos između bogatih i siromašnih treba samo djelomično biti autoritativan, on treba biti prijazan, moralan i osjećajan: privrženo skrbništvo na jednoj strani, i smjerno i zahvalno poštovanje na drugoj. Bogati trebaju biti *in loco parentis* siromašnima, vodeći ih i obuzdavajući ih kao djecu.«¹

Kako je uslijedila prvobitna akumulacija kapitala, ta je ideologija postala prepreka kapitalistički efikasnim poslovnim operacijama. Poduzetnici su trebali vrlo mobilne radnike, rezervnu armiju nezaposlenih i zapošljavanje po najnižim troškovima. Stoga se nisu htjeli gnjaviti privatnim problemima radnika i njihovih obitelji. Otkriveno je da se pokornost može osigurati sredstvima efikasnijim od fizičke prisile i od ideologije prirodne odgovornosti. To je sredstvo bila glad. Još 1786. velečasni Joseph Townsend je pisao:

»Glad će pripitomiti najdivljije zvijeri, poučit će pristojnosti i uljudnosti, poslušnosti i pokornosti i najnastranije ljude. Općenito, jedino ih (siromašne) glad može poticati i goniti na rad, no ipak, naši su zakoni rekli da oni neće nikada gladovati. Ali se isto tako mora priznati i da su zakoni rekli da će oni biti prisiljeni da rade. Ali, zakonsko ograničenje postiže se s mnogo muke, nasilja i buke, ono stvara zlovolju i nikada ne može dovesti do dobrog i prihvatljivog rješenja, a glad je ne samo miroljubiv, tih i neprekidan pritisak nego i najprirodniji motiv za marljivost i rad koji zahtijeva najveća naprezanja... Rob mora biti prisiljen da radi, ali slobodnjaka treba prepustiti njegovoj vlastitoj volji i nahodanju, treba ga štiti u punom uživanju onoga što je njegovo vlastito, bilo to veliko ili malo, kazniti ga kad nasrne na vlasništvo susjeda.«²

Tako se od osobne slobode, zakona i poretka zahtijevalo da omogućće neograničenu kapitalističku eksploataciju. Trebalo je napraviti još jedan korak da se nova ideologija učini potpuno konzistentnom: po-

kornost i eksploataciju trebalo je ostvariti na osnovi slobodnog pristanka, izraženog u ugovornim odnosima. Nekoliko godina poslije, 1795, konzervativni politički teoretičar Edmund Burke formulirao je tu doktrinu jasno i precizno:

»Rad je roba, i kao takav, predmet trgovine... Kad se neka roba iznosi na tržište, ona nije potreba prodavaoca, nego potreba kupca, i to joj podiže cijenu. Nemogućnost opstanka čovjeka koji svoj rad iznosi na tržište u ovom je slučaju potpuno bespredmetna. Jedino je pitanje koliko ona vrijedi kupcu.«³

Srednjovjekovna društvena svijest bila je još previše jaka, i savjeti velečasnog Townsenda i zaključci Burkea nisu se odmah slijedili. Baš nasuprot. Godine 1795. suci u Berkshireu utemeljili su svojom presudom zakon poznat pod imenom Speenhamland Law. On je osiguravao »pravo na život« preko vanjske pomoći onim radnicima koji su zarađivali manje od dohotka potrebnog za opstanak. »Nijedna mjera nije nikad bila od svih tako zdušno prihvaćena«, uočio je Karl Polany. »Roditelji su bili oslobođeni brige za svoju djecu, a djeca više nisu ovisila o svojim roditeljima, poslodavci su mogli po volji sniziti nadnice, a radnici su bili sigurni od gladi, bili marljivi ili nemarni, čovjekoljupci su odobravali mjeru kao čin milosrđa, iako ne i čin pravde...«⁴ Svejedno, njegova je popularnost uskoro počela jenjavati. »Pravo na život« nije bilo baš sasvim sukladno s kapitalizmom. Ono je uništavalo njegov »sklad i ljepotu« kako je Townsend prorokao. Mjera koja je počela kao pomoć u nadnicama u interesu namještenika, pretvorila se u korištenje javnih sredstava za subvencioniranje poslodavaca. Nadnice su pale jer je radne snage bilo dovoljno, a razlika između nadnica i minimalnog prihoda pokrivala se iz javnih fondova. Niske nadnice snizile su produktivnost, a to je opet bio poslodavcima dodatni razlog da ne povećavaju nadnice iznad minimuma postavljenog skalom. I pad nadnica i pad produktivnosti razorili su moral radnika, oni su izgubili svoje samopoštovanje i srozali se do razine prosjaka. Do 1834. ljudska i društvena poniženja bila su tako raširena da se sve činilo boljim od pomoći u nadnicama, pa je tako humanitarizam Speenhamlanda zamijenila surova racionalnost Zakona o reformi zakona o siromašnima (Poor Law Reform Act), čiji su učinci sljedećih godina zaokupili pažnju Marxa i Engelsa i njihovih socijalističkih prijatelja. Pravo na život zamijenjeno je pravom natjecanja na tržištu rada, gdje se vlastiti rad prodavao kao svaka druga roba.

Sve otada, građanski politolozi i ekonomisti tretiraju rad kao robu i zapošljavanje kao kupoprodajni odnos. Ako je netko bio siromašan, bila je to njegova vlastita greška. Ili nije dovoljno marljivo radio, ili se nije ponašao u skladu s bezličnim tržištem. Nitko nije snosio bilo kakvu odgovornost. To je bilo prirodno stanje stvari. Slično, prirodna je bila i hijerarhija društvenih odnosa: kao svaki drugi kupac, poslodavac je imao pravo raspolaganja robom — tj. radom — koju je kupio po vlastitom nahodjenju. To je podrazumijevalo da poslodavac izdaje naredbe, a od posloprimca se očekivalo da im se pokorava.

Uloga države u privrednom procesu svedena je u vrlo skromne granice. Ona je trebala jamčiti zakonitost i red, i držati se podalje od

proizvodnje i zapošljavanja radne snage. Potpuna sloboda akcije za kapitalističkog poduzetnika smatrala se idealnim — i, u ekonomskim udžbenicima, najefikasnijim — poretkom. On je postao poznat pod imenom *laissez-faire* poredak.

Do sada opisani razvoj stvorio je tipičnu piramidalnu strukturu vlasti u poduzeću. Vlasnik — poslodavac bio je smješten na vrhu, a radnici su predstavljali podnicu piramide. Naređenja su tekla u jednom smjeru: od vrha prema dolje. Ta struktura pokazala se vrlo nestabilnom iz ovih razloga.

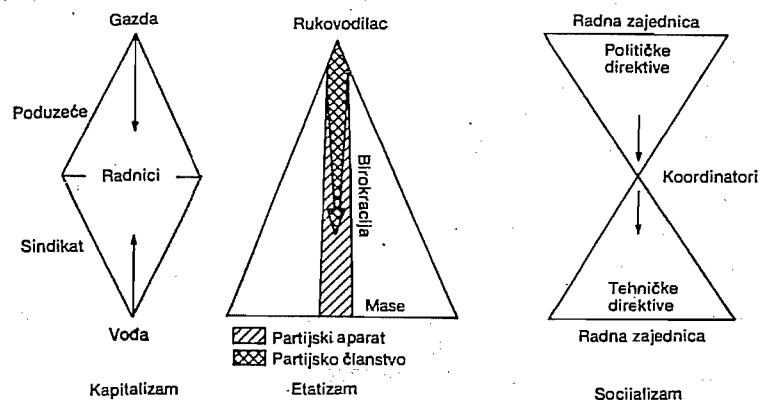
Ako su radnici bili osobno slobodni, a poslodavci nisu bili odgovorni za životne uvjete radnika, onda je organsko jedinstvo feudalnog društva bilo nepovratno razbijeno, pojavile su se dvije različite, odvojene, nezavisne — i neprijateljske — skupine. Društvo se počelo polarizirati u dvije nove društvene klase: proletarijat i kapitaliste. Feudalno društvo je, očigledno, bilo također klasno društvo. Ali u njemu nisu postojala politička, pravna i ideološka sredstva za uspješnu organizaciju eksploatiranih klasa. Same potrebe kapitalističkog razvoja stvorile su, međutim, ta sredstva, i uskoro su se ona počela i koristiti. Marx i Engels napisali su 1848. *Komunistički manifest*. Iste je godine engleski liberalni ekonomist John Stuart Mill opisao novo stanje stvari ovim riječima:

»Što se tiče radnika... sigurno možemo reći da se oni više neće podvrgnuti patrijarhalnom ili paternalističkom sistemu vladavine. To je pitanje razriješeno onog trenutka kad su naučili čitati, kad im je dopušten pristup do novina i političkih traktata, kad su se odbačeni svećenici uputili u njihove redove, pozivajući se na njihove sposobnosti i osjećaje nasuprot vjerovanjima koja su propovijedali i podržavali njihovi nadređeni, kad su se našli okupljeni u velikom broju, da zajedno rade pod istim krovom, kad im je željeznica omogućila da se sele iz mjesta u mjesto i mijenjaju svoje gazde i poslodavce kao kapute, kad su pomoću prava glasa dobili poticaj da traže sudjelovanje u vladi. Radnička klasa uzela je svoje interese u svoje ruke, i neprekidno pokazuje da ne smatra interese svojih poslodavaca svojim, nego suprotnim vlastitim interesima.«⁵

Radnici su se počeli organizirati u političke partije i sindikate. Unutar industrije, postojanje sindikata značilo je izgrađivanje jedne protutežne strukture na istoj radničkoj bazi. Stoga potpuni organizacijski model kapitalističkog poduzeća predstavlja jednu dvostruku piramidu (slika 3): moći poslodavca radnici su suprotstavili protutežnu moć sindikata. Upravljačke strukture počele su prihvaćati legitimnost sindikata. Radna snaga je bila roba, a sindikati su se trebali pogađati o njezinoj prodajnoj cijeni. Struktura je bila zaokružena, društvena situacija stabilizirana, a sindikati su prestali biti revolucionarni. Tom je razvoju događaja prethodio jedan drugi, koji se dogodio desetak godina prije. Ako je rad samo roba, onda ga tako treba i tretirati. Jednom kad je cijena utvrđena, radna roba trebala se kombinirati s drugom robom u proizvodnom procesu. Rođeno je »znanstveno upravljanje«.

Znanstveno upravljanje usredotočilo se na organizacijsku strukturu i tretiralo radnika kao dehumanizirani splet mišića i živaca. Njegov

osnivač Frederick Taylor sažeo je sadržaj pristupa u jednom jezgrovitom savjetu: »Što se uspjeha tiče, dat ću vam jedan mali savjet, važniji od svih ostalih. Svaki dan, iz godine u godinu, svaki čovjek treba se uvijek nanovo upitati dvije stvari, prvo: 'Kako se zove čovjek za koga sada radim?' i kad je na to konačno odgovorio: 'Što taj čovjek želi da upravo sada radim?'«

Slika 3: organizacijski modeli kapitalizma, etatizma i socijalizma

Prvi svjetski rat i velika ekonomska kriza ranih tridesetih godina — koja se uljepšano naziva depresijom — predstavljaju kraj laissez-faire kapitalizma. Pismena, školovana i iskusna radnička klasa više nije bila spremna prihvatiti da se s njom postupa kao s radnom snagom — robom. Sindikati su se razvili u nacionalne organizacije s velikom ekonomskom i političkom moći. Kejnezijanska ekonomija zahtijevala je sistematsku državnu intervenciju. Poduzeća su rasla, a vlasnici-poduzetnici postupno su zamjenjivani profesionalnim direktorima, koji su sami formalno bili namještenici poduzeća. Konkurentski laissez-faire kapitalizam razvio se u organizirani, državno-monopolski kapitalizam. Resursi se i nadalje alociraju preko tržišta, primjećuje Andreas Papatreou⁶ — ali ne više pomoću tržišta.

Te su promjene podrazumijevale promjene u ideologiji upravljanja i u odnosima u zapošljavanju. »Znanstveno upravljanje« zapalo je u teškoće. Otkriveno je da radnici nisu samo roba — radna snaga i iznajmljene ruke nego također i ljudska bića. Kao takvi, oni su prezirali hijerarhiju i besmisleni rad.

Međutim, ni jedno ni drugo nije se moglo izbjeći. Bez hijerarhije, cijeli bi društveni sistem propao. Stoga je objavljeno da efikasnost zahtijeva hijerarhiju, koja je proglašena urođenim svojstvom upravljačkih prerogativa, i kao takva isključena je iz pogađanja sa sindikatima. S druge strane, nastojalo se da se zanimljivost posla nadomjesti zanimanjem za radnika. Tako je pristup radu kao robu zamijenjen pristupom koji je postao poznat pod imenom ljudski odnosi (human relations). Bendix je opisao upadljive osobine toga pristupa ovako:

»Do 1930-ih ta svijest o radnicima kao ljudskim bićima postala je raširena među američkim poslodavcima. Propust da se s radnicima ophodi kao s

ljudskim bićima, počeo se smatrati uzrokom niskog morala, loše kvalitete izrade proizvoda, nezainteresiranosti za posao i pomutnje. Predstavnici su optužili upravljačke strukture da zanemaruju pružiti namješteniku ono što svako ljudsko biće traži od života: poštovanje prema njegovoj ličnosti, ljudsko dostojanstvo, okolinu koju razumije i sigurnost napredovanja... Kako je, u najboljem slučaju, bilo teško poticati stvaralački interes radnika za njihov posao, poslodavce se često podsjećalo da među svojim namještenicima stvore osjećaj zadovoljstva. 'Postupajte s radnicima kao s ljudskim bićima. Pokažite zanimanje za njihov osobni uspjeh i blagostanje.' To znači, ako je posao nezanimljiv, pokažite svoje zanimanje za radnike.«⁷

To je, naravno, vrlo različit savjet od onog Fredericka Taylora. Potrebe ranog kapitalističkog razvoja učinile su osobnu slobodu obaveznom. Slično tome, kasni kapitalistički razvoj zahtijevao je civilizirano postupanje s radnicima ako se željelo izbjeći nezadovoljstvo koje izaziva poremećaje. Ali pristup ljudskih odnosa značio je samo nešto više od vješte manipulacije ljudskim osjećajima da bi se očuvala unosnost poslovnih operacija. I činilo se da je stvar upalila, bar za neko vrijeme.⁸ Uspješan direktor definiran je kao čovjek koji može kontrolirati svoje osjećaje, a podređeni namještenici i radnici to nisu mogli. Vještina prodavanja ličnosti i humanih društvenih osobina bila je ono što se zaista podrazumijevalo i zahtijevalo. Kako su ljudsko dostojanstvo i hijerarhija nespojivi, novootkriveno zanimanje za radnike kao ljude bilo je samo novi oblik starog paternalizma. Taj se paternalizam zatim razvio u sveprodornu ideologiju organiziranog kapitalizma, zahvaljujući divovskim korporacijama, divovskim sindikatima, složenosti moderne države i očitj potrebi da važne odluke donosi jedna informirana elita. Običan čovjek ne sudjeluje u odlučivanju. U najboljem slučaju, dopušteno mu je odobriti izbor vođe.

1950-ih godina pristup ljudskih odnosa došao je na zao glas. Sindikati su ionako od samog početka bili neprijateljski raspoloženi prema tom pristupu, a radnici više nisu htjeli biti objekti prozirno zamaskirane manipulacije. Trebalo je iskušati nove pristupe, kao »obogaćivanje posla« (job enrichment) i »ljudskih resursa« (human resources). Potonji se može ovako opisati: nasuprot tradicionalnim modelima ljudskih odnosa, zadatak upravljanja ne sastoji se toliko u manipulaciji namještenika da bi prihvatili autoritet uprave, koliko u razvijanju »partnerstva« ili »obitelji« među radnicima da bi svaki član pridonosio ostvarivanju organizacijskih ciljeva u skladu sa svojim sposobnostima i interesima.⁹ Time je krug povijesnog razvoja kapitalističke organizacije zatvoren. Kapitalizam je počeo razaranjem socijalnih i emocionalnih veza tradicionalne — tj. feudalne — organizacije, čini se da završava pokušajima ponovnog uspostavljanja tih veza, zamjenjujući slobodan ugovor emocionalnim odnosima »obitelji« i »partnerstva«. Nedavno razvijena teorija Maslowa o ljudskim potrebama (o kojoj ćemo podrobnije govoriti u poglavlju 15, odjeljak I) korištena je da bi se razradila politika eksploatiranja neiskorištenih ljudskih resursa. Ako ljudi žele biti kreativni, odgovorni i samousmjereni, zadatak upravljanja je stvoriti okolinu u kojoj će svi članovi »obitelji« pridonositi do granica svojih mogućnosti. Ako to znači participaciju podređenih, neka onda participiraju.

Međutim, u hijerarhijskom sistemu podređeni ostaju podređeni čak i ako participiraju. Sindikati su ostali neprijateljski raspoloženi, smatrajući pokret humanizacije »igrom moći uprava, što dokazuje pretežno nesindikalni status 'humaniziranih' poduzeća i antisindikalni stavovi o potrebi zamjenjivanja sindikata koje zastupaju pristaše te teorije.«¹⁰ Sindikati ne odbacuju samoodređenje u radu, ali ga ne tumače kao individualizirano samoostvarivanje. Kako je potonje očito utopijsko u modernom kapitalističkom poduzeću, sindikati inzistiraju na kolektivnom samoodređenju, koje očito podrazumijeva snažne sindikalne organizacije.

Sindikati su tako ostali radničke organizacije. Međutim, da bi se sačuvao sistem, trebalo je njihovim aktivnostima nametnuti vrlo stroga ograničenja. »Industrijski mir«, uočio je Papandreou, »postignut je... u razvijenom kapitalističkom svijetu — uz uvjete koji idu do asimilacije vodstva organiziranog radništva s vladajućom koalicijom, uz uvjete prihvatljive onima koji imaju žarišnu kontrolu.«¹¹ Sindikalna demokracija, koja nalikuje »jednopartijskoj« državi, strogo je ograničena. Budući da bi njihov povratak u tvornicu značio bitno smanjivanje životnog standarda i društvenog statusa, i smatra se poniženjem i neuspjehom, sindikalni vođe pokušavaju maksimalno ograničiti demokraciju i, u stvari, ostati doživotno na dužnosti. Dvostrukoj piramidi na slici 3 možemo sada dati konačno tumačenje. U vrijeme sukoba, vođe dviju birokratskih organizacija — poduzeća i sindikata — pregovaraju o pomirenju. Protutežna moć u kapitalističkim društvima može se organizirati samo u sklopu birokratskih struktura. Interesi tih birokracija i njihovih vođa nisu nužno jednaki interesima onih koje predstavljaju. U stvari, utjecajne skupine svih birokracija u kapitalističkom društvu imaju golemi zajednički interes: očuvati status quo, tj. postojeći poredak. Tako je protutežna moć strogo ograničena nedodirljivošću poretka — to jest, osnovnih interesa vladajuće klase.

B. ETATISTIČKI ORGANIZACIJSKI MODEL

Britanija je najstarija kapitalistička zemlja. Prema tome, razvoj kapitalističke organizacije najbolje je pratiti proučavajući britanski društveno-ekonomski razvoj, kao što smo učinili u prethodnom odjeljku. Slično tome, Sovjetski Savez je najstarija etatistička zemlja, i kao takva pružit će nam korisnu empirijsku građu za proučavanje etatističke organizacije.

Privredni razvoj Rusije zaostajao je otprilike stoljeće za razvojem Zapadne Evrope. Prve dvije željezničke pruge u Rusiji, dugačke oko 1000 kilometara, dovršene su tek 1850. godine. U to vrijeme u zemlji je bilo samo 2500 tvornica koje su zapošljavale oko 860.000 osoba. Mnogi zaposleni nisu bili industrijski radnici nego kmetovi. Oslobođenje kmetova potaknuto je zakonom iz 1861, ali mnogo je godina prošlo dok se taj proces dovršio. Država je bila autokratska i u tom pogledu kontinuitet je održan sve do naših dana. Nedostatak iskustva političke demokracije značio je da se s ljudima postupalo kao s podanicima, a ne građanima. Sindikalna aktivnost se obuzdavala. Prvi kon-

gres sindikata sazvan je tek nakon oktobarske revolucije. Spori proces industrijalizacije ovisio je o vladinoj podršci i nadzoru u toku cijela dva stoljeća. Zbog tih razloga, paternalistička ideologija ranijeg feudalnog društva bila je još vrlo živa kad je 1917. izbila revolucija. U stvari, revolucija je bila izravna posljedica činjenice da je carska autokracija tako dugo preživjela u suvremenoj epohi da je postala nespojiva s daljim društvenim razvojem.

Za vrijeme revolucije nacionalna privreda postupno se dezorganizirala do točke potpunog sloma, proizvodnja je bila drastično smanjena, disciplina i odgovornost ozbiljno su oslabile. 1918. godine Lenjin se zalagao da se sudovi koriste za utjerivanje radne discipline i da se na radnom mjestu radnici moraju pridržavati željezne discipline i bezuvjetno se pokoravati naređenjima jedne jedine osobe, sovjetskog direktora.¹² Već smo zapazili (poglavlje 5, odjeljak IV) kako je to u korijenu sasjeklo radničko samoupravljanje. Nakon revolucije, rusko je društvo u toku dva desetljeća nastavilo živjeti u opsadnom stanju. Djelomično je to bila posljedica neprijateljskog kapitalističkog okruženja. Ali atmosferu opsade i nesigurnosti također su namjerno stvorili Staljin i njegovi propagandisti da bi opravdali unutrašnju represiju. Konačan rezultat tog specifičnog spleta okolnosti bio je unaprijed stvoreni zaključak. Cara i njegovu aristokraciju zamijenili su država i nova elita. Nova birokracija naslijedila je vrline i poroke carskih činovnika. Moć države nezadrživo je rasla sve dok država nije regulirala i kontrolirala cijeli društveni život. Tako se razvio etatistički sistem organizacije.

Etatistički model podrazumijeva monolitnu strukturu zasnovanu na načelu *jedinonačalija*, ili uprave jednog čovjeka. Direktive teku u jednom smjeru, od vrha društvene piramide prema dnu. Poljski ekonomist Bronislav Minc zapazio je da državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju ima četiri posljedice: proizvodnja se odvija za račun države, država upravlja i kontrolira proizvodnju i raspodjelu, postoji potreba da se javno vlasništvo zaštititi od nasrtaja grupnog vlasništva, i država imenuje organe koji upravljaju proizvodnjom i raspodjelom.¹³ Minc je dosljedno poistovjetio društvo s državom, koristeći te termine naizmjenice, jer nije mogao zamisliti društvo različito od onog kojim upravlja ili koje kontrolira država. Odsutnost svake zapreke i osiguranja koji bi mogli dovesti do stvaranja protutežne moći općenito se objašnjava i opravdava tvrdnjom da klase i sukobi ne postoje u takvom društvu. Prema tome, svatko je postavljen tamo gdje mu je mjesto, i svako neslaganje ili protivljenje ušutkava se kao disfunkcionalno i antisistemske (kontrarevolucionarno, u odgovarajućem političkom žargonu).

Uzima se zdravo za gotovo da uvijek mora biti vođa i vođenih. Potonji su mase trudenika. Prvi su tehnički stručnjaci koji su nadareni. »Komunizam je nemoguć bez upravljanja,« piše F. B. Sadykov, »ali upravljati radnim narodom (*rukovodit' trudovym narodom*) zadatak je onih koji su najnadareniji, (...) koji duboko poznaju različita područja proizvodnje, koji su upoznati s najnovijim dostignućima znanosti i tehnologije, ljudi visoke kulture i inteligencije.«¹⁴ Ideolozi toga sistema svjesni su, dakako, da hijerarhija može stvoriti sukob interesa. Ali Sadykov s lakoćom rješava taj problem: »Razlika u službenom položaju

vođa i radnih masa u ispunjavanju proizvodnih funkcija ne stvara među njima proturječnosti, jer se vođe, držeći se svojeg objektivnog položaja i zvanja, ujedno brinu za društvene interese naroda i bore se za njegovo blagostanje.«¹⁵

Etatiistički društveni znanstvenici ne inzistiraju samo na hijerarhiji nego su svjesni da je njihova upravljačka hijerarhija ista kao ona, na primjer, u kapitalizmu. Kako se u odsutnosti atmosfere kritičkog znanstvenog istraživanja može objasniti taj problem, pokazao je filozof I. Volkov, voditelj jednog odsjeka u Institutu za marksizam i lenjinizam Centralnog komiteta Partije:

»U socijalizmu, sistem društvenog upravljanja na izgled nalikuje onima koji su postojali u prethodnim uređenjima: upravljanje se provodi u obliku države, postoji poseban sloj osoba koje se isključivo bave vršenjem odgovarajućih funkcija. Na gnoseološkom planu, to je upravo ono što omogućuje fabriciranje... ideologa antikomunizma i različitih oportunističkih. U stvarnosti, bez obzira na način na koji je oblikovan i kako funkcionira aparat upravljanja u socijalističkom društvu, i bez obzira na to kako je na izgled sličan onome koji postoji u kapitalizmu, bit upravljanja i odnosa upravljanja ima kvalitativno različito značenje od onog u kapitalizmu jer je ona definirana specifičnom prirodom društvene strukture socijalističkog društva.«¹⁶

(Kad već o tome govorimo, uočimo značenja koja se pridaju riječima *antikomunizam* i *oportunistički* i usporedimo ih s našom analizom u poglavlju 4, odjeljak V.)

U skladu sa socijalističkom tradicijom, država je aparat prisile, i njezina bi se uloga trebala svesti na minimum. Marx i Engels svesrdno su zastupali i očekivali odumiranje države. Ali ne i etatiistički teoretičari koji predviđaju povećanu ulogu države čak i u postsocijalističkom društvu. Tako N. A. Feliforov ističe:

»U razdoblju komunističkog izgrađivanja, funkcije socijalističke države, kao centralnog organa upravljanja, povećavaju se. Država upravlja svim procesima komunističke izgradnje: izgrađivanjem materijalno-tehničke osnove komunizma, transformacijom socijalističkih društvenih odnosa u komunističke, duhovnim razvitkom, obrazovanjem sovjetskog naroda.«¹⁷

Daleko od toga da je ta etatiistička organizacija nedostatak toga posebnog društvenog poretka koji Feliforov naziva socijalizmom. Ona je njegova glavna prednost:

»Najveća prednost socijalizma u odnosu prema svim prethodnim društvenim sistemima sastoji se u činjenici da se ovdje društvo razvija kao jedan jedinstven, zaokružen sistem koji ujedinjuje (na demokratskim načelima) ekonomiju, politiku, duhovni život. Da bi se to jedinstvo postiglo, centralizirano upravljanje svim sferama društva je neophodno.«¹⁸

Organizacijsko načelo koje leži u osnovi tog modela zove se demokratski centralizam. Značenje centralističke komponente trebalo bi do sada već biti jasno. Druga, demokratska, komponenta opisuje se u terminima prilično konfuznog paternalizma, jedne etatiističke varijante

pristupa ljudskim odnosima: ona »se izražava u metodama obučavanja i aktivnostima upravljačkih organa, u povećanom privlačenju radnih masa u neposredno upravljanje, u njihovoj širokoj inicijativi i kreativnoj individualnoj aktivnosti izgrađivanja novoga društva.«¹⁹ Što se događa kad ta kreativna individualna aktivnost odstupa od direktiva centra ostalo je nerazjašnjeno. Miloslav Formanek, izražavajući poglede postokupacijskog čehoslovačkog poretka, tvrdi da »demokratski« znači onaj koji služi socijalizmu i narodu. Očito da se pitanje tko to procjenjuje interese naroda ne postavlja, ali se odgovor na njega nazire u ovoj rečenici: »Socijalistička demokracija u Čehoslovačkoj daje maksimalnu jednakost, prava i slobodu radnicima, seljacima i intelektualcima, primjenjujući u isto vrijeme represiju protiv manjine, buržoazije i njezinog utjecaja.«²⁰ Prema tome, tko god se opire, može se sasvim slobodno nazvati buržujem ili osobom pod buržoaskim utjecajem, pa je stoga represija opravdana.

Da bi mogao funkcionirati, opisani model treba elitu. Tu ulogu ispunjava vladajuća partija. »Temelj uspješnog funkcioniranja sovjetske države i drugih organizacija koje upravljaju društvenim procesima leži u vodećoj i usmjeravajućoj ulozi partije.«²¹ Formanek tvrdi da je vodeća uloga partije izraz socijalističke demokracije jer partija uviđa interese naroda. Sasvim dosljedno, unutrašnja hijerarhija zatim se projicira u međunarodni sklop: »Zemlja je postala snažan sastavni dio svjetskog socijalističkog sistema predvođenog Sovjetskim Savezom.«²² Autor želi reći da je njegova zemlja postala satelit. Partija, objašnjava Yampol'skaja, je organizacija koja »ne izražava samo volju progresivnih slojeva naroda, njezine avangarde, nego i aktivno utječe na stvaranje opće svenarodne volje.«²³ Volja partije i opća volja se podudaraju, i ne može biti razilaženja između interesa partije i interesa naroda »jer interesi naroda ujedno su i osobni interesi komunista«. »Komunistička partija bira vođe u prvom redu iz svojih vlastitih redova.«²⁴ To je jedan novi organizacijski element, i bit će korisno da ga podrobnije razmotrimo.

Bez partije, društvena piramida s dva labava kraja bila bi krajnje nestabilna. Položaj u hijerarhiji ne može se opravdati rođenjem ili nasljeđem, ili uspjehom na konkurentskom tržištu, on se može zasnivati samo na (političkim) zaslugama. U centraliziranoj — i stoga autoritarnoj — sredini, potreban je specifičan mehanizam selekcije kojim je moguće utvrditi relativne zasluge. Tu ulogu ispunjava partija. Kao posljedica, ona funkcionira kao klin koji ide kroz piramidu od vrha prema dnu, držeći sve slojeve zajedno (vidi sliku 3). Partija regrutira svoje članove iz svih društvenih slojeva i predstavlja u odnosu prema alternativnim hijerarhijskim uređenjima — komparativno efikasan kanal društvene mobilnosti prema gore. Ta mobilnost odvija se u dva koraka. Najprije se u određenoj sredini odabiru kandidati za partijsko članstvo. Kad su postali članovi, u drugom koraku se odabiru najperspektivniji vođe za različite profesionalne partijske poslove. Kad jednom postane pripadnik partijskog aparata, muškarac ili žena može se prilično brzo uspinjati, bez obzira na svoje porijeklo, pod uvjetom da je penjač razumno sposoban i da djeluje strogo u skladu s važećim normama (od kojih je glavna apsolutni konformizam).

Ta relativno visoka društvena mobilnost pojačava stisak kojim partija drži društvo. To nas podsjeća na Marxov opis srednjovjekovne katoličke crkve: »Činjenica da je katolička crkva u srednjem vijeku sastavljala svoju hijerarhiju od najboljih mozgova u zemlji, bez obzira na njihovo imanje, rođenje ili bogatstvo, bila je jedno od glavnih sredstava jačanja svećeničkog reda i pokoravanja laika. Što je vladajuća klasa sposobnija kooptirati najbolje umove klase kojom vlada, to stabilnija i opasnija postaje njena vladavina.«²⁵

U skladu sa službenom ideologijom, partija je partija radničke klase, instrument diktature proletarijata. U stvarnosti to nije tako i po samoj prirodi stvari, to ne može biti tako. Na primjer, u Sovjetskom Savezu radnici čine 57 % partije u doba revolucije, a samo 36 % desetljeće poslije. Politička elita je uvijek vladajuća elita, te je kao takva mala i popunjava se prije svega iz viših slojeva društva. Najjednostavniji način da se otkrije hijerarhija društvenih slojeva u etatičkom društvu u stvari je određivanje udjela pojedinog sloja u partijskom članstvu. Tabela 6 pokazuje takav presjek za Komunističku partiju Sovjetskog Saveza.

TABELA 6
Sastav Komunističke partije Sovjetskog Saveza, 1966.

Društvena kategorija (uz djelomično preklapanje)	Ukupna veličina kategorije (u milijunima)	Postotak pripadnika kategorije koji su članovi partije	Postotak kategorije u ukupnom partijskom članstvu
Direktori, upravitelji	1,2	76	8
Inženjeri	4,4	40	15
Inteligencija	11,2	36	38
Radnici	51,0	9	37
Kolektivni poljoprivrednici	30,0	7	16
Trgovački, uslužni, ostali uredski radnici	14,4	4	4

Izvor: K. W. Deutsch, *Politics and Government* (Boston: Houghton Mifflin, 1970).

Što je društvena skupina viša, to je veći postotak njezinih članova koji pripadaju partiji. Više od tri četvrtine birokratskih slojeva partijski su članovi. Manje od desetine radnika i seljaka pripadaju partiji. Godine 1967. radnici su bili 54 posto stanovništva, a samo 38 posto partijskog članstva.²⁶ Inženjeri su smješteni relativno visoko, što je došlo tehnokratskom pogledu na društvo koji je izrazio Sadykov u gornjem citatu. Međutim, čak i ta statistička slika vodi nas u zabludu. Prave odluke ne donose članovi partije, nego, u skladu sa načelom demokratskog centralizma, partijski aparat. Članovi su prije svega prijenosni mehanizam, odluke donose funkcionari. Na 23. kongresu Partije, održanom 1966. godine, od 4943 delegata samo 23 posto bili su radnici, a

11 posto seljaci. U Centralnom komitetu (360 članova) izabranom na tom kongresu, udio radnika i seljaka smanjio se na beznačajnu brojku.²⁷

Drugi je način promatranja partijskog članstva podjela stanovništva u skupine prema postignutom stupnju obrazovanja. Pet obrazovnih skupina pokazuju ovakvu partijsku zasićenost (mjerenu udjelom partijskog članstva svake skupine):²⁸

- 7 % onih s osmoškolskim obrazovanjem ili niže
- 11 % onih s nepotpunim srednjoškolskim obrazovanjem
- 18 % onih sa završenim srednjoškolskim obrazovanjem
- 22 % onih sa završenim višim obrazovanjem
- 46 % onih s postdiplomskim stupnjem

Što je osoba obrazovanija, to je veća vjerojatnost da će postati član partije (ili obrnuto). Među najobrazovanijima, svaki drugi muškarac ili žena član je partije. Politička elita u isto je vrijeme i obrazovna elita.

Možemo sažeti rezultate naše analize.

Za razliku od kapitalizma, gdje se koriste drugačija organizacijska načela u sustavu vladavine (demokracija) i u privredi (autokracija), te na makro (tržište) i mikro (administracija) razinama, etatičska organizacija je potpuno konzistentna, i ista pravila primjenjuju se svuda.

Ona se nazivaju lenjinističkim načelima upravljanja i mogu se ovako opisati:

1) jedinstvo političkog i ekonomskog vodstva, izraženo u vodećoj ulozi partije;

2) demokratski centralizam, koji, kao u svakom birokratskom sistemu, znači da više vlasti imenuju upravljačko osoblje, ono se nikada ne bira; iz istog razloga, to je osoblje uvijek odgovorno svojim nadređenima, ne onima kojima upravlja;

3) uprava jednog čovjeka, koja, prema jednom sovjetskom piscu, znači da je »vodstvo svake proizvodne jedinice ... dodijeljeno jednom jedinom direktoru kojeg je država ovlasila potrebnim pravima upravljanja i koji snosi punu odgovornost za rad dotične jedinice. Svi pojedinci koji rade u jedinici obavezni su izvršavati instrukcije direktora.«²⁹

U etatičkom organizacijskom modelu, hijerarhijska struktura je zatvorena jednim specifičnim sredstvom koje povezuje vrh i dno piramide — partijom. Osim što igra integrativnu ulogu držanja strukture na okupu, partija je također instrument moći. Partija vlada društvom, partijski aparat vlada partijom, a vrhovno partijsko vodstvo, sastavljeno od profesionalnih partijskih političara, vlada partijskim aparatom. W. Brus uočava da nije partijski kongres taj koji izabire Centralni komitet, nego je Centralni komitet taj koji izabire kongres. Za razliku od kapitalizma, politička piramida i piramida moći se podudaraju, i zapravo su istovjetne. Cijelo društvo organizirano je kao jedna jedina monolitna piramida, interno stratificirana, ali očuvana kao monolitna pomoću partije. Sudeći prema navodima etatičskog teoretičara Feliforova, kojeg smo prije citirali, to je najveća prednost etatizma pred svim prethodnim društvima.

C. SOCIJALISTIČKI ORGANIZACIJSKI MODEL

Kao što smo već spomenuli, socijalistički organizacijski model mora biti tako strukturiran da isključi hijerarhiju, koja neminovno stvara klasnu stratifikaciju. To se postiže zatvaranjem organizacijske strukture na jedan vrlo specifičan način: nema protutežne moći, koja stvara konkurentne birokracije, nema partijskog klina, koji je uzrokom jedne jedine svemoćne birokracije, nego kombiniranje upravljanja i rada od istih ljudi — to jest, samoupravljanje. Kapitalistički i etatistički organizacijski modeli mogu se opisati kao dvostruke i jednostruke piramide, socijalistički model moji su studenti nazvali »pješčani sat« (Slika 3). Također možemo reći ovo: kapitalistička organizacija podrazumijeva dualnost moći, u etatističkom modelu moć je monolitno strukturirana, a u socijalizmu ona je istinski pluralistička. Napokon, tri modela možemo okarakterizirati u terminima vlasništva: kapitalistička organizacija zasniva se na privatnom vlasništvu, etatistička organizacija na državnom vlasništvu, a socijalistički model na društvenom vlasništvu.

Na ovom mjestu potrebno je razjasniti koncept hijerarhije. Hijerarhija se odnosi na vrlo različite društvene fenomene koji su vrlo tijesno povezani u pretežnoj društvenoj praksi. Međutim, potrebno ih je jasno razlikovati kako bi se izbjegla beznađna zbrka. Hijerarhija može implicirati koordinaciju ili kontrolu. U potonjem slučaju ona se zasniva na moći i rješava inače nerješive sukobe. U prvom slučaju, ona je neutralna u pogledu moći i nema sukoba interesa. Koordinacijska hijerarhija je proizvod podjele rada i kao takva je vječna. Dirigent će uvijek dirigitirati orkestrom. Kontrolna hijerarhija je proizvod klasne borbe, prema tome, ona je društveni fenomen i polako će nestajati s nestajanjem eksploatatorskih društvenih odnosa.

Kao mnogi drugi odnosi, hijerarhija može biti formalna (kad se odnosi na sredstva) ili stvarna (kad podrazumijeva rezultate). Propust da se razlikuju ta dva aspekta hijerarhije također često dovodi u pomutnju. Oni nisu nužno pozitivno korelirani. Smanjivanje formalne hijerarhije može dovesti do povećavanja neformalne hijerarhije. To se događa, na primjer, kad se broj razina hijerarhije formalno smanjuje ili ukida — svi odlučuju o svemu — što stvara kaotičnu situaciju u kojoj neformalne klike pridobivaju vlast.

Model pješčanog sata zasniva se na opažanju da postoje dvije fundamentalno različite sfere aktivnosti i odlučivanja. Prva se odnosi na vrijednosne sudove, i shodno tome svaki pojedinac u toj sferi vrijedi za jednoga. U drugoj sferi, tehničke odluke donose se na temelju tehničke nadležnosti i stručnosti. Odluke prve sfere su političke direktive, odluke druge sfere su tehničke direktive. Prve se zasnivaju na političkoj vlasti koju vrše svi članovi organizacije, druge na profesionalnoj vlasti specifičnoj za svakog člana, i one izrastaju iz podjele rada. Takva organizacija uključuje jasno definiranu koordinacijsku hijerarhiju, ali ukida hijerarhiju moći.

U samoupravnom socijalističkom poduzeću, svi radnici sudjeluju u političkom odlučivanju. Jednom kad se politička odluka donese, ona postaje direktiva za upravu. Uprava djeluje kao jedan izvršni odbor radnog kolektiva i provodi političke odluke prenoseći ih u svakodnevno poslovanje poduzeća, u tehničke odluke zasnovane na profesionalnoj kompetentnosti. Svako poduzeće je asocijacija pojedinaca.

A isto tako i svaka ustanova, svaka radna organizacija i svaka mjesna zajednica. Privreda je asocijacija poduzeća, a društvo je asocijacija asocijacija.

Jednom kad se model pješčanog sata društveno prihvati kao oblik organizacije, možemo očekivati da će se i poimanje poželjnoga i stvarni odnosi i ponašanje značajno promijeniti. Proizvodni život se demokratizira, a alijenacija smanjuje.³⁰ Direktori postaju koordinatori i ne smatraju se više skupinom koja bi trebala imati više moći od radnika. Međutim, nasuprot tradicionalnim očekivanjima, iako su direktori lišeni svoje autoritarne moći, ukupna količina moći raspoložive za rješavanje problema se povećava. Radnici se ne osjećaju manje zadovoljnima svojom plaćom ili položajem u odnosu prema »direktoru«. Omjer između najviših i najnižih plaća nekoliko se puta smanjuje. *Mogućnosti* za mobilnost su velike, ali su *aspiracije* za uspon na hijerarhijskoj ljestvici slabe. Vršioći kontrole više nisu prije svega nadzornici — iako i oni imaju određenu funkciju — nego osobe ravnopravne ostalima. A osnovna tehnika kontrole nisu nagrade i kazne nego društvena kritika i odobravanje. Općenito govoreći, očekivat ćemo socijalističke proizvodne odnose. A različite osobine koje smo nabrojili nisu samo predmet razumnih očekivanja nego su u stvari i potvrđene empirijskim istraživanjem.³¹

U tako organiziranom društvu antinomije opisane u poglavlju 2, odjeljak I, nestaju kao pogrešne. Nema ni privatnog, ni državnog vlasništva, nego postoji društveno vlasništvo. Nema isključivog oslanjanja ni na tržište, ni na planiranje, jer su oni komplementarni, a tržište postaje sredstvo planiranja *sui generis*. Novac i kamate postaju čisti instrumenti ekonomske regulacije. Nema ni individualizma, ni kolektivizma, nego postoji potpun i slobodan razvoj ličnosti svakog pojedinca koji surađuje. Nema ni privatne inicijative ni vladinog diktata, nego postoji individualna inicijativa u organizacijama udruženog rada. Nema ni (buržoaske) demokracije ni (birokratske) diktature, nego postoji samoupravljanje.

Na ovom stupnju naše studije, ne mogu razraditi te tvrdnje. Objasniti ću ih i dokazati u nastavku. Ovdje je dovoljno staviti u opreku institucije i teoretske kategorije socijalističkog društva s onima iz dva klasna društva. Socijalizam nije samo različit, on je temeljito drugačiji od dva alternativna društvena poretka našeg doba.

II. Komparativna efikasnost

Pod efikasnošću razumijevam najbolju moguću upotrebu raspoloživih resursa. Ako se »najbolji« odnosi na ekonomsko blagostanje, govorimo o ekonomskoj efikasnosti. U ovom poglavlju bavit ćemo se ekonomskom efikasnošću. U ekonomskom smislu, raspoloživi resursi uključuju materijalne i ljudske resurse. Različiti društveni sistemi upotrebljavaju raspoložive ekonomske resurse s različitim stupnjevima efikasnosti. U tom smislu nas zanima usporedba performansi kapitalizma, etatizma i socijalizma.

Ekonomska efikasnost — ili neefikasnost — može se razmatrati na mikro ili na makro ekonomskoj razini, tj. u odnosu prema individualnim

proizvodnim jedinicama ili u odnosu prema narodnoj privredi kao cjelini. Rečeno je da je kapitalističko poduzeće racionalno organizirano, ali da je sistem makroekonomski nefikasan zbog privrednih ciklusa, nezaposlenosti i odsutnosti koordinacije ekonomskih aktivnosti. S druge strane, kaže se da je etatizam racionalan na makroekonomskoj razini, ali iracionalan — tj., neefikasan — na razini poduzeća zbog depresivnih učinaka birokratske organizacije. Iako ta zapažanja nisu netočna, ona nisu ni potpuna. Ona uzimaju kapitalizam (privatno vlasništvo) i etatizam (državno vlasništvo) kao jedina dva standarda za usporedbu. Može se pokazati da su ta dva sistema i mikroekonomski i makroekonomski neefikasni.

A. NEEFIKASNOSTI KAPITALISTIČKE ORGANIZACIJE

Uz dane resurse poželjni učinak u privredi organiziranoj na kapitalistički način je manji nego što je objektivno moguće. Neefikasnost sistema zapaža se na obje razine, na razini poduzeća (mikro) i na razini narodne privrede (makro).

Poduzeće. Osnovni uzrok neefikasnosti treba tražiti u temeljnom društvenom sukobu između poslodavaca i posloprimaca. Klasni sukob rađa bar pet tipova neefikasnosti.

1. Kako radnik ne radi za sebe, nego za nekoga drugoga — za gazdu — njegov radni napor nije optimalan. Nedostaje odgovarajuća *motivacija*. To je bilo strogo empirički dokumentirano još od kasnih 1920-ih godina, kad su profesor Harvardske poslovne škole Elton Mayo i njegova grupa izvršili sociološko istraživanje u pogonima Hawthorne Works, kompanije Western Electric u Sjedinjenim Državama. Oni su utvrdili, na primjer, da nema nikakve korelacije između spretnosti i inteligencije radnika i proizvoda njihovog rada. Potencijalna sposobnost radnika pretvara se u stvarni ekonomski efekt jedino ako postoji odgovarajuća motivacija. Studija je pokazala da radnici rade znatno ispod svojih mogućnosti i da, kakvu god stimulativnu shemu poslodavac izmislio, proizvodnost rada kontrolira neformalna suglasnost radne skupine.³² Drugi svjetski rat ozbiljno je oštetio legitimnost autoritarnog kapitalističkog poretka. Rad ispod mogućnosti mogao se zapaziti i bez posebnih studija. Godine 1959. američki sociolog Daniel Bell uočava: »Najkarakterističnija činjenica o američkom tvorničkom radniku danas ... jest odsutnost interesa za rad.«³³ Ta odsutnost interesa izražava se u nedolaženju na posao, velikoj fluktuaciji radne snage i slaboj radnoj disciplini, što se sve pogoršalo od kada je Bell to uočio. U jednom razgovoru, vođenom 1974, Leonard Woodcock, jedan od manje konzervativnih američkih sindikalnih prvaka, karakteristično je zapazio:

»Činjenica da se nedolaženje na posao u posljednjih 5—7 godina podvstručilo, pokazuje da nije riječ o pojavi vezanoj za pogon, jer nije bilo nikakve posebne promjene u načinu rada danas u odnosu na vrijeme prije 7 godina ... Iznenaduje, međutim, da je nedolaženje na posao veće ne samo kod skupine koje rade na tekućoj vrpici nego i u pogonima gdje radni uvjeti nisu zasnovani na tehničarima tekuće vrpce ... Mi zaista ne znamo kakvi su to razlozi. Mi jednostavno ne znamo.«³⁴

Ipak, mi znamo koji su razlozi. Završit ću taj američki dijalog — a slični francuski, engleski ili švedski dijalozi mogu se lako sastaviti — riječima Willama Halala, profesora Američkog sveučilišta u Washingtonu:

»Kako birokracije u pravilu nude radne uloge koje su vrlo specijalizirane, proizašli rutinski poslovi pružaju nedovoljno zanimanje i nedovoljan izazov za zadovoljavanje obrazovnijih radnika današnjice. Osim toga, autoritaran, centraliziran oblik rukovodstva zaposlenog u birokracijama postaje sve više neprihvatljiv i često završava u osjećaju represije jer su zaposleni spriječeni da efektivno utječu na svoje radne živote. Kao posljedica, problemi alijencije radnika široko su rasprostranjeni fenomeni među mnogim skupinama zaposlenih, uključujući većinu radnika i namještenika i čak srednje direktore.«³⁵

Radi efikasnije kontrole radnika i smanjivanja troškova zamjenjivanja postojeće i obučavanja nove radne snage, poslodavci uvode sve razrađeniju podjelu rada i specijalizaciju poslova, zajedno s tehnikom tekuće vrpce koja diktira tempo rada. Kao posljedica, rad prestaje biti vještina, samostalnost radnika se smanjuje, zadovoljstvo radom nestaje, a nezadovoljstvo i otpor radnika se povećava. Štrajkovi sve češće izbijaju zbog razloga koji nisu povezani sa zahtjevima u vezi s nadnicama.³⁶

2. Da bi izvukao rad iz radnika, poslodavac mora uspostaviti stalni nadzor nad njegovim radom. Ljudi pokazuju prirodnu sklonost, kako je uočio Demsetz,³⁷ da prekinu rad čim ih gazda ne nadzire. U literaturi o upravljanju smatra se da jedan čovjek može neposredno nadzirati između tri i deset drugih ljudi. Na nižoj razini rutiniranog rada, omjer između nadređenih i podređenih može se povisiti do 1 : 30. U poduzeću sa, recimo, 4000 radnika može postojati 11 različitih ovlaštenja.³⁸ Očito, troškovi nadzora su golemi. Osim toga, nejednakost u dohociama nužno se povećava. Ako za svako unapređivanje u službi plaća poraste 25 posto, najviša plaća bit će 12 puta veća od prosječne radničke nadnice. S druge strane, već prije više od jednog stoljeća, engleski građanski ekonomist John Stuart Mill shvatio je da u socijalističkoj farmi ili tvornici radnika ne nadzire gazda, nego cijela zajednica čiji je član.³⁹

3. U autoritarnim uvjetima poticaj za *inovacije* oslabljen je bar iz tri razloga. Budući da se radnik smatra izvršiocem, potrebna društvena atmosfera nedostaje, i inovacije se smatraju poslom uprave. Premije za inovacije, kako god postavljene, nisu osobito efikasne. Nadalje, budući da stvarne koristi od inovacija idu »njima«, čemu se brinuti? I konačno, poslovođa, koji je normalni međučlan između radnika i uprave, može imati — i obično ima — vlastite karijerističke razloge da omalovaži sposobnosti radnika pod njegovom komandom. Općenitije, nove ideje jednostavno su opasne i nisu dobrodošle. One mogu poremetiti postojeću ravnotežu statusa i moći.

4. U kapitalističkoj korporaciji veza između ponašanja direktora i *sankcija* u velikoj mjeri je razorena. Direktori prave greške a dioničari su kažnjeni. Proces zamjene neefikasne uprave je spor i slabog učinka. Najradikalnija presuda tržišta, stečaj, društveno je vrlo skupa stvar.

5. Konačno, *procedura pogađanja* je skupa i oduzima vrijeme i energiju. Da bi zaštitili svoje interese, radnici moraju organizirati

sindikate; održavanje sindikalne mašinerije zahtijeva, naravno, realne troškove. A isto tako i održavanje organizacija poslodavaca. Štrajkovi i lokauti predstavljaju očito rasipanje resursa. Umjesto da troše svoje vrijeme i novac u međusobnoj borbi, svi ti ljudi mogli bi se angažirati u mnogo poželjnijem proizvodnom radu. Taj problem dobro je uočio i sazeo P. Chaulieu:

»Ako 1000 pojedinaca posjeduje danu sposobnost samoorganizacije, kapitalizam se sastoji u tome da se, više ili manje arbitrarno, odabere njih pedeset, da im se dâ ovlaštenje za upravljanje, a da su ostali jednostavno osuđeni da postanu zupčanci. Metaforički govoreći, to je već 95 postotni gubitak društvene inicijative i poticaja. Ali to nije sve. Kako 950 zanemarenih pojedinaca *nisu* zupčanci, a kapitalizam je obavezan razvijati ih do određenog stupnja, ti pojedinci reagirat će i borit će se protiv onoga što im sistem nameće. Kreativne sposobnosti, koje oni ne smiju razvijati u ime društvenog poretka koji ih odbacuje (i koji oni odbacuju), sada se koriste protiv tog društvenog poretka. Razvija se stalna borba u samoj jezgri društvenog života. To uskoro postaje izvor daljeg rasipanja. Uski sloj naredbodavaca mora od tog trenutka podijeliti svoje vrijeme između organiziranja rada onih 'dolje', i nastojanja da se suprotstavi, neutralizira, ukloni ili manipulira njihov otpor. Funkcija upravljačkog aparata prestaje biti samo organizacija, i uskoro poprima različite načine prisile. Oni na vlasti u velikoj modernoj tvornici u stvari troše manje svog vremena na organizaciju proizvodnje, nego na rvanje, neposredno ili posredno, s otporom eksploatiranih — bilo da je riječ o pitanju nadzora, kontroli kvalitete, utvrđivanju norme, 'ljudskim odnosima', raspravama s radničkim povjerenicima ili predstavnicima sindikata. Povrh svega, tu je, naravno, i stalna zaokupljenost onih na vlasti time da se sve učini mjerljivim, izbrojivim, provjerljivim, nadgledljivim kako bi se unaprijed mogla svladati svaka protuakcija, koju bi radnici mogli poduzeti protiv novih metoda eksploatacije.«⁴⁰

Na razini *narodne privrede* mogu se razlikovati ovi izvori neefikasnosti:

1. Klasni antagonizmi onemogućuju optimalnu upotrebu raspoloživih ljudskih resursa. Dolazi do golemog *rasipanja talenata*. Obrazovne, kulturne i medicinske ustanove društva ne koriste oni kojima bi to najviše pomoglo; diferencirani pristup tim ustanovama ostvaruje se u skladu s klasnim položajem kandidata. Taj smo problem dotaknuli u trećem poglavlju, u odjeljcima I i II, a na ovom mjestu on zaslužuje dalju raspravu. U predratnoj Engleskoj diplomci takozvanih javnih škola (privatno financiranih škola koje naplaćuju školarine) predstavljali su 2 posto stanovništva, ali njihovi izgledi da upravljaju zemljom — to jest, da postanu članovi Parlamenta — bili su 115 puta veći nego izgledi učenika koji nisu imali pristup u te privilegirane škole.⁴¹ S druge strane, »dok gotovo sva djeca viših poslovnih i profesionalnih klasa koja imaju odgovarajuće sposobnosti imaju mogućnost višeg obrazovanja, isti podatak za namještenike je otprilike 50 posto, za kvalificirane radnike 30 posto, a za nekvalificirane radnike 20 posto.«⁴² U Sjedinjenim Državama, zemlji s najviše sveučilišta na svijetu, 58 posto najsposobnije desetine stanovništva u pogledu kvocijenta inteligencije,

nije 1950-ih godina primilo fakultetsko obrazovanje.⁴³ Ti postoci oči gledno odražavaju i razinu privrednog razvoja i poboljšat će se s višom razinom razvoja. No, na svakoj razini razvoja, ispotprosječna djeca privilegiranih klasa primaju obrazovanje na račun nadarene djece eksploatiranih klasa.⁴⁴

Kad u bogatijem društvu obrazovanje postane pristupačnije, vladajuće klase opet uspijevaju diskriminirati. U Sjedinjenim Državama, obitelji važnijih poslovnih ljudi daju isto toliko direktora kao i *cijelo* radno stanovništvo, a obitelji vlasnika poduzeća daju ih čak dva puta više.⁴⁵ Izgledi sina jednog poslovnog direktora ili vlasnika velikog poduzeća da postane uspješan poslovan čovjek, otprilike su 12 puta veći od izgleda sina jednog nekvalificiranog ili polukvalificiranog radnika, a stotinama puta veći od izgleda sina poljoprivrednog radnika, kome je praktički nemoguće prodrijeti u poslovnu elitu.⁴⁶

2. Tijesno povezana s prethodnom točkom je činjenica da privatno-vlasnička privreda rađa i *iracionalnu distribuciju dohotka*. Ona je iracionalna, jer bi egalitarnija distribucija — koja je moguća u drugim društvenim uvjetima — povećala ekonomsko blagostanje. No ona je iracionalna i zbog još jednog razloga: ona smanjuje potencijalnu proizvodnu efikasnost privrede. Opseg proizvodnje — a također i potrošnje — ovisi o efikasnoj upotrebi svih resursa, uključujući i radne resurse. Radni resursi *nisu dani* sami po sebi, njih treba izgraditi, i oni se mogu izgraditi na različite načine. Najefikasnije je kad su *zdravlje, obrazovanje* i *kreativna volja za rad* stanovništva maksimalno stimulirani. Adekvatno stanovanje, ispravna prehrana i liječnička pomoć proizvode ne samo zdrava tijela — što je samo po sebi aktiva — nego, kako to psihološka istraživanja nesumljivo pokazuju, također pospješuju razvoj intelektualnih sposobnosti. Ravnomjernija raspodjela dohotka, koja dovodi do povišenja standarda zdravlja, poželjna je na ekonomskoj osnovi. Isto vrijedi i za obrazovanje. Ako se tržište ostavi da funkcionira nekontrolirano, ono će dovesti do rasipanja talenata, jer neće biti obrazovana najdarovitija djeca, nego djeca roditelja koji mogu platiti. Problem obrazovanja ne iscrpljuje se polaženjem škole. On ima mnogo širi aspekt u sudjelovanju u cijeloj kulturnoj tradiciji danog društva. I opet, veća jednakost dohotka dovodi do izgradnje efikasnije radne snage, odnosno obrnuto, nejednakost *smanjuje* društvenu mobilnost, što je s ekonomskog stajališta nepoželjno kao i svaka druga smanjena mobilnost resursa.

3. Kako osnovne odluke o djelatnosti poduzeća donosi nekoliko pojedinaca u upravnom odboru, *društvena kontrola* je praktički *nemoguća*. Poduzeća se mogu nelegalno sporazumijevati, izbjeci poreze, mogu upotrijebiti svoju međunarodnu poslovnu mrežu da sakriju profite, zaobilaze propise o izvozu kapitala (što multinacionalne korporacije stalno rade), itd.; mogu nagrađivati upravu manje ili više proizvoljno,⁴⁷ i mogu se angažirati u različitim djelatnostima koje nisu strogo ilegalne, ali su društveno štetne. Nedodirljive »poslovne tajne«, predstavljaju pokrivač za sve te djelatnosti.

4. Privatno-vlasničko poduzeće stimulirano je na rast preko optimalne proizvodne veličine. Što veće poduzeće, to je ono financijski jače. To podrazumijeva da lakše dolazi do kredita i da može kontrolirati tržište. Tako *oligopol* i *monopol* predstavljaju prirodne tendencije. A to, naravno, dovodi do loše raspodjele resursa.

5. Privatno vlasništvo nameće određena ograničenja društvenom planiranju. Nekoordinirane ekonomske odluke izazivaju privredne cikluse, nezaposlenost i golemo rasipanje materijalnih resursa. Kao posljedica, stopa privrednog rasta je niža nego što bi inače mogla biti. Endemička inflacija je najnoviji oblik ekonomske nestabilnosti i najnovija posljedica privatnog vlasništva. U posljednja tri desetljeća stvarno velika nezaposlenost postala je politički nedopustiva. Štoviše, u situaciji relativno pune zaposlenosti, sindikati su dovoljno jaki da povećaju svoj udio u društvenom kolaču. Iz istog razloga, poslodavci su dovoljno jaki da prebace to povećanje na stanovništvo, i tako sačuvaju profite manje ili više netaknute. Kao rezultat, cijene rastu. Ako se profiti smanje, stopa rasta se smanjuje. Ako se nadnice drže nisko — ponekad se sindikati koriste da se upravo to postigne — privatno bogatstvo se povećava. Tako postoji začarani krug koji se obično razrješava inflacijom.

6. Tijesno povezano s prethodnom točkom je rasipanje u procesu poslovanja, čak i u uvjetima pune zaposlenosti. Budući da se profiti postižu prodajom roba i usluga, *intenzivna reklama* postaje neophodna komponenta proizvodnog procesa. Da bi se preživjelo, treba osigurati udio u tržištu, ako tržište ne postoji, treba ga stvoriti. To uključuje goleme reklamne izdatke, troškove reprezentacije, ako je potrebno i mito — što uvjerljivo pokazuje međunarodni skandal tvrtke Lockheed — održavanje prekomjernog broja prodajnih punktova, troškove takozvanih odnosa s javnošću i političkog agitiranja (lobizma), održavanje reprezentativnih poslovnih zgrada, te poslovno parničenje. Tu treba dodati i troškove nabujalih financijskih, osiguravajućih i pravnih usluga, te usluga trgovaca nekretninama.⁴⁸ Društveni troškovi umjetno stvorenih potreba, iracionalne strukture potrošnje i ekoloških šteta teško su mjerljivi, ali ih treba svesti pod isti nazivnik.

7. Suprotni interesi između rada i kapitala zahtijevaju složenu, delikatnu i skupu proceduru *izmirenja od strane države*. Država se mora izložiti golemim troškovima nadzora kako bi smanjila štete koje proizlaze iz špekulacija i protudruštvenog ponašanja privatno-kapitalističkih skupina, opisanog u točkama 3 i 4. Kako primarna raspodjela dohotka u kapitalizmu dovodi do velikih nejednakosti — s posljedicama spomenutim u točki 2 — država mora intervenirati velikim oporezivanjem (u najboljem slučaju). Ali, oštro oporezivanje također nameće određene realne troškove, osim čisto administrativnih troškova. To su: (a) destimuliranje rada, (b) stimuliranje nepoštenja i izbjegavanja poreza, i stoga negativan utjecaj na javni moral, (c) kako god složeno, oporezivanje ne može biti savršeno, i zbog toga ostaju značajne pravne praznine. Njih prije svega iskorištavaju bogatije skupine stanovništva.

B. NEEFIKASNOSTI ETATISTIČKE ORGANIZACIJE

Etatistički sistem pokazat će sve neefikasnosti karakteristične za birokratski sistem. Procjenjujući situaciju u svojoj zemlji u jednom govoru na partijskom kongresu 1952. godine, Malenkov je nabrojio neke od njih: strah od prijavljivanja nepravilnosti nadređenima, zataškavanje istine o lokalnim aferama, nehaj u vršenju dužnosti, popustljivost u naređivanju, naglašeni nepotizam kod imenovanja na

dužnosti.⁴⁹ Radi komparativne analize, te i druge neefikasnosti svrstat će prema istoj shemi kao i neefikasnosti kapitalističke organizacije, opisane u odjeljku A. Počinjemo razmatranjem događaja na razini *poduzeća*.

1. Kako je i etatističko društvo stratificirano, karakterizirat će ga motivacijski efekti slični onima u kapitalizmu. Dobro je poznato da se sredstva kao što su sudovi, zatvori i prisilni rad povremeno koriste za rješavanje problema nedostatka radne discipline i neuspjeha rukovodilaca.⁵⁰ Stoga možemo pretpostaviti da zanimanje za rad nije veliko. Ota Šik, bivši potpredsjednik Čehoslovačke zadužen za ekonomske poslove, ovako je opisao situaciju u svojoj zemlji: »Loš rad proizvodi sve više otpadaka, izostajanje s posla i potkradanje se povećavaju. Mnogi radnici... dopunjavaju svoje prihode radom u 'fušu' za privatne pojedince.«⁵¹ Produktivnost će vjerojatno biti niska jer uprava poduzeća nema operativnu samostalnost vođenja poslova.

2. Kako su izvan poduzeća dodani novi slojevi hijerarhije, pojavljuju se dodatni troškovi nadzora povrhu onih unutar poduzeća. Opisujući mađarsku privredu iz 1956. godine, János Kornai navodi da su nadzor i kontrolu vršili prije svega industrijske direkcije i ministarstvo koje upravlja poduzećem. Zatim dolazi Ministarstvo državne kontrole i, za važnija poduzeća, ministarski savjet, te zavodi za planiranje i statistiku. Treba dodati i partiju. A »u sumnjivim slučajevima, policija ili Ured javnog tužioca provedu bi istrage.«⁵² Kontrolne vlasti bave se izricanjem kazni direktorima na različitim razinama za sve moguće prekršaje. Tako su mađarski direktori bili kažnjeni za nemarno upravljanje skladištem, za osobni nedolazak u Ministarstvo zbog isplaćivanja viška nadnica, zbog nesmanjivanja tehničkog osoblja za jednu osobu, zbog nepridržavanja propisanih normi upotrebe sirovina, zbog nepridržavanja planiranih razdoblja praznika.⁵³ Godine 1966. bilo je 84.000 pravnih propisa koji su regulirali odluke direktora u Poljskoj.⁵⁴ Na taj način ima dovoljno prostora da se pravila krše, a to opet zahtijeva bogati asortiman nadzora i kontrole.

3. Što se tiče inovacija, Kornai uočava da poduzeća ne pokušavaju razviti nove proizvode jer im to nije probitačno. Također nisu osobito zagrijani za iskorištavanje tehničkih otkrića ili za primjenu novih procesa uvedenih u drugim poduzećima. Budući da se svako poboljšanje odmah uključuje u plan za iduću godinu, moguće koristi brzo se gube, a viša produktivnost postaje obavezna. Zbog dvostruke nesklonosti mijenjanja utvrđene tehnologije, centar mora narediti poduzećima uvođenje inovacija. »Pripremanje i nadzor nad mnogobrojnim instrukcijama i nalogima, očito zahtijeva uspostavljanje centralne birokracije, pa se tako rađa veliki administrativni aparat zadužen za tehnički razvoj.«⁵⁵

4. Sljedeći tip neefikasnosti nešto je drugačiji. Stečaj kao sankcija za loše upravljanje ne dolazi u obzir. U stvari, sankcija je brža i efikasnija nego u kapitalističkom poduzeću jer generalni direktor nije svoj vlastiti gazda. Ali kriteriji su različiti. Od direktora se očekuje prije svega da bude politički efikasan. To znači da mora pouzdano izvršavati sve naloge više vlasti, mora se bezuvjetno pokoravati. Direktor je u stvari birokrat. On se plaši odluka. Stoga su operativna efikasnost i inovacijska sposobnost uprave ozbiljno umanjene. Direktor postaje

neurotičan kad instrukcije ne dolaze. On tada odlaže odluke. On je neodgovoran jer reagira na pravila i komande, a ne na probleme. Rezultat je rasipanje koje se povećava sa složenošću privrede. Kako tržište ne igra praktički nikakvu ulogu, glavni instrument kontrole direktorske efikasnosti jest ispunjavanje proizvodnog plana. Direktor je tako motiviran prikriti svoje proizvodne mogućnosti da bi izbjegao nametanje oštrog plana. Budući da se i drugi direktori ponašaju na isti način, cijela privreda funkcionira ispod kapaciteta. Osim toga, kvaliteta proizvoda je općepoznato loša.

5. Etatiistička privreda izbjegava troškove pogađanja i (gotovo) nema štrajkova. Ali sindikalna birokracija postoji, i, osim toga, znatni su troškovi indoktrinacije, propagande i policije.

6. Za razliku od kapitalističkog poduzeća, etatiističko poduzeće podliježe dodatnom, šestom, tipu neefikasnosti zbog nepostojanja privredne autonomije. Zbog toga ono ne može iskoristiti sistem cijena i decentraliziranog tržišta. Tržište je mehanizam za komuniciranje informacija. Kako je ispravno uočio Friedrich Hayek, centralizirano donošenje odluka zahtijeva agregiranje informacija.⁵⁶ U tom procesu mnoge relevantne pojedinosti nužno se gube. Statističko agregiranje zahtijeva standardizirane podatke i skupljanje elemenata koji se razlikuju po kvaliteti, lokaciji i drugim pojedinostima, efikasno donošenje odluka zahtijeva uzimanje u obzir svih specifičnih razlika. Nema pomirenja između ta dva zahtjeva u centralističkom sklopu. Osim toga, što su duži informacijski kanali, veća je vjerojatnost da će konačna informacija biti više iskrivljena. Tako centralizacija implicira značajan *gubitak i iskrivljavanje informacija*, koje se moraju filtrirati kroz različite slojeve hijerarhije, drugim riječima, centralizacija implicira golemo rasipanje znanja raspoloživog u društvu. Možemo dodati još dvije posljedice. Kako je poduzeće potpuno ovisno o izvorima opskrbe koje kontrolira centralna vlast, ono će nastojati akumulirati radnu snagu, sirovine, rezervne dijelove i ostala dobra preko svih tekućih potreba da bi osiguralo sve što mu je potrebno. Kao rezultat, u etatiističkim poduzećima dolazi do kronične prezaposlenosti (i stoga niske produktivnosti rada) i velikih zaliha (koje se inače mogu proizvodno koristiti).⁵⁷ S druge strane, poduzeće je motivirano da zadovolji plan, a ne potrošače. To također povećava zalihe (neželjene robe) i stvara endemične diskrepance između strukture potražnje i ponude. U kapitalizmu roba je raspoloživa, ali je novac (efektivna potražnja) oskudan, u etatizmu je obrnuto: novca ima, ali nema robe.

Na razini *narodne privrede*, etatizam prolazi mnogo bolje u pogledu prve tri neefikasnosti.

1. Rasipanje talenta manje je zbog općeg pristupa obrazovanju i veće društvene mobilnosti. S druge strane, zahtjev strogog političkog konformizma značajno umanjuje mogućnosti punog korištenja raspoloživog talenta.

2. Raspodjela dohotka je ravnomjernija.⁵⁸

3. Nema poslovnih tajni ili privatne špekulacije. Nelegalno spozumijevanje je mnogo slabije i sastoji se prije svega u različitim poslovima izvan redovitih planskih kanala.

4. S obzirom na četvrtu neefikasnost, situacija je nešto specifičnija. Umjesto monopola privatnih poduzeća pojavljuje se totalni monopol države. Rezultat toga je da se struktura potrošnje iskrivljuje. Osim

toga, iz očitih razloga, birokracija više voli velika poduzeća. Stoga su odsutna mala i vrlo mala poduzeća, koja zadovoljavaju specifične potrebe stanovništva i koja su često korisni inovatori.

5. Dok je nedostatak autonomije poduzeća glavni nedostatak etatiističke organizacije, *centralno planiranje* je njena osnovna prednost. Centralno planiranje omogućuje mobilizaciju i brzu realokaciju resursa. Ravnoteža između štednje i investicija može se osigurati unaprijed, a isto tako i opseg akumulacije. Nema nezaposlenosti. Inflacija se lako kontrolira. Privredni ciklusi su znatno smanjeni. Ali krutost administrativnog planiranja sprečava planere u korištenju svih mogućnosti efikasnog usklađivanja privrednih aktivnosti. Ocjenjuje se da se 25 posto ukupnog radnog vremena gubi zbog lošeg funkcioniranja sistema opskrbe.⁵⁹ »Nespretnost i otezanje s odlukama, loša koordinacija pratećih aktivnosti, česte promjene u planovima, realokacija investicijskih ograničenja, iščezavanje odgovornosti za učinke investicija, dobro su poznate slabosti alokacije investicija u sistemu direktivnog planiranja.«⁶⁰ Kad formalni kanali ne funkcioniraju, razvija se ilegalna praksa. Poduzeća koriste usluge posebnih nabavnih posrednika, poznatih pod imenom *tolkači* (laktaši), koji lociraju izvore opskrbe i sklapaju poslove. Kako postojeće tržište ne djeluje dobro, često ga zamjenjuje crno tržište, a podmićivanje postaje gotovo sveopće. Ono ide od razmjenjivanja usluga, preko kupovanja deficitarnih proizvoda od vozača kamiona na auto-cestama dok prevoze robu u svoja poduzeća, sve do davanja novčanih i nenovčanih darova utjecajnim osobama.⁶¹ Podmićivanje smanjuje administrativnu krutost ali uništava moralnost i, ujedno, normalne poticaje i produktivnost.

Nadalje — a to je paralela petoj kapitalističkoj neefikasnosti — iskrivljavanje informacija, hijerarhijska krutost i odgovarajuće prepreke komuniciranju, smanjuju sposobnost prilagođavanja nacionalnih birokratskih organizacija. Sistem počinje reagirati tek nakon počinjene velike štete. Tako etatiističke sisteme karakterizira neprekinuti niz kriza. Kriza je, kako je umjesno uočio Michael Crozier, nerazdvojni dio birokratskog sistema jer jedino kriza omogućuje neophodna prilagođavanja.⁶²

6. Zbog centralnog planiranja *reklamne kampanje i financijski posrednici* su uglavnom irelevantni.

7. Makroekonomska neefikasnost — potreba državnog arbitiranja i njegovi troškovi — mnogo je veća u etatizmu. Država potiče sve, i kontrolira sve.⁶³ Za to joj je potreban glomazan administrativni i represivni aparat. Tu su također i specifični troškovi državnog monopola, koji se odražavaju u monolitnoj organizacijskoj piramidi. Kako se traži apsolutna jednoobraznost, heterodoksne društvene inovacije su blokirane. Postoji samo jedna istina, ona je sadržana u partijskoj liniji i nju proklamira partijski prezidij. Dok su opcije relativno jednostavne i očite — što odgovara slučaju nerazvijene zemlje — troškovi monolitne ortodoksije su relativno niski. Prednosti su, s druge strane, znatne: cijela nacija može se efikasno mobilizirati za postizavanje određenih ciljeva kao što su eliminiranje gladi i brz privredni razvoj. Kad ciljevi postanu složeni, a opcije prestanu biti očite, ekskluzivna ortodoksija smanjuje mogućnosti uspješnog razvoja. Zapazili smo defekte krutog centralnog planiranja. Prirodna reakcija bila bi decentra-

lizacija. No, stvarna decentralizacija vodila bi u pluralističko društvo i razbila bi cijeli poredak.⁶⁴ Zbog toga, etatistički poredak suočava se s vrlo uskim granicama unutar kojih može eksperimentirati. A ortodoksija je preduvjet za preživljavanje.

C. KOMPARATIVNA EFIKASNOST

Kapitalistička privreda zasniva se na privatnom vlasništvu. Zbog toga su poduzeća autonomna i mikroekonomski relativno efikasna. Međutim, nedostatak koordinacije na nacionalnoj razini dovodi do makroekonomskog rasipanja. Etatistička privreda zasniva se na državnom vlasništvu. Zbog toga je moguće centralno planiranje koje poboljšava makroekonomsku efikasnost, ali ono također dovodi i do velikog rasipanja unutar poduzeća. A priori, uopće nije očito koji je od ta dva ekonomska sistema u cjelini efikasniji. Problemu možemo prići na ovaj način.

Ako se efikasnost mjeri proizvodnjom dobivenom iz raspoloživih resursa, pokazatelj koji s najviše smisla mjeri ukupnu efikasnost privrednog sistema je stopa rasta koju taj sistem uspijeva postići. Prethodna analiza upozorava da će etatizam vjerojatno biti efikasniji u manje razvijenim zemljama, a manje efikasan u razvijenijim. Empirijski podaci potvrđuju to očekivanje.⁶⁵ Stope rasta u manje razvijenim etatističkim zemljama (s izuzetkom Kube) znatno su više nego u usporedivim kapitalističkim zemljama. Na razini sovjetskog razvoja, etatističke zemlje približavaju se cjelokupnom trendu, iznad te razine one počinju zaostajati za kapitalističkim zemljama.⁶⁶

Analiza strukture stope rasta mogla bi dati dodatnu zanimljivu informaciju o ekonomskim profilima različitih društvenih sistema. Zbog nedostatka podataka takve su studije još vrlo rijetke. Tabela 7 sažima

TABELA 7

Stope rasta proizvodnje, utroška faktora i produktivnosti faktora u industriji zemalja s različitim društveno-ekonomskim sistemima 1953—1965.

	Godišnje stope rasta			Ukupna produktivnost faktora
	Proizvod	Osnovna sredstva	Radna snaga	
Kapitalističke privrede	7,1	6,3	2,5	3,3
Etatističke privrede	8,7	8,1	4,1	3,0
Jugoslavija	11,8	7,5	6,7	4,7

Napomena: Neponderirani prosjeci. Korištena je Cobb-Douglasova proizvodna funkcija s konstantnim prinosima i elastičnošću rada $\alpha = 0,65$.

Izvor: B. Balassa, T. Bertrand, »Growth Reformance of Eastern European Economies and Comparable Western European Countries« *American Economic Review*, May 1970, stranica 316.

rezultate studije čiji su autori Bela Balassa i Trent Bertrand. U njoj se uspoređuje pet evropskih etatističkih zemalja (Bugarska, Čehoslovačka, Mađarska, Poljska i Rumunjska), s četiri kapitalističke zemlje na približno istoj razini razvoja (Grčka, Irska, Norveška i Španjolska) i s Jugoslavijom.

Etatističke zemlje na srednjoj razini razvoja postižu višu stopu rasta i proizvodnje i faktorskih utrošaka. Potonje implicira veću akumulaciju i znatno veće zapošljavanje. Faktorska produktivnost povećava se nešto sporije. Može se stoga zaključiti da je viša stopa rasta prije svega rezultat većih investicija i bržeg zapošljavanja. Može se naslutiti da će iscrpljivanje radnih resursa na višem stupnju industrijalizacije dovesti do povećane supstitucije rada kapitalom, do smanjivanja elastičnosti supstitucije, do pada ukupne proizvodnosti faktora i, kao rezultat svega toga, do smanjivanja stope rasta. To će biti opći efekti industrijalizacije. Na njih će se superponirati efekti krutosti sistema koji rezultiraju smanjenom faktorskom produktivnošću⁶⁷

Danas postoji samo nekoliko etatističkih zemalja, te stoga statističke usporedbe treba tumačiti s oprezom. Kako još ne postoji ni jedna socijalistička privreda, te statističke usporedbe nisu moguće. Budući da je jugoslavenska privreda najbliža samoupravnoj organizaciji, možemo je uzeti kao aproksimaciju socijalističke privrede. Sudeći prema podacima iz Tabele 7, performanse jugoslavenske privrede u skladu su s našim očekivanjima. Ali analiza samo prema jednom slučaju nije statistički signifikantna i mora se promatrati prije svega kao ilustracija.⁶⁸ Osim rasta i produktivnosti, osnovno blagostanje (za definiciju i podatke vidi drugo poglavlje, odjeljak III B) i raspodjela dohotka također upozorava na sistemske razlike (tabela 8).

TABELA 8

Temeljno blagostanje i raspodjela dohotka

	Raspodjela dohotka		
	Razlike u osnovnom blagostanju	Gini omjer	Postotni udio gornjih 5 %
Razvijene kapitalističke zemlje	-7,0	0,40	17,4
Države blagostanja	-2,4	0,36	15,1
Etatističke zemlje	+4,5	0,21—0,26 ^a	10,9—12,2 ^a
Jugoslavija	+5,0 ^b	0,25	12,7

^a Bugarska i Poljska

^b + 10,0 na temelju podataka Svjetske banke

Podaci općenito, a podaci o raspodjeli dohotka posebno, vrlo su grubi i stoga omogućuju samo rangiranje, ne i procjenjivanje apsolutnih razlika. Osim toga, raspodjela dohotka je funkcija razine razvijenosti i naslijeđenih regionalnih razlika, koje su u Jugoslaviji mnogo veće nego drugdje. Radi bar djelomične usporedivosti, od etatističkih zemalja ana-

liziramo Poljsku i Bugarsku, a za statističku populaciju odabrali smo radnike umjesto domaćinstava. Uzimajući sve to u obzir, možemo zaključiti da je osnovno blagostanje u Jugoslaviji vjerojatno više nego u etatističkim zemljama, a raspodjela je dohotka približno jednaka.

Moguć je još jedan sistemski test. Jugoslavija je također i zemlja koja je prošla kroz sva tri temeljna suvremena društveno-ekonomska sistema unutar životnog vijeka jedne generacije. Prošla je kroz kapitalističku tržišnu ekonomiju prije rata, uspostavila je centralno planiranje nakon rata, i od tada je pionir u uvođenju samoupravne privrede. Ovaj niz od tri različita sistema unutar relativno kratkog vremenskog razdoblja pruža dragocjenu mogućnost analiziranja komparativne efikasnosti tih sistema jer se ostale varijable drže konstantnima u mjeri u kojoj je to u ekonomskoj analizi moguće. Odgovarajući rezultati prikazani su u tabeli 9.

TABELA 9

Stope rasta proizvodnje, utroška faktora i produktivnosti faktora u industriji, rudarstvu, građevinarstvu i zanatstvu u Jugoslaviji, 1911—67.

	Godišnje stope rasta			Ukupna produktivnost
	Proizvodnja	Osnovna sredstva	Radna snaga	
Kapitalizam, 1911—40. ^a	3,7	3,2	1,5	1,5
Etatizam, 1940—54. ^a	5,9	10,0	4,8	—1,0
Samoupravljanje, 1954—67.	10,3	7,8	4,4	4,4

Izvor: B. Horvat, »Tehnički progres u Jugoslaviji«, *Ekonomska Analiza*, 1968, str. 48.
^a Isključujući ratne godine 1914—18. i 1941—45.

Rast produktivnosti od 1,5 posto godišnje u vrijeme kapitalističke etape razvoja odgovara današnjem rastu produktivnosti latinskoameričkih privreda. U usporedbi s kapitalističkom tržišnom privredom, etatističko centralno planiranje povećalo je stope rasta osnovnih sredstava i zaposlenosti više od tri puta. Kako je rast proizvodnje zaostajao, promjena u ukupnoj produktivnosti faktora bila je negativna. Da je Jugoslavija nastavila s centralnim planiranjem, ona bi, naravno, kao i kod drugih etatističkih zemalja postala pozitivna. Naše podatke najvjerojatnije možemo ovako protumačiti. Uvođenje centralnog planiranja ubrzava rast, ali povećavajući utroške faktora više od proizvodnje, smanjuje produktivnost u usporedbi s alternativnim ekonomskim sistemima. Shodno tome, ukupna produktivnost faktora može rasti po relativno visokim stopama, ali njezina apsolutna razina uvijek je niža nego u usporedivim privredama druga dva sistema. Razdoblje samoupravljanja čini se kao neka vrsta sinteze pozitivnih osobina prethodnih dvaju razdoblja. Zaposlenost nastavlja rasti otprilike jednako brzo kao pod centralnim planiranjem. Ali proizvodnja se širi znatno brže, tako da rast produktivnosti dostiže stope iznad svih prije poznatih veličina.

Do sada empirijski podaci više nego potvrđuju naša očekivanja. Međutim, 1965. godine dolazi do promjene. U nastojanju da se ubrza ekonomska i politička decentralizacija, provedena je loše pripremljena reforma. Ona je potakla izuzetno složen društveni proces čija analiza prelazi granice ove studije. Ograničit ću se samo na bitne promjene. Ekonomski gledano, reforma se zasnivala na naivnoj ideji da »radni kolektivi najbolje znaju što je za njih dobro.« To je podrazumijevalo ukidanje interventnih investicijskih fondova i specijaliziranih federalnih banaka; reforma je rezultirala uklanjanjem većine poluga efektivnog planiranja i isključivim oslanjanjem na monetarnu politiku (iz početka krajnje restriktivnu). Općenito, reforma je značila oživljavanje *laissez-faire* ekonomskog pristupa iz 19. stoljeća. Ne iznenađuje što je privreda odmah zapala u recesiju, a unutar dvije godine stopa rasta industrijske proizvodnje pala je ispod nule. Kao posljedica, zemlja se suočila s brzo rastućom nezaposlenošću — prvi put u svojoj poslijeratnoj povijesti. Politički gledano, reforma je podrazumijevala pristup koji podsjeća na tradicionalni liberalizam. To je dovelo do istinske decentralizacije, ali je isto tako pridonijelo i razvijanju ideologije o nacionalnim državama u šest republika od kojih je sastavljena Jugoslavija. Ako se prisjetimo da je zemlja bila ujedinjena istom u toku života sadašnje generacije; da je sastavljena od mnogih nacionalnosti; da uključuje tri područja koja su pripadala trima različitim svjetskim kulturama — rimokatolički zapad, pravoslavni istok i orijentalni muslimanski jug — i da je razlika u privrednom razvoju između najrazvijenijih i najmanje razvijenih sastavnih nacija, mjerena proizvodnjom po stanovniku, čak 6 : 1, onda nas neće iznenaditi da su privredni neuspjesi i ideologija o nacionalnim državama uskoro oživjeli uspavane nacionalističke antagonizme i izazvali pravu eksploziju političkih strasti.⁶⁹ Ekonomskoj recesiji dodana je i politička nestabilnost.

Ta su kretanja zaustavljena 1971. godine političkom akcijom koja je zaustavila proces demokratizacije i zamijenila *laissez-faire* tržište paradržavnim sporazumima poznatim pod imenom društveni dogovori.⁷⁰ Zemlja se politički stabilizirala, ali je izgubila svoj pionirski polet i entuzijazam. Ekonomske performanse (privremeno) malo su se poboljšale, ali je stopa rasta ostala znatno ispod prijašnjih dostignuća i ispod objektivnih mogućnosti, čak kad uzmemo u obzir i svjetsku inflaciju i recesiju nakon 1972. godine.⁷¹ Nasljeđe prethodnog razdoblja bila je transformacija državne organizacije u neku vrstu konfederacije. Federalna vlada uopće ne može donijeti ni jednu ekonomsku odluku bez jednoglasnog pristanka odgovarajućih međudržavnih komiteta sastavljenih od predstavnika ili premijera državnih vlada. Osam nacionalnih banaka zajednički odlučuju o monetarnim i kreditnim politikama. Carinske pristojbe su praktički jedini nezavisan izvor federalnih prihoda. Tako se fiskalna politika pokazala nemogućom i u stvari je nepostojeća. Općenito, cijela ekonomska politika — i u svojoj formulaciji i u svojoj primjeni — je preopterećena nespretnim političkim pregovorima koji je čine neefikasnom jer se ekonomske odluke ne zasnivaju na stručnoj analizi i ne mogu se na vrijeme provesti.

Zemlja prolazi kroz krizu sazrijevanja. Iskušavaju se sve moguće ideje. Prave se svi mogući politički kompromisi između različitih snaga.

Dobar pokazatelj tih zbivanja je činjenica da su u vremenskom razmaku od 11 godina donesena dva ustava (1963. i 1974) i pedeset ustavnih amandmana. Jugoslavija još uvijek jedina u svijetu ima privredu s radničkim upravljanjem a pioniri nikad ne putuju ravnom ili osobito efikasnom stazom. Usprkos tome, zemlja je postigla relativno visok stupanj ekonomskog blagostanja i političke stabilnosti. Ako se iz primjera Jugoslavije može izvući neka pouka, onda je to vjerojatno da je prijelaz u samoupravljanje relativno jednostavan i lak na razini radne organizacije. Uvođenje samoupravljanja najvjerojatnije će ubrzati rast, ali ono ne jamči automatski i nastavljanje istog trenda. Stvarni problemi povezani su s makroekonomskom i makropolitikom organizacijom. Ovdje je još potrebno razraditi i teoretska i praktična rješenja. Međutim, iako za sada ne znamo ta rješenja, naša je analiza pokazala — ako nam je dopušteno slijediti metodološke upute matematičara — da ta rješenja doista postoje.

Nešto općenitija komparativna analiza moguća je ako iz specifičnih osobina socijalističkog organizacijskog modela izvedemo odgovarajuće zaključke. U samoupravnoj skupini radnika, *motivacija za rad*, i prema tome *produktivnost*, vrlo vjerojatno će se povećati. Mnoge studije pokazale su da participacija povećava produktivnost čak i u kapitalističkoj sredini.⁷² *Troškovi nadzora* su smanjeni.⁷³ Faktori koji ograničuju *inovacijski* impuls su uklonjeni. *Sankcije* za loše upravljanje relativno su brze i primjerene. Dohodak radnog kolektiva ovisi o poslovanju poduzeća. Prema tome, posljedice lošeg upravljanja odmah se osjete, a odgovorne za gubitke moguće je otpustiti. Kako je kapital u društvenom vlasništvu, lako je institucionalizirati upravljačku pomoć poduzetima u teškoćama i izbjeći stečaj. Napokon, iako *štrajkovi* ne nestaju, postaju vrlo rijetki i ekonomski beznačajni. A kakva god bila funkcija sindikata, oni sigurno ne pregovaraju s poslodavcima o nadnicama jer poslodavci više ne postoje.

Na nacionalnoj razini, *obrazovanje* svima postaje pristupačno, a prepreke između društvenih slojeva se uklanjaju; kao rezultat, povećava se mobilnost preko zanimanja. Raspodjela dohotka je znatno ravnomjernija nego u bilo kojem drugom alternativnom sistemu.⁷⁴ *Društvena kontrola* je krajnje efikasna — a mogućnost zloupotrebe upravljačkog položaja drastično smanjena — jer uprava radi pred pažljivim očima radničkog savjeta i cijelog radnog kolektiva. Nemoguće je i protuzakonito držati važne društvene odluke tajnom. Nasuprot *monopolističkim* tendencijama u drugim sistemima, koncentracija kapitala se ne stimulira. Radni kolektiv u samoupravnom poduzeću nema interesa za prekomjernim širenjem poduzeća fuzijom, jer u tom slučaju gubi kontrolu nad poslovanjem poduzeća. S druge strane, zbog različite društvene organizacije, financijska snaga više nije toliko važna. Konkurentsko poduzeće nije moguće niti kupiti, niti posjedovati. Tako će samoupravna privreda vjerojatno funkcionirati znatno bliže teorijskom modelu konkurentskog tržišta. Društveno vlasništvo *podrazumijeva planiranje*, ali *ne isključuje tržište*. Shodno tome, samoupravna privreda postiže upravo ono što je Hayek smatrao nemogućim: alternativan oblik organizacije u kojem je autonomnost poduzeća spojiva s *ex ante* usklađivanjem privrednih aktivnosti, i gdje se postojeće znanje

potpuno iskorištava, a gubici zbog nedostataka tržišta izbjegavaju. Planiranje i društveno vlasništvo čine financijsku špekulaciju gotovo nemogućom i značajno smanjuju opseg rasipnog reklamiranja. *Intervencije države* su minimizirane jer se odluke automatski kontroliraju na svakoj razini, a oporezivanje je jednostavno zbog egalitarne raspodjele dohotka.

Sada možemo sažeti naše nalaze. Etatizam uspijeva mobilizirati ekonomske resurse, ali na niskoj razini efikasnosti. Kapitalizam postiže veću efikasnost, ali znatan dio resursa ostaje neiskorišten zbog privrednih ciklusa. Ni jedan od dva sistema nema očiglednu čistu prednost — ili, u najboljem slučaju, eventualna prednost je funkcija razine razvijenosti. Socijalistička privreda podrazumijeva tržište i autonomne, samoupravne proizvodne jedinice. Prema tome, socijalističko poduzeće može u pogledu produktivnosti učiniti sve što može i jedno kapitalističko poduzeće. Socijalistička privreda zasnovana na društvenom vlasništvu, također podrazumijeva društveno planiranje. Stoga ona može ostvariti sve produktivne učinke koje može ostvariti centralno planska privreda. Budući da je bar jednako efikasna kao i svaka od alternativa, i osim toga sposobna postići još nešto, ona je efikasnija.

Socijalistička organizacija privrede nije, naravno, čisto blaženstvo. Ona povećava efikasnost rješavajući mnoge stare probleme, ali ona ujedno stvara i nove probleme. U nastavku ćemo razmatrati neke od tih problema, razraditi i smjestiti u povijesnu perspektivu nalaze ovog odjeljka.

Poželjnost socijalizma

I. Vrijednosni sudovi

Suvremena znanost, uključujući društvene znanosti, inzistira na analizi bez vrijednosnih sudova. U tom pogledu možemo razlikovati dva tipa iskaza: *činjenični iskazi* odnose se na svojstva objekata. Ti iskazi mogu biti istiniti ili lažni. *Vrijednosni sudovi* su, pak, iskazi o stanju duha osobe koja ih čini. Oni ne mogu biti potvrđeni i kao takve treba ih držati izvan znanosti. Umjesto da se odnosimo prema njima kao istinitim, mi ih karakteriziramo nazivajući ih pravednim ili poštenim ili poželjnim. Kada kažem: »Socijalizam je dobar«, ja ništa ne tvrdim o svojstvima socijalizma — ne bi se ništa promijenilo ni da sam umjesto toga rekao da je on loš. Ja u stvari kažem: »Volim socijalizam«, ili »Socijalizam je poželjan«. To vrednovanje nije ni istinito ni lažno. Svatko mi može protusloviti a da ne učini ni logičnu ni faktičnu pogrešku.

Naravno, vrlo je važno da se pravi jasna razlika između činjeničnih iskaza i vrijednosnih sudova. Promašaj može završiti u beznadežnoj konfuziji. Međutim, jedno je praviti razliku između dva aspekta opisa realnosti, a drugo je tvrditi da je vrijednosne sudove moguće ukloniti iz znanstvene analize. Ovo drugo je jednostavno nemoguće. U stvari, cjelokupna znanost temelji se na vrijednosnoj premisi; ta vrijednost zove se *istina*. Istina je cilj i osnovni kriterij svakog znanstvenog istraživanja. Ali nema nikakvog logičkog razloga zašto bi tako trebalo biti. Jasno, bez istine kao kriterija, znanost bi postala besmislena. Ali, zašto mi uopće trebamo znanost? Može se pokazati da su znanost i vrijednosni sudovi nedjeljivi u mnogo općenitijem smislu. Znanost zahtijeva mišljenje, a mišljenje nije cilj samom sebi, ono uključuje htijenje. Kad čovjek misli, on namjerava nešto učiniti, on nešto hoće.¹ Dakle, u prirodi je stvari da činjenični iskazi ne mogu biti vrijednosno neutralni.

Radi analize ljudske aktivnosti, moramo razlikovati njene različite vidove. To ipak ne implicira pretpostavku o shizofreniji. Aspekti su različiti, ali oni nisu nezavisni ili *potpuno* odvojeni. Oni pripadaju istoj *ljudskoj* aktivnosti. Što god mi činimo, uvijek je to u odnosu i prema činjenicama i prema vrijednostima. U određenom smislu, vrijednosna dimenzija je specifična ljudska dimenzija; oduzmeš li je, uništavaš ljudsku egzistenciju.

Iako se vrijednosni sudovi prave u svakom znanstvenom istraživanju, nešto je posebno u vrijednosnim sudovima u društvenim znanostima. Tu su u pitanju naši interesi, povremeno egzistencijalni interesi. Shodno tome, u društvenim znanostima vrijednosni sudovi, najčešće

implicitni i skriveni, vrlo često iskrivljuju našu analizu činjenica u neusporedivo višem stupnju nego u prirodnim znanostima.² Max Weber, koji je i sâm strogo inzistirao na razlici između vrijednosti i činjenica, također je isticao da nam se vrijednosti nameću u našoj analizi u dvije točke: one određuju predmet koji izabiremo za istraživanje, i one utječu na naš sud o uzroku specifičnog događaja. Taj stav karakteriziran je upozoravanjem na činjenicu da su i učenjaci u prirodnim znanostima pod sličnim utjecajem, iako u priznato manjem stupnju, te da je problem zapravo praktički a ne logički. »Prema tome«, uočava Ernest Nagel:

»Neželjene teškoće koje nam stoje na putu dobivanja pouzdanog znanja o ljudskom djelovanju, zbog činjenice da se učenjaci u društvenim znanostima razlikuju u svojim vrijednosnim orijentacijama, praktičke su teškoće. Te teškoće nisu nužno nesavladive, jer prema hipotezi nije nemoguće praviti razliku između činjenica i vrijednosti, te se mogu poduzeti koraci da se identificiraju vrijednosne predrasude kad se pojave, i da se svedu na najmanju moguću mjeru, ako ne i potpuno izbjegnju, njihovi zbunjujući efekti.«³

Teškoće su nešto veće od onih koje se podrazumijevaju u Nagelovu citatu. Ne postoji jednostavni referentni okvir unutar kojeg se provodi svako znanstveno istraživanje. Radi otkrivanja zakonitosti i kauzalnih odnosa, moramo pojednostavniti svijet. Stoga gradimo modele. Ono što je istinito unutar jednog modela nije nužno istinito unutar drugoga. Klasa modela, sa sličnim osnovnim svojstvima, čini paradigmu. Paradigma je naše bitno viđenje svijeta.

Unutar dane paradigme može sa sigurnošću biti primejenjena Nagelova analiza. Ali dvije različite paradigme obično ne mogu biti nedvosmisleno prevedene jedna u drugu. Nejasnoća proizlazi iz početne razlike u vrijednosnim pozicijama. U društvenim znanostima, izbor paradigme temeljno je uvjetovan socijalnom situacijom, u prosjeku, i, u krajnjoj instanci, klasnom pozicijom.⁴ Nakon rasprave, neoklasični i marksistički ekonomist, konzervativni i radikalni sociolog, teško mogu komunicirati. Rasprava obično završava u nekoj vrsti slijepe ulice, kao što je: »Ako pretpostavimo A, B i C, onda Y slijedi«, jedan sudionik u toj raspravi objašnjava svoj model istraživanja. »Ali A, B i C su besmislene pretpostavke, i tako je Y irelevantan«, reakcija je drugog sudionika. Što je smisljeno, a što besmisljeno, ovisi o paradigmi koju prihvaćamo, a ona je, naravno, uvjetovana vrijednostima koje imamo. Drastičan je, iako rasprostranjen, slučaj ono što nazivam reificiranim mišljenjem. Nobelovac Friedrich von Hayek prikazan je kao jedan od istaknutijih predstavnika reificiranog mišljenja (poglavlje 4, odjeljak II).

Dopustite mi da istaknem neke dodatne teškoće. Vrijednosti ne mogu biti istinite ili lažne, ali one također nisu arbitrarne. Vrijednosti su subjektivne, ali su također i objektivne. Vrijednosti su različite od činjenica, ali nisu bez kognitivnog sadržaja. Vrijednosti su vrijednosti jer zadovoljavaju određene ljudske potrebe. Do onog stupnja do kojeg su te potrebe društveno uvjetovane, vrijednosti nisu samo individualne nego također i socijalne. Objektivnost vrijednosti sastoji se u podudar-

nosti individualnih želja i težnji. Objektivizirane vrijednosti postaju grupne norme i kao takve postavljaju zahtjeve za ponašanje pojedinaca u grupi. Vrednovanje je subjektivno, ali vrijednost je objektivna. Možda bi primjereniji način opisivanja te pojave bio da se vrijednost označi kao intersubjektivna. Intersubjektivna vrijednost vrijednosnog suda odgovara objektivnoj vrijednosti pozitivnog iskaza.

Kognitivni sadržaj vrijednosnih sudova posebno je značajan. Ako kažem da je socijalizam dobar, i ako je poznato da odbijam klasnu eksploataciju a prihvaćam egalitarnu distribuciju dobara i moći, onda je to tvrdnja o socijalizmu, a ne o stanju mogeg duha. Drugim riječima, na osnovi moje tvrdnje i poznavanja mojih vrijednosti, jedan promatrač mogao bi izvesti svojstva socijalizma. Još i više, ta tvrdnja bi također mogla biti istinita ili lažna. Moglo bi se dogoditi da društva koja se nazivaju socijalističkim, nisu ni egalitaristička ni slobodna. U tom slučaju ja jednostavno griješim u svojem suđenju. Dakle, preduvjet da bi vrijednosni sud bio smislen jest da je njegova činjenična osnova istinita, drugim riječima, da podrazumijevano stanje svijeta odgovara stvarnom stanju svijeta.

Kako se vrijednosti tiču potreba, a subjektivno osjećane potrebe ovise, među ostalim, o našem znanju o stvarnim problemima i mogućnostima da ih zadovoljimo, tu postoji interakcija između vrednovanja i znanja. Naše znanje o činjenicama omogućuje nam da pravimo prognoze o mogućim ishodima alternativnih tokova akcije usmjerenih na postizanje poželjnih ciljeva. Ta prognoza utječe onda pomoću sistema povratne sprege na naše početno vrednovanje. Paul Streeten opisuje četiri različita načina na koje analiza i prognoza modificiraju programe.⁵ (1) Bolja informacija čini programe konzistentnijim i tako djelotvornijim. (2) Otkrivene činjenice mogu aktivirati vrijednosne standarde koji su prethodno bili samo implicitni ili čak odsutni. (3) Bolje znanje o činjenicama može pomoći da se raščisti konfuzija o vlastitim željama. Racionalizacije i pseudointerese dat će onda mjesto znanju o stvarnim interesima. (4) Razilaženja između riječi i djela, akcije i vjerovanja, mogu postati vidljiva.

Interakcija između znanstvene analize i vrednovanja ne znači da vrijednosni sudovi mogu biti *dokazani* na isti način kao činjenični iskazi.⁶ Ali to znači da racionalnom argumentacijom ljudi mogu biti *uvjereni* da promijene svoje programe i modificiraju svoja vrednovanja.⁷ Cilj ove knjige je postići upravo to. Proces uvjeravanja može se dovesti prilično daleko, sve dok ne dosegne granični rub stvarnih interesa. Nakon te točke, koordinacija i socijalna integracija individualnih programa nastavlja se preko socijalno-političkih procesa.

Postoji elegantan put da se smanje komplikacije koje proizlaze iz vrijednosnih sudova. Istakli smo da postoji osnovno razlikovanje između vrijednosnih sudova i činjeničnih iskaza. Dakle, sve što trebamo učiniti jest da promatramo što ljudi stvarno žele. Nadalje, moramo istražiti kompatibilnost njihovih želja i, u našem slučaju, samoupravnog socijalizma. Ako kompatibilnost nije zadovoljavajuća, pokušat ćemo ocrutati bolju alternativu. Nezavisno od vrijednosnih konotacija termina *zadovoljavajuće* i *bolje*, čak i ova procedura uključuje osnovnu vrijednosnu premisu, naime, da je dobro zadovoljiti ljudske želje. Ali zašto

bi bilo tako? Mizantrop može podrazumijevati sistem koji zadaje bol ljudskim bićima. Mi možemo preformulirati naš cilj na vrijednosno neutralan način, tako da jednostavno nađemo odgovor na ovo pitanje: Koji bi od mogućih društvenih sistema najbolje zadovoljio prikladno definirana, opažena osnovna vrednovanja većine čovječanstva? Drugim riječima, koji se od mogućih društvenih sistema najviše približava idealu dobrog društva? To će nam omogućiti da nastavimo našu komparativnu analizu triju društvenih sistema u sferi vrijednosti.

II. Dvije verzije utilitarne etike

Ideja dobrog društva očito je povijesno determinirana. Različite zajednice imat će različite ideje o tome kako društvo treba biti organizirano. U osnovi, moguća su dva pristupa: (1) Postulira se jedno ili više vrhovnih dobara. Cilj je maksimiziranje tih dobara. Sve ono što pomaže u postizavanju tih dobara poželjno je. (2) Postulira se adekvatno ponašanje. Onda je svaki cilj sukladan s prihvaćenim pravilima ponašanja dobar ili, u najmanju ruku, nije loš. To razlikovanje poznato je kao razlikovanje između teleološke i deontološke etičke teorije. U prvoj, dobro je definirano nezavisno, a ono što je ispravno, izvedeno je iz cilja maksimiziranja dobra. U drugoj, ispravno je definirano, a dobro je izvedeno (ali ne na deterministički način).⁸ Prema tome, ispravno i dobro su dva osnovna etička koncepta.

Očito je da će teleološka etika imati snažan odjek u buržoaskom društvu. Rođeno u borbama protiv religioznog misticizma i nasljednih privilegija feudalnog poretka, buržoasko društvo ističe postignuća i racionalnost. Racionalnost znači minimiziranje žrtvi u postizanju danih ciljeva ili maksimiranje poželjnih učinaka unutar ograničenja raspoloživih resursa. Prihvaćanje racionalnosti kao važne vrijednosti vodi do znanstvenih otkrića i ubrzanog ekonomskog razvoja. Ekonomija ionako nije ništa drugo nego maksimiranje dobitaka i minimiranje troškova. Maksimiranje dobitaka prošireno na etiku vodi do teleološke etike.

Ako postoji mnogo ciljeva-dobara, onda ne postoji jednostavan put do njihovog maksimiranja. Rješenje se može postići samo na intuitivnoj osnovi koja izbjegava kvantifikaciju i objektivne testove. To ne nalazi na dobar odjek kod kvantitativno orijentiranih buržoaskih duhova. Stoga treba izabrati jedan jedini cilj i proglasiti ga vrhovnim dobrom. Sasvim prirodno, to vrhovno dobro pronađeno je u *korisnosti*. Buržoaski utilitarizam ima, dakako, svoje prethodnike u sličnim etičkim pristupima u prijašnjim sličnim društvenim situacijama. Grčki eudemonizam i hedonizam takva su dva prethodnika. Prvi proglašava sreću, a drugi zadovoljstvo za vrhovno dobro. Isto je tako istina da utilitarizam nije jedina etička škola u buržoaskim društvima. Međutim, nikada prije utilitarizam nije bio tako prodoran i nijedna druga suvremena teorija nije bila tako općeprihvaćena. U sistemu u kojem su ekonomske vrijednosti i odnosi razmjerne dominantni, sve druge vrijednosti postaju nešto što se može kupiti i tako kvantificirati. »Moralna aritmetika« Jeremyja Benthama postaje tako najprimjereniji odraz postojećeg vrednovanja. »Potpuno je besmisleno svodenje svih tih različitih ljud-

skih odnosa na jedan odnos utiliteta«, uočavaju Marx i Engels. »Ta očito metafizička apstrakcija proizlazi iz činjenice da su u suvremenom buržoaskom društvu svi odnosi podređeni jednom jedinom apstraktnom robno-novčanom odnosu.«⁹

Grubi Benthamov utilitarizam poslije je teoretski razrađen; grubi hedonizam zamijenjen je bezbojnim maksimiziranjem zadovoljavanja racionalnih želja. Ekonomska teorija postigla je posebno savršenstvo u izračunavanju utiliteta: kardinalni utiliteti zamijenjeni su ordinalnim utilitetima, i tako su interpersonalne usporedbe utiliteta potpuno izbjegnute. Ipak, sve je to pomoglo samo da se učini jasnijom društvena osnova te etičke teorije. Društvo je predstavljeno kao konglomerat izoliranih pojedinaca koji se ponašaju kao strojevi za maksimiziranje korisnosti. Jedini priznati društveni zahtjev je da se početni položaj svakog pojedinca ne pogorša u procesu (takozvani Pareto optimum). Da li je početni položaj dobar ili loš, to je izvan legitimnog znanstvenog istraživanja.

Stariji, grublji, kardinalni utilitarizam preuzeo je maksimu: najveća moguća sreća za što je moguće više ljudi.¹⁰ Tu je marksizmu prvi put predložio u ranom osamnaestom stoljeću, glasgovski etičar Francis Hutcheson. Njegov učenik bio je i Adam Smith, osnivač klasične političke ekonomije, i sâm etičar. Smithova etička teorija razlikovala se od one njegova učitelja. Ipak, on je pokazao da se u buržoaskom društvu najveća sreća za najveći broj ljudi ostvaruje u toku razvoja kao rezultat tržišne konkurencije. Ostvarujući svoje privatne interese, pojedinci maksimalno povećavaju socijalno blagostanje. Daleki odjek Smithove apologije je »teorem« suvremene teorije blagostanja koji tvrdi da potpuna konkurencija maksimira ekonomsko blagostanje. Od svakog buržoaskog studenta ekonomije očekuje se da može reproducirati dokaz da živi u najboljem od svih mogućih svjetova.

Univerzalnost odnosa razmjene je dovoljan, ali ne i nužan uvjet da utilitarizam postane dominantna etika. Sve što je potrebno jest dovoljno alijenirano društvo u kojem se najviše dobro vidi izvan čovjeka samog. Dakle, može se očekivati da će birokratska racionalnost također proizvesti utilitarnu etiku. U stvari to i jest slučaj. Dvije etike nisu potpuno iste — u buržoaskom svijetu pojedinac je suprotstavljen društvu, u birokratskom svijetu kolektivnost je nadređena pojedincu — ali one proizvode isti sklop mišljenja: konformizam usklađen sa stavom maksimalnog akumuliranja utiliteta (materijalnih dobara i poluga moći). Utilitarizam se obično smatra individualističkim, što je najčešće odraz njegovog povijesnog porijekla, međutim, on se može isto tako prirodno interpretirati kolektivistički. Jedino što se mora učiniti je da se na društvo primijeni načelo izbora jednog čovjeka, što birokracija čini cijelo vrijeme. Dakle, »u načelu nema razloga«, primjećuje John Rawls, »zašto veći dobici jednih ne bi bili kompenzacija za manje gubitke drugih; ili još značajnije, zašto nasilje nad slobodom nekolicine ne bi moglo biti opravdano većim dobrom raspodijeljenim na većinu. . . . Jer, kao što je racionalno za jednog čovjeka da maksimira ispunjenje svojeg sistema želja, tako je ispravno za društvo da maksimira pozitivnu razliku zadovoljstva protegnutog na sve članove.«¹¹

Ako zamijenimo »društvo« »državom«, citat smo preobrazili u tipično opravdanje za sve ono što etatistički vladari čine. To nije novo

otkriće. To je uočeno već mnogo puta. Miladin Životić citira noviju (1965) sovjetsku knjigu *Znanstveni komunizam* (»I u komunizmu volja jednog čovjeka mora biti podređena volji cijelog kolektiva«) kako bi pokazao da načelo utilitarnosti — da je socijalna svrhovitost neke akcije mjera njene vrijednosti — vodi do podređenosti pojedinca kolektivu.¹² Australški filozof Eugene Kamenka ističe:

»Socijalistička (čitaj: etatistička) vizija društva, kako je Rosa Luxemburg jednom rekla Lenjinu, je kapitalistička vizija tvornice koju vodi nadzornik. Konceptija ekonomskog planiranja, isticao je Schumpeter, kapitalistička je konceptija: kapitalistički direktor je prototip socijalističkog administratora. Obojica ovise u svojoj ideologiji o komercijalnoj moralnosti: o konceptiji da se sve stvari mogu smatrati i procjenjivati kao sredstva za ostvarivanje ciljeva, i da se ciljevi mogu svesti na zajedničku mjeru.«¹³

Zaista nije iznenađujuće da se etatizam još jednom pokazuje kao preokrenuti kapitalizam. Postojanje klasnih odnosa u oba slučaja proizvodi isti način razmišljanja i istu osnovnu vrijednosnu orijentaciju.

III. Etika pravde

Prethodna rasprava pokazuje da utilitarizam vjerojatno neće biti dominantna etika socijalizma. Postoji li alternativa? Ako da, koja? Da bismo odgovorili na to pitanje, razmotrimo najprije vrednovanja društvenih skupina u presudnim trenucima povijesnog razvoja, kad se te skupine pojavljuju kao realni subjekti povijesti. Imam na umu revolucije i oslobodilačke ratove.

Što potiče revolucionare i patriote da stave na kocku svoj život? Sigurno ne utilitarna računica. Niti su buržoaske revolucionarne barijade podignute u namjeri da se uspostavi tržišna konkurencija, niti se radnici i seljaci bore za nacionalizaciju i centralno planiranje. Ako uopće postoji jedna sveprožimajuća vrijednost koja motivira revolucionare i patriote do junačke smrti, onda je to ideal pravde, zahtjev za pravednim društvom. Kako se socijalizam može uspostaviti samo kao rezultat istinske revolucije — koja, naravno, može biti i postupna i nenasilna — vjerojatno je da će socijalističko društvo razviti etiku pravde.

Tehnički gledano, to je neteleološka etika. *Summum bonum* niti nije, niti treba biti, definirano. Pojedinci nisu svedeni na poslovne ljude koji maksimiziraju svoje neto profite. Ljudskom životu dopušteno je biti toliko različit koliko je to moguće. Pluralizam vrijednosti uzima se kao nešto zdravo za gotovo. Ako je čovjek cilj sam po sebi — što je vrijednosni stav čija se povijest može slijediti od Biblije, preko Kanta, sve do Marxa¹⁴ — onda pravda nije ograničenje, nego preduvjet za autentični ljudski život.

Za razliku od dugog slijeda utilitarnih teorija, iznenađuje (a možda i ne?) da ne postoji gotovo nijedna razrađena teorija pravde. Tek nedavno, prvu takvu teoriju izložio je harvardski etičar John Rawls. Ta činjenica opravdava jedno kraće kritičko preispitivanje Rawlsove teorije.

Očito, prvo pitanje koje se postavlja jest: Zašto je pravednost odabrana kao osnova društvene etike? Čini se da je Rawlsov odgovor: Zato jer je razumno odabrati pravednost, i, također, zato jer teorija pravednosti prevladava neke teškoće utilitarne etike (informacijski zahtjevi manje su izraženi, naponi izvršavanja su slabiji, i tako dalje). Drugi dio odgovora od drugorazrednog je značenja, i ovdje ga nećemo razmatrati. Prvi je dio na izgled proturječan: vrijednost se ne može opravdati logičkom ili činjeničnom analizom; ona je ili aksiomska ili opravdana drugom vrijednošću. Pogledajmo kako se sâm Rawls nosi s tom teškoćom.

Osnovne vrijednosti uvode se u analizu kao izvedenice intuitivnog pojma ljudske prirode. One moralne odluke koje se moraju donijeti, izražavaju našu prirodu slobodnih (uključujući i slobodu uživanja privatnog vlasništva), racionalnih, i sebičnih osoba. Ne potpuno neočekivano, ljudska priroda slučajno ima sve presudne značajke buržoaskog liberala. Rawls ipak uviđa da će njegovi buržoaski moralisti jedva moći dosegnuti kraljevstvo pravde sami po sebi, pa stoga njihovim stavovima nameće dva važna načela: načelo pravičnosti (= fairness, za razliku od pravednosti = justice, op. p.) i još jedno, koje naziva aristotelovskim načelom. Pravda je za Rawlsa pravni ili politički pandan etičkog koncepta pravičnosti. Potonja podrazumijeva da je formalna, ili negativna, sloboda nedovoljna i stoga neprihvatljiva ako je ne nadopunjuje pozitivna, stvarna sloboda. Pravičnost također podrazumijeva da se osnovna prava ni jedne osobe ne mogu umanjiti radi povećavanja ukupnog zbira korisnosti. Aristotelovsko načelo znači da »ljudska bića uživaju u pokazivanju ostvarenih sposobnosti (urođenih ili stečenih), i da se to uživanje povećava s mogućnošću ostvarivanja ili složenosti tih sposobnosti.«¹⁵ To načelo usmjereno je u pravcu marksističke filozofije prakse, iako Rawls toga nije svjestan. Prema tome, bogate mogućnosti načela prakse nisu iskorištene.

Slijedeći tradiciju društvenog ugovora, Rawls je smjestio svoje stilizirane buržoaske liberalne u jednu početnu situaciju, gdje oni sudjeluju u društvenoj igri za koju se pretpostavlja da će dovesti do pravednih rješenja. Taj pokušaj propada. U društvu opterećenom klasama, konsenzus je nemoguć, i, shodno tome, načelo pravičnosti je neprijemljivo. Rawls je stoga prisiljen spustiti zastor neznanja, kojim se sudionici igre rješavaju svojih osobnih povijesti i poznavanja svojih društvenih položaja i izgleda. Prihvaćenu proceduru ovako opisuje.¹⁶ Pretpostavimo da imamo dobro uređeno društvo, definirano kao društvo djelotvorno uređeno javnim poimanjem pravde, i čiji su članovi slobodne i jednake moralne osobe, a temeljne društvene institucije stvaraju djelotvoran, podupirući osjećaj pravednosti. Kakvo poimanje pravde najviše odgovara takvom društvu? Očito, ono koje bi bilo jednoglasno dogovoreno u jednoj hipotetskoj situaciji, u kojoj su članovi društva jedan u odnosu prema drugom pravedno smješteni. Ta hipotetska situacija je početno stanje.

Načela pravde i pravičnosti su ona koja bi slobodne i racionalne osobe, zainteresirane za promicanje svojih interesa, prihvatile u početnoj situaciji jednakosti. Test pravičnosti sastoji se u mogućnosti uzajamnog sporazuma. Smatra se da racionalna osoba »ima suvisli skup preferencija između opcija koje su joj stavljene na izbor...

ona će slijediti plan koji će zadovoljiti više njezinih želja, a ne manje, i koje imaju veće izgleda da se ostvare.«¹⁷ U početnoj situaciji, svi su sudionici jednaki i slobodni, što je rezultat amnezije stranaka u početnom ugovoru. Moralno irelevantne informacije svima su uskraćene. Nitko ne zna svoje mjesto u društvu, svoj klasni položaj ili status, stranke ne znaju kojoj generaciji pripadaju, pa tako nisu raspoložive informacije o prirodnim resursima i tehnologiji; nečije mjesto u raspodjeli sposobnosti, inteligencije i snage također nije poznato, napokon, sudionici ne znaju svoja vlastita poimanja dobrog i nisu svjesni svojih dubljih ciljeva i interesa i svojih posebnih psiholoških sklonosti. Razlog te psihološke amputacije je Rawlsova želja da prisili sudionike na autonomno ponašanje u kantovskom smislu, to jest, oni odabiru načela svojih akcija kao najprimjereniji mogući izraz svoje prirode slobodnih i jednakih racionalnih bića. Ako društveni položaj, ili prirodno nasljeđe, ili posebne preferencije, utječu na akcije neke osobe, ona djeluje heteronomno. »Zastor neznanja lišava osobe u početnoj situaciji znanja koje bi im omogućilo izbor heteronomnih načela.«¹⁸ To, međutim, nije sasvim točno. Kao što je uočio Robert Wolff, kantovska autonomija zahtijeva da je izbor načela motiviran idejom dobrog, a ne racionalnom sebičnošću. Stoga ono što čine roussovski noumenalni buržuji možemo nazvati generaliziranom heteronomijom.¹⁹

U situaciji u kojoj su »svi u sličnom položaju i nitko nije u stanju razraditi načela koja bi dala prednost njegovom specifičnom položaju, načela pravednosti su rezultat sporazuma ili nagodbe.«²⁰ Ta načela jesu:

1. Svaka osoba mora imati jednako pravo na najširu slobodu spojivu sa sličnom slobodom za druge.
2. Društvene i ekonomske nejednakosti treba urediti tako da su istovremeno:
 - a) na najveću korist najmanje povlašćenih, i
 - b) pridružene položajima i službama otvorenim za svakoga pod uvjetima pravične (ne formalne!) jednakosti šansi.²¹

Prvo načelo uređuje politički život i postulira jednakost građana. Drugo načelo uređuje ekonomski život i postulira uvjete pod kojima su odstupanja od jednake ekonomske raspodjele opravdana. Mjeru koristi najmanje povlašćenih pokazuje indeks primarnih društvenih dobara, definiranih kao stvari za koje se pretpostavlja da će ih pojedinci željeti bez obzira na njihove konačne ciljeve i druge želje. Primarna dobra uključuju prava, slobode i šanse, prihode i bogatstvo, i društvene osnove samopoštovanja. Prvo načelo ima prednost pred drugim; između slobode i ekonomskog blagostanja nema trgovanja. Osnovu za tu prednost pronalazimo u asimetriji u zadovoljavanju ljudskih potreba. Jednom kad su osnovne materijalne potrebe zadovoljene, marginalno značenje daljih ekonomskih i socijalnih prednosti opada u odnosu prema interesima slobode — granična korisnost bogatstva se smanjuje, a granična korisnost slobode se povećava zbog aristotelovskog načela — i, nakon određene točke, postaje iracionalno birati manju slobodu zbog većeg ekonomskog blagostanja i povlastica položaja.²²

Jednakost šansi treba biti pravična, tj., stvarna, ne samo formalna. Kapitalizam i etatizam društveni su sistemi koji uključuju formalnu jednakost šansi — nasuprot feudalizmu, na primjer — i kao takvi bit će isključeni (iako ih sâm Rawls nije isključio, kao što ćemo uskoro

vidjeti). Zajedno s drugim načelima, točka 2b također ukida meritokraciju. Meritokracija se može zamisliti kao sistem zasnovan isključivo na načelu jednakosti šansi — neka vrsta idealiziranog etatizma — bez obaziranja na velike razlike u životnom standardu, moći, i povlasticama koje iz toga proizlaze.

Najzanimljivije i zaista novo je načelo 2a, koje Rawls naziva diferencijalnim načelom.²³ Njegovo značenje je sljedeće. Ako kao standard uzmemo jednaku raspodjelu, ekonomskih i drugih dobara (političke i organizacijske moći, itd.), nejednakosti se uvode samo ako koriste svima. Ako krenemo od postojeće raspodjele, promjenu treba provesti ako se blagostanje predstavnika u najlošijem položaju može povećati, i provoditi je tako dugo dok se ono povećava; tada se ujedno povećava i blagostanje svakoga tko je na višem položaju, i to leksikografskim redom. »Da bi se prema svim osobama moglo jednako postupiti, da bi se postigla istinska jednakost šansi, društvo mora posvetiti više pažnje onima s manje urođenih sposobnosti i onima koji su se rodili u nepovoljnijim društvenim okolnostima.«²⁴ Općenitije, »smatrati osobe ciljevima po sebi u osnovnom nacrtu društva, znači pristati na odustajanje od onih dobitaka koji ne pridonose njihovim reprezentativnim očekivanjima. Suprotno, smatrati osobe sredstvima, znači biti spreman nametnuti im niže životne perspektive zbog većih očekivanja drugih osoba.«²⁵

Promatrana zajedno, »ta dva načela jednaka su... pothvatu promatranja raspodjele prirodnih sposobnosti kao kolektivne imovine, tako da se oni sretniji mogu okoristiti samo na načine koji pomažu onima koji su izgubili.«²⁶ Rawls je svjestan činjenice da se taj zaključak neće nužno prihvatiti na temelju njegovog umjetnog modela početne amnezije. Stoga on na početku analize upozorava: »Poimanje pravde ne može se izvesti iz očitih premisa ili uvjeta ili načela; umjesto toga, njegovo je opravdanje stvar uzajamnog podržavanja mnogih razmatranja, svega onoga što pristaje u jedan suvisli stav.«²⁷ Rawls želi razraditi neku vrstu moralne geometrije. Čineći to, on obrće postupak matematičara. Umjesto da počne od očiglednih aksioma i izvede teoreme, Rawls počinje od intuitivnih pojmova pravde, što je izraženo u spomenuta dva načela, i pokušava izvesti načela iz kojih bi se onda mogli izvesti ti pojmovi. Na taj način, sadržaj *Teorije pravde (A Theory of Justice)* čini konzistentnost između pretpostavki i zaključaka. Ali, to je i nešto više. Traganje za dosljednošću i uklanjanje proturječja i sukoba vodi do razjašnjavanja početnih uvida i do njihova preinačavanja. Na kraju, taj proces dovodi apstraktna načela i naše intuitivne pojmove pravde u stanje poznato pod imenom reflektivne ravnoteže. Ako se naše uvjerenje o pravednom može izvesti iz skupa apstraktnih načela, onda je ono također u određenoj mjeri opravdano, jer će ta načela, siromašnija u sadržaju i stoga općenitija, biti spremnije prihvaćena.

Svaki korak u izvođenju spomenute teorije bio je preispitan, a svaki značajniji zaključak kritiziran. Za našu svrhu, ograničit ću svoju kritiku na samo nekoliko bitnih točaka. Najslabija karika u cijeloj strukturi je, naravno, početna situacija. Ona čak ni izdaleka ne odgovara ni jednoj situaciji iz svijeta stvarnosti. Ako se na to odgovori da sličnost sa stvarnošću nije bila namjera i da je početna situacija čisto logička tvo-

revina, jedan *Gedankenexperiment*, tada se suočavamo s nepremostivom preprekom kada teoriju treba primijeniti. Postoji osnovno protuslovlje u glavnoj tvrdnji. Kao što je John Charvet uočio, Rawls pretpostavlja da ljudi djeluju u dobro utvrđenom sistemu ljudske prakse i da kao takvi imaju ljudske attribute. Ali isto se tako pretpostavlja da su svi jednaki u moći i sposobnostima, i da nitko ne zna svoj položaj u društvu, što znači da sudionici uopće ne mogu djelovati u društvenoj praksi, i, u stvari, nisu ljudi.²⁸ Bilo bi jednostavnije i dosljednije pretpostaviti od samog početka da ljudska bića više vole jednakost i imaju osjećaj pravde. Razumno opravdanje za potonju pretpostavku daje Rawls sâm:

»Sposobnost osjećanja pravde i moralni osjećaji prilagodba su čovječanstva njegovom mjestu u prirodi... jer je za pripadnike vrste koja živi u stabilnim društvenim skupinama sposobnost udovoljavanja poštenim, kooperativnim sporazumima i razvijanja osjećaja neophodnih za njihovo održavanje izuzetno korisna, osobito kad pojedinci dugo žive i kad su međusobno ovisni. Ti uvjeti jamče bezbrojne prilike u kojima je dosljedna privrženost uzajamnoj pravednosti na korist svih zainteresiranih.«²⁹

Pretpostavlja se da je prednost političke slobode izraz očekivanja da će se ljudi međusobno priznavati kao slobodna i jednaka racionalna bića. Ako strogo izvedemo podrazumijevanu pretpostavku te prednosti, moramo zaključiti ovo: ili će trošak političke slobode, izražen materijalnim bogatstvom, postati beskonačan na granici, ili je »granica proizvodnih mogućnosti« — da posudimo tehnički izraz iz neoklasične ekonomije — takva da će, nakon određene točke, politička sloboda i ekonomsko bogatstvo prestati biti zamjenjivi i postati komplementarni. Prva pretpostavka predstavlja vrijednosni sud, druga je empirijska hipoteza. Ni jedna se ne može strogo izvesti iz roussovskih načela.

Najzanimljiviji izvod iz početne situacije — diferencijalno načelo — uopće nužno ne slijedi. Ono je vjerojatno, ali ono nije i jedina osnova na kojoj je moguć pravičan sporazum između ugovornih strana. Analitički, ona pretpostavlja beskonačno izbjegavanje rizika. Rawls izričito lišava svoje sudionike svakog poznavanja njihovih preferencija rizika. Ali, zatim on nastavlja navoditi nekoliko razloga zbog kojih bi oni trebali izbjegavati rizik. U početnoj situaciji oni biraju pravila koja trebaju upravljati njihovim životima zauvijek. Stoga će oni neminovno biti izuzetno oprezni. Osim toga, stranke žele urediti učinke šanse nekim načelom, jer inače prirodne nadarenosti i društvene životne okolnosti ugrožavaju odnose između njih kao slobodnih i jednakih moralnih osoba. Budući da se primjenjuje maxi-mini načelo, nitko se ne okorištava prirodnim i društvenim okolnostima ako se ne poboljšava svačiji položaj. Zašto bi infinitezimalna šteta interesima najmanje povlaštene skupine društveno ili moralno bila važnija od alternativne velike koristi za ostatak društva? Eventualne buduće teškoće mogu se zadovoljavajuće riješiti ako početni ugovor navodi određeni minimum osnovnih potreba koje se moraju uvijek zadovoljiti.³⁰ Robert Nozick predlaže drugu mogućnost. Ako su sudionici egalitaristički nastrojeni i ako pretpostave da skupina u najlošijem položaju dobiva malu prednost, onda bi se radije moglo izabrati načelo kojim se »nejednakost

opravdava samo ako su njezine koristi za skupinu u najlošijem položaju . . . veće nego . . . trošak nejednakosti.«³¹ Očito, mogu se zamisliti i druge alternative.

Što se tiče posljedica, Rawls propušta da spozna jednu koja je stvarno fundamentalna. On uočava da je »glavni problem distributivne pravde izbor društvenog sistema«, ali u isto vrijeme tvrdi da »izbor između privatno-vlasničke ekonomije i socijalizma ostaje otvoren; sa stajališta samo teorije pravde, čini se da različite osnovne strukture zadovoljavaju njezina načela.«³² Sve što treba učiniti je manipulirati subvencijama i porezima (općepoznato pristranim),³³ ograničiti monopole (po običaju neefikasne), i tome slično. Za Rawlsa, na primjer, »nejednako nasljeđivanje bogatstva nije po sebi nepravednije od nejednakog nasljeđivanja inteligencije.«³⁴ Nametanje poreza na nasljedstvo, u skladu s načelom 2a, tiče se tog problema. Rawls nije svjestan činjenice da se društveni sistem ne može »odabrati« bez fundamentalne promjene u društvenim odnosima.³⁵ U stvari, ako je sistem zadan, izbor je predodređen. Čak da su dva načela zapisana u buržoaskom ustavu i dosljedno provođena — što je, očito, čista fantazija — nejednakosti nužne za funkcioniranje sistema, i za dobrobit najmanje povlaštenih, bile bi mnogo veće nego u socijalizmu. Rawls, naravno, nije usamljen u tom stavu. U svoje je vrijeme Aristotel smatrao ropstvo potencijalno pravednim sistemom. Korisno je za roba, isticao je, da ima gospodara. Slično njemu, Sveti Toma Akvinski bio je uvjeren da je feudalizam — uz manje ispravke — pravedan poredak. Napokon, stvorio ga je Bog. Obojica bi smatrali da roditi se kao rob ili kmet nije po sebi nepravednije nego roditi se glup. Ovdje imamo dobrodošlu ilustraciju naše uvodne rasprave o društvenim ograničenjima znanstvene analize. Ali ne-neutralnost društvene analize ima još jedan aspekt. Kao što je Wolff uočio,³⁶ John Rawls napisao je knjigu koja je trebala postati filozofska apologija egalitarne vrste liberalnog kapitalizma države blagostanja. Ono što je Rawls u stvari učinio, jest da je vrlo uvjerljivo pokazao da je pravda nespojiva s društvom u kojem živi. Ako su kapitalizam i etatizam nesposobni osigurati pravednost (onako kako je shvaća suvremeno čovječanstvo) a mi *prihvatimo* pravdu kao važan društveni cilj, onda ta dva sistema *treba* razoriti (ne nužno nasilnim sredstvima) i zamijeniti ih sistemom koji taj cilj utjelovljuje. Prema tome, bez obzira na namjere njenog autora, *Teorija pravde* ima revolucionarne implikacije, što opravdava naše zanimanje za nju.

IV. Operacionalizacija pravednog društva

Uvod primjeren našem istraživanju može biti ovaj citat Johna Rawlsa:

»Pravednost je prva vrlina socijalnih institucija, kao što je istina prva vrlina sistema mišljenja. Teorija, koliko god profinjena i ekonomična, mora biti odbačena ako je nesitinita; isto tako zakoni i institucije, bez obzira na to koliko su efikasni i dobro organizirani, moraju biti promijenjeni ili ukinuti ako su nepravedni.«³⁷

Prihvaćajući početno stajalište — uz ispravak da su u povijesnom kontekstu pravednost i efikasnost pozitivno korelirane — u daljoj analizi uglavnom se razilazim s Rawlsom. Osnovna razlika između naša dva pristupa je da ideja društvenog ugovora nije primijenjena na mitsku prvobitnu situaciju, nego, u mojem pristupu, na stvarni, svakodnevni život. To uključuje temeljitu promjenu društvenih odnosa. To također implicira vrlo različitu teoriju. Predlažem da nastavimo kako slijedi.

Već smo uočili univerzalni zahtjev za pravdom u socijalnim pitanjima. Sada trebamo pobliže istražiti sadržaj ideala pravednog društva. Analiza revolucionarnih pokreta iznosi na vidjelo tri osnovne vrijednosti zajedničke svima njima. To su: sloboda, društvena jednakost i ljudska solidarnost. Velika francuska revolucija definirala je te tri vrijednosti eksplicitno i s velikom preciznošću kao *liberté*, *égalité* i *fraternité*. Stoljeće i pol nakon toga, Generalna skupština Ujedinjenih naroda donijela je *Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima*, čiji prvi član reafirmira iste tri revolucionarne ideje: »Sva ljudska bića rođena su slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Ona su obdarena razumom i svijesću i trebaju djelovati jedna prema drugima u duhu *bratstva*« (dodatno istaknuto).³⁸ U civiliziranom svijetu te tri vrijednosti općenito su prihvaćene kao etičke norme. Prihvaćene, ali ne i provođene.

Odmah je očito da povijesna trihotomija vrijednosti odgovara onoj koju predlaže Rawls, a i on sâm je toga svjestan. Sloboda se odražava u načelu broj 1; jednakost u 2b i djelomično u 1; solidarnost u 2a. Prva dva načela našla su mjesto u buržoaskim ustavima (kao političke slobode i jednakost pred zakonom), posljednje nije. Djelomično i stoga što ne može biti operacionalizirano. Velika je zasluga Rawlsa što je pokazao da je to ipak moguće. Prirodna interpretacija koncepta bratstva/solidarnosti je suzdržavanje od dobivanja većih prednosti ako je to na štetu onih koji su manje sretni. To je, jasno, nespojivo sa zgrtačkim individualizmom buržoaskog poretka. To je također nespojivo s meritokratskim elitizmom etatističkog poretka.

Prirodno je zapitati se: Zašto ljudska bića inzistiraju na slobodi, jednakosti i solidarnosti? Jedan mogući odgovor je da se te kvalitete pripisuju ljudskoj prirodi kao izvedene iz povijesti čovječanstva. Zapravo, »ljudskost« se može definirati tako da podrazumijeva osjećaj pravde specificiran u tri vrijednosti. Međutim, činjenica je da ljudska bića nisu samo pravedna nego također i nepravedna; da nisu samo konstruktivna nego i destruktivna. Ovome se može dodati, kao ravnoteža, da konstruktivna komponenta prevladava jer osigurava preživljavanje čovječanstva. Kako se čini da je instinkt samoodržanja urođen svim životinjama, vjerojatno je da će prevladati vrijednosna orijentacija, koja zadovoljava tu partikularnu egzistencijalnu potrebu.³⁹ Dakle, *ceteris paribus*, etika pravde je vjerojatnija nego etika nepravde.⁴⁰

Čini se da postoje tri različite vizije ljudske prirode: (1) Religiozna — čovjek se projicira u mistični svijet Boga. (2) Utilitarna — čovjek se projicira u vanjski svijet korisnosti. (3) Humanistička — čovjek se usmjerava na samoga sebe, na svoje generičko biće (kako bi rekao Marx), na čovječanstvo. Prve dvije vizije podrazumijevaju fundamentalnu alijenaciju. One mogu biti okrutne, kao što se pokazalo u religioznim ratovima i u prvobitnoj kapitalističkoj i etatističkoj akumulaciji. One podrazumijevaju individualni egoizam kao osnovu ljudske

prirode i nesposobne su objasniti altruističke motive. Altruizam je ili naređenje boga ili partije ili je jednostavno prurušeni utilitarni egoizam. U Kantovu jeziku, prve dvije vizije vide čovjeka kao sredstvo. Posljednja ga vidi kao sredstvo po sebi. Procjep između alijeniranog, sredstvima usmjerenog svijeta, i dezalijeniranog, čovječanstvu usmjerenog svijeta, stvarni je procjep između klasnog i besklasnog društva. U ovom drugom, ljudi su ekonomski, politički i socijalno slobodni. Tradicionalno razlikovanje između egoizma i altruizma — koje odražava neprijateljsko suprotstavljanje pojedinca i društva — gubi svoje značenje. U usporedbi s čovječanstvom, pojedinac je strahovito ograničen. I više od toga. Zbog uskih granica pojedinačnog životnog vijeka, samo neke od njegovih potencijalnih sposobnosti mogu se dokraja razviti. Dakle, preduvjet za potpuni razvoj ličnosti je da i svaki drugi ima istu priliku; ja svoj život mogu živjeti potpuno samo ako svaki drugi može to isto. To je Marxovo (*Rani radovi*) načelo *uzajamnog nadopunjavanja*. Ono »vodi do života vrste, do istinski ljudskog života«, nasuprot buržoaskoj ideologiji nadopunjavanja, to jest, uzajamne eksploatacije.

Naš sljedeći cilj je istražiti točan odnos između tri komponente pravde. Prve dvije su očito komplementarne. Ako svatko treba biti *slobodan*, svatko mora biti *jednako slobodan*. Moja sloboda mora biti konzistentna sa slobodom drugih. Ako su neki manje povlašteni, onda su oni, do te mjere, neslobodni. Obratno je također istina. Jednakost podrazumijeva slobodu. Ako su neki manje jednaki nego drugi, oni su također manje slobodni. U određenom apstraktnom smislu, isti odnos ne vrijedi za solidarnost. Možemo zamisliti društvo slobodnih i jednakih individua između kojih nema solidarnosti i bratstva. Ali, to ne bi bilo ljudsko društvo. Bez ljudske solidarnosti, odmah bi se ponovo pojavili nejednakost i nesloboda. Dakle, solidarnost čini mogućima (bitnu) slobodu i jednakost. Sloboda i jednakost čine solidarnost nužnom.

Logičnu analizu možemo zamijeniti povijesnom. Povijesno gledano, tri vrijednosti imale su različita značenja u različitim društvima. Kautsky je smatrao da značenja ovise o stavu zauzetom prema proizvodnji i vlasništvu. Jednakost je značila jednaku raspodjelu dobara u prvobitnom kršćanstvu, i jednako pravo vlasništva u francuskoj revoluciji, a u socijalizmu bi ona značila jednako pravo korištenja proizvoda društvenog rada; sloboda je, redom, značila besposličarenje i slobodnu upotrebu nečijeg vlasništva na najunosniji način u prva dva društva, odnosno, u socijalizmu bi značila skraćivanje potrebnog radnog vremena.⁴¹ Iako se ne moramo potpuno složiti s Kautskim — na primjer, buržoaska jednakost znači prije svega jednakost pred zakonom, socijalistička, pak, sloboda i jednakost imaju dublje značenje nego što je on uviđao, a socijalno nije identično s ekonomskim — sasvim sigurno je istina da su te tri vrijednosti bile povijesno determinirane. Ali, promjene u vrijednostima nisu arbitrarne. A u tom smislu povijesnu analizu možemo ovako proširiti.

Mi živimo u raslojenom društvu, u kojem društvene klase postoje, a (velika) većina pripadnika društva u nekom je važnom smislu (ekonomski) eksploatirana i (politički) potlačena. Ta većina prihvaća vrijednosti slobode, jednakosti i solidarnosti. Uz pretpostavku da se svako ljudsko biće treba brojiti kao jedinica (što je jedan aspekt jednakosti), te se vrijednosti mogu smatrati relevantnim društvenim vrijednostima.

Jednakost se može interpretirati kao društvena jednakost, jednakost životne šanse; sloboda treba značiti slobodu samoodređivanja. Slijedi da jednakost podrazumijeva slobodu, koja je, zapravo, jedna od njezinih vlastitih dimenzija. Slično tome, sloboda podrazumijeva jednakost, jer se sloboda potlačene većine može povećati jedino prevladavanjem klasne stratifikacije. Ovdje se susrećemo s jednom teškoćom, koja proizlazi iz naše realistične pretpostavke da je društvo socijalno stratificirano. Povećana sloboda za većinu — zahvaljujući većoj jednakosti — može smanjiti slobodu povlaštene manjine, koja kontrolira alokaciju rijetkih vrijednosti poput autoriteta, statusa, prava, bogatstva, prihoda, itd. Prema tome, trebamo uravnotežiti veću slobodu za jedne s manjom slobodom za druge. Načelo jednakosti, kako je već spomenuto, rješava taj problem. Također možemo tražiti jedno opće rješenje, koje će nas odvesti na područje filozofske antropologije. Naime, upotreba ekonomske i političke moći nad sugrađanima, protivno njihovim interesima i volji (inače, to ne bi bila upotreba moći, nego, jednostavno, upravljanje) podvrgava povlaštenu manjinu jednom otuđujućem iskustvu, koje je ljudski ponižavajuće za vlastodršce same. Da bi se izbjegao taj proces dehumanizacije — život u kojem su stvaralačke sposobnosti ljudskih bića ili nedovoljno razvijene ili iskrivljene — povlaštena manjina treba se odlučiti za veću jednakost. Taj dokaz pojačava pozivanje na načelo uzajamnog nadopunjavanja. Ljudske sposobnosti su bezbrojne, i čovjek se ne može smatrati potpuno humanim ako ih ne razvija. Ali to je beskrajn posao, daleko iznad mogućnosti pojedinih osoba. Kao individuum, čovjek je vrlo ograničen, i treba druge individue da ga nadopune. Čak i skupina neće za to biti dostatna. Taj se zadatak ne može ostvariti bez angažiranja cijelog čovječanstva. Ljudi se humaniziraju preko međusobne pomoći, uz ukidanje svih klasnih, nacionalnih i drugih linija razdvajanja.

Čini se da su sloboda, jednakost i solidarnost nužni preduvjeti društvene pravde. Ako jedna komponenta nedostaje, druge dvije propadaju i pravednost je uništena.⁴² One su također i dovoljni uvjeti. Ako su prisutne, društvo će se općenito smatrati pravednim. Taj zaključak zahtijeva kvalifikaciju. Pravednost je relativan koncept; relativan prema nekim standardima. Društvo će se nazivati pravednim ako djeluje unutar povijesno danih mogućnosti. Dakle, može postojati manji ili veći stupanj slobode, jednakosti i solidarnosti, a konačan stupanj savršenstva ne može se nikada dosegnuti. Ali, kakva se god poboljšanja vršila, tri komponente — budući da su komplementarne — kreću se zajedno. Suprotno raširenom vjerovanju, u određenom društvu među njima nema supstitucije, nema razmjenjivanja. Tobažnji primjeri takve supstitucije, koji se općenito navode, pokazuju nakon bližeg ispitivanja da je ono što se razmjenjuje jedna vrsta slobode (recimo, političke slobode) za drugu vrstu jednakosti (recimo, u pogledu ekonomskih dobara), ili sloboda *jednih* osoba za nejednakost *drugih* (recimo, dvije različite generacije). Naravno, to su oni pravi problemi, baš kao i problemi supstituiranja jedne vrste *jednakosti* drugom vrstom *jednakosti*, ili *slobode* jednih osoba *slobodom* drugih osoba. Ali, ni u kom slučaju ne razmjenjujemo ukupno slobodu za ukupnu jednakost. Više jednako a manje slobodno društvo, logička je besmislica. Ako se usprkos tome sugeriraju izbori takve vrste, objašnjenje za to treba tražiti u sklopu ideologije i klasnih interesa.

Do sada smo raspravljali vrlo apstraktno. Ako želimo skicirati pravedno društvo, moramo prvo operacionalizirati sâm koncept. Budući da svaka od triju komponenti pravde podrazumijeva druge dvije, možemo pojednostavniti naš zadatak tako da odaberemo onaj aspekt pravde koji se može najdjelotvornije operacionalizirati. To sigurno nije solidarnost. I kad je Rawls operacionalizira, ona nije ni lako mjerljiva ni lako primjenljiva. Kako da znamo tko je u najgorem položaju i koliko je svaka skupina pogođena? Sloboda predstavlja mogućnost. Tu mogućnost djelomično je već iskušao Harold Laski. Laski definira pravednost kao jednaku šansu za samoostvarivanje.⁴³ To podrazumijeva jednakost, jer »moje ostvarivanje mogeg najboljeg ja uključuje kao logički rezultat ostvarivanje najboljih ja drugih«.⁴⁴ To također podrazumijeva slobodu, koja je proizvod prava, onog »požudnog održavanja atmosfere u kojoj čovjek ima mogućnost da bude svoje najbolje ja«.⁴⁵ Sloboda ima tri aspekta.⁴⁶ *Privatna sloboda* je »mogućnost ostvarivanja slobode izbora u onim područjima života koja me se prije svega tiču«. Religiozna sloboda i odgovarajuća pravna zaštita dvije su ilustracije. *Politička sloboda* znači efektivno sudjelovanje u državnim poslovima. Konačno, *ekonomska sloboda* sastoji se u sigurnom i razumnom prihodu. Taj pristup očito je usmjeren na pripremu terena za izgradnju političkog sistema. On se može razraditi tako da pokrije cjelokupni društveni sistem. Međutim, nakon razmišljanja, skloni smo zaključku da rezultat neće potpuno zadovoljavati.

Preostao je još treći aspekt pravednosti — jednakost. Načelo jednakosti ima dugačku i jasno raspoznatljivu tradiciju. Već su rimski pravници, slijedeći stoike, proklamirali: *Omnes homnes, iure naturali, aequale sunt*. Mnogo stoljeća nakon toga ideja je imala odjek u evropskom prosvjetiteljstvu. U religiji, jednakost je karakteristično prebačena na drugi svijet: svi ljudi pred bogom su jednaki. Dovoljno značajno, socijalistička tradicija uvijek je isticala jednakost, kao da su socijalisti slutili da je jednakost najprimjerenija praktičnoj primjeni. A tako i jest.⁴⁷ Dok sloboda može značiti mnoge stvari, uključujući i slobodu istjerivanja profita, jednakost je znatno manje dvosmislena. Ako se jednakost ne definira čisto formalnim terminima, uočio je Ernest Bloch,⁴⁸ jednakost (i bratstvo) je ili socijalistička ili nije jednakost.

Usprkos »prirodnom zakonu«, jednakost nije prirodna. Ljudi nisu po *prirodi* jednaki. Zapravo, oni se značajno razlikuju u smislu sposobnosti, potreba i interesa. Raznolikost je, bez sumnje, poželjna. Zahtjev za jednakošću znači zahtjev u nekom posebnom, društvenom smislu. Jednakost znači jednakost šansi. Prava, bez obzira koja su, moraju biti efektivna, ne samo formalna; ona se moraju transformirati u šanse. Članovi društva moraju uživati jednaku slobodu da žive u skladu s vlastitim izborima. U tom smislu, oni moraju imati društveno jednake životne prilike. Životna prilika ovisi, naravno, i o osobnim kvalitetama, kao što su zdravlje, prirodene sposobnosti i svrsishodan rad. Društvena jednakost uključuje da takva životna prilika nije bitno modificirana položajem pojedinca u društvu (npr., rođenjem u određenoj skupini) ili načinom na koji je društvo organizirano (kao kad, npr., tržište diskriminira siromašne). Socijalističko društvo zasnovano na jednakosti je društvo postignuća, ali i više od toga. Postignuće se prihvaća samo pod uvjetom istih prilika. A ono se također modificira načelom solidarnosti, koje pridodaje dimenziju potreba.⁴⁹

Sve to može se prihvatiti kao uzvišeni etički ideal, ali, da li je to i primjenljivo? Ili je to još jedna utopija? Predlažem da se načelo društvene jednakosti ovako operacionalizira.

Svaka osoba uključena je u određeni broj tipičnih aktivnosti u svojem društvenom životu, ili, drugačije rečeno, igra različite uloge u društvu u kojem živi. Ako u svakoj od tih uloga svaka osoba ima jednake prilike, jednaka prava i jednaki tretman, onda je to sigurno društvo jednakih. Sada, u tom smislu postoje tri osnovne socijalne uloge: svatko od nas je proizvođač, potrošač i građanin. Dakle, jednakost se mora osigurati u proizvodnji, u potrošnji i društvenoj sferi.⁵⁰

Jednakost proizvođača znači jednaki pristup proizvodnom kapitalu društva. Prema tome, proizvodni kapital mora biti vlasništvo društva, ne države. Iz društvenog vlasništva proizlaze dvije osnovne posljedice. U svakoj skupini ljudi, čiji je rad organiziran radi stjecanja sredstava za život, svaki individualni proizvođač ima isto pravo sudjelovanja u odlučivanju kao i svaki drugi. To znači samoupravljanje — zaključak do kojeg smo već došli jednim drugim putem u našoj prijašnjoj raspravi.

Druga posljedica je društveno planiranje. Radi racionalnog korištenja društvenog proizvodnog kapitala i radi smanjivanja nesigurnosti na takav stupanj da samoupravne odluke proizvedu očekivane posljedice, aktivnosti proizvodnih jedinica moraju se koordinirati na *ex ante* osnovi, što je bit planiranja. Važno je uočiti razliku između birokratskog ili administrativnog — često nazivanog centralnim⁵¹ — planiranja i društvenog planiranja. Prvo sadrži imperativnu koordinaciju — koordinaciju zasnovanu na narednjima — i uništava autonomiju poduzeća. Drugo sadrži ekonomsku koordinaciju — koordinaciju zasnovanu na ekonomskim interesima — usmjerenu na postizanje željenih *globalnih* proporcija, uz istovremeno ostavljanje pune autonomije — i odgovornosti — svakom *pojedinom* poduzeću. Jasno je da je u tom slučaju planiranje preduvjet za izvornu autonomiju radnih kolektiva. Bez društvenog planiranja oni bi postali žrtve djelovanja stihijskih snaga nekontroliranog tržišta.

Kako je, u ekonomiji oskudice, veći dio našeg svjesnog života povezan s proizvodnim radom, jednakost proizvođača je vitalna za ljudsku egzistenciju.

Jednakost potrošača znači jednaku ili pravednu raspodjelu dohotka. Opet, pravedno ne znači mehaničku jednakost, jer bi se u svijetu oskudice takva raspodjela shvatila kao očigledna nepravda, i kao takva, prouzročila bi drastično smanjivanje proizvodnje i ekonomskog blagostanja. Naš smisao za pravdu kazuje nam da lijenčina i marljiv čovjek ne mogu dobiti jednaku nagradu. Pojedinaac treba dobiti od društva točno onoliko koliko donosi društvenom proizvodu. I to je dobro poznato načelo raspodjele prema radu. To je također jedna od posljedica koje proizlaze iz postulata društvenog kapitala. Kapital se ne može smatrati društvenim ako netko uzima dohodak nezavisno, ili iznad — a drugi, prema tome, ispod — svog dohotka iz rada. Dobivamo potpunu i konzistentnu teoriju, u kojoj jednakost proizvođača podrazumijeva jednakost potrošača, i obrnuto.

Teorija, međutim, zahtijeva važnu dopunu. Načelo dohotka iz rada ne može se generalizirati. U socijalističkom društvu, obrazovanje, očuvanje zdravlja i dostupnost kulturnih aktivnosti ne mogu se uvjetovati mogućnošću zarade pojedinca ili njegove obitelji. To bi vodilo obnavljanju društvenih razlika, a društvene razlike dovode do klasnog društva. Osim toga, bio bi ugrožen zahtjev za jednakošću proizvođača. Nejednako obrazovani pojedinci ne mogu biti jednaki kao proizvođači. Jednako obrazovanje je očito jedan od osnovnih preduvjeta jednakosti proizvođača. Isto tako i jednak pristup zdravstvenim i kulturnim dobrima društva. Iz toga proizlazi da se načelo raspodjele prema radu — i, shodno tome, tržišna i razmjenska aktivnost — moraju ukloniti iz onog dijela osobne potrošnje koji daje osnovne doprinose razvoju sposobnosti osobe. Ovdje se razmjensko načelo raspodjele prema radu mora zamijeniti nerazmjenskim načelom *raspodjele prema potrebama*. Tako načelo solidarnosti ulazi u igru.

Socijalistička ekonomija koristi tržište zato što je to najefikasnije raspoloživo sredstvo za postizanje cilja proizvođačke i potrošačke jednakosti. Međutim, to nije *laissez-faire*, a ni univerzalno tržište. To je tržište strogo regulirano društvenim planiranjem. I ono je dopunjeno važnom sferom netržišnih aktivnosti, čije značenje raste s ekonomskim razvojem.

Konačno, *jednakost građana* podrazumijeva jednaku raspodjelu moći i smislenu participaciju u političkom odlučivanju. Taj zahtjev nije zadovoljen — i u načelu ne može biti zadovoljen — ni u najrazvijenijim buržoaskim demokracijama. Politička pravičnost moguća je samo onda kad su proizvođačke i potrošačke pravičnosti već postignute. Ali, ona je također preduvjet za istinsku pravičnost u području proizvodnje i potrošnje. Privatno vlasništvo i klasne razlike čine pravičnu raspodjelu moći nemogućom u kapitalističkom društvu. Partijske birokracije — jedna ili više njih — nespojive su sa socijalističkim društvom. Čak ni koncept demokracije više ne zadovoljava potpuno: bez obzira na prava većine, društvo će također trebati bdjeti nad pravima manjina. Označimo politički okvir koji zadovoljava te zahtjeve kao *političku samoupravu*.

Gotovo da i nije potrebno posebno isticati da se te tri jednakosti ne mogu apsolutno i potpuno postignuti u realnom svijetu. One služe kao standard i kriterij. A dostupno iskustvo pokazuje nam da suvremena društva mogu ići vrlo daleko u zadovoljavanju tih standarda. U socijalističkom političkom poretku, njih se treba smatrati osnovnim pravima građana.

Tri osnovna zahtjeva imali su zanimljivu povijest povezanu sa socijalističkim mišljenjem i socijalističkim pokretima. Oni su bili otkriveni na različitim stupnjevima razvoja i nikada nisu bili eksplicitno postavljeni kao potpuni skup uvjeta za konzistentnu socijalističku teoriju i praksu. Prvo je bilo otkriveno načelo raspodjele prema radu; Marx ga je učinio popularnim i danas je svestrano prihvaćeno. Tek nakon II svjetskog rata Jugoslavija je pokazala da samoupravljanje može biti primijenjeno na nacionalnoj razini i da ono sačinjava komponentu koja se ne može zaobići u socijalističkom društvu. I nasuprot sasvim zadovoljavajućem znanju i važnom praktičnom iskustvu u odnosu prema socijalističkoj proizvodnji i potrošnji, mi još ne znamo, čak ni u

teoriji, kako postići jednaku raspodjelu moći. Dakle, proizlazi da je najtvrdi orah jednakost građana. Prema tome, čini se da je politika — ne ekonomija — *problem* socijalističkog društva.

Jednakost proizvođača, potrošača i građana daje osnovu za socijalističko društvo u smislu pravednog društva. Jedini operativni način da se pronade što je pravda u svakom posebnom slučaju jest da se pruži svakom jednaka šansa da participira u vrednovanju. Socijalizam je participativno, samoupravno društvo.

TREĆI DIO

Izgradnja samoupravnog socijalizma

Filozofi su svijet samo različito *tumačili*, ali radi se o tome da se on *izmijeni*.

MARX Jedanaesta teza o Feuerbachu (1845)

Na mjesto starog buržoaskog društva s njegovim klasama i klasnim suprotnostima stupa udruživanje u kome je slobodan razvitak svakog pojedinca uvjet razvitka za sve.

MARX I ENGELS, *Komunistički manifest* (1848)

Jednakost proizvođača

I. Društveno vlasništvo

Proizvodnja podrazumijeva prisvajanje. Krajnji rezultat proizvodnje — proizvod — uvijek nekome pripada. Stoga, sa stajališta ekonomskog sistema, *vlasnički odnosi su proizvodni odnosi* i obratno.

U svijetu robne proizvodnje vlasnički odnosi su pravno regulirani. Taj postupak stvara *prava vlasništva*. Pravna teorija vlasničkih prava bila je već potpuno razvijena u rimskom pravu i osnovne ideje samo su neznatno promijenjene. Rimljani su shvaćali pravo vlasništva kao neograničenu, apsolutnu i isključivu moć osobe nad stvari. Buržoasko pravo je zamijenilo pojam moći s pojmom subjektivnog prava koje ovlašćuje osobu da postupa sa stvari na određeni način. U vrijeme Francuskog građanskog zakonika iz 1804. godine, koji predstavlja značajan događaj u razvoju buržoaskog prava, pravo vlasništva bilo je definirano kao *ius utendi, fruendi et abutendi* (pravo upotrebe, prisvajanja koristi i raspolaganja sa stvari). U obje, rimskoj i buržoaskoj interpretaciji, vlasništvo znači izuzimanje ostalih u kontroli nad stvari.

Pomno obrađujući rimsko-buržoasku pravnu teoriju, socijalistička tradicija razlikovala je tri oblika vlasništva: privatno, zadržano i državno. U ovom pogledu, značajno obilježje daje Sovjetski građanski zakonik iz 1922. godine. Njegov paragraf 52 nabroja tri gore spomenuta oblika vlasništva. Prvi oblik obilježava kapitalistički sistem i misli se da je ostatak prošlosti u postrevolucionarnom društvu. Kao takav, morao bi biti što je moguće brže uništen. Drugi, viši oblik vlasništva, nestabilan je i u kapitalizmu i u socijalizmu i predstavlja prijelaznu kategoriju. Državno vlasništvo smatra se najvišim oblikom vlasništva i, kao takvo, osigurava temelje za socijalističke proizvodne odnose.

Na osnovi naše dosadašnje analize nije teško shvatiti da je teorija državno-socijalističkog vlasništva samo još jedan primjer krivo upotrijebljenog buržoaskog rezoniranja. Nema osnovne kontradikcije između privatnog i državnog vlasništva. U stvari, prvo može biti smatrano subjektivnim pravom, a drugo se može postaviti uz bok s objektivnim pravom. A opet, to samo podrazumijeva da su individualni vlasnici zamijenjeni funkcionarima. Prema tome, privatno vlasništvo stvara kapitalizam, a državno stvara etatizam — oba kao klasne sisteme. U tom smislu, dva sistema su slična, a oba su istovremeno temeljno drugačija od trećeg — socijalizma. Ako bi se socijalizam definirao pomoću vlasničkih odnosa — što je, imajući na umu našu uvodnu opasku, potpuno ispravno — on mora sadržavati novu i drugačiju kategoriju vlasništva. Nazovimo je *društvenim vlasništvom*. Što sadrži taj pojam?

Socijalizam shvaćen kao samoupravno društvo podrazumijeva nepostojanje određene klase vlasnika sredstava za proizvodnju, bilo individualnih, bilo zajedničkih. Svatko je jednako-vlasnik, što znači da nitko točno određen nije vlasnik. Posebna značajka rimsko-buržoaskog pojma vlasništva — isključivanje ostalih — nije primjenjiva. Ako nitko nije isključen, tada svi imaju jednak pristup sredstvima za proizvodnju koja su društveno vlasništvo. Posljedica toga je da vlasništvo ne daje nikakve posebne povlastice.

Očito da, ovako definirano, društveno vlasništvo ne može biti smješteno u tradicionalni pravni poredak. Svaki pokušaj da se to učini nailazio bi na značajne teškoće. Može se tako pokazati da društveno vlasništvo jest vlasništvo zato što podrazumijeva uživanje i prodaju. Isto se tako može uvjerljivo pokazati da ono nije vlasništvo jer ne postoji pravo raspolaganja i tradicionalno pravo izuzimanja ostalih. Može se tvrditi da društveno vlasništvo pripada području javnog prava jer takvo vlasništvo, očito, nije privatno. Može se, međutim, isto tako dokazivati da je ono s područja privatnog prava jer je jasno da ono nije državno vlasništvo. Pravna teorija utemeljena na rimskom pravu očito nije bila namijenjena za besklasni sistem. Ona će morati biti promijenjena zajedno s ostalim elementima nadgradnje.¹ To nas, međutim, ovdje ne zanima. Ono što mi moramo utvrditi jest precizno značenje pojma društvenog vlasništva. To možemo postići razmatranjem pravnog, društvenog i ekonomskog aspekta društvenog vlasništva.

S formalno-pravnog stajališta vlasništvo je skup prava i obaveza u pogledu stvari koja ima ekonomsku vrijednost. U slučaju društvenog vlasništva možemo identificirati dva osnovna prava i jednu obavezu. Prava su:

1) upotrebljavanje, zamjenjivanje ili prodaja dobara, uključujući i sredstva za proizvodnju;

2) izvlačenje probitaka iz upotrebe proizvodne imovine (uživanje).

Osnovna obaveza je:

3) vrijednost proizvodne imovine ne smije se umanjiti bez obzira iz kojeg je izvora prvobitno financirana.

Nabrojena tri pravna principa potrebna su za legalno reguliranje ekonomskih odnosa između autonomnih proizvođačkih kolektiva (tj. radnih kolektiva, op. pr.).

U pogledu društvenih odnosa, proizvodno vlasništvo podrazumijeva vlast nad radom ostalih članova (nevlasnika) klasno-strukturiranog društva. Tako je Marx vrlo adekvatno definirao kapital kao proizvodno vlasništvo koje stvara eksploatatorske proizvodne odnose temeljene na vlasti nad tuđim radom. U tom smislu i kapitalizam i etatizam su eksploatatorski, a kapital može biti i privatni i državni. U besklasnom socijalističkom društvu, vlasništvo podrazumijeva odsutnost eksploatacije i vlasti nad tuđim radom. Jasno je da je posjedovanje potrošnih dobara (uključujući trajna potrošna dobra) kompatibilno s tim zahtjevom; kao i obiteljska proizvodnja, a i gore navedena pravna definicija proizvodnog vlasništva. Odsutnost eksploatatorskih odnosa podrazumijeva ova tri temeljna prava:

1) svaki član društva ima pravo na rad;

2) svaki član društva ima pravo da se natječe za bilo koji posao u skladu s vlastitim sposobnostima (i u skladu s opisom posla);

3) svaki član društva ima pravo sudjelovati u upravljanju pod jednakim uvjetima.

Ako je bilo koje od ta tri prava narušeno, društveno vlasništvo nije potpuno društveno i, prema tome, socijalistički proizvodni odnosi nisu potpuno — ili možda uopće — razvijeni.

U ekonomskom smislu društveno vlasništvo podrazumijeva negaciju biti vlasništva u predsocijalističkim društvima — prisvajanja dohotka od vlasništva. Dohodak od kapitala ne može se prisvajati ni privatno, ni zajednički. Ako, kao prije, definiramo ovo shvaćanje društvenog vlasništva »pozitivno«, možemo dodati ovo temeljno pravo-obavezu:

— svaki član društva izvlači ekonomske koristi isključivo iz svog rada, a ne iz vlasništva.

Ovo pravo (prema proizvodu svog rada) i obaveza (samo proizvod rada) služi kao osnova za primjenu principa raspodjele prema radu. Taj princip, zauzvrat, stvara jednakost potrošača (o čemu će se raspravljati u sljedećem poglavlju).

Ekonomski aspekt društvenog vlasništva jest bio, i nastavlja biti, isto tako često krivo shvaćen kao i društveni aspekt. Jedni i drugi, i socijalisti i nesocijalisti, nastavljaju formalno-pravno i ekonomsko vlasništvo. (Pravno) privatno vlasništvo je postavljeno uz bok s društvenim vlasništvom, a neprivatno s privatnim vlasništvom. Takvo rezoniranje navodi na zaključak da svaka nacionalizacija predstavlja korak prema socijalizmu, te da je postojanje privatnih obrtnika i poljoprivrednika nespojivo sa socijalizmom. Do sada bi trebalo biti gotovo očito da potpuno državno vlasništvo nema ništa zajedničkog sa socijalizmom. Preostaje nam pokazati da su seljaci i obrtnici (potencijalno) upravo toliko »socijalistički elementi« koliko i oni koji rade u (pravno) neprivatnom sektoru. Da to uočimo, moramo napraviti jasnu razliku između pravne osnove (title) i ekonomske imovine.

Aleksandar Bajt² jedan je među prvima koji su to jasno i precizno razlikovali. Bajt je upozorio na činjenicu da pravna osnova i ekonomsko vlasništvo ne samo da nisu identični nego se često značajno razilaze. Na primjer, zakonski vlasnik kuće je osoba koja nosi pravnu osnovu. Ako su stanarine kontrolirane i stauari se ne mogu nasilno izbaciti, djelomični (ili čak potpuni) ekonomski vlasnik kuće je osoba koja živi u njoj i tako uživa probitak od vlasništva. Slično tome, individualni seljak može pravno posjedovati zemlju. Ako, međutim, ne može zaposliti tuđu radnu snagu i zakupnina od zemlje se apsorbira adekvatno odmjerenim porezom, ekonomska korist od zemlje pripada društvu.³ Na drugoj strani, društveno vlasništvo u nekoj zemlji može biti pravno ustanovljeno, ali istovremeno radnici u nekim granama mogu zarađivati znatno veće dohotke nego oni u drugim granama (kao što se događa, na primjer, u Jugoslaviji). Ta razlika u dohocima, ili relativna veličina neradnog dohotka, u povlaštenim granama odražava stupanj privatizacije društvenog vlasništva.

Gornja analiza ima važne implikacije za vođenje politike. Suprotno tradicionalnom shvaćanju, pravna eksproprijacija nije niti nužan, niti

dovoljan uvjet za socijalizam. Nije dovoljan stoga što potpuna pravna eksproprijacija može, a i stvorila je, nesocijalističke sisteme. Nije nužan stoga što nije važna eksproprijacija pravnih osnova, nego eksproprijacija ekonomskih probitaka koji proizlaze iz kontrole nad vlasništvom. Budući da je ustanovljeno da je obiteljska proizvodnja potpuno u skladu s društvenim aspektom društvenog vlasništva — a sada vidimo da je to istina i u ekonomskom smislu — možemo općenito zaključiti da su mala obiteljska poduzeća kompatibilna socijalizmu. A u pravnom smislu, pravnu obavezu 3, danu prije, možemo napustiti kao neprikladnu. Tako možemo pod socijalizmom, slijedeći Bajtove sugestije, razlikovati dva tipa društvenog vlasništva: zajedničko i individualno. Sva nabrojena prava i obaveze odnose se na prvi tip. Drugi je restriktivniji, odnosi se samo na obiteljsko poslovanje i nedostaju mu neke karakteristike zato što su neprikladne (pravna obaveza 3) ili neprimjenjive (društvena prava 1 i 2).⁴

Našu raspravu možemo sažeti zaključkom da društveno vlasništvo predstavlja poseban oblik vlasništva s različitim pravnim, društvenim i ekonomskim karakteristikama koje onemogućuju eksploataciju. U tom smislu, eksploatacija se definira kao: (a) vlast nad tuđim radom; i (b) prisvajanje neradnog dohotka. Ili, za društveno vlasništvo, može se reći da je još vlasništvo u pravnom smislu (skup prikladno definiranih prava i obaveza), ali ne više u društvenom i ekonomskom smislu (osoba nema nikakvih povlastica na osnovi vlasništva). To drugo podrazumijeva da se pravno vlasništvo ne može transformirati u kapital.

II. Radničko upravljanje: načela organizacije

Industrijska demokracija je, kao uostalom i svaka druga demokracija, politički pojam. Poduzeće kojim upravljaju radnici nije samo privredna organizacija nego i politička organizacija. Implikacije su dvostruke. Prvo, potpuno i izravno samoupravljanje moguće je jedino na razini poduzeća, pa stoga svako proučavanje samoupravljanja i počinje ispitivanjem radničkog upravljanja. Drugo, ono što se događa u poduzećima ima fundamentalno značenje za društvene odnose u cjelini.

Organizacijsko-politički cilj socijalističkog poduzeća je maksimiranje demokratičnosti u odlučivanju uz istovremenu efikasnost provođenja odluka. Tradicionalna teorija organizacije smatra da je taj dvostruki cilj inherentno kontradiktoran. Jednako tako se smatra kontradiktornim spajanje tržišta i planiranja. Teorija organizacije u socijalizmu tretira ta dva cilja kao komplementarne, što moramo pokazati.

Maksimiranje demokracije možemo definirati kao situaciju u kojoj je mišljenje svakog člana radnog kolektiva vrednovano samo prema objektivnom značenju toga mišljenja za konkretnu odluku. Prema tome, tako donesena odluka bila bi lišena subjektivnih motiva i interesa bilo kojeg pojedinog člana. Istovremeno, ona bi bila maksimalno efikasna. Najviši stupanj demokracije podrazumijevao bi najviši stupanj efikasnosti.

Koliko god se upravo prikazano rješenje, na prvi pogled, može činiti privlačnim, ono, u biti, nije nikakvo rješenje. To je jedna isprazna tautologija kao što je to, na primjer, neoklasična teorija vrijednosti. Demokracija se jednostavno definira tako da implicira efikasnost. Ne pokazuje se, međutim, kako ih postići i kako ih učiniti kompatibilnima. One su kompatibilne već samom definicijom. Moramo, dakle, tragati za smislenijim pristupom.

U stvarnosti, tu postoje dva osnovna problema koje treba riješiti. Prvo, tko procjenjuje objektivno značenje prijedloga? Drugo, koja je to objektivna valjanost vrijednosnog suda? Odgovor glasi da demokracija mora biti određena načinom odlučivanja, a ne kvalitetom odluka. Sada nestaje tautološka istovjetnost, pa možemo postulirati ovih šest organizacijskih načela samoupravnog poduzeća. Prva dva od njih osiguravaju demokratičnost; sljedeća tri efikasnost; a posljednje omogućuje kompatibilnost dvaju ciljeva.

1. Apsolutni maksimum demokratičnosti može se postići tek kada se radni kolektiv sastoji od samo jednog člana. Kada se broj članova povećava, sloboda odlučivanja nužno se ograničuje, a tehnička složenost se povećava. Osim toga, pojavljuju se izrazite mogućnosti za nastajanje klika i koalicija što rezultira manipuliranjem grupnog mišljenja. Čak ako se to i ne dogodi, još mogu postojati istinski sukob interesa zbog čega će se pojaviti dvije podskupine. Tada većina može tiranizirati manjinu; ona može ne poštivati i pogaziti legitimne interese manjine. Zbog svih tih razloga, osnovne radne skupine moraju biti dovoljno male i homogene da omoguće neposredni utjecaj, neformalne komunikacije i izravne kontakte među članovima. U takvoj primarnoj društvenoj skupini:

- a) sudjelovanje u odlučivanju bit će izravno;
- b) sam proces i donesene odluke bit će »transparentni« (pošteni);
- c) zbog homogenosti grupe, neopravdano i stalno nametanje volje većine neće biti vjerojatno;
- d) zbog a) — c) mogućnosti manipuliranja mišljenjem su ograničene.

Sada možemo izvesti prvi princip organizacije: osnovna organizacijska jedinica nije poduzeće nego radna grupa s gore navedenim karakteristikama. Nazvat ćemo je radnom jedinicom. Radna jedinica nije samo skupina radnika nego i točno utvrđen podsistem u proizvodnom sistemu koji nazivamo poduzećem. U tom svojstvu, kao najmanju funkcionalnu jedinicu, smatramo je ekonomskom jedinicom. Radnu jedinicu možemo dalje podijeliti u radne timove što pretpostavlja različite radne i druge zadatke.⁵ Radne jedinice se ujedinjaju u radni kolektiv; ekonomske jedinice u poduzeće.

2. Kad god odluke radne jedinice znatno utječu na interese drugih radnih jedinica, pravo odlučivanja mora se prenijeti (delegirati) na sljedeću višu razinu. To je razlog osnivanja radničkog savjeta kao tijela koje donosi odluke na drugoj po redu razini.

Efikasno upravljanje podrazumijeva: (a) ispravne odluke i (b) efikasno izvršavanje (odluka, op. pr.). Načela organizacije koja slijede imaju za cilj zadovoljavanje tih dvaju uvjeta.

3. Pojedinci i organi koji donose odluke moraju snositi odgovornost za te odluke. Drugim riječima, svakom pravu odgovara i određena sankcija.

4. Provođenje odluka u djelo — izvršni poslovi i administracija — stvar je profesionalne kompetentnosti, a ne demokracije.

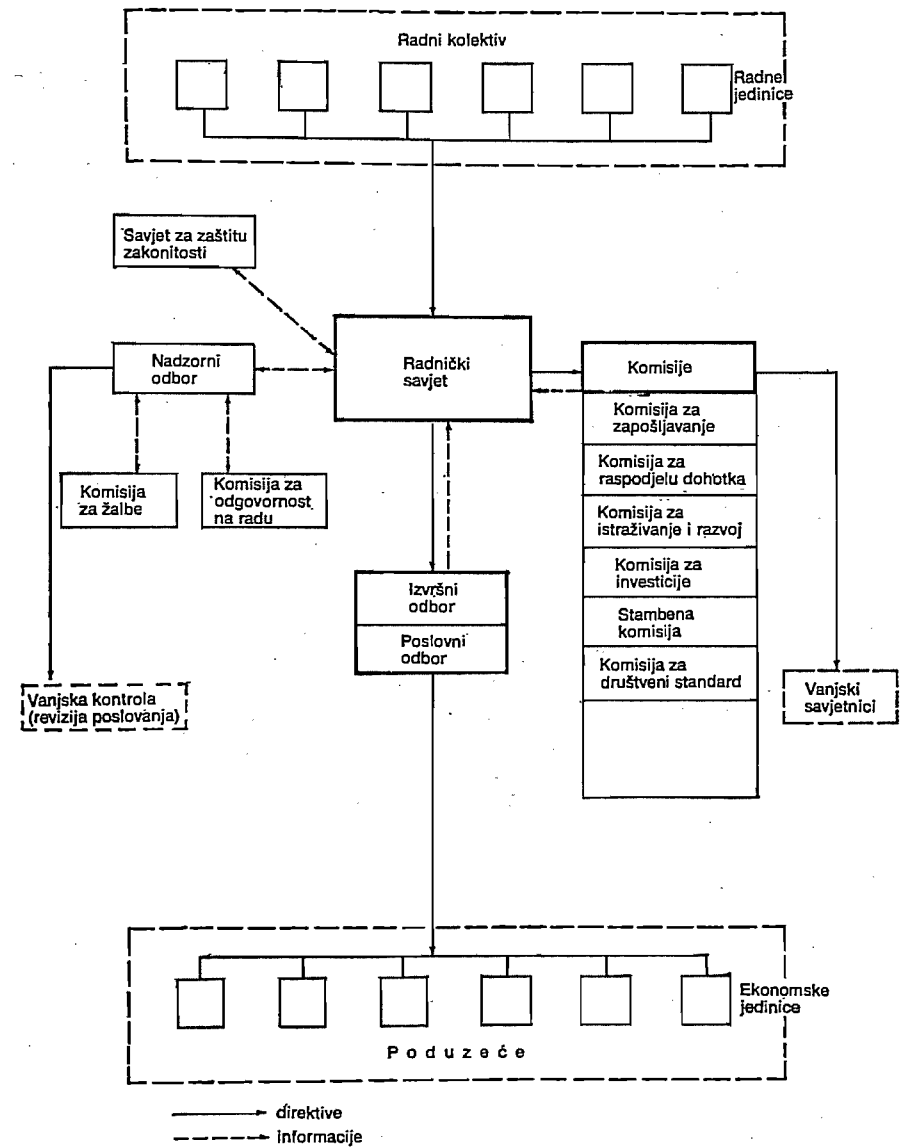
5. Načelo 4 podrazumijeva razdvajanje dvaju različitih područja aktivnosti: interesno i profesionalno područje. Prvo se sastoji od odluka u vezi s politikom poduzeća, drugo od profesionalnog rada i administrativne rutine. Odluke o politici poduzeća ozakonjene su političkim autoritetom; izvršni i administrativni posao profesionalnim (stručnim) autoritetom. Prvi predstavljaju vrijednosne sudove; drugi tehničko-formalno izvršavanje. U interesnoj sferi primjenjuje se pravilo: jedan čovjek, jedan glas; u profesionalnoj sferi glas se mjeri stručnom kompetentnošću.

6. Kako se političke i tehničke odluke ne mogu sasvim jasno razdvojiti — kao što ni radne jedinice ne mogu biti savršeno homogene, a ni cijeli radni kolektiv dovoljno malih razmjera — uvijek postoji mogućnost da pojedinci i skupine zloupotrebe moć. Zbog toga bi u sistem trebalo ugraditi posebne mjere zaštite. To podrazumijeva institucionalizaciju kontrole i rješavanja sukoba te institucionaliziranu obranu individualnih interesa od bezobzirnosti skupine i obranu zajedničkih interesa od neadekvatnog ponašanja pojedinaca. Prekršaji koje treba presuđivati su oni koje učine izvršioци, koordinatori rada i zakonodavci.

III. Radničko upravljanje: organizacijska shema

Ako se šest načela, općenito prikazanih u prethodnom odjeljku primijene, organizacija samoupravnog poduzeća izgledat će kao što je prikazano na skici 4. Odmah je očito da ta razrađena shema modela organizacije nalikuje pješčanom satu (vidi sliku 3). Gornji dio pripada sferi politike (u vezi s poduzećem, op. pr.), a donji dio sferi tehničkog izvršavanja. Budući da se bavimo političkim sistemom, možemo se koristiti i tradicionalnom političkom teorijom i govoriti o razdvajanju moći. Zakonodavna moć je u gornjem dijelu sheme, a izvršna moć u donjem. Osim toga, a u skladu s organizacijskim načelom 6, postoji također moć presuđivanja, tj. zaštite zakonitosti, smještena u sredini lijeve strane slike.

U načelu, sve odluke treba donositi uvijek na najnižoj mogućoj razini. Samo kad odluke utječu na interese nekih drugih radnih jedinica, one će se donositi na razini koja je viša od radne jedinice. Većina odluka koje utječu na svakodnevni život radnika uglavnom se mogu donijeti na razini radne jedinice. To su odluke koje se odnose na radne zadatke, uvjete rada, društvene prioritete, raspodjelu viška, zapošljavanje i otpuštanje, rješavanje sukoba i sl. Empiričko istraživanje pokazuje da radnici inzistiraju da upravo te probleme rješavaju svojim izravnim sudjelovanjem u donošenju odluka.⁶ Ostale odluke u vezi s politikom poduzeća mogu se prepustiti (delegirati) središnjem zakonodavnom organu — radničkom savjetu. Osim toga, postoji vrsta odluka od vitalnog znače-

Skica 4: organizacija samoupravnog poduzeća

nja koje ne donosi ni radnički savjet, ni pojedine radne jedinice, nego cijeli radni kolektiv na zboru ili referendumu. To su odluke o fuzioniranju, radikalnoj reorganizaciji, velikim investicijskim programima, donošenju statuta i pravilnika i slično. U takvim slučajevima može se zahtijevati većina glasova svake radne jedinice u sastavu poduzeća.

Kad se novi radnik zapošljava u poduzeću, on potpisuje »društveni ugovor« kojim udružuje svoj rad s radom ostalog dijela radnog kolektiva u skladu s postojećim statutom i pravilnicima.

Veličina radnih jedinica varira između 10 i 200 članova, ovisno o veličini poduzeća i složenosti proizvodnog procesa. Radna jedinica donosi odluke na zboru. Ona izabire predsjednika koji je predstavlja u radničkom savjetu. Uz predsjednike radnih jedinica, koje predstavljaju »interese pojedinih dijelova«, radnički savjet se sastoji još od predsjednika komisija koji predstavljaju »interese pojedinih funkcija«. Ovi ponjki se izabiru općim glasanjem. Budući da je svaki član savjeta individualno odgovoran za točno određeni skup aktivnosti, zadovoljava se načelo 3.

Iako komisije savjeta imaju samo savjetodavnu moć, one ipak imaju vitalnu ulogu u procesu samoupravljanja. One premošćuju jaz između profesionalnih upravitelja i ostalih članova radnog kolektiva. Tako one ujedinjuju stručno znanje i političke motive. One omogućuju da praktički svi budu uključeni u upravljanje, bar u etapi pripremanja odluka. Tako se ne dolazi samo do stručnog znanja nego se dobiva i dragocjeno društveno iskustvo, što unapređuje razumijevanje i komuniciranje, te pridonosi smanjivanju nasljeđenih društvenih barijera. Nekvalificirani radnik, koji je nekoliko godina član komisije za raspodjelu dohotka, može postati stručnjak na tom području u sasvim praktičnom smislu. On će znati sve razloge zbog kojih su razlike u plaćama utvrđene onako kako je opisano pravilnikom, koje su odluke povećale efikasnost, a koje nisu, što je društveno prihvatljivo, a što nije, i tako dalje. Kvalificirani mehaničar, kao član komisije za investicije, može se pokazati vrijednim izvorom praktičnih informacija za planere investicija. Takvi ljudi postaju riznica akumuliranog znanja o radu poduzeća. Ako se dogodi da komisija nema potrebnu stručnost za neko posebno pitanje, ona će kao savjetodavca angažirati poduzeće izvana. Dok se članovi organa upravljanja biraju i rotiraju — obično s mandatom od dvije godine — članovi u komisijama izabiru se prema vlastitim sklonostima, nije potrebno da imaju ograničen mandat, a u stručnijim komisijama ni ne podliježu izboru. Postoji cijeli niz aktivnosti u koje se pojedinac može uključiti i specijalizirati se za određeni aspekt upravljanja poduzećem. To ne samo da pridonosi efikasnosti nego zadovoljava potrebu za aktivnim osobnim sudjelovanjem.

Radnički savjet donosi odluke na osnovi preporuka svojih komisija i odbora. Najvažniji odbor je izvršni odbor koji zamjenjuje prijašnji upravni odbor. Generalnog direktora — kojeg je možda bolje zvati glavnim koordinatorom rada — i koji je predsjednik izvršnog odbora, imenuje radnički savjet. Predsjednik radničkog savjeta je ex officio član izvršnog odbora. Ostale članove, šefove odjela i sekretara (tajnika) poduzeća, postavlja radnički savjet po preporuci direktora. Radne jedinice imenuju direktore svojih ekonomskih jedinica u dogovoru s generalnim direktorom. Činjenica što će upravno osoblje biti maksimalno prihvatljivo i za radnike i za generalnog direktora svakako povećava efikasnost. Značajno je napomenuti da će »federalne« jedinice biti dvostruko zastupljene u upravljačkoj strukturi poduzeća: predsjednici su članovi radničkog savjeta, a direktori poslovnog odbora. Predsjednik je političar, specijalist za dobre radne odnose; direktor (koordinator rada) je stručnjak, specijalist za radne zadatke. Ako oba uživaju povjerenje radnika (i kao osobe su kompatibilni), radna jedinica će vjerovatno biti politički demokratska i ekonomski efikasna.

Generalni direktor imenuje se obično na četiri godine. Njegovo postavljanje uvjetovano je prezentiranjem zadovoljavajućeg razvojnog programa. Jednom kada se program potpuno razradi i kad ga prihvati radni kolektiv, on postaje neka vrsta internog zakona. Radnički savjet, direktor i njegovo osoblje obavezni su ga primjenjivati. To znači da radnički savjet mora pružiti punu političku podršku (ili početi postupak za mijenjanje programa), a izvršni odbor snosi punu odgovornost za ostvarivanje toga programa (načelo 3). Izvršni odbor i radnički savjet mogu se ne slagati. Tada generalni direktor može podnijeti ostavku ili iznijeti spor pred skupom birača (zborom radnih ljudi), tj. pred cijeli radni kolektiv i njegove radne jedinice (jer radnički savjet ima samo delegiranu moć odlučivanja). Generalni direktor je također odgovoran za zakonitost cjelokupne poslovne aktivnosti poduzeća i zbog toga je obavezan uložiti veto na protuzakonite odluke radničkog savjeta. Na drugoj strani, na početku svake godine raspravlja se o postignutim rezultatima u minuloj godini i o planu za sljedeću godinu. Rasprava se završava izglasavanjem povjerenja izvršnom odboru. Ako članovi savjeta zaključe da slabi poslovni rezultati ne opravdavaju dalje povjerenje upravi, poslovni odbor morat će se promijeniti, a generalni direktor će morati dati ostavku premda mu mandat nije istekao.

U svakoj ljudskoj zajednici se javljaju sukobi, a i neki pojedinci mogu zloupotrijebiti svoju moć ili biti neodgovorni. Stoga svaki sistem upravljanja, uključujući i samoupravljanje, mora imati dvije dodatne funkcije (osim zakonodavne i administrativne): funkciju donošenja sankcija i funkciju kontrole.

Postoje dva tipa sukoba između pojedinaca i kolektiva: (a) pojedinac može biti oštećen djelovanjem kolektiva (ili odlukom donesenom u ime kolektiva) i (b) interesi kolektiva mogu biti narušeni neodgovornim ponašanjem pojedinca. Budući da su to dva različita tipa sukoba, uputno je osnovati dva različita organa: komisiju za žalbe koja bi se bavila prvim tipom sukoba i komisiju za odgovornost na radu za drugu vrstu sukoba. Budući da moraju uživati puno povjerenje svih pojedinaca, članove prve komisije moraju birati svi članovi radnog kolektiva. Drugu komisiju može izabrati radnički savjet jer je potrebno da uživa povjerenje zakonodavca. Obje komisije su potpuno nezavisne u svom radu. Svaki član radnog kolektiva može pokrenuti neko pitanje pred bilo kojom komisijom. Valja napomenuti da druga komisija zamjenjuje prijašnju disciplinsku komisiju. Međutim, u ovako postavljenom uređenju, aktiviranje komisije za rješavanje pojedinih slučajeva kršenja discipline ne vrše samo pretpostavljeni. I sami »pretpostavljeni« mogu biti predmet rada komisije. S druge strane, oni imaju pravo koristiti komisiju za žalbe ako se smatraju oštećenima.

Te dvije komisije djeluju na isti način kao i sudovi: one primjenjuju pravila ustanovljena statutom i koriste presedane kreirajući na taj način neku vrstu običajnog prava. One ne mogu mijenjati pravila ili inzistirati na svojim vlastitim preferencijama. Budući da su pravila, koliko god bila savršena, ipak uvijek kruta, ponekad ih je potrebno modificirati ili im dati novo tumačenje. Stoga može biti preporučljivo da se radničkom savjetu povjeri uloga apelacijskog suda. Ako se sam radnički savjet nađe u ulozi optuženog, tada komisija odlučuje u posljednjoj instanci na razini poduzeća. Čak i tada je moguće uložiti žalbu, u tom

slučaju vanjskom organu — javnom pravobranioocu samoupravljanja (o tome više u 10. poglavlju).

Predsjednici tih dviju komisija su ex officio članovi nadzornog odbora. Nadzorni odbor je organ radničke kontrole i nadgleda cjelokupan rad uprave. Budući da sukobi pružaju neposredne informacije o slabom upravljanju, može biti korisno uspostaviti vezu između komisija i nadzornog odbora. Predsjednik odbora, a po mogućnosti i ostali članovi, izabiru se općim glasanjem ili ih bira radnički savjet. Odbor daje preporuke i priprema izvještaje za savjet, ali je inače nezavisan. Da bi uprava mogla raditi efikasno i pravovremeno reagirati na mijenjanje poslovnih uvjeta, ona mora raspolagati određenom diskrecijskom moći. Međutim, ta moć, kao i svaka druga moć, lako se može zloupotrijebiti. Stoga je neophodna institucionalizirana kontrola. Nadzorni odbor ima upravo tu funkciju. Odbor ima pristup svim dokumentima i može ispitati svaku odluku uprave. Najmanje jednom godišnje odbor poziva vanjske stručnjake da izvrše reviziju poslovnih rezultata za gore spomenutu raspravu o poslovanju poduzeća. Odbor, međutim, nije samo instrument kontrole i neugodni kritičar uprave nego može biti moćan instrument podrške energičnoj i poduzetnoj upravi. Aktivna uprava će vjerojatno stvarati otpor među inertnim članovima kolektiva. Kako bi opravdali svoje nezadovoljstvo, oni mogu početi širiti glasine stavljajući u pitanje adekvatnost, legalnost i sl. određenih poslovnih poteza uprave. Jedini efikasan način suzbijanja glasina je njihovo otvoreno i javno iznošenje i suprotstavljanje činjenicama. Protiv glasina se može boriti — ili se, pak, mogu otkriti prikrivene zloupotrebe, i na drugi način. Svaka informacija pružena nadzornom odboru smatra se povjerljivom i ne smije se objelodaniti dok se, i ako se, ne ustanovi da je istinita. S druge strane, odbor može zatražiti informacije i ispitati poslovne knjige bilo kojeg odjela ili organa u poduzeću. Tako, ako pojedinac vidi znak da je učinjeno nešto loše, ali nije siguran u to, on će izvijestiti odbor. Ako se pretpostavke pokažu točnima, spriječiti će se šteta. Ako se, pak, pokažu pogrešnim, reputacija poštenog čovjeka ostat će neokaljana i izbjeći će se nepotreban sukob. Značenje odlučnog nadzornog odbora za održavanje dobrih međuljudskih odnosa u poduzeću rijetko može biti precijenjeno. Takav će odbor pomoći da se sukobi što više smanje.

Sukobi ne moraju proizaći samo iz kršenja pravila ili nepoštivanja legitimnih interesa nego i onda kada dođe do neslaganja u tumačenju pravila. Može, naime, doći do situacije za koju uopće ne postoje pravila i netko tad mora odlučiti što je ispravno. To je upravo uloga savjeta za zaštitu zakonitosti,⁷ koji predstavlja kombinaciju ustavnog suda i arbitražnog odbora. Svaki radnik može osporavati legalnost bilo koje odluke bez obzira da li je on njome osobno pogođen. Svaki organ može osporavati legalnost nekog čina bilo kojeg drugog organa. Ili prije donošenja neke važne odluke može se pojaviti potreba za kompetentnim tumačenjem pravila. Takve slučajeve razmatra savjet, a njegove odluke obavješuju. Taj savjet također nadgleda izbore.

Budući da zadovoljavajuća kontrola zahtijeva dobro poznavanje organizacije poduzeća i iskustvo u upravljanju, može biti korisno primjenjivati pravilo da se za izbor među članove nadzornih organa zahtijeva prethodno iskustvo u savjetodavnim komisijama i radničkom sa-

vjetu. Općenito uzevši, svi izabrani članovi samoupravnih organa za državaju svoj redovit posao. Samo se od predsjednika radničkog savjeta može zahtijevati da napusti svoj redovit posao za vrijeme mandata jer u nešto većim poduzećima opseg njegovih odgovornosti zahtijeva angažman punog radnog vremena.

Predložena organizacija nije kopija nikakvog konkretnog poduzeća, iako pokazuje dosta sličnosti sa stvarnom organizacijom jugoslavenskog samoupravnog poduzeća. Ta organizacijska shema zasnovana je prije svega na mom neposrednom iskustvu, koje sam stjecao kroz nekih petnaest godina kao član radničkog savjeta, zatim mnogih komisija i odbora, mog iskustva kao generalnog direktora i člana nadzornog organa. Shema se odnosi na poduzeće srednje veličine. U malom će poduzeću upravna struktura biti pojednostavljena, u većem poduzeću može postojati nekoliko slojeva uprave — radnički savjet na razini pogona, poduzeća i složene radne organizacije. Važno je shvatiti da se ista organizacija primjenjuje, *mutatis mutandis*, na bilo koju drugu radnu organizaciju.

Nema razloga zbog kojih bi samo poslovna poduzeća uživala povlasticu samoupravljanja. U socijalističkom društvu, kad god pojedinci udruže svoj rad radi zarađivanja za život, oni osnivaju radnu organizaciju zasnovanu na samoupravljanju. Hijerarhija je zamijenjena suradnjom, a tri — ili bolje rečeno četiri — upravljačke funkcije su na adekvatan način institucionalizirane. Postoji prilična teškoća glede predložene organizacijske sheme, koju valja spomenuti. Naime, neke radne organizacije mogu biti od posebnog društvenog interesa; to znači da njihovo djelovanje ima značajan utjecaj na ostale dijelove društva. Shodno tome, ne mora biti poželjna potpuna samostalnost. U takvom slučaju, u strukturu može biti uveden i društveni (starateljski) odbor. Članovi odbora bit će sastavljeni od predstavnika radnog kolektiva i predstavnika odgovarajućih društvenih interesa o kojima je riječ.

Radničko upravljanje može ispravno funkcionirati jedino ako je potpuno javno. Shodno tome, brzo i adekvatno informiranje o svim pitanjima ima životno značenje. Odluke svih organa moraju biti objavljene u listu poduzeća, a zapisnici sa svih sastanaka dostupni svakom pojedinom članu.

Organizacija koja predviđa participaciju tehnički je nešto kompliciranija od tradicionalne, hijerarhijski postavljene organizacije. Stoga ne može biti »preko noći« izgrađena. Ona zahtijeva razdoblje učenja. U međuvremenu valja nadvladati različite teškoće o kojima se govori u sljedećem odsječku. Na prvi pogled se čini da je za takvu organizaciju potrebno mnogo više vremena. I zaista, naivan i neiskusni pristup samoupravljanju može dovesti do znatnog smanjivanja efikasnosti ako sastanci zamijene proizvodni rad. Ipak, u sistemu koji normalno funkcionira, vjerojatno će doći do značajnog cjelokupnog napretka. Samo se čini da hijerarhijski sistem djeluje brzo. Istina je da se nalozi izdaju brzo i da se tada moraju izvršavati. No, takvi postupci dovode do neželjenih popratnih efekata, pa se veliki dio daljih aktivnosti bespotrebno troši na svladavanje tih popratnih efekata.⁸ Participacija zahtijeva posebnu pripremnu etapu u kojoj su sve zainteresirane strane obaviještene o namjeravanoj akciji i u kojoj se traže njihovi stavovi.

Kad se jednom postigne dogovor, odluka se provodi bez otpora, a željeni ciljevi postižu se brže.

Ponekad se izražava sumnja u primjenjivost samoupravljanja u određenim proizvodnim organizacijama. Naša razmatranja organizacijske sheme pokazuju da je ona univerzalno primjenjiva. To se, međutim, ne može reći za tradicionalnu, hijerarhijski postavljenu, organizaciju. Fakulteti i istraživački instituti očiti su primjeri toga. No, čak se i poduzeća koja koriste najsuvremeniju tehnologiju ne mogu voditi na tradicionalan način. Ako se uobičajena proizvodnja zamijeni pojedinačnim projektima — što će vjerojatno postati sve izraženija karakteristika tehnotroničnog doba — organizacija postaje višedimenzionalna i jednodimenzionalan smjer vlasti postaje jednostavno neprimjenjiv. Svaki projekt zahtijeva angažman različitih odjela i ujedinjavanje usluga različitog osoblja. William Halal, američki profesor upravljanja, svakako nije pretjerao kad je napisao:

»Razvitkom postindustrijskog društva praktično će nestati većina oblika fizičkog posla i umjesto toga će doći do koncentriranja industrije 'informacija'. Područja zapošljavanja koja će prevladavati do kraja ovog stoljeća bit će istraživanje, kompjuterizacija, usluge, komunikacije, obrazovanje i slično. Te tehnologije imaju dramatično drugačija obilježja od onih koje su primjerene sadašnjim organizacijskim oblicima. Sastavni zadaci povezani s »info-kom« tehnologijama u toj su mjeri jedinstveni da su programirane rutine često neprikladne. Interakcija različitih aspekata problema otežava izdvajanje na specijalizirane poslove: a neizvjesnost koja proizlazi iz takvih, privremeno nedovoljno shvaćenih, procesa dovodi do toga da je predviđanje rezultata mnogo problematičnije nego je to kod procesa u kojima se stalno izvršavaju slični zadaci.«⁹

Rješavanje nestrukturiranih problema ne može biti rutinirano. Shodno tome, ovdje se zatijeva velika kreativnost i inventivnost. Osim toga, brzo mijenjanje okoline traži otvoren organizacijski sistem. Neke od aktivnosti koje su prije direktori kontrolirali sistemom unutrašnje vlasti, počinju »ispadati« izvan sistema. Potreba za većom prilagodljivošću i za utemeljenjem privremene organizacije za bavljenje posebnim problemima traži drugačiji tip koordinacije. Tradicionalna birokratska organizacija, sa svojim »rangiranim« funkcijama i očekivanjima koje se polažu u programirane uloge, postaje besmislena ili bar nefunkcionalna.¹⁰ Shodno tome, ona će se morati zamijeniti nečim što je tehnički prikladnije.

Ovdje ponovo dolazimo do poznatog zaključka: suvremena tehnologija i suvremena društvena organizacija idu zajedno. Samoupravljanje tako nije samo kompatibilno s razvojnim trendovima u tehnologiji. Prava participacija zapravo je neophodna za normalno funkcioniranje postindustrijskog društva.

IV. Mogući problemi radničkog upravljanja

Pokušaji uvođenja radničkog upravljanja nailazili su na tri standardna prigovora. Rečeno je da bi samoupravljanje narušilo disciplinu, da radničkim savjetima nedostaje kompetentnost da bi radili kao odbori direktora i da bi radnici raspodijelili sav profit u osobne dohotke, smanjujući tako razvojni potencijal privrede. Ni jedno od tih proročanstava nije se pokazalo točnim.

Prvi prigovor podrazumijeva da će radničko upravljanje uništiti hijerarhiju (točno) i da bez hijerarhije nema autoriteta (netočno) i da se bez autoriteta disciplina nužno raspada. Takvo zaključivanje je temeljeno na miješanju dvaju tipova autoriteta — prinudnog i profesionalnog (stručnog). Prinudni autoritet nestaje zajedno s nestankom hijerarhije, a stručni ostaje i biva čak pojačan samoupravljanjem. Empiričko istraživanje nije pokazalo pad radne discipline,¹¹ a upozorilo je na porast stvarne moći i radnika i uprave. U jednoj međunarodnoj komparativnoj studiji je zaključeno:

»Sudjelovanje radnika u odlučivanju izravno je povezano s utjecajem radnika kao skupine, što zauzvrat ima implikacije na osobni utjecaj, povjerenje i osjećaj odgovornosti radnika. Kad radnici vjeruju upravi i osjećaju odgovornost u poduzeću, oni će vjerojatno biti skloni prihvatiti pokušaje uprave i zato će uprava, pod tim uvjetima, biti utjecajna. Stoga poduzeća u kojima radnici sudjeluju u odlučivanju karakterizira visoka razina kontrole članova. Pojačani utjecaj radnika, pod tim uvjetima, ne smanjuje utjecaj uprave jer povjerenje i odgovornost članova osiguravaju temelj za održavanje, ako ne i za jačanje utjecaja uprave.«¹²

Što se tiče efikasnosti odlučivanja radničkog savjeta, naše razmatranje organizacijske sheme pokazuje da to vrhovno tijelo za kreiranje politike poduzeća može koristiti sve postojeće informacije i znanja u poduzeću. Savjet je u neusporedivo boljem položaju da pridonese funkcioniranju poduzeća od svojeg kapitalističkog blizanca — odbora direktora. Ono što odbor — mitološki opisan kao predstavnik interesa dioničara — stvarno radi dobro je opisao Robert Townsend: »Oni se sastaju jednom mjesečno, bulje u financijski izvještaj (nikada u pokazatelje poslovanja prema kojima direktori vode posao), slušaju 'glavnog' i njegov tim kako površno govore o stanju poslovanja, upitaju nekoliko dužnih pitanja, daju nekoliko sugestija (uslužno pribilježeni, a zatim ignorirani) i rastanu se do sljedećeg mjeseca.«¹³ Nasuprot tome, oni koji sudjeluju u radu radničkog savjeta fizički i intelektualni su radnici koji žive zajedno s poduzećem, poznati su im njegovi problemi i egzistencijalno su zainteresirani za ispravnost odluka.

Što se tiče trećeg problema, razvoj ne ovisi o profitima nego o investiranju. U samoupravnoj privredi su, ako išta, postojale tendencije prekomjernog investiranja. To se objašnjava višom marginalnom efikasnošću investiranja radi manjeg rizika i manje neizvjesnosti u odnosu prema budućnosti.

Ta tri prigovora podsjećaju na osnovni prigovor Adama Smitha dioničarskim društvima od prije dva stoljeća: »Od direktora ovakvih

kompanija . . . koji upravljaju više novcem drugih ljudi nego svojim, ne može se realno očekivati da će ga paziti s istim stupnjem opreza s kojim partneri u privatnim ortačkim poduzećima često paze svoj . . . Nemar i rasipnost mora zato uvijek prevagnuti, više ili manje, u upravljanju poslovima takve kompanije.«¹⁴ Smith je mislio da samo privatni vlasnici mogu savjesno upravljati svojim poduzećem; razdvajanje vlasništva i uprave obavezno bi dovelo do nemara i rasipnosti. Suvremene ideologije znaju iz iskustva da to nije tako, ali one inzistiraju na tome da samo autoritarna uprava može ispuniti taj zadatak. Prema njima, nemar i rasipnost su prouzročeni razdvajanjem koordinacije proizvodnje i odluka u vezi s politikom poduzeća.

Uklanjanje tih triju lažnih problema nije bilo teško. Ipak, postoji mnoštvo stvarnih problema koje treba pažljivo ispitati.

1. *Bespotrebno gubljenje vremena u raspravama.* Karakteristika participativnog upravljanja je tzv. »sindrom jednoglasnosti«. Ustanovljeno je da postoji veliki otpor donošenju odluke o nekom pitanju glasanjem. Osjećalo se da treba postojati bolje rješenje koje će svima biti prihvatljivo. Ako se ljudi razilaze u mišljenju, oni će pokušati uvjeravati jedni druge dok se ne postigne konsenzus. Ako je sastanak slabo pripremljen, ako sudionici nemaju adekvatne informacije i ako nisu imali vremena razmisliti o pitanjima koja su na dnevnom redu ili se unaprijed neformalno posavjetovati, nadalje ako stručna i pravna pozadina pitanja nije jasno i precizno formulirana — što se sve vjerojatno događa u ranim etapama radničkog upravljanja — sastanci će vjerojatno trajati satima, čak i danima, uz uključivanje nevažnih pitanja u raspravu. Konačna odluka bit će više rezultat iscrpljenosti dijela sudionika nego stvarnog napretka u rješavanju problema. Stoga su preliminarne rasprave u savjetodavnim komisijama koje pripremaju prijedloge, te stručni pravni i tehnički savjeti upravnog osoblja nužni preduvjeti da se vrijeme rasprave smanji na onoliko koliko je stvarno potrebno za postizanje konsenzusa.

2. *Kršenje organizacijskih načela 3, 4 i 5.* Razlikovanje zakonodavnog i administrativnog (upravnog) posla nije jasno shvaćeno niti je točno određena odgovornost. Kako je upravljanje ono što upravitelji (direktori) čine, samoupravljanje se na prvi pogled čini upravljačkim poslom. Zbog toga postoji spontana tendencija sukobljavanja s administracijom poduzeća. To generalnog direktora stavlja u osjetljiv položaj i on može reagirati na nekoliko različitih načina.

a. *Pasivan i nekompetentan* direktor može lako izbjeći svu odgovornost prepuštajući radničkom savjetu da preuzme sav rizik.

b. *Demagog* će izgraditi svoj položaj pomoću očite spremnosti za uvijek prisutnu i bezuvjetnu poslušnost — bez obzira na štetu učinjenu neadekvatnim odlukama.

c. *Manipulator* će pustiti radnički savjet da odlučuje o beznačajnim pitanjima i o pitanjima koja zahtijevaju stručnu kompetentnost, koju članovi radničkog savjeta nemaju, da bi ih učinio automatskim »potvrditeljima« njegovih vlastitih odluka, izbjegavajući svaku osobnu odgovornost.

d. *Istinski angažiran* i potencijalno efikasan direktor može biti optužen da uzurpira samoupravna prava. Nakon nekoliko takvih razoča-

ravajućih iskustava, frustrirani direktor će se vjerojatno priključiti jednom od tri prethodna tipa.

Stoga se sve odluke mogu svrstati u četiri kategorije: strateške odluke, taktičke odluke, profesionalne (stručne) odluke i rutinske odluke. Primarni interes samoupravljanja su strateške odluke; taktičke odluke bi uglavnom trebale biti prepuštene izvršnom odboru; stručni rad i rutinsku administraciju treba izvršavati osoblje za to zaduženo, bez uplitanja izvana. Nerazlikovanje tih četiriju kategorija odluka završava u općoj organizacijskoj konfuziji.

Zapravo je problem odlučivanja čak i složeniji. U ranim etapama samoupravljanja postoji izražena tendencija prema koncentriranju samo na donošenju odluka. To izgleda kao očit znak moći i autoriteta. Proces odlučivanja, pak, ima najmanje pet etapa i donošenje odluke je samo jedna od njih. Ako ostale četiri etape nisu pod kontrolom, puko donošenje odluke malo pridonosi cjelokupnoj moći i može negativno djelovati na efikasnost. Nešto modificiranim pristupom Ivana Paja¹⁵ možemo opisati sudjelovanje u strateškom odlučivanju kako je prikazano u tabeli 10.

TABELA 10

POSTUPAK DONOŠENJA STRATEŠKIH ODLUKA								
Etapе odlu- čivanja	Sudionici u odluči- vanju							
	Radni kolektiv	Radna jedinica	Radnički savjet	Izvršni odbor	Generalni direktor	Stručno osoblje	Savjetodavne komisije	Pojedini članovi
	1	2	3	4	5	6	7	8
I Inicijativa (definiranje problema)	x	x	x	x	x	x	x	x
II Pripremanje odluke (raz- rada varijanti)				x	x	x	x	x
III Donošenje odluke (izbor varijante)	x	x	x					
IV Izvršavanje odluke				x	x	x		x
V Kontrola izvr- šavanja (i mo- guće korekcije)	x	x	x	x	x	x	x	x

Postoji pet etapa odlučivanja i osam sudionika u odlučivanju. U prvoj i posljednoj etapi sudjeluje svih osam. Treća etapa rezervirana je za samoupravne organe, tj. za zakonodavce. Oni će ispravno pro-

voditi svoju vlast — što znači demokratski i efikasno — samo ako preostalih dvadeset pet elemenata matrice odlučivanja ispravno funkcioniraju. Napose, četvrta etapa odražava organizacijsko načelo 4, koje navodi da je izvršni rad stvar stručne kompetentnosti.

3. *Krivo shvaćanje kontrole.* To je tijesno povezano s drugim problemom. Samoupravljanje, naravno, podrazumijeva kontrolu svih upravljačkih aktivnosti. Tada se naivno misli da se kontrola najefikasnije obavlja izravnim sudjelovanjem u svim odlukama, uključujući administrativne, stručne i rutinske odluke.¹⁶ To vodi k uplitanju, već spomenutom prije u problemu 2. Tretiranje taktičkih i rutinskih odluka kao strateških i nepriznavanje bilo kakve diskrecijske vlasti izvršnom odboru ima ove posljedice:

a) Poslovanjem se upravlja *manje uspješno* jer direktori ne mogu odmah reagirati na mijenjanje uvjeta poslovanja. Oni najprije moraju tražiti sazivanje sastanka da bi dobili *ex ante* ovlaštenje za namjeravanu akciju. Budući da su članovi radničkog savjeta proizvodni radnici, oni ne mogu biti sazvani neregularno i u bilo koje vrijeme. Tako će odluka biti odlagana, a uvjeti se, u međuvremenu, mogu promijeniti i namjeravana akcija postati besmislena. Ako se odluka ne odloži, direktor će postupiti ilegalno, što će povećavati njegovu frustraciju i narušavati sistem.

b) Ideja o mogućnosti kontrole upravljanja na taj način predstavlja *iluziju*. Direktori se ne razlikuju od ostalih članova kolektiva po većoj inteligenciji (bilo tko može biti inteligentniji), ni po boljem obrazovanju (istraživački radnici su bolje obrazovani), a ni po višem statusu (izborni funkcionari uživaju visoki društveni status). Razlikuju se po poznavanju posla koji rade, po iskustvu i, možda ponekad, po posebnom talentu za takvu vrst posla. Stoga nikakva razina obrazovanja ne može zamijeniti potrebnu količinu ispravno promišljenih informacija. O informacijama se ne može razmišljati na sastanku sazvanom u posljednji čas. Ukratko, upravljački rad (taktičke, stručne i rutinske odluke) je stručan posao i kao takav se mora tretirati. Amaterizam nikome ne koristi, a svima čini veliku štetu.

c) Zbog točaka a i b ne samo da se kontrola ne postiže nego ona može lako biti izbjegnuta i zamijenjena automatskim potvrđivanjem bez razmišljanja (rubber — stamping).

Efikasna kontrola može se ovako postići:

(a) ocjenjivanjem ukupnih poslovnih rezultata; ako su oni dobri, uprava je vjerojatno dobra; ako su oni slabi, uprava mora dati zadovoljavajuće objašnjenje;

(b) komparirajući poslovne odluke s izvršavanjem; drugim riječima, ocjenjujući specifične rezultate;

(c) rješavanjem žalbi.

4. *Izravno kršenje organizacijskog načela 3*, tj. razilaženje odlučivanja i odgovornosti. To je vrlo uobičajen fenomen. Svatko je željan odlučivati, ali nitko neće preuzeti odgovornost. Postao sam svjestan te činjenice proučavajući ponašanje vlastitog savjeta koji se sastojao od visoko obrazovanih ljudi. U nekoliko prilika, savjet me kao direktora pokušavao prisiliti da poduzmem (ili da ne poduzmem) određene akcije kada sam ja točno znao da bi to bilo štetno za instituciju. Kad nisam

uspio uvjeriti savjet da prihvati moje prijedloge, ponudio sam da se provede odluka većine, pod uvjetom da savjet preuzme odgovornost za rezultate i da se o tome kolektiv unaprijed obavijesti. Mislio sam da je to poštena pogodba i bio potpuno iznenađen kad je moja ponuda izazvala buru negodovanja. Rečeno mi je da savjet može donijeti bilo kakvu odluku, a da je direktor obavezan da ju provede na vlastiti rizik. Zatim je moja ponuda ostavke bila osuđena kao ucjenjivanje. Kako to nije bila izolirana epizoda,¹⁷ došao sam do zaključka da su naslijeđene autoritarne sklonosti tako duboko usađene da su nesvjesno prenesene i u samoupravljanje. Savjet zadržava moć. Tko god ima moć, ima pravo izdati naredbe koje obavezuju. Nije važno da li te naredbe imaju smisla; one moraju biti provedene. Pokušaj da ih se negativno ocijeni, izazov je autoritetu savjeta i ne može se tolerirati. Drugim riječima, moć nije moć ako ne može biti arbitrarna. Dobar savjet za zaštitu zakonitosti može pomoći u takvim slučajevima. Naravno, potpuno je nužno i opće, znanstveno utemeljeno, obrazovanje o samoupravljanju.

5. *Odluke temeljene na popularnosti ili nekonzistentne odluke.* Ovaj problem je usko povezan s problemom 4. Kada samoupravljanje počiva na trećoj etapi odlučivanja i zbog toga odluke nisu dobro pripremljene, ishod rasprave zavisi mnogo o općem raspoloženju prisutnih na sastanku. Ako na drugi sastanak dođe drugi sastav članova ili se raspoloženje iz bilo kog razloga promijeni, prijašnja odluka može biti ukinuta ili promijenjena. Kako je savjet suveren u smislu opisanom u točki 4, to se ne smatra neprimjerenim. Jednom prilikom savjet je dodijelio nezavršeni stan osobi koja je bila prva na prioritetoj listi. Uskoro zatim, čovjek je bio poslan na drugu dužnost i nešto kasnije se drugi radnik prijavio za stan. Tako je savjet dodijelio stan drugom čovjeku. U vrijeme kad je stan dovršen, prvi čovjek se vratio na svoj posao. Direktor — pasivan tip — nedužno je informirao savjet da se nisu mogla izdati dva rješenja za isti stan. Nastavak priče se lako može zamisliti. Drugi slučaj ilustrira nekonzistentnost dijela savjeta i odbijanje da snosi odgovornost ili da se pridržava svoje vlastite odluke. To me čak i danas zapanjuje. Unutar instituta postojao je računski centar koji nije mogao pokrivati svoje troškove. Odlučili smo da uvedemo poticajni obrazac kojim bi članovi centra dijelili sve pozitivne ili negativne razlike u poslovnim rezultatima uspoređenim s onima prethodnih godina. U svakom slučaju, činilo se, poboljšanje nije moguće jer su potoci poticaja bili vrlo skromni. Ipak, novi direktor centra bio je izuzetno sposoban čovjek i u vrijeme godišnje rasprave o poslovanju centar se mogao ponositi izvanrednim rezultatima. Umjesto da potpuno oda priznanje postignutim rezultatima, savjet je odlučio da ignorira svoju prošlogodišnju odluku i arbitrarno je raspodijelio višak. Nikakvi argumenti da *pacta sunt servanda* za sve, uključujući savjet, nisu mogli spriječiti katastrofalnu odluku. Odgovor je bio kako savjet nije znao da centar može poslovati tako dobro i da se ne može tolerirati da zaposleni u centru zarade više nego ostali (u Institutu). Centar je ponovo upao u gubitke. Nakon još nekoliko sličnih odluka, osjećaj nesigurnosti počeo se širiti cijelim radnim kolektivom.

6. *Krivo shvaćena pravda i krivo primijenjena solidarnost.* Ako su direktori pretpostavljeni, očito je da se oni mogu ponašati nepravedno

i nanijeti štetu pojedinim radnicima. Iz toga slijedi priznata potreba za dužnim postupkom rješavanja žalbi. Ako, međutim, vladaju radnici, to ne mora biti očigledno. Ako je nekome nešto loše učinjeno, on će se žaliti radničkom savjetu i njegovi suradnici će udovoljiti žalbi. Ta sklonost objašnjava tendenciju prepuštanja svega radničkom savjetu, a zanemarivanje institucionaliziranog rješavanja sukoba. Kao posljedica, žalbe se rješavaju arbitrarno kao posljednje točke dnevnog reda iscrpljenog savjeta. Manje glasni, manje uporni, manje popularni i manje moćni radnici nemaju izgleda da dobiju satisfakciju. Pravda savjeta razočarava. Ogorčeni radnici se tada okreću sindikatu i redovitim sudovima ili organiziraju štrajk — što naravno uništava bit samoupravljanja. Međutim, ne ostaje neispravljena samo šteta učinjena pojedincima nego i šteta učinjena zajedničkim interesima ostaje nekažnjena. To se može nazvati krivim upotrebljavanjem solidarnosti. Željezničari krivi za željezničku nesreću nisu otpušteni sve dok nisu osuđeni na sudu. Blagajnici zatvoreni zbog pronevjere ponovo se zapošljavaju na isti posao. Direktori osuđeni za krivično djelo ponovo postaju direktori.

7. *Nemogućnost preciznog razdvajanja političkog i administrativnog rada.* Obrazovanje znači moć. Informacije isto tako. Budući da su direktori, po svojoj prilici, bolje obrazovani nego radnici (u sadašnjem vremenu) i bolje informirani o poslovima poduzeća nego bilo tko drugi, oni će imati više moći nego neke druge skupine. Ta moć može biti, a često i jest, zloupotrebljena. Prije je objašnjeno kako naivni pokušaji vršenja kontrole sudjelovanjem u administrativnim odlukama mogu proizvesti neželjene efekte. Što se može učiniti za rješavanje problema? Empirijsko istraživanje pokazuje neke zanimljive činjenice koje nisu potpuno konzistentne očekivanjima. Nosioci arbitrarne moći uglavnom su generalni direktori ili direktori odjela. Njihove žrtve su kvalificirani radnici u malim organizacijama i stručnjaci u velikim. Neprijateljstvo vladajućih klika prema kvalificiranim radnicima i stručnjacima pokazuje njihovu stručnu inferiornost. Dapače, dalje sociološko istraživanje pokazalo je da su upravljačke skupine s nižom razinom obrazovanja manje naklonjene kooperaciji s ostalim skupinama, manje spremne za kritičku komunikaciju, manje zainteresirane za korektnu informaciju i osjetljivije prema hijerarhijskim razlikama. Ukratko, što je direktor manje kompetentan, to je svojevrijedniji i agresivniji. On mora stvoriti vladajuću kliku jer je to jedini način zadržavanja moći. Ako politički kriterij, iz nekog razloga, ima važnu ulogu u izboru direktora, nekompetentni direktori težat će stvaranju političkih saveza s centrima moći izvan poduzeća, što će kočiti radničko upravljanje i smanjivati efikasnost. Također se ustanovilo da je svojevrijednost u politici zapošljavanja visoko korelirana sa slabim organizacijskim razvojem radne organizacije.¹⁸ Opet iznova zaključujemo da je striktni profesionalizam (izvršnog) upravljanja nužni preduvjet uspješnog samoupravljanja. Drugi preduvjet je potpuno razvijena i konzistentna organizacijska struktura.

8. *Fragmentacija zbog decentralizacije.* Ekonomska jedinica osnovna je organizacijska jedinica prema prvom organizacijskom principu. Ako se poduzeće promatra kao federacija ekonomskih jedinica, unutrašnja organizacija će, po svojoj prilici, biti prilično složena i zahtijevat će iskustvo i stručno poznavanje radi ispravnog upravljanja. Unutraš-

nja decentralizacija je iskušana i u kapitalističkim poduzećima i postoji mnoštvo stručne literature o njenim brojnim aspektima. Relevantno znanje postoji i može se korisno primijeniti. To ipak ne smanjuje složenost problema: osim toga, kapitalistička literatura nije joj naklonjena. Spontana amaterska reakcija na problem je traženje ekonomske samostalnosti ekonomskih jedinica. Radne jedinice moraju biti financijski nezavisne ako su samoupravne. To se može postići tako da ekonomska jedinica ima vlastiti bankovni račun i da prodaje svoje usluge ostalim jedinicama po tržišnim cijenama. (Naravno, centralna poduzeća se financira zajednički, a postoje i neki zajednički fondovi na razini poduzeća.) Dosljedno tome, ekonomske jedinice se počinju ponašati kao zasebna poduzeća. Kako, po prirodi stvari, neke jedinice ne mogu funkcionirati kao zasebna poduzeća (takve kao računovodstveni odjel ili specijalizirana trgovina za popravke), one koje mogu (što proizvode gotove proizvode za tržište) su u povlaštenom položaju i počinju iskorištavati svoje prednosti. Poduzeće se dezintegrira u »zavađene« sastavne dijelove. Ako integritet poduzeća i ostane sačuvan, decentralizacija će izgledati više kao namještena.¹⁹ Počinjena pogreška je očigledna. Poduzeće jest poduzeće upravo zato što je njegova unutrašnja organizacija utemeljena na netržišnim načelima. Tržište se zaustavlja na kapiji poduzeća. Ako se uvede unutra, poduzeće se dezintegrira. Samoupravna samostalnost ekonomske jedinice može se sačuvati prikladnim financiranjem, ali to opet zahtijeva adekvatno stručno znanje.

9. *Umnožavanje sukoba.* Fragmentacija opisana u točki 8 vjerojatno povećava učestalost sukobljavanja. To se dogodilo u Jugoslaviji nakon slabo koncipirane institucionalne reforme kojom se utemeljila tzv. osnovna organizacija udruženog rada. Međunarodna studija, uspoređujući jedno jugoslavensko i jedno englesko poduzeće, pokazala je da su sukobi bili tri puta brojniji u jugoslavenskom poduzeću.²⁰ Dakako, bilo bi utopijski očekivati da sukobi nestanu, čak i u vješto izgrađenim samoupravnim organizacijama. Vjerojatnije je da će se dogoditi suprotno. Kao što su autori upravo citirane studije pretpostavljali, sukobi bi trebali biti češći kad je moć jednolikije raspodijeljena: ne očekuje se mnogo sukoba kad je razlika u moći među skupinama velika. Ta hipoteza je potvrđena kad se pronašlo da su skupine, uključene u sukobe u engleskom poduzeću, uglavnom istog hijerarhijskog ranga, a one u jugoslavenskom poduzeću hijerarhijski su bile blizu. Općenito, što je raspodjela moći ujednačenija, veća je neizvjesnost i sukobi u organizaciji su češći. Neizvjesnost prouzročena demokratizacijom može imati integrativne ili dezintegrativne efekte. U prvom slučaju, brojniji sukobi pridonose većoj fleksibilnosti, većem razumijevanju i bržem rascišćavanju sukoba što vodi povećanoj efikasnosti. U drugom slučaju, i međuljudski odnosi, i efikasnost mogu biti uništeni. Samoupravna organizacija je, prema tome, vrlo osjetljiva na sukobe. Stoga su organizacijska shema i metode rješavanja sukoba vrlo važni za efikasno odlučivanje.

10. *Zloupotreba demokratskog postupka od pojedinaca i skupina za promicanje svojih privatnih interesa.* Čak ako se uvažava svih šest organizacijskih pravila i ako je institucionalni poredak savršen, samoupravljanje ipak može ne funkcionirati ispravno. Dok formalno uvažava-

vaju statute i pravilnike, pravila i uredbe, pojedinci i skupine mogu zloupotrijebiti pravila odlučivanja i uništiti njihovu demokratsku bit. Svako upoznat s radom odbora je savršeno svjestan toga. Slijedi sažet, sistematičan pregled mojih empiričkih zapažanja kroz nekoliko godina u samoupravnoj organizaciji s visoko obrazovanim sudionicima. Pregled nije sveobuhvatan, ali daje jasnu ideju o razornom utjecaju takve prakse.

1. Pojedinaac ili skupina potakne razmatranje neugodnog pitanja ili problema. Opozicija nastoji spriječiti tu inicijativu. Najjednostavnija i najprimitivnija reakcija je neuključivanje zahtjeva u odgovarajući dnevni red. Objašnjenje takvog postupka može biti zaboravljivost, gubljenje materijala, potreba za prethodnim savjetovanjem s ostalim tijelima.

2. Ako se zahtjev i uvrsti u dnevni red, on nije popraćen potrebnim informativnim materijalom. Bez adekvatnih informacija, savjet ili odbor odbija da ga razmotri.

3. Predmet se stavlja na kraj dugog dnevnog reda. Do časa kad dođe na red za razmatranje svi su iscrpljeni, pa se sastanak raspušta ili više nema kvoruma, pa se rasprava odgađa. Isti način može se koristiti za »izmamljanje« željene odluke. Kad, zbog iscrpljenosti, mogući oponenti napuste sastanak, preostali članovi klike mogu lakše vršiti pritisak u smjeru donošenja njima povoljne odluke.

4. Ako se prve tri prepreke svladaju, klika može ometati odlučivanje, tj. donošenje odluke i na drugi način. Samo je potrebno da nekoliko ljudi iznese potpuno besmislene prigovore i stvore konfuziju. Posljedica toga bit će konfuzna, odnosno besmislena odluka ili će se donošenje odluke opet odgoditi. Isti trik može se primijeniti kada odgovorni odbor mora obavezno odgovoriti na sugestije ili kritike predloženog novog statuta, a to želi izbjeći.

5. Odluka se donese, ali se, na neki način, ne unese u zapisnik ili se nejasno formulira.

6. Ako nijedan drugi način ne uspije, izvršni službenik jednostavno može propustiti da izvrši odluku. Da bi se reagiralo na takvu situaciju, mora se pronaći odgovarajući zapisnik i javno kritizirati izvršioca. Mnogi se, po svojoj prilici, ne žele time baviti.

7. Elegantniji način je čekati neko vrijeme i zatim vratiti predmet samoupravnom tijelu na ponovno razmatranje s obrazloženjem »da nije jasno kako bi se odluka mogla izvršiti«. Kako će na sastanku vjerojatno biti prisutni novi ljudi i prevladavati novo raspoloženje, nova odluka će biti nešto drugačija, što daje dobrodošlu priliku za dalju zbrku. Po mogućnosti, ponovno razmatranje je tempirano tako da prvobitni inicijator rasprave ne bude na sastanku (ili je bolestan ili na službenom putu).

8. Dobro poznati trik je proglašavanje predmeta tako važnim da zahtijeva posebno proučavanje pododbora osnovanih u tu svrhu. Do tada, dok se pododbori osnuju i predmet raspravi, on postaje irrelevantan.

9. Ako postoji nekoliko samoupravnih tijela, izvršni službenik može predmet slati od jednog do drugog tijela, pretvarajući se da ne zna u čijoj je nadležnosti predmet. Tako nastala konfuzija je obično dovoljna da uništi »projekt«. Isti način može se upotrijebiti kad se želi nametnuti nepopularna odluka: predmet se iznaša pred nekoliko tijela

sve dok jedno od njih ne donese pozitivnu odluku. Mora se, međutim, voditi računa da treba početi od najniže razine autoriteta i ići prema sve višoj.

10. Ako postoji zakonski rok u kojem se nešto mora napraviti, predmet, projekt ili statut se pripremi za raspravu posljednji dan roka. Tako se ne može provesti stvarna ponovna revizija.

Postoji mnogo prostora za aktivnosti nedemokratskih i moći željnih pojedinaca. Što je više tijela za donošenje odluka (predsjedništvo, senat, savjet, vijeće u slučaju odjela fakulteta) i što je više regulativnih uredbi (dvadeset osam u ovom slučaju), veće su mogućnosti zloupotrebe samoupravljanja. Ako se statuti, uredbe i pravila pripremaju užurbano, moraju se poslije često preispitivati i mijenjati. Uskoro čovjek postaje potpuno izgubljen u nastaloj gomili papira. Oni koji su angažirani u izvršnom radu i čija je dužnost da prisustvuju svim sastancima, imaju neospornu prednost nad ostalima u radnom kolektivu. Oni nisu samo bolje informirani nego mogu voditi postupak donošenja odluka tako da spriječe neželjene, a nametnu željene odluke. Kada se nagomila »papirni posao«, može biti potrebno i iscrpno istraživanje da bi se pronašlo što je, kada i tko odlučio. Zbog toga je dosta važno da organizacija bude jednostavna i da se kontrola dobro institucionalizira. Važniji je, ipak, razvoj samoupravljačke kulture, što se može postići samo vremenom, obrazovanjem i aktivnim sudjelovanjem.²¹

11. *Opasnost od neefikasnosti i etatizma.* Radničko upravljanje neće biti idilično ako uprava stvori kliku, nepravda se ne ispravlja, ekonomske jedinice se bore jedna protiv druge i sastanci traju *ad nauseam*. Umjesto da nestane, alijenacija može u stvari porasti. Međuljudski odnosi će se izrazito pogoršati, a efikasnost će se smanjiti. Vjera u samoupravljanje će biti uzdrmana. Radnici će se spontano okrenuti prema vladi. Umjesto da rješavaju svoje probleme sami, oni će tražiti uplitanje vlade. To osigurava masovnu društvenu podlogu etatizmu.²² Neuspjeli socijalizam tako degenerira u etatizam.

Sada možemo zaključiti našu raspravu o jednakosti proizvođača. Očito je da radničko upravljanje nije čudotvorno sredstvo koje liječi sve bolesti. Ono stvara svoje vlastite probleme koji nikako nisu beznačajni. Ako se s njima ne postupa krajnje oprezno, društvo snosi veliki rizik da završi u etatizmu.

Samoupravljanje je radikalno nova društvena organizacija. Ljudi koji su odrastali u drugom sistemu i prilagođavali mu se, ne mogu se preko noći promijeniti. Napose pojedinci nisu naviknuti da ocjenjuju objektivnost tuđeg mišljenja i nespremni su tolerirati odluke koje su donijeli njihovi kolege bez njihove prisutnosti. Iz toga proizlaze greške u organizaciji o kojima smo prije raspravljali. Međutim, čak ako je, u načelu, organizacija adekvatna, samoupravljanje ne mora nužno funkcionirati. Sve se ne može regulirati. Zapravo, previše pravila ima negativne efekte upravo kao što to ima i nedostatak pravila. Potrebno je masovno iskustvo i društveno prilagođavanje. Jedino nakon stvaranja adekvatnih običaja i tradicije, može se očekivati ispravno funkcioniranje organizacije. *Quid leges sine moribus?* Dobro je podsjetiti se da su ranom kapitalizmu trebala desetljeća da se oslobodi takve barbarske prakse kao što je tjelesno kažnjavanje i interveniranje policije u radničkim odnosima. Jednom, kad prva generacija stekne samoupravno

iskustvo, počevši od dječjih vrtića pa nadalje, društvo će biti u boljem položaju da rješava tih jedanaest problema, do sada otkrivenih u društvenoj praksi.

Ova analiza također upozorava na faktore koji omogućuju razvoj radničkog upravljanja. To su:

a. Duga industrijska tradicija. Kvalificirani radnici pokazuju izrazito pozitivniju sklonost prema samoupravljanju nego nekvalificirani. Industrijski radnici prihvaćaju podjelu rada i stručnu kompetentnost kao gotovu činjenicu.

b. Duga tradicija političke demokracije. Kako je samoupravljanje politički proces, značenje ovog uvjeta je očigledno.

Uvjeti pod (a) i (b) mogu se zamijeniti — ne znam da li potpuno ili samo djelomično — istinskom društvenom revolucijom koja podiže razinu društvenih aspiracija i stvara volju za žrtvovanjem za opće dobro.

c. Visoki osobni dohoci koji osiguravaju zadovoljavanje bitnih potreba. Budući da su reducirani egzistencijalni rizici, ljudi su manje pohlepni i voljniji su da se slože s ostalima. Konkurencija se lakše može zamijeniti suradnjom.

d. Kratak radni tjedan, što osigurava dovoljno vremena za participativne aktivnosti.

e. Visoka razina obrazovanja, što smanjuje barijere u komuniciranju.

Očito je da tih pet uvjeta, uzetih zajedno, podrazumijeva visoki stupanj ekonomske razvijenosti. To je, naravno, stari Marxov zaključak da su najrazvijenije zemlje potencijalno najspremnije za socijalizam. Međutim, kako društveni razvoj nije deterministički, postojeći potencijali mogu se ili ne moraju iskoristiti. Zato se radničko upravljanje ne treba — i nije se trebalo — prvo pojaviti u visoko razvijenim zemljama. S druge strane, niska razina i stopa razvoja vjerojatno bi uništili radničko upravljanje, čak ako se ono, iz nekog razloga, i pojavi (u takvim uvjetima op. pr.).

Potrebno je dati posljednju napomenu. Prepreke razvoju istinskog radničkog upravljanja stvarno su goleme. To, međutim, nije razlog za očajavanje. Naprotiv, ako smo zainteresirani za humaniji društveni sistem — a socijalizam bi to trebao biti — tada je radničko upravljanje najsnažniji instrument društvenog preobražaja s kojim raspolazemo. Ono osigurava podlogu svakodnevnog odgajanja za razvoj socijalističkih proizvodnih odnosa i značajne političke demokracije.

Poglavlje 9

Jednakost potrošača

I. Raspodjela prema radu

Od vremena Proudhona, a osobito otkad je Marx autoritativno ponovio Proudhonov zahtjev¹ u svojoj *Kritici Gotskog programa* (1875), raspodjela prema radu općenito je prihvaćena kao *socijalističko načelo raspodjele*. Stvarno se mislilo na raspodjelu prema proizvodu rada. Čini se prirodnim smatrati pravednu razmjenu kao zahtjev da svaka osoba primi od društva toliko koliko mu i pridonosi (preciznije, neki dio proizvodnog doprinosa, jer postoje društveni troškovi koji se moraju zajednički pokrivati). To se smatralo tako važnim načelom da se često upotrebljavalo kao ekonomska definicija socijalizma. Stoga je prilično čudno da to načelo nije do sada bilo podvrgnuto strogoj analizi. Mnogo se govori o raspodjeli prema radu, a, u stvari, nema analize koja bi nam objasnila što bi to zaista trebalo značiti.

Jedan od razloga za ovakvo stanje stvari jest činjenica da su rezultati pojedinačnog rada u znatnoj mjeri društveno određeni. Čini se prilično teško ustanoviti objektivnu osnovu koja bi nam omogućila razdvajanje individualne i društvene komponente produktivnosti te nagrađivanje samo individualne komponente. Kako bismo upravo to ustanovili, predlažem da nastavimo kako slijedi.²

Uopćeno govoreći, proizvodnja određene robe zavisi od dvije skupine faktora koji se mogu označiti kao radni i neradni faktori. Želimo pridati cijenu prvoj skupini, ali da bismo to mogli, moramo odrediti i drugu skupinu faktora. Štoviše, zbog alokativnih svrha, moramo također pridati cijenu i drugoj skupini faktora. Ocjenjivanje važnosti jednog faktora u cjelokupnom proizvodnom rezultatu znači dodjeljivanje cijene tom faktoru. Stoga zadatak raspodjele dohotka prema izvršenom radu podrazumijeva utemeljenje teorije formiranja cijena u socijalističkoj privredi. Za našu svrhu bit će dostatan samo rudimentaran pregled te teorije.

Radna komponenta sastoji se od dva razdvojena faktora: (a) *individualnog rada* i (b) *kolektivnog rada*. Ti faktori mogu se nazvati i (a) neposredni rad i (b) poduzetništvo. Prvi faktor zahtijeva individualno nagrađivanje, a drugi kolektivno.

Individualni ili neposredni rad detaljno je opisan u literaturi, pa ne zahtijeva mnogo elaboriranja. Rezultat individualnog rada određuju dva različita činioca: (1) intenzivnost i trajanje rada i (2) osposobljenost, odnosno vještina. No, osposobljenost ovisi djelomično o urođenom talentu, a djelomično o naobrazbi. Naobrazba je, pak, rezultat truda u učenju i mogućnosti obrazovanja dostupnih radniku. Ako, da

bismo izbjegli *reductio ad infinitum*, zanemarimo činjenicu da domet težnji, obrazac vrijednosti, itd, zavise od obiteljskih prilika i neposredne društvene okoline (što znači da su društveno određeni), možemo razlikovati tri elementa u faktoru »neposredni rad«. Pojedinaac je potpuno odgovoran za intenzivnost i trajanje rada, kao i za trud u učenju. Nadarenost je egzogeni dar prirode. Razlike u mogućnostima obrazovanja su društveno određene. Stoga je, strogo uzevši, načelo raspodjele primjenjivo samo na prvi element. Talent zahtijeva poseban tretman. Mogućnosti za obrazovanje trebaju biti jednake za sve.

U kapitalističkom ili etatištkom poduzeću, vlasnik odnosno njegov predstavnik je poduzetnik. U poduzeću kojim upravljaju radnici, vlasnik je društvo, a svi radnici su predstavnici društva. Oni nastupaju kao *kolektivni poduzetnik*. Kao faktor proizvodnje poduzetništvo je odraz činjenice da se rad ne obavlja izolirano, nego, se po pravilu, organizira i obavlja kolektivno. Poduzetništvo se sastoji od tri različita elementa.

1. Prvo, radnici moraju nekako uspostaviti radne odnose u svom poduzeću. Oni se mogu prepirati ili surađivati. Radna atmosfera može biti povoljna ili nepovoljna za proizvodne napore. Skupine ljudi u poduzeću mogu biti ujedinjene ili razjedinjene. Emotivna i fizička energija kolektiva može se prenositi u proizvodni napor ili se može bespotrebno trošiti u uzajamnim optužbama i svladavanju osobnih i kolektivnih sukoba. Iskustvo pokazuje (i jedva da bi se moglo očekivati nešto drugo) da je radna produktivnost vrlo osjetljiva funkcija međuljudskih odnosa u poduzeću.

2. Drugi element više je tehničke prirode. Poduzetništvo podrazumijeva koordinaciju svih aktivnosti. Koordinacija se mora provoditi na nekoliko razina, počevši od razine ekonomske jedinice i završavajući na razini cijelog poduzeća. Koordinacija je povezana s tehničkom koordinacijom, kontrolom i nadzorom.

3. Treći element sastoji se od odlučivanja u uvjetima neizvjesnosti, uključujući inovacije. Radni kolektiv snosi odgovornost za donesene odluke. U slučaju uspjeha, svi će imati udjela u višku; u slučaju neuspjeha, svi će sudjelovati u snošenju gubitka. Osnovni element poduzetničkog odlučivanja je neprestani tok inovacija. Ekonomski rast podrazumijeva neprekidan porast produktivnosti, a to opet uključuje inovacije. Oni koji propuste uvoditi inovacije dovoljno brzo vidjet će da im zarade zaostaju za općim kretanjima. Ako je propust u uvodnju inovacija ozbiljniji, na primjer, ako kvaliteta proizvedene robe više ne zadovoljava zahtjeve potrošača — radni kolektiv će pretrpjeti gubitke, a zarade će se smanjiti u apsolutnom iznosu. U obrnutom slučaju visokog rasta produktivnosti, osobni dohoci će rasti brže od nacionalnog prosjeka.

Prema tome, poduzetništvo je određeno *međuljudskim odnosima, organizacijom rada i kreativnošću radnog kolektiva*. Zbog toga osobni dohodak svakog pojedinog radnika ima dva sastavna dijela. Jedan odražava njegov vlastiti individualni doprinos (plaće). Drugi je rezultat kolektivnih napora njegovog poduzeća (udio u višku ili profitu zahvaljujući inventivnim aktivnostima). Neraspodijeljeni dio profita ostaje u poduzeću i upotrebljava se za financiranje investicija.

Možemo sažeti. Plaća plus raspodijeljeni profit predstavlja osobni dohodak. Osobni dohodak plus neraspodijeljeni profit predstavlja radni dohodak. Praktičan postupak za određivanje radnog dohotka jest pronalaženje ukupnog dohotka i odbijanje neradnog dohotka (dohotka koji nije stečen radom, op. pr.).

Neradni dohodak sastoji se od različitih vrsta rente. Najbolje poznata svakako je *zemljišna renta*. Tehnički, ona se može apsorbirati oporezivanjem prema katastarskom prihodu od zemlje. Katastarski prihod utvrđuje se na osnovi kvalitete zemlje i prosječnih uvjeta proizvodnje. Razlike u katastarskom prihodu izjednačuju se porezom. Višak ostvaren iznad katastarskog prihoda rezultat je rada i inovacije te ostaje zemljoradniku, odnosno zemljoradničkoj zadruzi.

Tijesno povezana s tim je *gradska renta*. Proučavanjem odnosa potražnje i ponude u pojedinom mjestu, nije teško utvrditi ravnotežnu cijenu zemlje ili cjenu korištenja zemlje po jedinici vremena. Ta renta će se apsorbirati nametanjem odgovarajuće porezne stope.

Postoji dugo, praktično iskustvo u izvlačenju *rudničke rente* odgovarajućim sistemom najamnina što je plaća zakupnik vlasniku zemljišta za iskorištavanje rudnika (royalties).

Sasvim je drugačija vrsta rente dohodak od kapitala, tj. *kamate*. Budući da je kapital oskudan i u društvenom je vlasništvu, radni kolektiv mora platiti cijenu za povlasticu upotrebljavanja kapitala. U idealiziranom primjeru iz udžbenika marginalna efikasnost investicija bila bi izjednačena u cijeloj privredi. Ravnotežna kamatna stopa bila bi utvrđena tako da izjednačuje potražnju za investicijama s ponudom raspoloživih sredstava za investicije. To investiranje se financira iz posuđenih sredstava i kamate su uključene u anuitet za otplatu zajma. Zbog toga neki ekonomisti inzistiraju da u samoupravnoj privredi sve investicije moraju biti financirane iz eksternih izvora.³ No, ne postoji stvarna potreba za tim. Zapravo, to bi bilo prilično opasno, jer bi umanjivalo nezavisnost radnih kolektiva, a povećavalo moć financijskih institucija i državne administracije. Sve što se traži jest da se ista kamatna stopa zaračuna i na investicije financirane iz internih fondova. Te zaračunate kamate mogu, međutim, ostati u investicijskim fondovima poduzeća.

Do sada opisane vrste renti dobro su poznate i o njima postoji opsežna literatura. Međutim, o jednoj vrsti rente nije se raspravljalo u literaturi. Tu rentu sam nazvao *tehnološka renta*.⁴ Treba istaći da se ne misli na tehnološku rentu jedne određene inventivne aktivnosti. Ta renta je dobro poznata. Zapravo, termin se odnosi na činjenicu da se, u svakom vremenskom razdoblju, objektivne inventivne mogućnosti prilično razlikuju između industrijskih grana. U posljednja dva desetljeća produktivnost u tekstilnoj industriji je rasla sporo, a brzo je rasla u elektronskoj industriji. Ne postoji ništa što bi tekstilni radnici mogli učiniti da preokrenu taj trend. Tako ako bi porast produktivnosti bio uzet kao kriterij raspodjele prema radu — kao što su jugoslavenski sindikati preporučivali — osobni dohoci tekstilnih radnika rasli bi sporo, a radnika u elektronskoj industriji brzo. Ni u jednom slučaju raspodjela dohotka ne bi bila vezana uz stvarno izvršeni rad. Da bi se dohodak raspodijelio prema radu, tehnološka renta mora se apsorbirati oporezivanjem. Tehnički to nije lako postići. Kako

se osnovni uvjeti koji stvaraju razlike u rastu produktivnosti mijenjaju vrlo sporo, kretanja u prošlosti možemo ekstrapolirati u budućnost za razdoblje od nekoliko godina. Na toj osnovi, s korekcijom za promjene relativnih cijena, možemo razrezati porez. U stvari, osnovno načelo je isto kao kod poreza na katastarski prihod.

Razlog zbog kojeg se o tehnološkoj renti nije raspravljalo u ranijoj teorijskoj literaturi može se objasniti nerealnim neoklasičnim pretpostavkama o perfektnoj mobilnosti faktora i trenutnim prilagodavanjima. Pod takvim se pretpostavkama tehnološka renta ne može, logično, pojaviti. Čim poraste relativna rentabilnost jedne industrijske grane, rad i kapital selit će se u nju, smanjujući cijene njenih proizvoda. Istovremeno će se ponuda ostalih industrijskih grana smanjivati. Tako rentabilnost u industrijskoj grani koja se modernizira opada, a istovremeno se povećava u ostalim granama, tako da tehnološka renta nestaje. U stvarnom svijetu, rad i kapital nisu dovoljno mobilni, cijene se prilično teško smanjuju a povećane investicije ubrzavaju tehnološki progres, što dovodi do još većih razlika u porastu produktivnosti. Kao posljedica, tehnološka renta ostaje još niz godina.

Kad su sve te rente eliminirane, ipak još može preostati neki neradni dohodak. Monopolski ili monopsonski položaj poduzeća — bez obzira iz kog razloga — vjerojatno će stvoriti dodatnu *monopolističku rentu*. Monopolističke rente su vrlo promjenljive i, za razliku od ostalih vrsti renti, ne mogu se objektivno odrediti. Monopolistička renta može biti i pozitivna i negativna (npr. neočekivani gubici). Jedini instrument apsorpiranja monopolističke rente jest opće progresivno oporezivanje. To je vrlo sirov instrument jer u nekom poduzeću neće eliminirati cijelu monopolističku rentu, a u drugima može zahvatiti dio radnog dohotka. Te će deformacije vjerojatno ipak biti kvantitativno nesigificantne iz ovih razloga.

1. Zbog jake tendencije k decentralizaciji i mnogo veće otvorenosti poslovanja, samoupravna poduzeća su manje monopolistički nastrojena nego kapitalistička poduzeća u istoj grani.

2. Kao što će se poslije pokazati, monopolistička moć jedne industrijske grane može se kontrolirati. Tako se eliminira monopolistička renta industrijskih grana. Ipak, pojedina poduzeća mogu izbjeći objektivnoj kontroli. Međutim, ta pojedina poduzeća vjerojatno neće stalno ostati monopolistička. Dobici i gubici pojavljuju se u poduzeću vrlo neočekivano i stohastički. Prema tome, u nešto duljem vremenskom razdoblju pojavit će se tendencija prema prosjeku. Ako je svako poduzeće pomalo monopolist u određenom trenutku u toku relevantnog razdoblja, ni jedno posebno ne iskače.

3. Društveno planiranje povećava stabilnost tržišta i, prema tome, smanjuje slučajne dobitke i gubitke.

4. Budući da je kapital u društvenom vlasništvu, ne postoji potreba za oporezivanjem neraspodijeljenog profita. Prema tome, efikasan radni kolektiv može izbjeći progresivno oporezivanje ne raspodjeljujući višak na plaće, nego ga, umjesto toga, može investirati.

Kolektiv, koji ima sreću, slično će reagirati. Možda će neraspodijeljeni višak staviti u rezervni fond, što će mu pomoći da pokrije moguće neočekivane gubitke u budućnosti. Tako će radnici sami — bar djelomično — izvršiti procjenjivanje monopolističke rente.

5. Monopolistička, odnosno preostala renta tijesno je povezana sa snošenjem rizika koje je, u socijalizmu, društveno ograničeno. Iako se neočekivani dobitci ne mogu precizno izmjeriti, red veličine je približno poznat i postoje jake neformalne društvene snage koje ograničuju prekomjerno povećanje osobnog dohotka. Vrlo niski dohoci također se ne mogu tolerirati. Poduzeće u velikim gubicima bit će ili likvidirano, a njegovi radnici zaposleni negdje drugdje, ili sanirano. U međuvremenu, dohoci ne mogu pasti ispod zajamčenog minimuma. No, radni kolektiv mora platiti cijenu za promašaj u efikasnom upravljanju društvenim kapitalom. Cijena predstavlja privremeno obustavljanje samoupravljanja. U udžbeničkom svijetu savršene sigurnosti, monopolistička se renta ne može pojaviti. U stvarnom svijetu ona se stalno pojavljuje, ali u pravilno organiziranoj, samoupravnoj privredi to nema veliko značenje.

Preostaje da se učini posljednja opaska. Eliminiranje rente ne podrazumijeva nužno »ispumpavanje« dohodaka od rente iz poduzeća. Sve što se time podrazumijeva jest da se taj dohodak ne može raspodijeliti kao osobni dohodak. U stvari, može biti poželjno ostaviti, recimo, kamate, tehnološku i rudničku rentu u poduzeću za poticanje tehnološkog napretka ili pokrivanja velikih investicijskih ulaganja.

II. Određivanje radnog dohotka

Problem određivanja radnog dohotka riješit će se u dva koraka. Prvo moramo odrediti radni dohodak za cijeli radni kolektiv, a tada osobni dohodak za svakog člana kolektiva.

Da bismo riješili prvi zadatak, podijelit ćemo privredu u tehnoeкономске homogene industrijske grane od kojih svaka obuhvaća deset ili više tvornica. Broj tvornica ne smije biti previše mali jer tada nisu primjenjive statističke pravilnosti. Ako se dogodi da postoji jedna ili samo nekoliko tvornica u pojedinoj industrijskoj grani, rješavanje problema raspodjele dohotka postaje složenije. Čak može postati neophodno pregovaranje u svakom pojedinom slučaju preko mehanizma privredne komore ili sindikata.⁵

Unutar svake industrijske grane, pojedina poduzeća će poslovati na vrlo različitim razinama efikasnosti. Varijabilnost u efikasnosti odražavat će se na varijabilnost u radnim dohocima. U normalnim uvjetima nema ničega na što bi se mogli žaliti, jer su razlike u efikasnosti prozročene razlikama u poduzetništvu, a naše načelo raspodjele zahtijeva nagrađivanje poduzetničkog rada.

Ipak, ukupni radni dohoci različitih industrijskih grana ne smiju varirati. Praktički je nemoguće da su svi radni kolektivi u elektronskoj industriji marljiviji ili sposobniji od svih radnih kolektiva u tekstilnoj industriji. Iz statističkih razloga prosječni radni dohodak, mjeren formalnim kvalifikacijama, mora biti približno isti u svim industrijskim granama. Moguće razlike trebaju se apsorpirati odgovarajućim instrumentima usmjeravanja kojima se eliminiraju rente različitim vrstama poreza, odnosno kojima se utječe na cijenu ulaganja i proizvodnje regulativnim instrumentima u investiranju i vanjskoj trgovini. Zbog

toga nije nevažno spoznati da socijalističko tržište ne može biti laissez-faire tržište. Ono se mora vrlo strogo regulirati. No, to reguliranje nije proizvoljno i ne može biti prepušteno čudima vlade koja je upravo na vlasti. Reguliranje treba utvrditi jednake uvjete poslovanja za cijelu privredu, prema jasno definiranom i ustavom zajamčenom načelu. Tako vlada postaje sastavni dio socijalističkog tržišta, odnosno, možda još korektnije formulirano, tržište se javlja kao instrument svjesnog društvenog planiranja. Svako poduzeće ostaje potpuno autonomno — što je, naravno, bitan preduvjet za samoupravljanje. Samoupravna privreda približava se udžbeničkom modelu konkurencije više nego što bi kapitalistička privreda to ikada mogla. I još k tome, radni kolektivi ostaju stalno unutar prihvaćenog socijalističkog okvira. Očito, društveno planiranje nadmašuje planiranje cijena. Postoji niz drugih komponenti društvenog planiranja kojima se omogućuje pretvaranje tržišta u instrument planiranja. Međutim, za našu svrhu, nije potrebno razrađivati to važno pitanje.

Kad je jednom dohodak raspoređen između kolektiva, preostaje da ga se raspodijeli unutar kolektiva. Najprije se dio dohotka odvaja za investicije i različite kolektivne fondove. O tome odlučuju samoupravna tijela. Ostatak — tj. veći dio dohotka — raspodjeljuje se među pojedinim radnicima. Koje kriterije treba primjenjivati?

Mogu se razlikovati dva aspekta rada: rad stvara proizvode i rad za sobom povlači troškove.⁶ Produktivniji rad je i vredniji rad. Također je vredniji rad onaj koji je teži, odgovorniji, opasniji, neugodniji, nezdraviji, složeniji, onaj koji traži dugotrajnu izobrazbu i veći trud u učenju. Koliko je točno takav rad vredniji, ovisi o ocjeni samog izvršioca rada i njegovih suradnika. Na njih utječu, naravno, opći uvjeti ponude i potražnje, tradicija i procjenjivanje šire zajednice. Međutim, stvarne odluke o platnim razlikama donosi suvereni radni kolektiv. Odluke su rezultat procesa savjetovanja, pregovaranja i uzajamnog uvjeravanja. Taj proces je iterativan i, pod normalnim okolnostima, konvergentan. Po pravilu, na početku pojedinci smatraju svoj posao važnijim ili težim, pa tako i vrednijim nego što to misle njihovi kolege. Na kraju se postiže neki sporazum i on se unosi u statut poduzeća.

Razlozi za konvergentnost procesa su prilično jednostavni. Svaki član kolektiva materijalno je zainteresiran za pravednu raspodjelu dohotka. A »pravedno« je ono što ljudi smatraju pravednim. Radnik — češće skupina radnika — koji smatraju da je njihov posao potcijenjen, radit će ispod svojih mogućnosti i to će smanjiti ukupan dohodak kolektiva. Ako je njihov osjećaj nepravde vrlo jak, njihovim se kolegama isplati da im povećaju platni stav. U skladu s neoklasičnom tradicijom moglo bi se reći da se isplati povećavati platne stavove sve dok se marginalnim dinarom povećavanja plaća upravo stvara marginalni dinar povećanog dohotka. Čini se da se taj uvjet u praksi automatski zadovoljava. Čini se da je produktivno ponašanje radnika nekontinuirano: on razlikuje samo dva područja za određivanje plaće, prihvatljivo i neprihvatljivo područje. Neka točka u neprihvatljivom području ne mora zadovoljavati, ali to ne utječe na proizvodno ponašanje. Tako su u neprihvatljivom području — gdje je platni stav previše nizak — disruptivni efekti nezadovoljstva uvijek veći nego oni po-

većavanja platnih stavova potrebnih za dostizanje prihvatljivog područja. Možda se može formulirati ovo pravilo: plaće treba povećavati sve dok se ne dostigne prihvatljivo područje. Čini se da se to i događa. Radnici smatraju da su utvrđene platne razlike prihvatljive, ali vrednuju svoj posao malo više.

Ravnotežni platni stav može se dostići i s druge strane ako se prihvatljivo područje produži naniže. To je rezultat procesa društvenog uvjeravanja. Dobro je poznato otkriće socijalne psihologije da se individualno vrednovanje formira pod snažnim utjecajem društvenog vrednovanja. Pravedno je ono što skupina smatra pravednim. Kao rezultat toga, donja granica prihvatljivog područja će biti približno jednoobrazno utvrđena, pa će neoklasični zahtjev biti zadovoljen za sve radnike, a ne samo za one marginalne.

Jedno opće djelovanje društvenog vrednovanja također zaslužuje pažnju. To je egalitarizam. Dohodovne razlike su znatno manje u samoupravnom nego u kapitalističkom poduzeću.⁷ Ekonomskim razvojem zemlje te razlike stalno se smanjuju. Različiti oblici fizičkog posla vrednuju se više nego prije. Smatra se da takozvani fizički, kao i jednoličan, zamoran i neugodan rad iziskuje dodatne troškove, pa se zbog toga i vrednuje više. Izmijenjeni društveni odnosi stvaraju promjene u vrijednostima. Brzo izjednačavanje obrazovnih mogućnosti daje dodatni poticaj u smjeru egalitarizma.

Uvijek je moguće da struktura platnih razlika koju utvrdi kolektiv ostane neprihvatljiva za neke članove. Oni su tada slobodni da napuste kolektiv, što često i čine.

Iako su radni kolektivi nezavisni, oni nisu izolirani. Kako je kapital društveno vlasništvo, svako nepopunjeno radno mjesto mora biti javno oglašeno i mora ga popuniti najbolji kandidat. Slobodno kretanje rada vodi k približnoj jednoobraznosti platnih razlika, što ima značajne alokativne posljedice.

Do sada smo razmatrali slučaj u kome su ponuda i potražnja određene vrste rada bile otprilike jednake. Ako to nije tako, postoji neravnoteža i neminovno se javlja renta. Tehnološki napredak stvara nova zanimanja za koja su potrebne posebne kvalifikacije, u tom trenutku deficitarne. Na primjer, u početnoj etapi uvođenja kompjutera u zemlji, stručnjaci-programeri će vjerojatno biti rijetki. Zbog toga će se poduzeća međusobno natjecati kako bi dobili programera, a njihove će plaće rasti iznad razine koja se smatra prihvatljivom za posao sličnih karakteristika. Kada se osposobi dovoljno programera, njihove plaće će padati dok ne dosegnu donju granicu prihvatljivog područja. U međuvremenu, programeri će uživati osobnu monopolističku rentu.

Suprotan je slučaj obilne ponude određene vrste rada. Prekobrojni radnici morat će se prekvalificirati ili premjestiti na slične, manje vrednovane poslove. U slabo organiziranoj privredi oni čak mogu postati nezaposleni. Dok traje proces prilagođavanja, prekobrojni radnici »zarađuju« negativnu rentu.

Osobna renta također može biti stalna. Izuzetno nadareni znanstvenici, privrednici, umjetnici i sportaši vrlo su rijetki. Ako bi ih trebalo nagraditi prema njihovoj produktivnosti, njihovi dohoci bi bili nedopustivo visoki. Istovremeno, upravo prihvatljivi dohodak koji bi ih poticao da rade punim kapacitetom je relativno skroman. U

udžbeničkom slučaju, bruto dohodak će biti utvrđen onoliko visoko koliko to podnosi tržište, a razlika između tržišnog dohotka i prihvatljivog dohotka će biti oporezovana kao osobna monopolistička renta. Tako će se neto dohodak izjednačiti s prihvatljivim dohotkom. U praksi bi jedan Einstein primao prilično skroman bruto dohodak jer ne postoji način mjerenja vrijednosti njegovog stvarnog doprinosa; niti je to važno. Ono što je važno, s društvenog i osobnog aspekta, je omogućavanje znanstveniku da razvije potpuno svoju nadarenost. U zabavljačkom poslu, bruto dohoci će biti veći — jer filmska poduzeća i nogometni klubovi drugačije posluju — ali ne toliko visoki koliko tržište može podnositi, jer će javno mnijenje odrediti neke gornje granice koje su društveno prihvatljive. Na drugoj strani, porez na osobnu rentu neće biti stopostotan nego samo oštro progresivan, približavajući se stopi od 100 posto na gornjoj granici.

Postoji i suprotan slučaj. Produktivnost fizički ili mentalno onesposobljenih osoba bit će previše niska da bi im osigurala sredstva za dostojan život. Za dopunjavanje njihovog dohotka upotrijebit će se novčana pomoć (subvencija), tj. negativan porez na dohodak.

III. O efikasnosti alokacije i optimalnoj raspodjeli dohotka

U normalnom slučaju, kada su potražnja i ponuda rada približno jednake i osobna monopolistička renta odsutna, specifično socijalističko tržište rješava problem raspodjele dohotka prema obavljenom radu. To podrazumijeva određene alokativne posljedice. Kada se radni kolektiv angažira u određivanju strukture platnih razlika, radnici imaju neki pojam o razlikama u produktivnosti različitih vrsta poslova. No, nitko ne zna kako izmjeriti proizvodni doprinos jednog knjigovođe, sekretarice ili nadzornika. Niti je to vrednovanje jedini element pravedne plaće. Kad su plaće jednom određene, one postaju troškovi koji se dodaju drugim da bi se dobila vrijednost ukupne proizvodnje poduzeća. Ta vrijednost može biti u skladu s tržišnom potražnjom, ali može i odstupati. Ako je niža od vrednovanja tržišta, poduzeće će zaraditi ekstra profit i proširiti poslovanje. Ako je ta vrijednost iznad tržišnih cijena, poduzeće će morati smanjiti svoje troškove ili promijeniti svoj proizvodni program.

Kako sve to zadovoljava uvjete za efikasnu alokaciju resursa?

Jedina logično razrađena teorija o efikasnoj alokaciji resursa, trenutno na raspolaganju, je neoklasična teorija. Prema načelima te teorije, rad će biti efikasno alociran ako je, u svakom trenutku upotrebe, marginalna vrijednost njegovog proizvoda jednaka platnom stavu koji je jednoobrazan u cijeloj privredi. Mislilo se da marginalna jednakost osigurava nepostojanje druge alokacije rada koja bi mogla povećati proizvodnju. Ako se marginalni proizvodi razlikuju, realokacija rada iz poduzeća s nižim marginalnim proizvodom u ona s višim marginalnim proizvodom povećala bi vrijednost ukupne proizvodnje. Prema tome, odsutnost produktivnije alternative definicija je efikasne alokacije. Jasno je da se u našem sistemu taj zahtjev teorijski lako može zadovoljiti. Jednostavno treba slijediti stav neoklasičnih ekono-

mista i pretpostaviti da su plaće jednake u cijeloj privredi, a da samo profitna komponenta osobnog dohotka varira u produktivnosti. No, to nije previše poučno. Dapače, može se logično pretpostaviti da tri tržišne snage imaju jaki utjecaj na ujednačavanje osobnih dohodaka (plaća uvećanih za raspodijeljeni profit). Te snage su: između industrijskih grana, ulazak novih poduzeća; između poduzeća unutar jedne industrijske grane, slobodno kretanje radne snage, uključujući organizatore posla; između radnika iste kvalifikacije u cijeloj privredi egzodus iz poduzeća i industrijskih grana u kojima je određena kvalifikacija potcijenjena i pritisak na radna mjesta gdje je ta kvalifikacija precijenjena, zajedno s opće prihvaćenim načelom da bi jednaki rad trebalo biti jednako nagrađen.

Prije nego što produžimo, pogledajmo kako se neoklasična teorija primjenjuje u kapitalističkom sistemu.

Odmah se uočava inherentna proturječnost u korpusu neoklasične teorije. U jednom od njenih ogranaka poduzetništvo se prikazuje kao faktor produktivnosti, a u drugom se, pak, tretira mnogo drugačije nego svi ostali faktori (zemlja, rad, kapital). Stopa nagrađivanja jednaka je vrijednosti marginalnog proizvoda za sve faktore osim za poduzetništvo koje, na neki način, dobiva ostatak. Tada se to zanemaruje i alokacija proglašava efikasnom. Međutim, jasno je da je određena raspodjela poduzetništva, u bilo kojem danom trenutku, uvijek slučajna i da se drugačijom raspodjelom možda može povećati društveni proizvod.

Zatim, zahtjev marginalne jednakosti primijenjen na drugi faktor — kapital — uključuje zaključivanje u krugu. Budući da količina kapitala ne može postojati nezavisno od profita koji taj kapital donosi, pozicija da marginalna vrijednost proizvoda kapitala bude (ili treba biti) jednaka kamatnoj, odnosno profitnoj stopi kapitala, potpuno je bez smisla. Međutim, ako se dva faktora ne vrednuju prema njihovoj marginalnoj produktivnosti, ne postoji teorijska podloga za pretpostavku da će »korektno« vrednovanje trećeg faktora — rada — stvarati veću proizvodnju, nego vrednovanje utemeljeno na nekim drugim načelima. Osim toga, postulirana formula marginalne jednakosti, da bi bila moguća, zahtijeva vrlo specifičnu proizvodnu funkciju. Jedino linearno-homogena proizvodna funkcija izjednačava sumu nagrađivanja faktora s proizvodnjom. Kako nema razloga za linearnu homogenost svih proizvodnih funkcija, marginale jednakosti će voditi viškovima ili gubicima, i stvarne plaće — kao i prihodi ostalih faktora — moraju se utvrđivati cjenkanjem. To je ono što se događa i opravdava postojanje sindikata. Najzad, marginalne jednakosti su izražene — i jedino mogu biti izražene — preko vrijednosti, a vrijednosti zavise o raspodjeli dohotka. Budući da neoklasična teorija nema što reći o optimalnoj raspodjeli dohotka, razmatranje efikasnosti u duhu Pareta nas ne odvodi daleko. Tako se neoklasična teorija nepovratno obara i moramo naći drugi standard za ocjenjivanje efikasnosti socijalističkog sistema. Očito treba usporediti taj sistem sa stvarnim kapitalističkim sistemom. Uzmimo poduzetništvo. U socijalističkoj privredi, poduzetništvo — iako drugačije vrste — također je nejednako raspodijeljeno. No, ovdje institucionalni okvir omogućuje društvu pružanje poduzetničke pomoći manje efikasnim poduzećima. Zbog toga je društveni kapital, preko

djelomične preraspodjele poduzetništva, efikasnije upotrebljen, što je u kapitalizmu nemoguće. Do daljeg poboljšanja dovodi i manji stupanj izražavanja monopola.

Problem plaća je nešto složeniji. U udžbeniku neoklasične ekonomije sve plaće su jednake zbog efikasne konkurencije: plaće su također jednake marginalnoj vrijednosti ili prihodu proizvoda — budući da poduzetnici maksimiraju profite — što podrazumijeva izjednačene marginalne proizvode u cijeloj privredi.⁸ Empiričko istraživanje pokazuje da je ta pretpostavka samo iluzija. Plaće se znatno razlikuju, ne samo od poduzeća do poduzeća, nego također od grane do grane. A očito je da će direktor vrlo unosnog poduzeća plaćati svoje radnike više da bi izbjegao probleme u vezi s radnom snagom. U našoj teoriji socijalističkog poduzeća, počinjemo od zapažanja da se marginalni proizvodi i plaće razlikuju od poduzeća do poduzeća (ali ne od grane do grane, bar ne plaće). U apstraktnom svijetu koji uključuje neefikasnost, zato što radnik seli iz poduzeća s niskom marginalnom produktivnošću — tj. iz neefikasnog u efikasno poduzeće — ukupna proizvodnja će rasti. U stvarnom svijetu neprilagodljivog kapitala, problem se postavlja nešto drugačije. Može se pretpostaviti da su u ravnoteži svi radnici zaposleni i da sva poduzeća rade uz minimalne prosječne troškove, ali da se prosječni trošak razlikuje od poduzeća do poduzeća. Kretanje radnika iz nisko-efikasnog u visoko-efikasno poduzeće samo bi neznatno povećalo »neto proizvodnju« tog visoko-efikasnog poduzeća, ali bi disruptivno djelovalo na proizvodnju nisko-efikasnog poduzeća. Rezultat bi bio smanjivanje ukupne proizvodnje. Isto zapažanje se može ovako formulirati. Kada tvornica radi iznad kapaciteta, marginalni proizvod približno je jednak prosječnom proizvodu i plaći. Na razini iskorištavanja kapaciteta marginalni proizvod naglo opada. Prema tome, radi postizavanja optimuma, svako, inače sposobno, poduzeće mora potpuno iskorištavati raspoložive kapacitete.

U dosadašnjeg razmatranja proizlazi da, čim napustimo apstraktni svijet iz udžbenika, nema jasnog rješenja za problem efikasne alokacije. Na razini poduzeća — i sa stajališta poduzeća — neoklasične preporuke su primjenjivije. Kao prikladnu aproksimaciju možemo uzeti da socijalističko poduzeće izjednačava marginalni trošak i marginalni proizvod za svaki resurs, uključujući rad. Željene plaće, koje se određuju na početku godine, služe kao obračunske plaće u tu svrhu.⁹ Ograničavanje proizvodne funkcije ublažava se tretiranjem profita kao ostatka. Tada će plaće i marginalni proizvod biti jednaki u svakom poduzeću, ali će se oboje razlikovati u različitim poduzećima. U tom smislu, socijalistička poduzeća nalikuju na kapitalistička poduzeća. S obzirom na alokaciju poduzetništva i njen manji stupanj monopola, socijalistička privreda je efikasnija od kapitalističke privrede. Budući da radnici nisu samo truhbenici nego i poduzetnici, socijalistička i kapitalistička poduzeća bitno su različita. Kada se radnik preseli iz jednog u drugo poduzeće, proizvodne funkcije tih dvaju poduzeća ne ostaju nužno nepromijenjene, zbog toga što radnik nosi sa sobom i poduzetničku sposobnost. Poduzetništvo podrazumijeva inovacije, a inovacije predstavljaju promjene u proizvodnim funkcijama. Kako se takve promjene ne mogu sigurno predvidjeti, ne možemo jednostavno reći da bi kretanje radnika iz poduzeća s niskim plaćama

u poduzeće s visokim plaćama povećalo ukupan proizvod. Na nacionalnoj razini možemo i rad i poduzetništvo tretirati kao faktore s rezidualnim djelovanjem i primjenjivati marginalne jednakosti samo za neradne faktore. Smjernice se tada mogu formulirati kao što slijedi. Trošak kapitala određuju egzogeno »organi za planiranje« koji određuju odgovarajuću kamatnu stopu. Poduzeća iskorištavaju resurse (uključujući rad), tako izjednačavaju marginalni trošak i marginalni prihod. U slučaju rada, marginalni trošak određuje se željenom plaćom koja služi kao obračunska plaća za odgovarajuće razdoblje. Uz pretpostavku postojanja opadajućih prinosa poduzetništva, društvo bi trebalo alocirati poduzetništvo tako da smanji razlike u efikasnosti između poduzeća.

Šira zajednica mora također intervenirati u procesu raspodjele kada je riječ o dva oprečna dijela distribucije sposobnosti. To se može učiniti uvođenjem pozitivnih i negativnih poreza. Sada se načelo raspodjele prema radu može tumačiti na osnovi radnog napora, a ne na temelju doprinosa efikasnosti. Nadarenosti i 'nedostaci' (hendikepi) su slučajni, nepovezani s individualnim radnim naporom i treba ih što više zanemarivati.

Ispitajmo uvjete pod kojima se raspodjela dohotka može smatrati optimalnom. Optimalna raspodjela dohotka zahtijeva: (a) efikasnu proizvodnju (proizvod se mora proizvesti prije nego se raspodjeljuje) i (b) pravednu raspodjelu. Prvi uvjet pretpostavlja postojanje motiva za rad punim kapacitetom. Budući da je takav motiv društveno uvjetovan, nikada nije razmatran u neoklasičnoj literaturi nego se jednostavno pretpostavljalo da postoji. Druga komponenta je proglašena neprikladnom za znanstveno proučavanje jer uključuje uspoređivanje interpersonalnih korisnosti (utiliteta) što se čini nemogućim. I stvarno, laissez-faire tržište (ili ono pod državnom uredbom) ne može doseći optimalnu raspodjelu dohotka; zbog toga je optimalna raspodjela dohotka inherentno nemoguća u kapitalističkom ili etatističkom uređenju.¹⁰

U socijalističkoj ekonomskoj znanosti, komponenta motiva razmatra se od samog početka. Budući da radnik (a) radi za sebe, a ne za gazdu, i (b) sudjeluje u određivanju platnog stava, postoje motivi za rad punim kapacitetom. Komponenta raspodjele zahtijeva dodatni komentar. Pretpostavimo da je *ceteris paribus*, marginalni utilitet dohotka u opadanju (opće prihvaćena pretpostavka) i da su potrošači u nekom osnovnom smislu slični. Tada će svaka promjena, koja raspodjelu dohotka čini egalitarnijom i ne utječe negativno na produktivnost, povećavati blagostanje društva. Na kraju će dohodak biti jednoliko raspodijeljen. No, mnogo prije no što je ta granica dosegnuta, pojavit će se negativan utjecaj na produktivnost. Oni koji misle da nisu pravedno nagrađeni, smanjit će svoj proizvodni napor pa će se ukupna proizvodnja smanjiti. Prividno, možemo se suočiti s ovim problemima: transfer dodatne jedinice dohotka od produktivnijih k manje produktivnim članovima društva povećat će društveno blagostanje: istovremeno, zbog nezadovoljstva, ukupna proizvodnja će opadati i zbog toga će se dohodak i blagostanje smanjiti. Kako možemo pronaći točku u kojoj je porast blagostanja izazvan raspodjelom točno jednak gubitku blagostanja izazvanom smanjenjem proizvodnje? Koja je to točka maksimal-

nog blagostanja koja, prema tome, određuje optimalnu raspodjelu dohotka?

Sa stajališta dobronamjernog tiranina — kojeg ekonomisti teorije blagostanja tradicionalno prešutno pretpostavljaju kada razmatraju moguće poboljšanje u raspodjeli dohotka — nema odgovora na postavljeno pitanje bez uključivanja usporedbe osobnog blagostanja, što vodi u slijepu ulicu. Međutim, taj problem je srećom irelevantan u institucionalnom uređenju socijalističke ekonomije. Tu se razlike u plaćama određuju — i prema tome, dohodak raspodjeljuje — u procesu koji uključuje izravna uspoređivanja osobnog blagostanja. Jednom kad se članovi radnog kolektiva dogovore o pravednoj raspodjeli dohotka, ne postoji drugačija raspodjela koja bi mogla povećati njihovo blagostanje. Postizanje pravedne raspodjele podrazumijeva kompletno vrednovanje blagostanja svakoga člana skupine. Da se mislilo na to da je moguće povećati blagostanje skupine, skupina bi nastojala to učiniti i tada bi to bila optimalna raspodjela. Nemoguće je, u normalnoj ljudskoj skupini, smatrati da nepravda pridonosi blagostanju.

Rješenje problema optimalne raspodjele pokazuje se mogućim jer se sudionici sami uključuju u uspoređivanje osobnog blagostanja i donose relevantne odluke. To ne može postići ni kapitalističko tržište, ni etatistička birokracija.

IV. Raspodjela prema potrebama

Jednaka mogućnost za proizvođača uključuje jednaku mogućnost za razvijanje urođenih nadarenosti. Različit pristup obrazovnim ili zdravstvenim ustanovama pretvorilo bi jednakost među proizvođačima u prijevaru. Prema tome, zdravstvene usluge i obrazovanje trebalo bi izuzeti iz odnosa razmjene i raspodijeliti bez obzira na kupovnu moć pojedinaca. Općenito, sve što bitno utječe na razvoj individualnih sposobnosti, mora biti oslobođeno od kriterija razmjene i podređeno kriteriju potreba. Razradimo to.

Cjelokupni društveni proizvod može se podijeliti na dva dijela: tržišni (ili komercijalno, odnosno profitno motiviran) proizvod i netržišni proizvod. Netržišni dio može se dalje podijeliti na dio sa sadržajem blagostanja (npr. obrazovanje) i dio koji ima ulogu društvene nadgradnje (npr. sudstvo). Tržišna proizvodnja robe i usluga može biti — a i treba biti, jer je to najefikasnije moguće rješenje — organizirana na osnovi razmjene, što uključuje raspodjelu prema radu. Netržišna proizvodnja traži drugačiji organizacijski pristup. U stvari, to su tautološke konstatacije sve dok ne identificiramo tržišni i netržišni dio društvenog proizvoda. Što se tiče drugog dijela, ovdje nas zanima samo dio koji sadrži blagostanje. U njegovom potrošačkom smislu, ja ću ga nazvati *kolektivna potrošnja*, ostavljajući termin *javna potrošnja* za njegov dio koji nije povezan s blagostanjem.

Ako se želi izbjeći društveno raslojavanje, raspodjela se mora organizirati na osnovi radnih doprinosa: zbog toga socijalisti inzistiraju na raspodjeli prema radu. Ako postoji privatno proizvodno vlasništvo, dio društvenog dohotka prelijevat će se privatnim vlasnicima

qua vlasnicima, i to će osigurati osnovu za pojavu klase kapitalista. Ako država monopolizira proizvodno vlasništvo, dio društvenog dohotka prelijevat će se državnim činovnicima, raspodjela će odgovarati strukturi društvene hijerarhije i to će osigurati materijalnu osnovu za pojavu klase birokrata. Za utemeljivanje socijalizma sav dohodak koji nije rezultat rada mora se eliminirati. Čak i to neće biti sasvim dovoljno. Ako bogate obitelji mogu platiti bolje obrazovanje i zdravstvene usluge svojoj djeci, svi članovi društva neće biti jednaki već na početku, a jednakost je bit socijalizma. Tako, opet, osobni dohodak neće ovisiti isključivo o osobnom naporu nego također o vanjskim faktorima, kao što je bogatstvo ili mudrost nećijih roditelja.¹¹ Zato, čak i stroga raspodjela prema radu nije dovoljna za socijalističko društvo: ona mora biti dopunjena raspodjelom prema potrebama kad god je to važno za razvoj talenata i osobnih sposobnosti pojedinih članova društva. Da li netko ima veliki ili mali automobil, stvarno nije važno jer će i jedan i drugi prevesti vlasnika tamo gdje on želi ići. Ako netko ima samo osnovno obrazovanje, a nije imao priliku pohađati fakultet ili ako je patio od neishranjenosti u djetinjstvu, on će biti fundamentalno hendikepiran u životu. Dodajmo, usput, da zahtjev za davanjem jednake mogućnosti svakom pojedincu nije samo društvena pravda — socijalističko načelo jednakosti — nego je to načelo koje koincidira s maksimiranjem ekonomske efikasnosti jer će raspoloživa zaliha društvenog talenta biti maksimalno iskorištena.

Ove aktivnosti pridonose razvijanju osobnih sposobnosti:

- (1) obrazovanje,
- (2) medicinska njega,
- (3) socijalno staranje,
- (4) kultura,
- (5) fizička kultura,
- (6) očuvanje i stvaranje okoline.

Tih šest aktivnosti za izgradnju ličnosti trebale bi biti organizirane na netržišnoj osnovi. To uključuje da i ponuda i potražnja budu organizirane drugačije nego tržišne djelatnosti. Ovdje nas zanima samo potražna strana. Što se tiče ponude, želio bih samo skrenuti pažnju na razlikovanje između opskrbe i proizvodnje; kolektivna opskrba dobrima ne podrazumijeva da dobra proizvodi javno tijelo. Neka mi bude dopušteno da dam terminološku sugestiju. *Kolektivno dobro* odnosi se na netržišnu proizvodnju koja doprinosi formiranju blagostanja. Njegova bitna karakteristika jest da ono doprinosi razvoju individualnih sposobnosti. Postoji bar šest širokih kategorija kolektivnih dobara. Javno dobro odnosi se na netržišnu proizvodnju bez sadržaja blagostanja koje pretpostavlja opće društvene troškove (sudstvo, policiju, armiju, državnu administraciju).¹²

Klasični ekonomisti nisu imali mnogo toga reći o potražnji. Oni su govorili o *upotrebnoj vrijednosti* koja je bila subjektivno određena, a smatrali su da se malo može reći o subjektivnom vrednovanju. Neoklasični ekonomisti su pokazali da se čak i upotrebna vrijednost može analizirati. U stvari, ona je pod imenom »korisnost« (utilitet) postala središtem njihovog zanimanja. Individualni potrošači i njihove preferencije odredili bi agregatnu potražnju; individualna poduzeća i njihovi

troškovi odredili bi agregatnu ponudu; i savršeno konkurentsko tržište vodilo bi Paretovoj optimalnoj ravnoteži. Sada znamo da je drastično pojednostavljivanje bilo vrlo daleko od onoga što se stvarno događalo. Vratimo se potražnoj strani. Čak i u tržišnom sektoru potražnja ima više dimenzija; osim individualnog potrošača postoji i društvo koje potiče ili sprečava (kao u slučaju narkotika) određenu potrošnju, a postoje stručnjaci koji utvrđuju standarde prihvatljive kvalitete (npr. za ocjenu lijekova, testiranje potrošnih dobara, izrađivanje nacionalnih standarda). U netržišnom sektoru, taj trodimenzionalni prostor potrošnje — koji obuhvaća potrošača, stručnjaka i društvo — apsolutno je bitan. Preferencije individualnog potrošača ponekad su čak potpuno zanemarene (kao u slučaju cijepljenja) ili smanjene na da/ne odgovor (kao kad liječnik predlaže operaciju). Društvo odlučuje o veličini tržišta. Stručnjaci obavljaju neku vrstu racionaliziranja, zamjenjujući tako ulogu cijena.

Kao i sve drugo u ekonomiji, potreba ima društvenu dimenziju. Potražnja individualnog potrošača ovisi o njegovim preferencijama koje su ograničene njegovim budžetom, a kolektivna potražnja ovisi o potrebama koje su ograničene raspoloživim resursima društva. (U oba slučaja, potražnja je modificirana promjenama u relativnim cijenama.) Možemo zamisliti mapu društvenih preferencija u kojoj potražnja individualnog potrošača može biti uspoređena s kolektivnom potražnjom, a različite komponente kolektivne potražnje mogu biti uspoređene međusobno. Primjenom konvencionalnog kriterija izjednačavanja korisnosti po jedinici izdataka, društvo dijeli raspoloživa potrošna dobra i usluge na individualnu i kolektivnu potrošnju. To se postiže političkim procesom o kome znamo vrlo malo i očekujemo da nas područje stručnjaci političkih znanosti (koji nas, međutim, radije ostavljaju da čekamo). Znamo čak manje o tome što bi trebalo napraviti da poboljšamo efikasnost procesa. Konačno, raspodjelu resursa na različite djelatnosti unutar komponenti obavljaju uglavnom stručnjaci.

Iako kolektivne potrebe u siromašnom i bogatom društvu mogu biti u određenom smislu jednake, potrebe prikazane ili podržane resursima, odnosno, jednostavno, kolektivna potrošnja, razlikovat će se i općenito će biti rastuća funkcija razine razvijenosti. U početnim etapama razvoja udio obavezne potrošnje (cijepljenje, osnovno obrazovanje) bit će vjerojatno velik. Poslije će se kolektivna potrošnja proširiti na dobra i usluge koje društvo osigurava besplatno (ili uz subvencionirane cijene), a pojedinci će i dalje imati slobodan izbor (fakultetsko obrazovanje, muzeji i umjetničke galerije, kazalište i sportski tereni). Opskrba kolektivnim dobrima vjerojatno često slijedi određenu rang-listu, prije nego marginalističku kalkulaciju. Stoga (osim za relativno kratko prijelazno razdoblje) društveni program vjerojatno neće biti orijentiran prema iskorjenjivanju polovice slučajeva malarije i tričetvrt slučajeva malih boginja ili na održavanje 80 posto pismenosti i jedan posto fakultetskog obrazovanja, nego prije prema potpunom iskorjenjivanju infektivnih bolesti i prema postizanju pune pismenosti, bez obzira na činjenicu da druge medicinske i obrazovne potrebe još nisu zadovoljene.¹³ Prema tome, čini se da postoje neki društveno određeni standardi zbog čega se ne smatra prihvatljivim tolerirati potrošnju na nižoj razini.

Dolazimo do zaključka da će svako društvo odlučiti — preko neke vrste efikasnog ili neefikasnog političkog procesa — o veličini udjela kolektivne potrošnje u društvenom proizvodu. Što je društvo siromašnije, to će taj udio, *ceteris paribus*, biti manji. No, bez obzira koliko velik on može biti, kolektivno financirana dobra i usluge neće zadovoljavati potencijalnu potražnju. Stoga će kolektivna potrošnja biti dopunjena individualno financiranom potrošnjom dobara i usluga koje izgrađuju ličnost. Do one razine koje se to događa, socijalističko načelo jednakosti bit će narušeno. Osim u udžbenicima, ne može se spriječiti prodiranje privatne upotrebe kolektivnih usluga (visoki funkcionari ili bogati ljudi će imati pristup boljim bolnicama i imat će bolji tretman; utjecaj obitelji se ne može izbjeći; korupcija i nepotizam će se pojaviti, itd.). Čak kad bi se i mogle silom spriječiti sve individualne kupovine kolektivnih dobara, to bi se kosilo sa socijalističkim načelom slobodnog razvoja svakog pojedinca. Društveno blagostanje ne može se povećati ograničavanjem izbora (koji nema nepovoljne eksterne efekte) članovima društva. Slijedi da je najbolje rješenje osigurati određeno ograničeno tržište i za netržišna dobra. Granice toga tržišta odredile bi se postojećom društvenom etikom i vjerojatno bi bile uže u socijalističkom društvu nego u drugim suvremenim društvima. To nedosljedno, ali neizbježno tržište vjerojatno će se smanjivati kako društvo postaje bogatije i približava se socijalizmu. Stoga će se, čini se, socijalizam teško graditi u siromašnom društvu.

Kada se o volumenu kolektivne potrošnje jednom odluči, dobra i usluge se raspodjeljuju između pojedinaca prema potrebama. Koje su to potrebe, određuju ili (a) sami pojedinci (većinom u sferi kulture, fizičke kulture i uživanja u okolini; dijelom u obrazovanju, medicinskoj njazi i socijalnom staranju); (b) stručnjaci u slučajevima prisilne potrošnje ili kada potrošači nisu kompetentni da odlučuju (kao djeca, senilni ljudi, bolesnici); ili (c) i jedni i drugi, kada prijedlog stručnjaka mora pojedinac prihvatiti (kirurška intervencija). Određivanje potreba obavlja se uvijek unutar danog društvenog okvira.

U zaključku, načelo raspodjele prema izvršenom radu mora se nadopuniti načelom raspodjele prema potrebama. Što se tiče dobara, to uključuje da će čista potrošnja dobara biti raspodijeljena na tržišnoj osnovi kao tržišna dobra. Dobra koja razvijaju sposobnosti bit će raspodijeljena na netržišnoj osnovi. Što se tiče proizvodnog doprinosa, načelo rada će se potpuno primjenjivati samo na proizvođače čije se sposobnosti nalaze unutar granica koje društvo smatra normalnim. Izvan tih granica dolazi do pozitivnih i negativnih korekcija. U odjeljku II bilo je spomenuto da se te korekcije mogu tumačiti kao dopunjavanje kriterija »radni doprinos« s »radnim naporom«. U kontekstu tog odjeljka, one se mogu tumačiti kao dopuna kriterija rada s kriterijem potreba. To tumačenje je posebno prikladno kad se primjenjuje na hendikepirane osobe.

Jednakost potrošača podrazumijeva da osobni napor određuje varijacije u dohotku. To je normalan slučaj i može se primijeniti na veliku većinu proizvođača za čije sposobnosti se smatra da se nalaze unutar granica normalnog područja. One se smanjenim sposobnostima — zbog fizičkih ili mentalnih defekata — prvo se mora dovesti do početne potrošačke razine prije nego se može primijeniti načelo rada.

U ekstremnom slučaju umobolnika ili potpunih invalida, cijeli se osobni dohodak sastoji od negativnog poreza na dohodak i načelo rada se potpuno zamjenjuje načelom potreba. Može se reći da se svako društvo nekako brine o svojim onesposobljenim članovima. Međutim, u klasnom društvu to je milostinja; u socijalizmu to je dohodak koji je usklađen s osnovnim postavkama sistema. Jer socijalizam nije osnovan na individualnom egoizmu. On nije osnovan niti na altruizmu ili idealizmu koji se definiraju u odnosu prema egoizmu i, prema tome, ne nadmašuju buržoaski svijet. Socijalizam je jednostavno osnovan na društvenoj odgovornosti inherentnoj neotuđivim međuljudskim odnosima.

Poglavlje 10

Jednakost građana: Decentralizacija i dekoncentracija moći

Svaki društveni sistem sastoji se od nekoliko podсистema s uzajamnim djelovanjem. Razni autori definiraju te podsysteme različito za različite svrhe. Marx govori o materijalnom, društvenom, političkom i duhovnom životu. Posljednja tri aspekta života ubrajamo u nadgradnju i određena su prvim aspektom, načinom proizvodnje ili ekonomskom strukturom.¹ Najpopularnija suvremena klasifikacija — američkog sociologa Talcotta Parsonsa — nije potpuno drugačija. Parsons tvrdi da svi društveni sistemi moraju riješiti četiri osnovna problema: razvoj raspoloživih resursa za povećavanje sposobnosti sistema u borbi s njegovom okolinom; postizavanje ciljeva; integracija pojedinačnih sudionika u veći sistem i održavanje sistema vrijednosti u toku vremena da bi se sistem stabilizirao unatoč pritisku za promjenu institucionaliziranih vrijednosti kroz tokove kulture. Stoga Parsons razlikuje četiri primarna podsystema s njihovim pripadajućim organizacijama: prilagodljiv podsystem (ekonomija), podsystem za postizavanje ciljeva (politia*), integrativan podsystem za vršenje normativne kontrole (zakoni kao norme, političke partije) i podsystem za održavanje poretka sa svojom odgovarajućom institucionalizacijom (obitelj, škole i crkve)². Ekonomist Kenneth Boulding govorio je o sistemu prijetnje (politika), sistemu za razmjenu (ekonomija) i integrativnom sistemu (naklonost, ljubav i slični osjećaji)³. Može se, možda, dodati da ti sistemi uključuju tri različita oblika odnosa: *prinudni, utilitarni i normativni*. Također se može primijetiti da normativni odnosi obilježavaju takozvana primitivna društva, odnosi prinude obilježavaju prekapitalistička društva, a utilitarni odnosi zrela kapitalistička društva.

Daniel Bell opisuje društvo kao mješavinu triju područja: društvene strukture (koja se sastoji od ekonomije, tehnologije i sistema zanimanja), politije (koji regulira raspodjelu moći i presuđuje o konfliktnim zahtjevima pojedinaca i skupina) i kulture (koja je područje snažnog simbolizma i shvaćanja u vezi s ljudskim postojanjem). Svakim područjem vlada drugačije, osovinsko načelo (definirano kao organizacijski okvir oko koga se razvijaju institucije); ekonomijom upravlja funkcionalna racionalnost, politijom zakonitost, a kulturom želja za ispunjavanjem i unapređivanjem svoga »ja«. U ekonomiji se do odluka dolazi tehnokratskom racionalnošću: u politici pregovaranjem ili zakonom. Korisnost i efikasnost osiguravaju nedvojbeno pravila za eko-

* *politia* — termin se koristi analogno terminu ekonomija.

nomske inovacije i promjene: u kulturi nema jasnog načela promjene.⁴ Tri područja se ne podudaraju jedno s drugim i imaju drugačiji ritam promjena: oni slijede različite norme koje predstavljaju različite, a čak i kontrastne tipove ponašanja. Nesklad između tih područja odgovoran je za različite suprotnosti u društvu.⁵

Za našu svrhu bilo bi dobro shvatiti da svako društvo, uključujući i socijalističko, ima tri različita zadatka: (1) opskrba sredstvima za život i općenitije iskorištavanje resursa da bi se dostigao viši stupanj ovladavanja prirodom u zadovoljavanju ljudskih htijenja; (2) sveopća koordinacija zadataka i rješavanje sukoba i (3) integracija pojedinaca u društvo. Tako možemo razlikovati tri osnovna podsistema koja nazivamo ekonomijom, politikom i kulturom. Prva dva podsistema mogu biti uvjetovana svrhovitim modeliranjem i zato se ispituju u ovoj studiji. Treći podsistem, kultura, uglavnom je rezultat spontanosti i ovdje se neće razmatrati.

Ta odluka nije, naravno, imuna na prigovore. Kultura nije puka *Überbau* (nadgradnja). Tri su sistema očito međusobno zavisna. Kultura određuje i ekonomske i političke organizacije, ali je i sama njima određena. Kultura osigurava vrijednosti što generiraju političke ciljeve, koji vode mobilizaciji ekonomskih resursa. I obratno, ekonomski razvoj uzrokuje promjene u institucijama i vrijednostima. Ipak, da bi naš zadatak bio izvediv, moramo gornju međuzavisnost pojednostavniti. Ono što predlažem jest da postojeću kulturu prihvatimo kao danu u određenom vremenu i razmotrimo ekonomiku i politiku kao glavne instrumente društvene promjene. Imajući to na umu, ekonomski i politički sistemi moraju se izgraditi tako da ubrzaju, koliko je to moguće, istinski otvoren, oslobođen i spontan kulturni razvoj. Preciznije, na osnovi analize ljudskih potreba (poglavlje 15), pretpostavljam da moderan ekonomski razvoj uzrokuje institucionalne promjene obilježene zahtjevom za samoupravljanjem. Samoupravljanje se počinje tretirati kao osnovno ljudsko pravo.⁶ Kao posljedica, samoodređenje postaje jedna od osnovnih vrijednosti ili, možda, baš osnovna vrijednost nove kulture. Kulturne promjene tada jačaju političke i ekonomske promjene i ozakonjuju upotrebu sile protiv zastranjivača. Konačno, neka vrsta nove ravnoteže je postignuta. Ta nova ravnoteža je samoupravni socijalizam.

Već smo se bavili s dva osnovna aspekta ekonomije — proizvodnjom i raspodjelom — i vratit ćemo se na taj predmet u poglavljima 12 i 13. Stoga sada možemo prijeći na izgradnju socijalističkog političkog sistema.

I. Država

Karakteristična značajka političkih odnosa jest da oni uključuju moć, na jedan ili drugi način. Neizbježno je da se ljudi koji žive u društvu ne slažu. Takva razmimoilaženja slijede određene obrasce i mogu se svladati različitim načinima. Ako je način za njihovo izgladivanje određen uglavnom posjedovanjem relativne moći suparnika, možemo identificirati odnose kao političke. Da bismo mogli razlikovati političke odnose od drugih odnosa moći (u obitelji, klubu itd.), pove-

zujemo ih s različitim razinama cjelokupnog društva. Prema tome, upravljanje društvenom napetošću i svladavanje sukoba prve su funkcije političkog sistema. U tom smislu, politika je odgovorna za »zakon i red«. Ali to je samo jedna od njenih funkcija. Definirajmo vlast kao ozakonjenu moć, a zakonitost kao kompatibilnu s važećim vrijednostima u zajednici.⁷ Tada druge dvije funkcije političkog sistema sadrže autoritarnu specifikaciju društvenih ciljeva i jednako autoritarnu mobilizaciju ljudi i resursa za izvršavanje izabranih ciljeva. Te dvije funkcije podrazumijevaju da se politika ne bavi samo sukobima nego i koordinacijom. U sva tri slučaja donesene i izvršene odluke obavezuju društvo.

Najvažnija politička institucija je država. Država je društvena organizacija koja ima monopol na zakonitu upotrebu fizičke sile na nekom području (Max Weber). Svaka moć se podržava sankcijama. No, ne podrazumijeva svaki politički odnos i fizičku prinudu. To je obilježje jedino države koja je samo jedan od sastavnih dijelova političkog sistema. Ostale političke organizacije — političke partije, grupe »prikiska«, nepartijske političke asocijacije — nemaju tu vlast. U klasnom društvu, državna moć se prirodno upotrebljava da osigura i zaštiti privilegije dominantne klase.

Moderna država se zasniva na zakonu. Zakon je normativni red ljudskog ponašanja poduprt državnom moći. Državna moć je, na drugoj strani, izraz prinudnog reda sankcioniranog zakona.⁸ U tom smislu zakon odražava volju dominantne klase.

Bilo bi donekle zanimljivo kratko razmotriti dva proslavljena, i isto tako kontroverzna, Marxova koncepta: diktatura proletarijata⁹ i odumiranje države. Ako su pravni sistem i država organizirani tako da koriste vladajućoj klasi, tada u kapitalizmu država funkcionira kao diktatura buržoazije, bez obzira na oblike političkog rituala. Ono što se od proleterske revolucije očekuje da postigne jest obrat uvjeta, tako da država može početi funkcionirati kao diktatura proletarijata. Očito je da, u tom smislu, »diktatura proletarijata« nije suprotna »demokraciji«, nego je suprotna »diktaturi buržoazije«.¹⁰ Budući da je proletarijat brojniji nego prijašnja vladajuća klasa — proleterski pokret je pokret »goleme većine u interesu goleme većine« (*Komunistički manifest*) — proleterska država je sposobna provoditi političku demokraciju na mnogo višem stupnju. Pariska komuna iz 1871. godine predstavlja takav slučaj. Marx je to nazvao »vladavina radničkih klasa«, a Engels »diktatura proletarijata«.¹¹ Komuna je, kao što je dobro poznato, uvela opće pravo glasa, reizborne predstavnike, rotirajuće funkcionare (koji su trebali primati radničke plaće) i masovnu političku participaciju. Kao što je već spomenuto (poglavlje 2. odjeljak I), Engels je poslije dodao da je demokratska republika poseban oblik diktature proletarijata.

Kad je Lenjin analizirao tekstove Marxa i Engelsa, također je općenito slijedio gore skiciranu logiku njihova rezoniranja. On je govorio o »enormnom proširivanju demokracije«, o državi nakon socijalističke revolucije kao »najkompletnijoj demokraciji«.¹² Tek poslije, kad je bio u prilici da primijeni teoriju u stvarnoj ruskoj sredini, Lenjin je učinio radikalniji zaokret i definirao »znanstveni koncept diktature« kao »vlast koja se oslanja neposredno na nasilje i koja nije

vezana nikakvim zakonima ni pravilima«.13 »Revolucionarna diktatura proletarijata«, pisao je Lenjin u knjizi protiv Kautskog, »jest vlast koja je izvojevana i koja se održava nasiljem proletarijata nad buržoazijom, vlast koja nije vezana nikakvim zakonima«.14 Lav Trocki potpuno je dijelio njegovo mišljenje.15

Međutim, te izjave ne smiju biti preuveličane. One su nastale u jeku borbe za opstanak. Ono što je bilo važno jest organizacija i odlučnost, a ne pravno cjepidlačenje. Kada Lenjin nije uvažavao zakone i pravila, on je vjerojatno mislio na naslijedenu carsku pravnu strukturu. Bilo je besmisleno misliti da se stari zakoni i zakonici prvo moraju revidirati i da tek tada treba poduzeti akciju. Lenjin i Trocki su se oslonili na ono što su smatrali klasnim nagonom i pravdom. Unatoč tome, čak i najdobronamjernija interpretacija, ne može prikriti činjenicu da je režim postajao diktatorski. I bez obzira na osobne namjere Lenjina i Trockog, ta promjena nije bila prijelazni fenomen nego je trebala postati stalna i, kao takva, potvrditi se od njihovih sljedbenika.

Prema tome, u primjeni, sociološko značenje diktature lako zamjenjujemo s njezinim političkim značenjem, a ideju o vlasti (proleterske) klase nadomještavamo idejom o posebnom (diktatorskom) političkom režimu: i to je postalo općenito prihvaćeno značenje termina u etatičkim zemljama i u pseudomarksističkoj literaturi. Originalne ideje Marxa i Engelsa su izbrisane kao sitnoburžoaske slabosti.16 Prilično rano, G. Zinovjev je doveo cijeli taj smjer rezoniranja — zajedno s praktičnim primjenama — do njegovih logičkih konzekvenci: »Svaki savjestan radnik mora razumjeti da diktatura radničke klase ne može biti ostvarena na drugi način nego pomoću njene isturene straže — Komunističke partije«.17 Ako je i ostala neka sumnja, Staljin se pobrinuo da se ona rasprši: rukovodstvo države »palo je potpuno i kompletno u ruke jedne partije, u ruke naše partije koja ne dijeli i ne može dijeliti vladavinu zemljom s drugom partijom. To je ono što nazivamo diktaturom proletarijata« (istaknuto u originalu).18

Država, kao instrument ozakonjenog nasilja vladajuće klase, sigurno nije potrebna u besklasnom socijalizmu.19 Taj je zaključak prouzročio veliku zabunu. S buržoaskog stajališta on je napušten kao utopijski. U etatičkom načinu mišljenja on se neprestano odlaže do »višeg stupnja razvoja«. Posljedice su slične: državna moć raste. Korijeni zabune mogu se naći u dualnoj ulozi moderne države; ona je instrument prisile, ali također osigurava javne službe. Javne službe brzo se šire, a tako će biti i dalje. Jedino prinudna funkcija države treba odumrijeti. Izraženo u terminologiji Saint-Simona i Engelsa: vladavina nad ljudima nestaje; upravljanje stvarima ostaje i razvija se.20

Pa čak i posljednja konstatacija nije dovoljno precizna. Društvo će se morati zaštititi od kriminalaca. Stoga policija i neka vrsta sistema za kažnjavanje vjerojatno ostaju i dalje s nama. No, oni neće biti upotrebljavani protiv »neprijatelja«, niti unutrašnjeg, niti vanjskog. Politička prinuda će odumrijeti. Zapravo, s marksističkog gledišta, u modernim društvima je stupanj političke prinude *ceteris paribus* najpouzdanija mjera klasne eksploatacije i udaljenosti od socijalizma.

Tri važne društvene institucije — obitelj, vlasništvo i država, sve tri je već Engels izdvojio — čini se da su pokazale sličan razvojni trend. U patrijalhalnoj obitelji *pater familias* nije samo glava obitelji

nego i apsolutna vlast nad obitelji: u nekom smislu on posjeduje svoju obitelj i on može kazniti — čak i ubiti — svoju djecu i često svoju ženu ili žene. Povijesni razvoj postupno uvodi granice njegovoj ekskluzivnoj moći, sve dok ona konačno ne nestane i svi članovi obitelji se ne tretiraju jednako. Slično tome, u rimsko vrijeme, vlasništvo je bilo apsolutno: nevlasnici su bili isključeni. Ako su vlasnička prava bila ograničena za sve, ograničenja su morala biti opravdana, a ne ekskluzivnost vlasništva. Iznova, razvoj je postupno smanjivao ekskluzivna vlasnička prava, i u socijalističkom društvu opravdana mora biti ekskluzivnost, a participacija je u (proizvodnom) vlasništvu pretpostavljena. Konačno, u srednjem vijeku vladar je bio vlasnik svog posjeda. To je uključivalo posjedovanje i vlasničkih prava i političkih prava. U kasnom šesnaestom vijeku, nasljedna prava kralja formulirana su kao doktrina suvereniteta. Javno pravo je poslije zasnovano na toj doktrini. Imajući pravo da izdaje naredbe, monarh je bio nosilac suvereniteta. A suverenitet je značio apsolutnu i permanentnu državnu moć, tj. izuzimanje svih drugih u donošenju političkih odluka. Buržoaska revolucija je zamijenila monarha narodom. Suverenitet naroda uveo je proces postupnog uključivanja građana u upravljanje državnim poslovima. Što je obuhvatnija državna moć i što je demokratičniji politički proces, manje je ona »gola« moć, a više institucija koja pruža javne službe. Tri stoljeća nakon Jean Bodina, njegov zemljak Leon Duguit nadomjestio je suverenitet javnom službom kao osnovom javnog prava. Prema njegovu mišljenju, vladari nemaju subjektivna prava na državnu moć, nego samo dužnost da upotrijebe tu moć za organizaciju javnih službi. Sva htijenja su jednaka. Javno pravo nije više skup pravila koja se primjenjuju na odnose između državne moći i subjekata, nego je to skup pravila koja reguliraju javne službe. Slično tome, zakoni nisu više naredbe suverene države, nego statuti javnih službi.21 Očita je promjena u pristupu. A promjene u pravnoj teoriji, naravno, odražavaju promjene u stvarnim odnosima. Subjekti su transformirani u građane, ekskluzivnost je obrnuta i, postajući sve obuhvatnija, stara država počinje odumirati.

Društvo koje izgrađuje socijalizam može radikalno oslabiti ulogu države na tri različita načina: (1) (neke) javne službe mogu se organizirati na nedržavnoj osnovi; (2) državna administracija, zaštita zakonitosti ili naredbe mogu se djelomično zamijeniti tržištem, arbitražom izvan sudova, javnim mišljenjem i profesionalnom etikom; (3) sukobi mogu biti smanjeni pružanjem odgovarajućih informacija o prošlim (statistika, znanstvena istraživanja) i budućim događajima (društveno planiranje).22 Preostaje područje prave državne aktivnosti. Tu želimo ustanoviti pouzdanu društvenu kontrolu države. Operativno to uključuje efikasnu decentralizaciju državne moći.

II. Podjela vlasti

Apsolutna vlast i svojevoljnost monarha, te povlastice aristokracije očito su nespojive s kapitalističkom organizacijom ekonomije. Stoga se moglo očekivati da bi prva buržoaska revolucija ne samo uspostavila parlamentarne vlade nego također poduzela i decentralizaciju moći i

uvela neki red u funkcioniranje državnih poslova. To se i dogodilo, i to bez iznimki. Decentralizacija vlasti postala je poznata kao doktrina podjele vlasti. Pojavila se u Engleskoj u sedamnaestom stoljeću u toku buržoaske revolucije.²³

Radi zaštite slobode, vlast se mora podijeliti u tri razdvojena ogranka: zakonodavstvo, izvršna vlast i sudstvo. Ta razdioba može se postići, jer svaki ogranak ima svoje posebne funkcije. Tri ogranka vlade (u suvremenoj formulaciji G. Almonda) bave se donošenjem pravila, njihovom primjenom i zaštitom, i to tim redosljedom. U svakom ogranku su zaposleni različiti ljudi. Tako funkcioniranje svakog ogranka predstavlja ispitivanje ostalih, i ni jedna sama skupina pojedinaca ne može kontrolirati državu.

Montesquieu je, pod utjecajem engleskih pisaca toga vremena, a osobito Locke, koga je pogrešno shvatio,²⁴ dao najpoznatiju formulu doktrine:

»Kada su zakonodavne i izvršne moći ujedinjene u istim osobama ili tijelu, nema slobode jer može porasti bojazan da ne bi isti monarh ili senat trebao proglasiti tiranske zakone, nametnuti ih nasilno... Gdje se moć suđenja ujedini sa zakonodavstvom, život i sloboda subjekata bili bi izloženi arbitrarnoj kontroli, jer bi sudac tada bio zakonodavac. Gdje bi bio ujedinjen s izvršnom moći, sudac bi se mogao ponašati kao nasilnik.«²⁵

Ideje Montesquieua željno su bile prihvaćene na drugoj strani Atlantika i uskoro potom bile su apsorbirane u prvom američkom ustavu iz 1776. godine (Virginia) i 1778. godine (Federacija). Ovi su, opet, utjecali na francuski revolucionarni ustav desetljeće i pol kasnije. U idućem stoljeću, podjela vlasti postala je univerzalno prihvaćena kao doktrina u cijelom buržoaskom svijetu.

Ipak, kruto poistovjećivanje ogranka vlade s funkcijama vlade nije preživjelo test primjene. Zbog toga je modificirano doktrinom kontrole i ravnoteže (the doctrine of checks and balances). Svakom ogranku dana je moć provođenja kontrole, do nekog stupnja, nad drugim ograncima. U američkom uređenju, Vrhovni sud može proglasiti zakon nevažećim na temelju njegove neustavnosti: zakonodavno tijelo može optužiti predsjednika: a predsjednik može uložiti veto na donošenje zakona. U Evropi, upravni sudovi kontroliraju samovlašće birokracije. Ta kontrola ipak ne sprečava izvršnu vlast da ne postane dominantan i daleko najvažniji ogranak vlade. Čini se da je razvojni trend još istog smjera.

Odvojen od pitanja dominacije je činjenica da se ogranci ne mogu efikasno organizirati po čisto funkcionalnim smjerovima. Njihove aktivnosti su, do određenog stupnja, multifunkcionalne. Pravila ne donosi samo parlament nego i državni službenici i suci (običajno pravo). Pravila ne primjenjuje samo izvršna vlast nego i sudovi. Sudovi nisu samo pravosudni nego i administrativni organi (reguliraju hipoteke i ostale založbine na nekretnine, vrše prijenose vlasništva, registrišu poduzeća). Sudbene odluke ne donose samo suci nego i državni službenici i parlamenti (amnestija). Potonji se također angažiraju u različitim izborima (savezne vlade, saveznog suda, vojnih zapovjednika kao, na primjer, u Švicarskoj).

Usprkos tome, doktrina o podjeli vlasti je u biti valjana doktrina. Potrebno joj je samo neznačajno preformuliranje da zadovolji praktične zahtjeve. Možemo produžiti kao što slijedi. Uprava — ili, u socijalističkom okviru, samouprava²⁶ — vrlo je kompleksna aktivnost. Da bi se provela, mora biti rastavljena na elementarne aktivnosti. To je poznato načelo podjele rada. Svaka državna uprava uključuje najmanje tri različite aktivnosti: stvaranje pravila, primjenu pravila i presuđivanje na osnovi pravila. Stoga postoji potreba za specijalizacijom u tim aktivnostima i za organizacijom triju specijaliziranih ogranka državne uprave. Svaki ogranak formalno je multifunkcionalan, pa ipak, svaki od njih je konačna vlast u svom području specijalizacije. Pravila donesena od izvršne vlasti (mnogo puta brojnija nego pravila koja donša parlament) i sudaca ne mogu biti suprotna ustavu i parlamentarnim zakonima. Pravila mogu primjenjivati i sudovi, samo ako ih izvršna vlast provodi. Presude državnih službenika i parlamenta ovise o mišljenju sudova. Konačno, moramo priznati činjenicu da istu funkciju mogu obavljati dvije različite institucije ako su ciljevi drugačiji (kao u slučaju regrutiranja): također, da odvojeni ogranci mogu imati — možda trebaju imati — zasebne birače.

Toliko o tradicionalnoj doktrini. Međutim, sada se susrećemo s mnogo važnijim i težim problemom. Očito je da svaka državna uprava obuhvaća tri osnovne spomenute aktivnosti. No, da li su one jedine? Odgovor zavisi djelomično o stvarnim karakteristikama procesa državne uprave, a djelomično o političkim ciljevima koje je društvo postavilo.

Već smo se susreli s problemom kontrole. U svakom međuzavisnom sistemu — a trofunkcionalna vlada opisana gore, sigurno je takav sistem — funkcioniranje sistema pokazuje određeno kontrolno djelovanje na funkcioniranje svojih komponenti. Pa ipak, kao što svaki organizator sistema zna, to je daleko od dovoljnog. Ako želimo optimalne rezultate, moramo u sistem ugraditi instrumente kontrole da bismo spriječili bilo kakvo značajno odstupanje od optimalnog režima. Na političkom planu to znači institucionalizaciju kontrole.

Imamo sada četiri ogranka političke administracije. Njihovo djelovanje je predodređeno: ono bitno ovisi o ljudima zaposlenim u njima. Stoga je regrutiranje kadrova u političke i administrativne službe sljedeća elementarna funkcija. U razmatranju te funkcije moramo nadahnuće potražiti u Montesquieu s Dalekog istoka: kineskom revolucionaru i državniku Sun Jat-Senu. Navodeći vjekovno iskustvo svoje zemlje, Sun je predložio strukturu od pet ogranka. Prva četiri ogranka se poklapaju s gore navedena četiri, a peti je nazvan »ispitni ogranak«. Njegov zadatak je da »ispituje znanje i sposobnost kandidata za državnu službu.«²⁷ Sun je uočio da je već sličan sistem postojao dugo vremena u Engleskoj,²⁸ i zbog toga ne iznenađuje da je Harold Laski, engleski politolog, bio nepokolebljiv zagovornik te ideje. Laski je predlagao da (1) državne činovnike moraju postavljati neke druge osobe od onih u kabinetima ili njihovim pomoćnim političkim službama, i (2) pravila postavljenja moraju se formulirati tako da smanje na minimum prilike za osobnu pristranost. Laski je vjerovao da ti uvjeti mogu biti zadovoljeni ako bi kandidiranje za službe bilo otvoreno i ako bi kandidate za službe izabirale komisije čiji bi članovi mogli

biti smijenjeni samo pod okolnostima sličnim onima za suce.²⁹ Al, Las-
kom nije palo na pamet da funkciju regrutiranja kadrova obilježi kao
jednu od osnovnih funkcija vlade. Osim toga, regrutiranje za admi-
nistrativne položaje je samo manji dio problema. Veći je regrutiranje
za političke položaje.

Ako se vlada shvati kao izvršni savjet parlamenta, tada će se izvrš-
na funkcija morati razdvojiti od administrativne službe. Prva funkcija
zahtijeva političke kvalifikacije, a druga stručne. Stoga zaključujemo
da je javna administracija šesta i posljednja funkcija samouprave. Da
bi neznatno iskomplicirali stvar, dodajmo, kao i E. Pusić, da se javna
administracija dalje dijeli na vlast i uslužne djelatnosti.³⁰ Prva odra-
žava komponentu sukoba, a druga komponentu suradnje politike.

Sažmimo naša otkrića. Samouprava obuhvaća šest različitih funk-
cija:

- zakonodavna — proglašavanje općih zakona;
- zaštita zakonitosti — primjenjivanje zakona na pojedine slučajeve;
- izvršna — provođenje u djelo odluka prva dva ogranka;
- administrativna — izvršavanje naredbi izvršne vlasti i primjenjivanje zakona;
- kontrola — nadgledanje aktivnosti ostalih ogranki;
- regrutiranje — pribavljanje osoblja, tj. kadrova za ostale ogranke.

Sada preostaje da se izgrade odgovarajuće institucije koje će biti
odgovorne za nabrojanih šest aktivnosti.

III. Institucionalizacija šest funkcija samouprave

Pretpostavit ću da se bavimo s prihvatljivo razvijenim samouprav-
nim društvom. »Prijelazno razdoblje od kapitalizma do socijalizma«
već je prijedeno. Ekonomski razvoj je prešao prag siromaštva i dru-
štvo si može dopustiti da svakom od svojih članova osigura prihvat-
ljivo ugodan način života. Drugim riječima, pretpostavlja se sadašnja
razina ekonomskog i kulturnog razvoja Zapadne Evrope. Radi izbje-
gavanja, ili bar ograničavanja utjecaja određenog individualnog isku-
stva i osobnih predrasuda, izgradnja institucija će se ograničiti samo
na bitna svojstva. Osim toga, detaljna institucionalna izgradnja može
se smisljeno poduzeti samo za određenu zajednicu u konkretnoj povi-
jesnoj situaciji.

1. *Zakonodavstvo.* Ako svatko od nas ima tri osnovne funkcije,
može biti poželjno da budemo predstavljeni odvojeno u zakonodavnoj
skupštini u svakoj od te tri funkcije. Na drugoj strani, posebno zastu-
panje potrošača ne mora biti stvarno potrebno. Interesi potrošača
dovoljno su blizu interesa građana, pa proizlazi da je zajedničko
zastupanje dovoljno. Osim toga, imamo drugu instituciju da vodi brigu
o interesima potrošača (vidi točku 5 dolje).

Možemo lučiti dvije različite kategorije interesa: teritorijalne i
funkcionalne, ili interese kvalitete života i proizvodne interese. Ovi
potonji korenspondiraju zastupanju proizvođača, a prvi zastupanju
potrošača (i građana). Stoga će skupština društvene zajednice (the

Commonwealth Assembly) biti sastavljena od najmanje dva doma,
doma građana i doma proizvođača.³¹ Članovi doma građana predstavl-
ljat će njihove regije, a članovi doma proizvođača svoje grane pro-
izvodnje. Svaki dom će odlučivati nezavisno na području svoje speci-
jalizacije. Što se tiče odluka o pitanjima od zajedničkog interesa (na
primjer, godišnji budžet, razvojni plan, izbor vlade, itd.) oba doma će
sudjelovati i odlučivati većinom glasova svakog. Konačno, većinom
glasova svaki dom može proglasiti bilo koje pitanje zajedničkim in-
teresom.

Budući da svaki dom predstavlja samo parcijalne interese, nekome
se može učiniti poželjnim da se ustanovi treći dom koji bi se bavio
zajedničkim nacionalnim interesima. Međutim, to je nepotrebno jer
će zajednički interesi biti zaštićeni međudjelovanjem dvaju domova.
Za slučajeve u kojima se dva doma ne slažu, mora se osnovati poseban
postupak arbitraže.

Problem se, međutim, pojavljuje ako se sastavne regionalne jedinice
uveliko razlikuju u veličini i ako etnički i ekonomski variraju. Načelo
zaštite interesa manjine zahtijeva da svaka regija ima istu moć odlu-
čivanja — tj. isti broj predstavnika. Interesi zajednice, na drugoj strani,
mogu se ponekad kositi s regionalnim interesima određenim na taj
način. Dosljedno tome, mogu biti potrebni senat i dom predstavnika.
Međutim, zamršenosti američkog i ostalih sistema s dvostrukim domo-
vima stvarno nisu potrebne. Pod specificiranim uvjetima, većina
predstavnika regije može proglasiti neko pitanje »regionalnim pita-
njem« ili »pitanjem manjine«, i tada se odluka može donijeti samo
meduregionalnim konsenzusom. Neka se pitanja mogu unaprijed defi-
nirati kao regionalna pitanja; na primjer, razvojni planovi. Ako se
prihvati takav pristup, regionalna predstavnička tijela u skupštini
mogu ostati nejednaka jer pod tim okolnostima predstavnici ne gla-
saju kao pojedinci, nego kao članovi njihove regionalne delegacije, a
svaka regija ima samo jednu delegaciju.

Skupština društvene zajednice donosi osnovne političke odluke za
cijelu zemlju. To se najprije odražava u zakonodavstvu, ali također i
u općem političkom vodstvu, harmonizaciji sukobljenih lokalnih
interesa i mobilizaciji nacionalnih resursa. Skupština kontrolira isprav-
nost djelovanja vlade. Ona imenuje različite nacionalne funkcionare
i izabire izvršno vijeće.

Moglo bi se činiti da zagovaram doktrinu jedinstva vlasti; to se
mora razlikovati od podjele vlasti, ne od razdvajanja vlasti, koje ja tre-
tiram kao razdvajanje funkcija. U hijerarhiji vlasti, skupština je vrhov-
ni vladar. Međutim, postoji jedno ograničenje: zakoni moraju biti
ustavni. To ograničenje odražava postulat da su osnovni nosioci vlasti
svi građani koji, kao političko tijelo, prihvaćaju vrhovni zakon zemlje.

2. *Izvršna vlast.* Skupština ima različite specijalizirane odbore, što
olakšavaju njen zakonodavni i politički rad. Najvažniji odbor je izvrš-
no vijeće koje zamjenjuje prijašnju vladu. Izvršno vijeće odgovorno je
za postizavanje političkih ciljeva o kojima je odlučila skupština. Od
vijeća se naravno očekuje da predloži vlastiti program i da ima
udjela u pokretanju donošenja zakona. Nakon savjetovanja u skupštini,
program ili određeni prijedlog se ili prihvaća (po mogućnosti s amand-
manima) ili odbija. Ako se prihvati, ostvarivanje programa postaje

politička obaveza za izvršno vijeće. Propust da udovolje skupštinskim odlukama može voditi k izglasavanju povjerenja i, ako je rezultat negativan, raspuštanju vijeća.

Predsjednik vijeća djeluje kao predsjednik vlade.

Prerogativi predsjednika i pravila o funkcioniranju vijeća zavise umnogome o nacionalnom temperamentu i tradicijama. Vijeće se može izabrati na određeno razdoblje i bez opoziva: njegovi članovi mogu biti ponovo birani ako žele dalje služiti, a položaj predsjednika može biti podložan rotaciji na godišnjoj osnovi — što je sve karakteristično za Bundesrat u suvremenoj Švicarskoj. Ili, opstanak vijeća može biti ovisan o izglasavanju povjerenja: njegovim članovima može se zabraniti da budu izabrani više od dva puta uzastopno: i predsjednik može biti biran odvojeno i biti znatno više od *primus inter pares!* Općenito, stroga odgovornost skupštini i zajedničko, prije nego individualno, donošenje odluka, predstavljaju obilježja koja su više u skladu sa socijalističkom sredinom.

3. *Državna uprava.* Javnu upravu provode državni službenici koji su prije stručnjaci (profesionalci) nego političari. Predstojnici različitih ogranaka državne službe su stalni sekretari u izvršnom vijeću. Državni službenici ne podliježu ponovnom izboru i ne mogu biti otpušteni dok se ne proglase krivim za grubu zloupotrebu ili kriminalne aktivnosti. Funkcija državne službe je primjena zakona i u tom poslu se treba uživati puna profesionalna nezavisnost. Druga važna funkcija državne službe je provođenje odluka izvršnog vijeća.

Očito je da se odnosi između triju ogranaka trebaju organizirati tako da skupština ima putpunu političku kontrolu, vijeće punu operativnu inicijativu i da državna služba funkcionira uz visoki stupanj profesionalne kompetentnosti i nezavisnosti. Vijeće je veza između zakonodavstva i državne uprave. Vijeće i skupština su, kao politička tijela, motivirani političkim razlozima. Državna služba je vođena profesionalnom etikom. Takav sistem treba sposobne pojedince; on ne treba profesionalne političare ili tradicionalne političke lidere, a najmanje od sveg karizmatičke lidere. Također je važno napomenuti da je ono što želimo postići decentralizacija moći, a ne redukcija moći. Zapravo, socijalističko društvo je životno zainteresirano za povećanje ukupne moći,³² jer rješavanje problema zahtijeva dostatnu moć. Zbog toga se ogranci specijaliziraju u različitim područjima djelovanja i imaju punu inicijativu (povezanu s punom odgovornošću).

4. *Pravosuđe.* Suci dijele pravdu. Kao posljedica, nepravde se uklanjaju ili/i prekršitelji se kažnjavaju. Postoje četiri kategorije prekršitelja: građani (pojedinačno ili udruženi), državni aparat, tijela samouprave i samoupravljačka tijela. Shodno tome, postoje najmanje četiri vrste sudova. Originalni sudovi bili su ustanovljeni za zaštitu zakonitosti od prekršaja građana (civilnih i kriminalističkih). *Administrativni sudovi* koji se bave prestupima državnih službenika postoje tek odnedavno. Oni su se prvi put pojavili nakon francuske revolucije (vođeni od Conseil d'état u 1799. godini) ali je prošlo neko vrijeme prije nego su administrativni sudovi priznati kao odvojeni pravni ogranak. U anglo-saksonskim zemljama to se dogodilo tek u dvadesetom stoljeću. Administrativni zakon bio je razvijen da utemelji zakonska ograničenja administrativnoj slobodi odlučivanja. Njegovo glavno na-

čelo je da ni jedna administrativna mjera, koja uvodi opterećenja na građane, ne može biti poduzeta bez zakonskog odobrenja.³³

Sami zakonodavci mogu počinuti prekršaj kada ne uvažavaju pravila osnovnog zakona, ustava. U svrhu sprečavanja toga, sudovi imaju pravo i dužnost da pokrenu sudbenu reviziju zakonodavstva, tj. da odluče da li je zakon zakonodavstva ili postupak izvršne vlasti osnovan na ustavu. Tu funkciju obično obavlja specijalni sud zvan *ustavni sud*.³⁴ Taj sud također presuđuje u sukobima između organa države, uključujući federalne i državne vlade. Konačno, statuti i pravilnici samoupravne radne organizacije — drugim riječima, njihovi autonomni normativni akti — uzrokuju pojavu posebnog autonomnog prava. Ako samoupravni mehanizam ne uspije izgladiti sukob unutar radne organizacije, stvar se predaje specijalnom sudu, koji se u jugoslavenskom ustavu iz 1974. godine — kad je prvi put ustanovljen — naziva *sud udruženog rada*.³⁵ Nazivi i stvarna organizacija različitih sudova očito će varirati od zemlje do zemlje. Za našu svrhu je važno utvrditi četiri različite funkcije pravosuđa. Postoje i drugi specijalizirani sudovi, kao što su vojni, ekonomski ili arbitražni sudovi, itd., ali oni idu u jednu od tih četiriju funkcionalnih kategorija.

Da bi dijelili pravdu, suci moraju biti nepristrani. Da bi bili nepristrani, oni moraju biti nezavisni. Kako bi se zaštitila njihova nezavisnost, njihov izbor mora biti oslobođen političkog utjecaja. Kandidati za pravosudni posao, napomenuo je Laski, nikako ne mogu biračima predložiti neki svoj specijalni program.³⁶ Potreban utjecaj javnog mnijenja dobiva se kroz porotu. Općenitije, nezavisnost podrazumijeva da sudac ne smije snositi posljedice zbog svojih stavova. Suci ne mogu biti izabrani na političkoj osnovi, nego se mogu imenovati na osnovi odlika. Posao postavljanja obavlja odbor za regrutiranje kadrova o kojem ćemo govoriti poslije. Postoji nekoliko izuzetaka. Javno tužilaštvo i ustavni sud bar su dijelom politički organi. Kandidate za te poslove trebaju birati odgovarajuće skupštine. Isto se može primijeniti na članove vrhovnog ili apelacijskog suda.

Privatno proizvodno vlasništvo i birokratska vlast — dva izuzetno važna izvora sukoba u kapitalističkim i etatičkim društvima — bit će eliminirani u socijalizmu. To ipak ne znači da će sukobi nestati ili da će ih biti manje. Što je društvo razvijenije, razne funkcije su različite i kompleksnije su odnosi između članova društva. Ti odnosi reguliraju se pravilima, a tumačenje pravila zahtijeva određene pravne kvalifikacije. Stoga ne postoji opasnost da će pravna struka izumrijeti. Međutim, ako je pravni savjet nužan kao što je, na primjer, medicinska pomoć — zašto ne bi odvjetništvo bilo socijalizirano kao što je i medicina? To je bila ideja Harolda Laskog — do sada nigdje u svijetu potpuno provedena — kad je predložio da se *ured za pravno savjetovanje* pripoji lokalnoj vlasti kojoj sud služi. Ured može imati odjel za davanje savjeta (gdje bi obični građanin³⁷ kojem je učinjena šteta »mogao doći... na isti način kao što bogati čovjek ide svom privatnom advokatu«),³⁸ odjel za razmatranje (koji bi se bavio uvredama časti, klevetama i svađama) i odjel za pripremanje slučajeva za sudove.

5. *Kontrola.* Rudimentarna kontrola postoji isto tako u predsocijalističkim društvima. Već je istaknuto da međuzavisnost podsistema uključuje kontrolu. Primjenom sudbene revizije donošenja zakona,

sudovi kontroliraju zakonodavce. Zakonodavci kontroliraju izvršnu vlast, a ovi opet kontroliraju državnu upravu. Ured javnog tužioca je organ kontrole.³⁹ Izuzetno važan pokretač kontrole je javno mnijenje. Osnovni preduvjet za istinsko javno mnijenje je dostupnost adekvatnih informacija, što ćemo poslije razmatrati.

Osim gore navedenih izvora kontrole, postoje najmanje dvije institucije specijalizirane za društvenu kontrolu: jedna u financijskim stvarima, a druga za sve ostalo. Prva je služba društvenog knjigovodstva koja kontrolira financijske transakcije radnih organizacija i državnih organa (vidi poglavlje 13). Druga institucija je društveni pravobranilac građanskih prava.

Primitivnu verziju društvenog pravobranioca građanskih prava možemo naći u parlamentarnim komisijama za žalbe. Te komisije primaju pritužbe od građana, šalju te pritužbe određenom nadležstvu i nalažu im da poduzmu odgovarajuće akcije. Rezultati nisu vrlo ohrabrujući. Osim toga, situacija u kojoj građani traže milost koja može i ne mora biti dana, drastični je izraz otuđene državne moći. Također, zašto čekati na pritužbe? Zašto ne organizirati energičnu i aktivnu kontrolu? U tom smislu, stvarni moderni prethodnik društvenog pravobranioca građanskih prava proslavljeni je švedski ombudsman.⁴⁰ Iako je već u 1680. godini kancelar kralja postao prvi ombudsman, ured ombudsmana u modernom smislu nije ustanovljen sve do Ustava iz 1809. godine. *Justitieombudsman*, kako je bio nazvan, nadgledao je sudove i agencije državne uprave i, kao takav služio je kao instrument parlamentarne kontrole nad aktivnostima vlade.⁴¹

Prvi svjetski rat prouzročio je antimilitarističke osjećaje u Švedskoj pa je parlament uspostavio *militeombudsman* 1915. godine da bi spriječio širenje nepovjerenja u vojnu upravu. *Militeombudsman* se bavio prekomjernim ograničenjima slobode, neopravdanim hapšenjima i pogrešnim zatvaranjima. Institucija ombudsmana postupno se prenijela na cijelu Skandinaviju, a poslije, nakon drugog svjetskog rata i na Novi Zeland, Velika Britanija, Zapadnu Njemačku i neke druge zemlje. Uz civilne i vojne ombudsmane, osnovani su i ombudsmani za provođenje zakona o restriktivnoj trgovinskoj praksi: za zaštitu potrošača protiv lažnog reklamiranja, nepoželjnih marketinških postupaka, nepravilnih ugovornih uvjeta, itd; i za osiguranje istinitosti štampe. Jugoslavenski ustav iz 1974. godine ustanovio je nešto što može biti nazvano ombudsman za samoupravljanje (*društveni pravobranilac samoupravljanja*).

Do sada je funkcioniranje ombudsmana povijesno provjereno, pa ga tako možemo uvesti i u naš sistem društvenog pravobranilaštva građanskih prava jer je to ono što on stvarno predstavlja. Društveni pravobranilac građanskih prava bavi se pravnom sigurnošću u procesu državne uprave. To podrazumijeva pitanja kao: Da li osoba, koja se našla u situaciji da bude optužena, ima mogućnost da opovrgne dokaze protiv sebe? Jesu li odluke administrativnih agencija temeljene na dovoljno dokaza? Je li javni i privatni interes objektivno izbalansiran? Je li slučaj bio odgađan? Jesu li odluke bile pod nepravilnim utjecajem?⁴² Građani se žale ombudsmanu uglavnom zbog uvjeta zapošljavanja, plaća, mirovina i odbijanja nadležnih da odobre licence, dozvole ili koncesije. Često se pritužbe ulažu protiv tužilaštva zbog propusta

u podnošenju tužbi protiv prijestupnika, zbog nezadovoljavajuće policijske istrage, ili ponekad zbog policijske okrutnosti. U Norveškoj zatvorenici ulažu mnogo pritužbi.⁴³ Danski ombudsman se bavi ovim kategorijama slučajeva: (1) kvalifikacija činovnika u procesu donošenja odluka; (2) pristranost činovnika; (3) netočni ili nepotpuni podaci koji uzrokuju štetu žaliocu; (4) propust činovnika da specificira razlog za odluku; (5) nepotrebno odgađanje u administrativnom procesu; (6) proizvoljan, nelogičan ili kapriciozan postupak; (7) grubosti ili drugi necivilizirani načini ponašanja službene osobe; (8) namjerni nemar činovnika; (9) drugi nezakoniti postupci u službi.⁴⁴ Mogu se navesti i druga područja koja bi trebala biti pod pažnjom pravobranioca, kao: gubitak vremena zbog redova i neorganiziranosti u vladinim uredima; propusti kod pružanja javnih usluga (vladinih ili nevladinih) da se priznaju obaveze prema potrošačima; ekološka šteta; slaba kvaliteta potrošnih dobara, itd. Jugoslavenski društveni pravobranilac za samoupravljanje štiti društveno vlasništvo i samoupravna prava radnika u organizacijama udruženog rada.

Društveni pravobranilac građanskih prava ne skuplja informacije za svoje djelovanje samo od onih koji ulažu pritužbe nego i od štampe i ostalih izvještaja javnog informiranja, te iz inspekcijskih poduhvata koje poduzima na vlastitu inicijativu. On ima pristup svim službama i svim dokumentima, uključujući interne zapisnike. On može saslušavati ili prisustvovati sastancima svih nadležstava pod njegovim nadzorom. On ipak nije zamjena za internu i sudsku kontrolu i za administrativni apelacijski sistem, nego je prije njihova dopuna. Građani su upućeni da prvo provedu stvari regularnim kanalima i jedino ako to ne uspije pravobranilac stupa u akciju. Glavni predmet njegovog bavljenja je široko područje između stroge zakonitosti i oštrih prekršaja ili kriminala. Ne može sve biti regulirano zakonom. U stvari, relativno malo pitanja može, ako sistem treba normalno funkcionirati. Stoga ima puno prostora za administrativnu zloupotrebu, nemarnost, nerazboritost, nepažljivost, nerazumijevanje, nedostatak kompetentnosti i tvrdoglavo ponašanje. Prema tome, većina pravobraniočevih akcija sastojat će se od toga da: (1) obavijesti odgovarajuće nadležstvo ili samoupravno tijelo o problemu i zahtijeva da se on riješi i (2) da upozori prekršitelja i uputi ga kako da se ponaša. Pravobranilac sam ne može kazniti krivca, ali može (3) narediti pokretanje disciplinskog postupka protiv prekršitelja ili (4) u ozbiljnijim slučajevima, tužiti ili narediti javnom tužiocu da iznese slučaj pred sud. Obične grane prava odnose se na obične sudove, administrativni prekršaji na administrativne sudove (tribunale), ocjenjivanje ustava na ustavne sudove, a prekršaji protiv društvenog vlasništva i samoupravljanja na sudove udruženog rada. Pravobranilac za samoupravljanje može (5) privremeno zaustaviti primjenu akata radne organizacije i političke izvršne vlasti, ako bi to oštetilo društveno vlasništvo ili samoupravna prava. Konačno, pravobranilac može (6) pokretati donošenje zakona u skupštini.

Da bi temeljito obavljao dužnost, društveni pravobranilac građanskih prava mora biti nezavisan i pristupačan. Njegov posao je bez sumnje politički posao. Zato će njega birati skupština ili će biti izabran općim glasanjem cijele zajednice, čijim interesima on ima služiti. Njegov

mandat u toku kojega on ne može biti smijenjen, fiksiran je na relativno dugo razdoblje, recimo osam godina. Društvena pravobranilaštva, kao tijela, predstavljaju društveni nadzorni savjet, peti ogranak samouprave.⁴⁵

Prije no što produžimo, skrenimo pažnju na novi fenomen koji se uvelike previda — korporativni subjekt. To će staviti ulogu društvenog pravobranioca u općenitiju perspektivu. Zašto su se administrativni tribunali i obični sudovi pokazali kao nedovoljna obrana građanskih prava i slobode? Zato što su vladine agencije i privredna poduzeća korporativni subjekti i, kao takvi, su neusporedivo moćniji od individualnih građana. Do otprilike petnaestog stoljeća, jedine korporacije koje su postojale — takve kao vlastelinstvo, ceh i selo — potpuno su obuhvaćale svoje članove i imale potpunu vlast i odgovornost nad njima. Osim toga, oni su bili ugrađeni u feudalnu hijerarhijsku strukturu podređenosti i nadređenosti. Razvoj kapitalizma postupno je uništavao feudalne veze, oslobađao pojedince i stvarao korporacije sposobne da se slobodno angažiraju u akcijama. Umjesto da sadrže osobe novi korporativni subjekti sadržavali su resurse svojih članova ili vlasnika (poduzeća) ili položaje svojih korisnika (birokracije). Taj razvoj je vodio prema pravnoj inovaciji: kreaciji pravne osobe analogno fizičkoj osobi. Ta je pravna fikcija postala izvor nevolja zato što su dvije »osobe« bile vrlo različite. James Coleman je istakao da »zbog toga što su prosječna veličina i resursi pravne osobe pema onima fizičke osobe stalno rasli, zakon je bio prespor u priznavanju razlika u moći između korporacija i fizičkih osoba. Stoga, simetrična alokacija prava među korporacijama i osobama može u praksi voditi asimetričnom ostvarivanju interesa.«⁴⁶ U usporedbi s pojedincima, korporativni subjekti imaju kontrolu nad enormno većim resursima, neusporedivo su bolje obaviješteni i nemaju osjećaja. Iz tih razloga, »slobodan« ugovor između dvije pravno simetrične osobe, kao što su radnik i poduzeće, obična je prijevara. Jedan od prvih pokušaja uklanjanja razlika u moći, koje su bile uključene u slobodan ugovor, bilo je kreiranje sindikata. Rezultirajuća razlika u moći mogla se, također, kompenzirati, bar djelomično, od ureda za pravno savjetovanje i aktivnostima društvenog pravobranioca. Taj potonji se originalno bavio samo aktivnostima vladinih agencija. Postalo je, ipak, neophodno da njegova kontrola obuhvati i aktivnosti korporativnih subjekata cijelog društva.

6. *Regrutiranje kadrova.* Da bi vladao, politički režim treba pouzdane ljude na ključnim položajima — totalitarni režimi proširuju taj zahtjev na sve položaje — političke i administrativne hijerarhije. Zbog toga, vodstvo država i političkih partija ljubomorno čuva pravo imenovanja svojih vlastitih sljedbenika na političke i administrativne položaje. Ovakvo stanje stvari mijenja se u socijalizmu. Socijalistički politički sistemi ne bave se upravom nego samoupravom. Oni ne trebaju lidere⁴⁷ nego kolektivna tijela za donošenje odluka, podložna rotaciji i opozivu u svako vrijeme. Eliminiranje klasnih sukoba i obrazovna i ekonomska homogenizacija stanovništva omogućuju utemeljenje regrutiranja kadrova po određenim objektivnim kriterijima.

Već sam spomenuo da su stara Kina i moderna Engleska otišle vrlo daleko u zapošljavanju pojedinaca u svoje javne službe bira-

njem na temelju stručnosti u otvorenoj konkurenciji. Očito da socijalistička zemlja može učiniti bar isto to, a nadajmo se i bolje. Odbori za regrutiranje kadrova ustanovit će se na različitim razinama samoupravljanja i odabirat će kandidate za slobodne položaje u administrativnim agencijama i sudovima. Članovi odbora izabirat će odnosne skupštine na određeno razdoblje i oni neće podlijevati opozivu.

Socijalizam eliminira klasne sukobe, ali ne sve; klasne interese, ali ne raznovrsnost interesa. Sukobe treba rješavati, a raznolike interese uskladiti; to zahtijeva političko donošenje odluka i političari to izvršavaju. Kad je riječ o sukobljavanju interesa, razglašeno objektivnim kriterijima. Političari se ne mogu odabirati kao administratori, oni se moraju birati. Taj problem ćemo potpuno razmotriti u sljedećem poglavlju. Izbor znači da ukupno stanovništvo postaje odbor za regrutiranje kadrova. Pa ipak, izbori se moraju kontrolirati i voditi, a to je legalan posao za naš odbor za regrutiranje kadrova.

IV. *Teritorijalna decentralizacija: dekoncentracija vlasti*

Postoje četiri razine teritorijalne samouprave koje odgovaraju opadajućem stupnju intenziteta emocionalne pripadnosti ili ukorijenjenosti. Osoba razvija svoje korijene na mjestu gdje je rođena i/ili odgojena. To je lokalna razina. Osoba je također član etničke skupine koja obitava u određenoj regiji. Ako regija nije prevelika ili etnička skupina premala, to dvoje se podudara. Potom je osoba građanin nacionalne države. Konačno, četvrta razina je razina svjetske zajednice.

To četvorostruko državljanstvo ostaje valjano čak ako ljudi napuštaju mjesta gdje su rođeni i regije gdje žive njihove etničke skupine. Četiri razine lojalnosti omogućavaju četvorostepenu decentralizaciju državnih aktivnosti. Ako izostavimo svjetsku razinu — budući da se o međunarodnim odnosima ne govori u ovoj studiji — možemo odrediti tri oblika državne organizacije koji odgovaraju trima preostalim stupnjevima ili razinama. Ja ću ih nazvati općina, republika (ili regija) i federacija (ili društvena zajednica). Kao u Švicarskoj, građani imaju (bar simbolički) tri državljanstva: općine gdje su rođeni, (etničke) republike i nacionalno državljanstvo.

Decentralizacija podrazumijeva da se, u načelu, odluke donose na najnižoj mogućoj razini i podižu se na sljedeću višu razinu samo ako znatno utječu na širu zajednicu. To znači da u definiranju aktivnosti i odgovornosti moramo početi od najviše razine jer sve što nije eksplicitno pripisano višoj razini, podrazumijeva se da pripada nižim razinama.

Svaka razina vlade ima zakonodavnu i izvršnu autonomiju. Federalni ustav, koji predstavlja društveni ugovor, određuje područje kompetencije federalne vlade. Sve što je ispušteno ide u nadležnost republike, koja donosi zakone ili nezavisno ili unutar okvira federalnih zakona. Funkcija republičkog ustava u odnosu prema lokalnoj vladi je slična. Izvršna vlast nije vertikalno integrirana — osim, možda, u vojnim pitanjima — a izvršna vijeća su odgovorna samo odgovarajućim skupštinama.

Federacija se bavi obranom i vanjskim odnosima — drugim riječima, odnosima između nacionalne zajednice i svijeta. Također se bavi pitanjima unutrašnje koordinacije. Njena skupština donosi sistemske zakone i odlučuje o sveobuhvatnim mjerama ekonomske politike. Organizacijska struktura federacije dana je na skici 5.⁴⁸

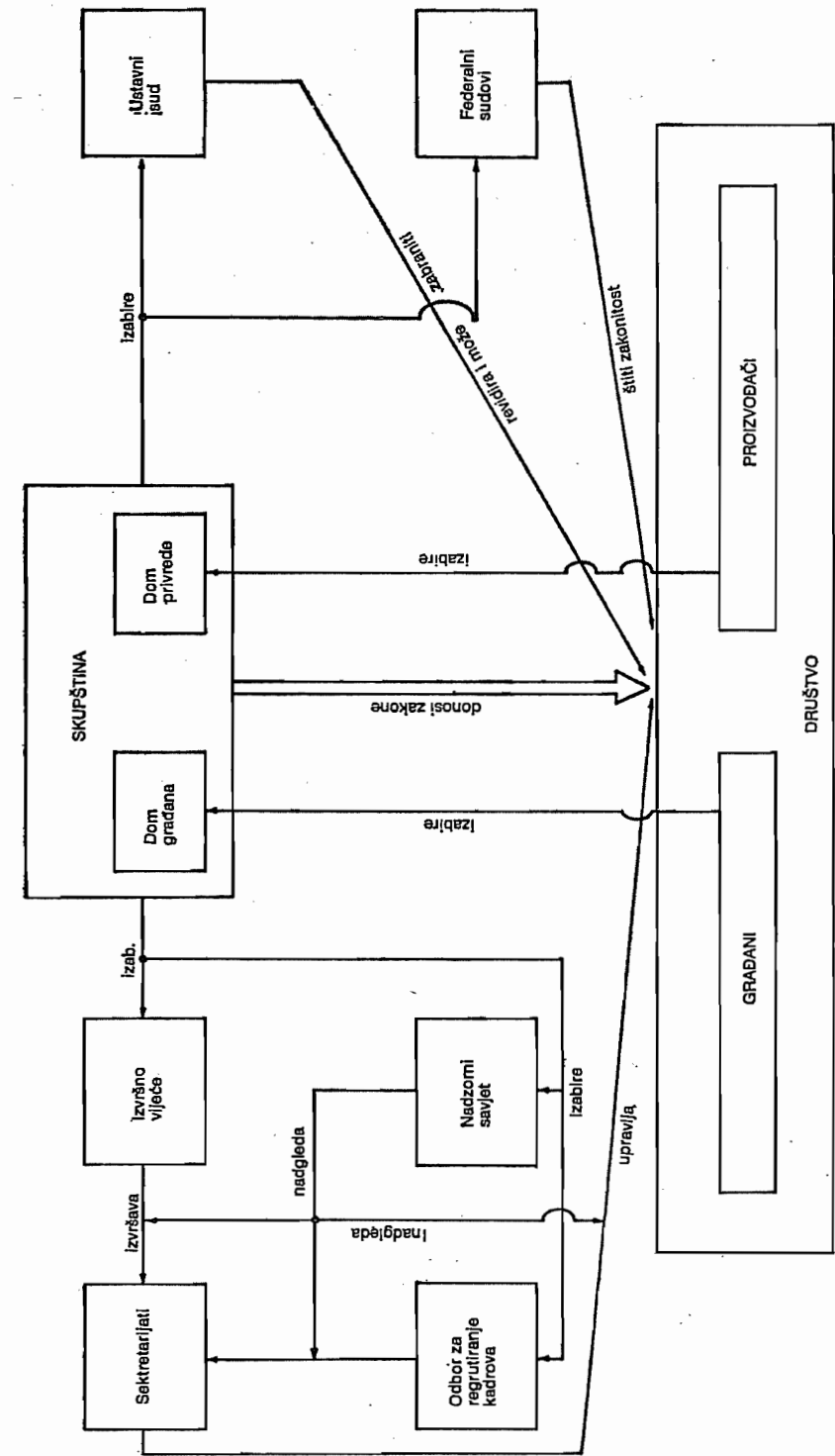
Slika samu sebe objašnjava i treba samo nekoliko riječi za pojašnjenje. Dom proizvođača je reduciran na dom privrede jer samo privreda treba stalno upravljanje na federalnoj razini. Obrazovanje, kulturni problemi i zdravstvo mogu se rješavati na republičkoj razini. Što se tiče općih problema radnih organizacija, ono što se primjenjuje na privredna poduzeća primjenjuje se isto tako i na radne organizacije. Zbog toga je dom privrede potpuno kvalificiran da donosi sistemske zakone koji općenito reguliraju aktivnosti radnih organizacija.

Što se tiče pravosuđa, nema stvarne potrebe da federalni sudovi budu hijerarhijski superiorniji od republičkih sudova, osim u slučaju koji će biti spomenut malo poslije. Zbog toga, oni ne služe kao apelacijski sudovi i presuđuju samo u slučajevima koji se odnose na federalne aktivnosti. Slično tome, nema potrebe za bilo kakvom hijerarhijskom podređenošću u odnosu na preostalih pet osnovnih državnih organa. Decentralizacija zahtijeva da su područja kompetentnosti federacije i republike precizno razdvojena. Spomenuti izuzetak odnosi se na ograničenu skupinu pravosudnih slučajeva čije jednoobrazno presuđivanje ima veliko značenje za osnovnu jedinstvenost pravnog sistema zemlje. Budući da federalni ustavni sud štiti osnovni zakon u zemlji, on također može poslužiti kao apelacijski sud za tu ograničenu skupinu slučajeva. Kako federacija ne dolazi u neposredni dodir s građanima, članovi nadzornog savjeta ne trebaju biti izabrani općim glasanjem. Na federalnoj razini, društveni pravobranitelji građanskih prava zapravo su parlamentarni povjerenici.

Slična skica mogla bi se izraditi za druge dvije razine samouprave, ali to stvarno nije potrebno. Bit će dostatan sumaran opis organizacije na republičkoj razini. Republika je upravo dovoljno velika da predstavlja osnovnu razinu političke suverenosti, a nije prevelika da se ne bi mogla kontrolirati. Republika ima pravo da se otcijepi od federacije i priključi drugoj društvenoj zajednici. Federacija je, u načelu, rezultat konsenzusa između republika. Republika donosi zakone koji se stvarno primjenjuju i regulira sve aktivnosti koje trebaju državnu regulativu. Republička skupština ima tri doma proizvođača: za ekonomiju, za obrazovanje (uključujući znanost i kulturu) i za zdravstvo (uključujući socijalno staranje i fizičku kulturu). Društveni pravobranitelji građana biraju se općim glasanjem i sudovi služe kao apelacijski sudovi.

Položaj općine u političkoj strukturi sličan je položaju poduzeća u ekonomskoj strukturi. Ona, u stvari, osigurava javne usluge stanovništvu. Gotovo svi kontakti između građana i države, kontakti su s općinom. To opravdava još nekoliko riječi o toj razini.

Četiri su faktora koji integriraju ljude u lokalnu zajednicu: stanovanje, radno mjesto, politička nadležnost i komunikacija (prijenos poruka, predmeta i individua, što stvara obrazac interakcija između društvenih jedinica).⁴⁹ Da bi lokalna zajednica postojala kao društveni sistem ne trebaju djelovati svi faktori. Na primjer, neke osobe mogu

Skica 5: organizacija na federalnoj razini

stanovati na jednom mjestu, a raditi drugdje. Ista osoba može potpadati pod dvije nadležnosti: kao stanovnik jednoj, a drugoj kao proizvođač. U moderna vremena, komunikacije, naravno, nisu lokalno ograničene. Ipak, za većinu ljudi veći dio vremena četiriju faktora ostaje operativan.

Lokalne zajednice prošle su kroz proces transformacije, a isti trend se još nastavlja. Slabi emocionalna pripadnost. Kao što je istakao E. Pusić,⁵⁰ interesi postaju raznolikiji, što znači da rastući broj ljudi sudjeluje u rastućem broju »interesnih krugova« (radna organizacija, zanimanje, različita društva, ideologija). Budući da mnogi od tih krugova prekoračuju lokalni teritorij, važnost lokalnih interesa i emocionalne pripadnosti lokalnoj zajednici opada. Istovremeno se povećava opseg lokalno osiguranih usluga.⁵¹ Tako se lokalna zajednica mijenja iz skupine organizacijsko-siromašnih, a emocionalno bogatih ljudi, u teritorijalno biće s rastućim brojem organiziranih javnih usluga, popraćeno opadajućim emocionalnim angažiranjem stanovništva.⁵²

Općine izvršavaju tri skupine funkcija. One uključuju: (1) *društveno-ekonomske i koordinativne* funkcije, kao što su planiranje i koordiniranje lokalnog, društvenog i ekonomskog razvoja i osiguravanje usluga za zadovoljavanje materijalnih, obrazovnih, kulturnih i ostalih potreba građana; (2) *društveno-političke i regulativne* funkcije, kao one povezane s primjenom zakona, pravnih naslova i ekološka pitanja; (3) *zaštitne i nadzorne* funkcije, kao zaštita građanskih prava i sloboda, održavanje zakona i reda i provođenje društvene kontrole.

Kao i poduzeće, i općina je prevelika za neposrednu participaciju. Stoga je ona prirodno podijeljena u mnoštvo mjesnih zajednica. Mjesna zajednica se brine o djeci, osnovnom obrazovanju i ostalim sličnim problemima važnim za svakodnevni život.

Mjesna zajednica nije vladina jedinica, kao što i ekonomska jedinica nije poduzeće: ona nema zakonodavnog tijela. Mjesna zajednica je primarna razina samouprave. Ona izabire neprofesionalni savjet i izvršni odbor da brine stalno o lokalnim interesima. Predsjednik savjeta istovremeno je predsjednik odbora i također je član općinske skupštine. Slično tome, predsjednik općinske skupštine također je član republičke skupštine. Ostali članovi tih dviju skupština biraju se odvojenim glasanjem i postaju članovi parlamentarnih komisija i odbora, uključujući odgovarajuća izvršna vijeća.

Predsjednici republičkih skupština, zajedno s predsjednikom Federalne skupštine, mogu konstituirati predsjedništvo društvene zajednice.⁵³ Predsjedništvo radi kao kolektivno vodstvo države. Jedna od njegovih mogućih funkcija je da se bavi pitanjima koja su proglašena »manjinskim pitanjima« i nisu uređena regularnim postupkom; to obuhvaća drugo značenje samozaštite regionalnih ili manjinskih interesa. Predsjedništvo ne glasa, nego odlučuje na osnovi konsenzusa. U slučaju kada se konsenzus ne može postići, ustavni sud može poslužiti kao arbitražni odbor.

X X X

Gore opisani institucionalni sistem treba pridonijeti rješavanju istog dvostrukog problema na makro razini kao što je organizacijska struktura samoupravnog poduzeća (poglavlje 8, odjeljak III) na mikro razini:

maksimum demokratičnosti praćen maksimumom efikasnosti. Prvi uključuje funkcionalnu i teritorijalnu decentralizaciju vlasti s otvorenim mogućnostima svakoj individualnoj inicijativi. Drugi zahtijeva »jaku vladu«, tj. operativnu autonomiju različitih razina izvršnih vlasti i profesionalnih državnih službi. Uz to, sistem kontrole izgrađen je tako da što je najviše moguće smanji zloupotrebu administrativne i političke moći.

Jednakost građana: Socijalistička demokracija

I. Političke partije

Već smo spomenuli da moderan politički sistem ima nekoliko komponenti. Njegova prva komponenta, država, razmatrana je u prethodnom poglavlju. Predmet ovog poglavlja je njegova druga komponenta — političke partije.

Političke partije su udruženja građana, organizirana radi osvajanja državne vlasti preko ponavljanja izbora. Ta definicija podrazumijeva tri različite institucije: (svjetovnu) državu, parlament i opće pravo glasa. Političke partije su relativno nov društveni fenomen. Kroz povijest ljudi su se udruživali u skupine koje su se borile za političku vlast. Ipak, te interesne skupine nisu bile partije. Jedna ili druga — ili možda sve — od tri spomenute institucije, morale su se još ostvariti.

Svjetovna država nije postojala u starom vijeku. Čak je i termin bio nepoznat. Rimsko pravo nije razvilo odgovarajući koncept države. *Civitas* i *res publica* označavali su zajednice koje su bile i svjetovne i religiozne. Rimsko carstvo i orijentalne monarhije »održavale su se pomoću autoriteta i zakonitosti koja je, u osnovi, bila religiozna.«¹ Termin *lo stato* došao je u upotrebu tek od vremena talijanske renesanse. Machiavelliju je pripisano uvođenje toga termina u radovima o politici. Hrvatskoj i srpskoj riječi »država« može se pratiti trag do paragrafa 39 u kodeksu srpskog cara Dušana iz četrnaestog stoljeća.

Preteča parlamenta su staleške skupštine koje su se pojavile u Evropi u četrnaestom stoljeću i kasnije (*états généraux* u Francuskoj, *cortés* u Španjolskoj, *sejm* u Poljskoj). Tri staleža koja su sudjelovala u skupštinama bila su svećenstvo, aristokracija i građanska klasa (stanovnici slobodnih gradova ili trgovišta — burgova). U Skandinaviji, gdje je feudalizam bio mnogo slabiji, slobodni seljaci su predstavljali četvrti stalež. Razvoj apsolutističkih monarhija privremeno je zaustavio aktivnosti staleških skupština. U Francuskoj, staleži se nisu sastajali od 1614. godine do 1789. godine. A kada je kralj 1789. godine bio prisiljen da pozove staleže na zasjedanje, pokazalo se da je to početak revolucije. U toku vremena, stara staleška skupština transformirala se u parlament izabran općim glasanjem (1792. godine).

U Sjedinjenim Državama, rat za nezavisnost vodio je uspostavljanju parlamenta. U Engleskoj, parlament je postojao čak i prije revolucije, ali je tek nakon nje dobio prevlast nad monarhom i izborio pravo da donosi zakone. Ovlaštenje za određivanje nasljednika monarha parlament je ustanovio 1688. godine, a 1707. godine kraljica Ana odbila

je posljednji put da potvrdi zakon. Parlamenti su se postupno uspostavili u drugim evropskim zemljama, ali je proces bio krajnje spor. Belgija je uvela parlament 1831. godine, Danska i Nizozemska 1848. godine. Švedska je zamijenila svoju stalešku skupštinu parlamentom 1866. godine.² Parlament je ustanovljen 1888. godine u Srbiji, a 1890. godine u Japanu.

Kada su parlamenti bili uspostavljeni, njihovi članovi nastojali su osnivati skupine sa sličnim političkim pogledima koji su neposredno odražavali njihove materijalne interese. Te parlamentarne grupe bile su preteča modernim političkim partijama. Prema tome, buržoaska je revolucija zajedno s parlamentima stvorila i partije. Vigovci i torijevci (Whigs and Tories) pojavili su se u Engleskoj 1679. godine. Prvi su uzeli ime škotskih protivnika monarhije: oni su bili naklonjeni porastu moći parlamenta i pridobili su podršku građanskih i trgovačkih interesa. Torijevci su dobili ime po skupini izopćenika koji su podržavali katolicizam i tradicionalnu monarhiju: oni su predstavljali službenu partiju s podrškom većine zemljoposjedničkih velikaša. Konzervativna partija je naslijedila torijevce 1824. godine, a Liberalna partija vigovce 1832. godine. Te dvije partije sačuvale su kontinuitet svojih političkih orijentacija i ostale su politički aktivne do danas.

Drugi povijesni par političkih partija koje su preživjele do naših dana bile su rezultat američke revolucije. To su bili republikanci (poslije nazvani demokrati), koji su držali da moć federalne vlade treba biti strogo ograničena, i njihovi oponenti, federalisti. Nekoliko godina poslije nastao je treći par političkih partija koje su proizašle iz francuske revolucije. Jakubinci koji su se sastajali u Samostanu svetog Jakoba, predstavljali su radikalnu srednju klasu. Žirondinci, imenovani po regiji Gironde u južnoj Francuskoj, okupljali su kao članove i pristaše, bogate pojedince. U Japanu, nekoliko godina nakon revolucije, pojavila su se prva politička društva, boreći se za ustav, predstavničke institucije i osobnu slobodu. Nekoliko godina nakon toga, 1881—82. godine, oni su stvorili prve tri japanske političke partije.

U Francuskoj je nakon revolucije uslijedila restauracija. U Engleskoj je, kao prvo, revolucija bila polagana. Stoga je u prvoj polovici devetnaestog stoljeća parlamentarna demokracija bila relativno razvijena jedino u Sjedinjenim Državama. Na kraju osamnaestog stoljeća samo je 250.000 građana biralo predstavnike u engleski Donji dom. U prvoj polovici devetnaestog stoljeća, Francuska je imala 200.000 glasača od 30 milijuna stanovnika.³ Takvo restriktivno izborno pravo nije postavljalo velike probleme pred izbornu organizaciju. Birački odbori, ako su uopće bili osnovani, obično su se nakon izbora raspuštali. Lokalni uglednici zadržavali su kontrolu nad osnivanjem odbora, bez obzira na to što su radili u parlamentu. Istaknuti članovi viših klasa poznavali su jedan drugog i nisu trebali posebne programe ili organizacije za obranu svojih klasnih interesa. Međutim, u Americi je bilo drugačije. Tamo su birački odbori trebali izabrati kandidate i agitirati među biračima, i to je trebalo stalno raditi. Osim toga, sistem, po kojem mjesta u upravi dobivaju članovi stranke koje je pobijedila na izborima (spoils system) konsolidirao je strukturu biračkih odbora. Kada birački odbori postanu stalni, udruženi na nacionalnoj razini i kada

uspostave veze s parlamentarnim grupama, nastaju osamostaljene političke partije.

U Evropi, radnici su se organizirali u sindikate i legalne ili polulegalne političke skupine te su vršili pritisak na više klase, prisiljavajući ih da ukinu, jedno po jedno, ograničenja izbornih prava. Proces je opisan u poglavlju 1, odjeljak I. S proširenim izbornim pravima, ovdje (u Evropi) također su postali potrebni stalni birački odbori kao instrumenti podrške i agitacije. Na drugoj strani, radničke klase uskoro su otkrile da je jedino oružje s kojim se mogu boriti protiv onih koji imaju kontrolu države i bogatstva, efikasna politička organizacija. U drugoj polovici devetnaestog stoljeća, dvije njemačke socialdemokratske partije, koje su se uskoro ujedinile, stvorile su obrazac socialdemokratskih partija prihvaćen u cijelome svijetu. Tako je rođena politička partija masa.

Jedna preostala veza u političkoj evoluciji još se mora spomenuti: komunistička partija. Ako vladajuća klasa nije voljna činiti ustupke, postupna društvena evolucija je onemogućena i politička se opozicija može organizirati jedino u obliku tajne partije. To se događalo u carskoj Rusiji. Da bi opstala, tajnoj partiji potrebna je stroga centralizacija, kruta hijerarhija i autoritativno vodstvo. Tako su boljševici organizirali svoju partiju i uspjeli osvojiti političku vlast. Nova revolucija stvorila je novi tip partije, Komunističku partiju. Uspjeh boljševika, koji je koincidirao sa sramotnim ponašanjem dijela socialdemokratskih partija u toku prvog svjetskog rata, dao je impuls osnivanju komunističkih partija u cijelom svijetu i osnivanju Komunističke internacionale. Komunističke partije organiziraju se na načelu demokratskog centralizma koji, u svojoj političkoj primjeni, znači da su niža tijela strogo podređena višim tijelima; da je manjina podređena većini, ali uvijek samo na danoj razini hijerarhijske strukture; i da se izbori sastoje od ratifikacije kandidata koje su izabrali viši organi. Osnovno ideološko načelo je ono Rousseauovo: jedino u potpunoj pokornosti zajednici svi će biti slobodni. To načelo je nešto modificirano etatističkim dodatkom: volju zajednice određuje partija, koja je, budući da poznaje zakone povijesti, jedina pozvana da vodi radni narod u bolju budućnost.⁴

Jednom kad partije postoje, politički sistem može uključivati nekoliko partija koje se bore za vlast, ili dvije partije, odnosno samo jednu. Može postojati otvorena i organizirana opozicija, ili je ne mora uopće biti: stvarano natjecanje za vlast, ili ga uopće nema. Različiti odnosi prikazani su u tabeli 11.

Iskustvo pokazuje da višepartijski sistemi koji uključuju koaliciju vlada tendiraju k nestabilnosti: dvopartijski i jednopartijski sistemi, stabilnosti. Objašnjenje se može naći u dinamici partijske borbe. Kako bi se privukli glasači u višepartijskom sistemu, svaka partija uveličava svoje različitosti u odnosu na najbliže takmace. Svaka partija tendira k obraćanju određenoj skupini, javlja se etnička i religiozna netrpeljivost i nacija se podijeli. U dvopartijskom sistemu, partije izbjegavaju kontroverzne ekstreme, mobiliziraju različite društvene skupine i ističu zajednički temelj da bi apelirale na presudne birače u sredini političkog spektra. Strogo govoreći, to je tako kad je distribucija mišljenja unimodalna. Ako je društvo strogo polarizirano, što znači da je distribu-

KLASIFIKACIJA PARTIJSKIH SISTEMA ⁵				
Monocentizam ili policentizam	Policentizam partijskog sistema		Monocentizam	
Broj kandidata po skupu birača	Nekoliko		Jedan	
Postojanje ili nepostojanje institucionalizirane opozicije	Politička opozicija		Nema političke opozicije	
Stvarna konkurencija za vlast	Stvarna konkurencija za vlast		Nema konkurencije za vlast	
Partijski sastav vladajuće većine	Značajna koalicija	Koalicija nije potrebna, vlade temeljene na većini jedne partije		
Partijski sistemi	Višepartijski sistem A	Dvopartijski sistem B	Sistem dominantne partije C	Jednopartijski sistem D E
Primjeri: A — Neke romanske zemlje, Švicarska, Nizozemska B — Neke anglo-saksonske zemlje, Austrija, Zapadna Njemačka C — Meksiko, Indija (prije), Švedska (tokom 44 godine) D — Tanzanija E — Etatističke i zemlje u razvoju				

cija mišljenja bimodalna, dvopartijski sistem može konflikt još pogoršati. U jednopartijskom sistemu partija tvrdi da predstavlja opće društvene interese. Jedna partija može ipak biti dosta demokratska ako tolerira otvorenu raspravu i ako za svako mjesto u upravi konkurira nekoliko kandidata. Na kraju, osim u jednopartijskom sistemu, nezavisni kandidati nisu formalno spriječeni u natjecanju. Ali, u stvarnosti prohibitivni trošak financiranja izborne kampanje čini tu mogućnost rjeđom.⁶ Malo su važne osobne kvalitete kandidata⁷; partijska selekcija je odlučujuća. Čak i to nije dovoljno korektan opis političke stvarnosti; zapravo igru vodi partijsko vodstvo.⁸

Gore opisana politička struktura jako je slična ekonomskoj strukturi. U ekonomskim terminima, mi bismo govorili o oligopolu, duopolu i monopolu, i prilično elementarna analiza bi pokazala da je prvi sistem nestabilan, a posljednji stabilan, ali nepoželjan. Četvrta teoretska mogućnost — savršena konkurencija mnogo prodavača i kupaca i politički sistem bez partija kao posrednika — povijesno je dokazana kao nemoguća.

Pa ipak je to upravo takav ekonomski i politički sistem koj su imali na umu buržoaski ideološki praoci — Jean Jacques Rousseau, Adam Smith i sastavljači američkog ustava. Partije, slično kartelima — da ne govorimo o monopolima — ograničuju slobodan izbor i uzrokuju neefikasnost. Utemeljitelji nisu nikada mislili na partije, niti su im dodjeljivali bilo koje mjesto u demokratskom sistemu (iako iz različitih razloga). Prvi ustavi ne spominju partije. Interesne skupine ili partije povećavaju izgleda da će neki posebni interesi prevladati prije nego opća volja. Čuvstvo o tome bilo je tako jako da je još i u vrijeme prvog svjetskog rata u mnogim parlamentima bilo zabranjeno da se izravno poziva na partije.⁹ U političkoj teoriji, poslanike se smatralo izoliranim i nezavisnim, kao što su se u ekonomskoj teoriji poduzeća smatrala izolirana i konkurentska: u stvarnom svijetu, međutim, društvom vladaju otuđene političke i ekonomske moći.

II. Rekrutiranje za političke funkcije: izbori

Partije predstavljaju razočaranje za liberalnu demokratsku teoriju — upravo kao što su nesavršena konkurencija i ravnoteža uz nezaposlenost razočaranje za neoklasičnu ekonomsku teoriju. Čak i prije prvog svjetskog rata, Robert Michels, njemački sociolog i bivši socijalist, dao je klasičnu kritiku partijske organizacije (i sindikata).¹⁰ Michels je proučavao vlastitu Socijaldemokratsku partiju, možda najdemokračičnije organiziranu veliku partiju u to vrijeme. On je uočio da pojedince na autoritativnom položaju unutar organizacije ne mogu efikasno kontrolirati oni koji su na podređenim položajima. Razlozi za to su: (1) tehnički — zbog podjele rada u velikim organizacijama, nekim pojedincima dano je pravo da djeluju u ime članstva i tako postanu profesionalni vođe; (2) psihološki — rašireni osjećaj potrebe za usmjeravanjem ili vođenjem među običnim članovima i osjećaj zahvalnosti prema onima tko ih usmjerava.¹¹

Komentirajući Michelson »željezni zakon oligarhije« — koji, naravno, nije »željezni« nego samo velika vjerojatnost — Seymour Martin Lipset je naveo ova tri razloga zbog kojih funkcionari masovnih organizacija imaju gotovo monopol moći:

(1) oni kontroliraju izvore informacija koje se mogu koristiti za osiguranje odobravanja njihovog programa;

(2) oni kontroliraju formalna sredstva komuniciranja s članstvom kao što su štampa, putovanja ili organizacija mitinga;

(3) oni su obučeni u umješnosti politike: vještiji su od neprofesionalaca u pripremanju govora, pisanju članaka i organiziranju aktivnosti skupine.¹²

Budući da gubitak kontrole nad njihovim organizacijama znači gubitak onoga što ih čini važnim kao individue, vođe postaju nadasve agresivni kad im je ugrožen autoritet. Svako demokračično pravo lako se ukida. Takav stav opravdava se pozivanjem na štetu učinjenu od moćnih i zlih oponentata, od uvijek prisutnog neprijatelja. Kritiziranje vodstva predstavlja izdaju same organizacije i stoga i ideala kojima ona treba služiti.

Sam Michels je zaključio da u toku vremena vođe dobivaju priznanje za ono što tvrde da je njihova nezamjenjivost i posvećuju se konsolidiranju svojih položaja moći. Vrlo brzo oni počinju smatrati organizaciju i svoju ulogu u njoj važnijim od ciljeva organizacije.¹³ Michels je tako ispravno predvidio ono što će se pola stoljeća kasnije, u svom ekstremnom obliku, eufemistički zvati »kult ličnosti«.

Političke partije ne moraju biti vrlo poželjne. Ipak, ako ih se ne možemo riješiti, ako su one sastavni dio »moderne demokracije«, tada trebamo jasnije razumjeti što dobrog one mogu učiniti. To je prevladavajući stav i na Istoku i na Zapadu. Na Zapadu je najjednostavnije ustvrđeno: »Političke partije su neophodne veze između naroda i predstavničkog aparata uprave«,¹⁴ ili »partije su potrebne jer mnijenje mora biti organizirano ako išta što naliči na predstavničku upravu treba postojati.«¹⁵ Na Istoku, vladavina Komunističke partije jednostavno je identificirana sa socijalizmom. Ne postoji prihvaćena i empirički potvrđena teorija o funkcijama koje obavljaju partije. Zapadna literatura daje naslutiti da mogu postojati četiri glavne funkcije.

1. *Politička socijalizacija: integracija.* U tradicionalnom društvu mjesto pojedinca bilo je predodređeno njegovim statusom pripisanim pri rođenju. Tako je bilo i s njegovim odnosom prema vodstvu. U modernom društvu, predodređeno priključivanje ne postoji; individualni građanin »je bespomoćan i izgubljen kad u državi konfrontira udaljeno i bezlično biće koje ne može razumjeti, i s kojim se može identificirati samo kao bijedan podanik. Da bi ljudi pripadali zajednici u bilo kakvom značajnijem smislu, oni moraju pripadati elementima zajednice koji su bliži, razumljiviji za njih i podložniji njihovom utjecaju nego je to centralna izvršna moć.«¹⁶ Može se usput uočiti da u društvima u kojima je nacionalna integracija hitno potrebna — gdje nacionalni identitet i zajednica tek trebaju biti ostvareni — partijski sistemi su po svojoj prilici najviše fragmentirani i partije djeluju kao dezintegrativne sile.

2. *Politička socijalizacija: opozicija.* Empiričko istraživanje pokazuje da se djeca — bar u suvremenoj zapadnoj kulturi — ne suprotstavljaju vlasti. Ona moraju naučiti kako da se suprotstave.¹⁷ Ona to uče kroz proces političke socijalizacije. Na drugoj strani, sukob interesa vodi neredu i nasilju ako pojedinci nisu naučeni da mirno izgledaju sporove. Oba zadatka obavlja politička partija. Prirodno, vlasti su primarno zainteresirane za drugi zadatak i ne žale se kada građani ostaju previše poslušni. De Sola Pool nam daje iznova dobar prikaz ovog stajališta:

»Stabilna zajednica napreduje postojanjem lojalnih posredničkih skupina unutar nje. Lojalna opozicija njegovog veličanstva faktor je stabilnosti, ne nestabilnosti. Izražavanje disidentskih pogleda mnogo je manje važna činjenica o njegovoj političkoj ulozi nego činjenica da ono usmjerava narod na to kako treba izraziti razilaženje i obavezuje ga da igra po tim pravilima. Raspušteno društvo koje ne podupire kontrolu podskupina nad članovima društva, mnogo vjerojatnije je usmjereno k nemiru nego ono društvo koje ohrabruje pluralističke lojalnosti prema različitim posredničkim organizacijama.«¹⁸

3. *Artikulacija i agregacija interesa.* Gabriel Almond definira artikulaciju interesa kao proces kojim pojedinci i skupine upućuju zahtjeve

donosiocima političkih odluka, a agregaciju kao proces kojim su zahtjevi pretvoreni u opće alternative politike. »Svi tipovi političkih sistema jako se oslanjaju na političku partiju: totalitarna društva kao na sredstva za mobilizaciju podrške: demokratska društva kao na kanal za artikuliranje i agregiranje zahtjeva; prijelazna društva kao na agenciju za kreiranje i struktuiranje novih normi ponašanja.«¹⁹

4. *Političko regrutiranje.* Očito mora postojati neka posebna skupina građana kako bi se odgovarajući kandidati odabrali za političke službe i napose da bi izabrali vođe i sastavili vlade.

Budući da je bilo provedeno malo empirijskih istraživanja na tom području, navedene četiri funkcije moraju se prije svega smatrati normativnim, prije nego pozitivnim. Vjerojatno ne postoji razilaženje u mišljenju o tome da političke partije socijaliziraju, artikuliraju i agregiraju interese i pomažu u regrutiranju kadrova za političke poslove. Nesigurno je, ipak, da one to dobro čine ili čak da one imaju glavnu ulogu u tome. La Palombara pripisuje funkcije političke socijalizacije i obrazovanja, isto kao i artikulaciju i agregaciju interesa, zakonodavstvu.²⁰ Što se tiče integracije, Anthony King napominje da »se za partije teško može reći da obavljaju pozitivnu integrativnu funkciju ako postoji raširena antipartija ili čak indiferentnost prema njima: prije nego obrnuto.«²¹ Za agregaciju interesa isti autor ističe da tu funkciju »obavlja mnoštvo struktura od kojih je politička partija samo jedna i ne nužno najvažnija.« On zaključuje da »najviše za što se partije čine općenito sposobne jest pružanje biračima vrlo uopćenih platformi i alternativnih kandidata koji su prihvatili vrlo općenita stajališta politike.«²² Što se tiče regrutiranja vodstva, bar u Americi »službenici kabineta, da se ne spominju po karijeri stariji birokrati, vojni činovnici i vođe interesnih skupina često su odabrani neovisno o partijskom pripadništvu i postupcima koji su malo ili nikako povezani s partijom... Čak u vezi s regrutiranjem za izborne funkcije, uloga partije je bar problematična.«²³ U Sjedinjenim Državama partije ne sastavljaju vladu. Još manje u Švicarskoj. Čak i Britanija — općenito smatrana paradigmom partijske uprave — ima, prema Richardu Roseu »politički sistem u kojem je administrativna uprava mnogo bliži slučaj nego partijska uprava.«²⁴ Sve u svemu, ovo što je izneseno nije naročito impresivno. Zašto partije postoje, možemo se upitati, ako tako slabo funkcioniraju? Odgovor glasi: zato jer njihova glavna funkcija ima malo zajedničkog s funkcijama koje im je pripisala akademska politička teorija. Njihova najvažnija funkcija je da vode političku igru na ispravan i opće prihvatljiv način i da podržavaju i čuvaju buržoaski društveni poredak, da potvrđuju njegovu zakonitost. One su obavljale tu funkciju izuzetno dobro. Omogućile su da se konkurencija između nedemokratski izabranih elita nazove i smatra demokracijom — i više od toga, Demokracijom.

U etatističkoj verziji, jedina vladajuća partija ima nešto drukčije funkcije. Jerzy Wiatr je ovako opisao funkcije poljske Komunističke partije:

»1. Partija predstavlja i izražava socijalističku ideologiju koja podupire cijeli politički sistem. Ona određuje osnovni cilj i vrijednosti koje sačinjavaju

temelj za funkcioniranje političkih i društveno-političkih institucija naše zemlje.

2. Kroz aktivnost njenih članova u državnim institucijama i društvenim organizacijama, partija usklađuje funkcioniranje tih institucija s osnovnim ciljevima sistema.

3. Partija određuje opće pravce donošenja politike državnih institucija.

4. Partija mobilizira mnoštvo građana u participaciji kod donošenja političkih odluka na različitim razinama uprave.

5. Partija regrutira i obrazuje političke vođe koji rade u partiji i u institucijama države.«²⁵

Do kojeg stupnja su funkcije partija u kapitalističkim i etatističkim društvima — pretpostavljajući da se one stvarno izvršavaju — relevantne za socijalističko društvo? Da li mi trebamo političke partije?²⁶ Ispitajmo funkcije redoslijedom kako su gore dane. (1) Ako se *integracija* pojedinaca u samoupravne strukture provodi od predškolskog uzrasta pa nadalje, ne postoji opasnost da će se pojedinci osjećati izolirani, izgubljeni ili bespomoćni. Ako je država dostupna i ako se može nadgledati, ona prestaje biti otuđena vlast, mistična i nedohvatljiva. (2) *Opozicija* se bolje može naučiti u svakodnevnoj participativnoj praksi nego podukom oligarhijskih organizacija. (3) *Artikulacija interesa* i *agregacija* ne treba dodatnih institucija povrh onih koje već postoje: štampa i ostali masovni mediji, istraživački instituti, sveučilišta, politička društva (kao što je Fabian Society), profesionalna udruženja i, naravno, samoupravni aparat u strogom smislu riječi. Ostaje nam tako (4) *političko regrutiranje* kao jedini problem koji traži dalju raspravu. U mjeri u kojoj se to odnosi na etatističku verziju, prve četiri funkcije koje je opisao Wiatr pripadaju zapravo skupštinama na različitim razinama jer je bitna kvaliteta socijalizma kao besklasnog društva da se ono brine za sve ljude, ne za određenu klasu ljudi. Peta funkcija je kao u kapitalističkom uređenju i predmet je daljeg istraživanja.

Čini se da postoje dva opća načela koja socijalističko društvo može ustanoviti na ovom području.

1. Odabiranje kandidata za političke funkcije prerogativi su glasača, a ne partije ili bilo kojih drugih posrednika.

2. Kandidati moraju imati izravan pristup do birača. Kao što se svaki proizvođač može prijaviti za svaki posao u uvjetima otvorenog natječaja, svaki građanin može se prijaviti za svaku političku funkciju pod uvjetima slobodnog, tajnog i neposrednog glasanja. Društveno vlasništvo podrazumijeva jednak pristup sredstvima za proizvodnju; socijalistička demokracija jednak pristup političkim položajima.

Prvo načelo zahtijeva da se glasačima osiguraju adekvatne informacije. Drugo načelo zahtijeva da se političke kampanje financiraju iz zajedničkih fondova. Oba načela su već primijenjena u praksi iako nigdje nisu razvijena u potpuni sistem.²⁷ Imajući na umu ta dva načela, izbori se mogu ovako organizirati. Ustav i zakon pobliže označuju formalne zahtjeve koje svaki kandidat mora zadovoljiti (takve kao propisana dob, državljanstvo, mentalno zdravlje, da nije krivično gonjen). Budući kandidat dobiva uvjerenje od odbora za regrutiranje kojim se potvrđuje njegova prikladnost i tada pojedinim novinama šalje, u standardiziranom obliku, svoju ponudu da služi kao politički

radnik. Ako primi traženi broj potpisa, njegovo ime se stavlja na popis kandidata. Od svih kandidata koji dobiju dovoljno potpisa — tj. prođu na nekoj vrsti prethodnih izbora — traži se da odgovore na biračka pitanja koje je formulirao odbor za regrutiranje. Njihovi odgovori, zajedno s ostalim relevantnim podacima, štampaju se u *Izbornom vodiču* (Electoral Guide). Konačno, svakom kandidatu dodijeli se određeno vrijeme ili prostor u masovnim medijima i također mu se daje mogućnost da se obrati auditoriju na javno organiziranim mitinzima. Ako postoji previše zahtjeva za određenim sredstvom publiciteta, izbor se vrši ždrijebom. Izabran je kandidat koji dobije najviše glasova. Ako su ukupni glasovi previše fragmentirani, glasanje se može ponoviti za dva najuspješnija kandidata. Može se činiti poželjnim da nekoliko drugih, slabije plasiranih kandidata ostanu i dalje politički aktivni. Oni mogu sastaviti delegaciju, tijelo aktivista, koje savjetuje zastupnike i osigurava vezu s biračima. Drugoplasirani može djelovati kao zamjenik predstavnika.

Opisani postupak može se primijeniti isključivo za izbor u dom građana. U slučaju doma proizvođača, izbori možda mogu biti posredni. Kandidati za položaje će se tada izabrati samo između članova radničkih savjeta. Ovdje, također, mogu biti poželjne delegacije kao dopuna izabranim predstavnicima.

Izbor zakonodavaca samo je prvi dio posla: drugi dio sastoji se od kontrole nad njima. Predstavnici ne mogu postati delegati koji su obavezani prethodnim odlukama birača jer bi tada bilo nemoguće doći do dogovora u skupštinama. Oni moraju biti slobodni da odlučuju na licu mjesta. U stvari, odsutnost »partijskog biča« prednost je koja se može potpuno iskoristiti za postizanje konsenzusa; on ne bi smio biti nadomješten drugim bičem. A opet, predstavnici prestaju ispunjavati svoju funkciju ako propuste da zastupaju svoje glasače. Na glasačima je da ocijene ponašanje svog predstavnika i, ako se osjete nezadovoljnima, trebaju kiti kadri da ga zamijene.²⁸

Građani mogu također kontrolirati ili neposredno sudjelovati u donošenju zakona. To se čini referendumom ili inicijativom naroda. Prihvatanje ustava ili ustavnih amandmana moralo bi biti uvjetovano obaveznim referendumom. Neobavezan referendum (koji se odnosi na zakon ili ugovor) održava se ako ga je tražio određeni broj građana, općina ili država. Na isti način može se odozdo pokrenuti donošenje novog zakona.²⁹ Opoziv, referendum i inicijativa su tri instrumenta kontrole i neposrednog sudjelovanja građana u donošenju političkih odluka.

Time dovršavamo institucionalnu skicu političkog sistema. Možemo postaviti umjesno pitanje: Da li će on funkcionirati? Švicarsko iskustvo, koje je prilično relevantno u ovom kontekstu, pokazuje da hoće. Politika može biti oslobođena sjaja koji proizlazi iz nekontrolirane ili slabo kontrolirane državne moći. Političke aktivnosti postaju aspekt društvene podjele rada i ništa više. Malo je vjerojatno da u socijalističkom društvu politička moć ne može biti uspješno dekoncentrirana i decentralizirana. A opet, to ne rješava sve probleme. Čini se da samouprava nosi svoje vlastite opasnosti. Jedna od njih je osrednjost. Švicarska je opisana — i sami Švicarci vole da navode taj opis — kao *volkommen Mittel-mässigkeit* (potpuna osrednjost). Drugi, prob-

lem s tim u vezi je konzervativizam.³⁰ Ostavit ću dalju analizu tih problema za poslije kada ćemo o njima imati više iskustva. Za našu svrhu dostatno je napomenuti da su obje opasnosti sigurno neizmerno manje zastrašujuće nego sadašnja koncentracija moći.

III. Participacija u odnosu prema liberalizmu i kolektivizmu

Politička filozofija, koja je odražavala rast buržoaskog poretka od sedamnaestog stoljeća nadalje, razvila je karakteristično dvojno shvaćanje čovjeka. Jedan aspekt odnosi se na utilitet, a drugi na ljudske sposobnosti. Prvi podrazumijeva da je čovjek gomila želja koje zahtijevaju zadovoljenje; drugi, da je čovjek gomila svjesnih snaga koje traže da budu upotrebljene.³¹ Zadatak političke demokracije bio je da osigura maksimalan prostor za ovo potonje radi maksimiranja prvog. Taj se zadatak očito mogao ispuniti različitim načinima. Od samog početka, pojavila su se dva različita pristupa, jedan individualistički, a drugi kolektivistički. Pristaše individualizma počinju od poimanja prirodnih prava. Svaki pojedinac obdaren je tim prirodnim pravima i trebalo bi mu dopustiti da slijedi svoje interese kako želi. Društvo se ne smije miješati — ili, bar, mora svoje uplitanje svesti na najmanju moguću mjeru. Te ideje vezuju se uz Johna Lockeja koji je mislio na relativno malo društvo povlaštenih građana u sistemu vrlo ograničenih vlasničkih povlastica. U velikoj naciji s demokratskim pravima dostupnim svim građanima, slobodan individualizam nije mogao preživjeti. Zbog toga ga je Rousseau zamijenio kolektivističkom disciplinom »opće volje«. Država je prirodni instrument opće volje. Oni koji se ne slažu s tim su izdajice.³² Lockeov individualizam vodio je političkim oligarhijama u osamnaestom stoljeću. Rousseau je pomogao u pripremanju francuske revolucije. Marat je čitao *Društveni ugovor* uzbuđenom auditoriju u prvim klubovima 1788. godine koji su bili improvizirani u pariškim parkovima. Rousseauov kolektivizam uskoro je praktično primijenjen u jakobinskom teroru, a nešto više od stoljeća nakon toga i u staljinističkom teroru. Manje ekstremni nasljednici tih dvaju terora su suvremeni buržoaski liberalizam i birokratski kolektivizam.³³ Prvi nalazi opravdanje u rezoniranju: budući da je svatko slobodan, uspjeh ili neuspjeh pojedinca ovisi o njemu samome. Potonji bi tvrdio: kako smo svi jednaki, sudbina pojedinca u njegovim je rukama. Zablude tih dviju ideologija tako su očite da ne traže komentar.

Suvremeni buržoaski i politokratski politički sistemi očito su vrlo različiti. Ipak, oni imaju jednu zajedničku značajku: oni su elitistički. Utemeljeni su, i teoretski i praktički, na pretpostavci da je svako društvo podijeljeno na elitu i mase. Mase su nekompetentne, inertne, nepokorne, nepouzdanе i pasivne. Njihova pasivnost se čak smatra preduvjetom za dobro funkcioniranje zapadne demokracije. Etatistička politička praksa čini dodatni korak: nije dovoljno da su mase jedino pasivne, tj. one moraju podržati sve što vodstvo čini, uvijek veličajući njegovu nepogrešivu mudrost. Mase, kakve jesu, trebaju aktivno i

kreativno vodstvo. Za zapadnu teoriju to je elita; za istočnu teoriju to su vođe partije.

Tradicionalno su elite smatrane kao jedna od glavnih opasnosti demokratskoj državi. Moderna politička teorija smatra elite neophodnim za demokraciju. Ta razlika u gledanju očito nije rezultat spoznajnog napretka, ona jednostavno odražava životne istine. U usporedbi s feudalizmom, buržoaski poredak je postigao izvanredni napredak u političkoj demokraciji. No, on je također došao do granica koje su postavljene postojanjem elita. Tako, ako »je podjela na elite i mase opća«, kao što je proklamirao Lasswell,³⁴ sve što se može učiniti je uvođenje određenih ograničenja na strukturiranje elita. Prema tome, demokracija je razvijena ako: (1) glasači mogu birati između konkurentskih elita; (2) elite se ne reproduciraju prenašanjem svoje nasljedne moći, nego nove skupine mogu ulaziti u njihove slojeve; (3) nikakav jedini oblik moći nije dominantan jer podrška proizlazi iz izmjena koalicija; i (4) različite elite (poslovna, vojna, državna, itd.) ne stvaraju zajednički savez.³⁵ Čak i ti uvjeti samo su djelomično ispunjeni u najrazvijenijim buržoaskim demokracijama. U birokratskom kolektivizmu mnogi od ovih uvjeta krše se izravno. Ono što će socijalistička država morati učiniti jest prevladavanje osnovnih proturječnosti između elita i masa: elitistička demokracija mora ustupiti mjesto onoj koja je temeljna na participaciji.

Politička filozofija participacije već je opisana u raspravi o pravednom društvu (polavlje 7). Čovjek je shvaćen kao kreativno, samoodređujuće biće. On može potpuno ostvariti svoj potencijal samo ako svaki drugi čovjek može to isto učiniti. Kao što je već spomenuto, i buržoaska i birokratska ideologija podrazumijeva osnovnu podjelu građana na vladare i one kojima se vlada, na upravljače i one kojima se upravlja, na vođe i mase.³⁶ Socijalistička ideologija ukida tu podjelu i zamjenjuje je participacijom. Ako ne postoje klase, zašto bi neka određena skupina vladala? Zašto bi trebala postojati klasa profesionalnih vođa? Zašto se »mase« ne bi angažirale u samoupravi?

Središnja kategorija političkog sistema je autoritet, kao što je vlasništvo središnja kategorija ekonomskog sistema.³⁷ U socijalizmu obje se moraju socijalizirati. Definirao sam društveno vlasništvo kao slobodan i jednak pristup sredstvima za proizvodnju (poglavlje 8, odjeljak I). Možemo definirati političku vlast (gdje vlast znači »pravo traženja obavezujućih obećanja«)³⁸ građana kao slobodan i jednaki pristup položajima političke moći. To naravno uključuje eliminiranje političkih partija. Budući da one osiguravaju očigledne prednosti političkim vođama, nije vjerojatno da će partije nestati same od sebe.³⁹ Dakle, one se moraju zabraniti. Da li je to možda ograničenje slobode? Joseph Schumpeter prikladno je definirao političku partiju kao »skupinu čiji članovi namjeravaju složno djelovati u konkurentskoj borbi za političku vlast«.⁴⁰ Zamijenite termin *politička vlast* terminom *profit* i dobit ćete definiciju kartela. Općenito je prihvaćeno da se privredni karteli moraju zabraniti. A oni su bar zakoniti. Pa ipak karteli političara puštaju se da djeluju slobodno. Zašto? Zar nije to zbog toga što je politika, više nego ekonomika, stvarno bitna za neprekidno održavanje klasne vladavine? Drugim riječima, nije eksproprijacija privatnog vlas-

ništva nego eksproprijacija političke vlasti potreban i dovoljan uvjet za socijalizam.⁴¹

»Eksproprijacija političke vlasti« ono je što mislimo kad govorimo o socijalističkoj demokraciji. Prema tome, socijalistička demokracija ne može se ograničiti na konkurentsku borbu za narodne glasove radi zadobivanja vodećih položaja — što je trenutno najpopularnija definicija liberalne demokracije.⁴² U skladu s potonjim shvaćanjem, primarni politički čin građana je da bira vladare. Iznova je podjela na vladare i one kojima se vlada pretpostavljena kao očita. Socijalistička demokracija ne može se osnivati na odvajanju privatnih i političkih sfera. Svakako, građani glasaju za predstavnike, ali to nije niti primaran, a niti jedini politički akt. »U participativnoj samoupravnoj demokraciji,« piše australski politolog Carole Pateman,

»neposredna i predstavnička demokracija ne promatra se više kao dva odvojena oblika strukture vlasti. Umjesto toga, oba zamjenjuju svoje mjesto kao dva . . . međusobno povezana aspekta jedne demokratske strukture vlasti. Prema tome, zastupanje ne uključuje nužno *plena potestas*: . . . područja političkog autoriteta mogu se privremeno delegirati odgovornim predstavnicima, ali politička vlast nikada se ne otuđuje od građana. Prema iskustvu participativne demokracije, građani više ne izlaze samo povremeno iz svog privatnog života . . . da pokažu 'lažnu političku hrabrost': oni nemaju potrebu da to čine jer svaki dan participiraju u političkoj sferi kao stvarni politički građani; politička participacija, demokratsko građansko pravo, toliko je dio svakodnevnog života koliko i privatne aktivnosti pojedinca.«⁴³

Nestanak političkih partija⁴⁴ ne znači i nestanak politike, upravo kao što iskorjenjivanje kartela ne uništava ekonomiju, nego tržište čini efikasnijim. Sve što treba učiniti jest zabraniti donacije i zabraniti da kandidate biraju šefovi partija. Drugim riječima, mora se uništiti partijski aparat i njegov politički monopol. Nestajanje političkih partija neće ostaviti za sobom politički vakuum. Baš naprotiv, omogućit će intenzivnu političku participaciju, kako je gore opisana. Jedna, dvije ili nekoliko partija bit će nadomješteno mnoštvom političkih udruženja. Mogu se predočiti najmanje tri vrste takvih udruženja: (a) politička društva fabijanskog* tipa; (b) promotivne ili angažirane skupine kao društva za zaštitu okoline, feministička (ili »muška«?) društva, pristalice svemirskih programa, društva koja podupiru različite transportne siteme; (c) interesne skupine koje zastupaju posebne funkcionalne ili materijalne interese svojih članova. Taj sistem političkih udruženja vjerojatno bi se manifestirao ovim karakteristikama: (1) Preklapanje članstva spriječit će potpunu prevlast organizacija nad članovima — netko obično ne može biti članom nekoliko partija, ali ne postoji nešto što bi ga sprečavalo da bude član nekoliko udruženja. U stvari, to je jedini put da se raznovrsnost interesa izražava neposredno umjesto da se nasilno ugujavaju u luđačku košulju platforme jedne partije. Kad se ukloni tiranija partije,

* Fabian Society — englesko društvo, nazvano po rimskom vojskovođi Fabiju Kunkratoru (Oklijevalu), osnovano 1783. godine u Londonu uglavnom od intelektualaca: težnja mu je bila da preobrazu postojeće društvo u socijalističko polaganim (»oklijevajućim«) ograničavanjem privatnog vlasništva i proširivanjem državnih, komunalnih i zadružnih poduzeća (o. pr.).

mogu na prvo mjesto doći stvarni individualni interesi. (2) Mnoštvo skupina predstavlja efektivnu decentralizaciju moći. (3) Kad se neki cilj postigne, promijeni ili prestane biti relevantan, skupina će se raspasti. Stoga će većina skupina biti privremena — ne stalna kao partije — a partijske lojalnosti stoga neće tendirati da budu nasljedne. (4) Socijalistički politički sistem, sa svojim mnogim središtima odlučivanja, mnogo je fleksibilniji od tradicionalnog parlamentarnog sistema. Mnogostrukost skupina čini neparlamentarne metode čak adekvatnijim i poželjnijim. (5) Zbog karakteristika od (1) do (4) nije vjerojatno da će se formirati stalne političke koalicije, čiji su preduvjeti malobrojnost i mogućnost za tajne dogovore. Prema tome, nakon nekog vremena, zabrana političkih partija neće se osjećati kao političko ograničavanje upravo kao što se zabrana ropstva u suvremenom društvu ne smatra ograničenjem privatne ili tržišne slobode.

Socijalističko društvo imaće sukobe kao i svako drugo društvo. Sukobi se rješavaju političkim sredstvima. To podrazumijeva stvaranje interesnih i podupirućih grupa. Budući da će sukobi tendirati da se povezuju s određenim pitanjima, a ne s cijelom postojećom situacijom klasa ljudi, skupine će se pojavljivati i nestajati kako se pitanja javljaju i rješavaju. Društvo će također imati svoje društvene pokrete. Ali, opet, ti će pokreti biti poticani mnoštvom organizacija i nije vjerojatno da bi se mogli ograničiti na dvije ili tri krute političke mašine. Ukratko, čini se da je nestanak političkih partija preduvjet za prevladavanje sadašnje opće političke pasivnosti i za njeno nadomještanje sadržajnim i raznovrsnim političkim životom u kome će sudjelovati većina članova društva, a ne samo politički aktivisti.

IV. Socijalistička demokracija

Samoupravljanje u radnim organizacijama i samouprava u društvenoj zajednici ne znače da ljudi moraju provesti cijeli svoj život u trčanju s jednog na drugi sastanak. Pa ipak, iskustvo upozorava na vrlo realnu opasnost da bi se nešto slično moglo dogoditi. Već smo zapazili da naivna i primitivna interpretacija samoupravljanja u poduzeću može voditi identificiranju participacije s administracijom. Sličan *quid pro que* jednako je vjerojatan u politici. Od građana se može tražiti da odlučuju o vrlo složenim pitanjima obrazovanja, znanosti ili kulture o kojima im nedostaje specijalizirano znanje i, često, osnovni interes. Kao ishod (a) stvarne odluke mogu u stvari donositi birokrati koji ne snose nikakvu odgovornost, i (b) vrijeme, energija i motivacija za značajne političke aktivnosti građana mogu zato biti nepovratno izgubljeni. Problem se vrlo jednostavno može ilustrirati analogijom. Ako vlasnik tvrtke želi zaštititi svoje interese, a sam nije zainteresiran za poslovnu upravu, što će on učiniti? Ne može izbjeći prisutnost nekim sastancima i povremeno dobivanje informacija o poslovnim rezultatima. No, osim toga, on će zaposliti direktore, knjigovođe, nadzornike i ostale da rade za njega. Radnički savjet će učiniti isto to. A isto vrijedi, *ceteris paribus*, za politiku. Građani se žele specijalizirati u zanimanjima za koja osjećaju posebne sklonosti. Samo nekoliko njih

izabrat će državnu upravu kao svoj životni poziv. Općenito, racionalni interes građana sastoji se od samo dvije komponente: (a) da se političke odluke donose u skladu s njihovim preferencijama i (b) da je državna uprava efikasna. Da bi to postigli, građani biraju predstavnike kojima vjeruju i zapošljavaju stručnjake za administrativne poslove. Od vremena do vremena oni ocjenjuju svoje predstavnike i funkcionare i otpuštaju one s čijim poslom nisu zadovoljni. Općenito, samoupravljanje ne znači da će svaki građanin rješavati sam sve svoje probleme, nego da su njemu na raspolaganju agencije, društva koja će obavljati posao.

Opisana načela su jasna i jednostavna. Mnogo ih je teže primijeniti. Za to trebamo odgovarajući institucionalni sistem i skup djelatnih pravila. Šestorostruko funkcionalno razdvajanje moći omogućuje da glavnina posla bude napravljena profesionalno, ispravno, vješto i s najmanjim ulaganjem dragocjenog vremena. Sada ćemo dopuniti gore opisani institucionalni sistem postavljanjem operacionalnih načela za demokratsku participaciju.

1. *Načelo važnosti*. Participacija se zahtijeva samo u odlučivanju o važnim političkim pitanjima. Manje važna i nekontroverzna pitanja se izostavljaju. O tome što je važno odlučuju oni koje te odluke pogađaju. To nas dovodi do drugog načela.

2. *Načelo pogođenih interesa*. Svatko koga ozbiljno pogađaju odluke uprave trebao bi imati pravo da sudjeluje u toj upravi.⁴⁵ Opseg pitanja koja su obuhvaćena participativnim odlučivanjem dalje se drastično smanjuje ako se udovoljava sljedećem načelu.

3. *Načelo iznimke*. Zahtjevi, intervencije, i slično, odbijaju se tako dugo dok posao normalno teče. Drugim riječima, veliki dio moći odlučivanja može se delegirati na predstavnike i administrativni aparat bez odricanja te moći.

4. *Načelo većine*. Odluke se donose većinom glasova. To načelo sprečava tiraniju manjine, ali ne i tiraniju većine. Stoga trebamo dodatno načelo.

5. *Načelo zaštite interesa manjine*. Demokracija ne znači samo odsutnost tlačjenja, bilo većine, bilo manjine, nego i mogućnost da manjina postane većina pod uvjetima koji su jednaki za sve. Granica za oboje osigurava se skupom osnovnih prava i sloboda.

Od Deklaracije nezavisnosti iz 1776. godine i Deklaracije o pravima čovjeka⁴⁶ iz 1789. godine do Opće deklaracije o ljudskim pravima iz 1948. godine, koju su prihvatili Ujedinjeni narodi bez izravne opozicije⁴⁷ i Međunarodne konvencije o civilnim i političkim pravima⁴⁸ iz 1966. godine, mnoga ljudska prava općenito su prihvaćena i danas su zajedničko vlasništvo čovječanstva. Ona se više ne opravdavaju kao »prirodna« prava i ne proizlaze više iz »prirodnog« zakona. Postalo je jasno da su ta prava rezultat društvenog napretka, da ona odražavaju društvenu svijest naše epohe. Ta većinom prihvaćena osnovna prava mogu se svrstati u pet skupina: prve dvije jamče osobni integritet, a ostale tri reguliraju društveno komuniciranje. One se mogu ovako specificirati.

1. *Život, sloboda i sigurnost osobe*. To uključuje slobodu od arbitrnog uplitanja u privatni život, obitelj, dom ili korespondenciju te

slobodu od napada na čast i ugled. Ono također uključuje slobodu kretanja i stanovanja unutar zemlje i pravo napuštanja i vraćanja u zemlju.

2. *Sloboda misli i savjesti.* To isto tako obuhvaća religioznu slobodu.

3. *Sloboda mišljenja.* To obuhvaća slobodu govora i štampe i pravo traženja i pružanja informacija i ideja bilo koje vrste, bez obzira na nacionalne granice. To također uključuje pravo šutnje i neslušanja.

4. *Sloboda mirnih skupova i udruženja.* Uključene su tihe manifestacije i demonstracije.

Prethodne četiri skupine prava koje su rezultat dugog povijesnog procesa društvenog razvoja, mogu i trebaju biti ugrađene u socijalistički politički sistem. U tom pogledu, jedina važna razlika između buržoaske i socijalističke demokracije je da su u prvoj prava uglavnom formalna — što u praksi ide u korist onih koji drže ekonomsku ili političku vlast — a u potonjoj ona moraju biti i stvarna. Drugim riječima, *negativne slobode* koje proizlaze iz eventualnog ograničavanja djelovanja trebaju se dopuniti *pozitivnim slobodama* građana da rade ono što žele.⁴⁹ Opća visoka razina obrazovanja, visoki životni standard i potrebna tehnička sredstva, na raspolaganju svima, omogućuju pozitivnu slobodu.

Pravo na rad, zdravstvene i obrazovne usluge i pravo izbora zanimanja također su opće prihvaćena,⁵⁰ iako je pitanje da li su ta prava ostvariva u mnogim zemljama. Postoje ekonomska prava i ona su spomenuta ili uključena u našoj raspravi o jednakosti proizvođača i potrošača. Postoji, međutim, očita odsutnost dvaju osnovnih socijalističkih prava: pravo samoupravljanja i prvo političke smouprave (i, svakako, šira sloboda od eksploatacije).⁵¹ Razlozi su očiti. Još jedno političko pravo također je uglavnom odsutno i zaslužuje poseban osvrt.

5. *Pravo informiranja.* Građanin ima pravo da primi informaciju o svemu što pogađa njegove interese. To znači pristup dokumentima u njegovoj radnoj organizaciji i pristup materijalima svake administrativne agencije koja se bavi pitanjima koja ga zanimaju. Šire, to pravo također znači da štampa, kao zastupnik društva, mora imati pristup svim informacijama koje skuplja država, osim u striktno posebnim slučajevima sigurnosti. Štampa i drugi masovni mediji nemaju samo pravo dobivanja informacija nego i obavezu širenja informacija. Samoupravno društvo ne može funkcionirati ako građani nisu potpuno i korektno informirani.

Mediji masovnog komuniciranja postali su izuzetno važna poluga političke moći u modernim vremenima. Oni koji imaju novac i/ili kontroliraju državu mogu efikasno kontrolirati masovne medije. Oni koji kontroliraju masovne medije mogu kontrolirati stvaranje javnog mnijenja. Ideje se proizvode, propagiraju i prodaju upravo kao i roba. Informacija može biti pristrana, ili naprosto lažna — ili se uopće ne može dobiti. Ako dodamo djelovanja ovlaštenih prosvjetnih radnika, pisaca, svećenika i propagandista jedne ili druge vrste, postaje očito da se javno mnijenje može stvarno proizvesti. A oni koji drže vlast ne ostavljaju tu mogućnost neiskorištenom. Socijalističko društvo ne može dopustiti takvo stanje stvari.⁵²

Ako sumiramo ono što smo utvrdili o masovnim medijima u pojedinim dijelovima ovog poglavlja, možemo zaključiti da mediji obavljaju ove funkcije:

1. Masovni mediji su glavna institucija nepartijskih izbora. Oni osiguravaju dvosmjernu komunikaciju između glasača i kandidata i služe kao instrument artikulacije interesa.

2. Otkrivanjem nepravilnosti u državnoj upravi i kršenja zakona, mediji su izuzetno važan organ društvene kontrole.

3. Općenitije, mediji su najvažniji instrument (nestatističkih) informacija koje se skupljaju, šalju i šire u društvu. To također uključuje propagandne informacije.

4. Na osnovi točaka 1—3 i kritičkom ocjenom zakonodavnih aktivnosti i administrativnih postupaka, mediji vrše bitan utjecaj na stvaranje javnog mnijenja.

Četiri nabrojane funkcije daju masovnim medijima posebnu ulogu u socijalističkom društvu, ulogu koja zahtijeva odgovarajuću institucionalizaciju. Pojednostosti takve institucionalizacije prelaze granice ove studije. Bit će dovoljno spomenuti da mediji, nalik sudovima, moraju biti oslobođeni političke kontrole i kontrole novca. Društveni nadzor masovnih medija obavlja odgovarajući društveni pravobranilac građanskih prava.

* * *

Time završavamo našu analizu osnovnih problema socijalističke demokracije. Značajno je napomenuti da samouprava nije panacea. Pod određenim uvjetima, participacija može povećati tlačenje, kao što je uočio Arnold Tannernbaum.⁵³ Vjerojatno je da će se to događati prilično često, ako manjinska prava nisu ispravno zaštićena. Zatim, izjednačavanje raspodjele političke moći ne znači nužno da će se povećati stvarne preferencije. Dobro su poznati izborni paradoksi kad manje poželjne politike ili kandidati dobiju većinu glasova. Put koji vodi od osnovnih načela do zadovoljavajuće provedbe nije niti lak, niti brz, osobito ne u društvenoj sredini. Također, jednaka raspodjela moći — ako su institucije izgrađene na operativno nedostatan način ili su društveni uvjeti nepovoljni — može prije smanjiti nego povećati moć zajednice za rješavanje svojih problema. I opet, ako i postoje točno određeni rizici koji obuhvaćaju participativna uređenja, također postoje goleme mogućnosti za dalji napredak. Tlačenje može porasti, ali i ne mora. Bez participacije, gotovo po definiciji odnosi su ugnjetavajući, čak i pod idealno dobronamjnim diktatorom. Preferencije se ne *moraju* maksimirati, ali bez participacije one se *ne mogu* maksimirati. Operativna efikasnost može opasti, ali i ne treba; bez participacije, međutim, jednostavno se ne mogu iskoristiti velike razvojne mogućnosti.

Planiranje s tržištem

I na Istoku i na Zapadu, i stručnjaci i laici još uglavnom smatraju da planiranje i tržište predstavljaju dva nekompatibilna oblika organizacije. U tom pogledu, Lionel Robbins, engleski liberalni ekonomist, dobro izražava neoklasični stav:

»Navodna prednost privrednog 'planiranja' — naime, da ono omogućuje veću sigurnost s obzirom na budućnost — ovisi o pretpostavci da će pod 'planiranjem' sadašnje kontrolne snage, izbori individualnih potrošača i štetišta, i sami biti stavljeni pod kontrolu planera. Stoga se pojavljuje paradoks da: ili je planer lišen instrumenata za računanje ciljeva zajednice kojoj namjerava služiti ili, ako uspostavi te instrumente, on uklanja *raison d'être* 'plana'.«¹

Prema vulgarno marksističkoj verziji tog istog stajališta, privatno tržište znači anarhiju u proizvodnji i stvara kapitalističke odnose, pa se treba zamijeniti državnim planiranjem. Privatno vlasništvo jedino može — i zato mora — biti nadomješteno državnim vlasništvom tako da samostalne odluke pojedinaca ustupaju mjesto centralnim, hijerarhijski strukturiranim odlukama države.²

U nastavku će postati jasno da je gornjem paradoksu i anarhiji mjesto u ideologiji i apologetici, a ne u znanstvenom mišljenju.

I. Propusti tržišta

Ako potrošači samostalno mogu birati, oni će potrošiti svoje dohotke na takvu robu i usluge koje će maksimalno zadovoljiti njihove potrebe. Ako su proizvođači slobodni u svojim privrednim djelatnostima, oni će kupljene utroške kombinirati tako da minimiziraju troškove i proizvodit će proizvode koji maksimiraju dobit. Proizidi će da su najrentabilniji proizvodi upravo oni koji su najvredniji za potrošače. Prema tome, promicanjem svojih pojedinačnih interesa, maksimiranjem *vlastitih* probitaka, akteri tržišta automatski maksimiraju *društveno* blagostanje. Ta *laissez-faire* vizija tržišta, koju je Adam Smith definirao kao »nevidljivu ruku«, osnovni je tržišni model klasične i neoklasične ekonomije.

Znamo da stvarne karakteristike privrede u velikoj mjeri odstupaju od tog modela. Razlozi odstupanja analitički su prilično jednostavni.

Da bi funkcionirao, taj model zahtijeva sigurnost, raspoloživost potpunih informacija za aktere, trenutačno prilagođavanje i djeljivost sve robe. Stvarni svijet je drugačiji; odluke se moraju donositi u neizvjesnosti, informacije su skupe, do prilagođavanja dolazi sa značajnim kašnjenjima i investicije su često krupne i nedjeljive. Posljedica toga je proizvodnja koja ovisi o privrednim ciklusima, mnogi ljudi su nezaposleni, monopoli i reklame narušavaju cjenovne i proizvodne strukture, a ekonomsko blagostanje očito je znatno niže nego što bi inače moglo biti.

Zašto je tako varljiv model opstao tako dugo? Najmanje zbog tri razloga. Prije svega, on dobro zadovoljava ideološke potrebe (sjetimo se L. Robbinsa!). Model »dokazuje« da kapitalistički sistem maksimira ekonomsko blagostanje. Drugo, model služi kao koristan metodološki instrumentarij. Ekonomska stvarnost tako je kompleksna i mora se drastično pojednostavniti za analitičku obradu. Konstruiranje modela i analiza uvjeta pod kojima on može vrijediti, pomogli su u izgradnji rafinirane ekonomske znanosti. Treće, model se može koristiti kao standard za usporedbe. U toj namjeni ču ga i ja upotrijebiti. Pristupit ćemo paradoksu nešto drugačije nego Robbins. Proizidi će da je efikasno funkcioniranje tržišta moguće jedino u planskoj socijalističkoj privredi. Nastavimo s ispitivanjem nesavršenosti i propusta uobičajenog tržišta.

1. *Izbori potrošača nisu ispravni.* Oni su često neracionalni, stvoreni prema navici i običaju i u nedostatku znanja. Upotreba narkotika i alkohol, razmetljiva potrošnja i kupovina hrane male hranjive vrijednosti u odnosu prema plaćenju cijeni, često se navode kao primjeri. Zdravlje se često zanemaruje u korist nekih beznačajnih potrošnih predmeta ako se moraju platiti medicinske usluge. Samo pravi poznavaoци kupuju i čitaju knjige i posjećuju kazališne predstave. Obrazovanje cijene samo oni koji su i sami obrazovani. Maurice Dobb ističe:

»Petrošač i njegove potrebe društveni su proizvod, okarakteriziran i robom koja je sastavni dio njegovog iskustva i društvenim standardom te navikama s kojima je odrastao. Prema tome, u određivanju smjera razvoja, ekonomska politika neminovno stvara obrazac potreba potrošača.«³

Ako je naš izbor društveno određen, tada bismo trebali bolje razmisliti kako kontrolirati snage koje su odgovorne za to određivanje i prestati laskati sebi da uživamo veliku individualnu nezavisnost.

2. *Izbor proizvođača nije ispravan.* Neizvjesnost i neznanje uzrokuju neočekivane dobitke i gubitke. Čak ako su poznate cijene raspoložive robe, cijene buduće robe nisu poznate. Zbog toga će planovi privrednih subjekata biti nekonzistentni, što omogućuje alokaciju resursa. Koncentracija tržišne moći stvara monopole s popratnom eksploatacijom potrošača i drugih proizvođača. Kao što su Marx i Keynes pokazali, zbir individualnih dobitaka može dovesti do društvenog gubitka. To se događa, na primjer, kad je agregatna štednja veća od agregatnih investicija. Budući da potražnja nije jednaka raspoloživoj ponudi, proizvodnja pada i radnici ostaju bez posla. Jedini lijek protiv nezaposlenosti i periodičnih privrednih kriza jest društveno planiranje.

3. *Tržišta nisu stabilna.* Tu nestabilnost uzrokuju posebne karakteristike proizvoda. Ako su ponuda i potražnja jako neelastične, kao za osnovne prehrambene proizvode, neznatan manjak povećat će cijene, a neznatan višak će ih ponovo smanjiti. Ako je vrijeme proizvodnje dugo — kao za kaučuk, kavu, svinjetinu, brodove — postojat će tendencija razvoja tzv. ciklusa. I, ako je nedjeljivost velika, kao u teškoj industriji, doći će do investicijskih ciklusa. Prema tome, reguliranje cijena i investicija isto će biti nužno za očuvanje nesmetanog funkcioniranja tržišta.

4. *Novčane cijene ne moraju postojati ili mogu biti neprimjenjive.* Čak i u potpuno tržišnoj privredi sve nema novčanu cijenu. Ako ja negujem divan vrt, moj susjed također će uživati u njemu. Ako pravim neugodnu buku u svom vrtu, zadovoljstvo mog susjeda bit će smanjeno. Budući da živimo u društvu, naše aktivnosti tiču se i naših sugrađana i to djelovanje često može biti neprimjereno. Povremeno nastaju značajne razlike između stvarnog društvenog troška i novčanog troška i između stvarne društvene koristi i cijene. Zagađivanje zraka, profesionalna oboljenja i iscrpljivanje estetskih vrijednosti mogu se javiti na strani troškova, na strani probitaka pojavljuje se uživanje ekonomske i društvene jednakosti, osiguranje od oboljenja, osigurano zaposlenje. Takozvana javna dobra također se tu ubrajaju. Trošak osiguravanja javnih dobara uopće se ne povećava, ili se ne povećava značajnije, ako broj potrošača raste. Ili, ni jedan pojedinac ne mora smanjiti svoju potrošnju dobra zbog potrošnje dodatnog potrošača. Čisti zrak, svjetionici i obrana zemlje su primjeri za to. U takvim slučajevima, uobičajeni tržišni mehanizam s transakcijama između kupaca i prodavača ne funkcionira.

5. *Pojava tehnoloških i novčanih eksternalija.* U načelu se ovdje mogu primijeniti cijene, međutim, proizvodnja ne reagira kako treba pa nekontrolirani sistem cijena vodi k neekonomskim proizvodnim rješenjima. Statičke eksternalije obuhvaćaju eksterne ekonomije i disekonomije u tekućoj proizvodnji što ih poduzeća koja maksimiraju profit ne uzimaju u obzir, i u nekontroliranim efektima novih industrijskih lokacija. Primjeri su nam poznati. Ako industrijski proizvođač proizvodi u uvjetima ekonomije obima (kao u industriji čelika), povećanje njegove proizvodnje koristit će industrijskom kupcu (recimo industriji ugljena) u obliku nižih troškova. Hidroelektrična centrala može pomoći zemljoradnicima povećavajući opskrbu vodom, no ona može prouzročiti i štetu mijenjajući klimu. Rafinerija nafte može štetno djelovati na turizam, kemijska tvornica može uništiti ribu. Dvije komplementarne tvornice na jednoj lokaciji po svoj prilici će biti efikasnije nego samo jedna, ili svaka od njih na posebnoj lokaciji. U svim tim slučajevima, cijene i tržište ne jamče racionalna rješenja; nužna je intervencija organa planiranja.

Jedna specifična, dinamička eksternalija do sada je izmakla pažnji tržišnih teoretičara. Riječ je o posljedici ograničene sposobnosti svake privrede da apsorbira investicije. Marginalna efikasnost dodatne jedinice investicija nekog poduzeća može biti visoka i pozitivna, istovremeno negativna za privredu kao cjelinu. To se događa kad organizacijski problemi i oskudica resursa smanjuju ukupnu proizvodnju svih

drugih poduzeća više nego što povećavaju proizvodnju poduzeća koje investira. Ne postoji nikakav znak tržišta koji bi dao informaciju.⁴

6. *Društvene odluke po svojoj prirodi zamjenjuju individualne odluke.* Postoje dvije životno važne odluke koje treba donijeti u svakoj privredi, ali koje u socijalističkoj privredi ne mogu biti prepuštene slobodnoj igri tržišnih sila. Svaki sistem cijena izazvat će određenu raspodjelu dohotka među članovima zajednice i određenu podjelu društvenog proizvoda na dio za investicije i dio za potrošnju. U socijalističkoj privredi u oba slučaja traži se optimum.

Gornja analiza navodi na zaključak da: (a) mehanizam cijena funkcionira prilično neefikasno; (b) taj mehanizam povremeno zakazuje u sferi proizvodnje (pogrešni znaci); (c) on uglavnom potpuno zakazuje u sferi raspodjele (jer su doluke o raspodjeli u načelu društvene, a tržišna, pak, organizacija pretpostavlja decentralizirane individualističke odluke). To je prilično impresivan popis nedostataka. Čini se da je tržište jedva prihvatljivo za socijalizam. Kada tržište zakaže, sve što možemo činiti jest uvođenje planiranja. Ako je to tako, ne bismo li trebali odmah izabrati planiranje i zaboraviti tržište?

Odgovor je: ne. Prije svega, izbor nije ili/ili. Zatim, ustanovili smo da je (centralno) planiranje isto toliko neefikasno (poglavlje 6). Tada, možda, kombinacija tog dvoga — neka vrst miješane privrede? To bi uključilo eklektizam za kojim nema potrebe. Mi želimo očuvati osnovnu samostalnost potrošača jer se socijalizam osniva na preferencijama pojedinaca koji sačinjavaju društvo. Također želimo sačuvati samostalnost proizvođača jer je to preduvjet za samoupravljanje. Kada se to uzme zajedno, proizlazi da trebamo tržište; no, ne laissez-faire tržište. Trebamo tržište koje će obavljati dvije upravo navedene funkcije, ni manje, ni više. Drugim riječima, trebamo *tržište kao instrument planiranja* u točno određenom području prioriteta. Intervencijama planiranja moraju se ispraviti šest nesavršenosti tržišta da bi ono ispravno funkcioniralo. To, opet, znači da trebamo *planiranje kao preduvjet efikasnog tržišta*. Planiranje predstavlja savršenost tržišnih izbora radi povećavanja ekonomskog blagostanja zajednice. Tržište i planiranje nipošto nisu inkompatibilni ili kontradiktorni; naprotiv oni su komplementarni, kao dvije strane iste medalje. Niti je cilj sam po sebi takav. Oboje su sredstva odgovarajuće organizacije socijalističke privrede. Kako se može postići takva organizacija, istražiti ćemo u sljedećim odjeljcima.

II. Funkcije planiranja

Očito je da se privredne akcije moraju planirati na svim razinama. Za našu svrhu mi ćemo se baviti planiranjem na nacionalnoj razini. Kod toga polazimo od postavke da su u samoupravnoj tržišnoj privredi osnovne ekonomske jedinice odlučivanja — poduzeća — potpuno samostalne u donošenju svojih privrednih odluka. To, naravno, ne znači laissez-faire privredu, ne znači stihiju, niti znači naivno vjerovanje u efikasnosti »nevidljive ruke«. Time smo se bavili u prethodnom odjeljku. No, to znači da se u koordiniranju inicijativa radnih kolektiva organi planiranja i ekonomske politike mogu samo izuzetno

poslužiti mjerama administrativne, fizičke kontrole i da se normalnim smatra jedino upotreba ekonomskih instrumenata koji također uključuju i davanje relevantnih informacija. Polazimo također i od postavke da društveni planovi imaju svoju stručnu i društvenu komponentu koje su podjednako važne. Nedovoljno stručno pripremljeni planovi s pogrešnim analizama — što se prečesto događa posvuda u svijetu — ne mogu se nikakvom demokratskom samoupravnom akcijom pretvoriti u efikasan instrument usmjeravanja. S druge strane, čak i uz upotrebu najsuvremenijih tehnika alokacije resursa i ekonometrijskih modela predviđanja, plan će ostati bez efekta ako nema svoju društvenu osnovu — što u našem slučaju znači da se mora prihvatiti na način dosljedan samoupravljanju. Samo planiranje treba biti participativno. Time mislim da se planovi donose na svim razinama i da se tada iterativnim procesom konzultiranja i pregovaranja postupno ugrađuju u sveobuhvatni plan. Preostala neslaganja se na kraju izgladuju političkim procesom u federalnoj skupštini.

Treba skrenuti pažnju na činjenicu da se planiranje ne svodi na formuliranje planova, što je samo jedan — i, kao takav, najlakši — dio posla: planiranje također uključuje kontrolu i provedbu planova. Na taj način planiranje i ekonomska politika predstavljaju jedinstven cjelinu.

Društveni plan ima četiri osnovne funkcije:

1. Plan je prije svega *instrument predviđanja*. Uz normativni dio dokument plana mora sadržavati opširnu analizu privrednih kretanja s isto tako detaljnim prognozama. Svrha svake, vrlo detaljno objavljene planske prognoze je da proizvođačima omogući uvid u najvjerojatnija privredna kretanja i da im pruži sve potrebne informacije za formiranje vlastite poslovne politike. Zavodi za planiranje koji pripremaju ta predviđanja snose punu stručnu odgovornost za njihovu točnost i realnost.

2. Plan kao instrument predviđanja ujedno je i *instrument koordinacije privrednih odluka*. Direktivan je samo onaj dio plana koji se odnosi na državne organe i to samo za te organe. Za svakog drugog plan samo pruža ekonomsko usmjeravanje. Društveni plan se ipak izrađuje participativno što uključuje prethodno usklađivanje razvitka različitih regija, ekonomskih udruženja ili poduzeća. Kad je plan jednom dovršen, on predstavlja ne samo projekciju vjerojatnog nego i projekciju uzajamno dogovorenog kretanja. Što je prethodno usklađivanje bilo uspješnije, to je veća vjerojatnost da će plan biti ostvaren.

3. Na osnovi predviđanja mogućeg razvoja i koordinacije inicijativa osnovnih ekonomskih jedinica odlučivanja valja, primjenom suvremenih metoda ekonomske analize i uz konzultiranje svih relevantnih društvenih faktora, utvrditi koja bi privredna kretanja bila optimalna sa stajališta zemlje u cjelini. Kad je to utvrđeno, treba odabrati odgovarajuće ekonomske instrumente, kvantificirati njihove efekte i prilagoditi njihovu primjenu da bi se postavljeni društveni ciljevi najefikasnije ostvarili. Ti koraci sadržavaju još jednu osnovnu funkciju društvenog plana: da služi kao *instrument usmjeravanja privrednog razvoja*.

4. Kao razrada ekonomske politike plan predstavlja *obavezu za tijelo koje ga je donijelo i direktivu za njegove organe*. Ako je riječ o društvenom planu, on predstavlja obavezu za federalnu skupštinu

i direktivu za federalno izvršno vijeće i njemu podređene državne organe. Ti organi dužni su provesti u život ekonomsku politiku formuliranu u skupštini, odnosno dogovorenu u radnim organizacijama, republikama i općinama. Oni su odgovorni za to da se postignu postavljeni ciljevi — povećanje proizvodnje, povećanje zaposlenosti, održavanje pozitivne vanjskotrgovinske bilance, stabilnost cijena, porast životnog standarda, itd. Planskim organima stoji na raspolaganju skup efikasnih instrumenata koji pomažu u ostvarivanju tih ciljeva. Pod normalnim uvjetima, ti organi snose punu političku i profesionalnu odgovornost za neispunjavanje ciljeva.

Dopustite mi da dodam jednu tehničku karakteristiku. Planiranje zahtijeva kontinuitet. Kako dolaze nove informacije, planovi se moraju revidirati da bi se najbolje iskoristile raspoložive mogućnosti. Rezultati toga su takozvani pomični planovi. Ako srednjoročni planovi pokrivaju razdoblje od pet godina, dugoročni planovi razdoblje od dvadeset godina, tada će se planski horizont svake godine pomicati za jednu godinu naprijed da bi se u svakom trenu očuvao petogodišnji planski horizont. Na kraju originalnog petogodišnjeg plana dugoročni planski horizont pomaknut će se za pet godina unaprijed održavajući tako dvadesetogodišnji planski horizont za izvršne odluke.

Tradicionalni izborni postupci nisu konzistentni s tim zahtjevima. Kontinuirano planiranje traži stalnu vladu. Svake godine, ili svake druge, dio članova federalne skupštine napušta svoje funkcije i bira se odgovarajući broj novih predstavnika u skupštinu. Na taj način skupština koja se obnavlja ima kontrolu nad planskim aktivnostima. Izvršno se vijeće uvijek može prilagoditi.

Društveno planiranje ne samo da povećava makroekonomsku efikasnost nego unosi i novu kvalitetu u ekonomski proces. Liberalna kapitalistička privreda, osnovana na nekontroliranom tržištu, konkurentska je privreda. No, nesmiljena konkurencija nije baš konzistentna socijalizmu koji se temelji na kooperaciji i solidarnosti. Obje te dimenzije uvode se društvenim planiranjem. Konkurencija se time ne ukida, nego se usmjerava prema poboljšanju kvalitete robe i smanjivanju proizvodnih troškova, a ne prema izbacivanju konkurenata s tržišta. Konkurentska poduzeća ne može se kupiti ili na druge načine podrediti: prilično je nevjerojatno da će bankrotirati. Nemoguće je monopolističko ponašanje. Financijska moć nije od velike koristi jer je tržište organizirano; i rentabilni projekti uvijek će dobiti potrebna sredstva. Osim toga, puna zaposlenost, relativna sigurnost i brzi rast ostavljaju dovoljno slobodnog prostora za sve. Zato će postojati jaka tendencija prema kooperaciji i podjeli rada. To je, samo po sebi, ne samo društveno poželjno nego po svoj prilici i ekonomski efikasnije, posebno kad je praćeno s kooperacijom unutar poduzeća koja je svojstvena radničkom upravljanju. Uspoređujući ponašanje skupina koje su bile organizirane na kooperativnim ili konkurentskim načelima, empirijsko istraživanje upozorava na prednosti prvog:

»Kooperativne skupine suočile su se sa zamršenim problemom efikasnije te su iscrpnije pridonijele analizi međuljudskih problema... Unutar kooperativnih skupina postojala je veća diferencijacija pojedinačnih funkcija, tj. veća podjela rada: na drugoj strani, u konkurentskim skupinama udvostru-

čavanje napora bilo je znatno jer su svi bili jednako samostalni da učine sve što je bilo traženo. Komuniciranje je bilo lakše u kooperativnoj skupini... Takvi eksperimenti kao Sherifovi i Deutschovi daju mikroekonomsku potvrdu onome... što je dugo bilo očito: najefikasniji način za smanjivanje napetosti između skupina je u pokretanju pojedinaca na aktivnosti u kojima je kooperacija apsolutno bitna za uspjeh — gdje je, ukratko, funkcionalna.»⁵

Društveno planiranje čini kooperaciju funkcionalnom i integrira radničko upravljanje u konzistentan makroekonomski sistem.

III. Pet tipova regulacijskih mehanizama

Privreda je veliki sistem koji obuhvaća mnoštvo povratnih sprega što imaju odgođene efekte i podložne su oscilacijama. Stabilizacija tog sistema i njegovo optimalno funkcioniranje zahtijevaju konstrukciju automatskih stabilizatora i primjenu određenih regulacijskih tehnika. Automatski stabilizatori povlače za sobom razvoj sistema institucija i normi ponašanja. Taj problem razmotrit ćemo poslije. Tehnike reguliranja odnose se na ekonomsku politiku. Regulacijski mehanizmi koji se mogu koristiti za potrebe ekonomske politike predmet su ovog odjeljka.

U usporedbi s tehničkim sistemima ekonomija je izuzetno složena i zbog toga su mogućnosti za potpuno automatsko reguliranje ograničene. Značenje ekonomske politike stoga je još veće. Iskorištena je analogija sa sistemima kako bi se istaklo da je rješavanje problema, pošto su donesene odluke o nekoliko osnovnih društvenih dilema, objektivno ograničeno i da ostaje malo prostora za političko pogađanje.

Po samoj prirodi stvari moralo bi se regulirati funkcioniranje sistema u cjelini. Prema tome, privrede republika i općina u sastavu društvene zajednice ne mogu se efikasno razvijati ako se osnovne makroekonomske odluke ne donose na razini federacije. Zbog participativnog planiranja, ekonomska politika stabilizacije mora se temeljiti na međurepubličkim sporazumima. Ti sporazumi moraju se institucionalizirati da bi bili djelotvorni. Jedan od najvažnijih instrumenata institucionalizacije međurepubličkih sporazuma je društveni plan.

Do sada smo razmatrali tržište i plan kao jedina dva mehanizma koordinacije i regulacije. Međutim to su tek dva od pet takvih mehanizama. U nastavku se daje sažet, povijesno interpretiran opis tih pet mehanizama. U stvari, proizlazi da se ekonomski sistemi mogu klasificirati prema dominantnom tipu mehanizma kojim se ostvaruje koordinacija privređivanja.

1. Povijesno, prvi oblik privredne koordinacije (u suvremenim privredama) predstavljalo je *laissez-faire*. Slobodno tržište poslužilo je kao instrument integriranja prije razdobljene feudalne privrede u jedinstvenu nacionalnu privredu. Država je u načelu izvan privrede i njena se uloga svodi na zaštitu imovine na omogućavanje neograničene privatne inicijative. Budući da se prodati može samo ono što netko želi kupiti, to svatko tko želi ostvariti profit mora svoju aktivnost orijentirati tako da što bolje zadovoljava društvene potrebe. Iz takvog

rezoniranja Adam Smith je izveo svoju teoriju »nevidljive ruke«: svaki pojedinac »ima na umu samo svoj vlastiti dobitak; njega u tom, kao i u mnogim drugim slučajevima, vodi jedna nevidljiva ruka kako bi postigao cilj koji uopće nije namjeravao postići.«⁶ Motivirani isključivo osobnim interesima, privatni proizvođači proizvode upravo onu robu koja je potrebna i to uz najniže troškove proizvodnje.

2. »Nevidljiva ruka« nije se pokazala osobito efikasnom. Već smo spomenuli razlog. Cijelo stoljeće i pol smjenjivale su se periodične krize hiperprodukcije i nezaposlenosti. Rast je bio relativno spor (oko dva posto godišnje prema pet posto svjetskog prosjeka danas i 10 posto u najbržim suvremenim privredama). Osim toga, platno sposobna potražnja nije identična s društvenom potražnjom — u stvari, ona se može dobro razlikovati od društvenih potreba. Zbog toga su se socijalistički kritičari kapitalističkog tržišta orijentirali na »vidljivu ruku« kao instrument koordinacije. Privatna inicijativa zamijenjena je državnom, a tržište *centralnim planiranjem*.

3. Velika ekonomska kriza početkom tridesetih godina dovela je kapitalistički tip privredne koordinacije na rub potpunog sloma. Centralno planiranje i eksproprijacija privatnog vlasništva očigledno nisu bili prihvatljiva alternativa u kapitalističkim zemljama. Osim toga, centralno planiranje, koncipirano i ostvareno kao administrativno planiranje, imalo je teške defekte. Izlaz je pronađen u tome što je država uvedena u privredu samo djelomično, kao organ *ekonomske politike*. To rješenje mogli bismo nazvati »neizravnom rukom«.

4. Razvoj ekonomske statistike, ekonomske analize i tehnologije prikupljanja, obrade i distribuiranja informacija omogućili su da se privredni subjekti opskrbe s neusporedivo više relevantnih informacija nego prije. Ako je tržište predstavljalo jedan informacijski sistem, onda je taj tehnološki napredak predstavljao usavršavanje tržišta. To je usavršavanje imalo dva aspekta: (a) ažurna i sveobuhvatna ekonomska statistika pružila je privrednim subjektima bez zakašnjenja potpunu obavijest o privrednoj situaciji (staro je tržište obavještavalo djelomično i sa zakašnjenjem), i (b) suvremene metode predviđanja omogućile su da se smanji neizvjesnost budućih događaja i tako su prijašnje *ex post* odluke usavršene u *ex ante* odluke. I jedno i drugo je značilo da privredni subjekti dobivaju prilično kompletnu kolekciju parametara važnih za donošenje ispravnih odluka, tj. takvih koje će voditi do proizvodnje upravo one robe koja se može prodati. Takvo poboljšanje funkcioniranja tržišta *organiziranim informiranjem* privrednih subjekata možemo nazvati usavršavanjem »nevidljive ruke«. *Enormno povećavanje brzine i točnosti prikupljanja i obrade informacija*, omogućeno elektronskim računalima, znatno je usavršilo i »vidljivu ruku«.

5. Konačno i »vidljiva ruka« može se dalje poboljšati, kao što se i »nevidljiva ruka« usavršila upotpunjavanjem ekonomskom politikom. To poboljšanje se sastoji od brojnih dogovora, konzultacija i arbitraža u cijeloj zemlji. Oni predstavljaju takve netržišne instrumente koordinacije koji su bitno drugačiji od administrativnih direktiva države.

Tih pet tipova privredne koordinacije — *laissez-faire*, administrativno planiranje, ekonomska politika, proizvodnja informacija, izvan-

tržišna neadministrativna kontrola — povijesno su se razvili redosljedom koji je upravo naveden. No povijesni redosljed nije nužno jednak hijerarhijskom poretku ni evoluciji u biološkom smislu. Pojedini tipovi mehanizma su komplementarni: glavni problem je da se postigne organizacijski optimum. Različiti društveno-ekonomski sistemi dopuštaju različit stupanj efikasnosti privredne organizacije.

Liberalni kapitalizam osniva se na slobodnom tržištu, što znači da je laissez-faire tržište glavno načelo makroekonomske organizacije. Administrativno planiranje je osnova za *etatizam* u kojemu državna birokracija zamjenjuje individualne poduzetnike kao organizatore proizvodnje. Kejnsovskaja revolucija u teoriji ekonomske politike omogućila je da se nestabilnost tržišta podvrgne relativno efikasnoj kontroli države kao organa ekonomske politike. To je, zajedno sa stvaranjem državnih (javnih) korporacija i sve većim korištenjem *ex post* i *ex ante* informacijskih sistema, dovelo do takozvanih *miješanih privreda* (ili »država blagostanja«) karakterističnih za visokorazvijene suvremene kapitalističke zemlje. Na kraju, *socijalističku privredu* treba obilježavati optimalno korištenje svih pet tipova koordinacijskih mehanizama u svrhu maksimiranja blagostanja članova društvene zajednice.

IV. Ponašanje samoupravnog poduzeća

Relativnu efikasnost samoupravnog poduzeća proučavali smo u odjeljku II šestog poglavlja. Organizacijske probleme samoupravnog poduzeća iscrpno smo analizirali u osmom poglavlju. U ovom poglavlju moramo istražiti tržišno ponašanje poduzeća ovog tipa. Jer, ako poduzeće slabo posluje kad je izloženo tržišnim zakonima, tada svakako moramo preispitati njegovu predviđenu efikasnost. Protivnici radničkog upravljanja su upravo to i učinili. Teorija samoupravnog poduzeća jedino je teorijsko pitanje o ekonomici radničkog upravljanja koje je bilo predmetom široke međunarodne rasprave. Otkako je Benjamin Ward analizom ilirskog poduzeća dobio neke čudne rezultate,⁷ ti nalazi bili su uzeti kao *prima facie* dokaz niže efikasnosti samoupravnog poduzeća.⁸ Ponovimo ukratko raspravu o tome.

Uzmimo poduzeće s pojednostavljenom proizvodnom funkcijom dvaju varijabilnih faktora, rada (x_1) i svih drugih utrošaka (x_2).

$$(1) \quad q = f(x_1, x_2).$$

Postoji također neki fiksni trošak k koji se može interpretirati kao amortizacija ili kamate na poslovni fond. Tada je profit

$$(2) \quad \pi = pq - (\omega x_1 + p_2 x_2 + k),$$

gdje je p cijena proizvoda, ω platni stav i p_2 cijena drugog varijabilnog faktora. Uobičajena je pretpostavka u neoklasičnoj literaturi da kapitalističko poduzeće na kratki rok maksimira profit. Budući da empirijsko istraživanje pokazuje da je takvo ponašanje suvremenog kapitalističkog poduzeća u pitanju, ja ću, zbog preciznosti govoriti o »neokla-

sičnom poduzeću«. Ako se profit maksimira, prvostepeni uvjeti su poznate jednadžbe marginalnih proizvoda,

$$(3) \quad \frac{\partial \pi}{\partial x_1} = 0, \rightarrow pq_1 = w,$$

$$\frac{\partial \pi}{\partial x_2} = 0, \rightarrow pq_2 = p_2.$$

Drugostepeni uvjeti će biti zadovoljeni ako pretpostavimo opadajuće prinose, kao što će svuda i biti pretpostavljeni.

Analiza uvjeta (3) pokazuje da: (a) porast cijena proizvoda povećava proizvodnju i zaposlenost; (b) povećanje cijena faktora smanjuje proizvodnju i zaposlenost; (c) promjena fiksnog troška nema nikakvog djelovanja jer se k ne javlja u uvjetima; i (d) postoji potpuna simetrija u tretiranju rada i drugog utroška.

Promijenimo sada status poduzeća zamjenjivanjem neoklasičnog upravljanja s radničkim savjetom. Budući da plaće ne postoje, ne možemo utvrditi profit. Pitajući se što bi mogla biti funkcija cilja novog poduzetnika, Ward je odlučio da to treba biti dohodak po radniku:

$$(2a) \quad y = \frac{pq - (p_2 x_2 + k)}{x_1}.$$

Ward nije bio potpuno siguran da stvarno jugoslavensko poduzeće, na koje se teorija odnosila, maksimira y , i radije je govorio o »ilirskom poduzeću«, pa ću i ja prihvatiti taj termin. Pretpostavlja se da ilirsko poduzeće maksimira dohodak po radniku, što vodi do novih prvostepeni uvjeta:

$$(3a) \quad \frac{\partial y}{\partial x_1} = 0, \rightarrow pq_1 = \frac{pq - (p_2 x_2 + k)}{x_1} = y,$$

$$\frac{\partial y}{\partial x_2} = 0, \rightarrow pq_2 = p_2.$$

Očito je da su i drugostepeni uvjeti zadovoljeni.

Kako prvi od uvjeta (3a) ne možemo izravno analizirati, premještanjem članova transformiramo ga u:

$$(4) \quad q - q_1 x_1 = \frac{k}{p} + \frac{p_2 x_2}{p}.$$

Lako se uočava da vrijedi:

$$(5) \quad \frac{\partial}{\partial x_1} (q - q_1 x_1) = -q_{11} x_1 > 0.$$

Sličnom analizom sada dolazimo do ovih rezultata: (a) povećavanje u p smanjuje desnu stranu jednadžbe (4); da bismo sačuvali ravnotežu, lijeva strana se isto mora smanjiti, što, prema (5) znači smanjivanje upotrebe x_1 i stoga [zbog valjanosti (1)] proizvodnja (b) u cijeni faktora ostalih utrošaka ima isti efekt kao i u neoklasičnom poduzeću; (c) po-

većavanje fiksnog troška k povećava proizvodnju i zaposlenost; i (d) faktori se ne tretiraju simetrično jer se plaće ne javljaju u (3a), i uvjeti su drugačije strukturirani.

Tabela 12 pregledno prikazuje cijelu raspravu.

TABELA 12
Efekti različitih promjena na proizvodnju i zaposlenost

Vrsta promjene	Neoklasično poduzeće	Ilirsko poduzeće	Samoupravno poduzeće
Povećavanje cijene proizvoda	+	—	+
Povećavanje nadnica	—	0	0
Povećavanje cijene materijalnih utrošaka	—	—	—
Povećavanje fiksnog troška	0	+	0

Rezultati daju traženi dokaz za nižu efikasnost. Tretirajući rad drugačije od materijalnih utrošaka, »Ilirci« se ponašaju na čudan način i tako nepopravljivo smanjuju efikasnost svojih poduzeća. Kada cijena proizvoda na tržištu raste, oni smanjuju proizvodnju! Privreda je stoga beznadno nestabilna. Kada vlada želi povećati zaposlenost mora nametnuti paušalne poreze! Što je porez veći, to su proizvodnja i zaposlenost veći. Politika nadnica nema koristi jer »Ilirci« odbacuju plaće. Zato što je $y > w$ i q_1 (ilirsko) $> q$ (neoklasično), gdje je q_1 marginalni proizvod rada, ilirsko poduzeće zapošljava manje radnika i proizvodi manje nego kapitalističko poduzeće. Iz istog razloga ilirsko poduzeće upotrebljava više kapitala no što je nužno. Manja zaposlenost i veća kapitalna intenzivnost znače za danu vremensku preferenciju manju stopu rasta. Potonje se još smanjuje manjom štednjom zbog toga što društveno vlasništvo onemogućuje trenutačno oplodivanje kapitala po tržišnoj kamatnoj stopi.

Kako ćemo mi ocijeniti teoriju ilirskog poduzeća i njena predviđanja? Svaka značajnija teorija mora proći dva osnovna testa: test vjerodostojnosti pretpostavki i test predviđanja. Teorija može proći oba testa i još ne mora biti točna. Ipak ako ne uspije proći jedan ili oba testa, sigurno nije ispravna. Ako se njene postavke ne mogu provjeriti, teorija nema snagu objašnjenja; ako su, pak, njena predviđanja pogrešna, ona je naprosto neupotrebljiva. Budući da je potonji test mnogo jednostavniji i na osnovi njega se može više zaključiti, njega ćemo prije razmotriti. Stoga ćemo se osloniti na empirijsko istraživanje o jugoslavenskoj privredi.

Teorija ilirskog poduzeća predviđa da će povećavanje cijene smanjiti proizvodnju. Nije se zapazilo ništa slično. Povećavanje cijena, kao znak nezadovoljene potražnje, bilo je prilično brzo popraćeno naporima da se poveća ponuda.

Teorija također predviđa da će smanjivanje k smanjiti ponudu. Nije moguće dokazati ili odbaciti to predviđanje bez posebnog empi-

rijskog ispitivanja. No kad je 1960. godine u Jugoslaviji ukinut šest-postotni porez na fondove, nisam uočio depresivno djelovanje na proizvodnju, niti je, koliko je meni poznato, itko izvijestio nešto slično tome.

Teorija predviđa da će samoupravna privreda biti radno štedna. Jugoslavensko iskustvo naprotiv pokazuje kroničnu prekomjernu zaposlenost u poduzećima. Vlada se stalno tuži na »ekstenzivnost« proizvodnje.

Kad je riječ o štednji i investiranju, teoretsko predviđanje ponovo je pogrešno. Štednja unutar poduzeća je skromna, no zaduživanje je golemo, tako da se stopa nacionalne štednje kreće oko 35 posto bruto nacionalnog proizvoda (zajedno s neznatnim udjelom vlade). S druge strane, prekomjerno investiranje pridonosi kroničnoj inflaciji. Nasuprot neoklasičnim ekonomistima, keynesijanci bi to i očekivali. Kamatna stopa nema ništa zajedničkog s vremenskim preferencijama. Visoka marginalna sklonost potrošnji pridonosi rastu. Ne određuje štednja investicije; investicije stvaraju štednju. Društveno vlasništvo i planiranje smanjuju rizike i stoga povećavaju investicijske mogućnosti. Oboje smanjuju kamatnu stopu i povećavaju stopu rasta.

Još se može spasiti ilirsko poduzeće uvođenjem slobodnog ulaska na dugi rok zajedno s brojnim drugim preinakama uz zadržavanje osnovne pretpostavke o maksimiranju dohodka po radniku.¹⁰ Ipak je mnogo jednostavnije zamijeniti teoriju drugom koja više odgovara činjenicama. Osim toga, postoji općeprihvaćeno pravilo u znanstvenom istraživanju koje kaže da se od dviju teorija s jednakim sposobnostima predviđanja prednost daje onoj koja je jednostavnija.

Kada su me moji studenti prvi put izazvali da izvedem alternativnu teoriju¹¹, nisam se upitao što bi radnici učinili, nego što smo mi, kao članovi radničkog savjeta, stvarno činili. Odgovor je ovaj: Na početku nove poslovne godine radnički savjet određuje željenu razinu osobnog dohotka koji treba postići. Željeni dohodak sastoji se od prošlogodišnjeg dohotka ili od nekog standardnog osobnog dohotka w i promjene — uobičajeno nekog dodatka — koji se treba ostvariti u tekućoj godini (Δw). Željeni dohodak funkcija je: (a) očekivane prodaje; (b) dohotka u ostalim poduzećima; (c) dohotaka u prethodnoj i prijašnjim godinama; (d) produktivnosti rada; (e) troškova života; (f) porazne politike, i (g) dugoročnih očekivanja o rastu dohotaka i zaposlenosti.

Osobni dohodak je fiksiran, pa preostaje da se maksimira rezidualni višak.

$$(6) \quad \pi = pq - [(\omega + \Delta\omega)x_1 + p_2x_2 + k]$$

Na kraju godine se željeni dohodak prilagođava na više ili na niže, ovisno o uspjehu poduzeća. Prema tome, moramo razlikovati dva tipa dohotka: knjigovodstveni ($\omega + \Delta\omega$) i stvarno isplaćeni osobni dohodak ($\omega + \Delta\omega + \Delta\omega^*$). U funkciju cilja uključuje se samo prvi od njih: za sve praktične svrhe on ima alokacijsku ulogu platnog stava — a da nije platni stav.

Dovoljan je pogled na jednadžbu (6) da se uvjerimo da su matematičke osobine te jednadžbe iste onima iz jednadžbe (2): samoupravno poduzeće ponašat će se kao i neoklasično poduzeće i bit će podjednako

efikasno. Jedina razlika — a ipak takva da ima izuzetno značajne društvene konzekvence — jest da rad nije više roba: više se ne prodaje poslodavcu i tako se stvarno zarađeni osobni dohodak ne pokazuje u našoj tabeli. Pri interpretaciji (6) ne smije se počinuti greška i govoriti o maksimizaciji profita. Upotrebljena funkcija cilja ispravno se opisuje kao maksimalan ukupni dohodak koji ovisi o ograničavanju da računovodstveni osobni dohodak bude $w + \Delta w$.

Može biti značajno upozoriti na drugu prilično uobičajenu pogrešku — da se identificira maksimiranje viška s veličinom toga viška. Maksimizacija ne znači da taj višak treba biti velik ili da on čak mora postojati. Savršeno je moguće da ponašanje poduzeća bude određeno načelom maksimiranja viška, a da je stvarni višak mali ili da čak opada — kao što je to slučaj, na primjer, u jugoslavenskim poduzećima nakon 1965. godine. Koliki će višak biti, ovisi o prethodnim odbicima od dohotka, tj. o željenim osobnim dohocima. Maksimira se ono što preostaje i to određuje obrazac reagiranja poduzeća na tržišna kretanja¹².

Nasuprot prirodnoj znanosti koja je uvijek pozitivna, društvena znanost može biti i normativna. To pruža posljednju mogućnost za spašavanje teorije ilirskog poduzeća. Može biti točno da stvarna samoupravna poduzeća koriste funkciju cilja kao što je opisano u (6), a ipak to ne mora biti *racionalno*: možda bi radnici *moralno* maksimirali dohodak po zaposlenoj osobi. Budući da ono što je racionalno u kapitalističkoj sredini ne treba biti racionalno u socijalističkoj sredini, ovdje se suočavamo s teškim problemom identificiranja kriterija racionalnosti i određivanja sistemsko-specifične racionalnosti. Taj problem prelazi granice ove knjige. No, može se bar pokazati da (6) zadovoljava kriterije neoklasične racionalnosti. Možemo zamisliti da radnički savjet prihvata dugoročni plan koji maksimira dohotke po zaposlenom radniku u zajednički izabranom horizontu. Plan se tada razbija u niz kratkoročnih planova, jedan za svako poslovno razdoblje. Rezultirajući osobni dohoci predpostavljaju željene dohotke za odnosna razdoblja.

V. Optimalna stopa investiranja

U odjeljku I, točka 6, postulirali smo potrebu da u socijalističkoj privredi postignemo optimalnu raspodjelu dohotka i optimalnu stopu investiranja. Prvi optimum smo razmatrali u vezi s jednakošću potrošača. Drugi ćemo razmatrati sada. Značenje drugog optimuma ne može se previše isticati.

Uočili smo kako neoklasična paradigma onemogućuje da se otkrije optimalna raspodjela dohotka. Isto tako, u toj se paradigmi ne može odrediti optimalna stopa investiranja, osim za akademske potrebe. Pristup je standardan. Odredimo planski horizont unutar kojeg treba maksimirati potrošnju i primijeniti odgovarajuće diskontne stope na tokove potrošnje radi svođenja buduće potrošnje na sadašnju vrijednost. Izaberemo investicijski plan koji će maksimirati potrošnju uz dana ograničenja. Budući da je svaki horizont planiranja proizvoljan i da

se ne može otkriti utilitetna diskontna stopa, cijeli postupak završava u slijepoj ulici. Manje kritički autori koriste tržišnu kamatnu stopu kao supstitut za stopu vremenske preferencije i za mjeru marginalne efikasnosti investicija. To, međutim, nikako nije dopušteno. Kao što je Keynes pokazao — i mnogi prije i poslije njega — tržišna kamatna stopa osnovni je monetarni fenomen i nema ništa zajedničkog sa stopom društvene vremenske preferencije/diskonta. Ta stopa je različita, kao i marginalna efikasnost investicija (*mei*), u rastućoj privredi za poduzeće i za privredu u cjelini, čak ako su sve tržišne nesavršenosti uklonjene. Dvije marginalne efikasnosti investicija mogu se čak razlikovati u predznaku, kao što je već spomenuto u odjeljku I, točka 5. Na određenoj točki, poduzeće koje investira još će povećavati svoju proizvodnju (individualna *mei* je pozitivna), a nezamjetno će smanjivati moguću proizvodnju svakog drugog poduzeća u sistemu, i ukupni zbir tih malih gubitaka bit će veći od dobitka poduzeća koje je investiralo (društvena *mei* je negativna).

Miješanje dvije *mei* prouzročilo je gotovo općenito nerazumijevanje strukturnih karakteristika privrede. Naravno, općeprihvaćeno je da marginalna efikasnost investicija pada, bar nakon neke točke. Međutim, kako *pojedina* poduzeća prestaju ulagati mnogo prije nego njihove *mei* padnu na nulu, zaključeno je da slučaj kad je *društvena mei* nula znači tako veliki opseg ulaganja da bi potrošnja morala biti drastično smanjena. Zbog toga bi razina gladovanja predstavljala gornju granicu ekonomskog rasta. To je naprosto krivo. Pod normalnim uvjetima, granica najvećeg rasta (društveni *mei* = 0) dostiže se dok se potrošnja povećava. Sve što se efikasno može učiniti jest da povećamo udio investicija u nacionalnom proizvodu za jedan ili dva posto godišnje dok odnos bruto investicija prema bruto nacionalnom proizvodu ne bude oko 0,35 do 0,40, kad nije moguće dalje ubrzavanje rasta. No, male godišnje promjene od jedan posto stvaraju čuda u duljem razdoblju. Radeći na dugoročnom razvojnom planu Jugoslavije za razdoblje od 1960. do 80. godine, usporedio sam dvije investicijske alternative: (a) stopa investiranja ostaje nepromijenjena na razini od 23 posto; i (b) stopa investiranja se povećava za jedan postotni poen godišnje dok ne dosegne stopu od 35 posto i tada ostaje nepromijenjena.¹³ Najveći nesklad između dva toka potrošnje javlja se u desetoj godini i jednak je jednogodišnjem kašnjenju, drugim riječima, alternativa (b) postiže isti opseg potrošnje u jedanaestoj godini. Dvije alternative izjednačavaju godišnju potrošnju u četrnaestoj godini. Ako se dobitak u potrošnji u ostale dvadeset i tri godine usporedi sa žrtvovanom potrošnjom u prvih četrnaest godina, dobije se odnos 50 : 1. Pretpostavimo da je održan referendum na kome se od stanovništva tražilo da prihvati plan koji u svojoj najlošijoj godini traži jednogodišnje odgađanje u ostvarivanju moguće razine potrošnje, ali u toku planskog razdoblja obećava 50 puta veće povećanje u potrošnji nego što je veličina žrtvovane potrošnje u prvim godinama planskog razdoblja. Vrlo je vjerovatno da će taj plan biti prihvaćen.

Sada imamo sve elemente da bismo riješili problem optimalne štednje i investiranja. Pretpostavit ćemo ovo:¹⁴

1. Potrošnja doseže maksimum za vrijeme životnog vijeka članova zajednice. To se opravdava ili održavanjem sveobuhvatnog referendu-

ma ili pretpostavkom o funkciji blagostanja koja znači da je bolje trošiti više nego manje u nekom ljudskom vijeku ako to ne uključuje stvarna odricanja. U stvarnosti, neka razdoblja života mogu postavljati veće zahtjeve za zadovoljavanje potreba nego neka druga razdoblja (i, naravno, ne znamo točno koliko dugo ćemo živjeti). Sve to možemo prihvatiti i samo pretpostaviti da se odstupanja u potrebama pojedinaca kompenziraju tako da se društvo, u prosjeku, ponaša tako da maksimira potrošnju svake generacije.

2. Društvo je demokratski, što podrazumijeva da svaki potrošač ima jedan glas. U suvremenim zajednicama, prosječno očekivanje trajanja života pojedinca bit će između 35 i 50 godina u svakom trenutku vremena. To je istovremeno životni vijek generacije prema kojemu će se maksimirati potrošnja.

3. Budući da je sposobnost apsorpiranja investicija ograničena, marginalna efikasnost privrednih investicija mora opadati kako se investicije u jedinici vremena povećavaju. Ona se smanjuje sporije ako je stopa tehnološkog napretka viša, no u svakom slučaju opada.¹⁵

4. U stvarnom svijetu neizvjesnost rezultata investicijskih odluka povećava se s duljinom planskog horizonta. Do sada izrađeni dugoročni razvojni planovi rijetko prelaze horizont od 20 godina, a gotovo nikad ne prelaze više od 25 godina. Ta praksa uključuje vjerovanje da budući događaji postaju tako neizvjesni nakon 20 do 25 godina da programiranje ili predviđanje tih događaja ne može nikako poboljšati današnje investicijske odluke.

5. Proizlazi da je relevantan vremenski horizont za maksimiranje proizvodnje 20 do 25 godina. Zbog toga se marginalna efikasnost investicija mora svesti na nulu u odnosu prema tom vremenskom razdoblju.

6. Svaka generacija ne maksimira samo proizvodnju nego sasvim vjerojatno i potrošnju jer je životni vijek svake generacije znatno dulji od planskog horizonta. Unutar 20—25 godina potrošnja se ne maksimira zbog toga što se dio proizvodnje upotrebljava za investicije koje ne donose rezultate unutar toga razdoblja. Kad je aktivizacijsko razdoblje investicija dovoljno kratko, te investicije stvaraju potrošna dobra — ili izravno ili neizravno preko daljeg investiranja — unutar preostalih godina generacijskog životnog vijeka.¹⁶ Prema tome, svaka generacija maksimirat će svoju ukupnu potrošnju ako se uzme u obzir da svako novorođenče pomiče krajnju granicu životnog vijeka generacije naprijed.

Tih šest točaka dovodi do očitog zaključka: karakteristike stvarnog svijeta takve su da se odluke o maksimiranju proizvodnje podudaraju s odlukama o maksimiranju potrošnje ako se složimo da je maksimiranje potrošnje svake generacije ispravan cilj za nacionalnu investicijsku politiku. Naravno, nema logičke potrebe da se složimo u tome. No, cilj i uključene pretpostavke čine se prilično realističnima — sigurno znatno realističnije od uobičajene pretpostavke ekonomskog teoretiziranja.

Možda je nužno kratko objašnjenje. Maksimiranje potrošnje opravdava se kao nastojanje da se zadovolje materijalne potrebe zajednice, što je brže moguće, radi maksimalnog povećanja carstva slobode svake osobe. To nikako nije povezano s nesmotrenim pretjeranim

rastom koji uništava resurse, stvara međunarodne napetosti i ekološko zagađivanje. Ta tri neželjena efekta nisu rezultat rasta kao takvog, nego su rezultat posebne društvene organizacije rasta. Investicije se mogu koristiti za poboljšavanje okoline, inovacije mogu biti usmjerene prema očuvanju resursa i povećano bogatstvo može se upotrijebiti da se pomogne onima koji zaostaju.

Tehnički je optimalna stopa investiranja određena točkom na investicijskoj krivulji u kojoj društvena marginalna efikasnost investicija u odnosu prema razdoblju od 20 do 25 godina postaje nula. Kao što je već spomenuto, pod normalnim uvjetima takva investicijska politika ne može značiti čak ni privremeno smanjivanje potrošnje. Kad jednom počne funkcionirati, ona proizvodi udio bruto investicija u bruto nacionalnom proizvodu oko 35 do 40 posto i godišnju stopu rasta proizvodnje i potrošnje od oko 10 posto, ako se može vjerovati nedavnom iskustvu i statistici nacionalnog dohotka.

Točka $mei = 0$ ne može se izravno i strogo odrediti jer se u ekonomiji obično ne mogu ponovo provoditi isti eksperimenti pod nepromijenjenim uvjetima. Međutim, ta točka može se prilično dobro aproksimirati neizravnim metodama — na primjer, promatrajući kretanja u aktivizacijskom razdoblju pojedinih investicijskih projekata, ispitujući promjene u upotrebi kapitala i uspoređujući nacionalne rezultate s onima drugih zemalja. Točnost takvih metoda ne mora posebno zadovoljavati, no jesu li greške u mjerenju u prirodnim znatnostima bitno drugačije?

Makroekonomska organizacija

I. Četiri osnovne institucije

Kao i obično, počinjemo s kratkim povijesnim pregledom. Razvoj tržišne privrede pratila je laissez-faire ideologija, teorija »nevidljive ruke« i takozvani Sayov zakon koji je pretpostavljao da svaka proizvodnja ne povećava samo ponudu dobara, nego stvara i potražnju za njima. Žestoke cikličke oscilacije u toku cijelog devetnaestog stoljeća nisu spriječile da se 1870-ih godina pojavi neoklasična ekonomija, koja je propovijedala automatsku stabilizaciju privrede pomoću marginalnih prilagodavanja i koja je dosegla svoj vrhunac u estetski privlačnoj teoriji opće ravnoteže Leona Walrasa. Na praktičnoj razini ljudi su već postali svjesni postojećih problema i, u drugoj polovici stoljeća, vlade su počele regulirati monetarne poslove uspostavljanjem centralnih ili narodnih banaka. Obično je jedna od postojećih privatnih banaka bila odabrana i transformirana u polujavnu ili javnu instituciju. Prije prvog svjetskog rata već je postalo prilično jasno da je monetarna politika postala neophodna za stabilizaciju i da inherentne tržišne snage, bilo kakve one bile, nisu dovoljne. No, monetarna teorija nije zapravo nikada bila integrirana u dominantnu neoklasičnu teoriju. Osim toga, vjerovalo se da je monetarna politika ne samo nužna nego i dovoljna.

Tu iluziju temeljito je razbila velika ekonomska kriza 1930-ih godina. Uskoro je Keynes otkrio da je Sayov zakon pogrešan,¹ i da do ravnoteže često dolazi na razini nezaposlenosti. Keynes je objasnio zašto monetarna politika sama za sebe pod uobičajenim okolnostima ne može promijeniti ravnotežu nezaposlenosti u ravnotežu pune zaposlenosti. Radi rješavanja toga problema on je u igru uveo fiskalnu politiku.

Objašnjenje stvarne štednje vremenskim preferencijama stanovništva bio je jedan od nepovredivih stavova neoklasične ekonomije sve do našeg vremena. Ekonomski teoretičari ovog stoljeća — kao i njihove kolege iz prošlog stoljeća — nisu se zabrinjavali zbog ekstremnih fluktuacija »vremenskih preferencija« kako se to odražavalo u negativnoj stopi štednje za vrijeme američke depresije i stopi štednje od 35 posto za vrijeme japanskog procvata. Keynes je objasnio tu tajnu pokazujući da u industrijskim zemljama uzrok niskim investicijama nije visoka vremenska preferencija, nego obrnuto; drugim riječima, da prevelika štednja prouzrokuje premale investicije. To se činilo kao hegelijanska dijalektika, ali je u stvari bila riječ o čvrstoj pozitivnoj

ekonomiji. Ipak u dijelovima »čiste teorije«, udžbenici još utvrđuju nacionalnu stopu štednje individualnim vremenskim preferencijama.

Kejnesijanska ekonomija pune zaposlenosti potencijalno je bila i ekonomija rasta. Naime, uz danu stopu tehnološkog napretka, povećanje radne snage jednoznačno određuje maksimalni mogući rast proizvodnje — kako je to poslije bilo obrađeno u modelima tipa Harrod-Domar. U stvari, Keynes nije nikad išao dalje od analize kratkoročne ravnoteže. U njegovo vrijeme privrede su rasle po stopama između 2 i 4 posto godišnje. Stope između 5 i 10 posto — uobičajene u naše vrijeme — činile bi se Keynesu i njegovim suvremenicima (sjetimo se teorije stagnacije) nerealnim, fantastičnim, nemogućim, nečim o čemu ne vrijedi ni razmišljati.

Postkejnesijanska ekonomija nije učinila mnogo da se ta praznina popuni. Administrativno planiranje sovjetskog tipa nije bilo ni privlačno ni efikasno u visoko razvijenim zemljama. Pa ipak, problem je prilično očit i može se formulirati u dva pitanja: Zašto se fiskalna politika ne bi upotrijebila kao instrument rasta? Zašto vlada ne bi osnovala posebnu finansijsku instituciju koja bi nalikovala monetarnoj vlasti centralne banke?

Sada možemo produžiti s izgradnjom institucija. Naravno, postoji mnogo ekonomskih institucija. U ovom poglavlju opisat ćemo njih nekoliko i njihove međusobne veze. No, četiri od tih institucija osnovne su i u stvari određuju funkcioniranje cijelog sistema. Jedna od njih se bavi formuliranjem planova. Druge dvije primjenjuju ekonomske politike koncipirane tako da se ispune planovi; jedna od njih bavi se prije svega kratkoročnim prilagodavanjima, a druga dugoročnim promjenama. Četvrta institucija rješava posebne sporove.

1. *Zavod za planiranje.* Taj zavod predstavlja u stvari instituciju za proizvodnju informacija. No, za razliku od zavoda za statistiku, zavod za planiranje proizvodi informacije o budućnosti: predviđanja i razvojne planove. On nema nikakvih administrativnih nadležnosti. Njegova jedina funkcija je da uradi *ex ante* ono što tržište radi *ex post* i da to uradi bolje. Drugim riječima, zadatak zavoda za plan jest da postigne *ex ante* koordinaciju ekonomskih aktivnosti na osnovi relevantnog skupa preferencija. Ako su predviđanja zavoda za plan dobra, samo postojanje plana djelovat će kao snažan instrument koordinacije. Ono što još ostaje, može se postići s preostale tri institucije.

2. *Narodna banka.* Narodna banka mora opskrbiti privredu adekvatnim količinama domaćeg i stranog novca. Ona služi kao posljednji zajmodavac i tako sprečava periodične slomove monetarnog sistema. Kontrolirajući ponudu novca, narodna banka također vrši važan utjecaj na opću ekonomsku stabilnost. U tom smislu je možda najvažniji zadatak kontroliranje cijena. Međutim, kontrola ponude novca mora biti strogo kvalificirana. Kvantitativna teorija novca objašnjava inflaciju kao posljedicu prevelike ponude novca. Keynesov inflacijski jaz nije bio daleko od tog objašnjenja. Tako monetarna restrikcija postaje očiglednim lijekom. Međutim, kada se primijeni, ona obično dovodi do kontrakcije privrednih aktivnosti i nezaposlenosti. Tada je otkriveno da inflaciju mogu prouzročiti i strukturalne disproporcije, i da je monetarna politika nemoćna da svlada takvu inflaciju. Treći tip inflacije prouzročen je disproporcijama u raspodjeli dohotka.² Taj tip

se obično razmatra kao troškovna inflacija, zajedno s nekim manje važnim oblicima. Jasno je da monetarna politika ne može riješiti ni taj slučaj.

U razumijevanju funkcije narodne banke može pomoći jedna analogija. Automobilski motor ne može raditi bez motornog ulja. Nalik tome, poslovne transakcije se ne mogu obavljati bez novca. Ako je količina ulja nedovoljna, motor se može oštetiti ili čak uništiti. Stoga je nadolijevanje ulja u motor od životne važnosti. No, ako motor ne radi ispravno, nikakva količina ulja neće ukloniti nepravilnosti. Mora se popraviti sam motor. Šteta koju narodna banka može učiniti primjenjujući nekorektnu politiku mnogo je veća od pomoći koju ona može osigurati primjenjujući korektnu politiku u prevladavanju teškoća. To je institucija marginalnih i kratkoročnih prilagođavanja.

Uz cijene, banka može pokušati kontrolirati investicije (i agregatnu potražnju) mijenjajući diskontne kamatne stope. Empirijska istraživanja su, međutim, pokazala da je investicijska potražnja visoko neelastična na promjene kamatne stope. Nije važna kamatna stopa, nego prilike za rentabilno ulaganje (u industrijskim zemljama), odnosno raspoloživost investicijskih sredstava uz razumne stope zajmodavcima (u zemljama u razvoju).

3. *Razvojni fond.* Banka sama ne mora biti jako efikasna, ali zajedno s razvojnim fondom ona može postići zadivljujuće rezultate. Fond nadopunjava monetarne operacije banke stabiliziranjem investicija, agregatne potražnje, platne bilance i onih cijena čije promjene su posljedica strukturnih disproporcija. Gledano na dugi rok, fond je odgovoran za postizavanje željene stope rasta.

Aktivnosti fonda zamjenjuju fiskalnu politiku, koju je tradicionalno provodilo ministarstvo financija. Ta je politika općenito tako tijesno povezana s budžetskom politikom da teorijska analiza ne uspijeva da ih razlikuje. A ipak, razlika je sasvim očita. Budžet je sredstvo kojim se planirane aktivnosti državne administracije i različitih javnih službi financiraju iz planiranih izvora. Stabilizacija, razvoj i preraspodjela dohotka su izvanbudžetske aktivnosti i pripadaju fiskalnoj politici. Od te tri aktivnosti prve dvije može obavljati fond, a treća je isključivo u nadležnosti skupštine.

Ako se razvojni fond uspostavi kao posebna investicijska institucija, moraju se ispuniti određeni uvjeti. Fond ne može uvoditi nove poreze ili mijenjati poresku progresiju i, općenito, ne može utjecati na raspodjelu dohotka između društvenih skupina ili dijelova privrede. No, on može mijenjati dodatne poreze da bi izjednačio agregatnu potražnju i ponudu. Fond djeluje unutar granica društvene funkcije blagostanja koje određuje skupština. Fond odgovara za stabilnost i rast pod uvjetima efikasnosti Paretoovog tipa. Cilj je povećati rast bez poremećaja u raspodjeli. Teoretski, taj cilj nije sasvim nedvosmislen i u praksi se odstupanja ne mogu izbjeći. Ali situacija nije bitno drugačija od one u monetarnom području gdje je narodna banka općenito prihvaćena kao nezavisna monetarna vlast.

Fond može ispuniti četiri skupine ciljeva: provođenje investicijskih programa, kratkoročno investiranje u obrtna sredstva za posebne svrhe, vođenje subvencija i kompenzacija, djelovanje na agregatnu potražnju i ponudu (apsorpcijom viška i deficitarnom potrošnjom

koji zamjenjuju prijašnje budžetske viškove i manjkove). Investicije se financiraju iz otplata zajmova, od određenih poreza i posudbom različitih vrsta.

U organizacijskom smislu, fond nije poslovna institucija nego institucija za formuliranje politike; on je financijska, a ne administrativna institucija. Konkretno upravljanje zajmovima prepušteno je komercijalnim bankama, a administrativni poslovi oko poreza prepušten su sekretarijatu za financije. Kratkoročna ekonomska politika zahtijeva tijesnu kooperaciju tih institucija. Sekretarijat za financije priprema budžet, fond godišnje programe intervencija, a banke predviđanja o financijskim tokovima. Administrativni budžet, interventni investicijski program i predviđanja financijskih tokova predstavljaju tri komponente razvojnog plana. Godišnji planovi predstavljaju operativno razbijanje srednjoročnog plana koji priprema zavod za planiranje.

4. *Arbitraža za dohotke i cijene.* Samoupravna privreda može ispravno funkcionirati samo ako su rezultati poslovnih pothvata realno predvidivi (pretpostavljajući da se poduhvati uklapaju u opći plan, da oni nisu ekstravagantni, itd.). Preciznije, zarađeni dohodak treba biti rezultat rada, a ne slučajnih i nekontroliranih faktora. Vlada i njene agencije odgovaraju za osiguravanje takvih uvjeta u privredi.

Ako je neizvjesnost previše velika, radne organizacije zarađivat će neočekivane dobitke ili će trpjeti neočekivane gubitke. Neočekivan dobitak nije teško riješiti; kolektivi se neće buniti, a i onako će se najveći dio dobitka apsorbirati automatski progresivnim oporezivanjem plaća. Potpuno su druga stvar neopravdani gubici; radnici će zahtijevati normalne dohotke, a ne postoje automatski negativni porezi za amortiziranje gubitaka. Prema tome će neočekivani gubici ili neopravdana smanjivanja dohodaka predstavljati stalni izvor političkih problema. To je točno kada vlada ne uspije poduzeti odgovarajuće akcije. A još je točnije kada su neočekivani gubici prouzročeni namjernim vladinim akcijama kao što je zamrzavanje cijena neke robe, uvođenje uvoznih kvota ili ukidanje određenog programa potrošnje vlade. Ako se ništa ne učini, moralna osnova — a, prema tome, i efikasnost — ekonomske politike ozbiljno će biti umanjena. Postojat će tendencija k nasilnim naknadama za gubitke preko stvaranja skupina koje će vršiti pritiske, planovi će se napustiti, a vlada će postati preoprezna i neodgovorna, prepuštajući inicijativu i odgovornost skupštini koja nije osposobljena da rješava svakodnevne poslove.

Ispravno rješenje jest osnivanje arbitraže za dohotke i cijene, koja će rješavati sporove. Budući da se može uspostaviti prilično jednostavan skup pravila i kriterija,⁹ a efekti na dohotke i cijene se mogu izmjeriti, arbitraža — a ne političko sukobljavanje u skupštini — predstavlja pravi pristup. Odbor za arbitražu je nezavisna institucija sastavljena od kvalificiranih predstavnika relevantnih interesnih skupina (vlada, sindikata, privrede, znanstvenih institucija) kojoj se povjere da rješava žalbe protiv diskriminatornih mjera vladinih agencija i zahtjeve za uspostavljanje podjednakih uvjeta privređivanja. Odbor može narediti vladi da promijeni određenu politiku ili mjeru i/ili da kompenzira onu stranu koja je pretrpjela gubitke. Kompenzacije se isplaćuju iz razvojnog fonda.

II. Federacija: tri osnovne funkcije ekonomske politike

U usmjeravanju privrede, federacija ima tri osnovna zadatka: (1) *ujednačavanje uvjeta privređivanja*, bez kojeg nema raspodjele prema radu i bez kojeg dolazi do monopolske eksploatacije; (2) *gledano kratkoročno, ostvarivanje tržišne ravnoteže*, bez koje je zadatak (1) neostvariv, odnosno samostalnost radnih organizacija uništena; (3) *na dugi rok, ostvarivanje ekonomskog rasta*, bez kojeg zadaci (1) i (2) i izgradnja socijalizma nisu mogući.

Ti zadaci nisu laki ni jednostavni i stoga će jedan dio organa ekonomske politike neprestano nastojati prebaciti odgovornost za privredne neuspjehe na druge, osobito na poduzeća. Kod promašenih investicija bit će odgovorna poduzeća koja su ih poduzela i banke koje su ih financirale bez pokušaja ispravljanja tog fenomena, odnosno uočavanja činjenice da je ponašanje privrednih organizacija u proizvodno-investicijskom smislu funkcija ekonomskog sistema i ekonomske politike. Kad rastu cijene, odgovorna su poduzeća koja ih povećavaju. Radni kolektivi se optužuju za nedovoljnu društvenu svijest kad osobni dohoci rastu brže od produktivnosti rada. Ako je privreda nelikvidna, izvoz premali, odnosno uvoz prevelik, opet su odgovorna poduzeća što ne prihvaćaju nakane reforme i ne pridržavaju se preporuka i političkih rezolucija. Takvo ponašanje dijela vladinih agencija, razumljivo s psihološkog stajališta, uvjetovano je raširenim nepoznavanjem prirode ekonomske politike i zahtjeva društvene podjele rada. Vlada je odgovorna za funkcioniranje privrede jer joj na raspolaganju stoje dovoljno moćni instrumenti ekonomskog usmjeravanja, čak i kada ne može izdavati administrativne direktive. S druge strane, *autonomnost poduzeća* ne znači nikakvu odgovornost za *makroekonomske* posljedice njihovih djelovanja. Radni kolektivi rade pod određenim uvjetima koji su im dani kao parametri kod odlučivanja. Uzimajući u obzir te parametre, oni se vode svojim materijalnim interesima u odlučivanju. Upravo zato što motiv za ekonomske aktivnosti dolazi iz materijalnih interesa, nepotrebna je birokratska podređenost i moguća je stvarna autonomija. Međutim, zadovoljavanje nekih parcijalnih interesa ne smije oštetiti druge parcijalne interese; ili se javlja eksploatacija koja je nespojiva sa socijalizmom. O institucijama i parametrima sistema ovisi da li će doći do eksploatacije ili ne, i da li će odluke samoupravnih radnih organizacija voditi ekonomskoj ravnoteži i rastu. A za institucije i parametre sistema odgovornost snose organi zajednice.

Tri osnovne funkcije obuhvaćaju sljedeće:

1. *Ujednačavanje uvjeta privređivanja* znači da se privreda mora organizirati tako da sve privredne jedinice odlučivanja zarađuju dohodak pod istim polaznim uvjetima. Kada se tada pojave razlike u dohotku, one će biti posljedica razlika u radu i poduzetništvu, a ne posljedica izvanjskih uvjeta koje radni kolektivi ne mogu kontrolirati. Za ujednačavanje uvjeta neophodno je (a) osigurati stabilnost privrede; (b) ukinuti administrativnu intervenciju, a posebno česte promjene regulativnih mehanizama, koje djeluju na promjenu parametara ekonomske aktivnosti, i (c) spriječiti stvaranje monopola i ukloniti velike tržišne nesavršenosti.

Objektivno je stupanj jednakosti uvjeta privređivanja prilično lako odrediti. Sredstvo je isto kao kod određivanja raspodjele prema radu (poglavlje 9). Prosječni dohodak svih industrijskih grana (sa statistički zadovoljavajućim brojem institucija) morao bi biti jednak u cijeloj privredi.

Ujednačavanje privrednih uvjeta uključuje kompenziranje onih industrijskih grana koje su pretrpjele štetu zbog intervencija vlade. Ono također obuhvaća ujednačavanje regionalnog razvoja. Međutim, ono ne isključuje poticanje ili zapostavljanje određenih proizvodnih grana kada je to prihvaćeni cilj plana.

2. U međuzavisnom sistemu kakav je privreda, ne može se mnogo učiniti nezavisno i individualno. Poslovni uspjeh svakog pojedinog poduzeća dobrim je dijelom unaprijed određen funkcioniranjem privrednog sistema kao cjeline. Ako taj sistem loše funkcionira, tada napor kolektiva i stručnjaka, odnosno vještina uprave poduzeća ne može osigurati dobre poslovne rezultate. U tom smislu, osiguranje *tržišne ravnoteže* znači: (a) postizavanje pune zaposlenosti radne snage i ostalih faktora proizvodnje; (b) stabilizaciju cijena i (c) postizavanje uravnotežene platne bilance. Da bi se postigli ti ciljevi, nije dovoljno da se izgradi odgovarajući ekonomski sistem: mora se poduzeti prikladna anticiklička politika protiv stagnacije i nezaposlenosti s jedne strane, i protiv inflacije, s druge strane. Zadatak se može riješiti odgovarajućom kombinacijom monetarne, kreditne, fiskalne politike i politike dohodaka.

3. *Ekonomske razvoj* je krajnji test progresivnosti društveno-ekonomskog sistema. Da bi socijalizam opstao, njegova stopa ekonomskog razvoja mora biti viša od stope u bilo kojem alternativnom društvu. Nije dovoljna puna zaposlenost. Društveni sistemi koji zaostaju u ekonomskom razvoju nužno propadaju. S druge strane, svjetska privreda se prilagođava prema onim sistemima koji najbrže napreduju. Lažne filozofske rasprave o tome da li je razvoj poželjan ili ne, ne idu ovamo. Činjenica je da narod želi ekonomski razvoj i da žestoko reagira ako ga ne dobije. Prilično moderna briga o tome da li će razvoj dovesti do ekološke katastrofe groteskno je netočna: zrak, voda, itd. mogu se ili zagaditi ili očistiti — a to ovisi o ekonomskoj politici, a ne o razvoju. Poznat je pogrešan argument akademskih ekonomista da rast zahtijeva investicije, porast investicija znači smanjivanje potrošnje, a potrošači neće prihvatiti takva smanjivanja. U privredama koje najbrže rastu, realni osobni dohoci — i, prema tome, potrošnja — također rastu brže nego drugdje. Osim toga, prije je pokazano (poglavlje 12) da maksimalna stopa rasta maksimira potrošnju za svaku generaciju u njenom životnom vijeku.

Rast nije identičan razvoju, ali je neophodan preduvjet razvoja. I rast i razvoj odgovornost su federacije.

III. Federacija: institucije

Samoupravna privreda može se zamisliti kao gravitacijski sistem u kojem parlament predstavlja središte gravitacije, a proizvodne jedinice periferiju. Nema fizičkog kontakta između središta i periferije.

nezavisna od sekretarijata za financije. Narodna banka regulira financiranje sistema poslovnih banaka koje su izravno na tržištu. Preko kontrole novčanih tokova najjednostavnije se kontrolira zakonitost poslovanja poduzeća i ostalih institucija. Svaka transakcija se registrira, a služba društvenog knjigovodstva periodično obavlja rutinske kontrole. Jedino SDK od federalnih institucija uspostavlja izravni, administrativni kontakt s ekonomskim subjektima. Do toga dolazi zbog inspekcijskog karaktera SDK, stoga taj administrativni kontakt ne predstavlja direktivu, nego više provjeravanje. Istovremeno, SDK je izuzetno važan izvor informacija o poslovnim transakcijama. Komputerizacija SDK omogućuje organima ekonomske politike da imaju gotovo trenutačne informacije o stanju privrede.

Tržište još ne bi funkcioniralo dobro, čak i s institucijama dosad navedenim. Privreda je neprestano podložna određenim potresima koji stvaraju poremećaje koje privatna poduzeća i njihova udruženja ne mogu ukloniti. Zbog toga je nužna opća društvena, tj. federalna intervencija. Najprikladniji oblik takve intervencije jest jedna ili više institucija koje upravljaju robnim fondovima i reguliraju programe da bi stabilizirali cijene. *Direkcija za poljoprivredne sirovine* uklanja fluktuacije u ponudi poljoprivrednih proizvoda svojim robnim fondovima. *Direkcija* osim toga provodi program zaštitnih i zajamčenih minimalnih cijena poljoprivrednih proizvoda, čime se stvaraju stabilni i ujednačeni uvjeti za poljoprivrednike usprkos krajnjoj nestabilnosti proizvodnje (poljoprivredna proizvodnja lako može oscilirati i do ± 20 posto). *Direkcija za industrijske sirovine* ima sličan zadatak, samo što u ovom slučaju ona djeluje da bi rješavala poremećaje koji uglavnom nastaju zbog fluktuacija uvjeta cijene i ponude na svjetskom tržištu.

Da bi opisani sistem dobro funkcionirao, potrebna je još jedna institucija koja će ukloniti mogućnosti zloupotrebe do kojih na tržištu dolazi zbog stvaranja monopola, bilo da je riječ o monopolima državnih tijela bilo monopolima pojedinih poduzeća. Ta institucija je *arbitražni odbor za dohotke i cijene* koja na zahtjev zainteresiranih strana odlučuje o ispravnim dohocima i cijenama. Arbitražni odbor je sastavljen od predstavnika radnih organizacija, sindikata (ako postoje), visokoškolskih institucija i vladinih agencija; njih imenuje skupština na određeno razdoblje i njihove odluke su konačne i obavezne za sve, uključujući vladu. Arbitražni odbor je jamstvo da će vladini organi zaista provoditi ujednačavanje uvjeta privređivanja. Ako primijenjena politika na tržištu dovede jednu industriju u nepovoljan položaj, a vlada propusti da poduzme neophodne korektivne mjere, arbitražna će ustanoviti činjenično stanje i odrediti krajnji rok kada problem treba riješiti. Arbitražni odbor je također prikladno tijelo za određivanje visine kompenzacije. Ako vlada treba provesti neke važne, ali nepopularne mjere, ona može tražiti prethodno mišljenje arbitražnog odbora i njegovom suglasnošću može mnogo efikasnije svladati otpor privilegiranih skupina. Odbor će određivati visinu zaštitnih i zajamčenih minimalnih cijena u poljoprivredi, reprezentativne dohodne raspone prema kvalifikacijama, itd. Ukratko, arbitražna omogućuje da se izbjegn timer politički pritisci, neprincipijelni kompromisi i neodgovorne odluke do kojih dolazi kad se rješavanje navedenih problema ostavi

isključivo vladinim organima. U svom radu arbitraža se oslanja na stručni organ kao što je zavod za cijene.

Dosad opisana baterija institucija omogućila bi relativno stabilan, ali spori rast. Ako bi se stopa rasta slučajno povećala, pojavile bi se disproporcije, a strukturna neravnoteža bi dovela do nestabilnosti i ponovo smanjila rast. Da bi postigli visoke stope rasta, nužno je *ex ante* uskladiti privredne odluke, maksimalno koristiti znanost u razvijanju moderne tehnologije i upravljanju privredom, i osigurati potrebne proporcije u proizvodnim kapacitetima, regionalno i granski. Iako je nužno sve to specificirati u društvenom planu, to nije dovoljno. Trebamo također i instrumente ekonomske politike koji će osigurati da se ispunje planirani ciljevi.

Velik dio investicija ima aktivizacijsko razdoblje ispod dvije godine. Ako stoga neke tvornice nisu sagrađene na vrijeme, a privreda raste sporo, nedostatna ponuda pokrit će se bez većih teškoća privremenim povećanim uvozom. Međutim, za gradnju velike hidrocentrale ili čeličane, ili za otvaranje značajnijeg rudnika, potrebno je pet do sedam ili više godina. Osim toga, za takve objekte, kao i za prometnu infrastrukturu, potrebna su velika investicijska sredstva. Ako ta sredstva nisu osigurana na vrijeme, ako gradnja nije počela na vrijeme, a privreda brzo raste, u materijalnoj bilanci zemlje pojavit će se tako velike disproporcije da ih platna bilanca neće moći podnijeti, i neizbježan rezultat bit će snažan inflacijski pritisak uz usporavanje rasta. Doći će do još nekih negativnih posljedica. S jedne strane, nedostatak velike koncentracije kapitala dovest će do gradnje usitnjenih, nerentabilnih kapaciteta. S druge strane, pokušaji da se ostvare dovoljno velike koncentracije kapitala dovest će do stvaranja proizvodnih i financijskih monopola izvan društvene kontrole.

Očito rješenje je osnivanje *federalnog razvojnog fonda*, čiji zadaci bi bili (a) da sudjeluje u financiranju onih projekata koji zahtijevaju izuzetno veliku koncentraciju kapitala i/ili duge rokove gradnje; (b) da intervenira u uklanjanju (proizvodnih) kapacitetnih disproporcija, kadgod iz bilo kojeg razloga tržište ne uspije dovoljno uskladiti ponudu i potražnju; (c) da pomogne u uklanjanju regionalnih disproporcija i (d) da osigura financijska sredstva za neke druge korekcije lošeg funkcioniranja tržišta.

Federalni zavod za planiranje odgovoran je za *ex ante* koordiniranje ekonomskih odluka. Njegova uloga je prije svega informativna i on ima komunikacijske veze sa zavodima za planiranje republika, potrošača i poslovnih udruženja. *Federalni zavod za statistiku* prikuplja i analizira podatke o prošlim kretanjima. *Vijeće ekonomskih savjetnika* uvodi u državnu administraciju kvalificiranu i nezavisnu znanost. *Zavod za programiranje znanstvenih istraživanja*, zajedno s odgovarajućim fondom, osigurava usmjeravanje na ona istraživanja koja su sa stajališta zemlje najkorisnija.

Time je iscrpljen popis federalnih institucija. Privreda, sa svoje strane, također stvara neke institucije koje popunjavaju jaz između tržišta i federalnog političkog centra. To su prije svega, *kooperantski lanci* — obično jedan veliki finalni proizvođač s mnogo kooperativnih poduzeća — koji predstavljaju vertikalno integrirane tržišne podsi-

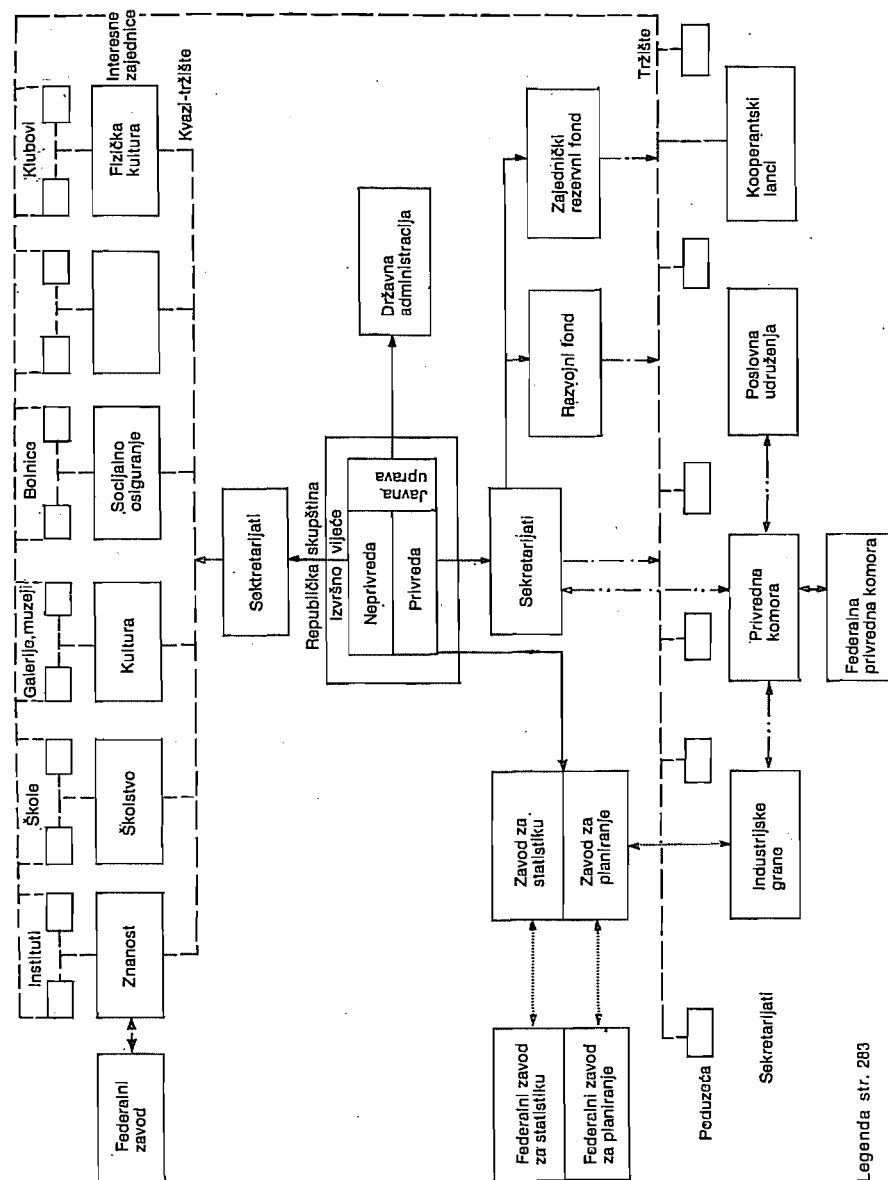
steme i koji dovode do trajnijeg strukturiranja tržišta. Zatim su to još *poslovna udruženja* s uobičajenom funkcijom horizontalne integracije. Zadatak *privredne komore* je da usklađuje interese industrijskih grana i da kao predstavnik privrede u konzultacijama s vladom utječe na tekuću ekonomsku politiku. Na kraju, *industrijske grane* u ovoj shemi predstavljaju poseban tip poslovnih udruženja, čiji zadatak je da upotpuni određene funkcije i da sačuva individualnost poduzeća. Moderna privreda ne podnosi usitnjenost nego zahtijeva integriranost. Međutim, integriranje preko spajanja znači stvaranje velikih koncentracija ekonomske moći, stvaranje monopola i ukidanje samoupravljanja. Rješenje je u tome da poduzeća sačuvaju svoju poslovnu samostalnost, a da integriraju samo one funkcije za koje je neophodna neposredna koordinacija: (a) osnovni istraživačko-razvojni rad, koji je preduvjet za neprestano tehnološko moderniziranje u samoj grani, i (b) predviđanje ponude i potražnje i efikasnog uklapanja u domaće i strano tržište. Da bi ostvarili koordinaciju u pogledu (a), odjeli za istraživanje i razvoj industrijskih grana povezani su izravno sa zavodom za programiranje znanstvenih istraživanja; u pogledu (b), planski odjeli industrijskih grana povezani su s federalnim zavodom za planiranje. Te veze su informacijsko-konzultativne, omogućuju potpunu informiranost svih aktera i kontinuirano usklađivanje većine odluka, odnosno otkrivanje područja neslaganja. Kada se jave takvi sukobi, privredna komora i državni izvršni organi imaju zadatak da pronađu zadovoljavajuće rješenje. Tako se zatvara sistem permanentnog planiranja.

IV. Republika

Republika ima političko središte i strukturu slično onima na federalnoj razini. Između republika i federacije funkcije su podijeljene tako da je federacija prije svega odgovorna za odnose s inozemstvom (vanjski poslovi i obrana), a republika je odgovorna za unutrašnje poslove (pravosuđe i javni red).

Budući da se većina federalnih institucija u ekonomskom području bavi ujednačavanjem uvjeta privređivanja i stabiliziranjem tržišta — što se može postići samo centralnim odlučivanjem za zemlju u cjelini — republika je oslobođena tih aktivnosti. Zbog toga je njena institucionalna struktura u području privrede mnogo jednostavnija. Na području privrednog razvoja osnovni zadatak republike je da ostvari teritorijalno ravnomjeran razvoj. *Republički razvojni fond* ima tu ulogu. Republika može također do određene mjere ubrzati privredni razvoj privlačenjem investitora s drugih područja i iz inozemstva posebnim olakšicama i povoljnijim tretmanom (rješavanjem komunalnih problema, obukom radne snage, participiranjem u kreditiranju, itd.).

Na području stabiliziranja tržišta republika može intervenirati stvaranjem *fonda zajedničkih rezervi*, koji se koristi da pokrije gubitke i da reorganizira nerentabilna poduzeća. Međutim, poželjno je da se ne ostane na redistribuciji sredstava, nego da se pri fondovima osnuju kadrovske burze ili posebni zavodi za poslovnu organizaciju koji bi

Skica 7: republičke institucije

Legenda str. 263

posrnulim poduzećima nudili kompletnu financijsku, tehničku i kadrovsku pomoć, uključujući zamjenu cijele upravljačke strukture.

Funkcija republike u području privrede po prirodi stvari relativno je skromna, ali ona ima osnovnu funkciju na neprivrednom području. Republička tijela formiraju i provode politiku u školstvu, kulturi, zdravstvenoj zaštiti, itd. Osim koordinacije, zadatak federacije je da samo financijski (dodjeljivanjem pomoći iz federalnog budžeta) i legislativno osigura određene minimalne zdravstvene i obrazovne standarde za stanovništvo nerazvijenih regija. Može biti poželjnije da republičke skupštine imaju tri vijeća u domu proizvođača, a ne jedno kao na federalnoj razini. Ta vijeća bi se specijalizirala za privredu; školstvo, znanost i kulturu; i za zdravstvo, socijalnu zaštitu i slična pitanja.

Da bi se na neki način republika odvojila od društvenih službi (neprivrede) — da bi se izbjegla patronaža političkih tijela, što je uvijek poželjno ako je izvedivo — osnivaju se *interesne zajednice*. One se sastoje od predstavnika svih relevantnih društvenih krugova i funkcioniraju kao upravitelji — skrbnici. Političkom odlukom skupština dodjeljuje sredstva za različite vrste usluga. Interesne zajednice primaju ta sredstva i njima, za račun potrošača, plaćaju usluge koje pružaju bolnice, škole, muzeji, itd. Takav sistem ima nekoliko efekata: (a) odvajanjem države od krajnjih korisnika sredstava sprečava se autokratska uloga administrativnog političkog aparata na tom delikatnom području; (b) radni kolektivi u sektoru neprivrede u načelu su u istom ekonomskom položaju kao i radni kolektivi u sektoru privrede; oni ne mole budžetske subvencije, oni prodaju svoje usluge; (c) zamjena budžetskog financiranja ugovaranjem razvija svijest o ekonomskim aspektima obrazovnih, medicinskih i ostalih aktivnosti i može voditi efikasnijoj upotrebi oskudnih resursa; (d) za razliku od tržišnog sektora u kojem prevladava raspodjela prema radu, u potrošnji društvenih usluga raspodjela se u cjelini temelji prema potrebama. U socijalističkom društvu omladinu treba obrazovati, a bolesne liječiti bez obzira na njihovo imovinsko stanje ili političke stavove. To komunističko načelo raspodjele i tržišni poticaji efikasnosti u proizvodnji mogu se uskladiti upravo sistemom interesnih zajednica. Zapravo, zajednice kupuju usluge od proizvođača za potrošače na kvazi-tržišni način.

Između tržišnog i netržišnog područja postoje i neposredne veze. One ne moraju biti kvantitativno značajne, ali su važne u smislu autonomnosti proizvođača i slobode izbora potrošača. Radni kolektivi mogu izravno kupovati usluge netržišnog sektora; poduzeća mogu organizirati neprivredne ustanove, participirati u interesnim zajednicama i oformiti nezavisno financiranje za specifične svrhe (slično zakladama u privredama s privatnim vlasništvom).⁴

Sveučilišta, školstvo, kultura i zdravstvo su od osnovnog značenja za izgradnju socijalizma. Tehnologija je ista u svim društvenim sistemima. Jednaka ili diferencirana mogućnost obrazovanja i zdravstvene zaštite razlikuje besklasno od klasnog društva. Zbog toga, a zadatak je federacije da održava dobre performance globalnog sistema, svakodnevni zadatak republike je da u sistem ulijeva socijalistički sadržaj. Politička analiza izvršena prije (poglavlje 10) samo učvršćuje taj zaključak.

V. Općina

Kako se krećemo prema nižim razinama državne organizacije, od federacije preko republike do općine, vlada postupno gubi svoje atribute političke vlasti i sve više postaje organizacija za osiguravanje javnih usluga. Velik dio javnih usluga osigurava se na općinskoj razini. Ta razina istovremeno najviše ispunjava uvjete za istinsku političku demokraciju. Stare polis našle su svoje nasljednike u modernim općinama. Naravno, ne u smislu da se građani okupljaju na gradskom trgu da izglasaju zakon i rasprave o ratu i miru, nego u smislu da je općina autonomna, a ne dio hijerarhije, da su njeni funkcionari i odbornici osobno poznati građanima i da svatko može prisustvovati zasjedanjima općinske skupštine i kritizirati, odnosno postavljati pitanja od posebnog značenja preko vijeća mjesnih zajednica. Hijerarhijska autonomija znači da republički ili federalni organi ne mogu izdavati direktive općinskim vlastima i da općinski ustav ne može biti ograničen zakonima nego samo republičkim i federalnim ustavom. Općina, kao i polis, je »skupina građana, ili drugim riječima, ljudi koji imaju pristup upravi i zato su ili stvarni ili mogući vladari.«⁵

Budući da je općina prije svega organizacija koja služi svojim članovima, može biti praktično da se zadaci općine definiraju preko usluga. U tu svrhu općina ima pet zadataka:

1. Prvi zadatak općine je alokacija resursa radi rješavanja različitih *ekonomskih* problema. Kao što je prije spomenuto, prvo od tri državljanstva u socijalističkoj državi je općinsko državljanstvo. Ako je pojedinac ostao bez sredstava za život, njegova općina se mora pobrinuti za njega. Ako radnici izgube posao, općina im mora osigurati nova radna mjesta. Općina jamči za zajmove poduzeća na njenom području. Ona pomaže kod osnivanja novih poduzeća i kod privlačenja vanjskih investitora. Ova briga o privrednom razvoju nije motivirana samo potrebom da se osigura dovoljno radnih mjesta nego i potrebom da se pribave sredstva za financiranje brojnih komunalnih usluga. Stoga općina ima svoje izvore poreza, nezavisne od republičkih i federalnih.⁶ Jedna od ekonomskih odgovornosti općine je da nadgleda posrnula poduzeća. Kada neko poduzeće trpi stalne gubitke, općina može dopustiti stečaj. Međutim, rijetko će to dopustiti jer je tada obavezna osigurati nova radna mjesta za nezaposlene radnike. Stoga će općina radije sanirati poduzeće. Kod tog će privremeno obustaviti radničko upravljanje, postaviti prinudnu upravu te pribaviti zajmove za sanaciju iz fonda zajedničkih rezervi republike. Kad poduzeće ponovno stane na noge, predaje se radnicima. Do određene mjere općina regulira dohotke i cijene poboljšavajući poreze i regulirajući komunalne usluge.

2. Prvi zadatak je osiguravanje radnih mjesta, drugi, pak, briga o duhu i tijelima građana. Odgovarajuće aktivnosti prije su nazvane *društvene službe*. One uključuju osiguravanje mogućnosti za brigu o djeci, škole, bolnice, institucije društvene skrbi, muzeje, umjetničke galerije i kazališta, sportske terene i druge rekreacijske mogućnosti, i slično. Budući da je općina samoupravna, građani potpuno organiziraju svoj kulturni život i svoje medicinske usluge na način koji žele. Oni imaju punu slobodu, ali ona ovisi o materijalnim ogra-

ničenjima. Budući da bi u ekonomski siromašnim zajednicama građani bili arbitrarno kažnjeni, šira zajednica mora intervenirati s pomoćima. Te pomoći su formirane da osiguraju prihvatljive standarde za društvene usluge uzimajući u obzir objektivne ekonomske uvjete. Izvor financija za posebne izdatke mogu biti dodatni porezi ili raspisivanje javnog zajma.

3. Treći njen zadatak je da osigura posebne *komunalne službe* koje predstavljaju osnovu za materijalne uvjete života u određenoj zajednici. To uključuje stambene prostore, električnu energiju, vodu i grijanje, javni prijevoz i komunikacije, trgovačke centre i tome slično.

4. *Pravosuđe i javni red* je četvrti zadatak. Građani mogu željeti da imaju dobre suce, djelotvorne javne tužioce i pouzdanu policiju. Suce izabire odbor za regrutiranje kadrova, ali ih plaća općina iz svojih fondova. Javnog tužioca bira općinska skupština. Policija je podređena općinskim vlastima. Pasoše, dokumente o državljanstvu, rodne listove i druge slične dokumente izdaju i administriraju općinske službe.

5. Na kraju, općina mora *integrirati* sve različite akcije koje se provode na njenom području u jednu usklađenu cjelinu. Zbog toga ima skupštinu koja je i apelacijski sud za sukobe između različitih tijela, organa i interesa. Skupština ima dva doma. Dom građana se osniva u mjesnim zajednicama. Dom proizvođača je sastavljen od predstavnika koje izabiru radne organizacije. Prvi se isključivo bavi problemima pod točkom 4, a potonji prije svega onima pod točkom 1. Određena pitanja koja idu u druge točke mogu doći u nadležnosti bilo kojeg doma. U mnogo slučajeva odluke će se donositi na zajedničkim zasjedanjima.

Rješavanje različitih problema može tražiti kooperaciju između nekoliko općina. Kad je ta kooperacija stalnije prirode, općine će osnovati udruženja općina.

* * *

Institucionalni model, formuliran u posljednja tri odjeljka, osnovan je na mom iskustvu u planiranju. Iako zbog toga obuhvaća institucije meni poznate, nije kopija ni jedne određene postojeće privrede. Neke opisane institucije tek treba osnovati. Predložena organizacija ne smije se interpretirati kao gotov nacrt za izravno kopiranje, nego prije kao projekt koji treba prilagoditi i preinačiti da bi se primijenio u izuzetno promjenljivim društvenim, političkim, ekonomskim i povijesnim uvjetima u specifičnim zemljama.

ČETVRTI DIO

Prijelazno razdoblje

Ljudi stvaraju svoju vlastitu povijest, ali oni je ne stvaraju po svojoj volji, ne pod okolnostima koje su sami izabrali, nego pod okolnostima koje su neposredno zatekli, koje su dane i naslijeđene. Tradicija svih mrtvih generacija pritiskuje kao mora mozak živih.

MARX, *Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparta* (1852)

Oslobođenje radničke klase mora biti djelo same radničke klase.

MARX, Preambule privremenih pravila Internacionale (1864)

Zadružne tvornice pružaju dokaz da je kapitalist postao . . . suvišan kao funkcionar u proizvodnji . . . U zadružnoj tvornici nestaje antagonistički karakter nadzornog rada jer upravitelja plaćaju radnici umjesto da on prema njima zastupa kapital.

MARX, *Kapital*, vol. 3

Povijesni scenarij

I. Doktrina i stvarnost

A. »Marksistička« doktrina prijelaza

Svjetski socijalistički pokret bio je koncentriran u Zapadnoj Evropi sve do prvog svjetskog rata i razvijao se na revolucionarnim tradicijama devetnaestog stoljeća. Nakon rata pokret se podijelio na dvije glavne struje, jednu revolucionarnu i drugu reformističku. Razlozi za taj rascjep mogu se naći u: (a) porastu životnog standarda i političke demokratizacije na Zapadu (što je revoluciju učinilo nevjerojatnom); (b) pobjedi ruske revolucije (čime se pokazalo da je revolucija moguća) i (c) moralnom fijasku Druge internacionale (čime su diskreditirani njeni sljedbenici). Revolucionari su sebe smatrali marksistima, a pripadnike druge struje nazivali su revizionistima. Politički gledano, prvi su se organizirali u komunističke partije, a potomji u socijaldemokratske partije.

Socijaldemokrati su se posvetili svakodnevnoj parlamentarnoj politici i sitnim reformama i nikada nisu stvorili konkretnu doktrinu socijalizma ili prijelaza k socijalizmu, osim praznih fraza o ravnomjernijoj raspodjeli dohotka i socijalnoj pravdi. Komunisti su razradili i primijenili općepriznatu »marksističku« doktrinu. Stavio sam taj termin u navodnike da bih upozorio na to da on predstavlja neobičnu mješavinu istinskih Marxovih elemenata i nemarksističkih i antimarksističkih elemenata koje su uveli Lenjin, Staljin i drugi. Osim toga Marx i Engels (koji je dulje živio) promijenili su ponešto svoje poglede u toku života suglasno mijenjanju povijesnih uvjeta.

Jedina uspostavljena doktrina prijelaza je revolucionarna doktrina, a budući da je ona postala — i ostala — dominantna u gotovo svim zemljama s uspješnim antikapitalističkim¹ revolucijama i u bezbroj radničkih partija u ostalim zemljama, zaslužuje posebnu pažnju. U osnovi ta doktrina se sastoji u sljedećem nizu tvrdnji.

1. Između svih društvenih sistema postoji neko razdoblje prijelaza. No, prijelaz od kapitalizma k socijalizmu bitno je drugačiji od svih drugih prijelaznih razdoblja. Novi sistem bi se rodio ranije, tako reći, u krilu starog sistema, a revolucija je služila kao primalja. Međutim, socijalizam se može stvarati samo *nakon* revolucije. *Ni jedan* element socijalizma nije izvediv u kapitalističkom sistemu. Uvaženi ruski ekonomist revolucionarnog razdoblja Evgenij Preobraženski, i sam partijski vođa i državni funkcionar, objasnio je doktrinu ovako:

»Buržoaska revolucija samo je jedna epizoda u procesu buržoaskog razvoja koji počinje mnogo prije revolucije i nastavlja se brže nakon nje. Nasuprot

tome, socijalistički sistem počinje svoju kronologiju s preuzimanjem vlasti od proletarijata. To slijedi iz biti socijalističke privrede kao jedinstvenog kompleksa koji se ne može graditi molekularno u svijetu kapitalizma. Trgovački se kapital mogao razvijati u porama feudalnog sistema, prva su kapitalistička poduzeća mogla funkcionirati bez nepomirljivih sukoba s postojećom političkom strukturom i oblicima vlasništva... kompleks državno-socijalističke proizvodnje, pak, može se javiti samo kao rezultat potpunog sloma starog sistema, samo kao rezultat socijalističke revolucije.«²

U vrijeme nastanka te doktrine (prije više od stoljeća), ona je bila prilično vjerodostojna: uz zabranjene sindikate, nezakonite štrajkove i nepostojanje političke partije radničke klase, socijalistička reforma očito je bila neizvediva.

2. Socijalizam može biti uspostavljen samo ako se kapitalizam uništi nasilnom revolucijom jer se socijalistički način proizvodnje ne može razviti u kapitalizmu i jer ni jedna vladajuća klasa neće dobrovoljno odustatati od svojih privilegija. Revolucija je posljedica klasnog sukoba, pa je svaka strategija koja stvara društvene napetosti i povećava klasne sukobe svrhovita strategija. Općenito, intenzitet klasnog sukoba povećava se s usponom proletarijata koji raste sa stupnjem industrijalizacije i tako se revolucionarno rušenje kapitalizma može očekivati u najrazvijenijim zemljama. Součena s povijesnim dokazom, ta posljednja teza morala se napustiti u međuratnom razdoblju i zamijeniti teorijom »najslabije karike«: slom svjetskog kapitalističkog lanca javlja se na mjestu gdje je on najslabiji.³ Ipak, takva mehanička analogija nije konzistentna s ostatkom teorije i sigurno ne objašnjava što se događa u najrazvijenijim zemljama.

3. Iako odabir trenutka revolucije nije određen, slijed društvenih sistema potpuno je odrediv: istrošeni kapitalizam može se zamijeniti samo socijalizmom, *tertium non datur*. Stoga je manje važna pozitivna teorija socijalizma i izgradnja novog sistema. Jedini stvarno značajan problem je da se preuzme vlast radi uništavanja kapitalizma i sprečavanja kapitalističke restauracije.

4. Osnovni klasni sukob je onaj između proletarijata i buržoazije. Buržoazija je zainteresirana da sačuva sistem, a proletarijat je stvarno zainteresiran da ga uništi. Prema tome, prijelaz može biti u revolucionarnoj diktaturi proletarijata. Već sam istakao da je Marx pod »diktaturom« mislio vladavinu klase, a u lenjinističko-staljinističkoj interpretaciji termin je počeo značiti diktatorski politički režim.

5. Budući da su radnici revolucionarna snaga, oni su predodređeni ne samo da unište kapitalizam nego da i izgrade socijalizam. Oni su jedina klasa koja ima socijalističku svijest. Istaknuti američki marksist Paul Sweezy je rekao:

»Pretpostavlja se da su ovi radnici kao posljedicu samog kapitalističkog procesa akumulacije stekli određene specifične proletherske (i antiburžoaske) sklonosti i vrijednosti: solidarnost, kooperativnost, egalitarizam, itd. Povijesno govoreći, proleter je viđen kao »novi čovjek« koji je formiran u kapitalizmu i koji ima interes, volju i mogućnost da zbaci sistem i da vodi u izgradnji novog socijalističkog društva.«⁴

Njihovi stvarni interesi mogu biti zadovoljeni samo u socijalizmu i zbog toga će se oni boriti za socijalizam. Dosljedno tome »sva vlast radnicima«.

6. No, radnici ne mogu vladati kao klasa. U tu svrhu oni trebaju političku organizaciju, partiju. U stvari, poznavajući povijesne zakone, oni trebaju avangardnu partiju koja će voditi društvo u socijalizam. Partija, naravno treba vodstvo koje će djelovati u interesu radničke klase. Budući da je radnička klasa nosilac napretka, isto to je i njena partija i partijsko vodstvo. Prema tome, ne može postojati ni jedna druga progresivna partija. Kako druge partije nisu progresivne, one se moraju zaštititi. S prijelaznim razdobljem kompatibilni su samo jednopartijski politički režimi.⁵ Iz istih razloga zbog kojih avangardna partija — ili, prije njeno vodstvo — ne podnosi organiziranu opoziciju, ne podnosi se ni neorganizirana, individualna opozicija. Tko god se suprotstavlja proklamiranoj partijskoj liniji, klasni je neprijatelj, tj. neprijatelj napretka i čovječanstva — i mora biti ušutkan.

7. Na kraju, centralizirani politički sistem zahtijeva centralizirano ekonomsko upravljanje. Privatno vlasništvo zamijenjeno je državnim vlasništvom, individualna inicijativa centralnim planiranjem, a buržoaski privrednici državnim službenicima. Na taj način robna proizvodnja je bar transformirana, ako ne ukinuta, tako da onemogućuje alijenaciju i eksploataciju.

Upravo opisana doktrina logički je konzistentna iako nije model logičke savršenosti. Zbog toga njena vrijednost zavisi o tome da li će proći test povijesti.

U kritičkoj ocjeni doktrine bilo bi umjesno pokušati odvojiti Marxove elemente od elemenata koji to nisu. To bi tražilo raspravu iz marksologije što sasvim pouzdano nije zadatak ove knjige. Ono što ja želim učiniti jest da provjerim doktrinu u odnosu prema činjenicama. Usput bih i komentirao neke od elemenata koji nisu Marxovi. Slijedit ćemo tok izlaganja tvrdnji.

1. Ako socijalizam znači eksproprijaciju privatnog proizvodnog vlasništva, potpunu proletarizaciju društva, državno vlasništvo, centralno planiranje, zajamčeno zaposlenje i društvene usluge — a tako zgovornici revolucionarne doktrine opisuju svoj vlastiti socijalizam — onda ima mnogo socijalizma u suvremenim razvijenim kapitalističkim zemljama. Samo treba povećati nadnice u odnosu prema plaćama sa 80 ili 90 na 100 posto, povećati državno vlasništvo sa 20 ili 40 posto prema većem udjelu nacionaliziranih ostalih industrija i ojačati mehanizam državnog planiranja. U mnogim od tih zemalja već postoje jake radničke partije; u nekima one kontroliraju vladu i imaju većinu u parlamentu.

Ako sudimo po ciljevima koje su postavili Prva i Druga internacionala — osamsatni radni dan, socijalno osiguranje i pomoć nezaposlenima, plaćeni praznici i godišnji odmori, apsolutno i relativno povećanje nadnica, opće pravo glasa, besplatno obrazovanje, sindikalna organizacija i drugi slični ciljevi — koji su se ispunili do sada, moramo zaključiti da radnička klasa može znatno poboljšati svoj položaj u kapitalizmu i zato doći u socijalizam čak i prije revolucije.

Na kraju, ako razmotrimo pozicije relativne vlasti, nema sumnje da je vlast radničke klase izuzetno porasla od vremena *Komunističkog*

manifesta. Dovoljno je da se podsjetimo na moćne sindikate i vladajuće radničke partije. Osim toga, pokazalo se da je moguć razvoj različitih oblika radničke participacije u upravljanju, uključujući mali, ali stalno sve veći broj poduzeća kojima potpuno upravljaju radnici.

Ukratko, nema sumnje da se socijalistički način proizvodnje razvija u krilu starog sistema. U tom pogledu, prijelaz od kapitalizma k socijalizmu nije drugačiji od prijelaza između prijašnjih društvenih sistema. S druge strane, ako se ili/ili dogma — ili imamo nasilnu revoluciju, ili nema socijalizma — mora slijediti, posljedice za razvoj socijalizma bile bi užasne. Da bi bili konzistentni, morali bi čekati na revoluciju, a mnogi politički pokreti su upravo to i činili. Obuzdavanjem svoje konstruktivne socijalističke aktivnosti, oni nisu promicali socijalizam nego su pomagali da se očuva kapitalizam. Alternativa bi bila angažiranje u terorističkim i ostalim takvim aktivnostima radi »buđenja svijesti masa« i »razbuktavanja revolucije«. Povijesno iskustvo pokazuje da se tom drugom metodom lako stvara fašizam.

Belgijski marksist Ernest Mandel dao je jednu zanimljivu sugestiju. On je istakao da su prijašnja prijelazna društva bila obilježena specifičnim proizvodnim odnosima, a ne samo kombinacijom odumirućeg starog načina i novog načina proizvodnje u razvitku. Prijelaz od ropstva k feudalnom društvu u zapadnoj i južnoj Evropi (od četvrtog do sedmog stoljeća) prošao je kroz etapu poluslobodnog i slobodnog seljaštva praćenog oslobodenjem robova. Prijelaz od feudalizma prema kapitalizmu u zapadnoj Evropi u vremenu od 14. do 16. (u Mendelovoj periodizaciji od 15. do 17.) stoljeća prošao je kroz razdoblje u kojem se masa proizvođača nije sastojala od kmetova i nadničara nego od slobodnih seljaka i obrtnika angažiranih u nefeudalnoj, nekapitalističkoj prostoj robnoj proizvodnji. Promotrimo pobliže to prijelazno razdoblje.

Početak je bio najavljen seljačkim bunama u četrnaestom stoljeću — od kojih su najvažnije bile francuska Jacquerie (žakerija) 1358. godine i engleski ustanak 1381. godine — a završio je u vrijeme duge revolucije u Nizozemskoj u kasnom šesnaestom stoljeću. Seljački ustanci obilježavali su cijelo razdoblje (1307. godine u Italiji, 1320. godine u Francuskoj, 1323. godine u Flandriji, 1434. godine u Švedskoj, husitski ratovi u Češkoj između 1420—34. godine, seljačka buna u Kataloniji 1462. godine, seljački rat u Njemačkoj 1525. godine). Slično tome, od 16. do 18. stoljeća, slijedilo je razdoblje kapitalizma u etapi uobličavanja koji sam nazvao komercijalnim kapitalizmom i kojeg su obilježavale buržoaske revolucije: nizozemska (16. stoljeće), engleska (17. stoljeće), američka i francuska revolucija (18. stoljeće). Propadanje feudalizma u zapadnoj Evropi počelo je u četrnaestom stoljeću. Oživljavanje trgovine nakon križarskih ratova dovelo je do procvata gradova i uzdizanja monetarne ekonomije. Ovo potonje se odrazilo u velikoj koncentraciji trgovačkog kapitala i uspostavljanju usavršenih kreditnih mehanizama u 13. i 14. stoljeću. Feudalci su imali sve veću potrebu za novcem kako bi kupovali nova i složenija dobra. Najamnine plaćene u radu i proizvodima postupno su zamijenjene novčanim najamninama čija je vrijednost opadala zajedno s opadanjem vrijednosti novca. Kmetovi su bježali u gradove ili su kupovali svoju

slobodu novcem — ili su čak bili prisiljeni na to. Manje efikasni vlastelinski sistemi propadali su, a nadomjestila ih je minijturna seljačka poljoprivreda. Sitna robna proizvodnja širila se po selima i gradovima. Njeni subjekti, nezavisni zemljoradnici i zanatlije, postali su vodeća snaga buržoaskih revolucija u razdoblju koje je slijedilo. Značajno je uočiti da dva stoljeća navedena kao prijelazno razdoblje između feudalizma i kapitalizma (prema načinu proizvodnje) povjesničari obično opisuju kao vrijeme humanizma i renesanse (što je odgovarajuća ideološka nadgradnja).

Prijelazno društvo između kapitalizma i socijalizma specifično je na sličan način. Mandel vjeruje da njega karakterizira raznorodno povezivanje između, u osnovi nekapitalističkog, planskog društva i robne proizvodnje koja još odgovara buržoaskim odnosima raspodjele.⁶ Ta tvrdnja konzistentna je s Mandelovom idejom nekompatibilnosti robne proizvodnje i socijalizma. Analiza u ovoj knjizi pokazuje da to dvoje nije nužno nekompatibilno. Mendelova tvrdnja može se formulirati u mnogo uvjerljivijem obliku. Osnovna karakteristika prijelaznog društva je izuzetno povećana uloga države u proizvodnim odnosima. Istovremeno je očito da su državno vlasništvo i planiranje i nekapitalistički i nesocijalistički. U tom smislu, organizirani kapitalizam i etatizam mogu se smatrati kao dva oblika prijelaznog društva. Prvi znači prijelaz kroz političku demokraciju, a potonji kroz ekonomsku sigurnost.

2. Već je otrcano pogrešno proricanje da će se revolucija pojaviti u najrazvijenijim zemljama. Zreli kapitalizam uspio je smanjiti društvene napetosti i spriječiti revolucije kontinuiranim povećavanjem životnog standarda i isto tako stalnim procesom političke demokratizacije. Čini se da međuratno razdoblje predstavlja razvođe. Ako ništa, proletarijat je manje revolucionaran i ponekad postaje čak konzervativan (kao u Sjedinjenim Državama, najrazvijenijoj od svih zemalja). Strategija stimuliranja klasnih sukoba postaje besmislena i samouništavajuća. Ona otuđuje radnike i daje legitimnost represivnim mjerama. Hipoteza »najlabije karike« može se preinačiti u prihvatljiviji oblik na slijedeći način. Svijet je postao ekonomski integriran, što je rezultat kapitalističkog razvoja. U tom procesu društveni antagonizam na nacionalnoj razini između radnika i poslodavaca pretvorio se u nacionalne antagonizme između bogatih i siromašnih zemalja na svjetskoj razini. Prema tome, društvene napetosti uvećane su u siromašnim zemljama i tamo treba očekivati revolucije.

3. U predgovoru *Kapitalu* Marx je napisao: »Zemlja koja je industrijski više razvijena pokazuje manje razvijenoj zemlji samo sliku njene vlastite budućnosti«. To više nije istina. Hoće li zemlja kao što je Tanzanija, ako gleda svoju vlastitu budućnost, naći svoju sliku u Sovjetskom Savezu? u Sjedinjenim Državama? ili u nekoj još sada nepostojećoj socijalističkoj zemlji — što bi u stvari Julius Nyerere i njegovi suradnici i željeli? Ako nema strogog determinizma, tada vlast kao takva, iako neophodna, nije dovoljna. Izgradnja novog sistema stječe osnovno značenje. Tradicionalno usredotočivanje na pitanju vlasti rezultiralo je s nekoliko usješnih revolucija. Lenjin, Tito, Mao i Castro — da imenujemo najznačajnije i najoriginalnije revolucionarne

političke vode — pokazali su kako osvojiti vlast i završiti revoluciju pobjedom. Zajedno sa Staljinom i mnogim drugima pokazali su kako se vlast, jednom stečena, može sačuvati. Uz razvijene političke doktrine i primijenjene tehnike nije vjerojatna restauracija kapitalizma i ona se stvarno nije pojavila. No, iako do sada znamo dosta dobro kako uništiti kapitalizam, još uvijek treba pokazati kako izgraditi socijalizam.

Tvrđnja 4 sadrži logički *non sequiturs* koji prikriva prazninu u rezoniranju. To se obično rješava na hegelijanski način. Klasa *an sich* samo je potencijalno klasa, s radnicima koji još nisu svjesni svoga položaja. Oni postaju klasa *für sich* kada postanu svjesni svog identiteta i, dosljedno tome, svojih vlastitih interesa koji su različiti od interesa drugih klasa. No, ako se *für sich* ne interpretira kao tautologija — što se često činilo, ali nije bilo korisno — »stvarni interes«, spomenut u tvrdnji 4, ne uzrokuje predvidive posljedice. Kao prvo, svijest identiteta koji klasa »za sebe« otkriva može biti ispravna ili lažna. Primjer potonje pokazali su američki radnici koji su relativno dobro organizirani i angažirani u žestokoj klasnoj borbi, ali vjeruju u kapitalizam.⁷ Ili ruski radnici od kojih mnogi vjeruju da su vlasnici socijalističke proizvodnje.⁸ Pretpostavimo da je svijest istinita; tada ona postaje izvor objektivnih interesa. Oni se tumače kao objektivno određeni interesi, tj. da odražavaju sve životne okolnosti određene društvene skupine. Za razliku od mogućih subjektivnih ili iracionalnih osjećaja, objektivni interesi su racionalni, stvarni ili istinski interesi kojima je kriterij smisao ljudskog dostojanstva i osobnog samoodređenja. U tom drugom smislu, radnici mogu imati »objektivan« interes u uništavanju kapitalizma, a ipak biti nespremni da to učine. Nalik tome, čovjek može imati objektivan interes, po tumačenju svoga liječnika, da se bavi rekreacijom i ostane vitak, a ipak se može debljati i umrijeti rano, ili nastaviti pušiti i dobiti rak na plućima. Životne situacije ovakve vrste praktički su bezbrojne. Prema tome, trenutačni ili kratkoročni, odnosno subjektivni interesi mogu se lako razilaziti s objektivnim interesima i stvarati drugačije orijentacije u aktivnostima; ti subjektivni interesi nisu nužno određeni objektivnim interesima. »Objektivni interesi« često se identificiraju s »historijskim interesima«, što je isto tako nejasna fraza.⁹ Ona uključuje neopravdani povijesni determinizam. Isto tako, ona izbjegava bit pitanja tko treba tumačiti povijest i kako. Svaki volontaristički čin vladajuće partije može biti — i obično jest — opravdan pozivanjem na »historijske interese radničke klase«. Na kraju, ako se objektivni i historijski interesi i uzmu u obzir, još postoji razilaženje između individualnih i grupnih interesa kojim se moramo baviti. To neslaganje u interesima podrobno je razjašnjeno u vezi s teorijom javnog dobra.¹⁰ Radnici mogu kao skupina glasati za besplatne javne škole, protiv aristokratskog gornjeg doma u parlamentu i za nacionalizaciju. Individualno, oni će često, ako mogu, poslati svoju djecu u ekskluzivne privatne škole, postati članovi gornjeg doma, akumulirati dionice i tako pomagati da se očuva stari društveni sistem. Očito je da prethodni niz izbora između alternativa može krenuti krivim putem u bilo kojoj etapi tako da radnici prosto odbiju da unište kapitalizam, kao što je većina njemačkih radnika učinila 1918/19. godine.

Međutim, to još nije kraj svim *non sequiturs*. Čak ako radnici i imaju revolucionarnu svijest i ako su nestrpljivi da unište kapitalizam, još ne slijedi da će oni izgraditi socijalizam — kao što se traži propozicijom 5. Iznova »njihovi« objektivni interesi i njihovo ponašanje dvije su različite stvari. Nastavak prije započetog citata P. Sweezyja ovdje će pomoći u razjašnjavanju. Sweezy nije bio sposoban da obrani svoje tumačenje Marxa kad je bio izazvan na to. »Lako je citirati tucet odlomaka iz radova Marxa i Engelsa koji potvrđuju revolucionarnu ulogu proletarijata u rušenju kapitalizma. Međutim, nisam našao ni jedan odlomak koji se posebno odnosi na sposobnost ili spremnost proletarijata da izgradi socijalističko društvo; a bar neke od njihovih formulacija, posebno one koje analiziraju efekte podjele rada na radnike, očito podrazumijevaju negativnu ocjenu kvalifikacija proletarijata.«¹¹ Sweezy je pronašao da je Lenjin imao isti stav. U svojoj knjizi *Što da se radi*, napisanoj 1902. godine, Lenjin je tvrdio kako povijest pokazuje da je radnička klasa, samo svojim naporom, bila sposobna razviti samo sindikalnu svijest. Revolucionarni intelektualci imaju funkciju da povedu radnike dalje i da im usade socijalističku svijest.¹² Proletarijat je tako transformiran iz *subjekta* u *instrument* revolucije. Osim toga, izrasta nova teškoća: ako neka cijela klasa ima lažnu svijest, kako možemo biti sigurni da će mala samozvana skupina imati istinsku svijest? Očito je sasvim pogodno proglasiti klasu vladajućom da bi ona mogla vladati »u interesu« te klase i slijediti nečije vlastite interese, kakvi god oni mogli biti.

Ako tvrdnja 5 uključuje uspostavljanje poznate »vlasti radničke klase« — što i čini — tada uključuje još jednu proturječnost, uočio je Serge Mallet.¹³ Radnička klasa može postojati samo ako je suprotstavljena drugoj, neradničkoj, tj. vladajućoj klasi. Zbog toga je Engels mogao izreći svoju proslavljenu konstataciju da je prvi čin, kojim radnička klasa prerasta u vladajuću klasu, prisvajanje državne vlasti istovremeno i čin kojim ona negira sebe kao radničku klasu. Stoga je fraza »vlast radničke klase« ili besmislena ili se koristi da prikrije činjenicu da radnička klasa nastavlja postojati, ali da vlada netko drugi. Iz sljedeće dvije tvrdnje proizlazi tko zapravo vlada.

6 i 7. Ako uloga avangardne partije nije samo da vlada u interesu proletarijata nego da također usaduje socijalističku svijest u radnike i da uči radnike o njihovim stvarnim interesima, tada nosilac socijalizma nije radnička klasa nego partija i njeno vodstvo. Budući da je nosilac svakog društvenog sistema njegova vladajuća klasa, dolazimo konačno do teorije koja je konzistentna s činjenicama, iako nije teorija socijalističkog prijelaza. Kada se ekonomska centralizacija doda političkom totalitarizmu, razvija se sistem s golemom koncentracijom vlasti u rukama vladajuće klase. Taj sistem smo identificirali kao etatizam.

U svom povijesnom smislu, proizlazi da revolucionarna doktrina postaje doktrina izgradnje etatizma, a reformističko-revizionistički pristup pomaže da se održi kapitalizam. Ona, osim u negativnom smislu, ne koristi ni našoj svrsi. Tako se zadatak stvaranja teorije prijelaza još mora obaviti. Prije nego što to počnemo, bit će neophodno da detaljnije analiziramo dva društvena fenomena koji imaju temeljno značenje za naš predmet: revolucija i proletarijat.

B. REVOLUCIJA

Poboljšanja u društvu koja ne dovode do temeljitih promjena u društvenom poretku zvat ćemo reformama. Ako je promjena tako radikalna da se sam sistem mijenja, govorit ćemo o revoluciji. Treba obratiti pažnju na dvije karakteristike revolucije: (a) postoji strukturna promjena, i (b) da se ona ne događa postupno.¹⁴ Nasuprot tome, postupnost i nepostojanje strukturnih promjena definiraju reformu. Međutim, revolucija i reforma nisu suprotne, niti se uvijek jasno mogu razlikovati. Jedna prelazi u drugu. Kumuliranje reformi vjerojatno će prouzročiti strukturne promjene. Mirna revolucija vrlo je nalik radikalnijoj reformi. Na kraju, nema ničega u prirodi stvari što bi značilo da je revolucija, kada se uspoređi s nizom reformi, nužno efikasnija ili poželjnija. Kad govorim o revoluciji, pretpostavit ću da strukturne promjene nije nametnula vlast koja je smještena izvan društva o kome je riječ.

Kako je upravo definirano, revolucija dovodi do radikalne promjene glavnih vrijednosti, društvene strukture, proizvodnih odnosa i političke skupine ljudi. Revolucija može biti nasilna ili mirna. Budući da radikalne promjene obično traže ili stvaraju određeno nasilje, revolucija se općenito identificira s nasilnom društvenom promjenom koju izaziva građanski rat. U ovoj studiji, revolucija će značiti radikalnu društvenu promjenu; njen nasilni ili nenasilni oblik bit će očigledan iz konteksta analize.

Mora se također napomenuti da kontrarevolucija i restauracija nisu nužno identične kao što se obično podrazumijeva. Revolucija (npr. socijalistička) može se suzbiti kontrarevolucijom (npr. etatističkom) a da ne dođe do restauracije *starog režima* (kapitalizma). Pokazalo se da je ruska revolucija tipičan slučaj.

U povijesti je zabilježeno dvadesetak nasilnih buržoaskih i anti-kapitalističkih revolucija u posljednja dva stoljeća. Veći dio njih se dogodio u ovom stoljeću. Mi smo stoga u mnogo boljem položaju da izvedemo određene generalizacije o revoluciji nego su to bili socijalisti 19. stoljeća.

1. Revolucije su rezultat klasnih sukoba. Eksploatirane klase bune se protiv vladajuće klase. No, eksploatirane klase starog sistema ne zauzimaju mjesto svojih gospodara niti oni grade nove društvene sisteme. Robovi starog Rima povremeno su se bunili, ali nikad uspješno. Kad su uzastopni barbarski napadi uništili staro društvo, robovi nisu postali graditelji sljedećeg, feudalnog poretka. Srednjovjekovni kmetovi i seljaci bunili su se također protiv svojih gospodara — ponekad čak i s uspjehom (kao u Švedskoj i Bugarskoj) — ali nisu izgradili kapitalizam. Antikapitalističke revolucije nisu pretvorile radnike (i seljake) u vladajuću klasu. Umjesto toga, te revolucije, kao ostale prije njih, proizvedile su novu vladajuću klasu. Ta zapažanja konzistentna su prije navedenoj Mandelevoj tvrdnji o prijelaznim diskontinuitetima između sukcesivnih društvenih sistema.

2. U revoluciji ne sudjeluje samo jedna nego nekoliko inferiornih klasa. Klasni interesi klase koja je sudjelovala u revoluciji — ili ju je čak i počela — mogu se znatno razilaziti od krajnjeg ishoda revolucije. Vođe revolucije često dolaze iz redova otuđenih skupina vla-

dajuće klase ili iz njenih graničnih struktura. Puritansku revoluciju u Engleskoj u 17. stoljeću predvodila je zemljoradnička vlastela nižeg reda. No, politička vlast ostala je u rukama aristokracije još dalja dva stoljeća. Vođa revolucije Oliver Cromwell bio je plemeniti zemljoradnik. Međutim, njegova se armija uglavnom sastojala od malo-posjednika, zakupnika, zanatlija, šegrta i seljaka. Među tim ljudima nalazimo levellere koji su zagovarali demokratizaciju vlade i izjednačavanje svih (društvenih) položaja. Francuska buržoaska revolucija počela je kao aristokratska reakcija, *révolte nobiliaire* i uskoro se potom radikalizirala. U njene lidere ubrajali su se aristokrati kao vojvoda od Orléana i markizi de Lafayette i de Condorcet, znanstvenici kao Lavoisier, novinari i posebno mnogo odvjetnika (Robespierre, Danton). U skupštinama koje su slijedile u razdoblju od 1789—1794. godine, plemići i bogati pripadnici trećeg staleža postupno su zamjenjivani funkcionarima, pravnicima i stručnjacima. Iako su na početku individualni članovi *haute bourgeoisie* (visoke buržoazije) davali nešto novca za financiranje revolucionarnih aktivnosti,¹⁵ među pobunjenicima nije bilo bankara i trgovaca,¹⁶ a još manje industrijalaca koji i tako nisu bili brojni (zemlja je u to vrijeme imala samo sedam parnih strojeva)¹⁷. Revolucionarni bataljoni okupljali su male obrtnike, nadničare i trgovce, gradski proletarijat, takozvane sankilote i seljake. Granična crta između sitne buržoazije i radnika u to vrijeme nije se lako mogla zamijetiti. Radikalni jakobinski klubovi od 1789. do 1795. godine sastojali su se od oko 60 posto sitne buržoazije i od oko 40 posto radnika i seljaka.¹⁸ Oni su se, naravno, borili za društvo u kojem bi njihova mala imovina bila sačuvana i sigurna, u kojem bi oni bili nezavisni i slobodni da izdržavaju svoje obitelji bez eksploatiranja, odnosno da sami ne budu eksploatirani. Na nešto pojednostavljeni način može se reći da su sitna buržoazija i njeni saveznici izborili revolucionarne bitke, a da je krupna buržoazija, koja se nije imala na što žaliti u *ancien régime* (starom režimu), postigla ekonomske i političke koristi. Revolucija je stvarno dovršena 1830. godine, kad je narodni ustanak svrgnuo s vlasti Bourbone i buržoazija je ustoličila »građanskog kralja« Louisu Philippa.

U Francuskoj je bar sitna buržoazija sudjelovala u borbi, a u Japanu ni to nije bio slučaj; tako se njegova revolucija od 1868. do 1873. godine — karakteristično nazvana Meiji restauracija — ne može lako nazvati buržoaskom jer je buržoazija jedva imala udjela u njoj (osim pojedinačno — najznačajniji je bio bankar Mitsui koji je davao financijsku pomoć antišogunatskoj partiji). Japansku revoluciju predvodila je aristokracija nižeg reda — osiromašeni samuraji koji su, kao klasa ratnika, izgubili najveći dio svojih funkcija tokom više od dva stoljeća mira pod vladavinom Tokugawa šogunata. Važnu ulogu u procesu revolucije odigrala je prijetnja izvana (zapadnjački imperijalisti). Trgovci koje je aristokracija smatrala inferiornim bili su pasivni. Seljaci su se borili na obje strane fronta restauracije. Seljački ustanci su pripremili revoluciju jer su oslabili feudalni poredak; seljačke armije borile su se zajedno sa samurajskim armijama protiv šoguna. No, u prvim godinama Meiji ere bilo je 250 seljačkih buna protiv novog režima. Neki samuraji vodili su revoluciju dok su ostali samuraji bili njene glavne žrtve. Buržoaske reforme od 1870—73. godine poreme-

čene su pobunama samuraja koje su prouzročile krvavi građanski rat 1874—77. godine. Kao društvena skupina, samuraji su izgubili svoje društvene, ekonomske i političke privilegije.¹⁹ Klasna dinamika japanske revolucije predstavlja snažno upozorenje protiv naivne šematizacije osnovane na jednoj ili dvije evropske revolucije.

Oko pola stoljeća poslije, na drugom kontinentu izbila je meksička revolucija (1910—17. godine) kao posljedica seljačkih pobuna. Osobenost meksičke revolucije jest da se radnici nisu pridružili seljacima. Umjesto toga, njihovi crveni bataljoni borili su se protiv seljaka i pomogli su da se spasi represivni režim Caranze, a zauzvrat su dobili legaliziranje sindikata.²⁰ Godinu dana prije sindikati su iz patriotskih razloga podržali reakcionarnog generala Huerte. Seljaci su bili poraženi, ali su mnogi zahtjevi gradskih i seoskih revolucionara poslije zadovoljeni. Zemlja je dobila novi ustav, zakone o zaštiti rada, proširenje redovitog obrazovanja i zemljišnu reformu, koja se prvo sporo odvijala, a završavala je s radikalnim promjenama za vrijeme predsjednika Cardenas (1934—40. godine).

Iako znatno različite u mnogim pogledima, s vođama koji su često pripadali različitim klasama i, u jednom slučaju, bez buržoaskih sudionika uopće, četiri spomenute revolucije očito su bile buržoaske revolucije, jer su u tim zemljama uspostavile buržoaske društvene sisteme. Slično tome, rusku revoluciju 1917. godine i dugu kinesku revoluciju koja je trijumfirala 1949. godine, ideološki i organizacijski pripremila je revolucionarna inteligencija, a proveli su ih seljaci i radnici (u Rusiji). Njima su uspostavljeni novi društveni sistemi u kojima te dvije klase nisu postale vladajuće klase.

3. Revolucije ne izbijaju kada pritisak na eksploatirane klase dosegne svoj maksimum. One izbijaju onda kada postane očito da postoje alternative ugnjetavanju. To se obično događa kad je razdoblje prosperiteta naglo prekinuto privrednim ili političkim neuspjesima. U tom trenu, sukob između razvoja proizvodnih snaga i neadekvatnosti zastarjelih proizvodnih odnosa dostiže vrhunac i mora se razriješiti.²¹ Osjećaji frustracije i zahtjev za vlašću — prije no užasna bijeda — porijeklo su revolucionarne inspiracije. U 16. stoljeću su Nizozemska, Belgija i Luksemburg (ravne zemlje) bile jedna od najnaprednijih regija u Evropi. Pokušaji španjolske krune da povisi poreze izazvali su dugu revoluciju 1572. godine. Engleskoj revoluciji prethodilo je nezadovoljstvo dijela bogatih londonskih i bristolskih trgovaca koji su smatrali privrednu poreznu reformu prijetnjom svom prosperitetu i položaju. Ekonomsko blagostanje prije francuske revolucije bilo je prekinuto snižavanjem carina 1786. godine koje je uz smanjivanje izvoza u istočnu Evropu i zemlje Levanta zbog ratova na tim područjima, upropastilo mnoge proizvođače tekstila i metala, povećalo nezaposlenost i izazvalo ekonomsku krizu. Loša žetva 1788. godine, opća glad i oštra zima 1788—89. godine povećala je bijedu siromašnih i nezadovoljstvo bogatih. Desetljeće prije prvog svjetskog rata, ruska industrija se razvijala prilično brzo. Vojni neuspjesi i goleme patnje izazvane ratom počeli su februarSKU revoluciju u Rusiji. Meksičkoj revoluciji 1910. godine prethodila su dva desetljeća brzog privrednog razvoja, proizvodnja rude i šećera se učtvarostručila, vanjska trgovina i prihodi od poreza povećali su se 10 puta. Taj je rast bio praćen isto tako brzim

povećavanjem jaza između bogatih i siromašnih. Inozemna i domaća oligarhija kontrolirale su financije i trgovinu. Na selu je samo jedan posto stanovništva posjedovalo 85 posto obradive zemlje, a 95 posto seljaka bilo je bez ikakve zemlje. Gradska klasa bila je spriječena da sudjeluje u političkom sistemu. Revolucionarni savez između potonjih i pobunjenih seljaka mogao se unaprijed pretpostaviti.

4. Pobjedonosne revolucije općenito su započete neuspješnim ratovima koji ozbiljno slabe moć otpora stare vladajuće klase ili nacionalnim oslobodilačkim ratovima u kojima svijest o mogućnosti uklanjanja omražene strane dominacije stvara volju za radikalnim poboljšanjem ekonomskih i socijalnih uvjeta. Financijske krize zbog neuspješnih ratova prisilile su Charlesa I da sazove parlament i Louisa XVI da sazove staleški sabor. Umjesto odobravanja dodatnih financija za kraljevsku riznicu, dvije skupštine predložile su da se ograniče kraljevske prerogative. U tom procesu dva monarha su izgubila glave i u dvije zemlje izbile su revolucije. Francusko-pruski rat slijedila je francuska Pariška komuna; vojni debakl carske Rusije prouzročio je revolucije 1905. i 1917. godine. Zapadna vojna prijetnja imala je značajnu ulogu u Meiji restauraciji, a kineska se revolucija morala boriti protiv japanske okupacije i američke intervencije. Nizozemski (1572—1609. godine) i američki (1775—83. godine) ratovi za nezavisnost²² predstavljali su prve u dugom nizu nacionalnih oslobodilačkih ratova koji su od drugog svjetskog rata vodili društvenom preobražaju u mnogim zemljama (Jugoslavija, Koreja, Alžir, Vijetnam, Mozambik, Angola). Ta činjenica pokazuje da je u suvremenim revolucijama nacionalni element bar toliko važan koliko je važan klasni element.

5. Bilo kakve su okolnosti, revolucije će vjerojatno izbiti samo u nekoliko »inovatornih« zemalja i vjerojatno u malom broju zemalja koje mnogo zaostaju. Prirodno je da se vladajuća klasa ne želi odreći vlasti i privilegija. Općenito uzevši, uopće nije sigurno da će se novi sistem održati prije nego što počne djelovati. Stoga vladajuća klasa — ili imperijalistička vlast — pribjegava samoodbrani da očuva stari sistem i radi toga upotrebljava grubu silu pokušavajući to i učiniti. Kao posljedica toga, u pionirskim zemljama sukob između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa prerasta u krvavi građanski rat. Kada novi sistem pokaže sposobnost za održavanje, vladajuće klase drugih zemalja nemaju drugog izbora nego da se prilagode — pod uvjetom da njihove zemlje ne zaostaju mnogo u razvoju za pionirskim zemljama. Tako će nakon nekoliko nasilnih revolucija u pionirskim zemljama, u drugim zemljama slijediti manje ili više mirni prijelazi na nov sistem. Bez obzira na to, u ekstremnim slučajevima veoma zaostalih zemalja, revolucije mogu biti jedino sredstvo za otkrivanje razvojnih mogućnosti i poticanje procesa za dostizanje drugih u razvoju.

6. Intelektualci imaju važnu ulogu u stvaranju revolucionarne sredine zbog životne važnosti uočavanja alternativa. To su organski intelektualci Antonija Gramscija koje »svaka klasa stvara za sebe«.²³ Čini se da se proces sastoji od dva dijela. Prvo se počinje mijenjati opća kulturna sredina. Vodeći mislioci epohe potkopavaju legitimnost postojećeg poretka. Francuskoj revoluciji prethodili su intelektualni poduhvati Voltairea, Johna Lockea i Montesquieua te Rousseaua i enciklopedista. Pomoću empirijskog istraživanja i racionalne analize,

filozofi i sociolozi su potkopali običaje i vjeru. Doktrina prirodnih prava proglasila je da su svi ljudi jednaki. Fiziokrati su proklamirali ekonomsko načelo *laissez-faire, laissez-passer*. Nalik ovome, socijalisti utopisti Herzen i Černiševski, Proudhon i Bakunjin, Marx, Engels i mnogi socijalistički mislioci, te dvije internacionale prethodile su i pripremile rusku i kinesku revoluciju. Oni su uspjeli potpuno uništiti legitimnost feudalnog i kapitalističkog sistema. Oni su također stvorili minimalni skup ideja neophodnih da se pripremi i vodi revolucija.

U drugoj etapi ta se ideologija prevrata počinje širiti među prijemljivim društvenim skupinama. Nova i mnogo veća skupina revolucionarnih pojedinaca razrađuje i primjenjuje novu ideologiju. Lyford Edwards i Crane Brinton primjećuju da je najvjerodostojniji simptom skorih nepravilnosti promjena u lojalnosti intelektualaca.²⁴ U Francuskoj u 18. stoljeću neformalne skupine intelektualaca, *sociétés de pensée*, počele su raspravu o djelovanju prosvjetiteljstva, nastavile s političkom agitacijom i na kraju su pomogle u provođenju izbora za *états-généraux* (staleški sabor) u 1789. godini. Monarhistički apsolutizam bio je predmet razorne kritike slobodnozidarskih loža i političkih revizija, koje su naglo nicala. Sličnu ulogu imale su puritanske crkve u Engleskoj u 17. stoljeću, te skupine narodnjaka (*narodniki*) kao *Zemlia Volia* (Zemlja i sloboda) i *Narodnaia Volia* (Narodna volja)²⁵, »nihilisti«, anarhisti, socijalisti i pobunjeni studenti u predrevolucionarnoj Rusiji. Rusija je posebno zanimljiv slučaj jer su se tamo marksisti — tj. socijalisti radničke klase — pojavili prije nego što su postojale radničke organizacije i radnički pokreti. Uspostavljanje Petofi kružoka prethodilo je mađarskom ustanku 1956. godine. Sve te skupine budile su svijest. Jednom kada se jasno shvati značenje društvene svijesti, nema ničeg što bi spriječilo društvene reformatore da šire nove ideje i da se ne angažiraju u političkim aktivnostima i tako ubrzavaju društvene promjene. Ničeg, osim svijesti dijela vladajuće klase o eksplozivnom potencijalu takvih intelektualnih aktivnosti. Zbog toga će svaka diktatura uspostaviti strogu kontrolu intelektualaca, i zabranjivat će svaku nekonformističku intelektualnu aktivnost.

7. Dinamika revolucije ima određeni obrazac. Čak i nasilna revolucija obično počinje s malo krvoprolića (francuska Bastillea, ruski oktobar). Međutim, ubrzo se klasa koja gubi privilegije počinje braniti. Revolucionari se součavaju s »aristokratskom konspiracijom«. Slijedi građanski rat. Emocije se razbuktavaju i dovode do besprimjernog junaštva i spremnosti za žrtvovanje, ali i do besprimjerne mržnje. Istovremeno se pokret radikalizira i prelazi iz umjerenog u ekstremno stanje. Kako pokret postaje ekstremniji, tako raste potreba za nasiljem. Taj proces po svoj prilici završava u državi terora. Dolijevanje ulja na vatru emocija predstavlja općeraširen strah da ne bi bili smatrani previše umjerenim, odnosno »previše mekim«. Ljudi moralnih skrupula mogu biti nesposobni da podnose teror i počinju se povlačiti. U atmosferi nabijenoj emocijama to se jedva može podnositi. Izdajicama se smatraju ne samo protivnici nego i saveznici koji ne pokazuju potpuno slaganje. Uхваćen u takvoj situaciji, francuski žirondinac Verghian, pogubljen 1783. godine, izrekao je poznatu primjedbu da revolucija, kao Saturn, proždire svoju djecu. Ruski boljševik Buharin i njegovi suradnici izjavili su isto. »Revolucija je, nesumnjivo,

najautoritarnija stvar što postoji«, uočio je Engels. »Revolucija je akt u kome jedan dio stanovništva nameće svoju volju drugom dijelu pomoću pušaka, bajoneta i topova, to jest, sredstava izvanredno autoritarnih; i ako partija koja je pobijedila ne želi izgubiti plodove svojih napora, ona mora održavati svoju vladavinu pomoću straha koji njeno oružje ulijeva reakcionarima.«²⁶ Danak je velik. Uz junaštvo i samopožrtvovanost, revolucija dovodi i do podlosti i pada morala; lopovi svake vrste traže obećanu zemlju. Kada se revolucija uspješno završi, politički režim, koji iz nje proizlazi, bit će vjerojatno diktatorski, a vlast progonilačka. Teror i religiozna struktura svijesti dovode do totalitarizma. Istinskom sudioniku revolucije krajnji ishod može se činiti kao što se kraj francuske revolucije činio Gracchusu Babeufu, koji je na svom suđenju 1797. godine rekao sucima: »Moji drugovi i ja smo se žalili na nesretan ishod revolucije... ona je prosto zamijenila bandu starih bandita bandom novih.«²⁷ Ako revolucija ne uspije, ona gotovo uvijek završava fašizmom (kao u Mađarskoj, Njemačkoj, Španjolskoj, Grčkoj, Čileu).

8. Nije vjerojatno da će do revolucije doći u zemlji u kojoj funkcionira sistem političkih sloboda. S druge strane, pak, ako vladajuća klasa brani svoje privilegije grubom silom, onda se jedino sredstvo obrane svodi na stvaranje tajnog političkog pokreta. Svim revolucijama prethodila su tajna društva (u starija vremena) ili ilegalne političke partije (od vremena osnivanja Boljševičke partije). Neka ilegalna, tajna partija ne može biti ni demokratska, ni velika. (Ruska Boljševička partija nije imala više od 23.000 članova početkom 1917. godine,²⁸ a jugoslavenska Komunistička partija oko 12.000 članova u 1941. godini; u Kini je početkom 1925. godine, neposredno prije druge revolucije bilo samo 900 članova partije.)²⁹ Potrebna je stroga centralizacija i hijerarhijski odnosi. Vodstvo donosi sve odluke a članovi uglavnom izvršavaju direktive. Represija državne vlasti i tajnost organizacije stvaraju atmosferu mistične odanosti i osjećaj mesijanizma. Oboje vrši jaki utjecaj na oživljavanje religiozne svijesti sa svim, već prije razmatranim, posljedicama. Ta se svijest ne mijenja i ne može se promijeniti samim činom revolucije. Zbog toga je vjerojatniji ishod mesijanska diktatura nego revolucionarna demokracija. Dakako, sama revolucija podiže razinu aspiracija širokih narodnih slojeva, izuzetno mnogo povećava njihovu političku participaciju i daje im osobito političko iskustvo. Iz toga su proizlazili svi spontani pokušaji samoupravljanja. Ipak se pokazalo da su teror, mesijanizam i etatistička ideologija dovoljno jaki da spriječe opstanak i razvoj samoupravljanja. Još jedan razlog za to već je istakao ponešto pristran, ali pronicljiv promatrač, Tocqueville: »Narod nikada nije tako sklon da poveća funkcije centralne vlade kao na svršetku duge i krvave revolucije koja je, nakon oduzimanja vlasništva iz ruku prijašnjih posjednika, prodrmla svu vjeru i ispunila naciju okrutnom mržnjom, suprotnim interesima i protivnim strankama. Ljubav prema javnom spokojstvu u takva vremena postaje nekritična želja i članovi zajednice su spremni da izraze najneumjereniju odanost sistemu.«³⁰

9. Na kraju, bez obzira da li uspijevaju provesti nove ideje o društvenoj pravdi ili ne, sve prave društvene revolucije uspijevaju uništiti stari sistem koji je preživio svoju svrhovitost i uspostaviti novi koji

omogućuje brzi ekonomski razvoj. Revolucije su istinske pokretačke snage povijesti. Njih prati eksplozivni privredni rast, sadržajan kulturni razvoj i impresivno povećanje u političkoj vlasti. Primjeri za to su Nizozemska i Engleska u 17. stoljeću, Sjedinjene Države i Francuska u 18. stoljeću, Japan u 19. stoljeću i Meksiko, Rusija, Jugoslavija i Kina u 20. stoljeću. U tom smislu antikapitalističke revolucije u nerazvijenim zemljama nisu bile beskorisne ili povijesno nevažne, iako nisu uspjele stvoriti socijalizam. One su se pokazale kao snažan instrument privrednog rasta. Premda su u početku zaostajale u ekonomskom razvoju, etatističke zemlje sustižu kapitalističke zemlje koje su se mnogo prije počele razvijati.

Prethodna povijesna analiza upozorava da revolucije sadrže veliki društveni rizik. Uspješne antikapitalističke revolucije završavale su etatizmom, neuspješne fašizmom. One često za sobom povlače velike ljudske žrtve i opterećuju postrevolucionarna društva s produženom diktaturom. Jedini nesumnjivi dobici su brzi privredni razvoj i ravnomjernija raspodjela dohotka. Da li su ti dobici razmjerni odricanjima? Da li bi umjesto revolucije trebalo podržavati reformu?

Takva pitanja su pogrešna. Stoga bi odgovori bili besmisleni jer se prava društvena revolucija ne može niti konstruirati, niti zabraniti. Niti se uskraćenom narodu može braniti da se ne buni protiv nasilja i tiranije. U nekim društvenim situacijama nasilne su revolucije neizbježne. Progonjeni pokreti mogu vršiti određenu svjesnu kontrolu revolucionarnog procesa. Svrha prethodne analize nije da pokaže kako su revolucije loše (jer, u pravilu, ne stvaraju socijalizam) ili dobre (jer ubrzavaju ekonomski rast), nego da pruži objašnjenje promatranih karakteristika postrevolucionarnih društava i dubokih razočaranja koje one uzrokuju. Kada bi poznavali uključene rizike, možda bi mogli neke od njih izbjeći. U tom slučaju mogli bi dinamiku revolucije iskoristiti tako da proizvede poželjnije rezultate.

II. Radnička klasa

A. REVOLUCIONARNA ILI REFORMISTIČKA

Uvjet za oslobođenje trećeg staleža bilo je ukidanje svih staleža. To je podrazumijevalo uspostavljanje buržoaskog sistema. Nalik tome, uvjet za oslobođenje radničke klase jest ukidanje svih klasa.³¹ Kako radnička klasa nije samo eksploatirana klasa nego i glavna proizvodna klasa suvremenog društva, ona se ne može osloboditi a da ne uništi klasno društvo kao takvo. To implicira socijalizam. Dosljedno tome, radnička klasa nosilac je socijalizma. Ovo marksovsko rezoniranje predstavlja snažnu povijesnu generalizaciju. No, njegova je jednostavnost varljiva i lako može ozbiljno zavesti.

Očito je da je vladajuća klasa zainteresirana za status quo. Pokretač promjene može potjecati samo iz nezadovoljstva potlačenih. Među potonjima, seljaci predstavljaju ostatak starog sistema. Srednja klasa — trgovci i obrtnici — zajedno sa seljacima, ekonomski su uništeni i

nestaju kao posljedica kapitalističke akumulacije. Istinsku revolucionarnu snagu predstavlja samo industrijski proletarijat, odnosno tvornički radnici kao što zaključuje *Komunistički manifest* 1848. godine.³² On je proizvod novog, naprednijeg načina proizvodnje — industrijske proizvodnje. Moraju se zamijetiti još dvije karakteristike industrijskog proletarijata. Tvornički radnici su koncentrirani, disciplinirani (zbog proizvodne discipline) i, prema tome, lako se organiziraju. Oni nemaju imovine — nasuprot seljacima — i tako oni nemaju što izgubiti. Ta tri obilježja čine tvorničke radnike *revolucionarnom* klasom u suvremenom društvu.³³

Nema sumnje u to da su industrijski radnici Evrope u 19. stoljeću bili orijentirani prema revoluciji — gdje pojam *revolucija* uključuje i radikalnu promjenu i nasilje. U stvari, u društveno-političkoj povijesti stoljeća sadržano je dugo razdoblje nasilja i kontranasilja. U razdoblju od 1811. do 1817. godine engleski ludisti razbili su radno-štedne tekstilne strojeve iz protesta prema kapitalističkom poretku koji se razvijao i koji im je otimao ono što su oni smatrali svojim neotuđivim pravima. Godine 1830. u Parizu je izbila julska revolucija, a mjesec dana poslije slijedila je belgijska revolucija. Sljedeće godine, a zatim opet u 1834. godini pojavile su se pobune u lionskim predionicama. U idućem desetljeću borili su se za svoja prava engleski čartisti, šleske predionice pobunile su se 1844. godine. Krakovski ustanak izbio je 1846. godine. Godine 1848. pojavile su se barikade u Parizu, Beču i Milanu, sljedeće godine u njemačkim gradovima. Revolucije su se proširile cijelom Evropom. Vrhunac je bila Pariška komuna 1871. godine. Ruska revolucija 1905. godine bila je zakašnjelo reagiranje jedne zaostale zemlje. Nakon razdoblja klasnog mira u posljednjoj trećini 19. stoljeća, revolucionarnim sindikalizmom i općim štrajkovima u prvoj četvrtini našeg stoljeća počelo je novo revolucionarno vrenje. Ono je doseglo vrhunac u dvije ruske revolucije 1917. godine i revolucionarnim nemirima u većem dijelu Evrope odmah nakon rata. No, tada je nasilnim revolucionarnim akcijama evropskih radnika došao kraj. Što se dogodilo?

Najrazvijenija zemlja u Evropi, Engleska, ušla je u postnapoleonsku eru s društveno-političkom organizacijom koja je bila slična modernom totalitarizmu. Radnici i seljaci, koji su činili najveći dio stanovništva, nisu imali političkih prava. Udruženja su bila službeno zabranjena. Angažirano je bilo mnogo špijuna i provokatora. Na izlažiranim suđenjima izricane su okrutne kazne. Uhapšeni su radničke vode. Radni uvjeti su bili užasni. Realne nadnice su bile niske, čak su opadale. Policija i vojska su prekidale štrajkove. Proletarijat se masovno pobunio. Lokalni opći štrajkovi pretvorili su se u ustanke. Sindikati i društva su radili ilegalno ili poluilegalno. Organizirani otpor stvarao se u čartističkom pokretu. I tada su se stavovi promijenili. Primitivna akumulacija bila je manje ili više završena. Nove investicije mogle su se formirati iz profita ili od prodaje dionica (dioničarska društva legalno su priznata 1855. godine); nije bilo potrebno da poslodavac smanjuje svoj vlastiti prihod da bi akumulirao. Poslodavci su bili spremniji da pregovaraju. Počele su rasti realne nadnice — 70 do 80 posto od 1850. do 1900. godine — i zaustavljen je porast nejednakosti u raspodjeli dohotka. Radnici nisu više tretirani kao opasne divlje životinje.

Pravo glasa postupno se proširivalo dok nije postalo opće (naravno, samo za muškarce). Ozakonjeni su sindikati. Pojavile su se konačno i radničke političke partije. Nakon 1848. godine, pokušaji da se zbaci kapitalizam zamijenjeni su vrstom klasnog prilagođavanja i kooperacije.³⁴ Svakako, bila je to neugodna i antagonistička, ali ipak kooperacija. To kretanje se prekinulo oko prvog svjetskog rata, ali je od onda nastavljeno bez prekida.

U kontinentalnom dijelu Evrope engleski primjer slijedio se s odgovarajućim zakašnjenjem. U drugoj polovici 19. stoljeća, sindikati su ozakonjeni u svim zemljama Zapadne Evrope. Ujedno su uspostavljene socijaldemokratske stranke. Nova era simbolično je proglašena stvaranjem Prve internacionale 1864. godine. Potpuno je uspostavljena kada su radničke partije počele sastavljati vlade i kada su radnički vođe počeli ulaziti u gornji dom ili slična tijela. Nakon drugog svjetskog rata kontinuirani porast životnog standarda, smanjeni udio fizičkih radnika u radnoj snazi i brzo stvaranje novih zanimanja nisu mogli pridonositi ponovnom buđenju revolucionarnog duha: »Iznova«, ističe Paul Sweezy, »kao u razdoblju manufakture, proletarijat je vrlo diferenciran; i opet iznova svijest zanimanja i statusa preplavljuje klasnu svijest.«³⁵

Dolazimo do zaključka da su radnici bili revolucionarno orijentirani kada su bili previše slabi da sruše sistem. Kad im se broj povećao i kada su se uspjeli organizirati u poslovna i politička udruženja, čak i na međunarodnoj razini — ukratko, kada su bili dovoljno jaki da ispune zadatak — oni su odustali od njega. Zašto? Očito je zakonitost uništila revoluciju. Građanska integracija pomogla je proletarijatu da pronađe domovinu. Ako je tako, da li je to poželjno? Odgovor će se nagovijestiti u sljedećem poglavlju. U međuvremenu, razmotrimo drugu implikaciju — onu pozitivnog odnosa između proletarijata i socijalizma.

B. RAZLIČITE RADNIČKE KLASI

Malo je sumnje u to da je evropska radnička klasa općenito bila progresivna i posebno socijalistički orijentirana. Radnički sindikati organizirali su štrajkove ili su prijetili općim štrajkovima da bi vladajuću klasu prisilili da uvede opće pravo glasa za muškarce u Australiji, Njemačkoj, Belgiji, Švedskoj i drugdje. Do te mjere su Marxova predviđanja ispravna; kako bi se politički osamostalili, radnici su prisilili zapadnoevropske vladajuće klase da uspostave političku demokraciju za sve. Radnici i njihove partije su u prošlom stoljeću podržale Garibaldi, Kossutha i poljski oslobodilački rat. U našem stoljeću, oni su pozdravili oktobarsku revoluciju, usprotivili se Francu u Španjolskoj i minhenskoj koncesiji Hitleru i javno su osuđivali okupaciju Čehoslovačke. Radnici iz urbanih sredina odoljeli su pozivu nacizma prije 1933. godine bolje nego bilo koja društvena klasa u Njemačkoj.³⁶ Radnici su igrali najvažniju ulogu u francuskom otporu fašizmu (Confédération générale du travail i Komunistička partija). Sve radničke, socijaldemokratske i komunističke partije navijestile su da je socijalizam njihov krajnji cilj.

Pokret radničke klase nije u cijelosti progresivan. On isto tako obuhvaća konzervativne skupine koje su prije svega orijentirane kleri-

kalistički ili nacionalistički. Potonje slijede primjer svoje nacionalne buržoazije. Segment konzervativaca uglavnom je nevažan u Evropi. U Americi je, međutim, situacija potpuno drugačija. Tamo je konzervativizam pravilo, a socijalizam prilično rijedak izuzetak. Američki fenomen traži dodatno objašnjenje.

Da bi zaštitili svoje interese, radnici osnivaju dva tipa organizacija — sindikate i političke partije. Sindikati vrše dvije funkcije: jednu koja se bavi rješavanjem sukoba i drugu koja se bavi pitanjem blagostanja. Sindikati sudjeluju u kolektivnom pogađanju s poslodavcem da bi povećali nadnice, poboljšali radne uvjete, skratili radno vrijeme i zabranili rad djece. Ako je neophodno, oni štrajkuju protiv šefova. Sindikati također postavljaju različite sheme osiguranja i penzijske planove, pružaju obrazovne usluge i osiguravaju pomoć kad je nužna. Braneći interese svojih članova, sindikati su očito protivnici kapitalističke klase. Što su sindikati jači, to su ustupci poslodavaca veći. Pa ipak, ni u jednoj od tih dviju funkcija sindikati ne prelaze granice kapitalističkog sistema.³⁷ U tom smislu oni su konzervativni. Jedino s pojavom radničkih partija pokret prerasta kapitalizam i postaje socijalistički. Ta tvrdnja gotovo je laboratorijski potvrđena u Americi.

Povijesna pojava radničke klase u Evropi zbilza se u polufeudalnom poretku. Radi poboljšavanja svog društveno-ekonomskog položaja, radnici su prvo morali steći politička prava. Boreći se za svoje vlastite interese, radnici su pomogli da se demokratizira njihovo društvo. Zbog njihovog društvenog i političkog položaja, njihovi stavovi nužno su bili progresivni. Nasuprot tome, u Sjedinjenim Državama politička demokracija je bila uspostavljena prije no što je radnička klasa stupila na scenu. Budući da je privredni razvoj bio prilično brz, uskoro se broj radnika jako povećao. Nije iznenađenje da je već u 1828. godini prva radnička partija svijeta osnovana u Philadelphiji (bili su to, u stvari, lokalno udruženi sindikati koji su sudjelovali u političkoj kampanji). U idućih šest godina slične partije organizirane su u 61 gradu i selu. One su zastupale besplatno školovanje, ograničenje dječjeg rada, desetosatni radni dan, ukidanje zatvorskih kazni za dugovanja³⁸ i ukidanje izbornih poreza. Kad je Andrew Jackson izabran za predsjednika drugi put 1832. godine, on je dao podršku zahtjevima radničkih partija. Ubrzo su mnoge države primjenjivale neku od točaka iz radničkih programa. Partije su se dezintegrirale. Poslije su, približno u isto vrijeme kao u Evropi, osnovane socijalističke radničke partije u Sjedinjenim Državama. No, one nikada nisu dosegle nacionalno značenje. Sjedište Prve internacionale bilo je čak premješteno u Sjedinjene Države — da bi tamo samo nestalo, zajedno s organizacijom, 1876. godine. Američki radnici nisu osjećali potrebu da imaju svoju vlastitu partiju jer su od samog početka bili integrirani u politički sistem.

Obilje zemlje drugi je razlog za nepostojanje snažnih radničkih partija u Americi. Nezadovoljnici su uvijek mogli otići, preseliti se na zapad i organizirati život kako im se sviđa. Povezana s tim je velika geografska pokretljivost. To nepostojanje korijena nije, naravno, pogodovalo razvoju partije i klasne solidarnosti. Četvrti razlog može se naći u relativno velikoj vertikalnoj pokretljivosti³⁹ koju je omogućila visoka stopa ekonomskog rasta i imigracije. Amerika je bila obećana zemlja. Velike mase doseljenika htjele su raditi prljave, ne-

kvalificirane i nisko plaćene poslove. Oni koji su prije došli, automatski su napredovali. Visoka stopa doseljavanja značila je također da je klasna solidarnost zamjenjivana etničkom solidarnošću. Etnička podjela podudarala se s različitim kvalifikacijama — doseljenici su bili uglavnom polukvalificirani i nekvalificirani — i to je pojačavalo postojeći sukob između tvorničkih i običnih radnika. S druge strane, zbog visoke vertikalne pokretljivosti statusne barijere bile su manje krute.

Na kraju, besplatno školovanje, brzo rastući životni standard i rastuća ekonomska i vojna moć zemlje stvorili su nacionalni ponos i identifikaciju s nacionalnim sistemom. Više od 80 posto stanovništva vjeruje da je »američki način života superiorniji u odnosu prema svim drugim zemljama.«⁴⁰

Zbog svih tih razloga američka radnička klasa u borbi za veći dio nacionalnog kolača nikada nije otišla izvan nje i nikada nije stekla svijest socijalističke klase.

U ranim 1930-im godinama, kada se činilo da se kapitalistički sistem slama i kad je nezaposlenost narasla na 15 milijuna ljudi, ono malo socijalista i komunista pokušalo je organizirati nezaposlene za revoluciju. No, oni su bili zainteresirani za poboljšanje situacije i posao, a ne za revoluciju. U predsjedničkim izborima 1932. godine, američki radnici nisu glasali za socijaliste i komuniste; dali su svoje glasove Franklinu Delanu Rooseveltu (ne bez opravdanog očekivanja).

Ta odsutnost klasne svijesti ne znači da su klasni odnosi bili idilični. Naprotiv. Prema američkim poslovnim ljudima koji su bili grubi i ljuti protivnici, evropska buržoazija činila se gotovo osjećajnom. Posebno okrutni bili su poslovođe ugljenokopa. Herbert Abel opisuje kako su poslovođe rudnika u okrugu Harlan i Bell, godinu dana prije izbora, terorom čuvali američki način života. Do kraja 1931. godine sindikat je bio uništen i poslovođe su imale kontrolu nad svojim radnicima.⁴²

Tek 1935. godine, prihvaćanjem Nacionalnog zakona o radnim odnosima u vrijeme Rooseveltove administracije, potpuno su ozakonjene aktivnosti američkih sindikata (kolektivno pogađanje). Poslodavci su organizirali kampanju u cijeloj zemlji da spriječe provođenje zakona. Izvještaj istražnog komiteta senata (the La Follette committee) ovako je opisao situaciju:

»Najutjecajniji privredni i financijski krugovi u Los Angelesu namjerno su sabotirali nacionalnu kadrovsku politiku kolektivnog pogađanja izraženu Nacionalnim zakonom o radnim odnosima... Oni su se uključili u niz organiziranih zavjera da bi uništili građanske slobode radnika... Sklopili su saveze s lokalnom štampom, lokalnom policijom, lokalnim službenicima za provođenje zakona... Organizirano urotničko uplitanje u kolektivno pogađanje obuhvaćalo je masovnu primjenu uobičajenih antisindikalnih instrumenata kao špijunažu radnika, upotrebu profesionalnih štrajkolomaca, upotrebu industrijske municije, crne liste, diskriminatorna otpuštanja... Iza tog širokog i moćnog pokreta stajali su lideri privrede i industrije, nominalni i stvarni, bankarske i financijske grupacije, vođe lokalnog tiska i sve donedavna mnogi javni službenici.«⁴³

U Harlan okrugu ugljenokopa, čuvari kompanije »progonili su mještane i radničke organizatore koji su bili u posjetu... privatne bande

terorizirale su članove sindikata... djelujući kao pomoćne trupe privatno plaćenim šerifima«, i poticali su »vladavinu terora usmjerenog protiv rudara i sindikalnih organizatora.« Unajmljene bande »pucale su više puta na sindikalne organizatore iz grmlja na javnim putovima, na otvorenom, a i u njihovim domovima. Oni su kidnapirali i napadali službenike sindikata i minirali kuće organizatora,« a istovremeno »su obraćali i korumpirali ured glavnog šerifa... kroz mnogo izuzetnih financijskih usluga«. U okrugu Kalifornija, skupine koje su financirali krupni financijski krugovi »nekažnjeno su nastavljale stalni sistem tiraniziranja« upotrebljavajući plaćenike, špijunažu i nasilje.⁴⁴ Maurice Dobb, od koga sam uzeo ovaj niz navoda, sažeo je druge nalaze komiteta:

»Vodeće američke korporacije potrošile su goleme svote na kupovinu municije i provodile su praksu zapošljavanja četa naoružanih stražara protiv štrajkaša i... sindikalnih organizatora... praćenje nekog pojedinca svo vrijeme i na svim mjestima, tako da se zastraši, i ubacivanje špijuna u svaki sindikat ne samo s namjerom špijuniranja nego i ometanja organizacije i provokatorskog djelovanja, bio je dio manje opasnih njihovih aktivnosti. Oni (privatna policija) su se uključivali u napade na pojedince, prekidanje sastanaka i demonstracija i uništavanje ureda sindikata.«

Sam La Follette izvijestio je da je »uzurpacija policijske vlasti od privatno plaćenih »čuvara« i »šerifovih pomoćnika«, često zaposlenih u detektivskim agencijama, mnogo njih s dosjeom u policiji«, bila »opća praksa u mnogim dijelovima zemlje«, i »na područjima gdje ni jedan sindikalni službenik nije mogao otići bez opasnosti po život.«⁴⁵

Nije nužno da zbog okrutnosti vladajuće klase eksploatirana klasa postane progresivna. Usprkos mnogim događajima iste vrste kao što smo upravo opisali u američkoj radničkoj povijesti, sindikati su ostali konzervativni i potpuno su se integrirali u sistem. Oni postupaju s poslodavcima na poslovan način. Materijalni interesi radnika priznati su kao legalni; u kapitalističkom društvu od svakog se očekuje da poboljša svoj položaj u konkurentske borbi — ako može! Zauzvrat, ne ispituju »prerogativi uprave«. Funkcionari velikih sindikata javno mnijenje rangiraju isto kao posjednike, direktore i državne funkcionare.⁴⁶ Umjesto da vjeruje u socijalizam, američki radnik vjeruje u privatno poduzetništvo.⁴⁷ U svim poslijeratnim kriznim situacijama — hladni rat, makartizam, intervencija u Kini, rasizam, vijetnamski rat — organizirana američka radna snaga zauzela je konzervativno, povremeno reakcionarno držanje. U nekim slučajevima mogu se otkriti rasiistički stavovi.⁴⁸ U pravilu su protestirali i borili se studenti, intelektualci, buržoaski radikali, crnački aktivisti, a ne radnici. Dok su te skupine marširale u Washington, derale pozive za vojsku i organizirale tečajeve, radnici su, uz nekoliko iznimki — zauzeli »odgovoran patriotski« stav, podržavali vladu, nastavljali proizvoditi napalm bombe,⁴⁹ od vremena do vremena odbijali da natovare ili istovare kineske brodove (lučki radnici) i ponekad pretukli nepatriotske demonstrante (kao što su to učinili građevinski radnici), a radnici s juga podržavali su segregaciju. Postojanje klasne borbe u Americi je očito. Ta borba je žešća nego drugdje. No, ta činjenica ne čini nužno radničku klasu

progresivnom. Progresivna Amerika može se naći na sveučilištima a ne u tvornicama.

Prema tome, povijesno možemo razlikovati dvije različite radničke klase: progresivnu u Evropi i konzervativnu u Americi. U kolonijalnim i općenito zaostalim zemljama može se naći i treća radnička klasa. U tim zemljama, mali suvremeni industrijski sektor, kojim dominiraju velike strane kompanije, predstavlja utjecajan otok u moru krajnjeg ruralnog i urbanog siromaštva. Tvornički radnici i rudari često su pismeni i uvijek imaju nekoliko puta veći dohodak od poljoprivrednih radnika i velike većine nepismenih seljaka. Ukratko, urbani proletarijat je povlašćena klasa. Njih mogu pokrenuti patriotske i nacionalističke ideje i oni će se pridružiti nacionalnoj buržoaziji u borbi protiv kolonijalne vlasti ili imperijalističke dominacije. No, oni nisu posebno zainteresirani za društveno oslobođenje goleme većine stanovništva koja živi u krajnoj bijedi. Budući da su oni u stvari posebna vrsta srednje klase, ti radnici žive u uvjetima koji ne zadovoljavaju Marxovu formulu za klasno oslobođenje.

C. POSLJEDICE SOCIJALIZMA

Možemo obratiti pažnju na jednu dalju komplikaciju. Ekonomski položaj klasa nesumnjivo ne određuje njene stavove; niti je inferioran ekonomski položaj nužno čini progresivnom. Radničke klase razvijenih zemalja imaju točno određen ekonomski interes u zadržavanju nejednake razmjene na svjetskoj razini, a žrtve toga su radničke klase manje razvijenih zemalja.⁵⁰ Radnici imaju više razloga od buržoazije da budu šovinistički orijentirani. Sam Marx je istakao (u pismu od 9. travnja 1870. godine) da »obični engleski radnik mrzi irskog radnika kao takmaca koji mu snižava životni standard«. Dugo se već zapaža da su radnici liberalno orijentirani kad je riječ o ekonomskim pitanjima. Oni daju prednost uklanjanju siromaštva, socijalnom osiguranju, besplatnom školovanju, visokim nadnicama, progresivnom oporezivanju i društvenoj jednakosti. Od ranih dana socijalističkog pokreta od radnika se očekivalo da se tako ponašaju. Poslije je, međutim, nađeno da njihovi politički stavovi — u odnosu prema građanskim slobodama, međunarodnim odnosima, itd. — nisu baš tako liberalni. Pokazalo se da su radnici netolerantni, nacionalistički, a ponekad i rasistički orijentirani⁵¹ i spremni dati podršku autoritarnim režimima. Ta činjenica — a povijest i ispitivanja o stavovima pokazuju da se to može smatrati činjenicom — zahtijeva objašnjenje.

Seymour Martin Lipsent je utvrdio da se politički autoritarizam može osnivati na bilo kojoj od tri glavne suvremene klase.⁵² Viša klasa često je bila odgovorna za tradicionalni autoritarizam izražen kao monarhizam. To je dobro poznato. Relativno je dobro poznato i da je vrlo nesigurna i frustrirana srednja klasa sklona da podrži fašizam. Autoritarizam radničke klase nije u skladu s tradicionalnim nazorima. On se pojavljivao u dva oblika, koje praktično možemo nazvati staljinizmom i peronizmom. Budući da smo staljinizam već analizirali u vezi s etatizmom, promotrimo sada peronizam — antikapitalistički,

nacionalistički populizam, osnovan na savezništvu između vojske i nižih društvenih slojeva.

General Juan Perón postao je predsjednik Argentine 1946. godine nakon državnog udara koji je podržala vojska i radnici. Prije preuzimanja vlasti, Perón je upravljao odjeljenjem za radne odnose, gdje je trebao kontrolirati sindikate i sprečavati štrajkove. Perón je iskoristio taj položaj da stekne podršku vođa sindikata. U toku vremena dok je bio na vlasti, Perón je nacionalizirao neke industrije, donio zakone koji su poboljšali životni standard radnika, povećao nadnice, zaštitio poljoprivredne radnike i osigurao socijalno osiguranje. Ustav iz 1949. godine ustanovio je društvena i ekonomska prava naroda. Peronova orijentacija protiv stranih imperijalista dojmila se nacionalnih funkcionara, rodoljubne buržoazije i radnika. Sindikati, koji su mu davali glavnu podršku, naglo su se umnožili za vrijeme njegove vladavine i njima su potpuno vladali peronisti. Peronovo svrstavanje uz gradski proletarijat i osiromašene ruralne mase prouzročilo je jaku opoziciju srednjih klasa, velikih tvorničara i zemljoposjednika.

Do sada nema ničeg čudnog u toj priči o očito progresivnom vodi. Ipak, Perón je također veličao jaku državu, slavio je Mussolinija i Hitlera (koji je, opet, osjećao »bezužetno poštovanje prema Staljinovu geniju«⁵³, i isticao glavnu ulogu vođe, čija vlast, navodno, neposredno proizlazi iz naroda. Peronizam je omalovažavao parlamentarizam i njegove »nesposobne i korumpirane političare« i malo je poštivao ustavnu zakonitost. Udruženi vojni oficiri i crkva zbacili su Perona s vlasti 1955. godine. Dok je bio u izgnanstvu, dokazano je da je sam bio korumpirani političar; međutim to otkriće nije umanjilo stupanj fasciniranosti koju su argentinski radnici osjećali za njega. Nešto manje od dva desetljeća nakon pada on se trijumfalno vratio u zemlju i postao predsjednik. Ubrzo zatim je umro, a zemlja je ostala u kaotičnom stanju.

Peronizam je iskušan i drugdje u Latinskoj Americi (u Brazilu od Getulia Vargasa), iako ne naročito uspješno.

Staljinizam i peronizam pokazuju da se radnici mogu demagoški eksploatirati da rade protiv svojih historijskih interesa — iako možda u korist svojih kratkoročnih interesa i sigurno svojih interesa onako kako ih oni shvaćaju. Razlog tome može se iznova naći u društveno-ekonomskom položaju radnika koji onda određuju njegove psihološke stavove. Dijete rođeno u nižoj klasi — a proletarijat je takva klasa — rođeno je u neprijateljskom svijetu. Nizak životni standard obitelji stvarno nije toliko važan. Važnije je to da će ga društvo diskriminirati. Njegova majka slabo je obrazovana i ima malo vremena za njega. Nije vjerojatno da će mu biti dostupna obiteljska biblioteka, pa će mu nedostajati govorna vještina. Nepostojanje pripremnog obiteljskog obrazovanja i nedostatak financijskih sredstava otežava pristup obrazovnim ustanovama i uzrokuje pad na prijemnim ispitima. Obrazac ponašanja obitelji vjerojatno je autoritaran; roditelji su skloni kažnjavanju i nemaju vremena za duge rasprave. Na radnom mjestu od njega se očekuje da bude poslušan. Da bi uspio, mora ispunjavati direktive. Lekcija se usvaja i hijerarhijska društvena organizacija se uzima kao gotova činjenica. Ni kao djetetu ni kao odrasloj osobi nisu mu dostupni izvori informacija. Prevladavajuća mu je kultura srednje klase strana i

on se osjeća nesigurno. Taj osjećaj nesigurnosti povećava se s prijetnjom nezaposlenosti. On ima malo razloga da vjeruje društvu. Njegovo osobno iskustvo ga uči da je jedino vlast važna. Atmosfera napetosti i agresije koja je prisutna od ranog djetinjstva, popraćena sa slabim obrazovanjem, pridonosi razvoju etničkih predrasuda, uskoči političkog mišljenja i pojednostavljenoj viziji svijeta. Na primjer, mnogi američki radnici ne bi dopustili komunistima ili ateistima da govore na javnim skupovima, bili su protiv uvrštavanja njihovih knjiga u biblioteke i čak su davali prednost hapšenju dokazanih komunista.⁵⁴ Opće životne okolnosti čine pojedinca netolerantnim (u one koji su drugačiji mora se sumnjati), podređenim prema onima iznad njega (ili će se moćnici osvetiti) i podozrivim prema novinama i promjenama (jer je tako sigurnije). Netolerantnost prema nekonformizmu i konformizam unutar hijerarhije vlasti dvije su strane iste medalje. Što je niži društveno-ekonomski status i razina obrazovanja, više su izražene takve sklonosti.⁵⁵ Sudjelovanje u sindikalnim aktivnostima i akcijama političkih partija modificira ih i slabi autoritarizam.⁵⁶ Kada su sindikati nerazvijeni i partije ilegalne, izraženi su takvi stavovi. Ako tada dođe partija i pruži sigurnost, vjeru i jednostavna rješenja, ona će biti jako privlačna za radnike. Budući da su radnici u kapitalizmu socijalizirani tako da poštuju vlast, oni se mogu koristiti kao disciplinirana vojska za podržavanje autoritarnih režima. To se, čini se, dogodilo u etatiističkim zemljama. Iako diktatura nije proleterska nego nad proletarijatom, nema sumnje da je proletarijat podržava (osim tamo gdje je nametnuta izvana).

Do sada smo se bavili radničkim stavovima u kapitalizmu. Nemam usporedivih empirijskih podataka o radničkim stavovima u etatiističkoj sredini, iako oni jedva mogu biti drugačiji. Bilo bi izuzetno značajno znati što se događa nakon revolucije u samoupravnom uređenju. Samo je jedna zemlja u kojoj možemo pručavati taj problem — Jugoslavija. Josip Županov je analizom podataka iz ankete pronašao da su i nakon jednogeneracijskog iskustva u samoupravljanju u tvornicama, etatiističke sklonosti duboko ukorijenjene u radničkoj klasi.⁵⁷ Veljko Rus izvjestio je o empirijskom istraživanju u 15 kolektiva gdje je nađena očita proetatiistička orijentacija radnika. Češće nego druge profesionalne skupine, proizvođači radnici izražavali su mišljenje da je jačanje države važnije za dalji društveni napredak nego povećavanje vlasti samoupravnih tijela ili vlasti stručnjaka.⁵⁸ Živko Marković mjerio je razinu socijalističke svijesti u različitim društvenim slojevima prema određivanju stupnja sklonosti prema smanjivanju vlasti države, povećavanju uloge samoupravnih organa u radnim organizacijama i samouprave kao osnovnog načela; on je dobio ove indekse (gdje 100 predstavlja maksimalnu razinu socijalističke svijesti): seljaci 36, radnici 54, intelektualci 65. Socijalistička orijentacija humanističke inteligencije za šest poena je viša nego kod tehničke inteligencije.⁵⁹ U ambicioznom istraživačkom projektu koji je vodio Mihajlo Popović gdje se ispitivala socijalna struktura Srbije, broj »ideoloških dimenzija« iskorišten je da opiše društvenu svijest. Pretpostavilo se da vrijednosti ili stavovi kao što su orijentacija prema samoupravi, otvorenost prema svijetu, prihvaćanje društvenog vlasništva i humanizam karakteriziraju socijalističku svijest. Nemanualni radnici dobili su znatno više bodova u svim

tim dimenzijama nego manualni radnici. Seljaci dosljedno pokazuju najniži stupanj socijalističke svijesti.⁶⁰ Pronađeno je da nekvalificirani radnici imaju tradicionalnu ili tipičnu svijest radničke klase.⁶¹ N. Rot i N. Havelka našli su nacionalističku orijentaciju među srednjoškolskom omladinom čiji su roditelji seljaci ili nekvalificirani radnici, a međunarodnu orijentaciju među djecom čiji roditelji imaju fakultetsko obrazovanje.⁶² Srđan Vrcan izvjestio je da su manualni radnici više nego intelektualci crkveno i religiozno orijentirani.⁶³ Općenito, stavovi formirani u kapitalizmu postoje i u samoupravnoj sredini i vrednovanje se ne mijenja unutar jedne generacije. Mora se, međutim, imati na umu da je to prva generacija radnika jer su većina njih djeca seljaka i njihova je svijest formirana pod utjecajem tradicionalnih seljačkih vrijednosti i stavova. Budući da su fizički radnici manje obrazovani, da primaju niže dohotke i imaju niži društveno-ekonomski položaj u usporedbi s nemanualnim radnicima (a unutar skupine manualnih radnika isto je točno za nekvalificirane radnike i seljake u usporedbi s kvalificiranim radnicima) anketni podaci pokazuju da povećavanje stupnja obrazovanja, životnog standarda i društvenog statusa pridonose razvoju socijalističkih stavova.

Fenomen stvarnog svijeta koji smo analizirali prilično je daleko od romantične, gotovo mistične ideje o radničkoj klasi koju su portretirali frustrirani buržoaski radikali, a propagirali partijski demagozi. Takav neznanstveni romantizam može samo naštetiti jer sprečava izvođenje pouzdanih saznanja iz analize empirijskih činjenica.⁶⁴ Radnik nije rođeni graditelj socijalizma. Kada bi to bila istina, kapitalizam ne bi bio otuđeni i ugnjetavački sistem. Da bi mogao funkcionirati, kapitalizam mora na odgovarajući način socijalizirati radnike. I to je baš ono što čini u obitelji, u školi, na radnom mjestu i u javnom životu. Ta socijalizacija predstavlja prihvaćanje hijerarhije i poslušnosti kao najviših vrijednosti.

Napose, radnik nije mesija poslan na ovaj svijet da spasi čovječanstvo. Radnici su gotovo dva stoljeća nemilosrdno ugnjetavana i eksploatirana ljudska skupina. No, patnje koje su morali izdržati i kušnje kroz koje su morali proći nisu — a nisu ni mogle — dovesti do duhovne katarze i pretvoriti radnike u svece. Religiozna shvaćanja i etička procjenjivanja nemaju ništa zajedničkog sa znanstvenim socijalizmom — i mogu samo produžiti eksploataciju radničke klase. Skupina ljudi ponaša se na određen način ne zato jer su inherentno dobri ili loši, progresivni ili reakcionarni, nego zato što njihovo ponašanje određuju njihovi interesi ili prihvaćeni klasni interesi. Iskustvo i empirijske studije pokazuju da su solidarnost,⁶⁵ drugarstvo, egalitarizam i borbena disciplina opća obilježja fizičkih radnika. Isto tako su to i autoritarizam, netolerantnost i konformizam. Dva skupa stavova mogu se kombinirati na različite načine i koristiti u brojne svrhe. Upozorili smo na golemi progresivni potencijal sadržan u društveno-ekonomskom položaju proletarijata. Također smo upozorili na ograničena radnika izražena preko njihovih stavova koja se mogu iskoristiti u reakcionarne svrhe. Koliko će se ostvariti jednog ili drugog potencijala, nije određeno unaprijed; nije zapisano u knjizi povijesti prije no što se dogodi. Sve ovisi o društvenoj akciji; ljudi sami stvaraju svoju povijest.

III. Nova radnička klasa

A. PROMJENE U STRUKTURI RADNE SNAGE

Od prvog svjetskog rata povijesna pozornica opet se promijenila. Nešto prije toga postalo je jasno da je prognoza o nestajanju srednjih klasa bila pogrešna. Svakako, stara srednja klasa gotovo je nestala. No, ona je zamijenjena novom srednjom klasom⁶⁶ stručnjaka, tehničara, činovnika i uslužnog osoblja te vladinih službenika koja se brzo povećavala — mnogo brže, u stvari, od radničke klase. Jednostavna, ali vrlo konzistentna i najavljena promjena dogodila se u strukturi zanimanja aktivnog stanovništva. U prošlom stoljeću, udio seljaka opao je s više od 50 ili 60 posto na manje od 10 posto. To je omogućilo porast udjela fizičkih radnika sa 15 ili 20 posto na oko 50 posto i ujedno porast u udjelu nove srednje klase s oko 5 posto na približno trećinu aktivnog stanovništva. Kada se dosegnu ti omjeri, rezerve seljačke snage praktički su iscrpljene i dalje strukturne promjene događaju se na račun fizičkih radnika.⁶⁷ Udio fizičkih radnika se smanjuje, a udio nemanualnih radnika (trebamo li ih zvati radnicima?) se povećava. Slično tome, udio sektora robne proizvodnje, čak isključujući poljoprivredu, opada, a udio sektora usluga raste.⁶⁸ Laburističke i socijaldemokratske partije reagiraju tako da proširuju svoju klasnu osnovu. One evoluiraju iz radničkih u narodne partije. S kašnjenjem od desetljeća ili dva, masovne komunističke partije počinju slijediti taj primjer. Uveden je novi pojam u politički rječnik: pojam »radnog naroda«.⁶⁹

Te promjene u strukturi radne snage moraju temeljito djelovati na društvene odnose. *Ako se društvena skupina fizičkih radnika smanjuje, oni ne mogu predstavljati osnovu za razvoj novog društvenog sistema.* Budući da suvremeni fizički neindustrijski radnici rade pod istim uvjetima kao i tvornički radnici, imamo pravo proširiti shvaćanje industrijskog proletarijata na sve fizičke radnike i jednostavno govoriti o proletarijatu. Brojčana važnost i tog inkluzivnog proletarijata se smanjuje. Naravno, udio pravog industrijskog sektora također opada. Nije vjerojatno da će društvena skupina koja postaje opadajuća manjina gajiti revolucionarne stavove. Vjerojatnije je da će oni prihvatiti vrijednosti rastućih sektora i postaviti cilj — ako ne za sebe, tada bar za njihov pomladak — da napuste ta i da prijeđu u nemanualna zanimanja.

Da bismo izbjegli nerazumijevanje, potrebno je, možda, objasnjenje.⁷⁰ Povijesna radnička klasa (industrijski proletarijat) prestala je biti revolucionarni subjekt. To ne znači da je njen revolucionarni potencijal nestao preko noći. Niti to uključuje mehaničku vezu između veličine skupine i njezine svijesti. No, to znači da će se, uz danu dinamiku društvene i tehnološke promjene, postojeći revolucionarni potencijal povijesne radničke klase smanjivati, a ne povećavati.

Cijela ideja o revolucionarnoj ulozi industrijskog proletarijata potječe je iz zapažanja da se industrijska proizvodnja proširila u odnosu prema drugim sektorima, jer je bila superiornija prema tradicionalnim oblicima proizvodnje, i da je industrija stvorila industrijski proletarijat. U najnaprednijim zemljama ni jedno opažanje nije više empirijski točno: (1) suvremena neindustrijska proizvodnja (usluge) nije manje

napredna od industrijske (robne) proizvodnje i brže se razvija: (2) udio tradicionalne fizičke radne snage unutar industrijske (robne) proizvodnje opada. Da bismo razumjeli što se dogodilo, moramo ukratko ispitati povijest radništva u posljednja dva stoljeća. Iz prije objašnjenih razloga, ponovo ću se usredotočiti na povijest britanskog radništva.⁷¹

B. RAZVOJNI STADIJI

Na početku industrijske revolucije obrtnici — manjstori i pomoćnici proizvodili su manje-više tradicionalne proizvode. Ti ljudi često su bili pismeni i morali su proći relativno dugo razdoblje obuke da se izvješte za svoj posao. Pokazalo se da je povijest kapitalističkog razvoja u sljedećem stoljeću u stvari povijest postupne dekvifikacije radnika i njihove pretvorbe u tvorničke ruke. Naši obrtnici to nisu mogli znati, ali su znali da moraju zaštititi svoje interese. Stoga su se oni povezivali i osnivali prijateljska društva i prve sindikate. Od vremena do vremena — kao u ranim američkim sindikatima ili u prvim suvremenim sindikatima u Boliviji. Nacionalni sindikat tiskarskih radnika iz 1905. godine — i vlasnici i pomoćnici ujedinili su se vertikalno u isti sindikat. Prema tome, do kasnih 1840-ih godina u mnogo engleskih gradova »stvarnu jezgru od koje je radnički pokret crpio ideje, organizaciju i vodstvo, činili su ljudi kao postolari, predioničari, sedlari, prodavači knjiga, tiskari, građevinski radnici, mali trgovci i njima slični.«⁷²

Prošireno tržište pozitivno je utjecalo na neke od tradicionalnih poslova i tako su tiskari, krojači, stolari, knjigoveže i nekoliko drugih (u Engleskoj, ali ne mnogo drugačije ni drugdje) sačuvali svoje zanatske sindikate do 1860-ih godina.

Tvornički sistem je, s druge strane, izazvao stvaranje velikih masa siromašnih radnika koji su bili bez građanskih prava i nemilosrdno eksploatirani. Jaz između dvije skupine radnika — obrtnika i trubenika — bio je velik. Obrtnici su naslijedili stalešku svijest, osjećali su da pripadaju istom društvu kao i poslodavci i pokušavali su očuvati svoj društveni status i ako je to bilo moguće, poboljšati ga.⁷³ Trubenici su se osjećali odbačenima i potpuno su se suprotstavljali društvu. »Horde tvorničkih radnika«, napisao je Zygmunt Bauman, »bile su nesposobne da osnuju stabilne organizacije i rijetko su se aktivno pojavljivali u javnom društvenom životu. Kada bi se i pojavili... takve manifestacije, krajnje silovite, bile su potencijalno eksplozivne i prožete prijetnjom oružanog ustanka i revolucije.«⁷⁴

U prvoj polovici 19. stoljeća, prema tome, radnička klasa, proletarijat u suvremenom smislu jednostavno nije postojao. Tek se počinjao razvijati iz mase sitnih proizvođača, poluproleterskih radnika koji su radili kod kuće, iz malih trgovaca i seljaka. Sve te eksploatirane skupine, zajedno s pravim proletarijatom, nazivane su *radni narod* ili *radnička sirotinja*. Iako je opstanak većine radnika ovisio o nadnicama, one nisu bile plaćene kao cijena za radnu snagu, nego kao za isporučenu robu (npr. komadi odjeće ili tone ugljena). Tijesno povezan s tim bio je fenomen koji je Hobsbawm nazvao koeksploatacijom: kvalificirani radnici djelovali su kao kopslodavci svojim suprugama

i nekvalificiranim radnicima. Poslodavac iz uprave zaposlio je »majstora« koji je zaposlio obrtnike, a oni su najmili i plaćali svoje radnike. U pamučnoj industriji kapitalist je plaćao akordnu nadnicu radnicima na stroju za pređenje, oni su zaposlili sastavljače i čistače. Slično je bilo u rudnicima, industriji željeza, lončarstvu i drugim industrijama. »Karakteristična struktura arhaične industrije, kakva je bila britanska u 19. stoljeću, takva je u kojoj sve skupine, osim najnižih trudenika, obuhvaćaju muškarce i žene koje imaju neku vrstu »profitne stimulacije.«⁷⁵ Izravno podugovaranje opstalo je do sljedećeg stadija i počelo je nestajati nakon 1870-tih godina.

Budući da sindikati nisu bili ozakonjeni, radnici su se morali boriti za politička prava da bi mogli zaštititi svoje interese. U 1830-im i 1840-tim godinama obrtnici Londona, tvornički radnici i tkalci iz Lancashirea i Yorkshirea te rudari u ugljenokopima Newcastlea i Walesa ujedinili su se u čartistički pokret tražeći opće biračko pravo za muškarce. Poslije 1848. godine pokret se slomio. Tako je završilo prvo razdoblje razvoja nove radničke klase.

Gradnja željezničkih pruga, pojava parobroda i razvitak precizne mehanike oko 1850. godine izazvali su stvaranje novih vještina, pa su porasle platne razlike između kvalificiranih i nekvalificiranih radnika. U toku tog razdoblja sindikate su osnivali gotovo samo kvalificirani radnici. U Engleskoj su ti sindikati bili poznati kao »sindikati po novom modelu«. Prvi od njih bio je Ujedinjeno društvo metalskih radnika (Amalgamated Society of Engineers), osnovan 1850. godine. Izvršno vijeće sindikata ubrzo je obznanilo da ne očekuje od poslodavaca da »se odnose prema društvu, kao što je naše, s neodbravljem«. Oni (poslodavci), početi će shvaćati da ovo društvo nema namjeru i nije prihvatilo da uništi njihove interese, nego da ih želi unaprijediti povećavajući ulogu njihovih radnika i proporcionalno umanjajući njihove vlastite odgovornosti.⁷⁶ Mase slabo plaćanih, nekvalificiranih radnika bile su zaposlene na gradnji željezničkih pruga, na prljavim i teškim poslovima u tvornicama i drugdje. Dok je pomoćni obrtnik prethodnog razdoblja uživao relativno visok društveni status, novom kvalificiranom radniku nije priznat društveni status, a on ga je želio imati. Zbog toga su kvalificirani radnici prihvatili buržoaske vrijednosti, imitirali buržoaske navike i nastojali da se odvoje od ostalih u radničkoj klasi.⁷⁷ Da bi se pokazali financijski uglednim, oni su osnivali relativno dobro opremljena prijateljska društva i protivili se štrajkovima koji su mogli iscrpiti njihovu imovinu.

Pokazalo se da vladajuća klasa može pozitivno reagirati. Zakonom o reformi iz 1867. godine dana su prava svim uvažavanim radnicima. Sljedeće godine osnovan je Kongres sindikata i konsolidirao postignute rezultate novih sindikata. Zakonima iz 1871. i 1875. godine sindikatima je dan odgovarajući legalni status i pravo na štrajk. Ozloglašeni Zakoni o gospodarima i slugama (kojima je radnik mogao biti zatvoren ako je raskinuo ugovor) 1875. godine su ukinuti i zamijenjeni Zakonom o poslodavcima i radnicima (koji je raskid ugovora uzimao čisto građanskim događajem). Činilo se kao da je završio klasni rat. No, to je bio samo privid.

U toku trećeg razdoblja broj kvalificiranih i nekvalificiranih poslova smanjio se kao posljedica mehaniziranja industrijske proizvodnje,

a broj polukvalificiranih poslova se povećao. Polukvalificirani radnici bili su zaposleni da paze na strojeve. Taj zadatak je prije tražio spretnost nego stručnost. Ovaj razvoj dosegao je vrhunac u primjeni tekućih vrpca i drugih metoda velike serijske proizvodnje. Besmisleno je bilo da radnici bez posebnih kvalifikacija osnivaju zanatske sindikate, pa su oni osnivali industrijske ili čak opće sindikate. Nova tehnologija zahtijevala je formalno tehničko obrazovanje za nadzorne poslove. Tako je spriječena pokretljivost prema gore i pojavio se jaz između kvalificiranih radnika i upravljačkog sloja. S druge strane je radna snaga bila puno homogenija. Bauman uočava da je i interna unifikacija i eksterna separacija promijenila sindikate iz profesionalnih (stručnih) u klasne organizacije. Time je radničko ponašanje prešlo iz pokornosti u revolucionarnost. Radnički pokret također je uspostavio svoje posebno političko oružje — radničke partije. Polukvalificirani radnici trebali su takve organizacije više nego obrtnici. U Evropi, a donekle i u Americi,⁷⁸ desetljeća nakon 1900. godine bile su svjedok osamostaljene klasne borbe s pojavom revolucionarnog sindikalizma, generalnim štrajkovima, zauzimanjem tvornica i pravim revolucijama.

Nakon prvog svjetskog rata radnički predstavnici počeli su ulaziti u buržoaske vlade, a radničke partije su čak sastavljale vlastite vlade. Izbrisane su razlike između zanatskih i industrijskih sindikata i razlike unutar radničke klase. Bilo je to razdoblje zrele i jedinstvene radničke klase sposobne da brani svoje interese pomoću snažnih organizacija, nacionalnih sindikata i političkih partija. Ipak, te organizacije nisu korištene kao instrumenti radikalnih društvenih promjena nego prije kao instrumenti pregovaranja i, ponekad, upravljanja postojećim društvima. Radnički vođe kao sindikalni funkcionari, ministri vlade i članovi brojnih vladinih komiteta i nadzornih odbora velikih korporacija i nacionaliziranih industrija uživali su visok društveni i ekonomski status.⁷⁹ Kada bi napustili te položaje, nisu se vraćali u radnike, nego su postajali javni službenici ili direktori.⁸⁰ Kolektivni ugovor i mogućnosti za napredovanje smanjili su napetosti i ponovo su integrirali radničku klasu u društveni sistem. Reforma je zamijenila revoluciju.

Uz društvene i političke faktore, tehnološke promjene utjecale su na četvrti razvojni stadij isto tako kao i na prethodne stadije. Primjena znanosti i tehnologije i velikoserijska proizvodnja zahtijevali su povećani broj inženjera i tehničara, računovođa i financijskih stručnjaka, prodavača i činovnika. Udio ukupne radne snage zaposlen u neposrednoj proizvodnji počeo je opadati. Razlike u nadnicama između kvalificiranog i nekvalificiranog rada, te između fizičkog i kancelarijskog posla su se smanjile. U Britaniji su, na primjer, 1913. godine zarade muških činovnika bile podjednake onima kvalificiranih muških radnika; do 1960. godine one su smanjene na 86 posto zarade kvalificiranih radnika. U omjeru prema zaradama nekvalificiranih radnika, zarade činovnika pale su sa 169 na 128 posto.⁸¹ Radnici su uspjeli dobiti novčanu naknadu u slučaju otkaza ili isteka ugovora, godišnje odmomore i kompanijske mirovine, a dano im je i pravo na kupovinu dionica — što su sve običavale biti povlastice službenika. Oštra granična linija između radnika i službenika postupno se izbrisala. Potonji su također počeli osnivati sindikate kad se sindikalizacija raširila među svim fizičkim radnicima, i sindikati su se udruživali na nacio-

nalnoj razini. Radnici »bijelih ovratnika« niskih slojeva sada su mogli biti lakše otpušteni nego radnici »plavih ovratnika«. Službenici (the salariat) se pridružuju proletarijatu.⁸²

Sasvim je prirodno da su se i stavovi počeli mijenjati. Tradicionalni kolektivizam nadničara oslabljen je kao i tradicionalni individualizam nemanualnih radnika. Dvije skupine su se približavale — prema onome što John Goldthorpe i njegovi suradnici nazivaju dvostruko žarište instrumentalnog kolektivizma (prihvatanje kolektivnih sindikalnih akcija kao sredstva za ekonomsku zaštitu i napredak) i usredotočenost na obitelj (prihvatanje individualne bračne obitelji kao središta životnog interesa).⁸³

Do sada su se promjene — kako god važne bile — odvijale unutar tradicionalnih granica. Rad je ostao manualan, bez obzira da li je kvalificiran ili nekvalificiran. Štoviše, iako činovnici obično imaju nešto više obrazovanje, činovnički posao je vrsta manualnog rada. Međutim, sljedeći korak u tehnološkom razvoju jest revolucionaran. Manualni rad, kao takav, zamijenjen je strojevima.⁸⁴ To je ono što znači dolazak automatizacije. Mase nekvalificiranih, polukvalificiranih i činovničkih radnika već su bile zamijenjene kompjutoriziranim strojevima. Roboti počinju zamjenjivati ruke živih radnika na tekućim vrpčama. Počinje nestajati tradicionalna podjela rada na manualnu i nemanualnu radnu snagu, gdje prva radi sa stvarima, a druga sa simbolima. Normalna je stvar da suvremeni kvalificirani radnik na svom radnom mjestu čita brojeve, grafove i simbole. Inženjeri i ekonomisti, tehničari i osoblje za obradu informacija, crtači i laboratorijski pomoćnici uključuju se u velikom broju u proizvodnju. Znanstveno i tehničko osoblje osniva čak važne »odjele za istraživanje i razvoj«. Sistemski analitičari, programeri i istraživači tržišta čine druge odjele. Tehničari zamjenjuju kvalificirane radnike. Udio ukupne radne snage *angažirane u manualnom radu*, u kontroli automatiziranih strojeva sa ili bez činovnika počinje opadati — i to ne samo unutar neke industrijske grane, nego i u cijeloj nacionalnoj privredi.⁸⁵ Tradicionalne radionice s mnogo samostalnih radnika pod kontrolom poslovođe zamijenjene su malim, integriranim timovima inženjera i različitih tehničara. Hijerarhija moći i položaja zamijenjena je strukturom specijalnosti i, u najgorem slučaju, hijerarhijom znanja.⁸⁶

Tehnološke promjene bile su praćene i promjenama u obrazovanju. Potpuna pismenost u razvijenim industrijskim zemljama postignuta je još davno. Također je ostvareno obavezno srednjoškolsko obrazovanje koje je jednom bilo važan pokazatelj statusa srednje klase nasuprot nižim klasama kojima je jedva osnovna škola bila domet. Pristup univerzitetskom obrazovanju već je osiguran za više od trećine stanovništva u odgovarajućoj dobnoj skupini.⁸⁷ I kada susretnemo radnike i poljoprivrednike s fakultetskim obrazovanjem — kao što ih srećemo danas — i kada sveučilišni profesori, policajci i vojni oficiri osnivaju sindikate, obavezni smo uočiti da je i vjekovna razlika između manualnog i intelektualnog rada počela nestajati. Istu stvar pokazuje nastajanje razlike u dohocima.⁸⁸ Ta kretanja morala bi vršiti dubok utjecaj na društvenu svijest odgovarajućih skupina. Odmah ćemo vidjeti da je to točno.

C. NOVA RADNIČKA KLASA

Da li obrazovani i imućni radnici — koji često zarađuju više nego oni u nekim zanimanjima tradicionalno vezanim za srednju klasu — pripadaju radničkoj ili srednjoj klasi?⁸⁹ Da li je društveno-ekonomski status slabo plaćenog uredskog radnika viši ili niži od statusa dobro plaćenog radnika u neposrednoj proizvodnji? Da li da se velika i rastuća armija tehničara svih vrsta klasificira kao visokokvalificirani (manualni) radnici ili kao početno kvalificirani inženjeri? Ne tako davno odgovori na ta pitanja činili bi se očitim. Danas oni nisu tako jednostavni. Mogu se predložiti dva opća odgovora.

Kao prvo, budući da su se obrazovanje i životni standard radničke klase značajno povećali i dosegli bar razinu niže srednje klase,⁹⁰ i da su imućni radnici počeli prihvaćati stil života srednje klase, trebamo ih odgovarajuće klasificirati. To je poznata teza o aristokraciji radničke klase koja se pretvorila u srednji sloj — o radničkoj klasi koja je postala buržoazija. Drugi odgovor je upravo suprotan. Ako nekvalificirani radnici potpuno nestaju, mjesečne plaće zamjenjuju nadnice, razlike između nadnica i plaća znatno se smanjuju i statusno odvajanje kancelarije i pogona nestaje, tada možemo početi govoriti o *novoj radničkoj klasi* sastavljenoj pretežno od kvalificiranih i visokokvalificiranih manualnih i nemanualnih radnika, tehničara i sličnih kategorija.

Pojam srednje klase podrazumijeva da postoji i niža klasa. Međutim, ako su radnici udruženi sa suvremenom tehnologijom pomaknuti u srednju klasu, tada nema niže klase, osim ostatka bivše niže klase kojoj je suđeno da nestane. Prema tome nam prva alternativna ne daje logički zadovoljavajuću klasifikaciju. Niti je ona empirijski potvrđena. Goldthrope, Lockwood i njihovi suradnici — a i drugi humanistički znanstvenici u ostalim zemljama — bavili su se empirijskim testiranjem teze o prijelazu radničke klase u buržoaziju i nisu pronašli dovoljno dokaza. Oni su zaključili da »asimilacija u srednju društvenu klasu nije u toku, niti je, u biti, željeni cilj.«⁹¹ S druge strane, ako ostanemo pri tradicionalnom pojmu radničke klase shvaćene kao proizvod najsuremenijeg načina proizvodnje i ako imamo na umu da svaki ekonomski sistem mora imati svoje proizvodne snage, tada se pojam nove radničke klase čini opravdanim. Način na koji je pojam nove radničke klase izveden pokazuje da ona nije statična. Kao što je naprijed rečeno, povijesna je radnička klasa prošla kroz četiri razvojne etape i u svakoj od njih je bila »nova« u odnosu prema povijesnoj epohi. Sasvim očekivano te se etape podudaraju s razdobljima tehnološkog i društvenog razvoja kapitalizma. U tom je procesu došlo do postupne erozije društvene diferencijacije *unutar* manualnog rada koja se temeljila na razlikama u kvalifikacijama.

Stvaranje suvremene »nove« radničke klase podrazumijeva da su prevladane razlike između manualnog i nemanualnog rada, i razlike između trudbenika i radnika.⁹² Nova radnička klasa obuhvaćat će sve više i više društvenih skupina sve dok konačno ne obuhvati svakoga tko se smatra radnikom — što će svakako značiti potpuno razaranje izvornog značenja pojma. Tada će sistem već funkcionirati kao potpuni socijalizam.

Da bismo izbjegli moguće nesporazume treba istaći da se ništa što je naprijed rečeno ne smije interpretirati kao da upozorava da su stare razlike i granice već uklonjene. Očito je da nisu, niti će sve one automatski nestati. Ne može se izbjeći nastavak klasne borbe i bit će potreban golem svjesni napor da se izbrišu razlike koje postaju zastarjele. Posebno je točno to za najosnovniju od svih njih — onu između nadzornog (i nemanualnog) i ostalog rada.⁹³

Kao što je spomenuto u poglavlju 3, glavni prekid u vertikalnoj pokretljivosti pojavljuje se baš između manualnih (i kancelarijskih) i nemanualnih zanimanja. Nova radnička klasa dosad još ne postoji; ona je *in status nascendi*.⁹⁴ S druge strane, analiza u ovom poglavlju nije usmjerena na prošlost ili sadašnjost. Ovdje razmatramo probleme prijelaznog društva. Prema tome trebamo prošlost samo da otkrijemo naslijeđena kretanja, a sadašnjost da utvrdimo polazne pozicije. Sve drugo odnosi se na promjene koje će se po svoj prilici dogoditi u budućnosti.

Zanimljivo je spoznati da se Marx suočio sa sličnim problemom u svoje vrijeme. Suprotno uobičajenom vjerovanju, u vrijeme kada su Marx i Engels napisali svoj *Komunistički manifest*, homogeni industrijski proletarijat nije postojao čak ni u najrazvijenijoj zemlji, Engleskoj. Povijest sindikalizacije jasno je to pokazala. Maurice Dobb upozorava na činjenicu (spomenutu također u prethodnom odjeljku) da su se uvjeti domaće radinosti i manufaktura održali do druge polovice 19. stoljeća. Kao posljedica,

»većina radnika zadržala je osobine prijašnjeg razdoblja kapitalizma, podjednako u svojim navikama i interesima, karakteru odnosa u zapošljavanju i okolnostima eksploatacije. Ostala je nerazvijena sposobnost za uspostavljanje dugotrajnih organizacija ili dalekovidne politike; horizont interesa bio je posao, pa čak i lokalna zajednica prije nego klasa; i postojanje individualnih tradicija obrtnika i zanatlija s ambicijom da sami postanu mali poslodavci dugo je bila prepreka bilo kakvom čvrstom i širokom rastu sindikalnog sistema, a klasnu svijest da i ne spominjemo... Tek 1870. godine neposredni poslodavac mnoštvu radnika nije bio veliki kapitalist, nego osrednji podugovarač koji je bio i namještenik, a opet i mali poslodavac radnicima. U stvari, kvalificirani radnici sredinom 19. stoljeća bili su u nekoj mjeri podugovarači i po psihologiji i po izgledu imali su oznake tog statusa.«⁹⁵

Tek u vrijeme Marxove smrti počela je radnička klasa poprimati karakter tvorničkog proletarijata. Kao i sada, i tada se teorija morala razviti dok je proletarijat još bio u procesu rađanja.

D. NOVI DRUŠTVENI SUKOBI

Naprijed razvijeni pojmovni obrazac pomaže da se objasne neki nedavni događaji, takvi kao što su bili studentski nemiri koji su se proširili u svim industrijaliziranim zemljama oko 1968. godine; zajedničke demonstracije radnika i tehničara, čak i inženjera⁹⁶ u kriznim situacijama; i novi izvori sukoba (kao što je nepostojanje zadovoljstva u radu). Analizirajmo ukratko prvi i posljednji od tih triju događaja.

Omladina je uvijek bila radikalna iz razumljivih razloga. Zašto je taj radikalizam, osobito među obrazovanom omladinom, mnogo rašireniji danas nego što je običavao biti? Sveučilišna sredina danas nije ništa represivnija no što je bila u prošlosti. Zašto imamo studentske nemire danas, a ne prije, bar ne istog intenziteta? Odgovor na to pitanje tijesno je povezan s promjenom društvene uloge inteligencije.

Tako dugo dok samo malo ljudi stječe sveučilišno obrazovanje, a mnogi od njih pripadaju ili su povezani s dominantnom klasom, inteligencija je poseban društveni sloj u tijesnoj vezi s vladajućom klasom. Svakako su pojedini istaknuti intelektualci imali naprednu i revolucionarnu ulogu u svim društvenim sistemima u povijesti. No, većina njihovih kolega bila je zadovoljna sa stvarima kakve su bile.

Situacija se temeljito promijenila kad je veliki broj studenata dobio pristup visokom obrazovanju. Dobro je poznato da je vanjska motivacija prisutna na sveučilištu (više u Americi nego u Evropi jer je u Americi kapitalizam čistiji i razvijeniji) upravo kao i drugdje u sistemu. Vanjske nagrade sastoje se od statusa, moći i novca. Ako je mnogo aspiranata, samo nekoliko njih koji su bili posebno sretni ili osobito nadareni mogu očekivati da dobiju te nagrade. Većina njihovih kolega neće se nikada uključiti u rang privilegiranog društvenog sloja — što je inteligencija običavala biti u prošlosti — nego će zapeti negdje na ničijoj zemlji ili će biti apsorbirana u novu radničku klasu. Bit će nešto bolje plaćeni od manualnih radnika, ali druge razlike u njihovu korist neće biti velike.

Razočarani svojim životnim izgledima, mladi nazovi-intelektualci se bune. Neki od njih misle da je muka od nekoliko godina studija i ispita besmislena cijena koja se mora platiti za besmislen život što slijedi. Tako je rođen hippie pokret sa svojim mnogim potpokretima. Drugi ne prihvaćaju pasivan otpor. Oni misle da treba uništiti društveni sistem. Kako nemaju odgovarajuću društvenu teoriju, oni često mijesaju razaranje društvenog sistema i njegovih vrijednosti s razaranjem sveučilišne imovine — prihvaćajući ulogu bandita 20. stoljeća — i s pokazivanjem negodovanja.

Ako pojedinac nije zadovoljan vlastitim životnim izgledima, on ubrzo počinje ispitivati temelje društvenog sistema u kome živi. I tako studenti otkrivaju Marxov svijet fetišizma robe i alijenacije, Marcuseovog jednodimenzionalnog čovjeka i Frommovo suludo društvo. Oni počinju opravdavati svoje individualno nezadovoljstvo i postaju svjesniji važnosti društva.⁹⁷ Kako su sami žrtve tlačiteljskog sistema, oni počinju suosjećati s ostalim žrtvama, npr. žrtvama rasizma i imperijalizma. Tako pobuna studenata, iako je motivirana običnim vlastitim interesima — kao što su bile i sve druge pobune u povijesti — postaje jedan od najprogressivnijih suvremenih društvenih pokreta.

Bez obzira što brojni studenti nisu klasa nego dobna skupina, oni mogu potaći društvenu revoluciju, ali je ne mogu i provesti. U kapitalističkom, a i u etatičkom uređenju, obrazovni je sistem produktivan dok je represivan, tako dugo dok u otuđeni svijet proizvodnje uvodi disciplinu i poslušnost, potrebne za ispravno funkcioniranje birokratskih struktura. Ako se obrazovni sistem učini nefunkcionalnim u tom smislu, posljedice će se ubrzo osjetiti u proizvodnom sistemu.

Očito je utopijski očekivati da će, ili da bi, sveučilište trebalo izravno promijeniti društvo. No, nije utopijski dodati da suvremeno društvo — nasuprot prijašnjim — ne može živjeti bez sveučilišta. Stoga se sveučilišta ne mogu zatvoriti ni na koje vrijeme. Ako je vlada dovoljno nerazumna da poveća represivne mjere, reakcija može biti samo još žesća. Tako se revolucionarna povratna sprega ugrađuje u sistem.

Kad diplomiraju, mase mladih intelektualaca već pune revolucionarnih ideja, počinju svoj proizvodni život u sredini koja se također promijenila u najmanje dva važna pogleda. Prvo, strojevi postupno zamjenjuju rutinirani, manualni rad; glavna proizvodna snaga postaje znanje, a ne snaga mišića. Stoga je obrazovana radna snaga društvena klasa u razvoju koja će osigurati osnovne proizvodne usluge za društvo. Drugo, to se događa u bogatoj sredini u kojoj je borba za puko fizičko održavanje zaboravljena prošlost. Ako ljudi ne moraju misliti o hrani i zaklonu, oni se počinju brinuti o slobodi, jednakosti, poštenom društvu i smislu života. Sebičan, novčano inspiriran i proizvodno motiviran život počinje se činiti besmislenim. Nova radnička klasa dovoljno je obrazovana da može razumjeti sva ta pitanja. Motivirana vlastitim interesima, ona će biti sklona da pokrene proces temeljnih društvenih promjena, i na Zapadu, i na Istoku.

U relativno imućnom društvu, briga oko smisla života i rada prestaje biti povlastica — ili muka — intelektualaca. Ljudi su sve manje spremni da prihvate život kao dodatak strojevima ili uredima. Samim odobravanjem povišica, poslodavci ne mogu ukloniti nezadovoljstvo i pobunu, bar ne zadugo. »Nemogućnost življenja«, uočio je André Gorz, »koje se proleterima prošlog stoljeća činilo kao nemogućnost reproduciranja svoje radne snage, za radnike, znanstvenih ili kulturnih industrija postaje nemogućnost upotrebe kreativnih sposobnosti za rad.«⁹⁸

Istovremeno nezadovoljstvo među studentima, radnicima i »srednjim klasama« nije slučajno. To društveno vrenje pokazuje radikalnu promjenu u svijesti. »Naoko različiti smjerovi«, uočio je Bogdan Denitch, »masovno nezadovoljstvo među studentima u većini industrijskih društava, pad u nezavisnosti stručnjaka, proletarizacija tehničara i inženjera, rastuća ratobornost strategijski razmještenih skupina kvalificiranih radnika — međusobno su povezani. Oni predstavljaju ranu etapu u razvijanju svijesti sloja suvremenih industrijskih društava koji se može opisati kao nova radnička klasa!«⁹⁹ Taj nalaz ne bi trebao biti posebno iznenađujući.

U određenom smislu postoji paralela između društvenih procesa koje je promatrao Marx i onih koje promatramo danas. Industrijska je revolucija u 19. stoljeću stvorila industrijski proletarijat, a kasniji razvoj postupno je proletarizirao staru srednju klasu. Suvremena znanstvena revolucija stvorila je novu radničku klasu koja je počela apsorbirati novu srednju klasu. Do stupnja do kojeg znanstvena revolucija industrijalizira poljoprivredu, raspodjelu, usluge i administraciju — u stvari, sve ekonomske aktivnosti — »plaćena« unajmljena radna snaga, uočio je Ernest Mandel, uklopljena je u proletarijat.¹⁰⁰

Postoji i druga povijesna sličnost. Stara radnička klasa nije služila kao osnova za napredniji sistem — socijalizam — iako je obavljala tu

funkciju u kolateralnom sistemu — etatizmu. To je slično onome što se dogodilo ranije u povijesti, kad je prijelaz značio određeni prekid, kao što je uočio Mandel. Stvaranje nove radničke klase obilježava takav prekid između kapitalizma/etatizma i socijalizma. Tu — nadajmo se — prestaje paralelizam. Ono što bismo očekivali da će se dogoditi u budućnosti nije stvaranje opet novog para antagonističkih društvenih klasa, nego društvo bez klasa.

U potrazi za strategijom prijelaza

Moramo otkriti glavnog nosioca društvenog preobražaja da bismo mogli djelovati na prijelaz k socijalizmu. U potrazi za njim, prikladno je krenuti od proučavanja ljudskih potreba. Da bi socijalizam mogao opstati, on mora zadovoljavati ljudske potrebe bolje nego svi drugi konkurentski sistemi. Ako on to čini, ljudi će biti motivirani da ga ostvare. Osnova za ovu analizu već je pripremljena proučavanjem alijenacije, komparativne efikasnosti i etičkih osnova socijalizma u poglavljima 4, 6 i 7. Potrebno je da dovršimo analizu i izvedemo zaključke za strategiju prijelaza.

Proširujući neznatno prijašnju antropološku raspravu, možemo uočiti tri aspekta »ljudske prirode«. Čovjek je, prvo, biološko ili prirodno biće. Zatim je on društveno biće. Na kraju, on ima specifične ili isključivo ljudske kvalitete. Ta je kvalifikacija svakako gruba, ali će se pokazati korisnom. Kao prirodno biće, čovjek ima biološke potrebe koje se moraju zadovoljiti da bi se tijelo i um održali zdravima. Kao društveno biće, on ima određene psihičke ili društvene potrebe. Kao ljudsko biće, čovjek je stvorenje koje se samo kreira — radeći, on mijenja svoje okruženje i samoga sebe — i koje se samo ostvaruje — jer ima moć kreacije samoga sebe, on nastoji da je upotrijebi; kao što su Aristotel i Marx razjasnili, svako prirodno biće teži da ostvari svoje moći i pati kad je u tome spriječeno. Potpuno samoostvarivanje moguće je jedino ako je čovjek slobodan da upotrijebi sve svoje moći. Iz toga slijedi potreba za samoodređenjem.

Moglo bi se očekivati da tri aspekta ljudske prirode i odgovarajuće potrebe povezane s njima nisu nezavisni nego međuzavisni. Na posljetku, čovjek je jedno, a ne trostruko biće. Također bi se moglo očekivati da postoji neka hijerarhija potreba koja grubo odgovara stadijima razvoja ljudske rase.

U skladu s općim metodološkim pristupom u ovom djelu, htjeli bismo prethodne teze provjeriti empirijskim testiranjem. Na žalost, to se može učiniti samo na vrlo neadekvatan način. Psihološko ispitivanje ljudskih potreba tek je u povoju. Stoga se dva teorijska pokušaja, koja ćemo spomenuti, moraju raspravljati na njihovom vlastitom terenu.

I. Ljudske potrebe

Teorija potreba nije stara. Pionirsko istraživanje ljudskih potreba pojedinca vodio je Abraham Maslow.¹ Pozivajući se na svoje kliničko iskustvo, kao i na laboratorijske eksperimente, Maslow razlikuje pet osnovnih potreba. Te potrebe poredane su hijerarhijski prema njihovoj relativnoj superiornosti: tj. više potrebe ne pojavljuju se dok se niže potrebe donekle ne zadovolje. Vjerojatno je ispravnije opisati hijerarhiju pomoću intenziteta, nego pomoću postojanja: sve su potrebe uvijek prisutne, ali njihov intenzitet varira prema hijerarhijskoj strukturi. Ta struktura može se dati kao:

1. Najmoćnije od svih potreba su *fiziološke potrebe* (za vodom, hranom, seksom, itd.). Dok se ne zadovolje, te potrebe vladaju čitavom afektivnom, intelektualnom i praktičnom aktivnošću ljudskih bića.

2. *Potrebe za sigurnošću* su sljedeće u hijerarhiji. One obuhvaćaju potrebu za sigurnošću, stabilnošću, zavisnošću i zaštitom; slobodom od straha i kaosa; i potrebu za strukturom, poretkom, zakonom i ograničenjima.

3. Kad se osigura relativna sigurnost, pojavljuju se afektivne *potrebe pripadanja i ljubavi*. Ukorijenjenost, koju je posebno isticao Erich Fromm, također ide ovamo.

4. Hijerarhijski dalje po redu dolazi *potreba za samouvažavanjem i samopoštovanjem*. Te se potrebe mogu podijeliti u dva skupa: (a) želja za snagom, uspjehom, vještinom, stručnošću, povjerenje s obzirom na svijet, te nezavisnost i sloboda; (b) želja za reputacijom, statusom, slavom, priznanjem, pažnjom, važnošću, ugledom i poštovanjem.

5. Čak ako su sve četiri gornje kategorije potreba zadovoljene potpuno, ljudsko biće će se i dalje osjećati nezadovoljenim i nemirnim, sve dok ne bude moglo raditi ono za što se *ona* ili *on* individualno osposobi. »Ono što čovjek može biti, on mora biti. On mora biti iskren prema svojoj vlastitoj prirodi.«² Sposobnosti uključuju motive. Želju da pojedinac postane ono što potencijalno jest, Maslow zove *potrebom za samoaktualizacijom*. U toj potrebi lako možemo prepoznati Marxovu ljudsku prirodu tretiranu ne kao filozofsku tvrdnju, nego kao problem empirijske psihologije. Na isti način možemo prepoznati Rawlsovo aristotelsko načelo (poglavlje 7). Treba ovdje zamijeniti jednu važnu nejednakost. Zadovoljavanje prvih četiriju potreba smanjuje želju za njima; što se više zadovoljava potreba za samoaktualizacijom (samoostvarivanjem), to se ono više želi.³

Istaknuto je da jedna od potreba obuhvaćena popisom — sigurnost — nije sukladna s ostalim potrebama. To je kao da se hrana razdvaja na »hranu« i na »ukusnost«. Očito je da je hrana *potrebna*, ali se *prednost daje* ukusnoj hrani. Dok se zadovoljavanje stvarnih potreba vrši radi njih samih, nije vjerojatno da mentalno zdravi ljudi teže sigurnosti zbog sigurnosti. Sigurnost je jednostavno preduvjet, sredstvo, a ne cilj.⁴ Slična greška čini se kod mjerenja društvenog proizvoda kada statističari dodaju »proizvod sigurnosti« — tj. usluge policije i vojske — proizvodu robe i usluga koje zadovoljavaju potrošačeve želje.⁵ Par cipela ostaje par cipela sa ili bez policije. Ako policija ispravno funkcionira, ona omogućuje da se par cipela upotrijebi. Stoga su nam ostale četiri osnovne potrebe koje treba namiriti u uvjetima

relativne sigurnosti. Prva od tih potreba odnosi se na puko fizičko održavanje. Sljedeće dvije izrastaju iz činjenice da ljudi žive u društvima. Četvrta održava osobni razvoj, što je posebna ljudska kvaliteta.

To nas dovodi do ispitivanja karakteristika hijerarhije potreba. Maslow opisuje mnoštvo njih, ali ove četiri, čini se, imaju najveće značenje.⁶

1. Više potrebe predstavljaju prošli filogenetski ili evolucijski razvitak. Potreba za hranom dijeli se s biljem i životinjama. Potreba za ljubavlju dijeli se s čovjekolikim majmunima. Potreba za samoostvarivanjem ne dijeli se ni s jednim drugim organizmom. »Što je potreba viša, to je ljudsko biće specifičnije.«⁷

2. Više potrebe predstavljaju ontogenetski razvitak. Pri rođenju postoje samo fizičke potrebe. Nakon nekoliko mjeseci života, dojenče pokazuje prve znake afektivnih veza. Još kasnije, dijete želi obzir i pohvalu. Potpuno samoostvarivanje traži zrelu osobu; u nekom otuđenom svijetu do njega ne mora nikada doći.

3. »Što je potreba viša, manje je nužna za puko održavanje, zadovoljavanje može dulje biti odgođeno i lakše je da ona potpuno nestane.«⁸ Više potrebe su subjektivno manje hitne. Međutim, kada se iskuse više potrebe, one ne nestaju odmah čim se cjelokupna razina zadovoljavanja potreba značajnije snizi.

4. Više razine zadovoljavanja potreba znače veću biološku efikasnost, dulji život, bolji san. itd. »Zadovoljavanje viših potreba ima podjednaku vrijednost opstanka i vrijednost rasta.«⁹

Kako znamo da su potrebe na našem popisu stvarno osnovne ljudske potrebe, a nisu prosto neurotski ili društveno uvjetovane? Maslow nudi četiri moguća dokaza:¹⁰

1. Nezadovoljavanje tih potreba je patogeno, tj. ono ljude čini fizički i duhovno bolesnima.

2. Njihovo zadovoljavanje je naprotiv zdravo. To, naravno, nije slučaj zadovoljavanja neurotskih potreba.

3. Zadovoljavanje se izabire spontano u slobodnim uvjetima.

4. Te potrebe se mogu neposredno proučavati na relativno zdravim ljudima.

Ako je Maslow u pravu, sprečavanje zadovoljavanja tih potreba stvorit će bolesne osobe. A bolesni pojedinci čine bolesno društvo. Koji su simptomi bolesti na razini društva i kako takvo bolesno društvo funkcionira, posebno je proučavao Erich Fromm.¹¹ Društvo koje znatno bolje zadovoljava osnovne ljudske potrebe nego druga društva, s druge strane, mora biti u nekom temeljnom smislu naprednije društvo.

Do sada originalna teorija motivacije Maslowa nije bila dobro potkrijepljena empirijskim dokazima osim u odnosu prema potrebi samoostvarivanja. Empirijsko istraživanje stvarnih situacija nije uspješno identificirati pet nezavisnih potreba, odnosno potvrditi redosljed potreba.¹² Učinjeni su pokušaji da se ukloni preklapanje potreba tako da se njihov broj smanji na dva ili tri i da se uvede složniji poredak uz zadržavanje iste hijerarhije. Najuspješniju reviziju, pridržavajući se tih načela, učinio je Clayton Alderfer.¹³ Njegova klasifikacija potreba dobro odgovara mojim uvodnim propozicijama o ljudskoj prirodi.

Alderfer je sažeo pet Maslowjevih potreba u tri koje je nazvao potrebama za postojanjem, druženjem i rastom. Najprije, ljudi moraju

ostati živi; oni se moraju družiti, odnosno uspostavljati međusobne odnose; i, da bi bili ljudska bića, oni moraju biti kreativni, mijenjajući svoju okolinu i same sebe. Prema tome, egzistencijalne potrebe sadrže materijalne i fizičke želje. Kada su resursi ograničeni, kao u svijetu oskudice u kojem živimo, probitak jedne osobe je gubitak druge osobe. Potrebe uspostavljanja odnosa uključuju odnose s drugim značajnim ljudima te prihvaćanje, potvrđivanje i razumijevanje. Ovdje aktivnosti ne predstavljaju igru nulte sume; zadovoljavanje zavisi o procesu dijeljenja ili zajedništva. Zadovoljavanje potreba za rastom »ovisi o tome da li osoba nalazi mogućnosti da bude potpuno ono što je i da postane ono što može.«¹⁴

Alderfer je provjerio svoju teoriju u organizicijskim kombinacijama. Od sedam originalnih propozicija o funkcioniranju hijerarhije triju potreba, pet ih je prošlo test u manje ili više revidiranoj formi. Prema tome se razvija ova empirijski potvrđena teorija motivacije.¹⁵

1. Što su egzistencijalne potrebe manje zadovoljene, to će one biti više željene.

2. U uvjetima niskog zadovoljavanja i egzistencijalnih potreba i potreba za uspostavljanjem odnosa, što su ove potonje manje zadovoljene, više će se osjećati egzistencijalne potrebe. To podrazumijeva fiksiranje materijalnih ciljeva u autoritarnom uređenju s niskim životnim standardom.

3. Želja u obrnutom odnosu sa zadovoljavanjem na niskom stupnju zadovoljavanja potreba druženja, a pozitivno je korelirana na visokoj razini zadovoljavanja tih potreba.

4. Kad su i potrebe za druženjem i potrebe za rastom relativno zadovoljene, što su ove prve više zadovoljene, to će se željeti veći rast.

5. Rast se želi to više što su manje zadovoljene potrebe za rastom na niskom stupnju općeg zadovoljavanja i što su više zadovoljene na visokom stupnju općeg zadovoljavanja potreba. Također je pronađeno da, kod izazovnih diskrecionih situacija, što je osoba više zadovoljena, to ona više želi, a što više želi to je više zadovoljena. Prema tome, osoba koja je orijentirana k rastu vjerojatno će i postajati sve više takva.

Slijedi da se jednostavni postulat nedostatak — želja bezuvjetno primjenjuje samo na egzistencijalne potrebe. Postulat nezadovoljavanja-regresija valjan je za egzistencijalne potrebe i potrebe uspostavljanja odnosa. Postulat zadovoljavanja-progresija primjenjuje se na potrebe uspostavljanja odnosa i potrebe rasta. Rast je to željeniji ako su potrebe za uspostavljanjem odnosa relativno zadovoljene (propozicija 4). Alderferu nije uspjelo otkriti empirijsku potvrdu za sličnu propoziciju koja tvrdi da je željenost za međusobnim odnosima funkcija zadovoljavanja egzistencijalnih potreba. Drugi su istraživači, međutim, pronašli dokaz za tu tvrdnju. Opća hipoteza da zadovoljavanje nižih potreba aktivira više potrebe može se opravdati na temelju toga da više potrebe postaju urgentnije i da se oslobođena energija mora produktivno primijeniti. I u obrnutom slučaju, kada potrebe niže razine nisu zadovoljene, energija se troši da se ispravi nedostatak i manje je raspoloživa za aktivnost na višoj razini.

Očito je da je Alderfer u ispitivanju jednostavnosti Maslowljeve teorije zadržao njegovu osnovnu ideju: ljudske potrebe stvarno se mogu identificirati i hijerarhijski su poredane. Taj poredak nije kruto određen. Manipuliranjem faktora okruženja pojedinci se mogu usmjeriti prema potrebama na nižoj razini. I obrnuto, budući da su sve potrebe uvijek prisutne, bar u prikrivenom obliku, pojedinci se mogu potaknuti da dosegnu stadij rasta brže i da dožive samopojačavajući proces zadovoljavanja želja. Ako su Maslow i Alderfer u pravu, nezadovoljavanje osnovnih potreba ne samo da čini društvo bolesnim nego ga i potiče na promjenu. Promjena podrazumijeva potpunije zadovoljavanje osnovnih potreba.

Kako možemo iznaći koje društvo potpunije zadovoljava osnovne potrebe? Postojanje hijerarhije potreba omogućuje jednostavno rješavanje toga problema. Društvo koje bolje zadovoljava više potrebe, eo ipso bolje zadovoljava sve druge potrebe koje su niže na hijerarhijskoj ljestvici. Dosljedno tome, dovoljno je da se pokaže da socijalizam zadovoljava potrebe za samoostvarivanjem bolje od kapitalizma ili etatizma, pa da se dokaže da on bolje zadovoljava sve ljudske potrebe i da je, u tom smislu, nadmoćan društveno-ekonomski sistem.

II. Potrebe na razini društva

Prije nego nastavimo moramo ukloniti jednu teškoću. Klasifikacija osnovnih potreba sa stajališta individualnog razvoja nije ista kao njihova klasifikacija sa stajališta izgradnje društvenog sistema. Moramo otkriti kako preinačiti shemu s više stadija na mikrorazini — fiziološke, afektivne potrebe, potrebe za samopoštovanjem i samoostvarivanjem ili egzistencijalne potrebe, potrebe za uspostavljanjem odnosa i potrebe rasta — u shemu koja bi se mogla primijeniti na makrorazini. Analiza povijesnog iskustva, kao i obično, pruža odgovor.

1. Budući da fiziološke ili egzistencijalne potrebe imaju kvalitetu opstanka, ni pojedinac, a ni društvo ne mogu postojati ako te potrebe nisu zadovoljene. Na razini društva, ta je kategorija proširena tako da obuhvati sve fizičke potrebe, kao što su hrana, odjeća i zaklon.

2. Kada se fizičke potrebe relativno zadovolje, počinju se naglašeno osjećati drugačije potrebe koje možemo zvati *kulturnim potrebama*. Ljudi se najprije bave svojim tijelom; zatim se počinju baviti svojim duhom. Obrazovanje, zabava, umjetnost i znanost idu u tu skupinu. Tu također treba uključiti zdravlje. Na najnižem stadiju, zdravlje se često razmjenjuje za povećanje materijalne udobnosti. Zdravlje postaje primarno tek kad je dostignuta minimalna razina životnog standarda.

3. Prva dva stadija pridonose životnom standardu, sljedeća dva kvaliteti života. U relativno imućnom društvu, ljudi se sve više bave takozvanim političkim slobodama. *Političke potrebe* (sloboda govora, savjesti i okupljanja itd.) odgovaraju potrebama samopoštovanja iz Maslowljeve klasifikacije, a uključene su i u Alderferove potrebe za uspostavljanjem odnosa.

4. Na kraju, u imućnom i politički slobodnom društvu glavna preokupacija usredotočuje se na rast ličnosti, na potpuni razvoj inherentnih mogućnosti i sposobnosti svakog pojedinca. Nije jednostavno dovoljno da se preživi, da se uživa u životu i da se bude prihvaćen kao poseban i (formalno) jednak član skupine; neophodno je, također, da se živi vlastiti, samoodređen i autentičan život. Ta potreba za *autentičnošću* i *samoodređenjem* odgovara svakako potrebi za samoostvarivanjem (Maslow) i potrebi za rastom (Alderfer). Ona uključuje afektivne potrebe jer osobni život ne može biti autentičan ako su solidarnost, ljubav, prijateljstvo, itd. uskraćeni ili otuđeni.

Stadiji 1. i 4. su isti na razini pojedinca i društva, a stadiji 2. i 3. nisu. Nadalje, povijesno dokazivanje nije jednostavno. Gore dana periodizacija odgovara etatističkom razvoju. U kapitalističkom razvoju, političke su slobode uspostavljene prije nego su bile zadovoljene kulturne potrebe širokih narodnih masa. Nije teško objasniti tu povijesnu neodredivost.

Preduvjet za razvitak kapitalizma bilo je uspostavljanje slobodnog tržišta. To je, opet, tražilo da se uklone političke restrikcije feudalizma i da političke slobode ne budu dostupne samo aristokraciji nego i buržoaziji. S druge strane, proletarijat nije mogao poboljšati svoj položaj u odnosu prema buržoaziji sve dok političke slobode nisu proširene na sve članove društva, bez obzira na njihovo porijeklo i imovinu. Tako je klasna borba stvorila političku demokraciju, a kulturne su se potrebe i dalje zadovoljavale u rudimentarnoj formi.

Promotrimo sada drugačiju povijesnu situaciju u kojoj je, zbog revolucije, ekonomski rast znatnije ubrzan i koristi su dosta podjednako raspodijeljene u društvu. Ljudi će sada biti više zaokupljeni poboljšavanjem životnog standarda nego politikom. Naravno, nije vjerovatno da se nepostojanje političke demokracije može dugo očuvati bez otvorene političke prinude. No, prinuda nije *differentia specifica* etatizma. Ona postoji i u kapitalizmu. Međutim, tamo ona uzima oblik *ekonomske* prinude. Kada potlačeni povremeno odbiju da podnose nastavak ekonomske eksploatacije, ekonomska prinuda odmah se zamjenjuje političkom prinudom.¹⁶

S porastom potrošnje i kulturne razine stanovništva teško je moguće spriječiti puniji razvitak političke demokracije u etatističkoj sredini. Slično, materijalno blagostanje i politička demokracija vode postupnom zadovoljavanju kulturnih potreba (besplatno obrazovanje na svim razinama, zdravstveno osiguranje, otvaranje muzeja i umjetničkih galerija, itd.). Tako se oba sistema približavaju stanju u kojem će relativno zadovoljavanje materijalnih, kulturnih i političkih potreba stvarati prilike za radikalnu društvenu promjenu u smjeru samoodređivanja.

III. Rad: njegova dekompozicija i reintegracija

Potrebe se zadovoljavaju radom. To nije samo točno u svakidašnjem smislu da rad proizvodi robu i usluge za potrošnju nego i u važnijem smislu da je rad osnovna ljudska aktivnost. Stoga će postojati neka korelacija između tipova zadovoljavanja potreba i tipova

rada. U prva tri slučaja zadovoljavanja potreba, rad je samo sredstvo i to otuđeno. Osoba prodaje radnu snagu i radi da bi se postiglo nešto drugo. Kao takav, rad je muka, bol, trošak, nešto što se treba izbjeći. Situacija se radikalno mijenja u četvrtom stadiju zadovoljavanja potreba: rad postaje uživanje, potreba, cilj za sebe. Promotrimo nešto bliže taj proces.

Rad je kompleksna aktivnost s nekoliko dimenzija. Razvoj kapitalizma i etatizma pratila je dekompozicija rada u smjeru njegovih različitih dimenzija. Cjelina se rastavila na komponente, komponente postaju samostalne i proces završava u alijenaciji. Rad obrtnika ili seljaka sačinjava nediferenciranu cjelinu. Prvi korak u dezintegraciji radnog procesa bio je da se odvoji proizvođač od izvora opskrbe i od kupaca. Proizvođač zadržava svoja sredstva za proizvodnju i kontrolira neposredni radni proces, ali postaje zavisn i eksploatiran od kapitalista. To je bilo poznato kao sistem davanja na izradu (putting-out system). Sljedeći korak u procesu bio je da se proizvođač odvoji od sredstava za proizvodnju. To je također bio i najteži korak i trajao je stoljećima. U Britaniji on je značio ograđivanje polja; u Sovjetskom Savezu kolektivizaciju. On je značio pretvaranje ljudskih bića u dodatke strojevima, u faktor proizvodnje zajedno sa svim ostalim faktorima kao što su kapital i zemlja. Rad je bio reduciran na fizički rad — čisti i jednostavni rad — a radnici su postali »unajmljene ruke«. Naravno, proizvođači su odbili da rade, bunili su se, pokušali su da se ujedine kako bi kontrolirali svoju sudbinu. No, vlasnici su bili razboritiji.

»Savez među radnicima napadan je okrutnim kažnjavanjem; bičevanje, zatvaranje i otpuštanje bile su kazne za štrajkove. Radnici su bili vezani dugoročnim ugovorima, često po nekoliko godina, i bili su progonjeni kao vojni bjegunci ako su napustili radno mjesto... Često je prisilno regrutirana radna snaga za privilegirane ustanove svih vrsta, a roditeljima koji svoju djecu nisu poslali na rad prijetilo se visokim globama.«¹⁷

Te metode, karakteristične za Evropu u razdoblju od 16. do 18. stoljeća ponovo su se pojavile u evropskim kolonijama u 19. i 20. stoljeću.

Odvajanje proizvođača od sredstava za proizvodnju nije značilo samo diferencijaciju rada na slobodan i unajmljeni nego i njegovu dekompoziciju na manualni i nemanualni. Potonji tip rada zadržao je vlasnik za samoga sebe. Ekonomski razvoj i rezultirajuća podjela rada gurnula je dekompoziciju korak dalje. Vlasnik je počeo unajmljivati osobe s neophodnom stručnošću da se bave različitim problemima proizvodnje u poslovanju koje je postajalo sve složenije. Tako je unajmljeni fizički rad dopunjen unajmljenim umnim radom. Vlasnik je za sebe zadržao samo poduzetništvo, tj. cjelokupnu kontrolu i nadzor. Konačno, unajmljena je i vrhovna nadzorna radna snaga, a vlasnik je ostao samo vlasnik, čist i prost. Drugim riječima, u posljednjem stadiju dekompozicije kapitalističkog rada direktori su odvojeni od rentijera; potonji, čisti kapitalisti, više nemaju proizvodnu funkciju. U međuvremenu, oba tipa unajmljenog rada — manualni i nemanualni — fragmentirana su u jednostavne rutinske zadatke koji ne traže vještinu, ni inteligenciju.

Taj proces dekompozicije koji je stvorio nekoliko parcijalnih radnika imao je najmanje tri važne posljedice. Prvo, tok dekompozicije — manualni rad, iznajmljeni umni rad i unajmljeni nadzorni rad — u isto je vrijeme poredak društveno-ekonomskog položaja ili društvenih slojeva u suvremenom klasnom društvu: manualni radnici zauzimaju najniži položaj, privredni i politički šefovi najviši. Drugo, koliko god se to može činiti paradoksalnim, razni slojevi imaju do određene točke zajedničke interese u očuvanju postojećeg društva. To je očito za vladajuću klasu. Manualni radnici, s druge strane, još su u području nižih potreba, čije je zadovoljavanje sasvim kompatibilno s postojećim društvenim sistemom. U Sjedinjenim Državama se to odražava preko konzervativnih stavova sindikata koji su ponajprije orijentirani prema poboljšanjima materijalnog blagostanja. U Sovjetskom Savezu intelektualci imaju slabu podršku radnika u traženju političkih sloboda. Budući da potrebe nisu psihološke konstante, nego kulturne varijable (s psihološkom jezgrom), to stanje stvari može se sačuvati dugo tako da se umjetno napuhuju niže potrebe. Treće, čisto i prosto vlasništvo — ili privatno ili državno — bez proizvodne je funkcije i postaje smetnja rastu, što ga čini disfunkcionalnim. Institucije koje nemaju funkciju ili su nefunkcionalne, prije ili kasnije zamjenjuju se onima koje su pozitivno produktivne. S druge strane, čist i prost rad, tj. otuđeni rad, ne može se tolerirati kada su jednom osnovne potrebe relativno zadovoljene. Stoga se sljedeći evolucijski korak može sastojati samo u obrtaju prošlih kretanja. Dekompozicija rada dosegla je svoje krajnje granice. U budućnosti se može očekivati reintegracija na novoj osnovi. Ta nova osnova može biti jedino samoodređenje.

IV. Osnovna strategija

Kako će doći do reintegracije proizvođača i sredstava za proizvodnju, različitih komponenti rada? Koja će društvena snaga to provesti? Tradicionalan odgovor glasi da je proletarijat ta društvena snaga. Vidjeli smo, međutim, da proletarijat ne prelazi sindikalnu svijest, odnosno ostaje unutar sistema dekomponiranog i otuđenog rada. To je posebno točno ako sistem ostavlja dovoljno prostora za zadovoljavanje nižih osnovnih potreba. Nude se dva rješenja toga problema.

Prvo rješenje predložio je Lenjin. U skladu sa svojom idejom da je radnička klasa nesposobna da stekne socijalističku svijest svojim vlastitim naporima, on je preporučivao da se organizira disciplinirana partija političkih aktivista koje će predvoditi revolucionarni intelektualci koji mogu usmjeravati i obrazovati radnike i koji bi vladali diktatorskim metodama dok se ne uspostavi socijalistička svijest. Ta strategija se pokazala kao tehnički efikasna, ali društveno samouništavajuća. Ona stvara etatizam, ne socijalizam.

Druga strategija sastoji se u traženju neke druge revolucionarne snage izvan proletarijata. Takva snaga nalazi se u studentima, radikalnim intelektualcima i eksploatiranim manjinskim skupinama u razvijenim zemljama, a u seljacima u nerazvijenim zemljama. Ako privremeno ostavimo po strani problem seljaštva, tada drugu strategiju

dobro predstavlja rad Herberta Marcusea. »Na temelju svog osnovnog položaja u proizvodnom procesu«, tvrdi Marcuse,

»na temelju svoje brojnosti i tereta eksploatacije, radnička klasa još je povijesni agens revolucije; na osnovi svog doprinosa stabiliziranju potreba sistema, ona je postala konzervativna, pa čak i kontrarevolucionarna snaga. Objektivno, 'po sebi', radna snaga još je potencijalna revolucionarna klasa; subjektivno, 'za sebe', ona to nije.«¹⁸

Dok radnici postaju konzervativni, male i slabo organizirane skupine borbene inteligencije, odvajajući se od srednje klase poput stanovnika geta, odvajaju se i od organizirane radničke klase i »zbog svoje svijesti i svojih potreba funkcioniraju kao snažni pospješitelji pobuna unutar većine kojoj, po svom klasnom porijeklu, pripadaju.«¹⁹ Razrađujući tu ideju do njenih krajnjih konzekvenci, Marcuse završava u slijepoj ulici:

»Uspostavljena demokracija još osigurava jedini zakoniti okvir za promjenu i zato se mora braniti od svih onih pokušaja desnice i centra da ograniče taj okvir, no istovremeno, očuvanje uspostavljene demokracije čuva *status quo* i sprečava promjenu. Drugi aspekt iste nejasnoće: radikalna promjena ovisi o masovnoj osnovi, no svaki korak u borbi za radikalnu promjenu izolira opoziciju od masa i izaziva snažniju prinudu... smanjujući dalje izgleda za radikalnu promjenu... Stoga je radikal kriv — ili za predaju vlasti *statusu quo* ili za kršenje zakona i reda *statusa quo*.«²⁰

Nasuprot Lenjinovoj, Marcuseova strategija nije se pokazala uspješnom i očito nikada i neće.

Kamo idemo odavde? Da li je društveni preobražaj inherentno nemoguć, kao kvadratura kruga? Ako određeno rješenje zataji, uvijek je dobro da se prvo potraže uzroci neuspjeha. Budući da radnička klasa (plavi ovratnici) predstavlja pola stanovništva — eksploatiranu polovicu, k tome — nije moguć socijalistički preobražaj bez radničke klase. I Lenjin i Marcuse bi se složili s tom propozicijom i ona je zapravo općenito prihvaćena. Međutim, ovdje slaganje prestaje. Lenjin i stara ljevica su pogriješili — usprkos svim verbalnim uvjerenjima u suprotno — u tretiranju proletarijata kao *objekta* promjene; u stavu da se proletarijat mora učiti i voditi. U stvarnosti, emancipaciju radničke klase mora izvesti sama radnička klasa u pravom smislu te riječi, a ne inspirirani vođe ili partijska elita. Marcuse i nova ljevica su pogriješili u pojednostavljenom dijeljenju stvarnosti: ili zakon i red ili radikalna promjena. Zašto ne upotrijebiti zakon i red za promjenu?

Pitanje će pojasniti povijesna paralela. Pretpostavimo da smo u feudalnom društvu i razmišljamo o tome kako ubrzati kapitalistički preobražaj. Što ćemo učiniti? Najrazboritije je da otkrijemo temeljne kapitalističke institucije — one koje zapravo vode sistem — i pokušamo ih presaditi u feudalnu sredinu. Institucije koje tražimo su očito univerzalno tržište, tj. slobodno tržište, i proizvoda, i faktora. Presađivanje ima svoje probleme, naravno, i tijelo društva može odbaciti presađene institucije. No, pretpostavimo da smo uspjeli. Institucija

će postupno iznutra nagrizati feudalnu strukturu i ona će se početi raspadati. Ako se sve može kupovati i prodavati, ubrzo će feudalna imanja i aristokratske titule biti ponudeni na prodaju i vlastela će ubrzo davati prednost novčanim rentama slobodnih najamnika u odnosu prema radnim uslugama kmetova. Ovaj misaoni eksperiment nije potpuno izmišljen, naravno. Evropske apsolutne monarhije su se do nekog stupnja stvarno tako ponašale. Vremenom, feudalni su gospodari izgubili svoju vlast. Kao što je uočio Adam Smith: »Za zadovoljavanje najdjjetinjastijih, najpodlijih i najnižih od svih taština, oni su postupno trampili svoju cijelu moć i vlast« i »postali beznačajni kao svaki solidan građanin ili trgovac u gradu.«²¹

Temeljna institucija socijalizma je samoupravljanje. Glavni zadatak ove studije bio je u stvari da ispita i potvrdi ovu tvrdnju. Ako je uvedeno opće samoupravljanje (u tržišnim i netržišnim područjima, bilo u kapitalističkom bilo u etatističkom društvu, ono će postupno razriješiti stare proizvodne odnose i konačno će dezintegrirani sistem morati biti zamijenjen nečim što je primjerenije toj instituciji. Participirajući u upravljanju (i u lokalnoj upravi), boreći se za stalno širenje participacije dok ona ne dosegne puno samoupravljanje, radnici svakodnevno uče kako kontrolirati svoju sudbinu, kako postići značajnu društvenu jednakost, kako uništiti zastarjele hijerarhije. Oni to čine bez tutorstva sveznajućih vođa. Oni se pripremaju za samoodređenje. Zakon i red upotrebljavaju točno za tu svrhu. Očito se samoupravljanje ne može uspostaviti preko noći. No, to se nije dogodilo ni kapitalističkom tržištu. I upravo kao što razvoj tržišta ne može biti antikapitalistički, bez obzira kako postupan i nepravilan bio, tako ni rast participacije od njenih primitivnih oblika zajedničkog savjetovanja do samostalnog samoupravljanja ne može biti antisocijalistički, usprkos svim pokušajima da se zloupotrijebi za očuvanje statusa quo.

Problem osnovne strategije ne bi se trebao interpretirati na pojednostavljeni način. Posebno su društveni sistemi sposobni spojiti očite proturječnosti i funkcionirati još vrlo dugo. Kapitalistički sistem okarakteriziran je političkom demokracijom i privatnim vlasništvom. No, vlasništvo znači autokraciju na radnom mjestu. Kompatibilnost političke demokracije i ekonomske autokracije omogućena je razvrstavanjem buržoaskog života u posebne aktivnosti, i buržoaske osobe u odvojena, parcijalna bića, poznata kao građanin, proizvođač i potrošač. Rad kao sredstvo, pasivni konzumerizam i formalne političke slobode održavaju sfere odvojenima, a buržoaske osobe šizofreničnima. Samo kad se tri odvojene sfere počnu integrirati — što se, čini se, sada događa — proturječnost između demokracije u jednoj sferi i autokracije u drugoj postaje očita i mora se razriješiti.

Postburžoasko društvo nije imuno na slične proturječnosti. Manje razvijenu zemlju koja izgrađuje socijalizam može obilježavati industrijska demokracija i politički autoritarizam. Samoupravljanje na radnom mjestu i hijerarhija izvan njega očito su kontradiktorni. Razlozi koji mogu opravdati to dvoje razmatrat ćemo poslije (poglavlje 18). Međutim, ako se ne učini svjesni napor za rješavanje te proturječnosti, ona može ostati dugo prisutna. Osnovne potrebe sistema bit će zadovoljavane razvrstavanjem koje naravno znači alijenaciju i odgađa razvoj

socijalističkog društva. Samoupravljanje je najsnažnija raspoloživa pokretačka sila socijalističke promjene. Ali, ono nije panacea.

Samoupravna reintegracija moguća je, a omogućava je tehnološki razvoj. Iako masovna proizvodnja koja primjenjuje manje složenu tehnologiju kapitalističke ere ne uključuje nužno fragmentaciju rada i uništavanje vještina, ona ih bar čini racionalnim s aspekta troškova. U takvim okolnostima nadzornici su koordinatori rada koji znaju sve što i radnici, i malo više. Položaj nadzornika u kvalifikacijskoj hijerarhiji čini se da opravdava njihov položaj u hijerarhiji vlasti. Razvijena tehnologija postkapitalističke ere potpuno okreće trend i pridonosi stvaranju vještina. Strojevi obavljaju jednostavne proizvodne zadatke; automatizacija čini radnu fragmentaciju nepotrebnom i troškovno neracionalnom. Nekvalificirani rad, a poslije i polukvalificirani rad, počinju nestajati. Koordinator više ne vlada svim vještinama svojih radnika; on se mora osloniti na njihov savjet i on gubi svaku objektivnu osnovu za društvenu nadmoćnost. Sada je koordinator samo jedan među mnogim specijalistima. Iako nova tehnologija ne uništava nužno hijerarhiju vlasti, ona je čini iracionalnom. Samoupravljanje je očito prirodnija organizacija proizvodnje u situaciji kada su mišići zamijenjeni strojevima a sudionici su podjednako obrazovani.

Samoupravljanje se može uvesti nasilno (i revolucionarno) ili mirno (i reformistički). Ono se može primijeniti u nerazvijenim ili industrijaliziranim, odnosno razvijenim zemljama.²² Ono se može razvijati u kapitalističkoj ili etatističkoj sredini. Tako se može razlikovati dvanaest prijelaznih profila. Međutim, svi ti profili nemaju empirijski sadržaj. Prije smo analizirali razloge zbog kojih nije vjerojatno da će nasilna revolucija izbiti u razvijenoj zemlji. Osim toga, povijesna je činjenica da se takva revolucija nije dogodila. To broj mogućnosti smanjuje za dva profila. Zatim, u nerazvijenim zemljama vlada toliko siromaštvo da je manje važna razlika između kapitalizma i etatizma. To predstavlja dalje smanjivanje za dva profila. Na kraju, općenito je najlakše graditi socijalizam u razvijenim zemljama, a najteže — ako se može — djelovati na socijalistički preobražaj u siromašnim, najmanje razvijenim zemljama. Ako se ta dva suprotna slučaja mogu riješiti, slučaj srednje industrijaliziranih zemalja ne bi trebao predstavljati posebne teškoće. Dosljedno tome, u sljedećim poglavljima ispitat ću ova tri prijelazna profila: razvijene kapitalističke zemlje, razvijene etatističke zemlje i nerazvijene zemlje.

Putovi prijelaza: Razvijene kapitalističke zemlje

»Donošenje općeg prava glasa u Engleskoj« napisao je Marx 1852. godine, »bila bi . . . mnogo više socijalistička mjera nego bilo što drugo što je tako nazvano na Kontinentu. Njen neminovan rezultat ovdje (u Engleskoj) je *politička nadmoć radničke klase*.«¹ Točno četrdeset godina poslije njegov prijatelj i suradnik Friedrich Engels napomenuo je u pismu: »Četrdeset godina smo Marx i ja neumorno ponavljali da je za nas demokratska republika samo politički oblik u kojem borba između radničke klase i klase kapitalista prvo može postati sveopća i tada završiti zajedno s konačnom pobjedom proletarijata.«²

Danas, stoljeće nakon toga, sve razvijene kapitalističke zemlje imaju već dugo uspostavljeno opće pravo glasa. Mnoge od njih su republike, a one koje nisu, ponekad su demokratičnije od onih koje jesu. U dvije zemlje na koje su se pozivali naši autori, Engleskoj i Njemačkoj, radnici predstavljaju većinu stanovništva. U obje zemlje laburističke partije su ili na vlasti ili su to bile nekoliko puta u prošlosti. U nekim drugim zemljama socijaldemokratske partije su držale političku vlast mnogo godina. Pa ipak, ni u jednoj od njih nije uspostavljen socijalizam. Ne može se ni očekivati da će se to uskoro dogoditi. Do sada su i nasilna revolucija i mirne — i postupne — reforme propustile da dovedu do socijalizma.

Naša analiza otkrila je neke od razloga. Kapitalistički razvoj bio je dovoljno brz da omogući svim klasama udio — iako nejednak — u probicima. Vladajuća klasa je mogla davati značajne političke i ekonomske ustupke, a ipak zadržati u rukama političku i ekonomsku vlast. Radnici su bili zaokupljeni nižim razinama zadovoljavanja potreba i nisu uspjeli razviti djelotvornu socijalsitičku svijest. Radničke organizacije, sindikati i partije bile su do velikog stupnja integrirane u sistem i nisu uspjeli stvoriti valjane radikalne alternative. U borbi za opstanak, sindikati i radničke partije bili su prisiljeni izgraditi birokratske strukture koje su ojačale njihovu vlast, ali su znatno smanjile njihov socijalistički potencijal. Jednom riječju, društvo nije bilo zrelo za socijalizam.

Međutim, Marx i Engels su nesumnjivo bili u pravu kada su tvrdili da su najpovoljniji uvjeti za socijalistički preobražaj u demokratskim političkim sistemima. Mi moramo ispitati kako se ti uvjeti mogu efikasno iskoristiti. To možemo provesti u šest stadija: prvo, proučavanjem dva osnovna preduvjeta društvene promjene; zatim, razmatranjem raspoloživih instrumenata; i na kraju, izgrađivanjem triju institucionalnih promjena.

I. Kriza zadovoljavanja potreba

Kad god dolazi do nesklada između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, prije ili poslije prilagodit će se potonji. U novom kapitalističkom društvu taj nesklad se odražava u propustu društva da zadovolji određene osnovne potrebe. Promatrajući produljenu bijedu radničke klase, socijalisti 19. stoljeća vjerovali su da bi neuspjeh u poboljšanju materijalnog životnog standarda stvarao povećano nezadovoljstvo koje bi konačno dovelo do revolucionarne eksplozije. Pokazalo se da to vjerovanje nije opravdano. Stoga je ono bilo zamijenjeno drugim, u vezi s proturječnošću između društvenog karaktera proizvodnje i privatnim prisvajanjem. Promatrajući periodične krize, mnogi socijalisti (Louis Boudin, Fritz Sternberg i, iako s drugačijim objašnjenjem, Henryk Grossmann) počeli su vjerovati da će kapitalizam postati sve nesposobniji da uskladi ponudu i potražnju, privredni ciklusi postat će sve žešći, nezaposlenost će porasti, dalja će akumulacija postati neostvariva i sistem će se na nekoj točki slomiti. To se nije dogodilo. Teorija *Zusammenbrucha* pokazala se pogrešnom. Sistem je uspio znatno povećati životni standard pa čak i smanjiti nejednakost u raspodjeli dohotka. Nezaposlenost i privredni ciklusi, iako nisu uklonjeni, dovedeni su pod kontrolu. Stopa rasta i akumulacije se povećavala.

Treće opće rašireno vjerovanje ticalo se kolonija. Prihvaćeno je da su kolonije neophodne za normalno funkcioniranje kapitalizma jer su one osiguravale tržište za kapitalni i robni izvoz (Rosa Luxemburg). Imperijalizam, onakav kakav je bio, rezultirao je iz potrebe da se osiguravaju stalno sve šira tržišta. Bez njih kapitalizam ne bi opstao. Nakno drugog svjetskog rata, dezintegrirala su se kolonijalna carstva, bivše kolonije stekle su nezavisnost — a kapitalizam je preživio — uz povećanje trgovine brže nego ikada prije. Općenito, nije sistem promašio da zadovolji potrebe u potrošnji ili u ograničenjima akumulacije, odnosno u strukturi tržišta, nego u samom procesu rada.

Centar za istraživanje pri Sveučilištu u Michiganu vodio je 1969. godine ispitivanje koje je obuhvatilo 1500 američkih radnika. U to vrijeme je stanovništvo Sjedinjenih Država uživalo najviši životni standard na svijetu. Pronašlo se da je svaki četvrti radnik ispod 30 godina starosti bio nezadovoljan svojim radom. Udio je bio isti i za plave ovratnike i za bijele ovratnike ispod 30 godina starosti. Udio nezadovoljnih radnika bio je isti za sve razine obrazovanja. Od osam najviše rangiranih aspekata rada, šest se odnosilo na sadržaj posla radnika. Dobra plaća došla je tek na peto mjesto, nakon zanimljivog posla, dovoljno pomoći i opreme za obavljanje posla, dovoljno autoriteta za obavljanje posla.³ Anketa je provedena kad je postalo jasno da nezadovoljstvo radnika dovodi do ozbiljnih poremećaja u proizvodnji kao što su štrajkovi, visoka fluktuacija radnika, izostanak s posla, slaba kvaliteta proizvoda, usporavanje i otvorena sabotaza. »Mladi radnik... kaže da mrzi svoj posao, osobito monotoni. Kadšto ga toliko mrzi da će namjerno ubaciti francuski ključ u stroj ili se odati drogama da pobjegne dosadi. Njemu ništa ne znači ako je posao bolji no što je bio, ili ako mu donosi veću zaradu i beneficije nego ikad.«⁴ Očito imućan, obrazovan radnik nije više spreman smatrati da je nje-

gov rad samo sredstvo da bi dobio nešto drugo. On se želi baviti *značajnim* poslom. »Izgledi da se pritežu remeni svake dvije minute tokom osam sati u trideset godina ne podižu ljudski duh.« Mladi radnik osjeća da »nije gospodar svoje vlastite sudbine. On će pobjeći od nje svaki put kad mu se pruži prilika. To je razlog zašto postoji problem izostajanja s posla.«⁵

Naknadna istraživanja pokazala su dalje pogoršavanje situacije poslije 1973. godine. Između 1973. i 1977. godine američki radnici doživjeli su priličan pad u zadovoljstvu koje im pruža rad, namjeri da ostanu na sadašnjem poslu, životnom standardu i općem zdravlju. »Pad u cjelokupnom zadovoljstvu bio je prodoran i utjecao je praktično na sve demografske i profesionalne klase koje smo promatrali.«⁶ Čak su i samostalni proizvođači osjetili pad u zadovoljstvu, nalik radnicima i službenicima. Smanjenje u općem životnom zadovoljstvu bilo je dva puta veće od smanjenja u općem radnom zadovoljstvu (mjereno brojem standardnih devijacija). Radnik se više ne zadovoljava kolektivnim ugovorom kojim se tretira kao »kategorija plaće.« Niti on hoće tolerirati da ga se »premjesta« s jednog na drugi posao ili »stavlja da radi« na stroju kao dodatan alat a da ne sudjeluje u odlučivanju o tome. Sistem je naišao na nerješivo proturječje. Nezaposlenost više ne dovodi radnike u red; ona stvara opasno političko previranje. S druge strane, zajamčeno zaposlenje stvara volju da se kontrolira vlastita sudbina.

Bolje obrazovanje i dalji porast životnog standarda učvrstit će te stavove. Isto djelovanje imat će promjene u obitelji do kojih je došlo zbog izjednačavanja položaja žena. Kad je muškarac jedini hranitelj, on će pretrpjeti sve kako bi mogao izdržavati svoju obitelj. »Tako dugo dok novac pritječe i tako dugo dok hranitelj obitelji nije ugrožen, većina muškaraca će prihvatiti... radnu rutinu kakva god ona mučna bila. Međutim, ako uloga muškarca kao hranitelja postaje manje važna, postoji opasnost da se već trošno zakonsko načelo pogađanja slomi potpuno.«⁷ U tom pogledu zapošljavanje žena i besplatno školovanje djece prouzročilo je temeljitu promjenu. Bračni drugovi dijele financijsku odgovornost, socijalno osiguranje i besplatno školovanje omogućuju da se ne mora štedjeti za starost, medicinske usluge i školarine. Kao najvažnije životne brige javljaju se društveni odnosi, uvjeti rada i kvaliteta života.

Radnici su sve osjetljiviji na to kako se prema njima postupa, a poslodavci postaju sve ranjiviji. Za njih je radno nezadovoljstvo ozbiljna opasnost. Robovi i kmetovi mogu raditi samo na najjednostavnijim grubim strojevima. Složeniji strojevi izumljeni u toku industrijske revolucije zahtijevaju slobodnu radnu snagu. Kompletna tekuća vrpca miruje ako jedan član radne skupine nedostaje. Nekvalitetan rad u prerađivačkoj tvornici može prouzročiti veliku štetu koja nije razmjerna trošku nadnica. Više se glavne uštede u troškovima proizvodnje ne ostvaruju preko snižavanja radničkih nadnica. Uštede se postižu preko poboljšavanja proizvoda, smanjivanja otpada i izbjegavanja obustava rada. Za ispravno funkcioniranje suvremenih proizvodnih snaga nužno je da radnici budu odgovorni i pouzdani. Da bi to bili, oni moraju biti zadovoljni svojim poslom. Zbog toga poslodavci — bez obzira na svoje osobne ili klasne preferencije — moraju pronaći

lijek za radno nezadovoljstvo. I, stvarno, oni su prilično zaokupljeni isprobavanjem svih vrsta rješenja koja su im stručnjaci ponudili. U Sjedinjenim Državama uvedeno je posebno zakonodavstvo da se brine o »istraživanju za rješavanje problema alijenacije među američkim radnicima i osiguravanju probnih projekata i pružanju tehničke pomoći da bi se pronašli načini za rješavanje tog problema.«⁸

Da bi rad postao manje monoton i dosadan, poslovi se moraju rotirati, moraju se obogatiti i proširiti; poslovi se moraju podići na viši stupanj tako da bi obećavali radnicima put za uklanjanje poslova koji umrtvljuju; izolirani potčinjeni morali bi se zamijeniti autonomnim radnim skupinama, a autokratska uprava participativnom. »Znanstvena« tejloristička organizacija rada kojom su kompleksne operacije raščlanjene u osnovne pokrete koje radnici trebaju obavljati kao dresirana marva, morala bi se napustiti, a trend preokrenuti. Dijelovi bi se morali ponovo ujediniti. Tekuća vrpca u tvornici automobila mora se raščlaniti u odvojene timove.⁹ Bolje bi bilo da se službenicima za naplatu u telefonskoj kompaniji prepusti potpuna odgovornost za određene račune, nego da rade istu operaciju za svaki račun. Pojedinačni rad morao bi se nadomjestiti timskim radom, a radni timovi bi morali dobiti neku samostalnost u izradi oblika i sadržaja posla. Radnici bi morali imati vlast da kontroliraju sastavljanje proizvoda i dodjelu poslova na tekućim vrpčama. Nadnice po satu morale bi se zamijeniti tjednim plaćama. Morale bi se ukloniti uvredljive razlike u statusima. Pogodnosti posla za radnike »plavih ovratnika« moraju se izjednačiti s onima koje imaju radnici »bijelih ovratnika«. Zajednički radničko-upravni »komiteti za kvalitetu radnog života« (kao što su dogovoreni u UAW* u Sjedinjenim Državama 1973. godine) morali bi se osnovati. U Švedskoj je val žestokih štrajkova u zimi 1969/70. godine interpretiran kao izljev akumuliranog nezadovoljstva. Na inicijativu sindikata, socijaldemokratska vlada uspostavila je komisije koje su trebale predložiti zakone za povećanje utjecaja radnika u radnoj sferi života. Ubrzo je dovršeno zakonodavstvo s kojim je poboljšana zajamčenost zapošljavanja, radnici su dobili manjinska zastupstva u odborima kompanija i povećan je prostor aktivnosti na radnom mjestu predstavnika sindikata.¹⁰ I u drugim zemljama došlo je do masovnih štrajkova, a vlade su morale reagirati sličnim mjerama.

Sve te mjere dovele su do određenih dobitaka u produktivnosti, radna disciplina se poboljšala, smanjeni su troškovi za nadzor i upravljanje. Poduzete mjere također su pridonijele poboljšanju radnih uvjeta i određenoj humanizaciji rada.

Dobro je vidjeti kako se kapitalisti natječu da poboljšaju radne uvjete — sasvim suprotno onome što se događalo u Marxovo vrijeme kada su eksploatatorski sistem, dugi radni dan i niske nadnice bili izvori visokog profita. Unatoč tome, sadašnja poboljšanja čak niti ne dodiruju glavni izvor problema — autokratsku hijerarhiju unutar proizvodnog sistema. Rad je i dalje otuđen, radnici nezadovoljni a proizvodni sistem u stalnoj opasnosti.

Budući da je rad egzistencijalno važan, nezadovoljstvo u radu vodi do nezadovoljstva životom. Izvještaj iz Michigana to vrlo precizno

* United Auto, Aircraft and Agricultural Implements Workers

pokazuje. Oni koji imaju negativne stavove prema poslu također imaju negativne stavove prema životu. U oba pogleda, samostalni proizvođači pokazuju najmanje nezadovoljstvo. To je očito zbog njihove nezavisnosti i, bez obzira kako male, ipak nekakve mogućnosti za samoodređenjem. No, postotak samostalnih proizvođača stalno se smanjuje. Osim toga, kao što je već spomenuto, novije studije su pokazale da su i samostalni proizvođači pogođeni. Radno i životno nezadovoljstvo se povećavaju. Društvo postaje zrelo za promjenu. Tu promjenu neće prouzročiti materijalno siromaštvo nego neuspješnost sistema da zadovolji više, povijesno određene potrebe. »To jest, glavna optužba protiv kapitalizma nije više da on ne može proizvesti robu potrebnu za dostojan životni standard, nego da on propušta stvoriti osnovne uvjete za ljudsku slobodu i samoizražavanje. On ne dopušta individualno samoodređenje na bilo kojoj razini.«¹¹

II. Kriza legitimnosti

U prvoj poslijeratnoj, burnoj 1919. godini William Straker, zastupnik rudara iz Northumberlanda, iznio je ove poglede o Sankey komisiji za nacionalizaciju rudnika:

»U prošlosti radnici su mislili da bi bili zadovoljni kad bi osigurali veće nadnice i bolje uvjete. Poslodavci su mislili da radnici trebaju biti zadovoljni ako im oni to odobre. Nadnice i uvjeti su se poboljšali; ali nezadovoljstvo i nemir nisu nestali. Mnogo dobrih ljudi došlo je do zaključka da su radni ljudi toliko nerazumni da ih je beskorisno pokušati zadovoljiti. Činjenica je da je nemir dublji od funti, šilinga, penija koji jesu neophodni. Korijen problema je u nastojanju ljudskog duha da bude slobodan.«¹²

Ipak, nije moglo biti proizvođačke slobode za rudare u Britaniji, najliberalnijoj od svih kapitalističkih država. Štrajkaši su bili poraženi, rudnici su ostali u privatnim rukama i ponovo je uspostavljena samovlast poslodavaca. Tek sada, pola stoljeća nakon toga, ta sloboda općenito se počela smatrati osnovnom ljudskom potrebom. To shvaćanje, naravno, mora imati dalekosežne posljedice na legitimnost postojećeg poretka.

Legitimnost sistema doći će u pitanje ako on ne uspijeva zadovoljiti određene osnovne potrebe. Legitimnost »znači sposobnost sistema da izaziva i potvrđuje vjerovanje da su baš postojeće institucije najprikladnije za društvo.«¹³ Ako postoji sve više ljudi koji su nezadovoljni radom i životom, takve institucije ne mogu biti najprikladnije. A ako institucije ne funkcioniraju ispravno, sistem vrijednosti zajednice mora se promijeniti. To je, u stvari, presudna točka. Za sve više pojedinaca postojeća društvena organizacija prestaje biti opravdana. Oni osjećaju da je promjena moguća i da je stoga treba poduzeti.

Neke osnovne vrijednosti — kao sloboda, demokracija, jednake mogućnosti — ne moraju se promijeniti, ali one postupno dobivaju novi sadržaj i drugačije tumačenje. Razmotrimo pojam demokracije. Može li društvo biti demokratsko ako se demokracija primjenjuje

samo u političkom životu, a zaustavlja se na ulazu u tvornicu? Demokratska prava iza tvorničkih vrata su obustavljena i uspostavljena je prinudna samovlast. Zašto bi se takva dvojnost opravdavala i podnosila? Organ privrednih krugova u Njemačkoj, *Industriekurier*, pisao je 1965. godine: »Demokratizacija privrede isto je toliko besmislena koliko i demokratizacija škola, kasarni ili zatvora.«¹⁴ Takva izjava ne bi izazvala veliko neslaganje stoljeće prije. Danas, ona ne pokazuje da je ekonomska demokracija nemoguća, nego da su korporacije organizirane kao kasarne ili zatvori. A to jednostavno više nije prihvatljivo.

Slično rezoniranje vrijedi i za ostale, gore spomenute, vrijednosti. Više se zapošljavanje u poduzeću ne javlja kao puki slobodan ugovor. Ako je poduzeće organizirano kao kasarna ili zatvor, tada ugovor o nadnici podrazumijeva predaju osobne slobode. Tijesno povezan s tim je i postupak s vlasništvom. Ono može ostati nepovredivo, a ipak netko može odbiti da opravda upotrebu vlasništva za prisvajanje i raspolaganje tuđim radom. Potonje nalikuje na ropstvo i, kao nadnično ropstvo, postaje društveno značajan pojam. Demokracija i ropstvo nadnici očito nisu kompatibilni. Što se tiče jednakih mogućnosti za bogate i siromašne, ili za slabe i moćne, to se čini kao šala, a ne kao ozbiljna tvrdnja.

Eroziju legitimnosti uvijek prati erozija moralnih standarda u javnom životu. Za opisivanje jednog aspekta tog fenomena počeo se upotrebljavati novi termin — jaz povjerenja. Okrutnosti francuske vojske u Alžiru i američki genocid u Vijetnamu proizveli su duboku moralnu krizu u tim zemljama. Afera Watergate, ITT-ova subverzija u Čileu i Lockheedova korupcija širom svijeta samo su neki drugi primjeri jaza povjerenja.

Nije teško pokazati inherentne proturječnosti sistema. Privredni autoritarizam prerasta u politički autoritarizam koji svakako znači smrt demokraciji. Troškovi naoružanja i prinude uništavaju racionalnost ekonomske računice. Slobodna poslovna inicijativa uništava ekološku ravnotežu i, na svjetskoj razini, sprečava razvoj siromašnih zemalja. Nabranje se može produžiti koliko se želi.

Ni jedan društveni poredak ne može se promijeniti ako uspijeva sačuvati svoju legitimnost. Zbog toga je erozija kapitalističke legitimnosti od temeljnog značenja za socijalistički preobražaj. Ona se nastavlja spontano kao u gore opisanim slučajevima. Može se i ubrzati. Postizanje tog ubrzavanja revolucionarna je misija intelektualaca. U tome bi se složili i Lenjin i Kautsky. Naše proučavanje revolucija pokazalo je da uspješnim revolucijama prethodi odbacivanje uspostavljenog poretka od strane intelektualaca.¹⁵ Oni ispituju legitimnost starog sistema, ponovo tumače vrijednosti i kreiraju novu svijest. Oni razrađuju alternative i izrađuju moguća rješenja. Nema revolucionarnog pokreta bez revolucionarne teorije (Lenjin).

Sistem pada u vrstu moralne krize. Raspoloženje vladajuće klase i potčinjene klase prilično je mračno. Opća atmosfera jako podsjeća na desetljeća prije francuske i ruske revolucije. Nakon istraživanja literature o američkoj sceni, Robert Lane zaključuje da »postoji dokaz da je nešto u vezi s novijom poviješću povećalo psihološku tjeskobu i vjerojatno potištenost među stanovništvom ispod 45 godina starosti.« Tada općenitije dodaje da »postoji dokaz da su ljudi manje optimistič-

ni prema svojoj budućnosti i budućnosti svoje zemlje, manje vjeruju i manje su sigurni da se društveni problemi mogu riješiti ili da ljudi uopće mogu kontrolirati svoje vlastite sudbine.«¹⁶ Michel Crozier opisuje ovako društvenu sredinu u svojoj zemlji:

»Sistem (francuska administracija) je u moralnoj krizi. Pripadnici elite više nemaju duboku vjeru u vrijednosti sistema koji im koristi. Mladi ljudi kritiziraju ideologiju našeg društvenog sistema čak i kada svjesno ili nesvjesno ostaju privrženi privilegijama koje izvlače iz njega. Više nitko nema hrabrosti ili svijesti da preuzme dovoljnu vlast, odgovornost hijerarhijskog poretka koji je u osnovi aristokratski. Ishod je takav da se cijeli sistem sve više i više lomi pod vlastitim teretom i njegova sposobnost da se razvija i ispunjava društvenu svrhu stalno opada.«¹⁷

Na slične kritičke ocjene naišli bismo i u drugim zrelim kapitalističkim zemljama.¹⁸ Ljudi se osjećaju sve više otuđenima od svog vlastitog društva, a uspostavljeni sistem vrijednosti dolazi pod koncentrirani napad.

Neće svaki napad na uspostavljene vrijednosti uništiti legitimnost sistema. Može je čak i ojačati. Razmotrimo sljedeći niz konzervativnih buržoaskih vrijednosti i usporedimo ih s vrijednostima hippie kontrakulture:

Buržoaski konzervativizam
Naporan rad
Uspjeh
Pristojan, uglađen
Rast

Hippie pobuna
Dokolica
Bezvoljnost
Šokantan
Stagnacija

Iako i hippieji imaju pravo, naivna negacija uspostavljenih vrijednosti samo može prouzročiti jaki otpor. Stare vrijednosti će se braniti, a pseudoradikalna kritika bit će odbačena kao smiješna. Jer, naporan rad može značiti puritansku etiku, ali i rad za zajednicu. Rad, kao egzistencijalna aktivnost¹⁹ cijenjen je u svim društvima, a dokolica sigurno nije njegov supstitut nego komplement. Svatko bi želio da poveća spontanost i kreativnost rada, a ne da ga ukine. Želja za uspjehom može otuđivati, kao kad je orijentirana prema gomilanju novca i moći, no ona može značiti i savršenost u umjetnosti i dobru stručnost. Odsutnost cilja (svrhe) sigurno nije alternativa koja humanizira. Protiv glupe i hipokrizijske konvencije o »civiliziranom« buržoaskom društvu ne može se boriti frivolnošću i bludnošću nego samo istinskom doličnošću. Na kraju, štetni efekti rasta ne mogu se ukloniti stagnacijom nego samo društveno kontroliranim rastom.

Nije vjerojatno da će halucinantna kontrakultura pružiti osnovu za rekonstrukciju, a njeni negativni efekti su neizvjesni. Međutim, ona jasno pokazuje krizu legitimnosti sistema, sada na kulturnom području. »Američki kapitalizam,« piše Daniel Bell, »izgubio je svu tradicionalnu legitimnost, koja se osnivala na moralnom sistemu ili nagradi ukorijenjenoj u protestantskom posvećenju rada.« U zapadnom industrijaliziranom svijetu su zahtjevi sistema i razvojni kulturni trendovi kontradiktorni. Sistem treba funkcionalnu racionalnost, tehnokratsko od-

lučivanje i meritokratski sistem nagrađivanja; modernistička kultura ističe hedonizam, antispoznajno i antiintelektualno raspoloženje i antiracionalne načine ponašanja.²⁰ Korporacija želi da pojedinac bude dobar radnik, racionalan, umjeren i zainteresiran za karijeru, a istovremeno svojim proizvodima i propagandom potiče užitek, neracionalnu potrošnju i »prepuštanje«. Čovjek treba biti 'dobro odgojen' danju, a 'raspušten' ('swinger') noću.²¹

Taj kratki opis kulturnih proturječnosti i njihovog odraza u pseudoradikalizmu nameće ovo jednostavno pravilo pozitivne akcije. Nema potrebe nijekati povijesni kontinuitet u kulturnom razvitku. Socijalizam ne predstavlja puku negaciju nego prije novu — ako želimo, dijalektičku — sintezu. Stoga se slobodna inicijativa, odgovornost, individualna sloboda, konkurencija, demokracija i druge stare vrijednosti trebaju uključiti na popis radikalnih političkih parola i treba ih odgovarajuće reinterpretirati. Na primjer:

- slobodna inicijativa udruženih proizvođača — ne monopolska kontrola korporativne oligarhije
- slobodni ljudi u slobodnom društvu — ne ropstvo nadnici i vladavina plutokracije ili birokracije
- prava demokracija pune participacije — ne lažna demokracija za šefove
- samoupravljanje — ne upravljački autoritarizam
- jednake mogućnosti — ne klasna stratifikacija
- samouprava — ne partijski aparati
- natjecanje u dobrom životu — ne u eksploataciji ili ubijanju
- poštivanje individualne osobnosti — ne posjedovanja imovine ili moći
- kultura potpuno razvijenih pojedinaca — ne primitivizam osakaćenih stjecatelja novca ili funkcionara
- proizvodnja za bolje življenje — ne za uništavanje
- ekspanzija korisne proizvodnje — ne za rasipanje i zagađivanje
- veća efikasnost — ne nezaposlenost i rasipanje resursa.

Na izborima 1976. godine u SR Njemačkoj konzervativna opozicija se borila protiv vladajućih socijaldemokrata pod parolom *Freiheit oder Sozialismus* (Sloboda ili socijalizam). Taj *Freiheit* nije trebao biti isti kao sloboda o kojoj se govori u ovoj knjizi. No, sama činjenica da su konzervativci mogli skupiti glasove pod tom parolom — i umalo pobijediti — pokazuje da je nešto krivo s tradicionalnim socijalizmom. Obje njegove glavne varijante, socijalna demokracija i komunizam, nisu uspjele uništiti legitimnost buržoaskog poretka. Buržoaska revolucija stvorile su određene individualne slobode. Socijalistička revolucija ih ne treba poricati, ili im se protiviti; ona treba nadrastiti buržoasku slobodu. Ako sloboda stvarno treba nešto značiti, ona mora sadržavati kontrolu egzistencijalnih uvjeta vlastitog života pojedinca. U tom bitnom smislu, sloboda se bolje može postići u socijalizmu nego u bilo kojem drugom alternativnom sistemu. Tako se najjače ideološko oružje buržoaskog društva može upotrijebiti protiv njega i iskoristiti za moćan napad na njegovu legitimnost. Dvadesetdeveta teza proglašena na Sorboni u Parizu burnog 13—14. lipnja 1968. godine proklamirala je: »Buržoaska revolucija je bila pravna, proleterska revolucija je bila ekonomska. Naša će biti društvena i kulturna zato da bi čovjek mogao postati ono što on jest.«²²

III. Sindikati i socijalističke partije i njihove politike

Za dugih godina klasne borbe radnička klasa stvorila je dvije organizacije da zaštiti svoje interese — sindikate i političke partije. Te organizacije mogu se iskoristiti kao instrumenti socijalističkog preobražaja. Ne smiju se, međutim, zaboraviti ograničenja tih organizacija. Obje one imaju određene interese u starom sistemu. Njihova vodstva neće odjednom postati revolucionarni entuzijasti pravog socijalizma. Međutim, kriza zadovoljavanja potreba i kriza legitimnosti dovest će do povećavanja narodnog pritiska.²³ Osim toga, logika borbe je takva da svaki od boraca mora iskoristiti nedostatke protivnika da bi postao dominantan. U borbi za prevlast sindikati i prosocijalističke partije podržat će socijalistički preobražaj. Pogledajmo kako se to može učiniti.

Tradicionalna dvojba — nasilna revolucija ili mirna reforma — do sada je riješena.²⁴ Nasilje nije niti moguće, niti poželjno. Socijalizam najbrže napreduje ako koristi sredstva koja su prikladna njegovoj prirodi. Mržnja danas ne može dovesti do ljubavi sutra. Stavovi i svijest ne mogu se preko noći promijeniti. Promjena je postupna i dolazi kako preobražaj napreduje. Može se, možda, govoriti o mirnoj revoluciji kao najefikasnijoj pokretačkoj snazi društvenih promjena u novijim kapitalističkim društvima.

Međutim, postoji suptilniji oblik stare dileme — nema nasilja, ali nema ni kooperacije! Klasnom neprijatelju treba otežati položaj koliko god se to može. Odgovarajuća strategija je: što gore, to bolje. Stalna borba održava borbeni duh i sprečava kapitaliste da korumpiraju radnike. Jaz između dviju klasa mora ostati dubok koliko god je to moguće; nikakvi mostovi, nikakva suradnja i snažna opozicija neće prisiliti vladajuću klasu da čini ustupke i da se konačno preda.

Povijest nije opravdala tu strategiju. Nategnuti društveni odnosi uzrokuju autokraciju, a ne revoluciju; očuvanje klasnih razlika produžava život kapitalizma i ne promiče razvitak socijalizma. Kao i sve negativne strategije, taj pristup odražava stanje slabosti, a ne snage. On prije otkriva nedostatak konstruktivne alternative, nego prisutnost dobro razrađenog programa društvene promjene. Ako stvarno znamo što želimo učiniti, zašto ne navedemo *kapitaliste da surađuju s nama* u obavljanju zadatka? S druge strane, ako se zadržavanje nesuradnje i sukoba proglašava kao vodeće načelo, onda (a) će se potencijalni saveznici otuđiti; (b) razbijačke aktivnosti će pružiti izliku poslodavcima za koordiniranu prinudu i intervenciju države; (c) ne preuzimajući odgovornost za participaciju u upravljanju, radnici će izgubiti zlatnu priliku da nauče kako se upravlja poduzećima, i (d) kao rezultat svega vjerojatno će se produžiti vijek kapitalizma. Mnogo bolja strategija bila bi da se ustraje na pozitivnom programu socijalističke obnove i da se dopusti protivnim snagama da preuzmu krivicu za opstrukciju, sukobe i štetu učinjenu privredi i društvu. To je i mnogo teži zadatak nego je jednostavno protivljenje svemu što čini vladajuća klasa. Pa ipak je to izvediv zadatak ako sindikati obuhvate većinu radničkog stanovništva — kao što bi i morali — i ako prosocijalistička partija ili partije pobijede na izborima. Tada stavovi protivnika određuju granice kooperacije i brzinu reforme. Što se oni kruće drže svojih privilegija i što više odbijaju suradnju, to će manje biti sposobni

tražiti legitimnost za svoje aktivnosti i javno će mnijenje brže prelaziti u korist socijalističke izgradnje.

Pretpostavimo da su ta dva uvjeta — sindikalizacija većine i kontrola vlade — ispunjena. Koje strateške politike bismo preporučili kao najbolje za laburističku/socijaldemokratsku/komunističku vladu? Čini se da ima bar sedam takvih politika:

1. *Visoka stopa rasta koja pojačava utjecaj zajednice.* To je, bar nominalno, u svačijem interesu. Iskustvo pokazuje da utjecaj koji proizlazi iz rasta stvara sigurnost, a sigurnost stvara poticaj za promjenu i spremnost za preuzimanje rizika. Recesija, naprotiv, stvara nesigurnost i konzervativne stavove, želju za očuvanjem bilo čega što je postignuto, nesprijetnost za eksperimentiranje i traženje autoriteta koji će omogućiti sigurnost. Brzi rast uklanja nezaposlenost i povećava moć pogađanja radnika. Sigurnost posla, i imućnost orijentira radnike k samoupravljanju. Skraćeno radno vrijeme zbog povećane produktivnosti ima isto djelovanje. Nema ništa lošeg ako i profiti rastu. S jedne strane, buržoazija treba poticaj da surađuje a s druge strane, socijalistička će politika osigurati da se ti profiti upotrijebe za socijalističke ciljeve. Visoka stopa rasta pretpostavlja određeni stupanj društvenog planiranja, a i to je socijalistička mjera.

2. *Redistribucija dohotka radi uklanjanja javno priznatog siromaštva.* Javni izdaci na socijalne službe trebaju pridonijeti i općem smanjivanju razlika u životnom standardu. Ostatak se ostavlja neposrednom kolektivnom pogađanju između rada i kapitala. U tom su području interesi očito suprotni. No, sukob interesa je uspješno institucionaliziran. Dobici radnika i sirotinje od preraspodjele dohotka prilično su očiti. Poslodavci dobivaju ako izbjegnu štrajkove. Koje su razumne granice toj politici djelomično ovisi o relativnoj snazi svake skupine, a djelomično o javnom mnijenju. Usprkos suprotnim interesima, postoji zajednička osnova. Socijalne službe pridonose stvarnoj jednakosti muškaraca i žena (tako da omogućuje produktivno zapošljavanje žena), uklanjaju strah od egzistencijalnih rizika i dopuštaju da se razviju više potrebe.

3. *Besplatno školovanje na svim razinama da bi se svakom pojedincu omogućilo da razvije svoje sposobnosti bez ostalih ograničenja osim njegovog vlastitog napora i motivacije.* Prije smo pronašli da obrazovanje pojačava demokratske stavove i povećava interes za samoupravljanje. Uz to ono također podiže produktivnost. Ako se zadatak preraspodjele postiže drugom politikom, i teret obrazovanja snose svi, teško je suprotstaviti se politici. Partijske i sindikalne škole morale bi pružiti obrazovanje o političkoj samoupravi i o participaciji u poslovnom upravljanju.

4. *Znatna novčana pomoć za kulturu.* Snažan pritisak propagande, navike, nedostatak alternativnog iskustva, pritisak da se »održati korak s obitelji Jones« u natjecateljskoj buržoaskoj sredini gdje je nagomilavanje stvari znak napretka i prestiža, stvaraju ono što je poznato pod nazivom konzumerizam, tj. jednu golemu napuhanu potrebu za materijalnim predmetima. Čovjek se svodi na samo jednu od svojih dimenzija; on se ponaša kao *Homo consumens*. Kao takav on dobro pristaje kapitalizmu, ali je potpuno neprikladan za socijalizam. Čovjek mora njegovati svoj um da bi razvio više potrebe. Obrazovanje je je-

dan korak, ali je u tom smjeru potpuno nedostatan. Obrazovanje se mora popratiti efikasnim pristupom kulturi zajednice. Budući da se prvo mora razviti ukus za malo poznate stvari, nužna je »intenzivna propaganda«, »konkurentne cijene« i novčana pomoć. Kvalitetna beletristika mora biti toliko jeftina da potakne vozača taksija da je kupi i čita dok čeka mušterije — kao što se očekuje od poslovičnog moskovskog vozača taksija. Ako se domovi radnika ispune knjigama, njihove glave bit će pune socijalističkih ideja. Muzeji, umjetničke galerije i narodne knjižnice morale bi se osnovati u cijeloj zemlji, a naplata ulaza morala bi se ukinuti. Ulaznice za dramske i baletne predstave te glazbene koncerte morale bi biti po takvoj cijeni da ispune kazališne i glazbene dvorane. Morale bi se poticati amaterske dramske, glazbene i umjetničke grupe, a »domovi kulture« bi se morali graditi koliko i škole i gradske vijećnice. Iskustvo nekih etatističkih zemalja pokazuje da je to ostvarivo. Kada se postigne participacija masa u kulturi, bit će ispunjen drugi preduvjet za socijalističko društvo. Ljude koji slušaju glazbu, kupuju slike i posjećuju muzeje nije moguće uvjeriti da je glavni cilj života gomilanje stvari. Niti će oni smatrati da su rad za nadnicu i poslovna autokracija očigledni i neizbježni.

Bez obzira kako važne, te četiri politike koncipirane su da stvore samo preduvjete za prijelaz. Stvarni prijelaz zadatak je preostalih triju politika. Prva se bavi industrijskom demokracijom, a druga eksproprijacijom kapitala; treća je njihova kombinacija. Sve tri rezultiraju u postupnom uništavanju osnove za klasnu eksploataciju.

IV. Industrijska demokracija

Proučavanje povijesti odnosa između poslodavaca i radnika otkriva tri razvojna stadija. U prvom su poslodavci bili apsolutni šefovi, a prema radnicima se odnosili kao prema slugama. Poslodavac je imao neograničenu moć da unajmljuje, otpušta i kažnjava radnika. Eksploatacija je bila okrutna, a odnosi između dvije klase primitivni. Pokušaji radnika da osnuju zaštitne organizacije bili su razbijeni, a sindikati su proglašavani nezakonitima. Kada su u drugoj polovici prošlog stoljeća sindikati postupno legalizirani, oni su se razvijali kao organizacije za borbu radničke klase. Oni su često kombinirali privredne i političke aktivnosti i borili se oko industrijskih i političkih pitanja. Prvu internacionalu stvorili su sindikati, a ne partije. Štrajkovi su korišteni da poboljšaju radne uvjete i prošire političke slobode. Generalni štrajk smatran je prikladnim sredstvom za konačnu radikalnu društvenu transformaciju. Otvoreni i grubi klasni rat protezao se kroz cijelo razdoblje koje je poznato pod nazivom liberalni kapitalizam. On se završio s prvim svjetskim ratom.

Političke i industrijske organizacije radničke klase bile su odvojene i relativno dobro institucionalizirane kao partije i sindikati na prijelazu stoljeća. Nakon rata, prve radničke partije došle su na vlast u Njemačkoj, Engleskoj, Skandinaviji i drugdje. Institucionalizirao se klasni rat. Poslodavci i radnici stvorili su nacionalne organizacije za poga-

danje. To je bio početak organiziranog kapitalizma. Sindikati su se integrirali u sistem. Sa stajališta radnika, funkcija sindikata bila je da zajamči više nadnice i osigura socijalno osiguranje. Sa stajališta poslodavaca, funkcija sindikata bila je da sačuva red na tržištu radne snage. Poslodavci su spoznali da se više isplati surađivati sa sindikatima nego inzistirati na arbitrarnoj vlasti. Uspostavljena su dva opća načela suradnje: (a) sindikati bi ograničili svoje aktivnosti na sukobe u industriji i izbjegavali bi političke sukobe; (b) prerogative uprave ne bi mogle biti ovisne o kolektivnom pogađanju. Potonje je značilo da je bivša neograničena vlast zamijenjena vlašću za koju se smatralo da je strateška i obilježena je s »prerogativama uprave«. One su obuhvaćale pravo zapošljavanja, zamjene, premještanja i otpuštanja zaposlenih te pravo da se usmjerava i organizira rad — kao što je, na primjer, precizno formulirano u poznatom paragrafu 23 švedskog centralnog sporazuma o radu i kapitalu iz 1906. godine koji je švedska konfederacija poslodavaca učinila obaveznom klauzulom za kasnije kolektivne ugovore.²⁵ Zajedničko savjetovanje bilo je kompatibilno s ta dva načela. Područja kompetentnosti izgledala su jasno i nedvosmisleno obilježena.

Ipak radnici nisu nikada prestali smatrati sindikate više primarnim oružjem protiv eksploatacije nego instrumentima samo za poboljšavanje životnog standarda. Nakon drugog svjetskog rata u Njemačkoj se pojavio novi razvoj s prvim korakom k suodlučivanju. U najvišu upravu uveden je *Arbeitsdirektor* (kadrovski direktor) i radnički predstavnici su postali članovi nadzornog vijeća. Radničko zastupstvo u nadzornom vijeću kretalo se od manjinskog k paritetnom predstavništvu. Pojačala se vlast pogonskih savjeta. Skandinavske zemlje slijede njemački primjer. Od evropskih multinacionalnih korporacija koje se nastoje uključiti u Evropsku ekonomsku zajednicu očekuje se da imaju participaciju radnika u odborima direktora. Švedska vlada u prijedlogu zakona u 1976. godini — točno 70 godina nakon pojave paragrafa 23 — omogućuje da se može pregovarati o upravi kompanije, njenoj strukturi, nadzoru rada, opremi, radnim uvjetima, radnoj sredini itd. U punom je zamahu erodiranje prerogativa uprave. Taj treći stadij odnosa između poslodavaca i radnika obilježava početak prijelaznog razdoblja.

John Stuart Mill napisao je 1865. godine: »Odnosi gospodara i radnih ljudi postupno će se nadomjestiti ortaštvom u jednom od dva oblika: u nekim slučajevima udruženja radnika s kapitalistima; u drugim, a možda napokon u svim, udruženjima samih radnika.«²⁶ Naravno, Millova predviđanja njegovi buržoaski suradnici nisu shvatili ozbiljno. Stoljeće je prošlo prije nego su se pojavili primjeri za prvu od njegove dvije kategorije. Umjesto da se s njim postupa kao sa slugom (engleski Zakon o gospodarima i slugama bio je ukinut 1876. godine) ili kao sa iznajmljenim rukama, radnik postaje partner, *medarbetare* u Švedskoj (suradnik). Kada se 1973. godine raspravljalo o norveškom zakonu o predstavnicima namještenika u odborima poduzeća, čak su i konzervativci glasali za to. Stari poredak gubi svoju legitimnost; ona se više ne može obraniti.

Suodlučivanje podrazumijeva participaciju na razini pogona i na razini poduzeća. Participacijom na razini pogona obuhvaćeni su radnici, a na razini poduzeća sindikati. Radnici dobivaju pravo da sudjeluju

u mjerenju i ocjeni rada, u određivanju radnog vremena i odmora; u planiranju godišnjih odmora; u kreiranju posla i u utvrđivanju mjera sigurnosti; te u odlukama o premještanju na drugo radno mjesto. Oni traže da unaprijed budu obaviješteni o namjeravanim mjerama racionalizacije i da imaju pravo da provjeravaju odluke uprave. No, participacija i samostalnost na radnom mjestu neće značiti mnogo ako su radnici isključeni iz strateškog odlučivanja o novoj organizaciji ili tehnologiji, investicijskim pothvatima ili integracijama. Zbog toga se traži radnička participacija u odborima direktora. A tu sindikati, obuhvaćajući kompletne industrije, imaju veliki prostor za nove i potpuno neortodoksne aktivnosti.

Sindikati također sudjeluju u »makroekonomskom upravljanju«, u utvrđivanju nacionalne ekonomske politike. U Engleskoj, predstavnici kongresa sindikata sudjeluju zajedno s upravom u Nacionalnom razvojnom vijeću. U Švedskoj, sindikalni predstavnici članovi su Odbora tržišta radne snage koji također vremenski usklađuje privatne investicijske odluke. Francuski sindikati sudjeluju u Nacionalnom ekonomskom vijeću koje obuhvaća planiranje i pripremu društvenog zakonodavstva, a sudjeluju i u nekim od 30 komiteta za modernizaciju koji postavljaju investicijske, izvozne i ostale ciljeve. Nizozemski sindikati su zastupljeni u Zakladi rada i u Društvenom i ekonomskom vijeću koji se bave politikom nadnica i cijena. U Austriji sindikati sudjeluju u Zajedničkoj komisiji za nadnice i cijene, a zastupljeni su i u Komori rada koja pomaže u pripremi društvene legislature.

Povremeno se institucionalizirana poduzetnost sindikata dopunjuje — često protiv volje uprave sindikata — neslužbenim štrajkovima i zauzimanjem tvornica. Potonje se događa kad je poduzeće pred stečajem i radnici preuzimaju upravu kako bi spasili poduzeće (tj. da bi zadržali svoja radna mjesta). To je dokaz *sui generis* za relativnu neefikasnost suvremenog privatnog upravljanja. Izvan industrije, pitanje participacije najočitiije je na sveučilištu. U evropskoj tradiciji sveučilište je zapravo najstarija samoupravna institucija, ali se opseg sveučilišne samouprave suzio prodiranjem državne vlasti u njegovu samostalnost i razvojem profesorskog autokratskog sistema vladanja. Dobro poznati studentski nemiri 1960-ih godina promijenili su taj trend. Napokon, participacija postaje aktualna i u javnoj službi jer raste sindikalizacija državnih službenika.

Suodlučivanje je bilo široko kritizirano. Neke kritike su opravdane, ali druge su naprosto pogrešne. Kaže se da suodlučivanje služi da disciplinira radnike kako bi se izbjegli štrajkovi²⁷ i tako povećali profiti. Samoupravljačke skupine, radni savjeti i predstavnici partije navode radnike da se identificiraju s radionicom ili poduzećem; ta vrsta lokal-patriotizma prema poduzeću uništava radničku solidarnost i nije ništa drugo nego prošireni egoizam. Članovi nadzornih odbora postaju korumpirani svojim novim povlasticama. Oni zaboravljaju koga predstavljaju i ponašaju se kao šefovi, osobito kad, imenovani od sindikata, služe u nekoliko odbora. Zastupnici radnika rastrgani su dvostrukom lojalnošću — kod pregovaračkog stola oni moraju tražiti bolje uvjete za radnike, a istovremeno čuvati interese kompanije. Sindikati moraju odbiti da prihvate bilo kakvu odgovornost za proizvodnju, prodaju i profite ili će dovesti u opasnost svoju osnovnu ulogu zastupnika rad-

ničkih interesa. Suodlučivanje je ili stvarno — u tom slučaju ono od-
mamljuje radnike iz sindikata i slabi moć sindikata — ili je prijevara.
U svakom slučaju, to je vrlo sumnjiva stvar.

Suodlučivanje je očito vrlo proturječna institucija. Međutim, svaki
prijelaz je pun proturječnosti. Pokušaji da se proturječnost izbjegne
tako da se sačuva organizacijska čistoća dovode do konzervativne
obrane statusa quo. Korumpirajući utjecaji direktorskih položaja mogu
se smanjiti rotacijom, demokratskom kontrolom i zabranom više-
strukih mandata. Sindikati će najbolje zastupati interese radnika ako
potiču promjenu. Danas promjena uključuje participaciju, a svaka
participacija znači odgovornost. Egoizam se ne može ukloniti alijena-
cijom. Ako treba smanjiti alijenacija na poslu, radnik mora postati
zainteresiran za svoju radionicu i svoje poduzeće da bi razvio neki
značajniji interes za svoj posao. Ako je zaista istina da participacija
povećava profite i smanjuje broj štrajkova, onda je to vrlo prepo-
ručljiva institucija jer pokazuje da se ekonomska efikasnost može po-
boljšati samo uništavanjem kapitalističkih proizvodnih odnosa.

Trendovi su očiti.²⁸ Sindikati moraju tražiti proširivanje participacije
do i preko ravnopravnosti. Da bi se to omogućilo, moraju se promi-
jeniti i vlasnički odnosi.

V. Socijalizacija proizvodnog kapitala

Kapitalizam je društveni sistem koji se temelji na vlasništvu ka-
pitala. To je, naravno, banalna primjedba. Ali ona usmjerava pažnju
na jednu važnu činjenicu: ideološko opravdanje poznate organizacijsko-
distributivne formule po kojoj radnici primaju nadnicu za svoj rad
i pokoravaju se direktivama vlasnika, a vlasnici primaju profit (kama-
te) na svoj kapital i vrše kontrolu. Pojedincima koji su odrasli u ka-
pitalističkoj sredini ta formula ide u kategoriju prirodnih prava i bje-
lodanih istina. Međutim, ako se ukloni ideološka podloga, ako legitim-
nost sistema dođe u pitanje, formula odjednom postaje sasvim arbi-
trarna. Zašto i radnici ne bi sudjelovali u profitu i odlučivanju?
Obrazloženje iz 19. stoljeća bilo je da vlasnik privremeno odustaje od
potrošnje i zato mora dobiti kompenzaciju u obliku profita (kamata).
Jednostavna usporedba razine potrošnje vlasnika i radnika čini to ob-
razloženje prilično sumnjivim. Trenutačno je standardno obrazloženje
da vlasnik snosi rizik i za to mora dobiti kompenzaciju.²⁹ Međutim, i
radnik snosi rizik — on može izgubiti svoj posao. U stvari je njegov
rizik relativno veći. Vlasnik može razdijeliti rizike tako da nabavi dife-
rencirane portfelje dionica, a radnik ima samo jednu radnu snagu i
jedan posao.³⁰ Što se tiče kontrole rada, to je bilo pitanje »slobod-
nog« ugovora o nadnici. Tako dugo dok je druga strana bila slaba, pre-
rogative uprave nisu se mogle dirati. Kada su se promijenili odnosi
moći, prerogative su postale predmet pregovaranja i tako su naredba
i kontrola prestale biti prirodna prava kapitalista.

Prema tome, to pitanje ne može se riješiti teorijskim načinima; u
takvim slučajevima važne su promjene u društvenim odnosima. Mogu
se zapaziti dvije ideološke promjene. Radnik je postao partner u

proizvodnom procesu, supoduzetnik. Prema tome je ispravno i pošteno
da radnik sudjeluje u profitu i odlučivanju. S druge strane, sistem auto-
matski uzrokuje koncentraciju bogatstva i moći, što nije u skladu s
javno priznatim idealima demokracije.³¹ Demokratska kontrola može
se uspostaviti putem participacije u upravljanju i dekoncentracije
proizvodnog bogatstva. Potonje uključuje i neku vrstu udjela u profitu.
Tako iznova dolazimo do istog zaključka. Budući da smo suodlučivanje
već razmotrili u prethodnom odjeljku, sada ćemo našu pažnju usmje-
riti na dijeljenje profita između poslodavca i radnika.

Rasprava i eksperimenti dijeljenja profita stari su koliko i kapita-
lizam. Dijeljenje profita preporučivalo se kao način koji će radnike
učiniti lojalnim poduzeću, koji će osigurati poticaje za rad i držati
sindikate podalje. Novost suvremenih razvoja je uporno zahtijevanje
prava udjela u profitu, zamjene plaćanja u gotovom *raspodjelom*
dionica i, konačno, osnivanja *kolektivnih fondova* (trust funds) više
nego privatno prisvajanje dionica. Kada se dio profita isplaćuje u go-
tovini, on predstavlja dodatak nadnicama i tu se priča završava.
Kada se isplaćuje u dionicama individualnim radnicima, vrlo je vje-
rojatno da će oni dionice prodati a, u svakom slučaju, povećani broj
vrlo sitnih dioničara ne mijenja ništa u kontroli industrije. Međutim,
kolektivno vlasništvo pridonosi radikalnoj promjeni.

Francuska je bila pionir na tom području. Još 1917. godine donesen
je zakon kojim su uspostavljena *sociétés anonymes à participation ouvri-
ère*; besplatnom distribucijom dionica namještenicima trebali su se
stvoriti zajednički fondovi koji bi ojačali položaj namještenika. Okol-
nosti nisu bile zrele za takvu novost i zakon je ostao mrtvo slovo na
papiru. Pola stoljeća nakon toga, 1967. godine, Francuska je postala
prva zemlja u kojoj je dijeljenje profita postalo obavezno u poduze-
ćima s više od 100 namještenika. Primljeni novac mogao se uložiti u
različite fondove, dati u obliku zajmova poduzeću ili upotrijebiti za
kupovinu dionica poduzeća. Samo se mali postotak ukupnog iznosa ko-
ristio u posljednju svrhu. Iako je taj zakon pridonio razvoju participa-
cije, on nije prešao prag koji odvaja reformu koja štiti kapitalizam od
reforme koja uništava kapitalizam. Taj presudni korak učinjen je neko-
liko godina poslije na drugom kontinentu. U Peruu je 1970. godine
donesen propis kojim je obavezna raspodjela određenog postotka
profita svake godine — 15 posto u industrijskim poduzećima — u
obliku udjela u nedjeljivim radničkim fondovima. Kako raste postotak
vlasništva dionica, tako se povećava i sudjelovanje radnika u upravlja-
nju poduzeća. Tako je preko zajedničkog vlasništva samo kapitalistič-
ko tržište iskorišteno da vrši eksproprijaciju kapitala. Kapitalistička
pravila igre upotrijebljena su da kapitaliste zamijene radnicima. Više
od stoljeća prije, u svojim *Načelima političke ekonomije* (knjiga 4,
poglavlje 7), J. S. Mill tražio je da se radnici oslobode »ne tako da
oduzmu kapitalistima ono što su oni ili njihovi prethodnici stekli
radom i sačuvali poslovanjem, nego tako da postupno steknu kapital
za sebe.« Danas se to može učiniti — iako ne točno na način koji je
Mill imao na umu.

Osim izravnom državnom intervencijom koja se odnedavno činila
kao jedina raspoloživa metoda, socijalizacija privatnog proizvodnog
kapitala može se postići pomoću tri različite metode ili njihove kom-

binacije. Peruanska metoda, kao što smo upravo vidjeli, koristi profite za stjecanje dionica.³² Raspodijeljena količina je zato proporcionalna profitu koji je zaradilo poduzeće. Druga metoda, koju možemo zvati danskom metodom,³³ povećava platni fond određenim dodatkom. Ta svota se tada konvertira u dionički kapital u poduzeću. U tom slučaju raspodijeljeni profit nije razmjernan uloženom kapitalu nego »uloženom radu« mjerenom nadnicama. Može se tvrditi da, budući da su radnici i kapitalisti vlasnici dvaju faktora proizvodnje koji snose rizik, oni trebaju raspodijeliti profit razmjerno svojim ulaganjima u proizvodni proces, tj. razmjerno nadnicama i kapitalu³⁴ ili prema nekoj složenijoj formuli.³⁵ Ta teorija je isto tako proizvoljna kao i ona gore spomenuta, ali je zato primjerenija promjenljivim ćudima vremena. Međutim, u praksi su drugačije posljedice, kao što ćemo odmah vidjeti.

Naposljetku, moguće je ulagati akumulirane penzijske fondove u kapital koji snosi rizik. Kako se ti fondovi sastoje od doprinosa iz radničkih nadnica, stečeni dio glasova trebao bi biti upotrijebljen da se uspostavi kontrola radničke klase nad industrijom. Tu metodu, koja će vjerojatno biti samo dopunska, možemo obilježiti kao švedsku. Zajednički penzijski fondovi (*allmänna pension fonderna*) u Švedskoj sadrže više novca nego što je vrijednost svih postojećih dionica korporacija; određeni postotak tih fondova — još prilično mali — prema parlamentarnoj odluci može se upotrijebiti za ulaganje u kapital koji snosi rizik.³⁶

Glavna prednost danske metode je ta da je ona jednostavnija za primjenu. Kako je štednja povezana s iznosom nadnice, moglo bi se tvrditi da su radnici ti koji štede i da zato oni trebaju kontrolirati svoje uštede. Zatim, i u nekomercijalnim organizacijama mogu se povećati nadnice za određenu svotu. Na kraju, poslodavci će ustanoviti da će teže moći izbjeći svoje obaveze. S gledišta upravljanja, peruanska metoda je manje efikasna. U Peruu su poslodavci uspjeli da ne sabotiraju zakon tako da prikazuju niske profite ili čak gubitke, te tako da povećavaju nadnice kako bi podmitili i radnike i smanjili profite. Privatno ulaganje se smanjilo. Proizvodna poduzeća su se udruživala s uslužnim ili trgovačkim poduzećima kojima su prelijevala profit. Posebno neugodan problem predstavljaju multinacionalne kompanije jer one u svakoj zemlji lako mogu ukloniti profite iz svojih poslovnih knjiga. Nadnice se, s druge strane, moraju isplatiti i tako se dodatak na nadnice ne može izbjeći. No, i danska metoda ima svoje nedostatke. Ona više opterećuje radno intenzivne nego kapitalno intenzivne industrijske grane, što znači da će one prve najprije doći pod radničku kontrolu. Budući da takva poduzeća uglavnom nisu tehnološki najrazvijenije ni najefikasnije industrije, može se dogoditi da se stvori slika da je radničko upravljanje manje uspješno. Osim toga, budući da nadnice ne predstavljaju ostatak kao profit, neka nerentabilna industrija može biti teško pogođena (tako da vrijednost njenih dionica pada prema nuli), a u visoko rentabilnoj industriji profit se može upotrijebiti za privatno bogaćenje. Jedan mogući izlaz je da se dodatak na nadnice razlikuje prema rentabilnosti i/ili radnoj intenzivnosti, ali to bi otežalo primjenu. Zatim, početni dodatak može biti mali i može se postupno povećavati. Međutim, i u takvom slučaju, poslodavci ga mogu iskoristiti kao izgovor za povećavanje cijena.

Naša prethodna analiza uglavnom pokazuje da je dodatak u iznosu nadnice vjerojatno pogodniji u manje razvijenoj zemlji gdje državna uprava nije vrlo efikasna i tržište je daleko od uravnoteženog. U takvoj zemlji su i investicijska sredstva — raspoloživi profit za investicije — uglavnom oskudna i mogu se prikladno povećati dodatkom na nadnice. U stvari to je i stajalo iza prijedloga danskog sindikata: sindikati su bili spremni podržati veće profite kako bi ubrzali ekonomski rast pod uvjetom da radnici imaju udjela u kontroli novog kapitala. U privredno razvijenoj zemlji vjerojatno je obrnuta situacija i pogodnija može biti metoda dijeljenja profita. Zanimljiv je povijesni paradoks da su pioniri — Peruanci i Danci — postupili upravo obrnuto.

Razmotrimo поближе metodu dijeljenja profita. Kako profiti predstavljaju ostatak, ta metoda je neutralna u odnosu prema troškovima, nadnicama i cijenama. Jedina promjena nastaje tamo gdje je i potrebna — u raspodjeli vlasništva. Ako je doprinos fondu 20 posto profita prije poreza, dividende i porezi su 40 posto, a bruto dobit je pet, 10 ili 20 posto, trebat će 75, 35, odnosno 25 godina da fond stekne pola dionica poduzeća.³⁷ Zbog velikog broja vlasnika dionica, često je dovoljno posjedovati mali postotak dionica da bi se moglo kontrolirati poduzeće. Ako je taj dio 20 posto, a drugi uvjeti ostaju nepromijenjeni, radnici će stići kontrolu nad poduzećem u 23, 12, odnosno 6 godina. Usitnjenost dioničkog vlasništva omogućuje prilično brzo uspostavljanje stvarne radničke kontrole. Što je veća profitna stopa (i naravno što je veći dio doprinosa fondu), to će se prije uspostaviti kontrola. Ako kapitalistička uprava, kao što se općenito smatra, daje prednost visokim profitima, radnici se mogu složiti i iskreno surađivati. Politika solidarnih nadnica postaje lakše provodiva. Budući da rentabilnost varira između industrijskih grana zbog tehnoloških faktora i potražnje, solidarne nadnice — tj. približno jednake nadnice u različitim industrijskim granama — dovest će do znatnih razlika u profitnim stopama. No, sada kapitalisti neće prisvajati ekstra profit (iako će i oni imati udio) nego će se on upotrijebiti da se ubrza socijalizaciju rentabilne industrije. Izdavanje novih dionica može produžiti prijelazno razdoblje. Taj efekt će se, međutim, neutralizirati ako se prihod fonda (dividende radnika) upotrijebi za kupovinu novih dionica. Penzijski fondovi mogu se koristiti u istu svrhu. Fond predstavlja društveno vlasništvo jer se ne može prisvojiti. Zbog toga oni koji pridonose fondu ne podliježu plaćanju poreza. Kako neplaćeni porezi ostaju u poduzeću kao dionički kapital, uštede u porezu znače povećanje neto dobiti i dodatne investicijske resurse. Kapitalistička uprava bi trebala to srdačno pozdraviti. Samo će se odsutni vlasnici (dioničari) buniti jer će vrijednost njihovih dionica padati. Međutim, može se dodati da porast poreza ili kamatne stope — što se stalno događa — također smanjuje vrijednost dionica.³⁸ Sve što smanjuje vrijednost dionice uvećava odnos između doprinosa i dionica, tj. ubrzava relativni rast fonda. Razvoj samoupravljanja često poboljšava poslovnu etiku. Ovdje se isto može očekivati efekt te vrste. Zbog poreza se vrijednost dionica drži ispod njihove tržišne vrijednosti. Potcjenjivanje dionica bi značilo da bi više njih bilo dodijeljeno fondu s upravo nabrojanim posljedicama. Prema tome, može se isplatiti biti pošten.

Zahtjev radnika da sudjeluju u upravi treba suditi po njegovoj vlastitoj vrijednosti i ne treba ga nužno povezivati s pravom vlasništva. No, u kapitalističkoj sredini, stjecanje vlasništva može pomoći i poprilično može ubrzati proces. Najjednostavnije rješenje bi bilo da sudjelovanje radnika u upravi i u odboru direktora pojedinog poduzeća ovisi o posjedovanju dionica akumuliranih u fondu. Kad relativna veličina fonda omogući efikasnu kontrolu poduzeća, radnički savjet bi preuzeo funkcioniranje poduzeća. Međutim, najjednostavnije rješenje nije uvijek i najefikasnije. Ne želi se postići samo redistribucija bogatstva i moći, nego pravilan prijelaz u novi društveno-ekonomski sistem. Dvije institucije mogu pripomoći tom procesu: sindikati i država. Budući da je poželjno što više smanjiti upotrebu državne vlasti, veliki zadatak radikalnog restrukturiranja proizvodnih odnosa morat će preuzeti sindikati. To svakako nije najvažniji ni najteži zadatak u cijeloj povijesti sindikata. Do stupnja do kojeg će uspjeti, oni će se učiniti nepotrebnim jer će to pretpostavljati ništa manje nego emancipaciju radničke klase.

Sindikati će regulirati dva tipa fondova. Prvi će se sastojati od jedinstvenog fonda gdje će se akumulirati akcije koje su stekli radnici. To je fond društvenog vlasništva. Drugi tip fonda sastojat će se od nekoliko fondova koji će raspolagati dividendama što pritiječu od akcija koje posjeduju radnici. To su radnički fondovi. Fond društvenog vlasništva — jedan za cijelu zemlju — ima ponajviše simboličko značenje i u stvari je knjigovodstvena institucija. U njemu su deponirane sve dionice koje su stekli radnici, ali prihodi teku u radničke fondove prema dogovorenoj shemi. Državne korporacije i nedioničarska društva mogu se smatrati dioničarskim društvima, a nepostojeće dionice se mogu zamijeniti vlasničkim certifikatima. Certifikati se izdaju godišnje u istoj relativnoj veličini bruto profita kao u dioničarskim društvima. Ta svota se izražava kao postotni dio kapitala poduzeća. Postoji se akumuliraju u fondu društvenog vlasništva, a odgovarajuće dividende (izračunate kao neki prosječni dio neto profita) šalju se u radničke fondove. Prema kapitalističkim pravilima igre, dionice i potvrde koje fond društvenog vlasništva drži, stvaraju razmjerna glasačka prava kojima također upravljaju radnički fondovi.

Postoje najmanje tri tipa teritorijalnih radničkih fondova (centralni, regionalni i lokalni) i dva tipa industrijskih fondova (za poduzeće i za industrijsku granu). Koja je prava funkcija svakog od tih fondova? Kako se nov zadatak sindikata sastoji u participiranju kod odlučivanja, presudnu ulogu imat će granski fondovi. Suvremeni sindikati nasuprot starijim zanatskim sindikatima, organizirani su baš na granjskoj osnovi i to će olakšati rukovanje fondovima. Fondovima upravljaju izabrani odbori u kojima su članovi i predstavnici vlade. Glavni zadatak granskih fondova je da samo pripreme samostalno radničko samoupravljanje. Samim radnicima je poznato funkcioniranje radionica i oni mogu neposredno sudjelovati na toj razini. Da bi proširili participaciju na razini poduzeća, potrebna je pomoć izvana. Ako ta pomoć nije na vidiku, stara uprava može manipulirati radnicima ili oni mogu donositi pogrešne odluke koje bi diskreditirale samoupravljanje. Granski fondovi kao i granski sindikati poznaju uvjete rada u pojedinoj industrijskoj grani. Oni poznaju njene proizvode i tržišne probleme.

Stoga oni mogu uputama izravno pomoći radnim savjetima. Fondovi će u suradnji s radnim savjetima odabirati kandidate za odbore direktora i za najvišu upravu. Ti funkcionari se nominiraju ako i kada ih izaberu savjeti. Granski fondovi pomažu u izradi statuta savjeta i pružaju organizacijsku pomoć. Oni organiziraju seminare o samoupravljanju. Oni koriste novac od dividendi za kupovanje novih dionica za kupnju poduzeća koja su na putu da bankrotiraju (ako to radnici zahtijevaju), za osnivanje poduzeća s potpunim radničkim upravljanjem u svojim granama. Pod takvim okolnostima granski fondovi mogu rezervirati pravo da donose strateške odluke kao što su odluke o udruživanju ili istupanju poduzeća, odnosno o velikim investicijskim programima i modernizaciji; o svim drugim pitanjima pogonski savjeti nezavisno glasaju na sastancima dioničara.

Participacija na razini poduzeća sastoji se prije svega od tri različite komponente. Radnici izabiru svoje pogonske savjete koji obuhvaćaju isključivo radnike (plavih i bijelih ovratnika) i bave se primarno poslovima pogona. Granski fondovi bave se prije svega problemima na razini poduzeća. Radni kolektiv koji obuhvaća sve osobe zaposlene u poduzeću — tj. radnike i upravitelje — rukuje radničkim fondom poduzeća koji predstavlja radne rezultate svih. Fond šalje unaprijed dogovoreni dio godišnjih dividendi od dionica koje posjeduju radnici — recimo, pola — granskim i centralnom fondu. Drugi dio se upotrebljava prema preferencijama radnog kolektiva. Radni kolektiv može raspoložive resurse upotrijebiti da kupi dodatne dionice u poduzeću, da dâ zajam poduzeću, za doprinos lokalnom radničkom fondu, za financiranje obrazovnih, kulturnih ili rekreacijskih aktivnosti ili institucija, za osiguranje socijalne pomoći ili za povećavanje nadnica. Odluke o tim pitanjima pružit će praktično iskustvo u kolektivnom odlučivanju i pomoći će u uklapanju triju komponenti participacije u konačno jedinstveno samoupravljanje.

Centralni radnički fond bavi se izravnavanjem regionalnih razlika. On intervenira kad je nužna velika kupovina dionica ili neko drugo ulaganje. On financira istraživanje, obrazovanje i širenje informacija o radničkom upravljanju. On može financirati mjesta u radničkoj upravi, odnosno postdiplomske tečajeve za direktore. Nije dovoljno da samo radnici budu obrazovani, direktori moraju također biti obrazovani. Prepuštena sama sebi, sveučilišta će nastaviti obrazovati direktore za kapitalistička poduzeća. Prema tome, sindikati moraju intervenirati, a imovina centralnog radničkog fonda najprikladnija je za to. Centralni radnički fond može također uspostaviti agenciju za pregled računa, te ured za upravljanje koji bi služio kao savjetodavna agencija, dajući tehničku i upravljačku pomoć poduzećima s radničkim upravljanjem i osiguravao bi direktore privatnim poduzećima koje bi imenovali radnici.

Kad prođe određeni broj godina, postat će važna glasačka prava stvorena povećanim dioničkim vlasništvom: radnički fondovi imat će na svom raspolaganju znatne svote novca, a poduzeća s radničkom upravom prestat će biti rijetka iznimka. Na tom stadiju mogu postati neophodne koordinativne institucije na regionalnoj razini. To može zahtijevati uspostavu regionalnih radničkih fondova. Kad je prijelazno razdoblje manje ili više završeno, radnički fondovi će se pretvoriti u

institucije samoupravne privrede, opisane u poglavlju 13. Centralni, regionalni i lokalni radnički fondovi pretvorit će se u federalne, republičke i općinske investicijske fondove. Dividende će postati cijena za upotrebu društvenog vlasništva. Fond poduzeća spojiti će se s poslovnim fondovima poduzeća. Jedino će granski fondovi izgubiti svoju funkciju iako su imali središnju važnost u prijelaznom razdoblju. Oni mogu uroditi osnivanjem granskih banaka i različitih istraživačkih, obrazovnih i drugih institucija koje služe grani. U međuvremenu oni će uspostaviti praksu granskog planiranja.

VI. Dva problema koji će se vjerojatno javiti

Može se pitati: Zašto bi poslodavci prihvatili politiku dijeljenja profita koja će konačno dovesti do eksproprijacije privatnog proizvodnog kapitala? Odgovor je da je oni neće prihvatiti.³⁹ Oni će se protiviti i sabotirati će politiku koliko god mogu, ali će uočiti da su druge dvije alternative — radnički nemir i/ili državna intervencija (pod pretpostavkom da vladu kontrolira socijalistička partija) — još gore. Sa stajališta poslodavaca, mnogo je pogodnija postupna promjena koja će postati značajna tek nakon mnogo godina — kada će oni biti u mirovini — nego iznenadna, neočekivana promjena. U međuvremenu vlada može biti zbačena, uvjeti se mogu promijeniti i postoje izgledi da će politika biti upravo obrnuta. Sa stajališta radništva, vrijeme prijelaza nije nužno utvrđeno; razvoj se može ubrzati usklađenim akcijama sindikata i vlade. Vrijeme koje će proteći dok se ne uspostavi puna kontrola, neće biti izgubljeno. Radnici će naučiti kako upravljati poduzećima. Obje strane imaju priliku da budu u pravu. Baš ta neizvjesnost ljudskih događaja čini politiku podnošljivom. Ishod nije nužno predodređen. On ovisi o angažiranosti strana, o ljudskoj aktivnosti. U tom procesu, navike i običaji uzrokuju odnose koji su najprije s blažnjivi i podražavajući, a zatim postaju poznati i uobičajeni. Na kraju, čak će i poslodavci — kao norveški konzervativci — glasati za radničko upravljanje. Napokon, profesionalni direktori, ako su pravi stručnjaci, trebali bi pod radničkim savjetima upravljati poduzećima bar tako efikasno kao i pod odborima direktora, a, sasvim vjerojatno, i efikasnije.

Na ovom mjestu se suočavamo s drugim mogućim pitanjem: Ako su samoupravna poduzeća stvarno efikasnija od svojih kapitalističkih i etatističkih pandana, kao što se tvrdilo u poglavlju 6, zašto ona ne pobijede potonja poduzeća na tržištu? Nije li cijela rasprava o politici prijelaza pogrešna? Ako su samoupravna poduzeća efikasnija, ona će se razvijati, i socijalizam će se svakako uspostaviti. Ako su manje efikasna, politika koja je usmjerena k smanjenoj efikasnosti mora biti samoporažavajuća. Odgovor na to pitanje je da samoupravno poduzeće ne može lako opstati u kapitalističkom okruženju bez obzira na njegovu potencijalnu efikasnost. Povucimo povijesnu analogiju.

Kapitalističko poduzeće, s upravom koja unajmljuje legalno slobodne radnike za novčane nadnice, očito je efikasnije od feudalnog posjeda ili stare ropske tvornice. Napokon, zbog toga je kapitalizam

i zamijenio prethodne društvene sisteme i postao dominantan društveno-ekonomski sistem. Ipak, ta potencijalno, vrlo efikasna kapitalistička poduzeća — zajedno s robnim i novčanim tržištima — postojala su u prethodnim društvima i nisu napredovala. Tri glavna elementa kapitalističkog poduzetništva — mobilnost faktora, ugovorno pravo i vlasnička prava — također su bila prisutna, ali bez mnogo koristi. Komentirajući tu činjenicu, Max Weber je napisao: »Posebne značajke modernog kapitalizma, nasuprot onima zastarjelih oblika kapitalističkog stjecanja, strogo racionalna organizacija rada ugrađena u racionalnu tehnologiju, nije se razvila u neracionalno oformljenim državama i ne bi nikada mogla u njima izrasti, jer su te moderne organizacije sa svojim osnovnim sredstvima i preciznim kalkulacijama previše osjetljive na neracionalnost zakona i administracije.«⁴⁰ Preostaje da se otkrije koje to neracionalnosti kapitalizma otežavaju institucionalizaciju radničkog upravljanja.

Samoupravno poduzeće slično je proizvođačkoj zadrugi. Većina proizvođačkih zadruga konačno ne uspijeva. Najmanje su tri razloga tome:

a. Zadruge teško dobivaju bankovne i poslovne kredite. Privatna poduzeća ih također diskriminiraju kod nabave sirovina i kod prodaje gotovih proizvoda. Kapitalistička privreda ponaša se kao organizam podvrgnut transplantaciji: ona spontano odbacuje strano tijelo.

b. Zadržno samoupravljanje podrazumijeva radikalno smanjivanje u volumenu plaća za direktore. Zbog toga kapitalistička poduzeća bez teškoća potkupljuju najsposobnije poslovne upravitelje — posebno stoga što je lakše izdavati direktive nego postupati s radnicima kao sa sebi jednakima.

c. Kada zadruge počnu napredovati, moraju zaposliti nove radnike. U kapitalističkoj sredini to izaziva društvenu diferencijaciju. Osnivači tretiraju novodošle radnike kao unajmljenu radnu snagu. Vrlo brzo zadruge degeneriraju u obična kapitalistička poduzeća.

Posljednja primjedba znači da je samoupravljanje po načinu ponašanja nekompatibilno s privatnim ili kolektivnim vlasništvom. Ono zahtijeva društveno vlasništvo. Stoga sada napuštamo proizvođačke zadruge i razmatramo prava samoupravna poduzeća.

d. Društveno vlasništvo znači da je pravo na sudjelovanje u odlučivanju izvedeno iz zaposlenja, a ne iz vlasništva. To opet sugerira potpuno preuređivanje cijelog pravnog sistema. Jugoslavija je tri puta promijenila svoj ustav u 25 godina razvoja radničkog upravljanja. Zbog neadekvatnog pravnog i institucionalnog uređenja u kojem zadruge funkcioniraju, najjednostavniji problemi koji bi se mogli automatski riješiti postaju izuzetno složeni; potrebno je mnogo vremena, energije i snalazljivosti da se stvari uredi. Otuđeni sistem uzrokuje nepotrebne troškove.

e. Ideologija i ustanovljeni interesi rade protiv uspjeha zadruga. U kapitalističkom uređenju poduzeće s radničkim upravljanjem je devijantno. Čak ni dobronamjerni poslovni partneri i vlasti ne znaju kako da ih tretiraju. Da li to predstavlja poslovni ili politički rizik? Koji kriterij bi se trebao primijeniti? Položaj sindikata krajnje je neodređen. Tko je tu poslodavac, a tko radnik? Što je s radničkom solidarnošću? Koja je uloga sindikata u samoupravnom poduzeću? Da li je

uopće ima? Tako su svi dobronamjerni članovi uređenja prisiljeni da budu jako sumnjičavi. No, nisu svi dobronamjerni. Oni koji nisu, bit će otvoreno neprijateljski raspoloženi. Postojat će protivljenje poboljšanju efikasnosti čak i u postojećim poduzećima, ako se ona sukobljuju s vladajućom ideologijom i uspostavljenim interesima. »Tako dugo dok autoritarno poduzeće stvara normalni ili shvatljivi profit, ljudi na vlasti preferirat će da zadrže uspostavljeni poredak radije nego da izgrade efikasniju, ali demokratsku organizaciju. Ciljevi očuvanja postojećih razlika u vlasti, statusu i dohotku su mnogo važnije vrijednosti od cjelokupne efikasnosti poduzeća.«⁴¹ Prosta činjenica da potencijal efikasnosti u mikroekonomskoj organizaciji može biti iskorišten samo ako se makroekonomsko — dapače društveno — okruženje odgovara juće promijeni.

Promjene u društvenom okruženju zahtijevaju ustrajnu političku borbu. Osnovna je strategija te borbe, kao što je naša analiza pokazala, da čini sve što pomaže ljudski razvoj, jer je socijalizam druga riječ za humanizam.

VII. Uloga proizvođačkih zadruga

Od vremena Roberta Owena društveni reformatori su ponekad poitali proizvođačke zadruge kao prigodna sredstva za društveni i ekonomski preobražaj. Ali povijest britanskih i američkih zadruga ne ostavlja snažan dojam.⁴² Iako su talijanske i francuske proizvođačke zadruge bile uspješnije, ni one nisu bitno utjecale na privredu svojih zemalja. Razlozi njihovim neuspjesima izloženi su u prethodnom odjeljku. Stoga se može zaključiti da, iako pogodne zbog svojih samoupravnih značajki, proizvođačke zadruge vjerojatno neće imati važnu ekonomsku ulogu i zato nema potrebe da im se posveti posebna pažnja. Međutim, to bi bio pogrešan zaključak iz najmanje tri razloga:

1. Suvremene zadruge su, čini se, produktivnije od njihovih uobičajenih kapitalističkih duplikata.⁴³

2. U eri raspadanja kapitalizma, društveno okruženje sklonije je zadržanim eksperimentima nego bilo kada prije.⁴⁴

3. Nema potrebe ponavljati stare pogreške. Zadruge se mogu organizacijski oblikovati tako da osiguraju svoj opstanak i razvoj.

Zadruge su obično mala ili srednje velika poduzeća. One se osnivaju na tri različita načina: (a) tradicionalno, skupina radnika bi skupila svoja sredstva i, vjerojatno uz vanjski zajam, osnovala zadrugu; u pravilu su to vrlo male ustanove. (b) U novije vrijeme sve češće radnici preuzimaju poduzeća pred stečajem ili prodajom i tada samostalno upravljaju njima kako bi sačuvali posao;⁴⁵ takva poduzeća su obično veća i radnici ponekad mogu osigurati i podršku zajednice. (c) Napredni poslodavci predaju svoje dionice zaposlenima i poduzeće se pretvara u zadrugu; proces preobrazbe se obično vodi u stadijima kroz mnogo godina.

U nastavku ću se usredotočiti na slučaj (a) iako se veći dio analize može primijeniti isto i na druga dva slučaja.

Proizvođačke zadruge osiguravaju posredničku vezu između privatnih i društvenih poduzeća. One se temelje na kolektivnom vlasni-

štvu koje nije naročito precizna kategorija. To omogućuje organizacijsku fleksibilnost. Zadruge se mogu organizirati tako da se ne razlikuju od privatnih ortačkih poduzeća, ili njihova organizacijska struktura može pasti na drugi dio spektra, gdje nalazimo čisto samoupravno poduzeće. Zbog te fleksibilnosti, zadruga se obično može organizirati čak i unutar krutog buržoaskog pravnog okvira.

Zadružna strategija koju tražimo mora zadovoljiti dva uvjeta: poduzeća moraju biti ekonomski održiva čak i u otuđenoj sredini, i moraju osigurati glatki prijelaz k socijalističkoj privredi. Ako se proučavaju uspjesi i neuspjesi proizvođačkih zadruga u razvijenim kapitalističkim zemljama, mogu se utvrditi određene pravilnosti koje se mogu iskoristiti u stvaranju pogodne strategije. Sljedećih sedam faktora, čini se, ima presudnu važnost.

1. *Financiranje vrše članovi-osnivači.* Osoba koja se pridružuje zadrugi morala bi »kupiti« svoje radno mjesto. Svota mora biti dovoljno velika da bi bila značajna, ali ne bi trebala biti tako velika da spriječi zainteresirane pojedince da se prijave. Članski depozit ima tri svrhe: on je izvor kapitala, ima odgojnu vrijednost jer je dokaz pristajanja i, u tržišnoj privredi, on osigurava poticaj za podjednako zanimanje kadrova za dugoročni uspjeh poduzeća. Ako kandidat nema dovoljno gotovine, može mu se odobriti zajam ili se članski depozit može odbijati od njegove zarade određeno vrijeme. Dio doprinosa (u zadrugama Mondragóna to je 20 posto) prenaša se na nedjeljivi rezervni račun zadruge. Ostatak se stavlja na osobni račun na koji se može odobriti fiksirana kamatna stopa. Te svote se ne mogu podići osim ako pojedinac ne napušta zadrugu ili odlazi u mirovinu. Kad osoba dobije pravo da podigne novac sa svog računa, ona može biti isplaćena u obveznicama ili dionicama, ali ne u gotovini. Dionice ne donose pravo glasa, ali mogu nositi počasne privilegije (kao što je prisustvovanje skupštini s pravom savjetovanja) tako dugo dok se ne prenesu. Tako kapital zadruge ostaje nedirnut, a umirovljeni član zadržava aktivan interes i emocionalne veze sa zajednicom u kojoj je proveo značajan dio svog aktivnog života.

2. *Vanjsko financiranje.* Moderna kapitalno-intenzivna tehnologija traži prilično visoko ulaganje po radniku. Ti investicijski troškovi ne mogu se pokriti doprinosima članova. U tu svrhu mogu se upotrijebiti uobičajeni financijski instrumenti (zajmovi, obveznice, dionice bez prava glasa).

3. *Nečlanovi.* Građanima koji nisu članovi treba zabraniti sudjelovanje u poslovima zadruge da bi se spriječila degeneracija. Postoje dvije moguće iznimke. U zadrugi su razlike u plaćama uvijek male. U kapitalističkoj sredini, gdje su mnogo veće razlike u zaradama, to može spriječiti zadrugu da dobije visokokvalitetne direktore. Stoga se nekoliko upravljačkih položaja može rezervirati za one koji nisu članovi i za direktore koji su zaposleni kao namještenici. To, naravno, okreće uobičajeni postupak u kome direktori unajmljuju radnike no, takva je priroda zadruga. Iskustvo američkih zadruga šperploča pokazuje da to može biti učinjeno. Drugi izuzetak je sezonska proizvodnja, gdje se zaposljavaju oni koji nisu članovi da bi se svladale sezonske oscilacije.

4. *Podržavajuća struktura.* Nije vjerojatno da će izolirana zadruga dugo opstati. Nacionalna udruženja zadruga mogu pomoći, ali ona ne

moгу riješiti problem. Zadruga se mogu razviti samo ako se ekonomski integriraju u sektor. Sektor ne mora biti velik, ali mora predstavljati integrirani sistem. U nacionalnoj privredi može postojati mnogo takvih zadrughnih sistema. U tu svrhu, zadruga trebaju ono što Jaroslav Vanek naziva *podržavajućom strukturom*. Ta zaštitna organizacija je zadruga drugog reda. Kako zadrugama obično nedostaje kapital jer nemaju pristup na tradicionalno tržište kapitala, najvažnija uloga podržavajuće strukture je zadrughna banka. Banka je izvor investicijskog kapitala, osigurava kratkoročne kredite i jamči zajmove te osigurava tržište za izdane dionice i obveznice. Druge dvije važne aktivnosti sektora su obrazovanje i pružanje pravnih usluga i upravnih savjeta zajedno s osiguravanjem upravitelja. Izuzetan poslovni uspjeh mondragonskog sistema može se većim dijelom objasniti dobrom organizacijom njegove podržavajuće strukture koja ima sva ta tri elementa. Kako zadrughni sektor raste, on postaje sposoban da jamči zaposlenost premještajući radnu snagu iz jednog poduzeća u drugo.

5. *Mirovine i osiguranje*. Mirovine i osiguranje moraju se voditi odvojeno da bi se smanjio rizik. Na početku, male svote novca od osiguranja mogu se usmjeriti u zadrughne investicije preko zadrughne banke. Kada se broj zadruga poveća i cijeli sektor poraste, može se ulagati u sektor sve veći postotak od osiguravajućih fondova povećavajući tako razpoloživost investicijskog kapitala.

6. *Razvoj kao preduvjet za opstanak*. Tehnološka poboljšanja zahtijevaju neprestano nova ulaganja. Tržišna konkurencija traži porast u veličini i finansijskoj snazi kojoj je potrebno sve veće kapitalno investiranje. Previše je riskantno osloniti se u tu svrhu na vanjske izvore. Stoga se znatan dio neto profita mora odrediti za investicije. Izdvojeni postotak profita (u Mondragónu je to 20 posto normalnog profita i veći postotak neočekivanog dobitka) dodjeljuje se nedjeljivom rezervnom fondu. Dio profita se raspodjeljuje kao dodatak nadnicama (pozitivan ili negativan), a dio se troši na društvene i obrazovne programe. Ostatak, ako postoji, dodjeljuje se individualnim računima. Nedjeljivi rezervni fond zadruga koji se financira iz propisanih postotaka od doprinosa članova i profita predstavlja jezgru društvenog vlasništva.

7. *Veze sa zajednicom*. Zadruga je također radna zajednica. Stoga je prirodno da će članovi htjeti — i morati — imati aktivnu ulogu u poslovima lokalne zajednice. Dio zarade trošit će se na različite komunalne projekte. S druge strane, u slučaju potrebe, zadruga će s pravom očekivati pomoć od lokalne zajednice. Jedna očita potreba je jamčenje zajma.

U svim drugim stvarima organizacijska načela, razmatrana u poglavlju 8, primjenjuju se isto i na proizvođačke zadruga. Jedva da treba istaći da osnovno načelo samoupravljanja — jedan čovjek, jedan glas — ostaje punovažno.

Ne može se očekivati da će svaka zadruga postići fantastične rezultate ako slijedi tih sedam zapovijedi. Ljudi i njihove aktivnosti određuju uspjeh ili neuspjeh. No, moguće je reći da suvremena proizvođačka zadruga ima realne izgleda da uspije.

Osim u izuzetnim slučajevima, zadruga vjerojatno neće biti glavni, pa čak niti vrlo važan, instrument društveno-ekonomskog preobražaja.

Čini se da su mnogo važniji participacija u privatnom i državnom sektoru i radnički fondovi. No, zadrughni pokret može mnogo pridonijeti stvaranju odgovarajuće atmosfere, porastu svijesti, delegitamaciji privatnog vlasništva s njegovom društvenom hijerarhijom i autoritarizmom. Osim toga, zadruga mogu riješiti mnogo pojedinačnih egzistencijalnih problema. Iz ta dva razloga, proizvođačke zadruga tvore dio opće strategije za socijalistički preobražaj.

Putovi prijelaza: Etatističke zemlje

I. Dinamika promjene

U novijim kapitalističkim društvima općenito su prisutne političke slobode. To je razlog za pretpostavku da radnici imaju svoje sindikate i građani svoje partije. Vidjeli smo da su društvena kretanja takva da će neka od tih organizacija vjerojatno izabrati socijalizam. Sasvim je realno očekivati da će socijalističke partije pobijediti na izborima i formirati svoje vlade. Stoga je naš zadatak bio da istražimo politike koje bi znanstvenici društvenih znanosti mogli preporučiti takvim vladama.

Etatistička sredina je potpuno drugačija. Tu su političke slobode tako ograničene da možemo, u praktične svrhe, smatrati da ne postoje. Radnici nemaju svoje sindikate, niti socijalisti imaju svoje partije. Nema regularnih mogućnosti da socijalistička partija preuzme vlast, jer nema regularnih mogućnosti da se takva partija organizira. Intra-sistemska opozicija (opozicija unutar aparata) onemogućena je ili je bar neregularna zbog službene zabrane frakcija.

Da li to znači da samo nasilna revolucija — »politička revolucija« kako je Trocki mislio — može promijeniti sistem i uspostaviti »diktaturu proletarijata«? Svakako ne. Nasilna revolucija je moguća, naravno, kao što je pokazao mađarski ustanak 1956. godine. No, moguć je i mirni prijelaz kao što je pokazalo Praško proljeće 1968. godine.

Problemi su, čini se, neizmjereno složeniji nego što su prostodušni revolucionari iz 1917. godine mogli zamisliti. Pišući o prijelaznom razdoblju, 1920. godine, Buharin je izrazio općeprihvaćeno mišljenje kad je tvrdio: »Pod diktaturom proletarijata pitanje 'gospodara' je otpalo jer su 'eksproprijatori' sami 'eksproprijirani'.«¹ Istina je da je imovina bila eksproprijirana, ali ne i politička vlast. Diktatura uključuje vlast, a vlast su prisvojili novi gospodari. Kako su isprva Buharin i njegove kolege bili gospodari, oni se nisu zabrinuli. Pitanje gospodara je otpalo. Kad ih je Staljin nadmudrio u igri oko vlasti, bilo je prekasno. A oni nikada nisu imali ništa slično teoriji transformacije koja bi se bavila problemom koncentrirane političke vlasti.

Etatistička situacija je vrlo paradoksalna. »Sovjetska povlaštena skupina«, zapaža Harry Braverman, »je u jedinstvenijem i neobičnijem položaju od svih povlaštenih skupina u povijesti jer ona mora poučavati o nelegitimnosti svojih vlastitih privilegija i vlasti nad društvom. Iz povijesnog i ideološkog razloga ona se mora pretvarati da te privilegije ne postoje ili tvrditi da je njeno skrbništvo nad društvom privremeno, kao nad štíćenikom koji još nije punoljetan.«² Zapravo

vladajuća klasa čini oboje: ona skriva svoje privilegije i inzistira na njihovoj privremenosti — iako se razdoblje njene dominacije stalno produljava. Država se bori protiv socijalizma, a istovremeno tvrdi da mu je privržena. Partija je uspostavila svoj monopol sprečavajući da se pojavi bilo kakav socijalistički pokret, a ipak istodobno tvrdi da je predvodnik takvih pokreta. Ta proturječna situacija izvor je i snage, i slabosti. Kako socijalističke ideje imaju izuzetnu privlačnost, politokracija upotrebom socijalističkih parola podržava legitimnost svoje vladavine. Međutim, djelovanje protiv socijalizma čini vladajuću klasu izuzetno ranjivom. Etatistička politokracija ima više vlasti od bilo koje druge moderne vladajuće klase no, kao što ističe Isaak Deutscher, njen položaj je manje siguran i manje stabilan nego položaj usporedivih klasa. Budući da se politokracija ne može otvoreno ponašati kao vladajuća klasa, ona mora prikriti svoju bit, nasuprot buržoaziji ili aristokraciji koja to ne mora. »Ona se osjeća kao bastard povijesti.«³

Slijede dvije posljedice. Vladajuća klasa mora stvoriti beskrajni niz laži, a istovremeno štiti društvo od prodiranja bilo kakve informacije koja ugrožava stabilnost poretka. Kapitalizam priznaje da je kapitalizam; etatizam ne može priznati da je etatizam. On također mora ostati ekonomski i politički uspješan. Buržoaski sistem normalno preživljava ekonomski neuspjeh ili vojni poraz; slične okolnosti predstavljaju smrtnu prijetnju za etatistički sistem. Engleska se može sporo razvijati; Poljska ne. Proklamacija skupine disidenata jedva da privlači pažnju u buržoaskom uređenju; ona plaši vladu i gotovo uspijeva poljuljati režim u birokratskom sistemu. Etatizam mora dokazati svoju nadmoćnost i nepogrešivost i mora nastaviti da ih dokazuje.

Navika — ili ispravnije, nužda — laganja potječe iz nesposobnosti vodstva da ispuni obećanja revolucije. Naposljetku, etatizam jest nasljednik socijalističke revolucije. Isprva, piše Deutscher, boljševički vođe nisu pokušavali sakriti težak položaj u kojem se zajednica našla. Oni su pokušali održati nade i hrabrost svojih sljedbenika riječima istine. No, istina je bila previše gruba da ukloni očajanje. I tako je postupno zamjenjivana utješnim lažima. Cilj je bio samo da se maskira jaz između sna i realnosti, ali vrlo brzo se laž upotrebljavala kao dokaz.⁴ I proizašlo je da je to put bez povratka. Cijelom procesu pomagala je teorija povijesnog determinizma. Partija je samo izvršavala direktive povijesti. Budući da je politika povijesno određena, nije bila — niti je mogla biti — pogrešna. Partija nije bila odgovorna za propuste. Dosljedno tome, nije došlo do grižnje savjesti zbog laganja.⁵

Nesposobnost da se prizna prava priroda sistema ne uključuje samo potrebu za laganjem nego i potrebu da se prihvate određene socijalističke obaveze. Već smo vidjeli (u poglavlju 2, odjeljak III D) da je osnovno blagostanje — trajanje života, obrazovanje i zdravlje više u etatističkim nego u kapitalističkim društvima. Također smo zamijetili da etatistička društva pokazuju ravnomjerniju raspodjelu dohotka. U tom slučaju, prihvaćena obaveza je ispunjena, bar djelomično. U ostalim slučajevima — prije svega političkim — ona ostaje neispunjena, iako se iznosi i iznova proklamira. Na primjer, akcioni program za sljedećih 20 godina, predočen na 22. kongresu Komunističke partije Sovjetskog Saveza 1961. godine proklamirao je: »Evolucija socijali-

stičke organizacije države vodit će, postupno, u njenu transformaciju u komunističku samoupravnu republiku u kojoj će se sovjeti, zadruga i ostala udruženja radnika ujediniti. Taj proces će obuhvatiti dalji razvoj demokracije... Organi planiranja, provedbe, ekonomske uprave i kulturnog razvoja koji su danas uključeni u državni aparat, izgubit će svoj politički karakter i postat će organi društvene samouprave. Komunističko društvo bit će visoko organizirana zajednica radnih ljudi... Smjer povijesti neminovno vodi prema odumiranju države.« P. Demichev i ostali sovjetski pisci izjavljuju da se to već događa »kao što su zamislili osnivači znanstvenog socijalizma«. No, tada čujemo od Demicheva da je, dok društvo postaje besklasno i dok je diktatura proletarijata prerasla u svenarodnu državu, vodeća uloga radničke klase sačuvana!⁶ Drugi autor objašnjava što znači ta vodeća uloga radničke klase i tvrdi da »na svim stadijima izgradnje i razvoja socijalističkog društva radnička klasa izvršava svoju vodeću ulogu pod vodstvom Komunističke partije.«⁷ Demichev izjavljuje da se socijalistička demokracija razvija dalje dok se istodobno vladajuća uloga partije povećava! Sistem koji sadrži te proturiječnosti označen je kao »razvijeni socijalizam u političkoj sferi.«⁸ A. K. Belyh pojašnjava da socijalistička samouprava znači plaćene, profesionalne i ne uvijek (!) izabrane funkcionare. Potpuna izbornost i opoziv funkcionara odgođena je za buduću »komunističku samoupravu.«⁹

U zajednički napisanoj knjizi koju je pripremio Institut za upravno pravo Akademije znanosti, jedno poglavlje nosi naslov »Porast vladajuće uloge Komunističke partije u društvu je razvojna regularnost demokracije u razvijenom socijalizmu« (podvukao B. H.). Tada se spominje da partijsko članstvo obuhvaća oko devet posto odraslog stanovništva. Partija izrađuje politički smjer, *usmjerava* i *koordinira* rad državnih i društvenih organizacija i stvara preduvjete za *samoaktivnost* i *stvaralaštvo*. U sovjetskom društvu snage ili organizacije koje se protive *vlastitoj politici* prema partijskom vođenju ne postoje i ne mogu postojati. Ideološke funkcije sovjetske države dalje su proširene. Zakon jamči pravo radnicima i službenicima da sudjeluju u upravljanju proizvodnjom. To pravo, sastoji se u davanju prijedloga o organizacijskim poboljšanjima, a administracija je obavezna da razmotri te prijedloge. Što se tiče samog radničkog upravljanja, službena znanost ga je odbila s gnušanjem kao ništa drugo doli jednu anarho-sindikalističku parolu o takozvanoj proizvodnoj demokraciji koju podržavaju suvremeni oportunisti!¹⁰

U reprezentativnom radu koji je objavilo sovjetsko politološko udruženje, Boris Topornin tvrdi da »se u razvijenom socijalizmu područje državnih aktivnosti značajno širi.« Socijalizam se obično povezuje s odumiranjem države, a moćna država se smatra opasnošću za individualne slobode. No, Topornin jednostavno tvrdi da »se država razvijenog socijalizma razlikuje po posebnom isticanju slobodnog i cjelokupnog razvoja pojedinca.«¹¹ Te izjave jasno odražavaju sadržaj novog sovjetskog ustava iz 1977. godine. Na primjer, član 20 tumači: »U skladu s komunističkim idealom — 'slobodni razvoj svakog je uvjet za slobodan razvoj svih' — država osigurava taj cilj dajući građanima sve više stvarnih mogućnosti da primijene svoju stvaralačku energiju, sposobnost i talent, te da razviju svoju osobnost u svakom pogledu.«

Sloboda za građane znači kontrolu države. Tako nije u etatizmu, gdje država kontrolira građane i raspodjeljuje porcije slobode kao dobrotnorne darove.

Prethodna kolekcija proturječnih citata sažima bitne značajke prevladavajuće političke ideologije: (a) kontinuitet revolucije podržava se verbalno; (b) termini su reinterpreterani tako da postaju besmisleni i (c) stvarna promjena je odgođena do neke daleke budućnosti o kojoj se govori kao o komunizmu.¹²

Pa ipak, struktura jezika — ako ne ideologija — postavlja određena ograničenja na upotrebu riječi, a ljudska psihologija postavlja granice tolerantnosti prema neispunjenim obećanjima. Stoga je usprkos političkom monopolu, etatistička država vrlo ranjiva. Ona ne može prihvatiti slobodnu raspravu, ne može otvoriti granice, ne može dati političke slobode i ne može podnijeti kritiku. Ne može čak ni sigurno upotrijebiti svoje trupe u okupiranju druge zemlje.¹³

Istovremeno se tu, kao i u kapitalizmu, osjeća revolucionarni utjecaj suvremene tehnologije. Stara, polupismena, siromašna radnička klasa regrutirana iz seljaštva postupno se zamjenjuje novom, dobro obrazovanom radničkom klasom. U sovjetskoj industriji je 1970. godine četvrtina svih diplomiranih tehničara bila zaposlena na radničkim poslovima.¹⁴ Obrazovanje se brzo širi, a kulturne mogućnosti široko se koriste. Zadovoljavanje fizičkih i kulturnih potreba širokih slojeva stanovništva obavezno stvara snažni zahtjev za sljedećom razinom zadovoljavanja potreba — političkih. Međutim, nužno je upozorenje: to se neće dogoditi odjednom, niti automatski. U kapitalističkoj sredini konzumerizam odgađa razvoj viših potreba. U etatističkoj sredini, društvena atomizacija praćena pseudopolitičkim aktivizmom ima istu funkciju. Tehnološki zahtjevi su manje dvosmisleni. Povećana složenost tehnologije zahtijeva decentraliziranu kontrolu i veću samostalnost radnika. Također zahtijeva brojnije kontakte i bliže odnose s inozemnim poduzećima i središtima tehnološkog razvoja. Organizacijska krutost i izolacija pokazuju zaostalost i neefikasnost.¹⁵

Ekonomska nadmoćnost etatizma značila je više stope rasta. Na višoj razini razvoja, međutim, ta mogućnost nestaje i, kao što je upozoreno u poglavlju 6, nakon neke točke čini se da se pretvara u inferiornost. Politička nadmoćnost je načinila monolitnu međunarodnu podršku. To više nije slučaj. Zapadne komunističke partije slobodno kritiziraju etatistički tabor. Najvažnije komunističke partije izvan tabora napustile su staljinističku doktrinu partijske diktature. Originalna socijalistička doktrina prave političke demokracije ponovo je uspostavljena. Stoga je u oba slučaja etatizam u defenzivi — osim u zaostalim zemljama — i samo je pitanje vremena kad se mogu očekivati značajne promjene. Unutar etatističkog tabora, pojava »lojalne socijalističko-demokratske opozicije« kako se nazivaju skupine disidenata, najavljuje novu eru.¹⁶

Paradoksalan položaj etatističkih zemalja dovodi do paradoksalnih posljedica. Što su vlade uspješnije — to je viši životni standard — to je snažniji narodni pritisak na političke reforme. Što su vlade manje uspješne, manje su legitimne i osjećaju se manje sigurnima. U svakom slučaju, sistem će se morati promijeniti.

II. Što da se radi?

Tričetrvt stoljeća otkad je Lenjin prvi put postavio to pitanje, imamo puno pravo da ga ponovimo. Sa stajališta rasprave u prethodnom odjeljku, pitanje se može neznatno preformulirati: Što se može učiniti da se ubrza proces prijelaza prema socijalizmu? Budući da se organizirana politička aktivnost ne tolerira, nema smisla razmišljati o tome što bi se moglo učiniti kad bi se ona tolerirala. Ilegalna lenjinistička partija nije nikakva stvarna alternativa. Kada takva tajna partija postane ostvariva, sistem će i tako biti na rubu sloma.

Birokratizirano etatističko društvo je društveno atomizirano. Društvene veze zamijenjene su birokratskom hijerarhijom. Pojedinci nemaju svoje preferencije, svoj privatni život; država, »partija i vlada« odlučuju o svemu. Privatni život nije kompatibilan s birokratskim kolektivizmom. Oni koji se protive državi, protive se kolektivnoj volji i krivi su zbog nemoralnosti. Odmah gube prijatelje, tretiraju se kao neprijatelji i isključeni su iz društva. U totaliziranoj etatističkoj sredini oni se hapse i šalju na prisilni rad u logore. Oni ne mogu računati na osjećaj solidarnosti od ostalih članova zajednice jer solidarnost pretpostavlja relativnu čvrstu strukturu prijateljstva i drugih veza, i svijest o zajedničkom cilju. Oboje je uništeno policijskom prisilom i agresivnom indoktrinacijom. Tako, prije nego što može početi politička aktivnost, moraju se stvoriti solidarne strukture na osnovnim razinama uz očito neutralne, nepolitičke aktivnosti. Kada počne društveno prestrukturiranje etatističkog društva, ono će biti početak kraja političke hegemonije. Zbog toga tajna politička partija nije moguća, niti je nužna. Isprva, intelektualci mogu opet odigrati glavnu ulogu.¹⁷ U stvari je njihovo zančjenje čak i veće nego u ostalim sistemima. Razlog tome objašnjava Leszek Kolakowski:

»Sistem sovjetskog tipa uživa prednosti jer ne mora opravdavati javnosti svoje akcije; po definiciji, on zastupa njihove interese i želje... Međutim, on je također izložen riziku na koji su demokratske strukture otporne: naima, on je izuzetno osjetljiv na ideološku kritiku. To, među ostalim, znači da inteligencija ima ulogu koja se ne može usporediti s njenom ulogom drugdje. Prijetnja intelektualnoj valjanosti sistema, ili zastupanje drugačije ideologije, predstavlja silnu opasnost.«¹⁸

U određenoj mjeri intelektualci imaju jednostavniji zadatak no drugdje: oni ne moraju izraditi bitno drukčiju viziju svijeta da bi promijenili postojeću svijest i narušili legitimnost vlasti. Vizija već postoji: revolucija ju je stvorila ali je njeno značenje kasnije uništeno. Intelektualci moraju vratiti prijašnje značenje riječima, učiniti viziju socijalističkom. Ostatak će učiniti neodbačena baština revolucije.

Zapravo ne postoji jedino nasljeđe revolucije. Postoji i više od toga. Vanjski svijet se isto promijenio. Na neki paradoksalan način svijet izvana pomaže da se kontrarevolucija svlada unutar tabora. Stara kontroverza o mogućnosti za »socijalizam u jednoj zemlji« relevantna je kao i uvijek, ali je u novom scenariju u nekom smislu okrenuta naglavce. Već sam spominjao radikalnu promjenu u položaju komunističkih partija u razvijenim kapitalističkim zemljama. Taj ogranak je

postao poznat kao evrokomunizam.¹⁹ Dok je tabor potpuno otporan na buržoasku kritiku, komunistička kritika je imala razorno djelovanje. Socijalizam se može početi izgrađivati u izolaciji. Također se može opravdavati unutrašnja kontrarevolucija navodeći goleme teškoće i nepredvidive prepreke na koje se naišlo. Nemoguće je, međutim, poslije pobjede socijalizma, povući se u samonametnutu izolaciju. Tijesno povezan s tim je utjecaj progresivnih snaga općenito u svjetskoj zajednici. Pokazuje se nemogućim odbaciti brojne međunarodne konvencije o ljudskim pravima. Kada se takve konvencije ratificiraju, one se ne mogu potpuno ignorirati. Takav pokušaj bit će dočekan s unutrašnjom opozicijom koja je potpuno ustavna i koja se može obuzdati samo velikim narušavanjem legitimnosti režima. Čehoslovačka povelja 77 — i podrška koju je dobila od komunista izvan tabora — tipičan je slučaj. Takav je Sovjetski komitet za ljudska prava i sličan komitet u Poljskoj (osnovan 1977. godine). Prema tome, socijalisti u etatističkim sredinama ne bi trebali stvarati nasilne revolucije nego zahtijevati da se poštuju zakoni i građanske slobode.²⁰ Proizlazi da je inzistiranje na legalnosti i ispunjavanju proklamiranih ciljeva najrevolucionarnija aktivnost.²¹

Iako intelektualci mogu preuzeti vodstvo, nije vjerojatno da će radnici ostati pasivni. Oni će reagirati na tradicionalnom području radnih odnosa: protiv nepogodnih uvjeta života, a onda protiv glavarstva. Oni će štrajkati i organizirati nezavisne sindikate. Uskoro će uočiti, kao što su uočili radnici u toku ranog kapitalističkog razvoja, da sindikati mogu funkcionirati samo u sistemu političkih sloboda. A onda će se radnici pridružiti intelektualcima u borbi za zajednički cilj. U stvari, taj scenarij nije puka špekulacija; takve stvari se već događaju. Demonstracije poljskih radnika u prosincu 1970. godine potaknute su vladinom odlukom o povećavanju cijena hrane. Radnici su počeli tražiti brojne presudne reforme, kao demokratizaciju odnosa na tvorničkoj razini, samostalnost sindikata, ukidanje privilegija što dolaze s položajem, efikasniju borbu protiv birokracije i širenje informacija bez prepreka.²² U 1950-im i 1960-im godinama određen broj štrajkova i radničkih pobuna u Sovjetskom Savezu ugušen je policijskim i vojnim odredima, radnici koji su sudjelovali u akcijama su ranjeni ili ubijeni. U siječnju 1978. godine sovjetski rudar Vladimir Klebanov s brojnim drugim radnicima uspostavio je tzv. slobodne sindikate. Kao u ranoj kapitalističkoj eri, većina radnika je odmah otpuštena, a mnogi su zatvoreni. Klebanov i nekoliko drugih radnika zatvoreno je u psihijatrijske bolnice.²³ U klasnom sistemu proleterima slijedi otkaz ili zatvor za takve aktivnosti. Nevjerojatno je, međutim, da će takav postupak zastrašiti sovjetske radnike više nego što je njihove kolege u drugim zemljama i u druga vremena. U veljači 1978. godine skupina poljskih radnika osnovala je komitet slobodnih sindikata u Katowicama. Komitet je dobio podršku Pokreta za obranu ljudskih prava.

Radnici, i svi ostali, će tražiti samoupravljanje.²⁴ Kako iskustvo pokazuje, radničko upravljanje na tvorničkoj razini može se razviti mnogo prije nego što počne prijetiti političkoj hegemoniji. Pod pritiskom, politokracija može racionalno izabrati da u tom pogledu popusti. Prvi znaci razvoja u tom smjeru već su vidljivi. U govoru u vrijeme re-

formi 1965. godine premijer Kosigin je rekao: »Bolje upravljanje nije moguće sve dok ono ne postane demokratičnije i dok se participacija naroda znatno ne proširi... Svaki radnik bi morao osjećati da je jedan od vlasnika tvornice.«²⁵ U drugoj polovici 1960-ih godina sovjetski ekonomisti i sociolozi su počeli raspravljati o problemima participacije.²⁶ Sociološke studije su pokazale visoko nezadovoljstvo među radnicima njihovim poslom i široku podršku radnika, inženjera, znanstvenika, a čak i partijskih izvršilaca (od 89 do 77,2 posto) za izbor upravljačkog kadra nižeg sloja. Jedino generalni direktori nisu pokazivali previše entuzijazma (52,4 posto). Vjerojatno prvi put, sovjetski ekonomist A. Birman nedvosmisleno je izjavio u članku objavljenom 1969. godine da je socijalizam više od javnog vlasništva i visoke razine proizvodnje. On čini »neodvojivu participaciju radnog naroda u upravljanju proizvodnjom u zemlji. No, čak i riječ 'participacija' nije dovoljna; to je *upravljanje* samih radnih ljudi. Socijalizam je samoupravljanje — pomoću države — društva radnih ljudi.«²⁷ Neizbježna država je morala biti uključena u izjavu da bi se članak mogao objaviti, ali je Birman razjasnio da očekuje da iz »objektivne nužde« radnici budu angažirani u unajmljivanju i otpuštanju tvorničkih kadrova i stvaranju premijskog sistema.

Tako je vjerojatno da će radničko upravljanje biti početni glavni prodor. Jedva da možemo očekivati da će to voditi brzom društvenom i političkoj preobrazbi. Previše je jako djelovanje negativne političke socijalizacije kroz nekoliko generacija.²⁸ Stoga je vjerojatno da će sistem neko vrijeme biti stabilan.²⁹ Budući da radničko upravljanje može produžiti život etatizmu, trebamo li odustati od njega? Okolnosti su analogne onima pod kapitalizmom i odgovor je isti. Mi nismo zainteresirani za puko uništavanje postojećeg sistema; naš osnovni cilj je izgraditi novi, socijalistički sistem. Što prije počne ta socijalizacija i što bude manje društvenih poremećaja, to bolje. Radničko upravljanje uključuje određenu samostalnost poduzeća. To zahtijeva decentralizaciju, a decentralizacija pravnu sigurnost. A pravna sigurnost je preduvjet za političku sigurnost.

Radničko upravljanje ima i neposrednije djelovanje na raspad sistema. Akchi eksperiment participacije u poljoprivredi u razdoblju 1968—70. godine, prije spomenut (poglavlje 16. odjeljak VI), prvi je usamljeni glasnik onoga što će se vjerojatno dogoditi. Zbog toga što je bio previše uspješan, on je obustavljen. No, on je prouzročio javnu raspravu koju je Murray Yanovich sažeo ovako:

»Umanjio je potrebu za velikim društvenim slojem profesionalnih direktora. U kako god ograničenom obliku, ipak je potvrdio ideju samoupravljanja 'neposrednih proizvođača'. Porekao je da je sovjetska tehnološka zaostalost glavni izvor slabih ekonomskih dostignuća u poljoprivredi. Možda je najvažnije... nešto što je ostavljeno neizrečeno. Uloga partije da 'pokreće' i 'prati'... jedva da je potrebna na Akchiju, i njezino sudjelovanje u izboru rotirajućih izvršilaca na direktorskim položajima nije bilo strukturni zahtjev načina proizvodnje na dobru. Jezikom jednog od objavljenih komentara o eksperimentu, Akchi je bio eksperiment za kretanje od 'pravne' socijalizacije vlasništva prema 'stvarnoj' promjeni u proizvodnim odnosima, prema 'kollektivnom upravljanju' socijaliziranog vlasništva.«³⁰

Poduhvat Akchi je propao ali će se pojaviti drugi i jedva da se može sumnjati u to.

Kad bude uveden proces dekoncentracije vlasti, vjerojatno će se on prilično brzo razvijati. Gotovo preko noći riječi će steći svoje pravo značenje. Isto tako brzo će vladajuća klasa izgubiti svoju neopravdanu legitimnost. Odražavajući partijski program i ustav, Topornin i njegove kolege su izjavili da je »produbljanje demokracije glavni smjer razvoja socijalističke države.«³¹ Pod promijenjenim okolnostima to može biti shvaćeno sasvim ozbiljno. Verbalna građevina socijalističke ideologije sačuvana je i spremna za upotrebu. Etatizam evoluirao u socijalizam. Čehoslovačka je pokazala kako se to moglo dogoditi. Zbog temeljne nestabilnosti etatističkog sistema, Praško proljeće moglo je izazvati lančanu reakciju. Zato je moralo biti ugušeno u začetku. Čehoslovačka je ušutkana; ali je ostatak svijeta probuđen i rođen je evrokomunizam.³² Etatizam može opstati samonarušavanjem vlastite legitimnosti a time i svog opstanka.

Putovi prijelaza: Nerazvijene zemlje

I. Osvajanje političke vlasti

Politička demokracija je više ili manje uspostavljena u društvenom poretku koji je nazvan organiziranim kapitalizmom. To svakako nije istinska demokracija; riječima Mauricea Duvergera to je prije pluto-demokracija jer se politička vlast osniva na narodu (*demos*) i na bogatstvu (*plutos*).¹ Međutim, određene osnovne političke slobode potpuno su efektivno zajamčene. Vidjeli smo da se u takvim zemljama glavni problem prijelaza sastoji u tome da se uspostavi ekonomska demokracija.

U etatističkim zemljama potpuno su dobro ispunjene određene društvene usluge kao preduvjeti za socijalizam. Tu se glavni problem prijelaza sastoji u osiguravanju političkih sloboda, u uspostavljanju stvarne političke demokracije.

U nerazvijenim zemljama nije poznata ni politička, ni ekonomska demokracija. One su bile ili kolonije — kojima su stranci vladali i eksploatirali ih — ili nezavisne zemlje — što znači vlast i eksploatacija domaćih reakcionarnih oligarhija. U oba slučaja uspostavljeni su režimi bili jako tiranski i u političkom i u ekonomskom smislu. Osim toga, ljudi tih zemalja su bili siromašni i neobrazovani.

Vidjeli smo kako je izuzetno teško izgrađivati socijalizam u razvijenim kapitalističkim ili etatističkim zemljama. Kad je to tako, onda izgradnja socijalizma u nerazvijenim zemljama mora izgledati beznadno. Predsjednik Tanzanije Julius Nyerere, koji se morao suočiti s takvim stanjem, sažeo je probleme ovako:

»S malo socijalista pokušavamo izgraditi socijalizam; s malo ljudi koji su svjesni osnovnih problema demokracije pokušavamo postići promjene demokratskim sredstvima; s malo tehničara pokušavamo izvršiti temeljnu preobrazbu naše privrede. I uz obrazovanu elitu, čije cijelo učenje ohrabruje motive individualističkog napretka, pokušavamo poticati egalitarnije društvo.«²

Ako je socijalizam u politički i ekonomski zaostaloj zemlji tako očigledno neizvediv, zašto da ga pokušavamo ostvariti? Odgovor je da je to pitanje, tako formulirano, pogrešno pitanje. Ako se socijalizam ne može uspostaviti preko noći, to ne znači da ne postoji mogućnost da se slijede drugačiji putovi i da neki od njih ne vode u socijalizam mnogo brže od drugih. Kada odbacimo determinističku teoriju sukcesivnih stadija, možemo početi misliti o razvojnim prečacima. Nova afrička ili azijska zemlja može, ali ne mora slijediti put

kapitalističkog ili etatističkog razvoja. Ona može izabrati put koji mnogo izravnije vodi u socijalizam.³ Naš je zadatak da istražimo moguću formu takvog puta. Pri tome rasprava može biti samo vrlo opća jer je riječ o zemljama koje su bremenite velikim razlikama.

U nerazvijenim zemljama, nasuprot razvijenim, nasilna revolucija je moguća i čak vrlo vjerojatna. Kolonijalni narodi vodili su nacionalne oslobodilačke ratove koji su prerasli u društvene revolucije. Vijetnam, Jemen, Alžir, Mozambik i Angola su možda najistaknutiji primjeri. Preživjele monarhije uništene su građanskim ratovima i udarima mladih oficira. Kina, Etiopija i neke arapske zemlje su takvi slučajevi. Mirni, »parlamentarni« prijelaz vlasti je izuzetak. Dosad su u tom uspjeli Tanzanija i Gvineja, ali Čile nije.

Socijalizam se ne može dobiti na dar; ako se uopće postigne, mora se steći dugom borbom. Ta borba je vrlo vjerojatno puna nasilja, često vrlo okrutna, što bi i gornji primjeri potvrdili. Socijalisti ne mogu izabrati uvjete pod kojima će se boriti. Oni samo mogu prilagoditi svoje taktike i strategiju. Ne mogu se povući kad im je nametnuto nasilje. Ipak, neizbježnost nasilja ne znači da nasilje treba zagovarati. Što je više nasilja, manja je mogućnost da nakon pobjede slijedi socijalistička obnova. Nyerere je naveo razloge tome:

»Čak i najuspješnija i narodna revolucija neizbježno iza sebe ostavlja ogorčenost, sumnju i neprijateljstvo među članovima društva. To ne pridonosi institucijama ravnopravnosti i otežava stvaranje duha koordinacije među svim ljudima. Osobito postoji bojazan da će oni koji su patili za vrijeme revolucije tražiti mogućnost za osvetu; postoji sjećanje na namjerno zadane rane i boli što truje odnose među ljudima unutar društva. Nasilna revolucija može olakšati uvođenje socijalističkih institucija; ona mnogo više otežava razvoj socijalističkih stavova koji oživljavaju instituciju.«⁴

Zbačena feudalna ili fašistička autokracija u građanskom ratu — budući da ne postoji mehanizam mirnog prijelaza vlasti — može se zamijeniti režimom koji će nacionalizirati proizvodni kapital, ali time se neće moći uvesti socijalistička demokracija. Diktatura reakcionara je zamijenjena diktaturom revolucionara i potonji degeneriraju u unutrašnju kontrarevoluciju. Povijest sovjetske vlasti je poučna, u tom smislu. Očito to nije razlog da se obuzda borba protiv autokracije. Međutim, to pokazuje određene interese socijalista za mirni prijelaz vlasti.

Budući da prijelaz počinje u postojećem poretku, moraju se koristiti institucije toga poretka. Prema tome, nužna je politička partija. Ona će često morati ispuniti dvostruki zadatak: nacionalno oslobođenje i društveni preobražaj. Da bi to mogla, ona mora imati predane političke aktiviste. Partiji je potrebna stroga disciplina i čvrsto vodstvo. Prema tome, ona mora biti centralizirana. To još više vrijedi za tajne, odnosno nelegalne partije. Tip partije koja je najprikladnija za postavljeni zadatak je »organizacija revolucionara« kakvu je zamislio i ostvario Lenjin.⁵

Partiju organizira revolucionarna inteligencija. Ona stvara pokret sa širokom društvenom bazom. Pokret počinje u gradu, izvoru ekonomskog napretka; međutim, da bi uspio, on mora osvojiti selo. Seljaci

čine 70 do 90 posto stanovništva i oni su stoga glavna revolucionarna — ili kontrarevolucionarna — snaga. Kad (u kapitalizmu) seljaci posjeduju zemlju, oni su konzervativni, lojalni crkvi i uspostavljenoj vlasti i opiru se promjeni. To je općenito točno za zapadnoevropsko seljaštvo 20. stoljeća, ali ne i za seljaštvo nerazvijenih zemalja (ni za evropsko prijašnjih stoljeća). Tu su seljaci ekonomski eksploatirani, politički terorizirani, opterećeni dugovima, a zelenashi i vlastelini im oduzimaju zemlju. Trgovački putnik i masovni mediji obavještavaju ih o drugačijem svijetu, a učitelji im objašnjavaju da se njihova sudbina može izmijeniti.⁶ Zbog toga su seljaci spremni za revoluciju s izuzetkom malog dijela bogatih seljaka. To vrlo uvjerljivo pokazuju suvremene revolucije, toliko različite kao što su kineska i jugoslavenska.⁷

Revolucionarni potencijal radničke klase znatno je manji. Radnici su malobrojni, zarađuju nekoliko puta veći dohodak od seljaka i predstavljaju privilegiranu skupinu u siromašnom društvu. Nasuprot evropskim radnicima 19. stoljeća, radnici današnjih nerazvijenih zemalja su sindikalizirani,⁸ a sindikati se brinu da ih integriraju u postojeće društvo. Dok seljaci bez zemlje moraju napasti vlasništvo zemljoposjednika da bi poboljšali svoj položaj, sindikalizirani radnici jedino zahtijevaju svoj adekvatni dio u dohotku poduzeća. Utjecaj socijalističke partije na sindikate može znatno podići socijalističku svijest radnika.

Lumpenproletarijat se sastoji od siromašnih seljaka koji su doselili u grad i nisu mogli naći stalan posao. Oni žive u sirotinjskim naseljima stračara, a u Latinskoj Americi čine više od četvrtine gradskog stanovništva. Oni su siromašni i odbačeni, ali ih to ne čini progresivnima. Konzervativni vode ih često mogu privući. Samuel Huntington navodi četiri razloga za njihov nedostatak radikalizma: (1) napuštanjem sela, emigranti osjećaju da su društveno napredovali; (2) donose sa sobom ruralne vrijednosti i stavove kao što su društvena pokornost i politička pasivnost; (3) zainteresirani su uglavnom za trenutne probitke u hrani, poslu i zaklonu koje ne mogu osigurati ako rade protiv sistema, i (4) u borbi za opstanak, oni ne vjeruju jedan drugome, što ih sprečava da osnuju organizacije.⁹ Iako sirotinjski stanovnici nisu sami po sebi radikalni, narodna i odlučna partija ih može radikalizirati.

Mao Zedong je ustanovio da obrtnici, sitni trgovci, namještenici bijelih ovratnika i stručnjaci u Kini predstavljaju »pouzdanog saveznika« revoluciji.¹⁰ To je vjerojatno točno i drugdje. U Latinskoj Americi su se npr. sindikati bankarskih namještenika pokazali radikalnim uporištima. Mao je kao privremenog saveznika također uključio i nacionalnu buržoaziju. Prema tome, samo se mala oligarhija protivi nacionalnoj nezavisnosti i društvenom preobražaju. Ona se sastoji od velikih zemljoposjednika i bogatih poslovnih ljudi, te političara koji djeluju u interesu međunarodnog kapitala. Oni se moraju ukloniti s položaja vlasti. Partija za taj zadatak može mobilizirati praktičku podršku cijelog stanovništva.

Tamo gdje ne postoji odgovarajuća lenjinistička partija, zadatak može ispuniti vojska. Vojska je strogo disciplinirana organizacija, s jedinstvenim ciljem. Prosvijećeno vodstvo može tu organizaciju pretvoriti u instrument napretka. Studenti i oficiri su dvije najmodernije

skupine u društvu. Ako studenti ne uspiju organizirati partiju, vojni oficiri taj zadatak mogu preuzeti na sebe. Oficiri su nacionalisti zbog svoje obuke. Vojska je najmoderniji sektor društva zbog svoje funkcije. Prema tome, oficiri će nasnuti na zaostalost i korupciju i zagovarati će efikasnu i nacionalnu integraciju. Ako budu angažirani u društveno-politički sukob zemlje, oni brzo mogu razviti društvenu svijest, politizirati se, izazvati oligarhiju i preuzeti vodstvo u političkoj i ekonomskoj reformi. Protupobunjeničke operacije na selu otvorile su oči peruanskoj vojsci. Ona je dobila neposredan uvid u uvjete života seljaka. Užasno iskustvo krvavog kolonijalnog rata natjeralo je portugalske oficire da zbace diktaturu. Tisuće onih koji su gladovali dok je carev dvor nastavljao priređivati slavlja, prebudilo je savjest etiopijskih vojnika. U takvim slučajevima, čak ako oficiri nemaju program društvene reforme prije dolaska na vlast, njihove nove odgovornosti mogu ih pretvoriti u socijalističke reformatore. Brojni azijski i afrički vojni prevrati su imali takvo iskustvo.

II. Politička stabilnost

Prvi problem koji treba riješiti je osvajanje političke vlasti. Sljedeći problem je izbor političkog sistema. Taj izbor predodređuje potreba za stabilnošću sistema. Kao što je Bertrand Russell davno prije uočio: »Moramo . . . prije svega osigurati vladu, pa čak i despotsku, i tek kad se vlada prihvati kao nešto normalno, možemo se uspješno nadati da je učinimo demokračnom.«¹¹ Prema tome »primarni problem nije sloboda, nego stvaranje legitimnog javnog reda.«¹² Iako je moguće imati red bez slobode, nije moguće imati slobodu bez reda.

Stvoriti redovnu vladu nije nimalo lak zadatak. Još teže je stvoriti demokračnu vladu. Visoka produktivnost rada ne može se postići preko noći; ni stabilna politička demokračija. Oboje zahtijeva postupnu akumulaciju; prvom je potrebna akumulacija kapitala, a potomjem političko iskustvo. U stvari, ako nerazvijene zemlje imaju neku zajedničku osobinu, osim siromaštva, onda je to politička nestabilnost. Zbog nje one lome svoje krhke demokračne diktature i zamjenjuju ih diktaturom bilo koje vrste. Često se isticalo da je politička demokračija jedno od velikih dostignuća buržoaskog razvoja. Pogledajmo, međutim, letimično što se događa u većem dijelu buržoaske Evrope stoljeće i pol nakon francuske revolucije. Na umu su mi dva desetljeća prije prvog svjetskog rata.

Međuratna politička prošlost Evrope sastoji se od vojnih i fašističkih prevrata, neprekidnog niza parlamentarnih neuspjeha i potpunog nadomještanja demokračje diktaturom u većini evropskih zemalja. U toku svog razvoja kapitalizam je proizveo ovu galeriju diktatura i diktatora: 1920. godine admiral Horthy je postao regent Mađarske; 1922. godine Mussolini je umarširao u Rim; 1923. godine u Bugarskoj je ubijen Stamboliski, a njegova vlada je svrgnuta i slijedili su vojni udari Zvenova 1933. godine i kralja Borisa 1934. godine. General Primo di Rivera uspostavio je svoju diktaturu u Španjolskoj 1923. godine i nakon nekoliko godina parlamentarne demokračije

slijedila je vojna pobuna zloglasnog generala Franca 1936. godine. Nakon dva pokušaja vojnog udara u Grčkoj 1923. i 1925. godine, general Metaxas uspostavio je svoju diktaturu 1936. godine. U Litvi je 1926. godine izvršen državni udar nakon kojeg je slijedio niz parlamentarnih režima. Iste godine maršal Pilsudski izveo je svoj predsjednički udar u Poljskoj, a poslije njegove smrti 1935. godine diktatura je nastavljena pod režimom pukovnika. Salazar je došao na vlast u Portugalu 1927/28. godine; kralj Aleksandar je ukinuo ustav i započeo diktaturu u Jugoslaviji 1929. godine. Tek 1933. godine, nakon 21 njemačke administracije u 14 godina, Hitler se pridružio galeriji evropskih diktatora. Iste godine je Dolfus preuzeo autoritarnu vlast u Austriji. Slijedio je građanski rat i nekoliko mjeseci nakon toga nacisti su ubili Dolfusa. Austrija je 1938. godine izgubila svoju nezavisnost Anschlussom. Latvija i Estonija su proglasile izvanredno stanje i zabranile su sve političke partije 1934. godine. Posljednji koji je formalno uspostavio diktaturu bio je kralj Carol u Rumunjskoj 1938. godine, ali su Rumunji u stvari živjeli u uvjetima političke diktature u toku cijelog međuratnog razdoblja, kakogod se zvala partija na vlasti. Parlamentarna demokracija preživjela je samo u onim evropskim zemljama (nezavisnim prije prvog svjetskog rata) u kojima je politička demokracija, mjerena relativno sveobuhvatnim pravom glasa muškaraca i odgovornim vladama, postojala bar jednu generaciju — a obično i više generacija — prije kriznog trenutka. To su bile Engleska, Francuska, Švicarska, zemlje Beneluxa i Skandinavije kojima treba dodati prije zavisnu Čehoslovačku, Finsku i Irsku. Te zemlje su također predstavljale razvijeniji dio kontinenta (uz izuzetak Italije i Njemačke). Jedina važna devijacija od pravila¹³ bila je Švedska koja nije imala odgovornu vladu do 1917. godine. Međutim, u toj je zemlji u pravom trenutku na vlast došla socijalistička partija i u nekoliko sljedećih desetljeća švedski socijaldemokrati uspjeli su pretvoriti svoju zemlju u jednu od vodećih zemalja u svijetu u pogledu i političke demokracije i ekonomskog razvoja.

To ipak nije cijela prošlost. Čak su i zemlje u kojima je politička demokracija opstala doživjele veliku političku nestabilnost. U razdoblju 1919—33. godine vlade su trajale između jedne i dvije godine u Norveškoj, Danskoj, Švedskoj, Belgiji i Nizozemskoj. Francuske vlade trajale su manje od 6 mjeseci u toku cijelog međuratnog razdoblja. Ne začuđuje da se ekonomski razvoj gotovo zaustavio.

Međuratno iskustvo manje razvijenih evropskih zemalja ponovljeno je u cijelom nerazvijenom svijetu nakon drugog svjetskog rata. U prva tri desetljeća izvršeni su uspješni udari u 19 od 20 latinsko-američkih zemalja. Drugim riječima, predali su se svi osim Meksika koji je svoj politički sistem mogao graditi na osnovi prave socijalističke revolucije. Politička situacija u afričkim i azijskim zemljama jedva se razlikuje.

Nije teško pronaći razloge. Ekonomski razvoj i mobilnost, koja se javlja kao posljedica razvoja, uništavaju stare vrijednosti i društvene strukture ne zamjenjujući ih nužno odmah novima. Prvi nacionalni impuls svake etničke i društvene skupine je da osigura svoje interese. Politički demagozi imaju plodno tlo za svoje djelovanje. Dezintegrirajuće snage su jake, a napetosti velike. Nejednakost u raspodjeli dohotka mnogo je veća u gradu nego na selu i tako industrijalizacija

povećava opću neravnopravnost. Međutim, stanovništvo je manje spremno da prihvati tu nejednakost kao legitimnu. Školovanje povećava razinu aspiracija, ali zadovoljavanje novih potreba zaostaje. Politička demokracija se razvija brže od institucionalizacije političkog procesa. Razvijene zemlje su tek u vrijeme prvog svjetskog rata uspostavile opće pravo glasa, a tom postignuću je prethodilo stoljeće razvoja. Danas je opće pravo glasa samo po sebi razumljivo, ali tako ne funkcionira svugdje. Pritisci nametnuti politici su jednostavno preveliki. I tako se pogađanje i liberalne institucije koje ne funkcioniraju zamjenjuju direktivama i autokratskim institucijama koje funkcioniraju.

Ne iznenađuje da pod takvim uvjetima jednopartijski sistem najbolje zadovoljava uvjet stabilnosti.¹⁴ Ako je riječ o partiji koja je vodila borbu za nezavisnost, ona će dobiti praktički opću narodnu podršku, što je dragocjeni politički kapital za početak.

Očito, jednopartijski sistem predstavlja i opasnost i priliku. Prvo opisuje Franz Fanon, a potomje Julius Nyerere. Fanon ističe da

»partija predstavlja zamjenika administraciji i policiji, i kontrolira mase, ne da bi se uvjerila da oni stvarno sudjeluju u poslu vođenja nacije, nego da bi ih stalno podsjećala da vlada očekuje od njih poslušnost i disciplinu... Nepovezane mase ljudi smatraju se slijepom snagom koju stalno treba provjeravati ili mistifikacijom ili strahom od policijske sile. Partija služi kao barometar i kao informacijska služba. Borac se pretvara u doušnika. Njemu su povjerene ekspedicije protiv sela. Začetak opozicijskih partija uništava se batinanjem i kamenovanjem. Kandidatima opozicije pale se kuće... U tim uvjetima... partija se ne poziva na odgovornost i 99,99 posto glasova odlazi na kandidate vlade.«¹⁵

Razumljivo je da takva partija ne može služiti kao instrument socijalističke obnove.

Nyerere, s druge strane, istražuje mogućnost da jednopartijski sistem učini demokracičnijim od rivalskih sistema. Ako se dominantna partija ponaša na tradicionalan način, vodstvo će birati kandidate i oni će biti automatski izabrani. Narod stvarno nema izbora.

»To znači da naši postupci, u praksi, ugrožavaju i demokraciju i jedinstvo; ako ljudi uvijek prihvaćaju... kandidata kojeg im nudi partijska mašinerija, oni gube svoju stvarnu vlast nad predstavnikom i njegovim djelovanjima. Ako mu se protive, oni su u opasnosti da podrže neprijatelje nacionalnog jedinstva i unesu rizik u budućnost načela koje žele braniti. Došli smo, tako, u položaj kada održavanje institucija i postupaka koji trebaju čuvati demokraciju i koji su odgovarajući višepartijskom sistemu u stvari uklanjaju narodni izbor predstavnika.«¹⁶

Rješenje je nađeno u zakonskom uspostavljanju jednopartijskog sistema i davanju pune mogućnosti građanima da izaberu svoje kandidate. U preliminarnim izborima partijski delegati na regionalnim konferencijama pregledavaju popis kandidata. Dva koja dobiju najviše glasova postaju (u načelu) kandidati za opće izbore. Njihovu izbornu kampanju financira država. Oni su slobodni da zagovaraju vlastite ideje, ali ne smiju napadati određene uspostavljene vrijednosti društva

kao što je nacionalno jedinstvo, religijska, etnička i rasna trpeljivost, i slično.

Jednopartijski sistem se može zloupotrijebiti. Može se pretvoriti u Francov umjesto u Nyererov tip političkog sistema. Međutim, izbor nije između jednopartijskog i višepartijskog sistema. Izbor je između političkog sistema kojim dominira buržoazija ili etatistička partija i onog kojim dominira socijalistička partija.

III. Ekonomika prijelaza

Politička stabilnost je jedan od osnovnih preduvjeta za brz i trajan ekonomski rast. Ona ipak neće automatski dovesti do rasta. Politički stabilno društvo, u stvari, može imati privredu koja raste sporo. Brzi rast traži svrhovitu organizaciju. On također stvara sile nestabilnosti. S druge strane, nema nade da će se socijalizam uspostaviti ako privreda sporo raste. Čini se da postoje inherentne suprotnosti u ispunjavanju tih različitih ciljeva. Naš zadatak je da istražimo kako se ti ciljevi mogu učiniti konzistentnim i da se međusobno pojačavaju.

Rast znači industrijalizaciju. U zemlji u kojoj su seljaci 70 do 90 posto stanovništva industrijalizacija predstavlja premještanje radne snage iz poljoprivrede u urbana zanimanja. Povijesno iskustvo pokazuje (s Jugoslavijom koja možda drži rekord)¹⁷ da to premještanje može ići po stopi od dva posto godišnje. Zato će biti potrebno razdoblje između 5 i 20 godina da se udio poljoprivrednog stanovništva smanji na nekih 60 posto i da zemlja dođe u stadij industrijalizacije s brzim rastom.

U prvoj etapi na najnižoj razini razvoja rast će vjerojatno biti spor. Stopa akumulacije je niska, 10 do 15 posto, a kapitalni je koeficijent visok, možda čak rastući. Industrijska struktura je nepovoljna; prevladava poljoprivreda koja se sporo širi, a brzo ekspandirajuća industrijska proizvodnja predstavlja samo mali udio u bruto domaćem proizvodu. Nakon nekog vremena bit će sagrađena osnovna proizvodna infrastruktura, i zemlja će doseći ono što je Rudolf Bičanić nazivao pragom ekonomskog rasta.¹⁸ Postoje najmanje četiri razloga zašto se ekonomski rast ubrzava u etapi industrijalizacije.¹⁹

1. Kapitalni koeficijent se smanjuje — što je veća stopa rasta, to se on brže smanjuje. U prva dva desetljeća poslijeratnog razvoja u Jugoslaviji, na primjer, prosječni kapitalni koeficijent smanjen je sa 7,5 na 5. Veći dio tog smanjenja bio je primjeren promjenama u industrijskoj strukturi: smanjio se udio kapitalno-intenzivne industrije.

2. Trošak kapitala po jedinici proizvoda smanjuje se iz još jednog, mnogo drugačijeg razloga. U stacionarnoj privredi sve se investicije upotrebljavaju za zamjenu istrošenih kapitalnih dobara. Što je veća stopa rasta, to je manji udio zamjene u investicijama i niži trošak zamjene po jedinici proizvodnje. Ako je stopa rasta 10 posto godišnje, praktično sve bruto investicije (više od 95 posto) koriste se za stvaranje dodatne proizvodnje i trošak zamjene po jedinici proizvoda se smanjuje na sedminu od svoje vrijednosti u stacionarnoj privredi. Privreda se ponaša kao da je trošak kapitala oko nule.²⁰

3. Rast globalne produktivnosti faktora koreliran je s rastom utroška faktora. Što se brže povećavaju utrošci, to je brži rast kombinirane produktivnosti faktora (»tehnološki progres«). Efekti su značajni.²¹

4. Porast udjela industrijske proizvodnje koja može brže ekspandirati povećava privrednu sposobnost apsorpiranja investicija. Drugim riječima, privreda može produktivno apsorpirati više investicija, povećava se marginalna efikasnost investicija (uz danu stopu investicija) i tako privreda može doseći višu stopu rasta.

Ta četiri efekta (neki od njih se preklapaju) djeluju i u istom smjeru: što privreda brže raste, još je lakše ubrzati rast. U etapi industrijalizacije udio se investicija u bruto nacionalnom proizvodu može povećati do 30—40 posto i u tom slučaju će stopa rasta biti oko 10 posto godišnje.

Ne iznenađuje što je početak najteži. Kad je poljoprivreda daleko najveći proizvodni sektor, ekonomski rast prije svega ovisi o tome što se događa u poljoprivredi. Prvi korak je u tome da se provede agrarna reforma kojom će se ukloniti parazitski vlasnici i zemlja dati onima koji će je željeti obrađivati. Velika imanja se moraju sačuvati uglavnom kao komercijalni proizvođači za domaće i izvozno tržište i kao jezgra tehnološkog napretka. Organizacijski će se oni promijeniti u državna ili samoupravna poljoprivredna gospodarstva. Osim toga, preraspodjela zemlje bi trebala omogućiti svim seljačkim domaćinstvima da postanu sposobni proizvođači. Proširene poljoprivredne usluge, zasitne cijene, osiguravanje marketinških usluga, što će ukloniti eksploatorske posrednike, program kooperacije i poljoprivredni krediti iscrpljuju prvi skup mjera ekonomske politike.

Prednost ima osiguranje produktivne zaposlenosti poljoprivredne radne snage, što će podmiriti potrebe hrane i vjerojatno stvoriti neke viškove. Značajan dio raspoloživih investicijskih sredstava iskoristit će se u poljoprivredi. Irigacijski i melioracijski projekti će povećati površinu obradive zemlje i poboljšati žetve. Ulaganje u tvornice za proizvodnju poljoprivrednih strojeva, gnojiva, pesticida i insekticida predstavljaju prirodni početni stadij industrijalizacije. Rastuća kupovna moć seljačkih domaćinstava, koja su prije životarila, osigurat će široko tržište za jednostavna potrošna dobra. Proširivanje industrije potrošnih dobara i industrije za opskrbu kapitalnih i intermedijarnih dobara poljoprivredi te gradnja cesta i željezničkih pruga osigurat će tržište za građevinske materijale, metalurške proizvode i druga proizvodna dobra. Sve veću proizvodnju morat će pratiti sve veća proizvodnja energije. Industrijalizacija će postupno dobivati zamah.

Da bi se iskoristili svi razvojni potencijali zemlje, morat će se upotrijebiti centralni mehanizam planiranja. Njeni važniji instrumenti će biti nacionalni investicijski fond i fizička alokacija raspoloživih resursa na ključne projekte. Centralno planiranje dopunjuje se regionalnim i lokalnim razvojnim inicijativama korištenjem lokalnih sredstava.

Vlada mora kontrolirati financijske tokove i vanjsku trgovinu da bi ispravno usmjeravala i kontrolirala tržišnu privredu. Kontrola vanjske trgovine zahtijeva strogo praćenje i neki sistem izdavanja dopuštenja za strateški važne uvozne i izvozne tokove. Kontrola financijskih tokova zahtijeva potpunu nacionalizaciju banaka i osiguravajućih društava.

Za razliku od toga, nije nužna potpuna nacionalizacija proizvodnog sektora ekonomije. Niti je ona izvediva. Mnogi posjednici — nacionalna buržoazija kako ih je nazivao Mao — koji će morati aktivno kooperirati sa socijalističkom partijom, posjeduju inače izuzetno oskudno stručno i organizacijsko znanje i ne treba nacionalizacijom izazivati njihov otpor. Otkupljivanje korporacija u stranom vlasništvu traži financijska sredstva koja su potrebna za razvojne svrhe. S druge strane, može se pokazati neizbježnim nacionalizirati jedan ili dva strana koncerna — kao naftna polja ili rudnike bakra — koji su previše rentabilni i važni za ekonomsku nezavisnost zemlje da bi bili izvan pune nacionalne kontrole. Što se tiče ostalih, parlament može obavezati strane koncernne da na direktorske položaje imenuju državljane zemlje, da uvedu sudlučivanje u poduzeća i koriste dansku metodu uspostavljanja radničkih fondova koji će stvarati dodatna investicijska sredstva a ujedno će se potihom socijalizirati proizvodni kapital. Strana poduzeća neće moći protestirati jer će se isti proces odvijati i u njihovoj matičnoj zemlji.

U početnoj etapi će se privreda, prema tome, sastojati od nekoliko tipova proizvodnih poduzeća. Država će posjedovati malo velikih poljoprivrednih dobara, proizvodna i prometna poduzeća i rudnike. Postojat će određeni broj proizvođačkih i potrošačkih zadruga. Bivšim privatnim imanjima koje nije preuzela država, upravljat će seljaci. Brojna mala samoupravna poduzeća izvan poljoprivrede spontano će stvarati radnici — iz posrnutih privatnih poduzeća. Većina poduzeća će ostati privatna, ali će se društveno transformirati preko sudlučivanja i radničkih fondova. Obiteljska poduzeća — radnici na selu, obrtnici i mali trgovci u gradu — koja su daleko najbrojnija, dopunjuju tu šarenu početnu vlasničku strukturu.

Istodobno postojanje pet različitih vlasničkih sektora čini zadatak upravljanja privredom izuzetno složenim i vrlo delikatnim. Društveno-ekonomska ravnoteža je očito vrlo nestabilna. Cilj ekonomske politike nije da održi ravnotežu koegzistencije, nego da kontrolira dinamiku promjene. Privatni sektor, koji je pretežno korporativan i u vlasništvu pojedinih porodica, nastojat će nametnuti kapitalistički razvoj. Ako se to sprečava represivnim mjerama, najvjerojatniji ishod je etatizam. Njegova vlasnička osnova je državni sektor. Samoupravni sektor nije samo najmanji, nego i najslabiji. Mora proći mnogo godina prije nego seljaci nauče kako da upravljaju svojim gospodarstvima, a radnici poduzećima. U međuvremenu njihova efikasnost mora biti visoka. Plaće mogu biti niže nego u privatnom ili državnom sektoru, što odvlači najbolje radnike i organizatore u ta dva potonja sektora. Izgradnja socijalizma može preživjeti jedino ako partijska organizacija dobro radi. »Crveni stručnjaci« odlazit će na poljoprivredna dobra i u poduzeća da im pomognu u poslovanju i radit će i živjeti zajedno sa svojim drugovima radnicima i seljacima. Članovi partije će održavati sudlučivanje u privatnim poduzećima i, naravno, članovi partije će upravljati državnim poduzećima.

Dosad bi trebala biti jasna dinamika sistema. Sredstva nacionalnog investicijskog fonda koristit će se prije svega za razvoj starih i osnivanje novih državnih poduzeća. U ta poduzeća bit će uvedeno sudlučivanje i ono će pomoći da se zaustave etatističke tendencije. Sudlučivanje će se općenito proširivati i razvijati prema samostalnom radničkom u-

pravljanju. Generalnog direktora imenovat će vlada i njemu se može dati ograničena moć veta, ali će ostatak organizacije biti osnovan na radničkom upravljanju. Privatni sektor će se također razvijati i mogu biti osnovana nova poduzeća. Međutim, što će brže rasti korporativna poduzeća, to će ona brže biti socijalizirana. Sudlučivanje će se tu također širiti i sa zaostatkom će slijediti razvoj u državnom sektoru. Na kraju, samoupravni sektor će se širiti, imat će tehničku i financijsku podršku i porast će njegova relativna efikasnost. Tri sektora će biti usmjerena na institucionalno konvergiranje prema jednoj jedinoj samoupravnoj privredi. Za ispunjavanje zadatka potreban je rok od jedne generacije ili nešto dulji.

Radničko upravljanje je neophodna osnova za socijalizam. Ono nije, međutim, samo po sebi socijalizam. Druga dva elementa su: odgovarajuće političke institucije i određena minimalna razina ekonomskog razvoja ili produktivnosti. Pretpostavljajući da je potonji ograničavajući faktor, pogledajmo s kakvom vremenskom perspektivom se suočava nerazvijena zemlja. Ako na početku poljoprivrednici čine 80 posto ukupnog broja stanovnika trebat će 15 godina da dostigne etapu brze industrijalizacije. U međuvremenu, per capita proizvodnja će rasti po prosječnoj stopi od, recimo, tri posto godišnje, i do kraja razdoblja će se povećati oko 120 posto. U etapi industrijalizacije, stopa rasta se može povećati do oko sedam posto per capita.²² Ako se kao razina razvoja uz koji je moguć politički i društveni značajan socijalizam uzme razina razvoja koji je prevladavao u Zapadnoj Evropi 1939. godine, tada će uz pretpostavljenu stopu rasta trebati oko 30 godina da se dostigne ta razina. Prema tome, uz nešto povoljnije uvjete, za prijelaz u socijalizam siromašnoj azijskoj ili afričkoj zemlji trebat će oko 45 godina. Međunarodna pomoć može skratiti to razdoblje. Najvažniji zaključak koji se može izvući iz te provizorne računice je da socijalizam nije, čak ni za najsiromašnije zemlje u svijetu, daleka i nedostižna utopija. Oni koji su počeli prijelazni proces mogu se nadati da će ga vidjeti dovršenog.

IV. Politika prijelaza

U nerazvijenoj zemlji stare lojalnosti su velike, a konsenzus mali. Stanovništvu su rijetko poznate moguće alternative. Mora se poduzeti zadatak društveno-političkog integriranja zemlje. Mora se izgraditi ekonomski i politički sistem. Vlasti je potrebna legitimnost. U laissez-faire situaciji, stoljeće političke nestabilnosti, udara i protudara, okrutnih klasnih sukoba i, možda, građanskih ratova može proći prije nego se postigne stabilna buržoaska demokracija. Latinska Amerika je tipičan primjer. Društveni troškovi takvog procesa su previsoki, a razdoblje predugo da bi se mogli tolerirati. Štoviše, konačni ishod ne zadovoljava povijesne mogućnosti naše epohe. Rasploživ je, međutim, alternativni put: stvaranje vodeće partije. Njen glavni instrument je socijalistička ideologija. Svako društvo ima svoju ideologiju. Jedina je razlika (iako osnovna) u tome da je, u ovom slučaju, ideologija, ja mislim kombinacija nekih osnovnih ljudskih vrijednosti i društvene teorije koja omogućuje da se te vrijednosti ostvare. Socijalistička ideologija os-

posobljava partiju da stvara široki pokret, da poveže zajednicu, da joj da potrebnu svrhu i samopouzdanje za socijalističku obnovu. Budući da se ideologija ne može lako mijenjati, kada se čvrsto uspostavi, socijalistička ideologija postaje automatska kontrolna snaga za aktivnosti sukcesivnih vlada i partijskih vodstava. Psiholozi tvrde da iskustvo iz djetinjstva vrši osnovni utjecaj na kasniji život odraslog čovjeka. Povijest, čini se, pokazuje da ideologija uspješne revolucije formira svijest mnogih kasnijih generacija.

Bitna je uloga vodeće partije da djeluje na odgovarajuću političku socijalizaciju. To je najteži zadatak koji treba postići u prijelaznom razdoblju. Još premalo znamo o procesima koji su unutar toga sadržani. Kad vlada ne uspije u ispunjavanju zadatka, a ostane na vlasti, ona će degenerirati u puki mehanizam vlasti čiji je jedini *raison d'être* da se neograničeno perpetuira. U takvom slučaju će socijalizam biti zamijenjen manipulacijom. Zbog toga je od neke važnosti jasno razdvojiti ta dva procesa. U tome se oslanjam na studiju Đure Sušnjića.²⁴ U pogledu metoda, socijaliziranje znači učenje drugih kako mogu misliti, ocjenjivati i djelovati; pružanje općenito prihvaćenih činjenica i kriterija; upozoravanje na alternative; navikavanje na metodološke sumnje; davanje argumentiranih izvjava; i izgrađivanje racionalne vlasti. Manipulacija, s druge strane, znači navođenje da se misli, ocjenjuje i djeluje na propisani način; pospješivanje umjetnog prihvaćanja onoga što je inače neprihvatljivo; uklanjanje alternativa; zabranjivanje sumnje čak u sumnjivim pitanjima; bezrazložno osuđivanje; i nametanje neracionalne vlasti. U sadržajnom smislu socijaliziranje znači suzdržavanje od nametanja »ispravnog mišljenja«; predlaganje ideja; možda *nesvjesno* širenje zabluda; prenošenje znanja; uspostavljanje odnosa uzajamnog učenja i davanje istine kao poruke. Manipulator, naprotiv, navodi druge da misle ono što on želi da misle; nameće ideologiju; *svjesno* širi laži i poluistine; stvara vjerovanja; uspostavlja odnose vlasti i nudi svoje objašnjenje kao istinu. U odnosu prema svrsi socijalizator želi da ostali znaju sve elemente o problemima; da poveća znanje svojih subjekata; da razvije osjećaj i potrebu za slobodom i osobnim dostojanstvom. Manipulator, s druge strane, smjera da navede druge da vjeruju da je ono što on misli za njih dobro i da ograniči racionalne opcije svojih objekata; za njega su sloboda i dostojanstvo neugodni. Socijalizator je motiviran da objasni svoje stavove, da razvije ukuse i potrebe javnosti; da poveća mogućnosti drugih i da ih pripremi za samoodređenje. Manipulator pokušava da potkrijepi ili promijeni postojeće stavove; da iskoristi ukuse i potrebe masa; da ojača svoju vlast i da druge pripremi za trenirana prilagođavanja. Na kraju, posljedice socijalizacije su slobodan um i nezavisno mišljenje; posljedice manipulacije su ograničena svijest i zavisnost. Kao i obično, mnogo je lakše napraviti jasno pojmovno razlikovanje nego formulirati politike koje će poticati socijalizaciju i spriječiti manipulaciju. No, kako god težak, zadatak ima temeljito značenje da se shvati da dva stava nisu identična i da ima mjesta za racionalno djelovanje.

Društveno-politički sistem postiže globalnu društvenu orijentaciju i rješavanje problema na četiri različita načina. Lojalnost stvara identifikaciju sa sistemom i proklamiranim ciljevima. Zakonima se regulira

rutinsko ponašanje građana. Samo izuzetno, u ekstremnim situacijama, politička vlast upotrebljava silu. U tom slijedu lojalnost je presudna jer daje legitimnost svim drugim postupcima. I lojalnost je rezultat zajedničke ideologije. Ako se slijed obrne, izgradnja socijalizma predodređena je na neuspjeh.

U više tehničkom smislu, početna etapa zahtijeva strogu centralizaciju. Ljudski i materijalni resursi su izuzetno oskudni. Ekonomske i političke alternative su malobrojne i proste. Ciljevi su poznati i problem koji treba riješiti je kako sustići razvijenije zemlje što je brže moguće. Potrebni su politički resursi oslanjanja na vlastite snage i odlučnost za uspjeh. Očita strategija je da se malo obučenih ljudi koncentrira u vladine agencije i da im se dopusti da počnu proces ekonomskog rasta i obrazovno-kulturnog razvoja. Ipak, istog trenutka kad novi centralizirani aparat počne funkcionirati i kad se sistem pokrene, politika bi se morala okrenuti i morala početi dugoročnu decentralizaciju. Centralizacija je privremeno pomoćno sredstvo, a ne stalan obrazac. Lokalna i individualna inicijativa najbolje radi u decentraliziranoj sredini. Društveni instituti mogu i trebaju potpuno iskoristiti dobitke u efikasnosti stvorene na taj način.

Opće je poznato da ekonomska i politička centralizacija stvara određene interese i može biti krajnje teško da se tok preokrene kada se birokracija ukopa u svojim položajima. Društveni planeri imaju najmanje tri zaštitna sredstva na raspolaganju. Prvo je lokalna samouprava. Centralizacija na nacionalnoj razini znači centralizaciju važnih odluka. To je potpuno konzistentno s lokalnom autonomijom u svakodnevnom poslu. Nadalje, samouprava, kada se uspostavi, ima svoje određene interese koji djeluju kao izjednačavajuća sila.

Drugo je suodlučivanje. Od samog početka bit će jasno da je suodlučivanje samo prvi korak. Tu sindikati mogu odigrati važnu ulogu. Izgrađuje se program postupne organizacijske promjene i svaki društveni plan sadrži korak dalje prema samoupravljanju. Općenito, organizacijski obrazac u prijelaznom razdoblju nije obrazac institucija nego obrazac promjene. On je egzistencija vladajuće vodeće partije koja obuhvaća uvjerene socijaliste i predane aktiviste, što olakšava promjenu.

Treće zaštitno sredstvo je obrazovanje. Brzi rast zahtijeva brzi porast u obrazovnim standardima. Socijalistička ideologija inzistira na školovanju za svoje vlastito dobro. Stoga dva zahtjeva podržavaju jedan drugog. Povijesno, relativno visoka razina obrazovanja ponekad je bila konzistentna s političkom autokracijom, kao u fašizmu u Njemačkoj ili staljinizmu u Sovjetskom Savezu. No, to su bile drugačije sredine. U okruženju radničkog upravljanja, obrazovanje pojačava demokratizaciju i decentralizaciju. Prije je uočeno da se u nerazvijenim zemljama obrazovanje uglavnom pokazuje kao destabilizirajući faktor. U zemlji koja izgrađuje socijalizam, obrazovanje djeluje u smjeru proklamiranih društvenih ciljeva i stoga ima stabilizirajuće efekte.

Najveća opasnost s kojom se može suočiti nerazvijena zemlja koja izgrađuje socijalizam je klasna polarizacija. Brzi rast generira društvenu stratifikaciju. Ako se ona nastavlja bez kontrole, nakon nekog vremena socijalizam će postati prazno obećanje. Na selu će bogati seljaci početi unajmljivati svoje suseljane, zelenaši će stjecati zemlju

u zamjenu za dugove i razvit će se nova zemljoposjednička klasa. Taj se proces, međutim, može relativno lako obuzdati. Nije neophodno nacionalizirati zemlju ili zabraniti kupovanje zemlje. Treba samo uvesti zemljišni maksimum koji se određuje prema površini zemlje koju prosječno seosko domaćinstvo može obraditi bez unajmljivanja tuđeg rada. Zemljišni maksimum postupno se povećava kako primjena nove tehnologije povećava produktivnost rada. To naravno oslobađa suvišnu poljoprivrednu radnu snagu, ali industrijalizacija stvara nova radna mjesta na drugom mjestu. Kao rezultat, raspodjela dohotka na selu se može učiniti gotovo idealno ravnomjernom.²⁵

U gradu će raspodjela dohotka biti još manje ravnomjerna zbog prijeteceg odlaska stručnjaka i kvalificirane radne snage u razvijene zemlje. Socijalistička zemlja ne može zatvoriti svoje granice. Ako su plaće visokoškoloranih stručnjaka preniske, oni će emigrirati. Socijaliziranjem direktora radničko upravljanje ih čini spremnijim da prihvate relativno niske plaće. Isti pritisak prenosi se naviše prema državnoj birokraciji.

Tvorničari i bankari ne predstavljaju veliku društvenu opasnost jer ih ima vrlo malo. Osim toga, banke su nacionalizirane, a u tvornicama se u uvjetima postupne socijalizacije razvija radničko upravljanje. Osnovni izvor bogaćenja u nerazvijenim zemljama je korupcija i privatno prisvajanje javnih fondova. Visoki državni funkcionari primaju goleme plaće koje mogu biti i 200 puta veće od prosječnog dohotka u poljoprivredi. Stoga glavna društvena opasnost dolazi od državne birokracije i političkih vođa. Što se može uraditi da se smanji ta opasnost?

Već je istaknuto da jednopartijski sistem ne znači nepostojanje političkog izbora. Za svako mjesto u parlamentu kandidati se natječu. Ministarski položaji su podložni rotaciji. Vlada mora biti odvojena od partije. Političke vođe ne smiju sudjelovati u aktivnostima kao što su iznajmljivanje kuća ili zemlje i eksploatacija tuđeg rada; oni ne smiju imati nikakvog udjela niti zadržati direktorski položaj u postojećim privatnim poduzećima.²⁶ Plaće vodećih kadrova mora određivati parlament, a one se moraju vezati uz radničke plaće. Na kraju, mediji javnog informiranja moraju ispunjavati svoju funkciju pružanja istinitih informacija, obrazloženih suprotstavljanja različitih pogleda i društvene kritike — naširoko priznat opasan popis zahtjeva, ali ne nemogućih ili nepoznatih. Ako revolucija počne takvim programom, ona ima izgleda da ga ispuni. Povijesni neuspjesi i zastranjivanja koja se mogu navesti bili su povezani s revolucijama u kojima su nedostajali neki vitalni elementi ovog programa.

Kad napustimo *laissez-faire* pristup i izaberemo svrhovit model društvenog razvoja, ne možemo očekivati da će se ciljevi automatski ostvariti spontanom igrom društvenih snaga. Potreban nam je pouzdan instrument društvenog upravljanja. To je vodeća partija. Takva partija je bila nužna u uspješnoj borbi za nacionalnu nezavisnost i za osvajanje političke vlasti. Neophodna je i za održavanje političke stabilnosti. Sada vidimo da je potrebna i za socijalistički preobražaj. Bez nje se nerazvijena zemlja ne može nadati da će izgraditi socijalizam. Teorija vodeće partije, prema tome, ima presudnu ulogu u teoriji prijelaznog razdoblja.

Kao i druge institucije u prijelaznom razdoblju, i vodeća partija je podložna brzom promjeni. Nasuprot tradicionalnim političkim partijama, njena glavna svrha je da se učini nepotrebnom što je prije moguće, da se uništi radi stvaranja društva u kojem će političke partije kao organizacije za osvajanje vlasti nestati. Ona počinje kao lenjinstička partija, prerasta u udruženje političkih aktivista i napokon nestaje. Partija nema gotovu formulu za socijalizam koju bi se moglo samo primijeniti slamajući različite neprijateljske otpore. Stvar je društvene prakse i znanosti (odatle *znanstveni* socijalizam) da neprestano revidiraju, kontroliraju, poboljšavaju i obnavljaju socijalističku teoriju. Sama partija mora obavljati ove četiri funkcije (ili dva para komplementarnih funkcija): prevladavanje povijesno naslijeđenih suprotnosti i moralno i političko integriranje društva te prevladavanje političkih sukoba na tlu socijalizma i izgradnje demokratske kulture.

1. *Prevladavanje povijesno naslijeđenih suprotnosti i sukoba.* Nerazvijena zemlja će vjerojatno biti etnički i jezično vrlo heterogena. Razlike između sela i grada su goleme; isto tako velike su razlike između intelektualnog i fizičkog rada. Brzi rast stvara brz društveni preobražaj s mnogo razornih efekata. U takvoj situaciji velikih potencijalnih i stvarnih napetosti, nepotpune izgrađenosti institucionalnog sistema i brzih i intenzivnih promjena, društvo traži organiziranu snagu koja će djelovati stabilizacijski i koja će moći kontrolirati i usmjeravati sve te složene procese.

2. *Moralno i političko integriranje društva.* Dok je prva funkcija ograničena na uspostavljanje proste društvene ravnoteže kao osnovnog uvjeta za funkcioniranje bilo kojeg društvenog sistema, sada je problem uspostavljanje stalne društvene integracije koja je osnova za društvenu samoreprodukciju. Poznato je da u svakom društvu funkciju te vrste imaju vrijednosti. Također je poznato da su vrijednosti povijesna ili društvena kategorija i da stoga u heterogenom društvu može istodobno postojati više, možda čak i konfliktnih, sistema vrijednosti. Vrijednosti su važan činilac društvenog ponašanja, ali nisu i jedini. Društveno ponašanje je složeni sistem društvenih reakcija pojedinaca i skupina uvjetovanih naslijeđenim i stečenim sistemima vrednovanja i predodžbama o etičkim i egzistencijalnim komponentama ljudskog života i osobnim iskustvom i načinom tumačenja simbolične komunikacije. Čak i kad stvarni interesi pojedinih društvenih skupina nisu suprotni, u heterogenom društvu može lako doći do onemogućavanja komunikacije, što se tada može iskoristavati na različite devijantne načine. Ta mogućnost se povećava kad su interesi stvarno kontradiktorni ili kad ih različite skupine takvima smatraju.

Društveno ponašanje određeno je društvenim karakterom. »Da bi bilo koje društvo opstalo,« napominje Erich Fromm, »ono mora formirati karakter svojih članova tako da oni žele učiniti ono što moraju učiniti: njihova društvena funkcija mora se u njih ugraditi i preobraziti u nešto što čine iz svoje unutrašnje potrebe, a ne zbog prisile.«²⁷ Društveni karakter internalizira vanjske potrebe i tako fizičku, intelektualnu i emocionalnu energiju ljudi usmjerava na zadovoljavanje potreba konkretnog društveno-ekonomskog sistema.²⁸ U tom kontekstu može biti korisno razlikovati četiri različita tipa karaktera. *Tradicionalno* orijentiran karakter nalazimo na selu, u onim malim naseljima

gdje svatko poznaje svakoga, gdje je razina obrazovanja niska i dodir s vanjskim svijetom slab, a ljudi još žive u primarnim grupama. Razvoj kapitalizma stvorio je *individualistički* karakter. Pojedinci su izolirana, egocentrična i emocionalno siromašna bića. Birokratski etatizam i relativno dugo razdoblje političkog monopola vodećih kadrova uz konformizam koji su nametnule snage državne sigurnosti, dovodi do razvoja *kolektivističkog* karaktera i odgovarajućeg mentaliteta. Pojedincima nedostaje nezavisnost i osobno dostojanstvo, osobnost nestaje u kolektivu, poslušnost i konformizam su glavne vrijednosti. S tim u vezi mogu se uočiti tri važne činjenice:

a. Prijelaz iz jednog sistema vrijednosti u drugi, ili šire, iz jednog u drugi društveni karakter nije trenutačan. U međuvremenu nastaje razdoblje anomalije kad prijašnje norme prestaju vrijediti, a novi sistem normi još nije prihvaćen ili još nije izgrađen. To su vrlo opasna razdoblja »padanja društvenog morala« i »popuštanja društvene discipline«. Ta razdoblja su to opasnija što je društvena preobrazba radikalnija. A društveni preobražaj je funkcija stope privrednog rasta.

b. Očito ni jedan od ta tri tipa društvenog karaktera ne može poslužiti kao osnova za izgradnju socijalističkog društva. Moramo stoga potražiti još jedan, četvrti tip društvenog karaktera koji povijesno još nije postojao (bar ne u potpuno razvijenom obliku), ali koji se može i mora ostvariti.

c. Ako društvene snage nisu podložne svjesnoj društvenoj kontroli, njihov stihijski razvoj vjerojatno će stvoriti ili individualistički ili kolektivistički društveni karakter, tj. ili kapitalizam ili etatizam.

Društveni karakter koji je u skladu sa socijalizmom može se nazvati *asocijativnim* karakterom. Asocijativna osoba dostiže punu integraciju s društvenom zajednicom — ali ne na nesvjestan, neosmišljen i stoga prinudan način, kao što pojedinci čine u primarnim grupama nerazvijenih društava, nego kao slobodna, autonomna osoba svjesnim izborom koji omogućuju osnovni uvjeti njenog ili njegovog postojanja. Institucija koja spontano stvara uvjete za stvaranje asocijativnog karaktera je samouprava u svim područjima ljudske aktivnosti.

Društveni karakter je u određenom smislu samo drugo ime za društvene odnose. Asocijativna osoba samo je drugo ime za socijalističku osobu. Stvaranje socijalističkih društvenih odnosa može se usporiti ili ubrzati. Stihijski razvoj sigurno nije najbrži razvoj. Razvoj će se ubrzati ako je društvo sposobno da stvori jednu avangardu asocijativnih osoba. Nasuprot eliti, avangarda nije pozvana da vlada nego da djeluje; ne odvajaju se od »masa«, nego uključuje društveno najzrelije pojedince iz različitih jasno artikuliranih društvenih skupina; ne oslanja se na političku vlast — najmanje na policiju — nego na moralni autoritet. U tom smislu, moralni standardi partijskih članova imaju odlučnu ulogu u ostvarivanju njene moralno-integrativne funkcije.

3. *Prevladavanje političkih sukoba na tlu socijalizma.* Ako ispitujemo povijest uspješnih socijalističkih revolucija, očito nećemo naći pokušaje restauracije. Postoje sukobi i strah, ali rivalske partije ne ispituju socijalizam, one ispituju tumačenje socijalizma drugih skupina. Od poražene opozicijske radničke skupine u ranom poslijerevolucionarnom razvoju Sovjetskog Saveza do uhapšene »bande četvorice«, uključujući Maovu udovicu, u Kini, najopasniji sukobi izrastaju

unutar obrasca nekapitalističkog razvoja. Tradicionalne lenjinističke partije, prije svega usmjerene prema osvajanju vlasti i vjerujući u jednu jedinu i objelodanjenu istinu, slabo su bile pripremljene da rješavaju te vrste sukoba. U složenim uvjetima osvajanja vlasti, pokazuje se da je formalna jedinstvenost potpuno nedovoljna. Stvarna jedinstvenost traži punu demokraciju, a demokracija znači i slobodu neslaganja. Da bi bila djelotvorna, partija mora svakom članu omogućiti da izrazi svoje mišljenje i tada obavezati sve članove da odluku većine provode u djelo. To je bilo prvotno značenje načela demokratskog centralizma prije nego je degenerirao u autokratsku vlast vodstva: da se odluke donose demokratski, a provode centralizirano. Međutim, ni u svom prvotnom značenju to načelo nije dovoljno i njegova degeneracija je sigurna. *Manjina ne smije spriječiti akciju, ali je nitko ne može prisiliti da se odrekne svog mišljenja.* Štoviše, ona mora imati priliku da u povoljno vrijeme ponovo pokrene to pitanje. Sve su inovativne skupine — uključujući same revolucionarne partije — počele kao manjinske skupine. Ako partija treba preživjeti kao socijalistička partija, nikada se ne smiju zaustaviti dijalozi i slobodna razmjena ideja.²⁹

Da bi partija uspješno obavljala svoju temeljnu funkciju, ona mora biti čvrsta organizacija političkih aktivista. Da bi bila čvrsta, ona mora biti bitno jedinstvena. A da bi bila jedinstvena, mora biti duboko demokratska. Taj zaključak nas dovodi do četvrte funkcije.

4. *Izgradnja demokratske kulture.* Nerazvijena zemlja nema iza sebe stoljeća mirnog razvoja kao nacionalna država u kojoj se demokratska kultura građana mogla formirati postupno. Ona si ne može dopustiti luksuz produljivanja razdoblja procesa izgradnje demokratske kulture na sljedeća stoljeća. Istovremeno, očito je da demokracija ne može funkcionirati ako građani ne koriste svoja demokratska prava na odgovarajući način. Ili nema kritike, ili kritika degenerira u divlje neodgovorne napade.

Protivljenje kritici javlja se vrlo rano u radničkim partijama. U tom pogledu karakteristična je Engelsova reakcija prije više od 80 godina: »Radnički pokret se temelji na najoštrijoj kritici postojećeg društva. Kritika je njen vitalni element; kako onda on sam može izbjegavati kritiku, pokušavajući zabraniti proturječnosti? Da li je za nas moguće da od drugih tražimo slobodu govora za sebe samo zato da je iznova eliminiramo u našim vlastitim redovima?«³⁰ Istovremeno partija, kao i svaka birokratska organizacija, *nužno* stvara otpor kritici (opravdavajući ga na temelju zajedničkih interesa borbe i opasnošću da neprijatelj koristi svaku slabost). Što je organizacija više centralizirana, to je takav otpor jači. To vrijedi za legalnu partiju, kakvu je Engels imao u vidu, ali još više vrijedi za ilegalnu partiju koja iz nužde mora smanjiti kritiku na minimum. Događa se zatim da se navike stvorene u uvjetima ilegalnosti poslije prenose u situacije koje su potpuno različite.

Odsutnost kritike obično se objašnjava time što se kaže da nitko ne voli kritiku i da oni koji su njeni potencijalni objekti nastoje svim snagama da je spriječe. Međutim, to je samo pola priče. Ti moćni pojedinci su u manjoj mjeri faktor koji utječe na svoju sredinu, a u većoj mjeri su oni sami proizvodi te sredine. Sama sredina je nedemokratska, i zato ne trpi drugačije, tj. devijantno ponašanje. Ako se kritizira ministar

vlade, to će se općenito shvatiti kao napad na režim, socijalizam. Ako vlada propusti da odgovori na kritiku, tada će se pretpostavljati da je kritizirana osoba završila svoju političku karijeru i da je kritika, u stvari, došla iz službenih izvora i da je prosto predstavljala nagovještaj smjenjivanja. U takvoj sredini pojedinci se ne kažnjavaju samo kada stvarno kritiziraju nego i kad izražavaju neku neuobičajenu ideju koja se razlikuje od standardnih stereotipa.

To ne znači da kritika nestaje, ona se samo mijenja, preobražava. Ona postaje neodgovorna ili zakulisna, ili oboje. Kad se kritika obeshrabruje u svakodnevnim odnosima, ljudi nemaju priliku da se na nju naviknu. Takva situacija uzrokuje izmišljene, rušilačke, nedokazane i potpuno neodgovorne kritike pojedinaca i institucija koje povremeno izlaze pred javnost. Štoviše, intrige, tajne informacije i denuncijacije zamjenjuju otvorenu demokratsku borbu mišljenja. Umjesto da u novinama čitaju što ljudi misle, politički vođe moraju angažirati policijske špijune da to saznaju.

U patrijarhalnoj sredini kritički stav prema vladi smatra se subverzijom i ne može se tolerirati. Patrijarhalno društvo nije naviklo da ocjenjuje argumente; njega usmjeravaju isključivo ličnosti. U logici je to poznato kao pogreška u zaključivanju *argumentum ad hominem*. »Što je niža razina logičke kulture i logičke discipline ljudskog mišljenja«, objašnjava sovjetski logičar Asmus, »to je on manje sposoban odjeliti dokaznu snagu argumenta od osjećaja, simpatija i predrasuda koje mu se nameću.«³¹ Na nesreću, nije riječ samo o pogrešci u zaključivanju zbog niske logičke kulture. Zbog realne društvene situacije, vlast argumentima dodaje takvu činjeničnu ili iskustveno dokazanu težinu da logički sadržaj ima samo sekundarno značenje.

Postoji još jedan aspekt demokratske kulture: inicijativa. Patrijarhalna sredina stvara autoritete da bi ih koristila. U istoj mjeri u kojoj birokrat želi vlast, patrijarhalna sredina mu je nameće. To je zatvoren i konzistentan sistem. U njemu građanin ne želi (ili ne zna kako, što izlazi na isto) koristiti svoja demokratska prava. Kao što se nekad okrenuo bogu, tako se sada za pravorijek, pomoć, obranu okreće »višoj instanci«. »Mene, recimo, sredina prisiljava da budem vlast« rekao je jugoslavenski sekretar općinskog komiteta partije prema navodu novinara S. Đukića.³² A budući da u siromašnoj zemlji državna administracija tehnički nije naročito efikasna, konzervativni građanin, u stvari, ima pravo. Da bi se ostvarila prava zajamčena zakonom, potrebne su intervencije.

Proizlazi da se pitanja kritike i samoupravne inicijative ne svodi samo na »dozvoljavanje kritike« ili »zajamčene inicijative po propisu«, iako su to, naravno, presudni preduvjeti. Budući da se moramo baviti društveno-psihološkom strukturom koja je tradicijom okoštala, malo će se postići tim pasivnim dozvolama. S druge strane, u nekritičkoj sredini kritika može učiniti veliku štetu. U kritički nekultiviranoj sredini čak i najumjesnija kritika može se tumačiti krivo i zato izgubiti svoj smisao. Socijalizam je neshvatljiv u sredini gdje građani nisu naučili da potpuno koriste, uz punu odgovornost, svoja građanska prava. Građanska prava se ne mogu koristiti u sredini u kojoj postoji kult ličnosti, u kojoj nema kritike. I ne može biti kritike u sredini u kojoj se građani ne služe svojim pravima. Birokratsko-patrijarhalni

obruč može se uspješno razbiti jedino političkom snagom koja je bar djelomično izvan njega. Ta snaga je vodeća partija.

Njegovanje kritičkih stavova i samoupravne inicijative kao osnove za razvoj demokratskih odnosa i obrazovanja građana u korištenju njihovih političkih sloboda jedan je od najvažnijih zadataka partije. Članovi partije će taj zadatak najuspješnije riješiti ako najprije demokratsku kulturu potpuno razviju u svojim redovima.

Svjetska privreda u prijelaznom razdoblju

I. Uvod

Nema sumnje u to da je svjetska privreda u ozbiljnoj pometnji. Ni jedan od njena tri dijela nije izbjegao duboku krizu. Prvi, razvijeni kapitalistički svijet, bori se s golemom nezaposlenošću koja ne samo da značajno umanjuje upotrebu raspoloživih radnih i kapitalnih resursa, nego stvara i duboku demoralizaciju. Drugi, centralno-planski svijet, preživljava veliko smanjivanje svoje stope rasta i drastično pogoršanje efikasnosti: efikasnost kapitala stalno se smanjuje, a tehnološki napredak, uobičajeno mjeren, znatno je niži nego u prvom svijetu. Više se ne ispunjavaju ciljevi razvojnih planova, iako se neprestano snižuju, a glavni cilj — dostići i preći — zamijenjen je borbom za opstanak. Treći, manje razvijeni svijet, pogođen je nevoljama prvih dvaju, a povrh toga prate ga glad, bolesti i širenje jaza u privrednom razvoju.

Nedovoljnu utjehu pruža teoretsko nagađanje da proživljavamo drugi Kondratijev dol točno 50 godina nakon posljednjeg. Niti crpimo mnogo pomoći iz poznavanja neposrednih uzroka: slom svjetskog Bretton-Woodskog monetarnog sistema 1971. godine, rasprostranjene neuspjele žetve 1972. godine i više nego učetvorostručene cijene nafte 1973. godine s proizlazećom ubrzanom inflacijom. Keynesova terapija nije uspjela u prvom svijetu. Sve što je ekonomska teorija mogla dodati našem znanju bilo je izmišljanje novog termina: stagflacije. U drugom svijetu se administrativno-planski lijek pokazao jednako nedostatnim. Beskrajna serija organizacijskih reformi učinila je stvari još gorima. Unutrašnje teškoće tih dvaju svjetova, prouzročene nesuvremenim društvenim i ekonomskim uređenjima popraćenim stihijskim razvojem na globalnom planu, vodila su do sloma starog svjetskog ekonomskog sistema.

Kao posljedice vidimo šireći protekcionizam, filozofiju zatvaranja i praksu stvaranja nevolja susjedu, nacionalne mržnje, rastuće sukobe, oživljavanje hladnog rata i goleme vojne izdatke. Živimo u prilično neugodnom svijetu, koji je neracionalan, iscrpljujući, nepravedan i pun rizika. Da li bismo išta mogli učiniti?

Socijalizam znači ravnopravnost, solidarnost i racionalnost (odatle znanstveni socijalizam). Te tri karakteristike svakako su suprotne onome što nalazimo u suvremenom svijetu. No, čini se da su one široko rasprostranjene vrijednosti koje daju poticaje za promjenu. Upotrijebit ću ih da sistematiziram analizu. Racionalnost je vjerojatno u svačijem interesu. Zato ću početi istraživanjem mogućnosti racionalnije

organizacije svjetskih ekonomskih poslova. Ravnopravnost i solidarnost su važni za one koji su slabi i eksploatirani, one koji zaostaju. Ta načela će se primijeniti kod raspravljanja o manje razvijenim zemljama i produbljavanju jaza. Proizaći će da moralno načelo ravnopravnosti i solidarnosti pridonosi racionalnoj organizaciji svijeta. Nemoralna racionalnost i tradicionalna moralnost nisu uređenja koja se mogu podržavati za bilo koje vrijeme. Prosvijećeni realizam i pravi idealizam djeluju zajedno. Zbog toga ima prostora za pozitivnu akciju.

II. Dalji razvoj sistema Ujedinjenih naroda

Ako je išta sigurno o suvremenom svijetu, onda je to da je on postao integrirana i međuovisna cjelina. On je još vrlo heterogen, ima najmanje tri vrlo različita segmenta, ali su segmenti međusobno ovisni. Nitko ne može živjeti u izolaciji. Udaljenosti bilo koje vrste silno su smanjene; globus se smanjio. Narodi imaju zajedničko nasljeđe kao što su ekosistem, oceani, svemir i vitalni resursi koji zahtijevaju zajedničko upravljanje. Nacije trguju i međusobno djeluju jedna na drugu na brojne načine koji zahtijevaju uspostavljanje kodeksa ponašanja i različitih globalnih regulacijskih institucija.

Zajednički interes i zajedničko nasljeđe često se suprotstavljaju nacionalnim suverenitetima. Ta dva načela su nespojiva, a budući da se svjetski sistem mora temeljiti na njima, njegov temelj se smatra prilično nesigurnim.

Međutim, da li je situacija bitno drugačija unutar moderne nacije? Nacija ima očigledne zajedničke interese. No, njeni su građani suvereni u određenom važnom smislu. Pretpostavlja se da oni uživaju potrošačku samostalnost, dopuštena im je slobodna inicijativa kao proizvođačima, imaju pravni integritet (*habeas corpus*) i mogu se uključiti u političke aktivnosti kao slobodni i jednaki pojedinci. To sve, naravno, unutar sistema društvenih, političkih i pravnih normi. Međunarodni sistem može biti izgrađen na sličan način. Pojavit će se kao poredak drugog reda ili kao globalni sistem čiji su sastavni dijelovi ili pod-sistemi nacije. Nosioci suvereniteta su građanin na nacionalnoj razini i nacija na globalnoj razini. Razumljivo da postoje važne razlike između dvaju suvereniteta, ali razlike uvijek postoje kada prelazimo s jedne systemske razine na drugu. Važno je da je sistem sastavljen od funkcionalno međuovisnih dijelova. Formiranje sistema trebalo bi voditi računa o tome da su dijelovi funkcionalno, a ne disfunkcionalno međuovisni.

Sistem se može formirati na različite načine, a prijašnji model ne mora odgovarati modernoj upotrebi. Janez Stanovnik, sekretar Komisije Ujedinjenih naroda za Evropu, prikladno je opisao evoluciju svjetskog sistema prema stadijima: supranacionalan ili kolonijalan u 19. stoljeću, transnacionalan ili neokolonijalan od tada, a međunarodan se tek treba izgraditi.¹ Ovdje termin međunarodan znači odsutnost dominacije i prisutnost nacionalnog suvereniteta.

Raspoloživ mehanizam za uspostavljanje i upravljanje međunarodnim svjetskim sistemom je, naravno, sistem Ujedinjenih naroda.* On se sastoji od skupa institucija kao što su Generalna skupština, Ekonomsko i socijalno vijeće (ECOSOC), Vijeće sigurnosti, UNIDO, FAO, UNCTAD, Međunarodna organizacija rada, UNESCO, Svjetska zdravstvena organizacija, Međunarodni savez za telekomunikacije, Međunarodni monetarni fond, Svjetska banka i neke druge. Te institucije vrlo nalikuju parlamentu i ministarstvima za vanjske poslove, industriju, poljoprivredu, trgovinu, radne odnose, kulturu i obrazovanje, zdravstvo i komunikacije. Posljednje dvije, Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka, su centralna banka i razvojna banka. U toj institucionalnoj strukturi vidljivo je nepostojanje kabinetske vlade i ministarstava financija i obrane. Da li to znači da samo treba dodati nepostojeće institucije da bismo uspostavili svjetsku vladu?

Odgovor je definitivno: Ne! — iako je ideja o svjetskoj vladi prilično često predlagana u posljednja dva stoljeća. Najmanje su dva razloga za taj ne: (a) svjetska vlada bi nastavila dominaciju ekonomsko i vojno jakih nacija, i (b) to jednostavno nije potrebno.²

Budući da svjetska vlada nije pogodna, traži se alternativno rješenje u dobrovoljnim sporazumima na ad hoc međunarodnim konferencijama. Statuti koji se stalno obnavljaju i, posebno, institucije s moći odlučivanja izazivaju bojazan da su priprema temelja za svjetsku vladu i zato se odbijaju.³ No, to je *non sequitur*. Postoji i jasna treća mogućnost.

Da bi sistem funkcionirao, neophodne su tri komponente: institucije za odlučivanje osnovane na konsenzusu, tehničke institucije osnovane na profesionalnoj stručnosti i obavljanju profesionalnog rada, te različiti kodeksi ponašanja. Razumljivo, o svakoj novoj promjeni u međunarodnim dogovorima moraju se dobrovoljno dogovoriti suverene strane i oni će obavezivati samo one koji ratificiraju konvenciju. Kad se određeni broj nacija pridruži novoj konvenciji, ona postaje obavezna za sve. Sankcije za nepridržavanje nisu, naravno, popraćene policijskom prinudom, ali se temelje na moralnom neodobravanju i oduzimanje beneficija koje su posljedica međunarodnog reguliranja. U posebno ozbiljnim slučajevima neposlušnosti »slobodan jahač« može se isključiti iz jedne ili više institucija UN, a u ekstremnom slučaju može se isključiti iz Generalne skupštine. U takozvanim primitivnim društvima — koja ne znaju za vladu ili državu — isključenje iz zajednice je značilo smrt. U modernom međuzavisnom svijetu nemogućnost da

* Ujedinjeni narodi (UN) su međunarodna organizacija čiji su ciljevi održavanje mira i sigurnosti u svijetu, razvijanje prijateljskih odnosa među narodima i unapređivanje međunarodne suradnje. Radi što uspješnijeg djelovanja UN imaju organe od kojih su glavni: Generalna skupština, Vijeće sigurnosti, Ekonomsko i socijalno vijeće (ECOSOC), Starateljsko vijeće, te *specijalizirane ustanove* kao što su: Međunarodna organizacija rada (ILO), Organizacija za prehranu i poljoprivredu (FAO), Međunarodna organizacija za prosvjetu, znanost i kulturu (UNESCO), Svjetska zdravstvena organizacija (WHO), Međunarodni monetarni fond (IMF), Međunarodna banka za obnovu i razvoj — Svjetska banka (IBRD), Konferencija UN za trgovinu i razvoj (UNCTAD), Organizacija za industrijski razvoj (UNIDO), Međunarodna financijska korporacija (IFC), Međunarodno udruženje za razvoj (IDA), Program UN za razvoj (UNDP), Međunarodni fond za pomoć djeci (UNICEF), Međunarodni savez za telekomunikacije (ITU) i ostale.

se sudjeluje u međunarodnim aranžmanima znači nešto slično nacionalnom samoubojstvu. Beneficije uvijek uključuju obaveze i odgovornosti. Za funkcioniranje modernog ekonomskog sistema čini se da je neophodan ovaj minimalni skup institucija.

1. Centralna banka koja se brine o kratkoročnom prilagođavanju.
2. Razvojni fond koji omogućuje potpunu upotrebu svih raspoloživih resursa na dugi rok.
3. Javna blagajna koja prikuplja novčana sredstva za tržišne i netržišne intervencije.
4. Organizacija za planiranje koja koordinira sve aktivnosti na *ex ante* osnovi.
5. Tribunal koji presuđuje sukobe među stranama.

Osim tih institucija i funkcija, iako nešto manjeg značenja, postoji i upravljanje hranom i opskrba sirovinama koje fluktuiraju, i apsolutno i relativno, u odnosu prema nestabilnoj potražnji uzrokujući tako divlje fluktuacije cijena.

Dopustite mi da sada gornju opću shemu prevedem u skup institucija Ujedinjenih naroda.

1. Međunarodni monetarni fond je očigledan kandidat za *svjetsku centralnu banku*. Kao i svaka centralna banka, on mora biti posljednji izvor zajmova. Ali nasuprot ostalim centralnim bankama, on ne radi s poslovnim bankama, nego pomaže nacionalnim centralnim bankama: U toj ulozi, on pomaže u uspostavljanju ravnoteže platnih bilanci u nacionalnim segmentima svjetske privrede. Za to on mora imati zakonito sredstvo plaćanja da bi osigurao nužnu likvidnost međunarodnih financijskih transakcija. Specijalna prava vučenja (Special Drawing Rights — SDR) predstavljaju moguće zakonsko sredstvo plaćanja. Da bi postalo svjetski novac, »papirno zlato«, sa specijalnim pravima vučenja mora se poslovati kao sa svakom drugom valutom. Danas su specijalna prava vučenja povjerena nacionalnim centralnim bankama. Sljedeći korak je da se osigura slobodan pristup na međunarodno monetarno tržište. Proširivanje funkcija specijalnih prava vučenja sastoji se u tome da ih se poveže s razvojnim financijama.

Dopustite da usput napomenem kako jedva postoji sumnja u to da jedna jedina nacionalna valuta, kao američki dolar, može u budućnosti poslužiti kao svjetski novac. Prvo, svjetska privreda raste brže nego američka privreda i, iako je potonja još uvijek najveća nacionalna privreda koja postoji, ona više ne dominira globalnom privredom. Izvoz i monetarne rezerve drugih razvijenih zemalja uzeti zajedno nekoliko su puta veći nego oni Sjedinjenih Država. Zatim, svjetska privreda više ne može biti zavisna o hirovima određene nacionalne privrede. U tom smislu, ukidanje konvertibilnosti dolara za zlato 1971. godine nije predstavljalo samo kraj određenim međunarodnim dogovorima, nego i kraj jedne ere. U prijelaznom razdoblju dolar će biti udružen s nekoliko ostalih valuta ekonomski najjačih zemalja u obavljanju uloge svjetske rezervne valute, koja je do sada pokazala da ima destabilizirajuće djelovanje. Na kraju, uobičajeno upravljanje svjetskim financijama zahtijevat će zamjenu zlata jedinom međunarodno priznatom rezervnom valutom. Da li će njena raspodjela biti neutralna ili će se iskoristiti da djeluje na transfer realnih resursa onima koji zaostaju — što je točno suprotno bivšoj praksi kada je ostatak svijeta financirao najboga-

tije zemlje — zavisi o stupnju do kojeg će prevagnuti prosvijećeni vlastiti interesi i socijalistička načela ravnopravnosti i solidarnosti.⁴ No, u svakom slučaju o rješenju će se dogovoriti slobodne i suverene nacije.

2. Danas postoje mnogi fondovi UN. Na primjer: Međunarodni fond za razvoj poljoprivrede, Investicijski fond, Obnovljiv fond za prirodne resurse. Mogu se dodati Međunarodno udruženje za razvoj koje daje beskamratne zajmove i Međunarodna financijska korporacija kojoj je cilj da stimulira privatno poduzetništvo, oboje pridruženi Svjetskoj banci. Tu su još specijalni fondovi kao Fond za populacijske aktivnosti i za kontrolu narkotika. Taj skup fondova ne može obavljati ulogu *Svjetskog razvojnog fonda*, niti kvantitativno niti prema svojim nakanama. Međutim, oni su izuzetno korisni i ne trebaju biti zamijenjeni nego nadopunjeni. U stvari, Razvojni fond se može zamisliti kao konsolidaran i konzistentan sistem različitih fondova za različite svrhe. U tom slučaju, budžetski fondovi (kao UNICEF) trebali bi se odvojiti od razvojnih fondova u pravom smislu.

Nedavno je Brandtova komisija predložila Svjetski razvojni fond. To je svakako korak u pravom smjeru, ali bi se njegova funkcija trebala dalje proširiti. Razvoj zahtijeva ulaganje, a za to su potrebne tri odvojene odluke: regionalna alokacija investicija da bi se postigao usklađeni ekonomski razvoj svih regija; alokacija među industrijskim granama da bi se uspostavila adekvatna industrijska struktura koja bi odgovarala ponudi i potražnji; odluka o apsolutnom iznosu investicija radi upošljavanja svih raspoloživih resursa. Odluke su pobrojane po redoslijedu važnosti za svjetsku privredu. Odluke prvog tipa u vezi su sa odnosima između više i manje razvijenih zemalja. Ispravljanje strukturnih disproporcija jednako je važno za nerazvijene i razvijene zemlje. Iako razvijene zemlje imaju mnogo kapitala i dobar pristup međunarodnom tržištu kapitala, nekako je posebno teško da se zamijeni neefikasna tekstilna industrija, da se stvore alternativna radna mjesta za suvišne poljoprivrednike i da se učine druga strukturna prilagođavanja. Uz podršku međunarodne kooperacije strukturnih prilagođavanja međunarodni fond bi lakše mogao obavljati svoj zadatak i tako značajno pridonijeti svjetskoj efikasnosti. Odluke o optimalnom iznosu investicija zahtijevaju visoki stupanj razvijenosti u ekonomskoj organizaciji i za sada će ovisiti o raspoloživim resursima.

3. Operacije sistema UN financiraju se iz dobrovoljnih i dogovornih doprinosa zemalja članica i tako će se nastaviti financirati. No, ima dovoljno prostora da se taj način financiranja dopuni sredstvima poreza koje prikuplja Blagajna UN.

Porez na dohodak, jedan razumljiv instrument nacionalnih poreznih sistema, vjerojatno se neće primjenjivati na međunarodnoj razini u bliskoj budućnosti. Međutim, postoji mnogo drugih mogućih izvora poreznih prihoda. Važniji su:

(1) *Oporezivanje upotrebe globalnog zajedničkog nasljeđa*. Kad bi ekonomski partneri bili jednaki, a zajedničko nasljeđe čovječanstva neograničeno, porez ne bi imao smisla. Budući da to nije tako, porez ima smisla. Kako globalne zajedničke resurse mnogo intenzivnije iskorištavaju razvijene zemlje, transfer resursa poreza pomoći će u uspostavljanju ravnoteže.

(a) Iskorištavanje živih morskih životinja izvan ekskluzivne zone (200 nautičkih milja od nacionalne obalne crte). Lov kitova i tuljana već je reguliran međunarodni konvencijama. Osim toga, plaćao bi se međunarodni porez. Porez također može pomoći u zaštiti životinja od istrebljivanja.

(b) Upotreba resursa orbitnog spektra, koji se sastoji od elektromagnetskog spektra kroz koji se emitiraju radio valovi, i orbita u svemiru u kojima su smješteni sateliti i svemirske platforme. Prvi spektar već je popunjen, potonji je još uglavnom prazan (uz danu tehnologiju, postoji oko 1000 mjesta, a do 2000. godine neće biti popunjeno više od 200 mjesta), ali u oba slučaja korisnička prava stječu se na osnovi 'prvi došao — prvi poslužen' i besplatna su. Nekih 90 posto korisničkih prava ima 10 posto najbogatijih nacija.⁵

(c) Promet preko oceana i međukontinentalni letovi.

(d) Iskorištavanje morskog dna i Antarktike u budućnosti.

(2) *Oporezivanje odvlačenja kvalificiranih kadrova (brain drain)*. Procijenjeno je da su — da navedemo primjer — u 1960-im godinama troškovi obrazovanja visokokvalificiranih imigranata u Sjedinjene Države, Veliku Britaniju i Kanadu bili viši od pomoći koju su te tri zemlje dodijelile nerazvijenim zemljama u tom razdoblju.⁶

(3) Puno oslobađanje od plaćanja poreza nacionalnim poreznim obveznicima koji su pridonijeli inozemnoj pomoći.⁷

(4) Participacija UN u nacionalnom oporezivanju alkohola i duhana.

(5) *Oporezivanje naoružanja* jednako je primjenjivo na razvijene i nerazvijene zemlje i ima potencijalno korisno nusdjelovanje u smanjivanju utrke u naoružavanju. Na 7. specijalnom zasjedanju Generalne skupštine, Sovjetski Savez je predložio da se izdaci za naoružavanje stalnih članica Vijeća sigurnosti smanje početno 10 posto i da se taj uštedeni dio usmjeri na razvoj nerazvijenih zemalja. Brandtova komisija je predložila oporezivanje izvoza oružja. Mogućnost predstavlja i oporezivanje vojnih budžeta. Povelja o ekonomskim pravima i dužnostima država preporučuje svim zemljama da potiču opće i potpuno razoružavanje i da značajan dio oslobođenih sredstava alociraju kao dodatna sredstva za nerazvijene zemlje. Činjenica da ni jedan takav prijedlog ili zahtjev nije do sada prihvaćen ne smije obeshrabriti dalje napore. Nakon dva svjetska rata mir je postao visoko cijenjena međunarodna imovina. Ako nas oporezivanje naoružavanja može približiti miru, ono će se upotrijebiti. Budući da su svjetski vojni izdaci 30 puta veći od neto prijenosa financijskih sredstava iz bogatih u siromašne zemlje, to je prilično važan potencijalni izvor međunarodnih poreznih prihoda.

(6) *Dobrovoljni prilozi za pomoć*. Generalna skupština UN je 1970. godine zahtijevala od svake razvijene zemlje da, u smislu drugog razvojnog desetljeća, neto priliv financijskih sredstava nerazvijenim zemljama bude bar jedan posto njihovog bruto nacionalnog proizvoda, od čega 0,7 posto u obliku službene razvojne pomoći. Ispunjavanje tog cilja bilo je razočaravajuće: 0,52 posto 1970. godine, 0,39 posto 1979. godine. Jedino su zemlje članice OPEC-a te Švedska, Norveška i Nizozemska nadmašile taj cilj. Zemlje članice SEV-a transferirale su samo 0,12 posto svog BNP. Međutim, te brojke nisu razlog za očajavanje.

Tako dugo dok bar neke zemlje postupaju ispravno, druge će ih slijediti u svoje vrijeme.

Uspostavljanje Blagajne UN znači multilateraciju pomoći. Multilateralna pomoć se općenito smatra efikasnijom i pogodnijom od bilateralne pomoći. To, međutim, nije razlog da se potonja ukine. Budući da je mnogo vjerojatnije da će Engleska pružiti pomoć Indiji i Pakistanu nego, recimo, Boliviji, Francuska svojim frankofonskim partnerima u Africi, a Sovjetski Savez Mongoliji, Afganistanu i Vijetnamu — nego mnogim drugim zemljama, iskorištavajući takve bilateralne preferencijale ukupni opseg pomoći može se znatno povećati. U stvari, ne vidim razlog zašto sredstvo oslobađanja od plaćanja poreza ne bi bilo ugrađeno u međunarodno oporezivanje i tako se dala velika sloboda — i poticaj — davaocima da izaberu oblik pomoći i njihove primaoca.

4. Prije 12 godina na jednoj međunarodnoj konferenciji predložio sam prvi put osnivanje svjetske agencije za planiranje OUN.⁸ Ideja uopće nije dočekan s odobravanjem. Govornik za razvijene zemlje je rekao da to nije izvedivo jer velike sile neće odustati od svoje moći da utječu na svjetske odnose. Također je rečeno da je monolitno centralno planiranje i opasno i neefikasno (Robinson, Ohlin). Govoreći sa stajališta trećeg svijeta, Mahbub ul Haq nazvao je ideju neugodnom, nepraktičnom i neprihvatljivom. On je zaključio da »nerazvijenim zemljama treba dopustiti da se razvijaju na svoj način, prema svojim stadijima razvoja, a da ne ovise o unaprijed pripremljenim modelima razvoja iz centralne agencije.«⁹ Rođen i odrastao u nerazvijenoj zemlji, lako se mogu složiti s njim. No, pitanje je bilo sasvim pogrešno shvaćeno. Možda je zbnjivao naziv koji sam upotrijebio.

Planiranje je, kao i demokracija, riječ s mnogo značenja. Budući da je Sovjetski Savez prvi primjenjivao planiranje, njegovo centralno, administrativno, autoritarno planiranje uglavnom se uzima kao obrazac. Međutim, to nije tip planiranja koji se može koristiti u svjetskoj organizaciji. Potrebno je predviđanje, anticipacija i koordinacija. Administrativnom davanju direktiva tu nema mjesta.

Sistem UN dosegao je takav stupanj složenosti da je koordinacija postala presudna. Nije čudno da je, nekoliko godina nakon mog prijedloga, skupina od 25 stručnjaka pod vodstvom Al Noor Kassuma iz Tanzanije, koju je postavila Generalna skupština na svom 29. zasjedanju, došla do sličnog zaključka.¹⁰ Skupina je tražila revitalizaciju Ekonomskog i socijalnog vijeća koje je trebalo postati svjetski ekonomski forum. Vijeću bi pomagao odjel sekretarijata za razvoj i međunarodnu ekonomsku suradnju, što je vrsta zavoda za planiranje. Odjel obuhvaća dva sektora, razvoj i istraživanje i ekonomsku politiku. Pridružen je i Savjetodavni komitet za ekonomsku suradnju i razvoj. On uključuje direktore Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske banke, UNCTAD-a, UNIDO, ILO, FAO, UNESCO i WHO i sekretare regionalnih komisija. Tako bi se *svjetska organizacija za planiranje* sastojala od stručnog zavoda za planiranje i ECOSOC-a kao političkog tijela za odlučivanje i direktora različitih agencija i komisija UN.

Ako planiranje znači dogovorenu *ex ante* koordinaciju ekonomskih aktivnosti, Svjetska organizacija za planiranje (WPO) trebala bi poboljšati sadašnju praksu međunarodnog ekonomskog razvoja u sva četiri glavna područja: financiranje razvoja, stabiliziranje robnih tokova, po-

ticanje i stabiliziranje trgovine, savjetovanje i pomoć u provedbi programa. Da bi to učinila, morala bi biti angažirana u ovim aktivnostima (citiram dio svog rada iz 1970. godine):

(a) Koordinacija aktivnosti postojećih međunarodnih agencija. Pod koordinacijom mislim zajednički dogovoren plan akcija. Svjetska organizacija za planiranje također će obavljati funkciju prikupljanja i obrade informacija.

(b) Izrada predviđanja razvoja i programa razvoja za UN i pridružene institucije. Nacionalni zavodi za planiranje mogu se udružiti sa Svjetskom organizacijom za planiranje i tako se svjetsko planiranje može provoditi na istinski demokratski način s potpunim informacijama dostupnim svim zainteresiranim. Ne bi se trebala potcjenjivati ni političko-obrazovna vrijednost takve kooperacije.

(c) Savjetovanje i pružanje usluga na području razvoja, ili na zahtjev, ili na vlastitu inicijativu. Svjetska organizacija za planiranje trebala bi postati organizacija kojoj se svaka vlada u svako vrijeme s povjerenjem može obratiti za savjet i pomoć. Veći dio posla vjerojatno će obavljati druge organizacije izvan Svjetske organizacije za planiranje, ali ona mora osigurati efikasno usmjeravanje zahtjeva.

(d) Predlaganje raspodjele raspoloživih resursa između regija i zemalja. Program raspodjele postaje operativan kad ga odobri ECOSOC.

(e) Kontrola rezultata primaoca pomoći i kontrola ponašanja davaoca pomoći.

Da bi zadobila povjerenje i efikasno funkcionirala, Svjetska organizacija za planiranje mora biti administrativno nezavisna, mora pokazati visoki stupanj stručnosti i intelektualnih odlika i imati dovoljno finansijskih sredstava. Prvi uvjet je stvar organizacije, drugi zavisi mnogo od uspjeha istraživanja, a o trećem se brine Blagajna UN.

5. U posljednja dva desetljeća došlo je do eksplozivnog razvoja međunarodnog privrednog prava, privatnog i javnog. Arbitražna pravila i različiti kodeksi ponašanja (za multinacionalne kompanije i prijenos tehnologije) isto tu idu. Međunarodno pravo zahtijeva *međunarodni tribunal*. Mogući kandidat je ovaj postojeći u Hagu. Ne treba dodavati da se nacionalni sudovi zamjenjuju međunarodnim tribunalom kada to strane — privatne ili javne — dogovore.

Kada se međunarodni privredni ciklusi dovedu pod kontrolu — ako ne i uklone — zadatak stabiliziranja tokova hrane i sirovina postaje izvodljiviji. Mogu se primijeniti, uz odgovarajuće promjene, nacionalna rješenja — robne rezerve, kompenzatorno financiranje¹¹ za stabilizaciju izvoznih prihoda i zajednički fond koji je predložio UNCTAD. To je svakako mnogo lakše reći nego učiniti, a i dogovori Sjever—Jug nisu do sada bili posebno uspješni. Međutim, djelomične akcije uvijek su mnogo teže i manje efikasne nego one koje se dogovore kao sastavni dijelovi konzistentnog globalnog programa.

Naporima da se uvede neki red u entropične međunarodne ekonomske odnose često se prigovara da sprečavaju slobodan tok robe, kapitala i rada. Obračajući se međunarodnom simpoziju na 7. specijalnom zasjedanju Generalne skupštine, nizozemski premijer J. den Uyl istakao je da se globalni sistem kojeg imamo naprosto više ne sastoji od slobodnih poduzeća i slobodnih tržišta. Načelu otvorene i rastuće trgovine suprotstavljena je praksa niskih carina na sirovine i visokih

carina na industrijske proizvode zaustavljajući industrijalizaciju siromašnih zemalja. Može se dodati da je GATT-ova filozofija slobodne trgovine stalno kršena agrarnim protekcionizmom i sada svim vrstama zaštitnih mjera razvijenih zemalja, tako da se čak ni bogate zemlje ne mogu više složiti. Umjesto slobodnog kretanja kapitala, stvaranjem kapitala i kreditnim sistemima dominirale su Sjedinjene Države i Evropa. Umjesto slobodnog kretanja tehnologije, sistem patenata ograničio je njenu upotrebu na bogate zemlje. Ni sirovine nisu više uvijek raspoložive. »To pokazuje« — zaključuje J. den Uyl — »da međunarodni ekonomski sistem nije slobodan kako se često govori i da naš izbor nije između slobodnog sistema temeljenog na slobodnom poduzetništvu i centralno-planske privrede. Naš stvarni izbor je između našeg sadašnjeg sistema koji se uglavnom vodi i manipulira u korist bogatih zemalja i sistema koji je usmjeren prema rješavanju problema podjele dohotka i vlasništva, oskudnosti proizvodnih resursa i onečišćavanja okoline.«¹²

Dokazi prikupljeni u 7 godina koje su protekle od kada je gornja izjava dana zahtijevaju da se ona ispravi u samo jednom smislu: sadašnji sistem radi čak protiv interesa bogatih zemalja!

III. Premošćivanje jaza

Jaz između bogatih i siromašnih zemalja — mjeren u per capita proizvodu — bio je prije dva stoljeća manji od 2 : 1. Danas je on 39 : 1 i još se produbljuje.¹³ Industrijska revolucija u Evropi, koja je počela u kasnom 18. stoljeću, izbacila je malo zemalja u orbitu rasta, a veći je dio svijeta ostao stagnirati, ponekad čak ekonomski i nazadovati.

Kada jaz između bogatih i siromašnih dijelova jednog nacionalnog društva prijeđe određenu kritičnu točku, vjerojatno je ugrožena unutrašnja ravnoteža, počinje žestoki klasni rat, privreda je dezorganizirana i društvene erupcije različitih vrsta dovršavaju normalan život nacije. Razorne posljedice velikih međunarodnih razlika nisu manje opasne za normalan život — čak i opstanak — globalnog društva. U najboljem slučaju one iziskuju velike troškove; u najgorem slučaju one mogu postati fatalne. U malom svijetu koji se skuplja nitko više ne može živjeti u divnoj izolaciji i teško da bilo tko može izbjeći da ne postane žrtvom u slučaju ozbiljnijeg svjetskog požara. Dva svjetska rata — iako započeta zbog različitih uzroka — dovoljan su podsjetnik. Čovječanstvo si ne može dopustiti treći — a da ne ugrozi svoje postojanje.

Postupno se širi svijest o tome da smo svi zainteresirani za civilizirani svijet u kojem će razlike između bogatih i siromašnih naroda uglavnom biti smanjene, u kojem će stare nepravde biti ispravljene i u kojem će se svi narodi osjećati kao kod kuće. Prema tome, *racionalno* je da se oko toga nešto učini. Socijalistička načela *ravnopravnosti i solidarnosti pružaju* dovoljan motiv i također pomažu u sistematizaciji našeg pristupa.¹⁴

Na zahtjev Alžira, u svibnju 1974. godine sazvano je 6. specijalno zasjedanje Generalne skupštine UN. Ishod zasjedanja bila je *Deklaracija o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka*. Taj

dogadaj najvjestio je početak nove ere. Deklaracijom je zamišljeno da Novi međunarodni ekonomski poredak (NMEP) bude utemeljen na ovim načelima:

1. Suverena jednakost država sa samoopredjeljenjem i nemiješanjem.
2. Puni suverenitet nad prirodnim resursima uključujući pravo na nacionalizaciju privatnih poduzeća.
3. Nadzor nad multinacionalnim kompanijama.
4. Pravedan odnos između cijena izvozne i uvozne robe nerazvijenih zemalja.
5. Nerecipročan preferencijalni postupak prema nerazvijenim zemljama.
6. Odgovarajući tok realnih resursa u nerazvijene zemlje.
7. Poticanje prijenosa tehnologije u nerazvijene zemlje.

Prva dva načela predstavljaju neku vrst ustavnih prava nenapisanog svjetskog ustava. Druga se bave ravnopravnošću i solidarnošću. Radi objašnjenja, ja ću ravnopravnost prevesti kao jednake početne pozicije, a solidarnost kao pomoć. To će nam omogućiti da analiziramo bit deklaracije iz 1974. godine. Dogodit će se da postoje dva glavna kanala poticanja razvoja: (a) osiguravanje pristupa na tržište i osiguravanje pravedne razmjene, što su preduvjeti za razvoj trgovine, i (b) djelovanje na stvarni transfer resursa, uključujući transfer tehnologije.

A. JEDNAKE POČETNE POZICIJE

Politički sistem nacije oblikuje onaj tko drži vlast. Slično tome, svjetski poredak oblikuju svjetske sile u svom interesu. Pax Americana zamijenio je Pax Britannicu, a sada se odvija proces zamjene tog prvog s Paxom Trilateralis i Paxom Sovietica u dva razdvojena dijela suvremenog svijeta.¹⁵ U Bretton-Woodsu su prevladali američki stavovi; GATT je bio osnovan kao klub bogatih zemalja koji je ostao izvan UN i mijenja se sporo s golemim teškoćama; Svjetska banka ima američkog predsjednika (iako je to više simbol statusa nego potreba stvarnih interesa); Međunarodnim monetarnim fondom vlada mali broj bogatih zemalja; međunarodna tržišta kapitala kontroliraju bogate zemlje; centrale i istraživačke aktivnosti transnacionalnih korporacija — koje vladaju svjetskom trgovinom i proizvode petinu svjetske proizvodnje — smještene su u bogatim zemljama, itd. To stanje može se mijenjati samo polako i to političkim sredstvima. Stoga nerazvijene zemlje osnivaju brojne organizacije da se brinu o njihovim interesima. Središnja organizacija za demokratizaciju svjetskog političkog života je, naravno, Generalna skupština. Iako su političke odluke presudne, ne mogu se zadržavati na tome. Obratimo pažnju na ekonomiku.

Ako se nacionalnoj privredi prepusti da funkcioniра po svojoj volji na laissez-faire način, početne regionalne razlike u razvoju će se uvećati i ubrzo će se pojaviti proces polarizacije. Fenomen se lako može objasniti pomoću eksternih ekonomija i međusektorskih odnosa. Kad se treća tvornica izgradi na mjestu gdje dvije već funkcioniraju, ona može koristiti raspoloživu transportnu mrežu, komunikacije i društvenu infrastrukturu, kvalificiranu radnu snagu, mogućnosti po-

pravaka, itd. Takve eksternalije mogu biti presudne za novo poduzeće. S druge strane, prazne ćelije u tabeli međusektorskih odnosa nerazvijene regije nužno uvjetuju da svakom povećanju proizvodnje prethodi kupovina kapitala i intermedijarnih dobara iz razvijene regije. Tako će se rast *razvijene regije* ubrzati. Efekti su iznenađujuće veliki. Čak ako razvijena regija pokloni financijska sredstva nerazvijenoj, proizvodnja će porasti više u razvijenoj nego u nerazvijenoj regiji. Bogati postaju bogatiji čak i kad se bave filantropijom.¹⁶

Ako se to događa kad obje regije pripadaju jednoj nacionalnoj privredi unutar zajedničkih granica, zajedničkog poreznog i budžetskog sistema i zajedničkih nacionalnih interesa, onda prijelaz preko nacionalnih granica može samo pogoršati situaciju. Carinske i necarinske barijere i restriktivna praksa, neusporedivo veća financijska moć korporacija iz razvijenih zemalja, pristrane međunarodne institucije, zaštitni tvornički znakovi — sve to izuzetno otežava pristup svjetskom tržištu za kasne dolaznike. Tako formalna ravnopravnost partnera i slobodna trgovina — što je filozofska podloga npr. GATT-a — znači zapravo stvarnu nejednakost i stvarni poremećaj u trgovini.¹⁷ Da bi se uspostavile jednake polazne pozicije, potrebni su neregiprocni preferencijali. Osim toga i divovske transnacionalne kompanije moraju se međunarodno kontrolirati i ukloniti restriktivnu praksu. OUN je već poduzela prvi korak u tom smjeru.¹⁸

Druga važna posljedica praznih ćelija u nacionalnim međusektorskim matricama je nepostojanje diferenciranog izvoza. Nerazvijene zemlje dobivaju oko 80 posto svojih izvoznih prihoda izvozeći samo 12 proizvoda. Budući da je elastičnost potražnje za tom robom uglavnom niska, njihove cijene divlje fluktuiraju. Zbog toga, a i zato što se devize ne mogu pribaviti iz drugih izvora, njihove su cijene niske i zaostaju za izvoznim cijenama razvijenih zemalja. Možda je izlaz u indeksaciji,¹⁹ kompenzatornom financiranju i robnim zalihama. Nema potrebe ovdje išta dodati s obzirom na sve opsežniju tehničku literaturu o tome. Dosta je reći da su izrađeni odgovarajući stabilizacijski režimi za nacionalne privrede i da su slični režimi mogući i na svjetskoj razini.

Na kraju, čak ako bi međunarodna trgovina funkcionirala prema udžbeničkom modelu savršene konkurencije, opet bi postojala nejednaka razmjena. Kako je to pokazao A. Emmanuel²⁰, zbog razlika u nacionalnim platnim stavovima, zbog razlika u razinama razvoja, goleme količine rada (dohotka) siromašnih zemalja prelijevaju se preko međunarodne trgovine razvijenim zemljama. Zaostajanje u razvoju znači da su nadnice niske, što djeluje na cijelu troškovnu strukturu. Nerazvijene zemlje izvoze dvije vrste robe: nekonkurentne kao što je tropsko voće i konkurentne kao što su radno-intenzivni tekstilni proizvodi. Razvijene zemlje štite svoja domaća tržišta uvodeći visoke carine na uvoz radno-intenzivnih dobara i prisvajaju višak siromašnih kupujući jeftino njihove specifične nekonkurentne proizvode. Udžbenici i naša načela bi tražili da se carine ukinu na radno-intenzivne robe. Ali osim toga mora se uvesti neka vrst izvozne carine na nekonkurentni izvoz da bi se ujednačile razlike u nadnicama između siromašnih i bogatih.²¹ Tu izvoznju carinu može prikupljati ili sama nacija ili Blagajna UN.

Prema tome došli smo do jasnog zaključka. Da bismo izjednačili polazne pozicije, razvijene zemlje moraju ukinuti svu carinsku i necarinsku zaštitu na uvoz iz nerazvijenih zemalja²² i prenijeti određene iznose sredstava. Carinska zaštita se ne može ukinuti preko noći jer bi jako pogodila stare industrije u razvijenim zemljama. Stoga, umjesto da se carine odmah ukinu, one se mogu zadržati, ali se prihodi od njih moraju vraćati onim nerazvijenim zemljama koje izvoze. U zemljama s administrativnim cijenama (SEV i ostale administrativno-planske privrede) to bi podrazumijevalo davanje razlike između uvoznih i domaćih cijena. Na taj će način razvijene zemlje imati poticaj da smanje carine na robu nerazvijenih zemalja što je brže moguće. Proces globalnog prilagođavanja mogu ubrzati Svjetska organizacija za planiranje i Razvojni fond UN.

Do sad sam govorio samo o dva dijela svjetske privrede, razvijenom i nerazvijenom. Budući da je broj razvijenih zemalja relativno mali i da ekonomske razlike među njima nisu velike, one se mogu uzeti kao homogena skupina. To nije slučaj s nerazvijenim dijelom svijeta. Iz drugdje objašnjenih razloga,²³ postoji prilično jaka nelinearna korelacija između razine razvoja i stope rasta. Regresijska analiza daje jednostavan i jasan kriterij za klasifikaciju nerazvijenih zemalja u 4 odvojene skupine prema razinama razvijenosti.²⁴

(1) Najsiromašnije zemlje u početnoj etapi razvoja s gotovo stagnantnim privredama na per capita osnovi. Jaz između njih i ostatka svijeta brzo se produbljuje.

(2) Nerazvijene zemlje koje se »uspinju«, ali još ne sustižu ostale.

(3) Zemlje koje se brzo industrijaliziraju (kao južna Evropa, neke zemlje SEV-a i dijelovi Latinske Amerike i Dalekog istoka) koje dostižu visoke stope rasta i sustižu, ponekad vrlo brzo, razvijene zemlje. U toj skupini je bio i Japan, ali je u međuvremenu sustigao druge i sada je u skupini (5).

(4) Posjednici vrlo važnih sirovina. Danas je to nafta. Stoga se skupina zemalja članica OPEC-a mora tretirati odvojeno. Zemlje u toj skupini ne bi trebale biti razvijenije od onih u skupini (3), ali visoka renta od nafte donosi visoke prihode raspoložive za brzi rast.

Ponekad se tvrdi da je takva klasifikacija nepoželjna jer potkopava solidarnost među nerazvijenim zemljama. Međutim, takvo rezoniranje nema smisla. Ako načelo pravednosti treba primijeniti, mora se primijeniti univerzalno. Ako će se razvijene zemlje — koje se mogu označiti kao skupine (5) — otvoriti i ako će *unilateralno* ukloniti sva trgovinska ograničenja drugim skupinama, isto se načelo mora primijeniti za svaku drugu skupinu niže na popisu. Drugim riječima, kakvi se god preferencijali primaju od onih koji su smješteni više, oni moraju biti dani svima koji su smješteni niže. To je suvremeno značenje stare klauzule »najpovlaštenije nacije«. Jedino najsiromašnije zemlje ovoga svijeta nemaju obavezu da daju neregiprocne preferencijale jer nemaju kome.

To nas dovodi do problema kolektivnog oslanjanja na vlastite snage. Iako se razvojna igra ne može igrati bez razvijenih zemalja, mnogo je toga što same nerazvijene zemlje mogu učiniti da se poboljša njihov položaj. Osobito je značajno regionalno razvojno planiranje kojim upravlja skupina susjednih nerazvijenih zemalja. Rentabilna veličina

proizvodnog kapaciteta u mnogo vrsta proizvodnje često je mnogo veća nego što je veličina tržišta u siromašnoj zemlji. Zbog okolnosti, višak kapitala se ne može iskoristiti za rentabilan izvoz. Zato je proizvodno orijentirana regionalna ekonomska integracija životni preduvjet brzog razvoja. Do sada je učinjeno dosta pokušaja, ali uspjeh nije bio spektakularan. Objašnjenja možda mogu biti nacionalna ograničenja i više nego neodgovorne vlade. Šesto specijalno zasjedanje Generalne skupštine UN i UNCTAD tražili su osnivanje proizvođačkih udruženja za zajedničke markentinške aranžmane, redovitu robnu razmjenu, poboljšanje izvoznih prihoda i uvjeta razmjene. Danas postoje proizvođačka udruženja za banane, boksit, bakar, kakaovac, prirodnu gumu, čaj, olovo, volfram, fosfate i kavu. Sastanak u Manili Grupe 77 prihvatio je prijedlog da se uspostavi program kooperacije među nerazvijenim zemljama. Osim već spomenutih područja kooperacije, istaknuta je potreba za uspostavljanjem multinacionalnih poduzeća u područjima avionskog i pomorskog prijevoza, osiguranja i bankarstva i potreba za financijskom pomoći nerazvijenim zemljama od zemalja izvoznica nafte. Ideje se pojavljuju, ali njihovo ostvarivanje, čini se, nešto kasni.

B. POMOĆ

Razlike u životnom standardu ostat će goleme i kad se uklone ograničenja trgovini i rastu, pa i kad se prenesu neka sredstva radi ujednačavanja polaznih pozicija. Ljudska solidarnost traži da se nerazvijenim zemljama pomogne da bi ubrzale svoj ekonomski rast. Za to je potreban značajan transfer realnih resursa.

U tom smislu možemo razlikovati dva tipa resursa: znanje i financijske resurse. Transfer znanja može se pospješiti tako da se poboljša tehnička pomoć i da se omogući transfer tehnologije. O tome se trebaju brinuti Razvojni program UN i UNIDO. Na financijski transfer utječe Razvojni fond. Pod posebnim uvjetima, financijski transferi mogu se zamijeniti realnim resursima (npr. hrana).

Transfer resursa upotrebljava se prije svega za investicije. Razvojne investicije mogu se svrstati u dvije kategorije: *investicije u društvenu infrastrukturu* (škole, bolnice i, možda, prometne mreže, koje se sporo otplaćuju) i *direktno proizvodne investicije*. Razvojna pomoć sastoji se od *unilateralnih transfera* (poklona), *zajmova pod povoljnijim uvjetima* i komercijalnih kredita. Prva kategorija uglavnom je budžetska pomoć (subvencija), druge dvije kategorije predstavljaju razvojne zajmove. Pomoć će se upotrebljavati za financiranje društvene infrastrukture, a zajmovi za direktne proizvodne investicije.

Što se tiče transfera resursa, možemo postaviti ove kriterije. Ako se čovjek tretira kao ljudsko biće, bez obzira gdje je rođen, on mora imati odgovarajuću prehranu²⁵ i pristup medicinskim i obrazovnim uslugama. Ta tri zahtjeva u načelu će se zadovoljavati budžetskim subvencijama (unilateralnim transferima) koje će, na primjer, regulirati UNICEF, WHO i UNESCO. Postoji i drugi razlog za taj pristup. Ako uspijemo obrazovati ljude i održati ih zdravima, oni će uskoro pronaći načine i sredstva da ubrzaju rast. U najsiromašnijim zemljama (skupina 1) investicije za prometne mreže također se financiraju iz budžet-

skih subvencija. Inače bi takve zemlje ubrzo postale opterećene vrlo visokim otplatama dugova, što umanjuje efekte na rast.

Analiza UN pokazuje da, kad zemlja dosegne prosječni per capita dohodak od oko 400 dolara (u cijenama 1960. godine), ona se približava zdravstvenim i obrazovnim standardima (mjereno u trajanju života, smrtnosti novorođenčadi, kaloričnoj vrijednosti prehrane, kvaliteti prehrane, školskoj popularizaciji i pismenosti) karakterističnim za suvremenu civilizaciju.²⁶ Drugim riječima, na određenom, ne vrlo visokom, stupnju razvoja prosječna zemlja uspijeva financirati svoje društvene službe iz vlastitog dohotka i tako nema potrebe za daljnjim subvencijama.

Općenito, zemlje skupine (1) dosta će ovisiti o subvencijama i besamatnim zajmovima; skupina (2) će do neke mjere zamijeniti subvencije zajmovima pod vrlo povoljnim uvjetima, a druge razvojne potrebe financirat će iz zajmova pod umjerenim uvjetima; skupina (3) ne treba subvencije i većina zajmova će biti na komercijalnoj osnovi, a skupina (4) javlja se kao neto izvoznik financijskog kapitala. Opseg potrebnih financija i njihovo raspodjelu može se odrediti prema kriteriju postupnog zatvaranja jaza. To znači da se sve četiri skupine nerazvijenih zemalja moraju razvijati znatno brže od pete, razvijene skupine. Političkim pregovaranjima može se odrediti što konkretno znači »znatno«.²⁷

Većina nerazvijenih zemalja morala bi biti kadra ubrzati svoj rast i početi zatvarati sramotan jaz između bogatih i siromašnih uz osigurane financije za društvenu infrastrukturu, velike količine deviza na njihovom raspolaganju, proširena inozemna tržišta koja osiguravaju dovoljno prihoda za otplate dugova i uz dobivanje financijskih sredstava za razvoj, ovisno o postignutim rezultatima.

Za zatvaranje jaza odgovorna je cijela međunarodna zajednica. Ne može se izuzeti ni jedna skupina. U tom smislu stav koji imaju zemlje SEV-a — da one nisu povijesno odgovorne za jaz i stoga nisu obavezne pomoći, bar ne toliko koliko ostali — traži komentar. Taj stav dobro je predstavljen izjavom Andreja Gromika, sovjetskog predstavnika na 6. specijalnom zasjedanju Generalne skupštine:

»Nikada nećemo prihvatiti, ni u teoriji, ni u praksi, pogrešan pojam podjele svijeta na 'siromašne' i 'bogate' zemlje, koncept koji socijalističke zemlje stavlja u isti položaj kao i neke druge zemlje koje su izvukle golemo bogatstvo iz zemalja koje su bile pod kolonijalnim jarmom. Autori koncepta ne samo da prikrivaju osnovne razlike između socijalizma i imperijalizma, nego ujedno potpuno zanemaruju pitanje kako je i na čiji račun došlo do visokog stupnja ovisnosti.«²⁸

Izjava nije ni povijesno točna, ni prihvatljiva, niti ima išta zajedničkog sa socijalizmom. Što se tiče povijesne odgovornosti, carska Rusija je također bila jedna od velikih imperijalističkih sila, Istočna Njemačka je djelomično nasljednik druge velike imperijalističke sile, a čak je i mala Mađarska eksploatirala zemlje pod svojom vladavinom.²⁹ Međuratna Njemačka, Mađarska i Bugarska bile su fašistički saveznici koji su prouzročili dosta bijede u svijetu. A prethodnik SEV-a, KOMINFORM, nanio je veliku štetu našoj zemlji. Zato zemlje SEV-a nemaju bolju povijesnu svjedodžbu od ostalih. Zatim, nemaju sve raz-

vijene zemlje kolonijalnu prošlost — Skandinavci i Kanadani, na primjer — a ipak prihvaćaju da sudjeluju u davanju pomoći. Na kraju, ako nađemo pretučenog čovjeka na ulici, pomoći ćemo mu bez obzira tko je kriv za njegove patnje. Budući da SEV obuhvaća zemlje na različitim razinama razvijenosti, ekonomski potencijal skupine manji je od potencijala razvijenih kapitalističkih zemalja i zato su njihove međunarodne ekonomske obaveze manje. Međutim, udio nerazvijenih zemalja u ukupnom uvozu SEV-a od samo pet posto i transfer resursa od samo 0,12 posto njihovog društvenog proizvoda očito je mnogo manji od njihovih međunarodnih obaveza. Osim toga, takav stupanj izolacije štetan je njihovim vlastitim privredama.

Postoji, međutim, pitanje drugačije vrste odgovornosti, samoodgovornosti. Nerazvijene zemlje imaju pravo na međunarodnu pomoć ako je odgovorno koriste. Biti siromašan ne znači nužno i biti pošten. Zastvaranje jaza između bogatih i siromašnih zemalja na međunarodnoj razini ima malo smisla ako se istovremeno jaz između bogatih i siromašnih građana unutar nacionalnih granica širi. Ako međunarodna pomoć odlazi u džepove ministara i drugih pripadnika vodećih slojeva, ona je očito samoporažavajuća.

Unutar nacije građani su suvereni i uglavnom odgovorni za svoje izbore. Na međunarodnom planu isto vrijedi za države. Države moraju zadovoljiti uvjete za dobivanje međunarodne pomoći. (Medicinski, obrazovni i programi pomoći u hrani ne podliježu nikakvim kriterijima. Tu je međunarodna akcija izazvana patnjama pojedinih ljudskih bića.) Ako se pomaže fašistički režim, to bi značilo produžavanje fašističkog terora nad stanovništvom. Ako se pomaže privredi s izuzetno velikim razlikama u raspodjeli dohotka, to bi značilo podržavanje klasne eksploatacije, pomaganje bogatih da postanu još bogatiji, a siromašni da ostanu u prljavštini. Ako se pomaže nacijama koje počinju ratove sa svojim susjedima, to ne bi značilo samo rasipanje resursa nego i ohrabivanje agresora. To nema ništa zajedničkog s ljudskom solidarnošću ili međunarodnom odgovornošću. Spomenuti slučajevi su, zapravo, protivni tome.

Kriteriji za zajmove Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke precizno su razrađeni, a kriteriji za poželjnost u širem društvenom smislu još nisu razrađeni. Rad na tom području još nije ozbiljno započet. Opasnosti su očite: kriteriji mogu biti zloupotrebjeni za nameatanje vlastitih vrijednosti i preferencija. To se, međutim, ne mora dogoditi. Uvjeti poželjnosti mogu se praktično izraziti na način zaštite ljudskih prava: društvenih, političkih i ekonomskih. Budući da su različite konvencije o ljudskim pravima i dužnostima država UN dobile praktički opću podršku, postoji visoki stupanj slaganja o tome koje minimalne standarde suvremena država mora zadovoljiti da bi bila smatrana civiliziranom. Ti standardi mogu se definirati vrlo preciznim pojmovima i mogu se objektivno provjeriti. Tako se agrarna reforma, ujednačavanje raspodjele dohotka i smanjivanje izdataka za naoružanje mogu uključiti među te uvjete na sličan način kao kontrola inflacije, smanjivanje platno-bilančnog deficita i plaćanje kamata. Države koje ne prođu testove te vrste bit će isključene iz programa međunarodne pomoći, zaostajat će u razvoju i naposljetku će biti reformirane. Prema tome,

pomoć razvoju pridonosi i povećavanju standarda međunarodne moralnosti.

Međunarodna solidarnost je, kao i svaka druga vrsta ljudske solidarnosti, moralno načelo. Ono može djelovati samo ako se svijet tretira kao moralna zajednica. Da to ne ostane samo »pobožna želja«, međunarodno pravo i sistem UN mora ojačati i znatno se razviti.

IV. Da li će funkcionirati?

Zbog svoje prirode, dugoročni program institucionalnog razvoja ne može se odmah ispuniti. Neki od elemenata mogu se činiti nerealističnim ako se promatraju izdvojeno. Međutim, kao dijelovi konzistentnog programa oni nisu samo realistični nego i neizbježni. Realizirani se pojačava ako se prisutnost svih sastavnih dijelova može otkriti makar samo u rudimentarnoj formi. U ovom radu brinuo sam se o inkorporiranju u analizu samo onih razvojnih elemenata koji su već prisutni.

Međutim, svaki program, kako god formuliran, ovisi o volji za akciju. Tu realistično procijenjeni zajednički interesi igraju presudnu ulogu. Dajući ključno obrazloženje projekta »Reshaping the International Order — RIO«, Jan Tinbergen je rekao: »Kao posljedica tehnološkog i ekološkog razvoja, međuovisnost svih dijelova zemaljske kugle povećala se do stupnja kad samo blagostanje čovječanstva u cjelini — uključujući čak buduće generacije — može biti uzeto kao cilj porotka koji se treba uspostaviti i politikâ koje treba slijediti.«³⁰

Visoka ovisnost razvijenih zemalja o uvozu sirovina i nafte — ovisnost koja je obično oko 80—100 posto — često se navodi i dobro je poznata. Prema tome, prvi je svijet životno zainteresiran za stabilnu ponudu tih dobara. S jedne strane, 75 posto od ukupnog izvoza nerazvijenih zemalja ide na tržišta razvijenih zemalja. Stoga je treći svijet životno zainteresiran za stabilnost i razvoj tih tržišta. Ako se ona ne razvijaju — što se i događa — uvjeti razmjene će se okrenuti protiv nerazvijenih zemalja i prijedlozi UNCTAD-a za kontrolu cijena sirovina neće se primijeniti. Porast produktivnosti neće pomoći jer će samo sniziti izvozne cijene.

Iako razvijene zemlje trguju uglavnom međusobno, bila bi korisna ekspanzija trgovine i na druga tržišta. Prema tome, jako je poželjno da se privrede trećeg svijeta razvijaju da bi mogle apsorbirati povećani uvoz. Osim toga, kao što smo vidjeli, čak i čisti darovi uzrokuju višu dodatnu potrošnju u privredi davaoca nego u privredi primaoca. S druge strane, što je brži rast razvijenog dijela svjetske privrede, veće su mogućnosti transfera realnih resursa, što će ubrzati razvoj manje razvijenih dijelova. U stagnantnom svijetu jaz se povećava. Transferi se mogu povezati sa shemama koje će osigurati pravednu participaciju svih davalaca u probicima od trgovine. Budžetska subvencija, kad se koristi za financiranje adekvatne prehrane, može pomoći da se poljoprivredni proizvođači Sjedinjenih Država, Kanade i drugdje oslobode viškova i ujedno da se smanji konkurentski pritisak na evropske poljopriv-

rednike. Drugi svijet imat će koristi od ukupne ekspanzije trgovine u povećanim deviznim prihodima od izvoza nerazvijenih zemalja i moći će povećati uvoz razvijene tehnologije iz razvijenih zemalja.

Argument efikasnosti funkcionira u istom smjeru. Stare radno-intenzivne industrije teret su razvijenim zemljama i mogu se zamijeniti jeftinijim uvozom iz trećeg svijeta. Visoka uvozna opterećenja riže u Japanu i pšenice i mesa u Evropi nepotrebno povećavaju životne troškove. Zašto bi evropske zemlje morale uzgajati šećernu repu kad je mnogo jeftinije uvoziti šećernu trsku iz tropskih zemalja? Zašto bi razvijene zemlje morale trošiti milijardu dolara godišnje na istraživanje za razvoj supstituta tropskih poljoprivrednih proizvoda kad su ti proizvodi već raspoloživi?³¹ Očito, troškovi bi mogli biti znatno smanjeni, trgovina povećana i svi bi imali velike koristi ako bi se uklonila trgovinska ograničenja. Može se spomenuti jedan ekološki aspekt efikasnosti. Već prijeteeće zagađenje zraka u visoko industrijaliziranim regijama može se smanjiti tako da se sirovine prerađuju tamo odakle potječu, što bi imalo pozitivne efekte na industrijalizaciju za manje razvijene izvoznike.

Malo ljudi će se suprotstaviti naporima za intenzivni međunarodni razvoj, ali će mnogi tvrditi kako je to nepraktično jer novac jednostavno nije raspoloživ. Moguća su najmanje tri odgovora na tu primjedu. Potrebna transfer resursa samo je dio globalnih izdataka koji su, kako je prije spomenuto, 30 puta veći od ukupne svote potrošene za sve programe inozemne pomoći.³² Kad bi se mogao postići dogovor o smanjivanju vojnih izdataka i kad bi se ti resursi iskoristili za međunarodni ekonomski razvoj, svi bi u svijetu dobili. Zatim, ako se kao osnova uzme izvoz kapitala u 19. stoljeću, Sjedinjene Države morale bi ponavljati Marshallov plan dva puta godišnje da dostignu britansko davanje zajmova inozemstvu u 19. stoljeću kao udio u nacionalnom dohotku.³³ Treće, brojne zemlje su transferirale više od jedan posto svog društvenog proizvoda — što je bio cilj drugog razvojnog desetljeća — kao pomoć ili preko trgovine. Prema tome, to funkcionira i može funkcionirati mnogo bolje. Ne trebamo biti pesimistični ako još dodamo predloženo međunarodno oporezivanje i povezivanje specijalnih prava vučenja s razvojnim financijama. Međunarodna zajednica ima i neke načine da povećaa pritisak kad je to potrebno. Članstvo u OUN može biti uvjetovano ispunjavanjem obaveza ekonomske kooperacije.

Na kraju, 24 milijuna nezaposlenih u Evropi i Americi, uz odgovarajuće besposlene kapacitete, drastični su odraz iracionalnosti sadašnjih aranžmana. Dugovi nerazvijenih zemalja koji su dosegli više od 800 milijardi dolara, te se teško mogu otplatiti — kod nekih nerazvijenih zemalja anuiteti koje bi trebalo otplatiti veći su od ukupnog deviznog prihoda — i koji će obavezno spriječiti razvojne napore, čine drugu stranu iste medalje. Nezaposlenost i financijski slomovi su, naravno, stare kapitalističke bolesti, ali mnogo starih bolesti nije više podnošljivo, osobito kad postoje adekvatne terapije.³⁴ Nije ni poželjno, ni potrebno stavljati nerazvijene zemlje u položaj siromašnih nećaka koji mole naklonost bogatih ujaka. Nije ni poželjno, ni potrebno da se od građana bogatih zemalja traži da glasaju za međunarodnu milostinju. Primaoci i davaoci su postali *partneri* u razvoju. Ustrajnost na zahtije-

vima i ustupcima mora se zamijeniti jasno definiranim međunarodnim odgovornostima. Svijet je došao u stadij kada zatvaranje jaza i održavanje ispravnog funkcioniranja globalne privrede predstavljaju dva aspekta istog modela. Ni produbljivanje jaza međunarodnih razlika, ni globalne ekonomske krize ne mogu se tolerirati bez neugodnih konzekvenci.³⁵

Došli smo do točke kada treba izvesti zaključke. Suvremeni svijet strukturiran je tako da je socijalistički usmjereno rješenje, ili, kako bi ga neki bili skloniji zvati, humanističko — socijalizam je humanizam 20. stoljeća — ne samo poželjno nego nužno. Nužno jer je racionanlo. Moralistički i realistički pristup djeluju u istom smjeru. U stvari, da li postoji bilo koja druga održiva dugoročna alternativa — ako svijet treba opstati kao civilizirano mjesto za život?

Postscriptum

Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gdje prestaje rad koji je određen nevoljom i vanjskom svrsishodnošću; po prirodi stvari ono, dakle, leži s one strane same materijalne proizvodnje (. . .) S one strane počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode (. . .) Skraćivanje rada je njegov osnovni preduvjet.

MARX, Kapital, sv. 3.

Najamni rad, kao i ropski i kmetski, predstavlja samo prijelazni i niži oblik, predodređen da ustupi mjesto udruženom radu koji se obavlja dobre volje, vedra duha i radosna srca.

MARX, Inauguralna adresa Prve internacionale (1864)

Socijalizam i nakon njega

I. Sloboda i samoodređenje

Zašto bi socijalizam bio humaniji, i stoga poželjniji od drugih rivalskih sistema? Odgovor glasi: zato jer zadovoljava autentične ljudske potrebe bolje nego oni to čine ili mogu učiniti. U hijerarhiji potreba najviša i istovremeno čisto i isključivo ljudska je potreba za samoodređenjem. Samoodređenje je istovjetno s istinskim ljudskim postojanjem. »Ovo načelo ističe pravo svakog čovjeka na univerzalni razvoj svojih moći i sposobnosti, na potpuno zadovoljavanje svojih potreba i želja. To pravo . . . u isto je vrijeme i ljudska dužnost, i uvijek predstavlja 'određenje čovjeka', što njegovom životu daje smisao i vrijednost.«¹ Ono podrazumijeva samoostvarivanje, to jest, potpun razvoj prirodnih ljudskih sposobnosti. Ono također podrazumijeva nešto što bismo mogli nazvati specifičnim uvjetima za potpuno samoostvarivanje: svijest o nečijoj situaciji, kritičku procjenu mogućnosti i stvaralačko mijenjanje okoline i sebe samog.² Uvjeti i cilj zajedno omogućuju svjesno određivanje nečijeg položaja u svijetu. Bitan preduvjet za to je sloboda. U stvari, ona je toliko bitna da se totalitet slobode — za razliku od različitih parcijalnih sloboda, kao što su sloboda akcije i volje, formalna i stvarna sloboda, itd. — može smisljeno opisati jedino kao samoodređenje. Konkretno, tradicionalno razlikovanje između negativne i pozitivne slobode — slobode od i slobode za — nestaje, i dvije slobode srastaju u jednu jedinstvenu slobodu samoodređenja.

Sloboda je tema o kojoj su ispisane cijele knjižnice. Stoga nema potrebe napisati još jednu raspravu o njoj. Predlažem da dovršimo njenu integraciju u konceptualni sklop ove studije.

Julius Nyerere umjesno je definirao socijalistički sistem kao ,organiziranje ljudskih nejednakosti tako da služe njihovoj jednakosti.«³ Možemo parafrazirati tu definiciju i govoriti o socijalizmu kao o sistemu restrikcija — poput zabranjivanja privatnog i državnog kapitala, eksploatacije, rada za nadnicu, itd. — stvorenom da bi se maksimirala sloboda. Ako su sloboda i jednakost samo dva aspekta jednog istog pravednog društva, što sam tvrdio u poglavlju 7, onda je društvo zasnovano na jednakosti *eo ipso* slobodno društvo.

Slobodno društvo, kako su Marx i Engels istakli, jest ono u kojem je sloboda svakog pojedinca preduvjet za slobodu svih. Pojedinci žive u prirodnim i društvenim sredinama. Da bi slobodno djelovali, moraju biti slobodni u odnosu prema prirodi, prema sebi i prema društvu. Drugim riječima, sloboda ima tri komponente: fizičku, psihološku i društvenu.

Fizička komponenta podrazumijeva slobodu od oskudice. Oskudica, naravno, može biti apsolutna, kao kad je fizički opstanak u opasnosti, ili relativna, kad se mjeri u odnosu prema danoj razini života određenoj proizvodnim snagama. Mnoga su društva uspjela odstraniti apsolutnu oskudicu. Neka takozvana primitivna društva uspješno su svladala čak i relativnu oskudicu. Adekvatna ponuda hrane, odjeće i zaklona u uvjetima egalitarizma zadovoljava sve postojeće materijalne potrebe na dovoljno niskoj razini tehnologije. Društvo lovaca nije trebalo televizore jer oni nisu postojali. Na višem stupnju tehnološkog razvoja produktivnost rada povećala se iznad razine održavanja, društvo se uskoro diferenciralo u klase, i vladajuća klasa prisvojila je višak. U cijeloj povijesti koja je uslijedila — povijesti klasnih društava — relativna oskudica je ustrajala. Tek uska manjina može uživati sve blagodati rastuće društvene produktivnosti rada. Većina često nastavlja živjeti na razini održavanja. Tek kad se postigne vrlo visok stupanj tehnološkog razvoja, esencijalna roba i usluge postaju pristupačne svakom članu društva, a kvalitativne razlike u razini života između društvenih skupina svode se na čisto kvantitativne. Na toj razini socijalizam postaje smislen. Neki ljudi još imaju prostrane obiteljske kuće a drugi samo skromne stanove, ali svaka obitelj ima zdrav smještaj sa svim bitnim sadržajima. Neki ljudi imaju velike automobile, a drugi imaju male, ali svaki auto obavlja posao prijevoza i dostupan je svakoj obitelji. Slično, razlika između običnog televizora i televizora u boji je uglavnom kvantitativna, isto kao i razlika između općeg srednjoškolskog obrazovanja i višeg obrazovanja ako je potonje svima dostupno, bez obzira na obiteljske prihode. Kad se jednom postigne ta razina života, sloboda od oskudice postaje stvarnost i potreba za samoostvarivanjem postaje prijeka potreba.

Psihološka komponenta slobode podrazumijeva neiskriviljen mentalni razvoj i zadovoljstvo. Prema Christianu Bayu, od koga posuđujem ideju i izraz, psihološka sloboda znači određen sklad između temeljnih motiva i javnog ponašanja.⁴ Ona omogućuje pojedincu poznavanje i izražavanje svojeg unutrašnjeg ja. Kako je otkrio Sigmund Freud, prirodni nagoni ljudskog bića potisnuti su u klasnim društvima (»civilizacijom«, rekao bi on). Kao posljedica razvijaju se različiti psihopatološki simptomi. A bolesni pojedinci čine bolesno društvo — što je očigledno proširivanje freudovske analize na društvenu razinu, a potuzeo ga je Erich Fromm. Freud je usredotočio svoju pažnju na potiskivanje seksualnih nagona. Nije teško uočiti kakvu ulogu igra to potiskivanje u očuvanju obiteljskog bogatstva i, prema tome, klasne pozicije u buržoaskom društvu i očuvanju političke discipline, a time legitimnosti vladajuće klase u politokratskom društvu.⁵ Naravno, ako se značenje libida ne proširi tako da osim seksualnog nagona pokriva i sve aspekte života, postoje i mnoge druge represivne osobine klasnog društva. U društvu s univerzalnim tržištem, nezavisnost, sloboda i moć zasnivaju se na privatnom vlasništvu. Potonje podrazumijeva prilično beskrupuloznu konkurenciju. Proizlazeća stalna životna utrka stvara akutan osjećaj nesigurnosti, naginje svođenju svih ljudskih kvaliteta na jednu jedinu dimenziju koja se može mjeriti i izražavati u novcu, i u krajnjoj liniji, proizvodi masovnu neurozu. Univerzalizacija države ima isti učinak u etatizmu. Ovdje akumuliranje moći i

materijalnih dobara ovisi o nečijem položaju u politokratskoj hijerarhiji. Gramzljivost je okrenuta prema činu, ne novcu; ali konkurencija je jednako surova, i čovjek je opet sveden na jednu jedinu mjerljivu dimenziju — sada u terminima vlasti. U oba sistema, autoritarna obitelj, autoritarna škola i autoritarna tvornica, koji su obavezni u klasnom društvu, proizvode autoritarni sindrom ili neurozu, ili oboje. Ukratko, pojedinci su predodređeni da žive u društvenoj sredini. Zbog toga, treba ih socijalizirati. Socijalizacija u klasnom društvu nužno je prisilna. Ukidanje klase neće automatski proizvesti potpuni sklad između urođenih predispozicija i zahtijevanog javnog ponašanja, ali će odstraniti bar neka značajna psihološka iskrivljavanja prouzročena prisilnom socijalizacijom.

Društvena komponenta slobode ima tri dimenzije jer je moć trodimenzionalna kategorija. Ako želimo da društvo bude slobodno, njegovi pripadnici moraju biti slobodni od fizičke, ekonomske i manipulativne prisile. Drugim riječima, moraju slobodno sudjelovati u političkom odlučivanju, moraju biti slobodni u proizvodnom procesu i, napokon, moraju biti zaštićeni od pokušaja manipulacije, zamišljenih da bi se oblikovale njihove vrijednosti ili kognitivni procesi u interesu određenih društvenih skupina. Gotovo ništa nije potrebno dodati našoj prijašnjoj analizi toga problema. Participacijski politički sistem brine se o političkim i moralno-intelektualnim slobodama. Samoupravljanje i raspodjela prema radu daju osnovu za ekonomsku slobodu.

Kad ljudi nisu slobodni, otuđeni su od svojih ljudskih mogućnosti. Njihove vlastite tvorevine izmiču njihovoj kontroli i postaju prijeteće sile. To se događa s tržištem u ekonomiji i s državom u politici. Politička i radna alijenacija imaju tendenciju međusobnog nadopunjavanja i stvaranja suvremenih klasnih društava. Ako nedostatak slobode podrazumijeva otuđenje, proces razotuđenja nije ništa drugo nego proces univerzalnog oslobađanja čovječanstva. Čovjek stiče kontrolu nad uvjetima svoje slobode i oblikuje svoju slobodu u skladu s vlastitim, autentičnim, a ne izvanjskim kriterijama. To je humanistički ideal slobode.⁶

II. Socijalistička robna proizvodnja

Mnogi marksistički ekonomisti i filozofi izjavljuju da je socijalistička robna proizvodnja *contradictio in adjecto*. Ili je socijalistička ili je robna proizvodnja. Ne može biti oboje, jer potonje podrazumijeva tržišne odnose, koji rezultiraju u konkurenciji, periodičnim krizama, fetišizmu robe i različitim drugim fenomenima alijenacije nespojive sa socijalizmom. Socijalizam zahtijeva planiranje, a ono je negacija tržišta. Kritizirajući »tržišni socijalizam« u Jugoslaviji, Paul Sweezy tvrdi da tržište ograničava socijalističke odnose i transformira društveno vlasništvo u neku vrstu kolektivnog vlasništva. Materijalni poticaji i tržišna orijentacija nužno proizvode profilerski mentalitet. Procjena društvene korisnosti profita je karakteristična za kapitalistički sistem. Posjedovanje beskorisnih stvari i gramzljivost zamjenjuju socijalističke vrijednosti.⁷ Poželjni moralni poticaji ne mogu se razviti u tržišnom poretku. Iz toga slijede alijenacija i moralna degradacija. Ako su isti-

nite, to su doista ozbiljne optužbe. Stoga ih moramo vrlo pažljivo proučiti. Česta opaska da ukidanje tržišta vodi u etatizam i svemoćnu državu, što je još nepoželjnije, nije zadovoljavajući odgovor. Problem je ipak složeniji.

Prije svega, treba se prisjetiti da se u povijesnoj perspektivi tržište pokazalo emancipirajućom silom. Robert Lane sugerira da je »tržište pridonijelo popuštanju veza konvencije i grupnog kompleksa (sociološko oslobađanje); potaknulo je želju za gospodarenjem svojom okolinom; ... izazvalo je složenost spoznaje i primjerenije obrađivanje informacija, i, promišljenije i selektivnije, olakšalo je učenje rješavanja problema i adaptivno ponašanje.«⁸ Naravno, sve to ne trebamo tumačiti kao dobitak koji preteže alijenaciju i reifikaciju. Na kraju krajeva, povijest nije računovođa s dvojnim knjigovodstvom. Ali ona usredotočuje pažnju na evolutivne osobine institucija.

Više u tehničkom smislu, tržište je efikasno sredstvo planiranja jer može koristiti cijene kao instrumente alokacije. Joan Robinson nabrojila je četiri glavne prednosti racionalnog sistema cijena. Prvo, ako su cijene određene tako da uravnotežuju potražnju i ponudu, nema mjesta za špekulacije crnog tržišta i za vladine državne intervencije. Cjenovni sistem ponude i potražnje je tako bedem slobode i javne moralnosti. Nadalje, tržište (dobro uređeno) alocira rijetku robu onima koji je smatraju najpoželjnijom i, shodno tome, onima koji će najvjerojatnije iz nje izvući zadovoljstvo. Treće, »čini se poštenim i razumnim da svaka obitelj plati za ono što izabere iz zajedničke košare, vrijednost koju je tržište dalo tom dobru«. Napokon, cijene pokazuju relativnu rijetkost različite robe i stoga strukturu investicija koje će dovesti do najbolje moguće alternativne upotrebe raspoloživih resursa.⁹

Nadalje, potrebno je oboriti tvrdnju da robna proizvodnja automatski stvara kapitalizam. Robna proizvodnja postojala je u robovlasničkom sistemu, feudalizmu i kapitalizmu, jednako kao i u etatizmu. Očito da ona nije odredila sve te društveno-ekonomske sisteme; baš suprotno, nju su odredili fundamentalniji društveni odnosi i oblikovali odgovarajući društveni sistemi.¹⁰ Tako je, na primjer, kapitalizam proizašao iz univerzaliziranog privatnog vlasništva, a etatizam iz jednako univerzaliziranog državnog vlasništva. Budući da postoji tako mnogo tipova robne proizvodnje, ne bi nas trebalo iznenaditi ako pronađemo i socijalističku robnu proizvodnju. Ukidanje privatnog vlasništva nužno ne proizvodi socijalizam, iako može značajno ograničiti ulogu tržišta. Ako privatno vlasništvo nadomjestimo državnim, tada kapitalizam zamjenjujemo etatizmom, a fetišizam robe fetišizmom čina. U oba slučaja, odnosi među ljudima su reificirani, socijalne nejednakosti očuvane, klasna eksploatacija se nastavlja i autentična ljudska egzistencija nije moguća. U socijalizmu društveno vlasništvo čini društveni kapital jednako pristupačnim svima, a autoritarnost privatno ili državno upravljanoj poduzeća zamjenjuje samoupravljanjem. Socijalistička robna proizvodnja znači tržišni sistem u kojem je, prvi put, rad prestao biti roba.

Tvrdnju o inkompatibilnosti između planiranja i tržišta već smo oborili kao pogrešan zaključak. U poglavlju 12 pokazali smo da je tržište jednostavno instrument planiranja. Nema potrebe da se društvena korisnost procjenjuje u terminima profita *individualnih* podu-

zeća. Sadašnji odnos je zapravo preokrenut: profiti — ili, bolje, motiv dohotka — koristi se da bi se utjecalo na alokaciju resursa u skladu s društvenim planom.

Suprotstavljane materijalnih i »moralnih« poticaja — s tim da su potonji nekako plemenitiji i stoga poželjniji — jednostavno je pogrešno. »Moralni« poticaj je doista pogrešan naziv, odgovarajući termin bio bi »novčani poticaj«. »Moralan« podrazumijeva određeno ponašanje koje je dobro po sebi, ne zato jer vodi u nešto drugo, a značenje poticaja je sasvim suprotno. Prema tome, čak i sâm izraz je kontradikcija. Nema nikakve društvene ili etičke razlike između dva tipa poticaja. Ako čovjeka na rad potiče dodjeljivanje odlikovanja, medalja, činova, javne pohvale vođa i viši status i prestiž ili ga od pogrešaka odvraća ploča sramote, na kojoj može biti prozvan, naslikan ili izrugivan, on nije ništa bolji od čovjeka koga nadahnjuje novčani dobitak, a odvraća novčani gubitak. U oba slučaja, pojedinci su *navedeni* da se ponašaju na određeni način, eksploatiraju se njihovi egoistični instinkti. Ako materijalni poticaji stimuliraju privatnu pohlepu, »moralni« poticaji nameću konformnost koja odgovara hijerarhiji moći. Neki autori smatraju moralne poticaje kolektivnim, a materijalne individualnim, pridajući veću društvenu vrijednost prvima, jer potonji stimuliraju privatni dobitak. Ali to je pogreška zasnovana na iluziji koju vješto iskorištavaju propagandisti. Tobožnji kolektivni poticaji predstavljaju sredstvo manipulacije u rukama nadređenih i pomažu očuvanje društvene hijerarhije. »Moralni« poticaji podrazumijevaju konkurenciju jednako kao i materijalni poticaji. Ta sličnost je istaknuta kad se nagrade osvajaju u »socijalističkom natjecanju«. Napokon, »moralni« poticaji podsećaju na feudalne nemonetarne statusne razlike. U vrijeme njemačke revolucije, u programu Spartakusbunda, koji je napisala Rosa Luxemburg, točka 6 zahtijevala je »ukidanje svih statusnih razlika, odlikovanja i titula.«¹¹

Stvarna razlika ne postoji između različitih tipova poticaja, nego između poticaja i autonomnih odluka. U svijetu akutne oskudice, koji socijalizam nasljeđuje, rad se osjeća kao teret i disutilitet. Pravednost zahtijeva, kao što smo vidjeli, da se *ceteris paribus* jednaki rad razmjenjuje za jednaki rad. Budući da se usporedbe ne mogu praviti neposredno, neophodan je instrument vrednovanja, zajednički ekvivalent. To je novac ili časti, ili oboje. Koji poticaj će se odabrati, ovisi prije svega o efikasnosti, ne o etici (iako je potrebno uzeti u obzir i neželjene popratne učinke). Stvar je općeg iskustva, dobro objašnjava Amitai Etzioni, da su organizacije s ekonomskim ciljevima efikasnije kad koriste plaće, nego kad upotrebljavaju prisilu ili normativnu moć kao glavno sredstvo kontrole.¹² Kuba, Kina i neke druge zemlje, eksperimentirajući u nacionalnim razmjerima, nesvjesno su dokazale tu tvrdnju. »Moralni« poticaji smanjili su ekonomsku efikasnost i nužnim su učinili policijske i druge prisilne intervencije da bi lijeve ili neodgovorne ljude ponukali na rad.¹³ Prema tome, u nacionalnim razmjerima, »moralni« poticaji impliciraju ne samo nižu efikasnost nego i povećanu represiju.

Tržište posebne vrste je stoga potpuno konzistentno sa socijalizmom. Ali ono nije oslobođeno svih opasnosti. Tržište je *instrument* alokacije društvenih resursa. Ali nijedan instrument nije potpuno

neutralan. Razmjena, čak i oslobođena svih svojih eksploatorskih posljedica, još je — kako je Marx uočio — buržoaski pojam. Materijalni poticaji i konkurencija pojačavaju instinkte stjecanja, ne ljudsku solidarnost. Ako bi isključivo oslanjanje na novčane odnose postalo trajna osobina društva, samoupravljanje bi se izrodilo u neku vrstu kapitalističke kooperative. Ako se rezultati rada stalno procjenjuju u novčanom izrazu, upozorava Mihailo Marković, i ako želja da se zaradi što više novca postane trajni i temeljni interes radnika, proizvod bi bio neka vrsta individualnosti koja u osnovi nije različita od proizvoda kapitalističkog društva.¹⁴ Što je viša razina života, to je manja ta opasnost. Što su potpunije zadovoljene osnovne potrebe, to su nevažniji monetarni poticaji, a veći je naglasak na stvarima koje »novac ne može kupiti«. Ali opasnost postoji, i sigurno nije uputno pasivno čekati dok se snage materijalnih poticaja potpuno ne iscrpe. Niti je dobro taj problem riješiti tako da se materijalni poticaji zamijene »moralnim« poticajima. Treba početi zamjenjivati poticaje samoodređenjem, konkurenciju suradnjom, razmjenu solidarnošću, akumuliranje stvari osobnim razvojem, imati sa biti. Socijalizam se neće razviti automatski. Potrebna je svjesna društvena akcija. Posebno je potrebno zamijeniti obrazovanje karakteristično za klasno društvo, radi uklapanja u sistem, obrazovanjem radi slobode, karakterističnim za besklasno društvo. Slobodan čovjek vrlo vjerojatno neće rasipati svoj život na akumuliranje bespotrebnih stvari, na očajavanje zbog nekoliko dodatnih dinara ili na moljenje naklonosti nadređenih.

III. Razvojni trendovi

Vidjeli smo da je sloboda od oskudice prvi preduvjet uspješnog izgrađivanja besklasnog socijalističkog društva. Nezadovoljene materijalne potrebe predstavljaju fizičko ograničenje našem nacrtu društva. To ograničenje može se ukloniti dovoljnim razvojem proizvodnih snaga. Ispitajmo neke empirijske dokaze.

Raspoloživi statistički podaci pokazuju kontinuirani porast proizvodnje, potpuno postizavanje pismenosti i adekvatan ili više nego adekvatan kalorijski sadržaj prehrane u razvijenim zemljama; oni pokazuju da su mnoge bolesti iskorijenjene, da je očekivano trajanje života sve dulje i, općenito, da je životna razina visoka i da stalno raste. Za ilustraciju toga mogli bi se navesti mnogi drugi empirijski podaci. Međutim, želimo skrenuti pažnju samo na tri strateški važna područja razvoja: trendovi produktivnosti, duljina radnog tjedna i raspodjela dohotka.

Banalna je istina da razina života ovisi o produktivnosti rada. Produktivnost rada stalno se povećava. Moderne ekonometrijske metode omogućuju mjerenje ukupne produktivnosti rada — tekućeg i opredmećenog — tehnički nazvane produktivnost faktora. Ako izaberemo jednu dovoljno veliku zemlju (recimo, Sjedinjene Države) i pratimo kroz dovoljno dugo vremensko razdoblje (recimo, stoljeće i pol) tako da pravilnosti postanu očigledne, otkrit ćemo ovaj trend u proizvodnji po

jedinici utrošaka faktora (godišnji porast produktivnosti faktora u američkoj privatnoj privredi, u postocima):¹⁵

1800—1855.	0,3
1855—1905.	0,5
1905—1927.	1,5
1927—1967.	1,9

Tehnološki proces se ubrzao. Stoljeće liberalnog kapitalističkog razvoja zasnivalo se prije svega na ekspanziji zaposlenosti i stvaranju kapitala. U sljedećem razdoblju organiziranog kapitalizma tehnološki progres ubrzan je četiri puta. Nema nikakvog razloga vjerovati da je to krajnja granica. Tako znanost, čista i primijenjena, postaje glavni proizvodni faktor. S druge strane, zaposlenost u robnoj proizvodnji (industrija, rudarstvo, građevinarstvo, poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo) smanjila se u Sjedinjenim Državama sa 84 posto u 1820. godini na otprilike trećinu danas. Kako su to sektori u kojima prevladava tehnologija, potencijalno štetni utjecaj tehnologije na radne odnose se smanjuje.

Duljina radnog tjedna nije samo pokazatelj humanizacije rada nego i opsega u kojem su se mogle zadovoljiti osnovne potrebe. Od početka prošlog stoljeća prosječan broj radnih sati u tjednu smanjivao se u Sjedinjenim Državama ovako:¹⁶

1800.	78 sati
1850.	70 sati
1910.	55 sati
1940.	44 sati
1960.	39 sati
1975.	36 sati

U Britaniji, Francuskoj, Njemačkoj i drugdje, trendovi su više ili manje bili jednaki. Prije prvog svjetskog rata radni tjedan smanjivao se po stopi od dva sata na desetljeće. Do kraja stoljeća radni tjedan smanjit će se na trideset sati ili manje u najrazvijenijim zemljama.

Napokon, čak i buržoaska i politokratska društva postaju sve egalitarnija. Razlike u prihodima između različitih zanimanja i između fizičkog i intelektualnog rada su smanjene.¹⁷ U prvoj polovici prošlog stoljeća realne nadnice bile su stagnantne ili su čak opadale.¹⁸ To je impliciralo povećanu nejednakost dohodaka. U drugoj polovici prošlog stoljeća indeks nejednakosti se stabilizirao. Prvi svjetski rat, svjetska ekonomska kriza i drugi svjetski rat prilično su oštro smanjili nejednakosti u raspodjeli dohotka.¹⁹ Osim smanjenih razlika u prihodima, opadajući udio poljoprivrednog i nekvalificiranog fizičkog rada pridonijeli su općem egalitarnom trendu. Unakrsni podaci govore nam isto: razvoj ima tendenciju povećavanja nejednakosti dohotka na najnižim razinama, ali s nastavkom rasta raspodjela dohotka postaje egalitarnija. Napokon, kako pokazuju etatistički sistemi, razlike u dohocima mogu se drastično smanjiti pukim zamjenjivanjem kapitalističkih institucija.²⁰

Sada trebamo izvući zaključke iz zapaženih trendova. Kada se radni tjedan smanji na 30 sati ili manje, gotovo jedna polovica tjedna bit će

vrijeme dokolice. To je previše vremena da bi se provodilo u pasivnom gledanju televizije ili nogometnih utakmica. Nepotrošena energija morat će se potrošiti u aktivnostima izvan rutinskog posla. Suvremen, oslobođen čovjek, pomognut brojnim mehaničkim robovima, spontano će se početi baviti istim stvarima kao i antički čovjek, pomognut svojim ljudskim robovima: sudjelovat će u odlučivanju o političkim stvarima koje se tiču njegove zajednice, baviti će se sportom, uživati će u umjetnosti i razvijati filozofiju. Aktivno korištenje slobodnog vremena znači razvijanje vlastitih sposobnosti radi postizavanja potpunog uživanja života. Tehnološke promjene, dokolica i dug život učiniti će doživotno obrazovanje mogućim i neophodnim. Nekad kobna antiteza između fizičkog i intelektualnog rada i između grada i sela postupno će nestajati. Egalitarna raspodjela dohotka pridonijet će ujednačavanju životnih šansi. To će, zauzvrat, olakšati smislenu komunikaciju između pripadnika društva. Razvijena tehnologija djeluje u istom smjeru. Kompjuterizirano glasanje čini trenutačni referendum mogućim i proširuje izravnu političku participaciju na nacionalnu razinu. Banke podataka, povezane TV-kanalima sa svakim domom, stavljaju golemu količinu akumuliranog društvenog znanja na raspolaganje svakom pojedincu. Kontrolni uređaji i dvosmjerni kanali dopuštaju komunikaciju između gledalaca i između gledalaca i spikera. Višestruki kanali i spajanje susjednih stanica radi zajedničkog prijenosa (UHF mikrovalovi, satelitske stanice) omogućuju predstavnicima i administratorima neposredno komuniciranje sa svojim sugrađanima.

Za razliku od svojih prethodnika, socijalistički slobodan čovjek vrlo vjerojatno neće sudjelovati u ratovima. Oslobođen seksualnih, ekonomskih i drugih opsesija, on ima bolje izgleda da postane neagresivan jer se instinkt razaranja više neće pojačavati represijom. Osim toga, tehnološki napredak čini veće ratove samoubilačkim. Naravno, socijalizacija nikada neće biti proces neutralan i bez zapreka (Freud je sigurno u tome bio u pravu), ali socijalističko društvo »nametnut će mu samo ona ograničenja koja će uzeti u obzir sublimiranje njegovih potencijalno remetećih instinkata.«²¹

IV. Povijesna perspektiva

Ono što smo do sada rekli možemo staviti u povijesnu perspektivu. Za našu svrhu bit će dovoljno razlikovati četiri tipična društva, koja predstavljaju ključne stadije u povijesnom razvoju čovječanstva: izvorno besklasno društvo, najrazvijenije klasno društvo kako ga predstavljaju buržoaska i politokratska društva i komunističko besklasno društvo. Rezultati našeg istraživanja omogućuju shematski prikaz glavnih osobina tih četiriju društava, naznačen u tabeli 13.

Naravno, svaki shematski prikaz vrlo je pojednostavljen i stoga nas može zavarati. Svrha te sheme nije ništa više od sažetog prikaza rezultata naše analize. Ona je najvećim dijelom samoobjašnjavajuća i trebat će joj tek nekoliko dodatnih komentara.

Paleolitski lovci i skupljači i neolitski zemljoradnici ne zarađuju za život nego zadovoljavaju svoje potrebe neposredno svojim vlastitim

TABELA 13

Povijesni trendovi u društvenoj organizaciji^a

	Povijest		Projekt
Ekonomija	Sastavni dijelovi društvene organizacije	Izvorno besklasno društvo	Komunističko besklasno društvo
	Osnova ekonomskog sistema	izravno zadovoljavanje potreba	Buržoasko tržište državna alokacija resursa
	Glavni resurs	zemlja	strojevi
	Glavni sektor proizvodnje Tehnologija	lov ili poljoprivreda radno intenzivna	industrija kapitalno intenzivna
Politika	Osnova političkog sistema	solidarnost	samoupravna participacija
	Interesi:	zajednice	pluralitet samoupravnih asocijacija
	Interese artikuliraju i agiraju:	običaji	pluralitet organizacija i izravna komunikacija
Kultura	Osnova etike	religiozni mitovi	ljudska solidarnost
	Norme	određene mitskim silama	moralne (samouređenje)
	Objekti identifikacije (društveni horizont)	klan	čovječanstvo
	Društveni karakter	kolektivistički dominantno tradicionalni	kooperativan/autonoman
Odnos između pojedinca i društva	pojedincem dominira društvo	gramzljiv/konformistički individualistička hujerarhija konkurencija	suradnja samostalnih osoba

^a Izradu ove sheme predložio mi je kolega Eugen Pusić. Dakako, on ne snosi nikakvu odgovornost za ovakvu razradu svoje sugestije.

radom. Ako klimatski uvjeti nisu nepovoljni, ti ljudi nisu ni siromašni ni bijedni. Kako su pokazali Marshall Sahlins i drugi antropolozi, oni žive u društvu izobilja.²² Izobilje je, naravno, primjereno njihovim potrebama i tehnologij. Oni rade tri do četiri sata dnevno, ili polovicu radnog vremena modernog radnika. Jedan dan lova ili skupljanja može prehraniti četiri do pet osoba, što je više od produktivnosti jugoslavenske poljoprivrede između dva rata. Oni su dobro uhranjeni i otprilike jednako visoki kao današnji prosječan čovjek; kad se nastane, žive u udobnim i zdravim nastambama²³ i bave se brojnim umjetničkim aktivnostima. Kako se jednostavna oruđa i drugi predmeti mogu lako nadoknaditi, oni nisu osobito vrijedni. S druge strane, nomadi trebaju odvući gomilanje predmeta zbog neugodnosti njihovog prenošenja na vlastitim leđima. Ne iznenađuje što su prilično indiferentni prema privatnom vlasništvu. Mnogo slobodnog vremena čini rad zanimljivim. Neki australski urođenici imaju istu riječ za rad i za igru. Neolitskom čovjeku nije potreban koncept dobitka. Na rad ga potiče tradicija i složeni društveni motivi. Trobriandski otočani proizvode više nego što mogu potrošiti; višak se ostavlja da propadne. Oni ne pokušavaju minimizirati rad. U stvari, oni mnogo vremena provode radeći, moglo bi se reći zbog estetskih razloga (održavanje čistih i urednih vrtova, građenje lijepih i jakih ograda, itd.).²⁴ Korisni predmeti, čak i ako su vrlo rijetki, ne smatraju se posebno vrijednima. Ali predmet koji je zahtijevao nerazmjerno ulaganje visokokvalitetnog rada izuzetno će se cijeliti.²⁵ U toku tisuća godina izvorna privreda *opstanka na razini održavanja egzistencije* postupno se mijenjala dok nije dostigla suvremeni stadij *obilne oskudice*, zasnovane ili na tržištu ili na državnoj alokaciji resursa. Iduća evolutivna epoha treba proizvesti novo društvo izobilja.

Toliko o ekonomskom sistemu. Ekonomskim sistemima odgovaraju politički sistemi. Potonji se moraju prilagoditi dominantnim interesima i osigurati institucije za njihovu artikulaciju i agregiranje. Ekonomiji i poretku pristaje kultura koja uključuje dominantnu etiku, norme koje uređuju društveni život, identifikaciju pojedinaca i njihov odnos prema društvu. Riječ *pristaje* znači da ne postoji jednoznačna određenost. Tri sfere društvenog života su međuzavisne i povezane složenim petljama povratne sprege. Tri sfere imaju, međutim, jednu zajedničku razvojnu crtu, — postupno oslobađanje čovjeka i njegovo odrastanje u smjeru samoodređenja.

Primitivni poreci imaju vođe, ali vođe imaju malo ili uopće nemaju *političke* vlasti. Njima se dive i cijene ih zbog njihovih osobnih kvaliteta. »Vodstvo je ovdje viši oblik srodstva, stoga i viši oblik reciprociteta i liberalnosti.«²⁶ Državna organizacija ne postoji, kako sam prije objasnio (vidi poglavlje 10, odjeljak I, bilješka 19). Interesi zajednice prevladavaju, a artikuliraju ih i agregiraju običaji: »Nitko u nuerskom selu ne umire od gladi ako svi ne umiru od gladi.«²⁷ Dalji razvoj stvara državu, vlast, klase i partije. Zajednica se raspada, i mnogi ljudi umiru od gladi dok drugi uživaju u izobilju.

U prvobitnom društvu čovjek još ne postoji kao pojedinac. On je uronjen u kolektivitet, neprijateljska priroda smrtna mu je prijatna, a njegovim životom prevladavaju tabui, mitovi i tradicije. Osim toga, on samo pripadnike svoga plemena smatra ljudima i tako ih naziva.

Oni sa strane druga su vrsta.²⁸ Njegovo postupno oslobađanje od prirode popraćeno je psihološkim oslobađanjem stega kolektiviteta; on postaje pojedinac. U isto vrijeme njegovo se društveno obzorje proširuje. Kad je taj proces individualizacije dovršen, kad svaki pripadnik društva postaje formalno jednak i pravno odgovoran za sebe, društvena organizacija poprima svoje suvremene oblike. Ako su ti pojedinci međusobno povezani tržištem, oni sačinjavaju buržoasko društvo; ako je sredstvo povezivanja političko-birokratska hijerarhija, društvo je politokratsko. Temeljne vrijednosne orijentacije oslobođenih i otuđenih pojedinaca su gramzljivost i osobno napredovanje. Kao rezultat, oni su konformisti i predstavljaju »usamljenu gomilu«. Dalji razvoj dovodi do reintegracije pojedinaca u društvo uz očuvanje osobne nezavisnosti. Pojedinci se sada brinu o biti, ne o imati. To se događa u uvjetima rastuće slobode u kojima se osobna sloboda i društvena sloboda uzajamno određuju i pojačavaju.

Antropološko istraživanje pokazalo je da se koncepti egoizma i altruizma ne odnose na svako društvo. Ako se od vođe očekuje da bude velikodušan, što je čest slučaj u primitivnim društvima, tada će svi biti sretni ako vođa stekne vrijedne predmete jer će uskoro biti raspodijeljeni. Ruth Benedict zapazila je da društva koja karakterizira neagresivnost imaju društvena uređenja u kojima pojedinci služeći svojim vlastitim koristima također služe koristima skupine. Takva društva ne pokazuju više moralne standarde, u smislu naših suvremenih pojmova, ali njihovo ponašanje predstavlja funkcionalni odgovor odgovarajućoj strukturi. Vođa je velikodušan jer je vodstvo oblik srodstva, a potonje je odnos reciprociteta i uzajamne pomoći. On i svaki »bogat« čovjek postaju osobno vrlo zadovoljni zato što su velikodušni.²⁹ Običan čovjek je velikodušan zato jer mu to pomaže da izbjegne neugodnosti koje može osjetiti ako partner smatra primljene stvari manje vrijednima od darovanih. Dvije skupine razmjenjuju darove umjesto robe da bi izbjegle rizike inherentne kontaktima sa strancima. Dobrohotan dar je znak prijateljstva, od kojeg se očekuje da osigura slobodan prolaz i reciprocitet.³⁰ Malinowski je otkrio da je glavna osobina bogatstva otočana bila velikodušnost, a škrtoost je bila najomraženiji od svih poroka. U Kuli, velikodušan čovjek uspostavlja veze s više ljudi od tvrđice.³¹ Velikodušnost znači moći, i primalac se prema davaocu odnosi s pažnjom i razumijevanjem sve dok je dar neuzvraćen.³² U takvim okolnostima, posesivni individualizam buržoaskog utilitarista je nepoznat i disfunkcionalan. »Mogu se zasnovati društvene institucije«, komentira Abraham Maslow, »koje jamče da će se pojedinci uništiti međusobnom konkurencijom, ili se mogu zasnovati takve društvene institucije... da korist jedne osobe bude korist druge osobe, a ne njena šteta.«³³ Buržoaski i politokratski poreci odgovaraju prvom slučaju, komunizam potonjem.

U komunizmu se osobno bogatstvo više ne mjeri ekonomskim terminima jer bogat je čovjek »u kojem njegovo vlastito ispunjenje postoji kao unutrašnja nužnost, kao potreba.«³⁴ Identifikacija se više ne vrši s nekom određenom ljudskom skupinom, nego s čovječanstvom. Društveni karakter se mijenja. Istinski oslobođen čovjek djeluje kao autonomna osoba, sposobna prevladati egoizam i konformizam i odrediti svoj položaj u svijetu na osnovi vlastitih kriterija. Potonji su ukorije-

njeni u njegovoj izmijenjenoj društvenoj egzistenciji, koja je postala ljudskija.

Povećano materijalno obilje postupno će smanjiti poticajni sadržaj razlika u plaćama. One će izgubiti svoje društveno opravdanje i s vremenom nestati. Alokacija rada prosljedit će u skladu sa sposobnostima konzistentnim sa samoodređenjem. Najveći dio neugodnog rada zamijenit će strojevi. Ako i ostane neka vrsta takvog rada, on će se dijeliti. Povećana produktivna moć društva omogućuje poštivanje preferencija za besposlicom. Buržoaski moral, izražen u komutativnoj pravdi i zasnovan na razmjeni, postupno će ustuknuti pred komunističkim moralom, koji karakterizira distributivna pravda. Zaslužna osoba ustupa mjesto osobi doprinosu. Sloboda, kao i bogatstvo, procjenjivat će se terminima postojanja, ne stjecanja.

U svijetu oskudice rad je aktivnost usredotočena na opstanak, otuda proizlazi uloga poticaja. Potonji su izazov sebičnosti. Konkurencija u borbi za opstanak postupno određuje smisao života. Otuda proizlazi psihologija akumuliranja. Opstanak se ne treba svoditi na biološki opstanak — on se odnosi na standard života omogućen tehnološkim razvojem — ali što bliže čovjek živi razini održavanja, to je surovija bitka za načine opstanka. U društvu obilja, opstanak se sam po sebi razumije, a smisao života traži se drugdje. Gdje god se pronašao, on zahtijeva međusobnu suradnju s drugim ljudima. Da bi se čovjek ispunio, treba druge ljude. Sebičnost sada implicira solidarnost. Stoga obilje omogućuje jedan drugačiji svijet, a o nama ovisi iskorištavanje njegovih mogućnosti.

»Svijet koji moramo tražiti«, pisao je Bertrand Russell, »je svijet u kojem je stvaralački duh živ, u kojem je život avantura puna užitaka i nade, zasnovan prije na impulsu izgrađivanja nego na želji da se zadrži ono što posjedujemo ili da se dočepamo onoga što drugi posjeduju.«³⁵ U takvom svijetu »nitko ne mora raditi više od četiri sata na dan, svaka osoba zaokupljena znanstvenom radoznalošću moći će u njoj uživati, i svaki slikar će moći slikati a da ne umire od gladi... Obavljeni posao bit će dovoljan da dokolicu učini ugodnom, ali ne i da izazove iscrpljenost... Obični ljudi i žene, imajući mogućnosti za sretan život, postat će ljubazniji i neće toliko mučiti i sumnjičiti jedni druge.«³⁶ U takvom svijetu, kako je istaknuo Danilo Dolci, naređivanje će se zamijeniti usklađivanjem, moć odgovornošću, eksploatacija vrednovanjem, a pokornost sporazumijevanjem; grijeh će se smatrati nedostatkom, a kazna će ustuknuti pred liječenjem.³⁷ U takvom svijetu, koji je Marx označio kao viši stadij komunističkog društva, »kad nestane ropska podložnost individuuma podjeli rada, ... kad rad postane ne samo sredstvo za život nego i prva životna potreba, kad svestranim razvitkom individuuma porastu i proizvodne snage i kad svi izvori društvenog bogatstva poteku obilnije — tada će se tek moći sasvim prekoračiti usko buržoasko pravno obzorje, društvo će moći na svojoj zastavi napisati: Svatko prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama.«³⁸

Taj svijet nije bez sukoba i problema. Ali oni će biti drugačije vrste. Takav svijet nije neminovnost i, osobito, nije nužna stepenica u ljudskoj povijesti. On je samo mogućnost. Ako su ljudska bića doista slobodna i stvaralačka stvorenja, onda slobodno društvo ne dolazi

jednostavno samo od sebe, ono ne evoluirao kao rezultat nekog prirodnog zakona koji je potrebno samo otkriti. Njega treba stvoriti. Za njega se treba boriti.

Hoće li ono biti sretnije društvo? To je jedno od onih pogrešnih pitanja na koja se ne može odgovoriti. Schopenhauer bi tvrdio da je jedini raspoloživi izbor između nezadovoljstva i dosade. Ali ni to nije dobar opis ljudske stvarnosti. Tragedija — ili sreća — čovječanstva sastoji se u činjenici da se ciljevi nikada ne mogu postići, a želje ispuniti. Ljudskim bićima suđeno je da budu nezadovoljna, »nesretna«. Ispunjavanje nekih ciljeva stvara nova nezadovoljstva na višoj razini. Svaki novi i viši stupanj razvoja povećava mogućnosti ali i aspiracije. To dvoje nikada se neće podudarati. Utrka je vječna. Neugodnost položaja čovječanstva sastoji se u samostvaranju. A to trebamo smatrati dobrim. Inače, razvoj bi dospio do kraja, što bi bila najgora od svih mogućih sudbina: dosadan, besciljan i uzaludan život. Svijest o našim ljudskim nesavršenstvima treba nam usaditi oprez prema fatalizmu i netolerantnosti. A upravo to je smisao humanizma. Ako postoji nešto što nazivamo srećom, ona se sastoji u rješavanju problema i razvijanju vlastitih sposobnosti u tom procesu. Sreća se mora osvojiti pojedinačno, nju ne daju niti jamče društveni sporazumi. Prema tome, buduće društvo ne mora biti sretnije od sadašnjeg, ali će sigurno biti poželjnije i primjerenije ljudskim potrebama. To možemo sigurno tvrditi jer nije vjerojatno da bi njegovi pripadnici željeli ponovo uspostaviti naše sadašnje otuđujuće uvjete života. Budući da je poželjnije i ljudskije, za takvo se društvo vrijedi boriti.

PREDGOVOR

¹ »Asocijacijski socijalizam je, prema tome, neznanstven jer se ne bavi u prvom redu (kritičkom) analizom — kao što čini marksizam — nego razrađenim planovima i sredstvima njihovog ostvarivanja« J. A. Schumpeter, *Povijest ekonomske analize* (Zagreb: Informator, 1975), str. 377. Zapravo je moje neslaganje sa Schumpeterom još dublje nego što je vidljivo u tekstu: ne samo da namjeravam pokazati da je bavljeno »razrađenim planovima i sredstvima njihovog ostvarivanja« legitimno znanstveno istraživanje nego i da marksizam jest asocijacijski socijalizam.

² »On the Limited Relevance of Economics«, u D. Bell i J. Kristol, eds., *Capitalism Today* (New York: Basic Books, 1971), str. 91—92.

POGLAVLJE 1

¹ Stoljeće i pol prije slične su ideje izložili leveleri i digeri u prvoj uspješnoj buržoaskoj revoluciji, engleskoj revoluciji iz 17. stoljeća. Leveleri su se borili za opće pravo glasa, slobodu uvjerenja i jednakost pred zakonom. Digeri ili pravi leveleri (True Levellers) pokušali su dokinuti ekonomsku nejednakost, ističući da politička demokracija ne može postojati bez ekonomske demokracije. Digeri su utjecali na stavove Roberta Owena, prvog asocijacionista i utopijskog prethodnika modernog socijalizma.

² Na sličan način, iako manje precizno, američka Deklaracija nezavisnosti (1776) ističe da su »svi ljudi stvoreni jednaki, s neotuđivim pravima na život, slobodu i traženje sreće, koja im je darovao Stvoritelj.«

³ Vidi G. D. H. Cole, *Essays in Social Theory* (London: Macmillan, 1950), str. 132—44.

⁴ G. Lefebvre, *The Coming of the French Revolution* (1939), prema prijevodu R. R. Palmera (New York: Vintage Books, 1962), str. 248.

⁵ Jedno stoljeće poslije ljudi su već postali mnogo svjesniji te činjenice. U proklamaciji iz kolovoza 1914. godine, seljački vođe udruženi s Emilianom Zapatom u Meksičkoj revoluciji optužili su svoje buržoaske partnere da namjeravaju uvesti »slobodu štampe za one koji ne znaju pisati, slobodu glasa za one koji ne poznaju kandidate, korektno pravosuđe za one koji neće nikada koristiti odvjetničke usluge.«

⁶ H. J. Laski, *The British Cabinet: A Study of its Personnel*, Fabian Tract no. 223 (London, 1928)

⁷ R. T. Nightingale, *The Personnel of the British Foreign Office and Diplomatic Service, 1851—1929*, Fabian Tract no. 232 (London, 1930)

⁸ K. Mannheim, *Freedom, Power and Democratic Planning* (New York: Oxford University Press, 1950), str. 99.

⁹ Deset zemalja s najdužim iskustvom političke demokracije.

	Opće pravo glasa za muškarce	Tajno glasanje	Odgovorna vlada	Godine konvencionalne demokracije do 1979.
Švicarska	1848.	1872.	1848.	107
Novi Zeland	1879.	1870.	1856.	100
Australija	1858.	1859.	1892.	87
Kanada	1898.	1874.	1867.	81
Norveška	1898.	1884.	1884.	77*
Sjedinjene Države	(1870).	1904.	1789.	75
Francuska	1848.	1913.	1875.	62*
Švedska	1908.	1866.	1917.	62
Finska	1907.	1907.	1917.	62
Ujedinjeno Kraljevstvo	1918.	1872.	1832.	61

* Demokracija suspendirana tokom 1940—44.

Izvor: C. Hewitt, »The Effect of Political Democracy and Social Democracy on Equality in Industrial Societies: A Cross-National Comparison,« *American Sociological Review*, 1977, sr. 457.

¹⁰ 1900. godine žene su mogle glasati samo u doseljeničkim zemljama: Novom Zelandu (od 1893. nadalje), Južnoj Australiji (od 1895.) i u četiri države u Sjedinjenim Državama.

¹¹ N. Pašić, *Uporedni politički sistemi* (Beograd: Institut za političke studije, 1976), str. 93.

¹² Lj. Tadić, *Tradicija i revolucija* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1972), str. 224. Harold Laski opisuje englesku sudsku praksu, u mnogim pogledima najnapredniju u kapitalističkom svijetu, ovako: »Kad god je pripremanje obrane važan moment u toku sudskog spora, jedan zakon postoji za bogate, a drugi za siromašne. No, to nije sve. Kod ličnih odnosa u životu, npr. razvoda braka, nedostatak sredstava obično znači nemogućnost pristupa sudu. (...) Još je jedno područje nejednakosti upadljivo. Ako siromah ukrade, presuda se brzo donosi; ako bogataš ukrade, obično se uzima u obzir isprika o nervnoj rastresenosti. Ako se taksistu dokaže da je vozio pijan, platit će kaznu; ali opće je poznata stvar da sud ne želi osuditi mladog bogataša u sličnom slučaju jer će se obično žaliti i često ishoditi obnavljanje slučaja nakon žalbe. (...) Ako direktori kompanije s visokim društvenim položajem ne obraćaju pažnju na poslovanje kompanije, ne smatraju se odgovornima kada nastupi obavezna likvidacija, ali ako se mali činovničič zbuni u svojim računima, teško je izbjeći optužbe za pronevjeru«. Važno je shvatiti da se ti defekti ne mogu ispraviti zakonodavstvom. Oni su društveno uvjetovani: »Sudac koji vidi krivca u siromašnom lopovu, a nervno rastrojenu osobu u bogatašu, nastavit će ih razlikovati sve dok razlike u ekonomskom statusu ne postanu zanemarive; sudac koji ne misli da su istaknuti direktori javnih kompanija odgovorni za previde za čije su sprečavanje plaćeni, smatrat će ih odgovornima tek kada se uspostavi odgovarajuća veza između prihoda i rezultata rada« (*A Grammar of Politics* [London: Allen and Unwin, 1928], str. 565).

¹³ F. Sternberg, *Socijalizam i kapitalizam pred sudom svetske javnosti* (Beograd: Jugoslavija, 1954), str. 31.

¹⁴ F. Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* (Leipzig 1845).

¹⁵ A. F. K. Organski, *The Stages of Political Development* (New York: Alfred A. Knopf, 1965), str. 7.

¹⁶ To se mnogo ne razlikuje od ruske srednjovjekovne sudske prakse, o kojoj govori poznati slučaj Estonca Jaana Millera koji je 1740. pokušao tužiti

svojem zemljoposjednika. Kolegij pravde u Petrogradu presudio je da seljaci nemaju pravo tužiti svoje gospodare.

¹⁷ U našem stoljeću radničke knjižice su se ponovo pojavile u staljinističkoj Rusiji.

¹⁸ A. Gerschenkron, »Reflections on European Socialism«, u *Essays in Socialism and Planning in Honour of Carl Landauer*, ed. G. Grossman (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1970), str. 6.

¹⁹ J. E. Meade, *Efficiency, Equality and the Ownership of Property* (London: Allen and Unwin, 1969), str. 27.

²⁰ Uputno je prisjetiti se da se Darwin za svoju teoriju prirodne selekcije među životinjama inspirirao ekonomskom teorijom Malthusa, ekonomista liberalnog kapitalizma.

²¹ Proletarizacija američke radne snage (u postotku)

	1780.	1920.	1969.
Zaposleni koji primaju nadnice i plaće (isključujući direktore i funkcionare)	20	73,9	83,6
Plaćeni direktori i funkcionari	—	2,6	7,2
Poduzetnici i samozaposleni	80	23,5	9,2

Izvor: R. C. Edwards, M. Reich, T. E. Weisskopf, *The Capitalist System* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1972), str. 175.

²² To je lako uočljivo kad se promjene u udjelu najvećih tvornica usporede s promjenama u udjelu najvećih poduzeća. Prais je otkrio da je u Britaniji između 1935. i 1936. udio stotinu najvećih tvornica u industriji ostao konstantan, na razini od 11 posto, a udio stotinu najvećih poduzeća povećan je sa 24 posto na 38 posto (L. Hannah, *The Rise of the Corporate Industry* [London: Methuen], 1976, str. 183).

²³ Integracija (merger) nije nužno prisilna. Ona je često dobrovoljna, kao kad kompanija traži kapital za ekspanziju, a nema pristup na tržište kapitala, ili kada dvije kompanije stapanjem poboljšavaju svoj položaj na tržištu. Visoki porezi na nekretnine također potiču vlasnike da prodaju dionice prije svoje smrti i tako ostave nasljednicima svoju gotovinu i/ili dionice koje su lakše utržive. Moderna agresivna preuzimanja u velikoj se mjeri koriste specifičnostima tržišta vrijednosnih papira i poreskog sistema. Te se specifičnosti mogu izraziti utjecajem efekta cijena/zarada i efekta poreza na profit. U prvom slučaju, agresor je kompanija kod koje je odnos između cijene (dionice) i zarade (po dionici) umjetno »napuhnut«. Tipična taktika agresora sastoji se iz početka u tajnoj kupovini dionica kompanije-žrtve (koja ima niski odnos cijena/zarada) do onog postotka od ukupnog broja dionica (10 posto u Sjedinjenim Državama) koji nije potrebno prijaviti kontrolnoj agenciji vlade. Tada se prelazi na pregovore s upravom kompanije na koju se cilja. Ako se ponuda ne prihvati, agresor upriličuje licitaciju za dioničare kompanije-žrtve, i to po cijeni znatno iznad tržišne cijene, da bi ih potaknuo na prodaju dionica. Kupovina se financira iz razlike u odnosu cijena/zarada dviju korporacija. U drugom slučaju, koji se tiče efekta poreza na profit, agresor nudi unosnije obveznice u zamjenu za dionice »žrtvinih« dioničara. Dobitak se financira iz uštede na porezu na profit jer se kamate na obveznice odbijaju kao trošak. Zdrava, konzervativno vođena korporacija po svoj će prilici polako povećavati količinu dionica (kojima će tržište dodijeliti nizak odnos cijena/zarada) i izbjegavat će dugove. Stoga će biti dvostruko ranjiva na napade bezobzirnih špekulanata. To objašnjava fenomenalni rast konglomerata u pos-

ljednja dva desetljeća. Također je očigledno da ta vrsta rasta ne može biti stabilizatorska, niti ima ikakve veze s efikasnošću proizvodnje.

24

Nepoljoprivredni radnici zaposleni:

U poduzećima s više od 200 zaposlenih u Njemačkoj	1882. 11,9 %	1905. 20,3 %	1925. 23,5 %	1961. 45,1 %
U poduzećima s više od 500 zaposlenih u Francuskoj	1896. 9,3 %	1906. 11,7 %	1926. 19,3 %	1958. 29,8 %
Zaposlenost u američkim industrijskim poduzećima s više od 1000 zaposlenih		1909. 15,3 %	1929. 24,2 %	1955. 33,6 %

Izvor: E. Mandel, *Marxist Economic Theory*, vol. 2 (New York: Monthly Review, 1968), str. 395—97.

²⁵ A. Berle i G. C. Means, *The Modern Corporation and Private Property* (New York, 1939), str. 33—35. 1963. u Britaniji je 180 poduzeća zapošljavalo trećinu radne snage u industriji i ostvarilo polovicu kapitalne potrošnje. U Njemačkoj je industrijska koncentracija neznatno manja. Tamo je 1960. samo 100 poduzeća kontroliralo dvije petine industrijske proizvodnje, zapošljavalo trećinu radne snage i ostvarivalo 50 posto izvoza industrije (M. Kidron, *Western Capitalism since the War* (Harmondsworth: Penguin, 1970), str. 27.

²⁶ Kidron, *Western Capitalism*, str. 26.

²⁷ Hannah, *Rise of Corporate Economy*, str. 13, 216.

²⁸ B. Horvat, »Klasifikacija područja svijeta prema karakteristikama privredne razvijenosti«, *Ekonomska analiza*, 1971, str. 282.

²⁹ J. Wakeford et al., eds., *Power in Britain* (London: Heinemann, 1973), str. 317.

³⁰ Koristeći se tom tehnikom, Royal Dutch-Shell Company je još prije rata, na primjer, uspjela izbjeći plaćanje poreza jugoslavenskoj vladi desetak godina. Kad je utaja otkrivena, kompanija je potkupila umiješane funkcionare. Vidi B. Horvat, *Industrija nafte u Jugoslaviji*, vol. 2: *Prerada nafte* (Beograd: Jugoslavenski institut za ekonomska istraživanja, 1966) str. 117—120.

³¹ R. J. Larner, »Ownership and Control of the 200 Largest Nonfinancial Firms, 1929 and 1963«, *American Economic Review*, 1966, str. 781.

³² F. Pryor, *Property and Industrial Organization in Communist and Capitalist Nations* (Bloomington: Indiana University Press, 1973), str. 119.

³³ U Sjedinjenim Državama gotovo dvije trećine tržišta koja je moguće identifikirati, na koja otpada oko 60 posto vrijednosti industrijskog proizvoda, pokazivalo je značajne osobine oligopola (C. Kaysen, »The Corporation«, u *The Logic of Social Hierarchies*, Lanmann et al., eds. (Chicago: Markham, 1971), str. 217. U malim će zemljama taj postotak nužno biti veći.

³⁴ Mandel, *Marxist Economic Theory*, str. 426; također, E. Mandel, *Der Spätkapitalismus* (Frankfurt: Suhrkamp, 1972), str. 476—78.

³⁵ Prvi koji je to uočio bio je engleski buržoaski radikal Mundella, koji je još 1860-ih godina rekao Kraljevskoj komisiji: »Mi poslodavci ne bismo mogli ništa učiniti bez organiziranja sindikata« (Z. Bauman, *Between Class and Elite* (Manchester: Manchester University Press, 1972), str. 172. Mundelli njegovi manje domišljati i manje inteligentni kolege nisu pljeskali. Prošlo je više desetljeća prije nego što su engleski poslodavci općenito prihvatili njegov stav, i još dva ili tri desetljeća dok se nisu pridružili američki poslodavci. Danas njegova izjava zvuči gotovo kao općepoznata činjenica.

³⁶ S. Lynd i G. Alperovitz, *Strategy and Program* (Boston: Beacon Press, 1973), str. 38.

³⁷ J. K. Galbraith primjećuje: »Mnogo važnija uloga sindikata u planiranju jest rad na standardiziranju izdataka za nadnice kod različitih industrijskih tvrtki i osiguravanje da izmjene u nadnicama nastupe svuda u približno isto vrijeme. To uvelike pomaže industriji da kontrolira cijene, a državi znatno olakšava posao na određivanju cijena i nadnica. (...) Ako postoji sindikat koji obuhvaća cijelu granu industrije, njegov će specifičan zadatak biti da se pobrine kako bi plaćanje za isti posao bilo posvuda više ili manje jednako. To se čini u ime nepristranosti i pravednosti, ali posljedica je i ta da ni jedna tvrtka ne može sniziti cijene zahvaljujući manjim izdacima za nadnice i da ni jedna tvrtka ne može zahtijevati više cijene zbog većih izdataka za nadnice« (*Nova industrijska država* [Zagreb: Stvarnost, 1970], str. 311—12).

³⁸ P. M. Sweezy, *Modern Capitalism and Other Essays* (New York: Monthly Review Press, 1972), str. 8.

³⁹ U Sjedinjenim Državama, taj se udio povećao sa 7,4 posto u 1903. na 9,8 posto u 1929. (P. A. Baran i P. M. Sweezy, *Monopoly Capital* [New York: Monthly Review Press, 1966], str. 146). Druga moguća mjera uloge države je broj javnih službenika. Odgovarajući podaci za karakteristične godine u Britaniji jesu: 1797. — 16.267; 1851. — 39.147; 1901. — 116.413; 1955. — 633.000 (Bauman, *Between Class and Elite*, str. 250).

⁴⁰ Galbraith, *Nova industrijska država*, str. 260.

⁴¹ Paul Sweezy, međutim, tvrdi da se japanski i njemački rast mogu bar djelomično objasniti korejskim i vijetnamskim ratovima i širenjem američkog tržišta (koje odlučujuće utječe na svjetsko tržište), potaknutog vojnom potrošnjom (»Capitalism, for Worse«, u L. Silk, *Capitalism* [New York: Praeger, 1974], str. 125—27).

⁴² Robert McKenzie ovako opisuje britansku pozornicu: »Dvije velike monolitne strukture međusobno se sukobljuju i žestoko se svađaju o relativno nevažnim pritanjima koja ih razdvajaju (*British Political Parties* [London: Heinemann, 1955], str. 586). Nije teško složiti se s R. H. S. Crossmanom da je McKenzie u svojoj knjizi »dokazao da su se dvije velike partije razvijale u skladu sa zakonom rastuće oligarhije koji djeluje u industriji, sindikatima i Fleet Streetu« (*Socialism and the New Despotism*, Fabian Tract no. 258 [London, 1956], str. 21).

⁴³ Izraz je skovao J. K. Galbraith da bi označio piramidu vlasti u modernoj korporaciji. Tehnostruktura »obuhvaća sve koji donose specijalizirana znanja, talent ili iskustvo kod grupnog donošenja odluka« (*Nova industrijska država*, str. 71).

POGLAVLJE 2

¹ »Dobro je poznata i nepobitna činjenica da se bez slobodne, nesputane štampe, bez neograničene mogućnosti udruživanja i skupštinskog života, vladavina širokih narodnih masa uopće ne može zamisliti.« »Sloboda samo za pristalice vlade, samo za članove partije... nije sloboda. Sloboda uvijek znači slobodu za one koji misle drugačije« (R. Luxemburg, *Die Russische Revolution* [Hamburg: Oetinger, 1948], str. 52, 53).

² »Mi zastupamo ideju o odumiranju države. U isto vrijeme mi zastupamo ideju o jačanju diktature proletarijata, najmoćnije i najsnažnije državne vlasti koja je do danas postojala. Viši stupanj razvoja državne vlasti kako bi se pripremila odumiranje države — to je marksistička formula. (...) Ta kontradikcija... odražava marksističku dijalektiku« (J. Staljin, »Referat na 16. kongresu Partije«, *Sočinenia*, svezak 12 [Moskva: Gospolitizdat, 1949], str. 369—70).

³ J. Staljin, *Voprosy leninizma* (Moskva: Ogriz, 1945), str. 394. Ta vrsta dijalektike nije potpuno nova. Razvijena je još u 4. stoljeću prije nove ere na dvoru dinastije Šan u Kini. Staljinov intelektualni preteča nije bio Marx, nego gospodar Šan Jan, koji je o budućem besklasnom društvu rekao: »Upravljajući državom, mudrac uspostavlja jedinstvena (pravila) nagrađivanja, jedinstvena

(pravila) kažnjavanja, jedinstvena (pravila) poučavanja. Ako se uspostave jedinstvena (pravila) nagrađivanja, armija neće imati sebi ravne; ako se uspostave jedinstvena (pravila) kažnjavanja, naređenja će se izvršavati; ako se uspostave jedinstvena (pravila) poučavanja, niži će se potčinjavati višima. Ako su nagrade jasne (vladar) neće uzalud trošiti (sredstva); ako su kazne jasne, nestaće smrtna kazna; ako su pouke jasne, neće biti potrebno da se menjaju, a ljudi će znati na što im valja usredsrediti napore, i u zemlji se neće pridržavati raznih običaja. Kada se uspostavi jasna predstava o nagradama, nestaće (potreba) za samim nagradama; kada se uspostavi jasna predstava o kaznama, nestaće potreba za samim kaznama; kada se uspostavi jasna predstava o poukama, nestaće (potreba) za samim poukama« (Šan Jan, *Knjiga vladara oblasti Šan*, preveo Mitar Popović [Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1977], str. 132—33). Šan Jan vrlo detaljno nagovještava staljinističke metode vladavine. Za Šan Jana — kao i za Staljina — osnovni je cilj maksimizirati vlast države. Vladar mora cijeniti seljake (»radničku klasu«) i vojnike, a prezirati govornike i lutajuće učenjake (»inteligenciju«). Seljaci su neophodni za proizvodnju, a vojnici za državnu vlast, sve ostalo je nevažno. Kazne trebaju biti okrutne čak i za manje prekršaje; vladar mora kazniti čak prije nego što su prekršaji počinjeni (moskovski procesi), pogotovo ako se njegova naređenja ne izvršavaju; u protivnom, nemoguće je vladati narodom. Uz uspjehe u proizvodnji i ratu, uhođenje sugrađana također treba nagrađivati plemićkim titulama. Prodoran um stvara nered, vrlina uništava disciplinu, a prijaznost i čovječnost su izvori grijeha; te osobine su ubrojene među »osam parazita« koje treba istrijebiti. Humanistička literatura je ideološki nepoželjna i potrebno ju je uništiti. Tamo gdje živi »osam parazita«, ljudi su snažni, a vlast je, naravno, slaba. Da bi država postala jaka, ljude je potrebno oslabiti. Tada će narod biti zadovoljan i voljet će vladara. Preporuke Šan Jana su poštivane i država dinastije Šan se proširila. Istovremeno sa Šan Janom, Kautilya, ministar jednog moćnog vladara u Indiji, napisao je sličnu knjigu pod naslovom *Arthashastra*, ili *Knjiga o organizaciji države*. On je opisao jednu svenadležnu državu koja uređuje sav javni i privatni život i koristi hijerarhijski organiziranu birokraciju. Šan Jan i Kautilya živjeli su u društvima koja je Marx nazvao orijentalnim despotizmima.

⁴ Za jezgrovitu marksističku kritiku etatizma, vidi S. Stojanović, *Između ideala i stvarnosti* (Beograd: Prosveta, 1969).

⁵ A. Bebel, *Budušće obšćestvo* (Moskva: Kolokol', 1905), str. 37.

⁶ Stavljam moralne poticaje pod navodnike jer se, zbog primjenjivanja u praksi, ne razlikuju od materijalnih poticaja. Ako radnici-udarnici, na primjer, primaju odlikovanja, ako se na njih skreće pažnja javnosti i ako su im ponuđeni politički položaji, to povećava njihov prestiž, njihov društveni utjecaj i nerijetko, iako neizravno, i njihovo materijalno blagostanje. Jedini istinski moralni poticaj, onaj koji nadilazi individualni egoizam i građanski svijet općenito, je jedna varijacija Kantovog kategoričkog imperativa: čini dobro djelo zbog djela samoga. (Vidi također poglavlje 19, odjeljak II).

⁷ Nekadašnji socijalist, Benito Mussolini, dao je to vrlo jasno do znanja: »Ako je 19. stoljeće bilo vijek individualaca (liberalizam znači individualizam), može se očekivati da će ovo biti stoljeće države.« Zatim nastavlja: »Za fašizma država je nešto apsolutno pred čime su pojedinci i grupe relativni («Doktrina fašizma» (1932), citirano prema A. Arblaster i S. Lukes, eds., *The Good Society* [New York: Harper and Row, 1971], str. 315—16, 317). Staljin se toj tvrdnji ne bi protivio, osim što bi državu označio kao sovjetsku, a ne fašističku. (Vidi poglavlje 6, odjeljak I B).

⁸ K. Marx, *Ekonomski i filozofski rukopisi iz 1844. godine*, citirano prema prijevodu T. B. Bottomorea u E. Fromm, *Marx's Concept of Man* (New York, Frederik Ungar, 1961), str. 125.

⁹ Socijalistički realizam bio je suvremenik državnom realizmu (glorifikaciji pretpostavljene realnosti) u fašističkoj Italiji i nacističkoj Njemačkoj. Vidi Elvio Vittorini, *Otvoren dnevnik* (Zagreb: Zora, 1971), str. 45—46.

¹⁰ U proljeće 1850. Marx i Engels pridružili su se blankistima u toku nekoliko mjeseci. Plod tog sjedinjenja je zajednička izjava u kojoj se spomenuti termin prvi put pojavio. »Cilj udruživanja je svrgavanje svih povlaštenih klasa, potčinjavanje tih klasa diktaturi proletera uz neprekidno održavanje revolucije sve do ostvarivanja komunizma koji mora biti krajnji oblik uređenja ljudske zajednice.« (citirano u G. Lichtheim, *The Origins of Socialism* [London: Weidenfeld and Nicolson, 1972] str. 289). Otprilike u isto to vrijeme, u svojem političkom traktatu *Klasne borbe u Francuskoj, 1848—1850*, Marx spominje Blanquija u vezi s revolucionarnim socijalizmom i dodaje da je takav socijalizam »klasna diktatura proletarijata, kao neophodna točka prijelaza prema ukidanju klasnih razlika općenito...«. Blanqui i njegovi sljedbenici prihvaćali su narodni ustanak koji organizira mala, tajna grupa odanih urotnika. Blanquijev učitelj bio je Buonarrotti, glavni sljedbenik Babeufa, koji je pak bio vođa Konspiracije jednakih u godinama 1796—97. Marx je izostavio tajnost i oligarhijsku diktaturu nadomjestio klasnom diktaturom. Boljševici su na mjesto klasne postavili partijsku diktaturu, koja je u praksi degenerirala u oligarhiju (pod imenom kolektivno rukovodstvo) ili u despotizam jednog čovjeka. (Vidi također poglavlje 10, odjeljak I).

¹¹ U svojoj ocjeni ruske revolucije, napisanoj 1918. godine u zatvoru, nekoliko mjeseci prije nego što je ubijena, Rosa Luxemburg je to opisala vrlo jasno i nedvosmisleno: »Osnovna greška teorije Lenjina i Trockoga je da oni, kao i Kautsky, suprotstavljaju diktaturu, demokraciji. 'Ili diktatura ili demokracija' — na taj su način pitanje formulirali i boljševici i Kautsky. Potonji se odlučio... za buržoasku demokraciju... Nasuprot njemu, Lenjin i Trocki odabrali su diktaturu šačice ljudi, tj. diktaturu u skladu s buržoaskim mjerilima... Povijesna je zadaća proletarijata, kada stekne vlast, da stvori socijalističku demokraciju umjesto buržoaske demokracije, a ne da ukine svaki oblik demokracije« (*Die Russische Revolution*, 59, 60).

¹² Citirano u H. Draper, »Marx and the Dictatorship of the Proletariat«, *Cahiers de l'INSEA*, no. 129, Septembre 1962, serie 5, no. 61, 5—74, citirano sa str. 14.

¹³ Ibid.

¹⁴ Citirano u M. Nomad, »The Anarchist Tradition«, u M. M. Drashkovich, *Revolutionary Intellectuals, 1864—1943* (Stanford: Stanford University Press, 1966), str. 57—94, citirano sa str. 64.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ »The Program of the Blanquist Fugitives from the Paris Commune«, (1874), citirano u Draper, »Marx and the Dictatorship of the Proletariat«, str. 63.

¹⁷ K. Marx i F. Engels, *Correspondence 1846—1895*, (New York: International Publishers, 1935), str. 486.

¹⁸ Komisija CK KPSS (b), *Party of the Soviet Union (Bolsheviks)* (New York: International Publishers, 1939), str. 356—57.

¹⁹ Prezir prema demokraciji koji tako snažno i tako često izražavaju vladajuće partije etatističkih društava opasno se približava sličnom stavu (»impotentna demokracija«) fašističkih režima. H. Lefebvre, francuski marksist, pisao je prije rata: »Čudnim preokretom ova slika (asketizam, jednoobraznost, beznađežna prosječnost asocirana sa 'socijalizmom') postaje sve prikladnija za fašizam, koji sve sklonosti usmjerava prema primitivizmu, asketizmu i naturalizmu; koji službeno naziva 'socijalizmom' žrtvovanje pojedinca kolektivu, njegovo izjednačavanje s općom bijedom i jednoobraznošću. Ta ideologija nema ništa zajedničko s marksizmom koji je teorija bogatstva, koji rehabilitira raznolikost potreba nasuprot svim oblicima naturalizma i primitivizma« (*Le nationalisme contre les nations* [Paris, 1937], str. 38). Krug je time zatvoren.

²⁰ W. Brus, »The Polish October: Twenty Years After«, u R. Miliband i J. Saville, eds. *The Socialist Register 1977* (London: Merlin Press, 1977), str. 183.

²¹ To ne znači da je kapitalizam oslobođen tereta religije. Dovoljno je spomenuti brojne sekte, rašireno praznovjerje i različite vrste primitivnih uvjerenja koja postoje u najgrađanskijoj od svih zemalja — Sjedinjenim Državama. Najsvježiji je primjer kolektivnog samoubojstva više stotina pripadnika sekte Hram naroda iz godine 1978. Ipak, religija ne prevladava kapitalizmom, prije bi se moglo reći obrnuto. Crkva posluje kao svako drugo poduzeće, propovjednici se ponašaju kao trgovci, a svete knjige se reklamiraju kao svaka druga roba. Tako npr. Protestantski koncil grada New Yorka savjetuje svojim radio i TV spikerima da doslovce, »prodaju« religiju. Ako je marketing slab, slušatelj će potražiti neki drugi program. (W. Whyte Jr., *The Organization Man* [London: Jonatahn Cape, 1957], str. 378). Godine 1900. je velečasni M. D. Babcock izjavio: »Business is religion, and religion is business« (R. Bendix, *Work and Authority in Industry* [New York: Harper and Row, 1963], str. 257). Ako ljudi idu u crkvu, od nje čine trgovački centar. Kako opisuje S. Rowland: »Atmosfera koja u nedjelju vlada u mnogim crkvama u predgrađu nalikuje atmosferi ekskluzivnog trgovačkog centra... u toku tjedna čovjek kupuje hranu, subotom se kupuje rekreacija, a nedjeljom se kupuje Duh Sveti«. (Citirano u F. Pappenheim, *The Alienation of Modern Man* [New York: Monthly Review, 1959], str. 120).

²² »Kada promatramo ljudsku povijest, ne možemo... izbjeći ovaj zaključak. Motivacijska snaga vrijednosnog suda često se značajno povećava kada se on pojavljuje unutar okvira razmišljanja nosilaca suda, ne pod svojom vlastitom logičkom oznakom vrijednosnog suda, nego pod krinkom činjeničnog stanja.« (G. Germann, »Ideology«, u M. Brodbeck, ed., *Readings in the Philosophy of the Social Sciences* [Toronto: Macmillan, 1969], str. 129).

²³ Pismo upućeno F. Bolteu, 23. listopada 1871.

²⁴ Za psihološko razumijevanje Marxovog utjecaja Russell predlaže ovaj rječnik (*History of Western Philosophy* [London: Allen and Unwin, 1947], str. 383).

Jahve = Dijalektički materijalizam

Mesija = Marx

Odabrani = Proletarijat

Crkva = Komunistička partija

Drugi dolazak = Revolucija

Pakao = Kazna kapitalista

Zlatno doba = Komunistička država

Na istoj stranici Russell skreće pažnju na zanimljiv povijesni paradoks: nacisti su zastupali ideje židovskog Starog zavjeta.

²⁵ Potrebno je uočiti da *racionalno* nije antiteza *idealističkom*. Čovjek može biti racionalan i snažno motiviran etičkim idealima (takav je, na primjer, bio Marx) ili religiozan i pokvaren (takvi su likovi u Danteovu *Paklu*). Druge dvije kombinacije su također moguće jer su te četiri dimenzije ljudskog ponašanja relativno nezavisne. Bitno je vrlo jasno razlikovati strukturu svijesti i moralne kvalitete sudionika.

²⁶ J. Nyerere, *Freedom and Socialism* (Dar es Salaam: Oxford University Press, 1974), str. 14.

²⁷ Čak i tako samostalan duh kao Trocki složio se s time. Kada se 1924. godine na 13. kongresu Partije boljševika od njega zahtijevalo da se odrekne svojih stavova, Trocki je to odbio, ali je svejedno priznao: »U posljednjoj instanci Partija uvijek ima pravo, zato što je ona jedini povijesni instrument koji radnička klasa ima za rješavanje svojih temeljnih zadataka... Znam da čovjek ne smije biti u pravu protiv Partije. Čovjek može imati pravo samo s Partijom i kroz partiju« (L. Deutscher, *Razoružani prorok* [Zagreb: Liber, 1975], str. 91). Tu je izjavu potrebno usporediti s Engelsovim upozorenjem partijskom vođi

Bebelu: »Ni jedna partija ni u jednoj zemlji ne može me osuditi na šutnju ako odlučim govoriti« (1—2. svibnja 1891).

²⁸ Nekoliko godina poslije Slánský je posmrtno rehabilitiran kao nevin.

²⁹ S. Stojanović, »Staljinistička partijnost i komunističko dostojanstvo«, *Praxis*, 1973, str. 679—96, citirano sa str. 686.

³⁰ André Gide ispričao je ovaj doživljaj sa svoje posjete Sovjetskom Savezu 1936. godine: »Dok smo prolazili kroz Gori, malo selo gdje se on (Staljin) rodio, pomislio sam da bi bilo lijepo i ljubazno poslati mu osobnu poruku kao izraz zahvalnosti za srdačnu dobrodošlicu... Predao sam telegram koji je ovako počinjao: 'Prolazeći kroz Gori na našem prekrasnom putu, osjetio sam potrebu da vam pošaljem —' Tu se je prevodilac zaustavio i rekao da ne može prosljeđiti takvu poruku, da 'vi' prilikom obraćanja Staljinu nije dovoljno. To nije pristojno, rekao je, i nešto se još mora dodati. Predložio je, 'Vi vođo radnika' ili 'Vi Gospodar naroda.' To mi se činilo besmislenim, pa sam rekao da je Staljin sigurno iznad takvog laskanja, ali uzalud. Ništa ga ne bi pomaknulo, i ne bi ni poslao telegram da nisam pristao na ispravku.« (A. Gide et al., *The God that Failed* [New York: Bantam Books, 1954], str. 193). Od dva načina obraćanja spomenuta u gornjem tekstu, prvi je u širokoj upotrebi u Koreji. Tako se, na primjer, cijela prva stranica lista *The Pyongyang Times* od subote, 25. kolovoza 1975. sastoji iz ova četiri članka: »Poštovani i voljeni vođa drug Kim Il Sung primio delegaciju korejske omladine u Japanu«, »Poštovani i voljeni vođa Kim Il Sung poslao darove iračkom Predsjedniku«, »Korejski narod pod mudrim vodstvom velikog vođe borit će se dvostrukim naporom za postizavanje nezavisnog i mirnog ujedinjenja zemlje«, i »Poštovani i omiljeni vođa Kim Il Sung« (osam puta) poslao telegrame različitim državicima drugih zemalja. Slični izrazi, iako manje ekstremni, upotrebljavaju se i u drugim etatičkim zemljama.

Pyongyang Times ne može, međutim, dostići *Pravdu*, koja je prigodom sedamdesetog rođendana Staljina uspjela ispunjavati svoje stranice čestitkama i pohvalama gotovo pune dvije godine.

U usporedbi s kultom vođe u nekim etatičkim zemljama, sljedeći opis M. Einaudia prikazuje talijanski fašizam kao prilično suzdržan: »U psihološkom pogledu, jedinstveni položaj vođe pažljivo je održavan pomoću svih sredstava komuniciranja i propagande tipičnih za totalitarne države. Identificiranje fašizma s Mussolinijem bilo je obavezno na sastancima parlamentarnih tijela, Fašističke partije, ekonomskih organa, školske djece, svakog oblika grupnog života («Fascism», *International Encyclopedia of the Social Sciences*, [New York: Macmillan, 1968], vol. 5, str. 334—41, citirano sa str. 336).

³¹ Petrus Abelardus, *Epistolae*, pismo treće.

³² Durkheim, *O podeli društvenog rada*, (Beograd: Prosveta, 1972), str. 214.

³³ Ibid., str. 193.

³⁴ Alexis de Tocqueville, aristokrat, konzervativac, osvrnuo se 1856. na religiozne osobine francuske revolucije: »Ni u jednim analima pisane povijesti nije zabilježena politička revolucija takvog oblika; ona se može usporediti jedino s nekim religijskim revolucijama. (...) Tako je francuska revolucija, iako osjetno politička po porijeklu, djelovala na liniji jedne vjerske revolucije, preuzevši od nje mnoga obilježja« (*The Ancient Regime and the French Revolution*, pretpisano u A. Pizzorno, ed., *Political Sociology* [Harmondsworth: Penguin, 1971], str. 23—24). Michael Walzer analizirao je religiozne osobine engleske revolucije iz 1640. Oliver Cromwell rekao je Parlamentu da ne bi postupao kako jest da mu Bog nije razbistrio um. »Jedino što se može uočiti«, nastavlja Walzer, »jest da je u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću radikalna inovacija u politici... bila nezamisliva bez moralne podrške religije...« (*Revolucija svetaca*, ibid., str. 324—25). Općenito rečeno — a to je od posebnog interesa za naše razmatranje — revolucionari toga doba posvetili su se »stvaranju Svete države u kojoj bi se savjesno obavljanje posla poticalo i čak zahtijevalo. Sveci su vidjeli sebe kao božanske instrumente i njihova je politika bila ujedno politika

rušilaca, arhitekata i graditelja — ustrajno izgrađivanje svijeta politike. Odbijali su priznati bilo kakav urođeni ili prirodni otpor u ostvarivanju svoga zadatka. Svaku su prepreku tretirali kao još jedan primjer davolje umješnosti...« (ibid., str. 322, drugo isticanje dodano).

³⁵ Durkheim, *O podeli društvenog rada*, str. 160.

³⁶ Ibid., str. 201.

³⁷ Ibid., str. 381.

³⁸ Kolektivna svijest definira se kao skup vjerovanja i osjećanja uobičajenih kod prosječnog pripadnika nekog društva (ibid., str. 119). Osoba ima dva oblika svijesti: kolektivna svijest je zajednička cijeloj skupini i, prema tome, u osobi ne živi i kroz osobu ne djeluje pojedinac sam, nego njegovo društvo, Individualna svijest predstavlja isključivo samo osobu po onome što joj je osobno i specifično, i od nje čini odvojeno biće (ibid., str. 159—60).

³⁹ Ibid., str. 202.

⁴⁰ Ibid., str. 185.

⁴¹ Sokrat je optužen i pogubljen zato jer »nije vjerovao u bogove u koje država vjeruje«.

⁴² Vidi L. R. Arias-Bustamante (*De la propiedad privada a la propiedad comunitaria* [Caracas: Monte Avila, 1971], str. 41—43), za izbor odgovarajućih citata.

⁴³ Iz govora sekretara za unutrašnje poslove Franje Herljevića, *Politika*, 25. prosinca 1975. (U engleskom tekstu knjige nema ovog navoda; iz istog razloga iz kojeg ga tamo nisam uvrstio, smatram neophodnim da ga uključim u jugoslavensko izdanje. Riječ je o virulentnim ostacima etatičke ideologije.) Taj lingvistički nesuvisli izraz ima jednostavno psihološko objašnjenje. Ako se pripadnici opozicije (npr. oni koji zastupaju drugačije mišljenje) ne razlikuju po vrsti, nego samo po intenzitetu od drugih neprijatelja (npr., onih koji podmeću bombe), onda je logično koristiti jedan jedini kombinirani izraz, »pripadnici neprijatelja«.

⁴⁴ *Quotations from Chairman Mao-Tse-Tung* (Peking: Foreign Languages Press, 1967), str. 277. Također »karijeristi i konspiratori kao Hruščov...« (ibid., str. 278).

⁴⁵ Politički vođe duboko su svjesni te činjenice. Hitler je, na primjer, pisao u *Mein Kampf*: »Neophodno je sugerirati narodu da najrazličitiji neprijatelji svi zajedno idu u istu kategoriju; skupiti tako sve protivnike, ne praveci razlike, da bi se masi naših pristaša učinilo da se borba vodi protiv jednog jedinog neprijatelja. To im učvršćuje vjeru u njihova prava i povećava njihovo ogorčenje prema onima koji bi ih mogli uzurpirati« (citirano u J. Ellul, *The Technological Society* [New York: Vintage Books, 1964], str. 367). Organizacijski priručnik Nacionalne socijalističke partije njemačkih radnika proglasio je Židove, slobodne zidare, jezuite i političko svećenstvo najopasnijim neprijateljima. Ostali obično spominjani neprijatelji bili su anarhisti i katolički elementi, marksisti, komunisti, plutokrati, kozmopoliti, cionisti, liberali i pacifisti. Neki od tih neprijatelja pojavljuju se i na popisu nacista i na Staljinovom popisu.

⁴⁶ Vidi Đuro Šušnjić, *Ribari ljudskih duša* (Beograd: Mladost, 1976), str. 83.

⁴⁷ U tradiciji svojih naroda, jugoslavenski partizani opisivali su povijesne događaje, uključujući i promjene u stavovima, u brojnim pjesmama. Jedna takva crnogorska pjesma pjeva: »Ne vjerujemo više u čudesa, već u Marxa i Engelsa i njihove svijetle knjige« (s tim me je upoznao Josip Županov). Druga pjesma pjeva: »Ne vjerujemo u nebesa, već u Marxa i Engelsa« (Đ. Šušnjić, »Religija i znanost«, u Š. Bahtijarević, red., *Religija i ateizam u samoupravnom socijalističkom društvu* [Zagreb: Centar za društvena istraživanja Sveučilišta, 1979], str. 87). Slična je i izjava kubanskog predsjednika Fidela Castra: »Vjerovali smo u marksizam, vjerovali smo da je to najispravnija, najznanstvenija, jedina istinita teorija, revolucionarna teorija. (...) Ja sam marksist-lenjinist i bit ću mark-

sist-lenjinist do posljednjeg dana moga života» (*Sellección de discursos* [Havana, 1963], str. 119). Možda je ova izjava i obojena emotivnim porivima govornika. Svejedno, usporedi je s izjavom poznatog ruskog srednjovjekovnog popa Avakuma (1621—82): »Držat ću kako sam primio do smrti svoje. (...) Ja vjerujem u ono što je zapisano; što su sveti učitelji zapisali dobro je za me« (A. I. Timofeev, *Teorija književnosti* [Beograd: Prosveta, 1950], str. 398).

⁴⁸ »Teorija Marxa, Engelsa, Lenjina i Staljina je univerzalno primjenjiva.« »Revizionizam je negirati osnovne postavke marksizma i negirati njegovu univerzalnu istinu« (*Quotations from Chairman Mao-Dzedong*, str. 306 i 20). Izdavači časopisa i novina uporno su tražili da iz svojih članaka uklonim izjave kao što su »Marx je pogriješio kada...« ili »Lenjin je bio u krivu jer...« U ranom etatističkom razdoblju jakog sovjetskog ideološkog utjecaja, moje je članstvo u partiji došlo pod znak pitanja jer sam jednom prilikom upozorio da u *prijevodu* Marxovog Kapitala ima tipografskih i terminoloških pogrešaka.

⁴⁹ *Ribari ljudskih duša* (Beograd: Mladost, 1976), str. 176.

⁵⁰ Da bi se izbjegao nesporazum — gotovo neminovan kad je riječ o takvoj emocionalno nabijenoj temi — htio bih još jednom istaknuti da se ni jednu rečenicu u ovoj glavi ne smije tumačiti u etičkim terminima. Ne tvrdim da je partija nešto loše ili dobro u tom smislu. Jednostavno opisujem što se događa i zašto se događa. Čak štoviše, na ovom stupnju rasprave ništa se ne tvrdi o značenju problema kao, npr. da li partijski kongresi trebaju utvrđivati partijsku liniju i na koji način ili treba činiti nešto drugo. Poruka te analize sastoji se isključivo u ovom: sve društvene činjenice — ideje, institucije, aktivnosti — odražavaju religioznu strukturu svijesti i nalikuju onome što se događa u slično religiozno orijentiranim društvima. Oblici ponašanja nisu arbitrarni, nego strukturalno determinirani.

⁵¹ Židovski Talmud u tom smislu kaže da je Isus raspjet zato jer je zaveo i rasuo Izrael.

⁵² Da bi djelotvorno napao jednog neprijatelja u međunarodnom radničkom pokretu, Lenjin je napisao knjigu, *Proleterska revolucija i renegat Kautsky*. Pola stoljeća nakon toga, kinesko maoističko rukovodstvo govori o »kliku« renegata Tita« (*Is Yugoslavia a Socialist Country?* [Peking: Foreign Languages Press, 1963]) i o »renegatskoj kliku Brežnjeva« (*Fundamentals of Political Economy* (1974) [White Plains, N. Y.: M. E. Sharpe, 1977], str. 207).

⁵³ Gide et al., *The God that Failed*, str. 102. Opisujući sudbinu protjeranih trockista u Poljskoj, Isaac Deutscher piše: »Vodstvo je uspjelo ugušiti svaku raspravu i zastrašiti članove Partije u tolikoj mjeri da su nas počeli izbjegavati s praznovjernim strahom s kojim su vjerni pripadnici crkve običavali izbjegavati ekskomunicirane heretike« (*Marxism in Our Time* [Berkeley: Ramparts, 1971], str. 153).

⁵⁴ Taj je fenomen, u stvari, daleko rasprostranjeniji i može se opaziti u brojnim zemljama. Oslobođanje bivše kolonije ima za posljedicu iznenadnu politizaciju života njezinih građana. Politička kultura, međutim, nedostaje. Ono što se tada događa dobro je opisao Edward Shils: »Intenzivna politizacija je praćena uvjerenjem da su samo oni koji dijele nečija načela i stavove punopravni državljani, a oni drugačijeg mišljenja odvojeni su velikom preprekom. Vladajuća partija u mnogim suverenim nerazvijenim zemljama i oni intelektualci koji je sačinjavaju ili su joj pridruženi, često vjeruju da su oni koji su u opoziciji od njih odvojeni fundamentalnim i nepomirljivim razlikama. Oni osjećaju da oni doista jesu država i nacija, i da oni koji se s njima ne slažu nisu samo politički suparnici nego i *totalni neprijatelji*« (»The Intellectuals in the Political Development of the New States«, u J. Finkle i R. Gable, eds., *Political Development and Social Change* [New York: John Wiley and Sons, 1966], str. 338—64, citirano sa str. 355).

⁵⁵ Andrija Krešić upozorio me da je ova interpretacija vjerojatno ispravna.

⁵⁶ Termin *ideologija* upotrebljava se ovdje u marksističkom smislu pogrešne svijesti koja služi interesima vladajuće klase. Naravno, kad služi nečijim vlastitim interesima, tada je svijest ispravna.

⁵⁷ E. Fischer, »Marksizam kao naučna metoda«, *Naše teme*, 1967, str. 2077 do 83, citirano sa str. 2079.

⁵⁸ Čak ako se ne obaziremo na fundamentalno pitanje tko utvrđuje progresivnost jedne klase i tko procjenjuje njezine interese, sljedeći zaključak doktrine još vrijedi. Budući da *sva* istina nije klasno određena — matematika i činjenice svakodnevnog života to nisu, jer bi inače komuniciranje bilo nemoguće — očigledne laži su nepobitan dokaz da se djeluje protiv interesa proleterata. Laži se mogu opravdati klasnim interesima jedino ako se teorija nadomjesti tautologijom: što god da činim, u klasnom je interesu proletarijata. Poznata identifikacija interesa General Motorsa s interesima američkog naroda pripada istoj kategoriji sudova i ima isto klasno porijeklo. Na praktičnoj razini, to se načelo iskazuje ponešto drugačije, i u takvom ga je obliku upečatljivo opisao istočnonjemački pjesnik Wolf Biermann (*Mit Marx und Engelszungen* [Berlin: Wagnebach, 1968]):

Du sagst: Das Eingeständnis unserer Fehler nützte dem Feind. Gut. Aber wem nützte unsere Lüge?

⁵⁹ To su, na primjer, prvi i treći od deset kriterija koje je prihvatio Univerzitet u Beogradu za utvrđivanje podobnosti za namještenje na univerzitetu. Vidi P. Kozić, »Idejno-politička i moralna podobnost univerzitetskih nastavnika«, *Univerzitet danas*, 1976, br. 1—2, 81—88, posebno stranice 83—84. Slični kriteriji koriste se, naravno, prešutno ili otvoreno (*Berufsverbot* je možda najpoznatiji primjer) i u nekim razvijenim zemljama. Međutim, tamo se bar osjeća da su prinudnog karaktera i ne nameću se sami po sebi.

⁶⁰ Formalno je njegovo izdavanje prekinuto 1966. godine.

⁶¹ Protjerani »antipartijski elementi« jednostavno nestaju iz knjiga o povijesti i iz enciklopedija, čak i sa slika i fotografija. Potrebno je shvatiti da to nije jednostavno neiskrenost; u najmanju ruku, u mnogim slučajevima iskrenost nije u pitanju. Jedan primjer će razjasniti o čemu je riječ. Nakon Maove smrti, neke su fotografije u kineskoj štampi krivotvorene (Banda četvorice je nestala). Neil Burton, stanovnik Pekinga, dao je jedno lucidno objašnjenje te pojave: »Pojavljivanje vođa na, ili njihovo uklanjanje s fotografija u osnovi je stvar općeg odobravanja, ili oštrog osuđivanja, tih vođa i njihovih političkih linija. Možete odgovoriti da je to besmisleno, da je fotografija samo odraz nekog stvarnog događanja. Imam dobar razlog da vjerujem, da bi vaš odgovor naišao na nezadovoljstvo, uz jednu dodatnu informaciju: da je itko pokušao prisiliti štampare da štampaju neizmijenjene fotografije vodstva poredanog na sprovodu predsjednika Maoa... naišao bi na snažno opiranje samih štampara... Napokon, kad bi se... naglas čudili kako onda povijest može uopće nešto značiti, vaši slušatelji vrlo vjerojatno ne bi razumjeli vašu dilemu — ili ako bi je razumjeli, mogli bi odgovoriti da je povijest stvar arhivista i povjesničara, a da se praksa o kojoj je riječ ne tiče 'historije', nego trenutne klasne borbe, i da nijedan povjesničar od zanata ne bi mogao ilustrirati svoj rad fotografijama tako nedostojnih ljudi kao što su četvorica o kojima je riječ« (»In Defense of the New Regime«, *Monthly Review*, 1978, no. 3, str. 15—36, citirano sa str. 27—28).

⁶² U to je vrijeme krivotvorenje povelja i isprava bilo uobičajeno. Krivotvoritelji su mislili da su u pravu jer sve što su radili bilo je stvaranje pisane podloge za već postojeća prava. Ni njihovi suvremenici nisu takvu djelatnost smatrali ilegalnom. Tek kad je humanistički pokret razvio kritički stav prema srednjem vijeku, počelo se istraživati autentičnost povijesnih izvora.

⁶³ Tako, na primjer, Gentile hvali antiintelektualizam, izjavljuje (u *Temelju fašizma*) da fašizam nije sputan nikakvim prirodnim zakonima, i da je odanost

svakoj istini koja je izvan ili na putu praktičnim ciljevima fašističke politike besmislena. Riječima Herberta Marcusea: »Teorija kao takva i sva intelektualna aktivnost potčinjeni su promjenjivim zahtjevima politike« (*Reason and Revolution* [Boston: Beacon Press, 1960], str. 409).

⁶⁴ Tu sličnost uočio je i B. Ward u knjizi *The Socialist Economy* (New York: Random House, 1967), poglavlje 5, i L. A. Coser u članku »The Militant Collective: Jesuits and Leninists«, *Social Research*, 1973, str. 110—28.

⁶⁵ Mao Ce-Tung, »Nova etapa«, referat na sjednici Centralnog komiteta 1938. godine, *Govori i članci* (izdano u Beogradu pod naslovom: Trideset dana, 1949, str. 84). Po strogoj logici te definicije, Centralni komitet ne može nikako biti u krivu, i nikada nije ni bio.

⁶⁶ »Tada Isus reče učenicima svojim: — Ako tko hoće za mnom ići, neka se odrekne sebe, i uzme križ svoj i ide za mnom« (Matija 16:24, istaknuo autor). U šesnaestom stoljeću Sveti Ignacije Lojola je zapisao da puko izvršavanje naredbi »ne zaslužuje ime pokornost... ako se ne uzdigne na višu stepenicu, kada se volja nadređenog učini vlastitom na način da ne postoji samo stvarno izvršavanje naredbe nego i unutrašnje suglasje...« [*Letter of St. Ignatius Loyola*, odabrao i preveo W. J. Young (Chicago: Loyola University Press, 1959) str. 289]. Ako se riječ *nadređeni* zamijeni riječju partija, taj citat opisuje i jedan stav iz dvadesetog stoljeća. Tako ruski revolucionar Viktor Serge ističe: »Svaki komunist... osjeća se najponiznijim slugom vječne ideje. Najveće priznanje koje mu se može odati je da se kaže da on 'nema privatnog života', da se njegov život potpuno stopio s poviješću... Partija je ta koja sve čini. O njezinim se narednjima ne raspravlja« [*The Year One of the Russian Revolution* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1972), str. 367].

⁶⁷ E. Fromm, *Bekstvo od slobode* (Beograd: Nolit, 1964), str. 206 i 243.

⁶⁸ Citirano u V. Kravčenko, *I Chose Freedom* (London, Robert Hale, 1947), str. 275.

⁶⁹ Citirano u F. Venturi, *Roots of Revolution*, (London: Weidenfeld and Nicolson, 1960), str. 365—66.

⁷⁰ Danko Grlić, od koga preuzimam taj citat, dodaje, radi usporedbe, priznanje Adolfa Eichmanna pred sudom u Jeruzalemu 1961. godine: »Za cijelo vrijeme svog života navikao sam na poslušnost. Ja sam potpuno i do konca uvijek samo slušao svoju partiju« (»Marginalije uz Čehoslovačku i nove tendencije u socijalizmu«, *Praxis*, 1969, str. 316—24).

⁷¹ B. Moore, Jr., *Political Power and Social Theory* (New York: Harper and Row, 1965), str. 69.

⁷² J. Staljin, *Sočinenija*, vol. 7 (Moskva: Ogiz, 1947), str. 344.

⁷³ Moore, *Political Power and Social Theory*, str. 73.

⁷⁴ K. Mannheim, *Ideologie und Utopie* (Frankfurt-am-Main: Schulte — Bulmke, 1965), passim.

⁷⁵ Pod »karizmatički« razumijevam onog koji ima transcendentalne kvalitete svojstvene nosiocu karizme zato jer se vjeruje da su on (vođa) ili ono (učenje, partija) povezani ili da imaju neku vrhunsku vrijednost ili moć.

⁷⁶ Sâm papa je povremeno bio robovlasnik. Vidi J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest* (Zagreb: Kultura, 1957), str. 91. 1851. godine pojavila se knjiga prezbiterijanskog svećenika Georga D. Armstronga, *The Christian Doctrine of Slavery* (New York: Charles Scribner, str. 134), u kojoj je zapisano: »Možda je kršćansko ropstvo Božje rješenje problema (odnos rada i kapitala) za koji najmudriji državnici Evrope priznaju da su u nedoumici.« Nekoliko godina poslije velečasni Fred. A. Ross izjavljuje u svojoj knjizi *Slavery Ordained of God* (Philadelphia: Lippincott, 1857, str. 5): »Ropstvo je odredba Božja i ostat će za dobro roba, dobro gospodara i dobro cijele američke obitelji, sve dok se ne pojavi druga i bolja sudbina«. Još 1900. godine kuća American Book and Bible House izdala je jedan rad u kojem autor tvrdi da Crnac nije potomak Adama i Eve nego »jednostavno životinja bez duše« (C. Carroll, *The Negro a*

Beast (St. Louis), str. 339, citirano u E. F. Frazier, *Black Bourgeoisie* (London: Collier, 1970), str. 115, 121, 122).

⁷⁷ »Aktueller und nichtaktueller Begriff des Marxismus«, u W. Oelmüller, ed. *Weiterentwicklungen des Marxismus* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchengesellschaft, 1977), str. 15.

⁷⁸ L. Gottschalk et al., *The Foundations of the Modern World* (London: Allen and Unwin, 1969), knjiga druga, poglavlje deveto.

⁷⁹ Postoje dvije iznimke: Istočna Njemačka i Čehoslovačka. Prva je poseban geopolitički slučaj. Druga je jedna od društveno najzreljih zemalja u Evropi. Kada su 1968. godine Česi i Slovaci pokušali zamijeniti etatizam socijalizmom, bili su spriječeni vojnom intervencijom združenih etatističkih snaga.

⁸⁰ Na Berlinskoj konferenciji 1968. godine španjolski komunistički vođa Santiago Carrillo primijetio je: »Patnje zbog progona komunista rezultirale su povezivanjem znanstvenog socijalizma s određenom vrstom mističnog žrtvovanja i predodređenosti. Postali smo jedna vrsta nove crkve s mučenicima i prorocima. Godinama je Moskva... bila naš Rim. Govorili smo o velikoj oktobarskoj socijalističkoj revoluciji kao o našem Božiću. To je bila naša mladost. Sada smo odrasli... Gubimo karakter crkve sve više i više« (citirano u W. F. Haug i E. Wulff, »Prilog sporazumevanju naučnog socijalizma u sadašnjosti«, *Socijalizam u svetu*, 1977, 3, 141—55, citirano sa str. 145).

⁸¹ Da društveno-ekonomski razvoj ne mora biti — i da u stvari nije — linearan, jasno je svakom marksistu. Vidi K. Marx, *Pre-Capitalist Economic Formations* (New York: International Publishers, 1964).

⁸² Bit će zanimljivo citirati jasan i razlozan stav Petra Kropotkina u članku »Anarchism« u *Encyclopaedia Britannica* (1910): »Državna organizacija, budući da je uvijek bila... instrument za uspostavljanje monopola u korist vladajućih manjina, ne može se napraviti takvom da vodi uništenju tih manjina. Anarhisti stoga smatraju da bi predavanje državi svih glavnih izvora ekonomskog života... značilo stvoriti novi instrument tiranije. Državni kapitalizam samo bi uvećao vlast birokracije i kapitalizma. Istinski napredak leži u smjeru decentralizacije... i slobodne federacije od jednostavnog do složenog, *umjesto* sadašnje hijerarhije od centra prema periferiji«. Mnogo prije, Bakunjin je predvidio »najsramniju laž: crvenu birokraciju« ako se ne uništi ruska država i neposredno preokao: »Uzmite najradikalnijeg revolucionara i... podajte mu diktatorsku vlast... i prije no što prođe godina, postat će gori nego sam car« (A. Künzli, »Problem moći u anarhističkoj kritici marksizma«, *Praxis*, 1970, str. 117—25, citirano sa str. 120). U ožujku 1920. Kropotkin je napisao Lenjinu: »Rusija je postala revolucionarna republika samo po imenu... Danas ne vladaju sovjeti nego partijski komiteti... Ako sadašnja situacija potraje, riječ 'socijalizam' će se zloupotrebljavati jednako kao što se zloupotrebljavala 'égalité' četrdeset godina nakon vlasti jakobinaca« (ibid., str. 121).

Kritizirajući poznatu Lenjinovu knjigu *Država i revolucija*, Luis Fabri je 1921. godine u *La crisis del anarquismo* pisao: »Ako država postane i vlasnik, tada ćemo imati državni kapitalizam, a ne socijalizam, a još manje ukidanje države ili anarhiju. (...) U državi-vlasniku svi proleterbi postali najamni radnici države umesto najamnih radnika privatnih kapitalista. Država bi bila eksploatator, što znači da bi masa viših i nižih vladara i čitava jedna birokratija sačinjavali novu vladajuću i eksploatatorsku klasu« (V. Stanovčić i A. Stojanović, red., *Birokratija i tehnokratija* [Beograd: Sedma sila, 1966], str. 164, knjiga prva).

⁸³ Dobro je poznata duga polemika Rose Luxemburg s Lenjinom, koja je trajala između 1904. i 1918. Još 1904. ona je pisala: »U zbilji ništa ne izručuje jedan još tako mlad radnički pokret vladalačkim prohtjevima intelektualaca tako lako i sigurno kao sabijanje tog pokreta u oklop demokratskog centralizma koji boračko radništvo degradira do poslušnog oruđa nekog 'komiteta'« (*Izabrani*

spisi [Zagreb: Naprijed, 1974], str. 98). Plehanov je optužio boljševike da teže za partijskom diktaturom nad proletarijatom.

Desetljeće prije oktobarske revolucije, njemački ekonomist i povjesničar Werner Sombart piše: »Ništa nije gluplje od socijalizma zasnovanog na državnom vlasništvu... zato jer bi to u biti bila čista buržoasko-kapitalistička proizvodnja, a društvena struktura koja odgovara toj proizvodnji ostala bi ista, uz malu izmjenu: u tim bi poduzećima ostala ista hijerarhija, slično tome, i hijerarhija vladinih... službenika ne bi se promijenila. Jednu hijerarhiju nadomjestila bi druga. Čemu to? Baš obrnuto, treba težiti uklanjanju hijerarhijsko-birokratskog sistema u tvornici i državi. A to se može ostvariti jedino ako autonomne radničke organizacije, sindikati, postanu nosioci proizvodnje i ako se državni organi nemaju pravo uplitati u njihovo poslovanje« (*Socijalizam i socijalni pokret*, prevedeno s osmog njemačkog izdanja [Beograd: Đurđević, 1922], str. 120—21). Napomena izdavača: Zbog nedostupnosti navedenog izdanja, citat donosimo u prijevodu s engleskog.

Veliki engleski filozof i humanist Bertrand Russell je 1918. vrlo jasno predvidio ovaj razvoj događaja: »Državni socijalisti govore kao da u državi koja nije zasnovana na kapitalizmu ne bi bilo opasnosti za slobodu. To mi se čini kao potpuna obmana. Ako postoji službena kasta, kako god odabrana, u njoj će biti jedan skup ljudi koje će svi njihovi instinkti vući prema tiraniji. Osim što će prirodno voljeti vlast, imat će i ukorijenjeno uvjerenje (sada vidljivo u višim redovima državnih službenika) da oni sami dovoljno znaju da bi mogli prosuđivati što je dobro za zajednicu. Kao i svi koji upravljaju sistemom, početak će sam sistem smatrati svetinjom. Jedine promjene koje će provesti bit će promjene u smjeru daljih odredbi na koji način ljudi moraju uživati lijepe stvari koje su im ljubazno dodijelili njihovi despoti dobre volje« (*Roads to Freedom* [London: Allen and Unwin, 1918], str. 136—37).

⁸⁴ N. Buharin, *Historical Materialism: A System of Sociology* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1969), str. 310—11. Vidi N. Buharin, *Teorija historijskog materializma* (Zagreb: Globus, 1980).

⁸⁵ E. Fromm izriče sličnu opasku: »Marxova teorija bila je kritika kapitalizma, a kod mnogih njegovih sljedbenika duh kapitalizma je bio tako duboko usađen, da su Marxovu misao interpretirali u ekonomističkim i materijalističkim kategorijama koje prevladavaju u suvremenom kapitalizmu. I zaista, sovjetski komunisti i reformistički socijalisti vjerovali su da su neprijatelji kapitalizma, a komunizam ili socijalizam su zamišljali u duhu kapitalizma. Za njih socijalizam nije društvo ljudski različito od kapitalizma, nego prije oblik kapitalizma u kojem je radnička klasa postigla viši status...« (*Marx's Concept of Man* [New York: Frederick Ungar, 1969], str. 6).

⁸⁶ Nazvano je i birokratski kolektivizam (Bruno Rizzi, *La bureaucratisation du monde* [Paris, 1939]). Tri godine poslije isti je termin prihvatio američki komunist Max Schachtman: »Taj novi društveni poredak... nije ni kapitalistički ni proleterski. Da bi se razlikovala od ta dva poretka, i da bi se u isto vrijeme što sažetije iskazale njezine izuzetne osobine, nova je država označena kao birokratski kolektivizam« (*The Bureaucratic Revolution* [New York: Donald Press, 1962], str. 62). Vidi B. Rizzi, *Birokratski kolektivizam* (Zagreb: Globus, 1984). Taj je izraz sada postao popularan u nekim komunističkim krugovima u Italiji. Ja ga ne prihvaćam jer je nespretno i zato jer sugerira da postoji i nebirokratski kolektivizam, koji je socijalizam. Kolektivizam je, međutim, suprotan individualizmu, a socijalizam zamjenjuje oba pojma.

⁸⁷ Tragovi tog raširenog uvjerenja mogu se naći još duboko u devetnaestom stoljeću. Godine 1859. Marx je zapisao: »Buržoaski proizvodni odnosi su posljednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje. (...) S tim se društvenim sistemom prethistorija ljudskog društva približava kraju« (citirano u E. Fromm, *Marx's Concept of Man*, str. 219).

⁸⁸ Oni su čak podržavali Staljina. U kinima u radničkim četvrtima, na primjer, ljudi još plješću kad se Staljin pojavi na ekranu (R. Medvedev, *Knjiga*

o socialističkoj demokratiji [Paris: Grasset et Fasquelle, 1972], str. 55). To očito nisu bili samo radnici: »Staljina je podržavala većina sovjetskog naroda«, primjećuje Roy Medvedev, »ne samo zato što je bio dovoljno pametan da zavede nego i zato jer su bili dovoljno zaostali da se daju zavesti« (*Let History Judge* [New York: Alfred A. Knopf, 1972], str. 428). Da bi potvrdio taj zaključak, Medvedev citira ovaj odlomak iz djela arapskog mislioca i društvenog aktivista iz devetnaestog stoljeća, Abd al Rahmān al-Kawākibīa: »Obični su ljudi podrška i snaga despota; on njima vlada i uz njihovu ih pomoć tlači. On ih drži zarobljene, a oni uznose njegovu moć; on ih pljačka, a oni ga blagoslivljaju jer im je poštedito život. On ih ponizuje, a oni hvale njegovu veličinu; on ih okreće jedne protiv drugih, a oni se ponose njegovim lukavstvom. (...) a ako se netko od njih protivi, odbacujući despotizam, narod će se oboriti na pobunjenike kao da su oni tirani« (ibid.).

⁸⁹ To mišljenje rašireno je među jugoslavenskim društvenim znanstvenicima, a može se naći i u mojem prijašnjem radu. Vidi *Ogled o jugoslavenskom društvu* (Zagreb: Mladost, 1968), poglavlje 2. Jedan od ranijih marksističkih pisaca, Anton Pannekoek, označava sovjetski sistem kao državni kapitalizam, a njegovu državnu birokraciju kao novu vladajuću klasu (*Lenin as Philosopher*, 1938). Predrag Vranicki opisuje proces koji je doveo do takvog stanja stvari kao »birokratsko-etatičku revoluciju« (*Marksizam i socijalizam* [Zagreb: Liber, 1979], str. 253).

⁹⁰ K. Marx, *Kapital*, svezak I (Beograd: Prosveta, 1977), str. 217.

⁹¹ David Horowitz sumira najnapadnije kontradikcije Staljinove kontraprevolucije ovako: »I dok je na jednoj strani lomio kičmu ruralnom individualizmu, na drugoj je, među tradicionalno kolektivističkom ruskom radničkom klasom, Staljinov režim poticao žestoko natjecateljski stahanovizam. I dok je poticao učenje i stjecanje znanstvenih znanja u opsegu bez presedana, istovremeno je propagirao i groteskne intelektualne doktrine (Ždanov, Lisenko) i organizirao napade, nalik lovu na vještice, na one intelektualce koji su nastojali braniti bilo kakvu nezavisnost. I dok je uveo masovne usluge društvenog zbrinjavanja i glorificirao ljudski rad, istovremeno je ponovo u kaznenim logorima uveo najomraženiji oblik rada. I dok je za cilj proglasio stvaranje 'besklasnog' društva, istovremeno je stvorio nejednakost i privilegije velikih razmjera. I dok je egzorcirao religiju u ime marksizma i znanstvene racionalnosti, istovremeno je religizirao marksizam i učinio bogom i vladara i državu. Napokon, dok je isticao vlastiti kontinuitet 'lenjinizma', poticao je ponovno pojavljivanje ruskog nacionalizma, čije je odbacivanje činilo bit lenjističkog raskola sa socijalnom demokracijom« (*Imperialism and Revolution* [London: Penguin, 1969], str. 150).

⁹² Vidi F. Pryor, *Property and Industrial Organization in Communist and Capitalist Nations* (Bloomington: Indiana University Press, 1973), str. 88.

⁹³ To dobro ilustriraju raspoloživi podaci za Čehoslovačku. Ako usporedimo podatke za 1939. (kapitalizam) s podacima za 1945. (očekivani socijalizam koji se razvija u etatizam), uočavamo da su sve važnije razlike u zarađenim dohodcima radikalno smanjene:

	1939.	1945.
Radnici vs. poslodavci	100/253	100/145
Pomoćni vs. kvalificirani radnici	100/169	100/142
Žene vs. muškarci	100/182	100/155
Poljoprivreda vs. industrija	100/290	100/155
Industrije s niskim vs. industrije s visokim primanjima	100/192	100/166

Izvor: J. Kosta, *Abriss der sozialökonomischen Entwicklung der Tschechoslowakei, 1945—1977* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1978), str. 4.

⁹⁴ A. Saharov, *Wie ich mir die Zukunft vorstelle*, (Zürich: Diogenes, 1973).
⁹⁵ A. Inkeles, *Social Change in Soviet Russia*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968), str. 58.

⁹⁶ A. Solzhenitsyn, *Archipelag GULAG* (Paris, YMCA, 1973).

⁹⁷ K. Štajner, *7000 dana u Sibiru* (Zagreb: Globus, 1971).

⁹⁸ GULAG = *Glavnoe upravlenie lagerej* ili Glavna uprava logora.

⁹⁹ *Wie ich mir die Zukunft vorstelle*, str. 46.

¹⁰⁰ I. Deutscher, *Prognani prorok* (Zagreb: Liber, 1976).

¹⁰¹ G. K. Schüller, »The Politburo«, u H. Lasswell i D. Lerner, red. *World Revolutionary Elites* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1965), str. 97—115. U svojem referatu na 18. kongresu Partije, Staljin je Trockoga, Zinovjeva, Kamenjeva, Jakira, Tuhačevskoga, Buharina i druge, nazvao »špijunima, ubojicama i zlotvorima«, i rekao prisutnima da su oni ubijeni.

¹⁰² N. Hruščov, »Govor na 20. kongresu, 25. veljače 1956«, u C. Wright Mills, ed., *The Marxists* (New York: Dell, 1962), str. 370. Sovjetska radnička klasa još nije dobila tekst toga govora.

¹⁰³ M. Matthews, *Privilege in the Soviet Union* (London: Allen and Unwin, 1978, str. 15).

¹⁰⁴ Ta četiri filozofa su Mitin (izdavač najvažnije filozofske revije), Konstantinov (direktor akademijnog Instituta za filozofiju), Judin, i Bereždnjev. Mitin se istaknuo 1930. godine kad je, vjerojatno prvi, javno proglasio Staljina četvrtim klasikom. Odlomak koji je ovdje citiran uzet je iz pisma koje su uputili Centralnom komitetu, kad ih je optužio jedan drugi filozof i stari boljševik P. I. Sabalkin. Potonji je 1936. otpremljen u koncentracioni logor, a 1956. je rehabilitiran, te je 1961. napisao pismo Hruščovu (B. Lewytsky), *Die Linke Opposition in der Sowietunion* [Hamburg: Hoffman und Campe, 1974], str. 24).

¹⁰⁵ Citirano u *Politici*, 18. marta 1979, str. 4. Potrebno je, međutim, dodati da je javni prosvjed prisilio Ministarstvo obrazovanja da povuče udžbenik.

¹⁰⁶ Kolakowski, »The Eurocommunist Schism«, *Dissent*, Winter 1978, str. 33—37, citirano sa str. 33.

¹⁰⁷ Vidi A. London, *L'aveu dans l'engrenage du procès de Prague* (Paris: Gallimard, 1968).

¹⁰⁸ Rezultati izneseni u disertaciji D. Neubauera i objavljeni u R. A. Dahl, »The Evaluation of Political Systems«, u I. de Sola Pool, ed., *Contemporary Political Science* (New York: McGraw-Hill, 1967), str. 173.

POGLAVLJE 3

¹ B. Russell čak kaže da je moć osnovni koncept u društvenoj znanosti u istom smislu kao što je energija osnovni koncept u fizici; moć, »kao i energiju, trebamo promatrati kako neprekidno prelazi iz jednog oblika u drugi, a zadatak društvene znanosti trebao bi biti traženje zakona takvih promjena« (*Power* [London: Allen and Unwin, 1967], str. 9—10). U pridavanju središnjeg mjesta moći, Russellov prethodnik bio je njegov sunarodnjak Thomas Hobbes, koji je u svom djelu *Leviathan* naveo da je želja za moći odgovorna za socijalnu diferencijaciju, a bogatstvo, znanje i časti samo su različite vrste moći (Beograd: Kultura, 1961), str. 61.

² Na razini poduzeća, R. Lickert je u Sjedinjenim Državama ustanovio da demokratizacija upravljanja povećava utjecaj svih skupina (*New Patterns of Management* [New York, 1961]). Veljko Rus je na primjeru Jugoslavije ustanovio da »sudjelovanje u vlasti povećava ukupni utjecaj u svim organizacijama koje su razvile podjelu rada, u okolnostima gdje društveno okruženje sprečava stroge hijerarhijske odnose u organizacijama« (»De Facto Participation« [Berlin: Međunarodni institut za upravljanje, 1978], str. 31 [mimeo]).

³ A. Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies* (New York: Harper and Row, 1973), str. 130.

⁴ Obično se razlikuju samo tri tipa moći. F. L. Neumann govori o tri osnovne metode što su na raspolaganju skupinama koje imaju moć: uvjeravanje, materijalne koristi i nasilje (»Approaches to the Study of Political Power«, *Political Science Quarterly*, 1950, str. 161—80). J. R. Commons je razlikovao fizičku, ekonomsku i moralnu moć (*Legal Foundations of Capitalism* [Madison: University of Wisconsin, 1957], str. 47—64). A. Etzioni navodi moć prisile (npr. vojne snage), utilitarnu moć (potpomognutu ekonomskim sankcijama) i moć uvjeravanja (npr. crkve). On svrstava zajedno alokaciju simboličkih nagrada i lišavanja s manipulacijom masovnih medija u jedinstvenu normativnu moć ili moć uvjeravanja. (*The Active Society* [New York: Free Press, 1968], str. 357; *A Comparative Analysis of Complex Organizations* [New York: Free Press, 1961], str. 5).

⁵ Iz tog razloga Marx je smatrao da vlasnički odnosi određuju klasne odnose; društvo je bilo podvojeno na antagonistički postavljene vlasnike i ne-vlasnike. Max Weber je sveo stvaranje klasa samo na ekonomske interese povezane s postojanjem tržišta i zatim je dodao moć i status kao dvije odvojene dimenzije društvenih odnosa. Oba su autora svoje konceptualne okvire namijenili analizi kapitalističkih društava. Marx bi se podosta namučio, a Weber jednostavno ne bi mogao objasniti klasni karakter jednog etatičkog društva. Poslije ćemo vidjeti da marksisti za to obično koriste poseban izraz »kolektivno birokratsko vlasništvo«, a veberijanci se slažu sa staljinistima da je etatičko društvo besklasno.

⁶ R. Dahrendorf, »On the Origin of Inequality among Men«, u E. Laumann et al., eds., *The Logic of Hierarchy* (Chicago: Markham, 1970), str. 26.

⁷ »Jasno je, dakle, da su neki ljudi po prirodi slobodni, a drugi robovi, i da je ropstvo za njih prikladno i ispravno.« (Aristotel, *Politika*, 1255 a). Sveti Pavao i sveti Petar su zastupali slično mišljenje, što se vidi iz nekih njihovih pisama upućenih ranim crkvama.

⁸ Intervjuirajući radnike u jednoj velikoj američkoj tvornici automobila 1946—47. godine, Ely Chinoy je zabilježio ovo: »Pretpostavljam da jednostavno nisam dovoljno pametan«, rekao je jedan radnik. »To je moja vlastita greška«, rekao je drugi... Usredotočivši tako kritičnost na pojedinca a ne na svoje institucije, društvo se štiti od reakcija onih koji ne uspijevaju (»Opportunity and Aspirations of Automobile Workers«, u N. J. Smelser, ed., *Readings on Economic Sociology* [Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1965], str. 38—46, citirano sa str. 44). Ako radnik ne okrivljuje sam sebe, on se predaje nekoj vrsti fatalističkog pesimizma, što pokazuju česte izreke pripadnika radničke klase: »Što se mora dogoditi — dogoditi će se«, »Stvari su jednostavno takve«, »Šuti i trpi«, »Život se mora uzeti takvim kakav jest«, »Nema smisla očajavati«, itd. (R. Boggart, *The Uses of Literacy* [London: Pelican, 1958], str. 92). Tijesno povezan s nenalaženjem izvodljive alternative je i nedostatak klasne svijesti, što se vidi po ponašanju radničke klase prilikom glasanja na izborima. U Francuskoj je 1956. godine 30 posto industrijskih radnika i 44 posto poljoprivrednih radnika podržalo konzervativne i građanske partije. U Italiji je 1953. godine taj postotak varirao između 19 posto kod najnižih kategorija do 48 posto kod najbolje plaćenih radnika, a u Njemačkoj 1953. godine između 49 posto kod nekvalificirane radne snage i 39 posto kod kvalificirane. U Britaniji je 1964. godine oko 45 posto fizičkih radnika glasalo za nelaburističke partije. U Švicarskoj je taj postotak bio 39 posto, a 1960. godine u Japanu 44 posto. U Britaniji je od 1959—1966. godine više od trećine radnika glasalo za konzervativce, a samo je desetina gornje srednje klase glasala za laburiste. Zapravo, više od polovice svih glasova konzervativcima su u razdoblju 1959—1966. godine dali radnici. Samo je u Švedskoj 1974. godine manje od 30 posto svih radnika glasalo za građanske stranke.

Oko trećine do polovice radnika glasa za građanske stranke, a u nekim zemljama, kao što su SAD, laburističke partije i ne postoje. Tek između 10—20 posto poslodavaca i menadžerske srednje klase glasa za radničke partije. Vidi S. M. Lipset, *Political Man*, (New York: Doubleday, 1963), str. 235, 237, 253; J. Raynor *The Middle Class*, (London: Longmans, 1970), str. 104; R. Girard, »Milieux politiques et classes en Suisse«, *Cahiers internationaux de sociologie*, 1965, str. 29—54; J. La Palombara, *Politics Within Nations*, (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1974), str. 437; W. Korpi, *The Working Class in Welfare Capitalism*, (London: Routledge, Kegan, 1978), str. 274; S. E. Finer, *Comparative Government*. (London: Penguin, 1970), str. 143, 145. Nedavna istraživanja su pokazala da jedan dio, možda i veći, klasno proturječnih glasova, dolazi zbog vertikalne socijalne mobilnosti koja dovodi do identifikacije s vladajućom klasom. Radnici koji su mobilni prema gore, tj. oni koji aspiriraju k nemanualnim slojevima, pokušavaju podržavati stavove i prihvatiti vrijednosti tih slojeva. Bivši činovnik koji je bio prisiljen uzeti fizički posao, tu degradaciju smatra privremenom i, kao dokaz sebi samom i drugima da je to tako i da on zaista pripada poretku, još jače ističe svoje preferencije prema desnom krilu. Jean Blondel smatra da članstvo u sindikatima u velikoj mjeri poboljšava klasnu konzistentnost. Tri puta je vjerojatnije da će radnici organizirani u sindikatima glasati za laburiste nego za konzervativnu partiju, oko 50% radnika u Britaniji, koji ne pripadaju sindikatima, glasat će za laburiste, a 50% za konzervativce (D. Thompson, *The Democratic Citizen* [Cambridge: Cambridge University Press, 1970], str. 130). Čak su i sami sindikati u ideološkom oklopu. Charles Lindblom opisuje kako američki Sindikat rudara desetljećima nije vršio pritisak za provođenje Zakona o sigurnosti. »Oni su se jednostavno bojali za svoje zaposlenje ako se kompanije prisile na provođenje mjera sigurnosti povezanih s visokim troškovima. Njihovi ograničeni umovi jednostavno nisu mogli znači drugu alternativu tj. da uvođenje mjera sigurnosti plati vlada svojim sredstvima, dotacijama rudarskim kompanijama ili dotacijama njihovom vlastitom sindikatu *Politics and Markets*, (New York: Basic Books, 1977), str. 210.

⁹ U tom pogledu izvadak iz djela Karla Kautskog, za koji je Lenjin rekao da je »duboko istinit«, predstavlja sažetak povijesnog iskustva evropskog socijalističkog pokreta: »Motor znanosti nije proletarijat nego građanska inteligencija: moderni socijalizam razvio se u umovima pojedinih pripadnika toga sloja, i upravo su ga oni prenijeli intelektualno naprednijem dijelu proletarijata, koji ga je pak unio u proletersku klasnu borbu kad su uvjeti to dopuštali. Tako je, dakle, socijalistička svijest nešto što je u proletersku klasnu borbu uneseno izvana, a nije izraslo spontano iznutra. Taj se dio teksta pojavio u *Neue Zeitung* (1901—1902, XX, I, br. 3, str. 79) i citirao ga je V. I. Lenjin u »Što da se radi?« 1902, *Izabrana djela u tri toma* (Moskva: Pogres, 1970), str. 150.

¹⁰ C. J. Friedrich razlikuje tri primarna oblika prisile: fizička (gruba sila primijenjena u vojnoj akciji ili akciji policije); ekonomska (ustezanje sredstava za život); i psihička (propagandom ili karizmatskim vodstvom). Vidi *Man and His Government*, (New York: McGraw-Hill, 1963), str. 168.

¹¹ »Ako mi često ne uočavamo stvarnost ekonomske prisile«, objašnjava A. P. Wertheimer, »jer ih naše konceptualne distinkcije sakrivaju, postoje i drugi razlozi tog pogrešnog razumijevanja. Oni koji donose pravila i provode politički sistem, mnogo su vidljiviji ili javniji od uzročnika ekonomske prisile. Mi znamo tko je odgovoran za donošenje selektivnih zakona o službi, ali tko prisiljava obitelj da gladije? Raspršenost ekonomskih pravila i nedostatak koncentracije moći u jasno određenim uredima i mjestima još više otežava identificiranje i razumijevanje ekonomske prisile. Oni koji pritisak političke prisile osjećaju jače no onaj ekonomske prisile posjedovat će veća znanja, bit će u stanju artikulirati i odrediti elemente prisile i uzročnike i izvršiti neku vrstu reforme.« Vidi »Political Coercion and Political Obligation«,

J. R. Pennock i J. W. Chapman, eds., *Coercion*, No mos XIV (Chicago: Aldine, 1972), str. 230—31.

¹² »Zakon o siromašnima iz 1834. godine, konačno je ukinuo sve naknade za pomoć u plaćama, ograničio dobrotvornu pomoć na najmanju moguću mjeru i ustanovio sistem radnih kuća, kakav je poznat u 19. stoljeću. Zakon više nikoga nije prisiljavao na rad. Prisilan rad je otada, kao nezgodan, nasilan i ozloglašen sistem zakonske prisile, zamijenjen mirnim, tihim, ustrajnim pritiskom gladi. Radnik je bio slobodan čovjek, ostavljen svom vlastitom sudu i slobodi izbora. Mogao je umirati od gladi zajedno sa svojom obitelji, mogao se priključiti tzv. radnoj kući (u tom slučaju bi bio odvojen od obitelji) ili se mogao zaposliti u tvornici. Tako dugo dok je život u radnim kućama bio težak i mnogo više ponižavajući nego život tvorničkog radnika, cilj se postizao. Revolucija rada je bila potpuna. Radna snaga je bila roba koju je prodavao onaj koji ju je imao, a kupovao poslodavac po slobodno dogovorenim ugovorima. Tako je ustanovljeno tržište rada, koje je bilo nužan dio kapitalističkog sistema *laissez-faire*«. (E. H. Carr, *The New Society* [London: Macmillan, 1951], str. 43). Vidi također poglavlje 6, glava I A).

¹³ Već su stari Grci znali da prekomjerno popularan vođa može biti prijetnja društvu. Oni su institucionalizirali obranu protiv te prijetnje uvodeći ostracizam. A. Etzioni je definirao karizmu kao »sposobnost aktera da izvrši difuzan i intenzivan utjecaj izvan normativnih orijentacija aktera« (*A Comparative Analysis of Complex Organizations* [New York: Free Press, 1961], str. 203).

¹⁴ F. Parkin, *Class Inequality and Political Order* (New York: Praeger, 1971), str. 44.

¹⁵ Vidi W. Wesolowski, »The Notions of Strata and Class in Socialist Society«, u A. Béteille, ed., *Socialist Inequality* (Harmondsworth: Penguin, 1969), str. 143.

¹⁶ U feudalno doba dominirala je politička moć i krajem 14. stoljeća Ibn Khalud je rekao: »Posjedovanje moći izvor je bogatstva« (citirano prema S. Ossowski, *Class Structure in the Class Consciousness*, [London: Routledge and Kegan, 1963], str. 24). U kapitalizmu prevladava ekonomska moć, pa tako engleski sociolog T. Bottomore zaključuje: »Bogataš može imati teškoća da uđe u raj, no relativno će mu lako poći za rukom da uđe u više savjete političke partije ili u neki vladin odjel. On također može na druge načine utjecati na politički život: kontrolirajući medije komunikacije, stjecanjem poznanstva u višim političkim krugovima, zauzimajući istaknutu ulogu u grupama pritiska i savjetodavnim tijelima...« (*Elites and Society*, [London: Watts, 1964], str. 116).

¹⁷ Nekoliko činilaca određuje društveni status, piše poljski sociolog Stanislaw Ossowski, i, bar u sklopu određenih granica, ti se činioci mogu međusobno zamjenjivati. Nedostatak obrazovanja ili rođenje u siromašnoj obitelji može se nadoknaditi ekonomskom moći: jedan *nouveau riche* mora biti bogatiji od drugih ljudi u klasi na koju pretendira. Neadekvatan prihod može do određenog stupnja biti nadoknađen visokim društvenim statusom ili posjedovanjem bogatih predaka. Kao što Holbwacks piše: »La qualité de riche ne se perd pas avec la richesse« (str. 47). »Ako... postoji preveliki nesrazmjer između ekonomskog položaja pojedinca i razine njegovog obrazovanja, mjerenih prihvaćenim normama u određenoj sredini, pojedinac tad odstupa od obrasca osobnosti koji prihvaća dana društvena klasa; to utječe na njegov društveni status i na njegove psihološke stavove, bez obzira ima li visoka primanja i upadljiv nedostatak elementarnog obrazovanja, ili dvije sveučilišne diplome a zaradu jedva dovoljnu za život.« (str. 53).

¹⁸ Poljski marksist Adam Schaff izražava široko prihvaćeno mišljenje kad kaže: »Društvena klasa ex definitione ne može postojati u društvu u kojem je ukinuto privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju«. On odmah ističe da je stvarni problem u sferi alijenacije (*Markszizam a jednostka ludzka* [Varšava,

1965], citirano prema prijevodu *Marksizam i ljudska jedinka* [Beograd: Nolit, 1967], str. 167).

¹⁸ M. Pečujlić: »Teorijski okvir za proučavanje klasnih promjena u socijalizmu«, *Sociologija*, 1966, str. 5—26, citirano sa str. 8. Marx bi rekao: »Izravan odnos između vlasnika uvjeta proizvodnje i neposrednih proizvođača uvijek otkriva skrivenu osnovu cijele društvene strukture a time i odgovarajući specifični oblik države« (*Kapital*, svezak 3 [Beograd: Prosveta, 1977], str. 322).

²⁰ R. Dahrendorf, na primjer, govori o vladajućim skupinama (koje, na temelju svog položaja, mogu stvarati obavezne norme), o opslužnoj klasi (koja, primjenjujući te norme, savjetujući i podržavajući vladare, pomaže vladajućim skupinama u stvaranju pravila), i o skupinama objektima (koje se podvrgavaju pravilima onih koji vladaju i njihovih slugu). On dodaje intelektualce kao posebnu skupinu, izvan strukture vladara i vladanih (*Konflikt und Freiheit* [München: Piper, 1972], str. 111—12).

²¹ »Čini se da funkcije kapitalista doživljavaju dalje podjele na sve više plaćenih službenika najvišeg, visokog i nižeg ranga... Ti novi pomoćnici nisu ni kapitalisti ni radnici, oni nisu vlasnici kapitala, oni svojim radom ne stvaraju vrijednost ali kontroliraju vrijednosti koje su stvorili drugi«. Tako društveni razvoj »svrstava jednog pokraj drugog, kapitalista koji posjeduje i funkcionira i drugog koji posjeduje, ali ne funkcionira... štovise, on također proizvodi ne-kapitalista koji obavlja kapitalističke funkcije, koji stoga ne posjeduje, ali funkcionira kao kapitalista« (K. Renner, *Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung* [Berlin, 1924], str. 119 i 375; citirano po R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society* [London: Routledge and Kegan, 1967], str. 94 i 84). »Kapitalist koristi plaćene pomoćnike koji ga postupno zamjenjuju u njegovim funkcijama« (K. Renner, *Wandlungen der modernen Gesellschaft* [Wien, Wiener Volksbuchhandlung, 1953], str. 211).

²² U Britaniji nekvalificirani radnici dosižu maksimum svojih prihoda u tridesetj godini (kvalificirani radnici deset godina poslije). Prihodi nakon toga padaju za 15—20 % (kod kvalificiranih radnika 10—15 %). Godine 1966. fizički radnici radili su 44 sata tjedno, činovnici 38 sati. (A. Giddens, *The Class Structure of Advanced Societies* [New York, Harper and Row, 1973], str. 180).

²³ Collin Clark je ustanovio ove stope nezaposlenosti različitih skupina u Britaniji 1931. godine:

nekvalificirani fizički radnici	30,5 %
kvalificirani i polukvalificirani radnici	14,4 %
činovnici i tipkačice	5,5 %
viši uredski službenici	5,1 %
vlasnici i direktori	1,3 %

Citirano prema W. G. Runciman, *Relative Deprivation and Social Justice* (London: Routledge and Kegan, 1966), str. 81.

²⁴ Empirijska istraživanja pokazuju da su činovnici koji nemaju nadzornu funkciju mnogo zadovoljniji radnim uvjetima od radnika (75 % prema 57 %). Vidi D. Katz, R. L. Kahn, »Some Recent Findings in Human Relations Research in Industry«, u G. E. Swanson, T. M. Newcomb, E. L. Haraley, eds., *Readings in Social Psychology* (New York: Holt, 1952), str. 655.

²⁵ U Engleskoj i Njemačkoj dvije trećine nove srednje klase glasa za konzervativce, a trećina za radikalne partije (R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society* [London: Routledge and Kegan, 1967], str. 53).

²⁶ Vidi Z. Bauman, *Between Class and Elite* (Manchester: Manchester University Press, 1972), str. 256.

²⁷ R. Dahrendorf ukratko izlaže rezultate istraživanja u četiri zemlje: SAD (R. Centers, 1949), Velikoj Britaniji (R. Hogart, 1957), Zapadnoj Njemačkoj (H. Popitz et al., 1957) i u francuskom dijelu Švicarske (A. Willener 1957), u svom djelu *Class and Class Conflict in Industrial Society*, str. 250—88. W. G. Runciman u svojoj nedavnoj studiji objavljenoj u Engleskoj, *Relative Depriva-*

tion and Social Justice, dolazi do istih zaključaka, kao i J. Goldthrope sa suradnicima, proučavajući bogate radnike (*The Affluent Worker*, vol. II, [Cambridge: Cambridge University Press, 1970], str. 39).

²⁸ »The Nature of Class Conflict«, u R. Bendix i S. M. Lipset, eds., *Class Status and Power* (New York: Free Press, 1966), str. 85.

²⁹ U Francuskoj 41 posto visokih vojnih oficira odlazi u privredu; 1974. 30 posto privatnih bankara dolazilo je iz javne službe (P. Birnbaum et al., *La classe dirigeante française* [Vendôme: Presses universitaires de France, 1978], str. 65, 69).

³⁰ Godine 1950. vrhunski poslovni ljudi u SAD gotovo su isključivo bili sinovi poslovnih ljudi (57 %), farmera (15 %) i različitih stručnjaka (14 %). U Britaniji, 30 % javnih službenika visokog ranga u razdoblju od 1929—1950. potjecalo je iz obitelji posjednika i stručnjaka koji čine 3 % populacije. U Francuskoj su les grands corps de l'état u 84 % slučajeva regrutirani iz gornje i gornje-srednje klase, a manje od 1 % iz obitelji industrijskih radnika i poljoprivrednika (T. B. Bottomore, *Elites and Society* [London: Watts, 1969], str. 74, 81—82). U SAD 68 % vrlo bogatih ljudi dolaze iz obitelji koje pripadaju gornjoj klasi (C. Wright Mills, *The Power Elite* [New York: Oxford Univ. Press, 1956], str. 116). Što se tiče obitelji onih koji rade za nadnicu, one su dale samo 3 % ambasadora, 5 % vojnih i političkih vođa, 10 % viših službenika, manje od 12 % direktora poslovnih poduzeća — i polovicu radnika (Suzanne Keller, *Beyond the Ruling Class* [New York: Random House, 1963], str. 312). U Nizozemskoj jedan ili više direktora bili su u srodstvu s osnivačima u više od dvije trećine javnih kompanija i u tri četvrtine privatnih. »Gotovo polovica elite u upravnim odborima«, komentira J. Pen, »u srodstvu je s vrhunskim poslovnim ljudima! Srodstvo je ovdje veće nego na nekim udaljenim otocima« (»What about Managers«, u K. Rotschild, ed., *Power in Economics* [Harmondsworth: Penguin, 1971], str. 210).

³¹ U Francuskoj samo dvije škole, l'Ecole polytechnique i l'Ecole nationale d'administration obrazuju 24 % vladajuće klase (1974. godine) (Birnbaum et al., *La classe dirigeante française*, str. 125). U Britaniji, tzv. »public schools« (tj. ugledne privatne škole) daju 76 % sudaca i članova Parlamenta — konzervativaca, 70 % ambasadora, general-potpukovnika i više od 67 % guvernera Bank of England, 66 % biskupa i 64 % glavnih direktora u 100 najvećih poduzeća, nasuprot 3 % koje daje ostali dio populacije. (H. Glennester, R. Pryke, »The Contribution of the Public Schools and Oxbridge«, u J. Urry, J. Wakeford, eds., *Power in Britain* [London: Heinemann, 1973], str. 214). Iz »public schools« ti ljudi odlaze samo na dva sveučilišta: Oxford i Cambridge. Oko 1957. godine oko 70 % ministara i javnih službenika višeg ranga bilo je školovano u Oxfordu ili Cambridgeu.

³² Prije drugog svjetskog rata razlika u visini između studenata i fizičkih radnika bila je od 2,5 cm u Italiji do 7,7 cm u Njemačkoj (K. Svalastoga, *Social Differentiation* [New York: McKay, 1965], str. 86).

³³ U Chicagu razlika između očekivane duljine života kod bijelaca najviše i najniže klase bila je 10 godina 1920. i 8 godina 1940. (ibid., str. 84).

³⁴ Sredinom ovog stoljeća u Evropi je smrtnost dojenčadi bila dva puta veća u najnižoj klasi od one u najvišoj (ibid.).

³⁵ U Nizozemskoj je u razdoblju 1958—1959. gornjih 5 % stanovništva dalo 45 % studenata i 66 % studentica. (Svalastoga, ibid., str. 137). U SAD 56 % dječaka iz više srednje klase s najnižim kvocijentom inteligencije očekuje da će ići u koledž, a tek 29 % najposobnijih dječaka (najvišeg kvocijenta inteligencije) iz obitelji nekvalificiranih radnika očekuju da će studirati na koledžu. U prosjeku 80 % dječaka gornje srednje klase i 19 %, odnosno 12 % sinova kvalificiranih, odnosno nekvalificiranih radnika, očekuju da će ići u koledž (J. A. Kahl, *The American Class Structure* [New York: Rinehart, 1957], str. 282). U Zapadnoj Evropi radnici su oko polovica ukupne populacije, ali samo 4—8 % od ukupnog broja studenata potječe iz radničkih obitelji. U Francuskoj pristup na sveučilišta

ima 1 % sinova poljoprivrednih nadničara a taj je postotak kod sinova poslovnih ljudi 70 %, a više od 80 % za sinove pripadnika slobodnih profesija (R. Miliband, *The State in Capitalist Society* [New York: Basic Books, 1969], str. 41).

³⁶ Akcent i rječnik engleske gornje klase je samo najupadljiviji primjer socijalno diferenciranog jezika, koji se može naći i u drugim zemljama.

³⁷ *Beyond the Ruling Class*, str. 305.

³⁸ G. W. Domhoff, *Who Rules America* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice — Hall, 1967), str. 9.

³⁹ Najmanje dvije trećine prihoda vodećih direktora korporacija potječe od posjedovanja imovine (C. W. Mills, *White Collar* [New York: Oxford University Press, 1953], str. 104)

⁴⁰ Parafrazirano iz »The Practice of Socialist Democracy in Jugoslavija«, u C. Wright Mills, *The Marxists* (New York: Dell, 1962), str. 418.

⁴¹ S. Ossowski, *Class Structure in the Social Consciousness*, (London: Routledge and Kegan, 1963, str. 116). Roy Medvedev upozorava da se kod najviših položaja taj raspon, uključujući i različite privilegije, povećava na 1 : 100 (*Let History Judge* (London: Spokesman Books, 1976), str. 540.

⁴² Nakon II. svjetskog rata Harvardsko sveučilište poduzelo je sistematsko ispitivanje sovjetskih iseljenih građana. Oko 40 % dobrovoljno je napustilo Sovjetski Savez. Samo je 28 % pripadnika inteligencije pokazivalo neprijateljstvo prema sovjetskom režimu; taj je postotak kod kvalificiranih radnika bio 45 %, a 58 % kod nekvalificiranih radnika i seljaka. Prije svega razlozi za neprijateljsko osjećanje bili su policijski teror i osobno nezadovoljstvo poslom (J. C. Davies, *Human Nature in Politics* [New York: Wiley, 1963], str. 20). G. Lenski je sažeo rezultate istraživanja i navodi: »... Prema mišljenju radnika i seljaka, inteligencija se pojavila kao najštetnija klasa u Sovjetskom Savezu, a po mišljenju inteligencije i činovnika kao najštetnija klasa pojavila se radnička klasa« (*Power and Privilege* [New York: McGraw-Hill, 1966], str. 423). Alex Inkeles ističe da, iako postoji jasna podjela na manualne i nemanualne slojeve, ne uočavaju se izrazite razlike, što on pripisuje niskoj klasnoj svijesti. Ali fundamentalno odvajanje postoji između članova i nečlanova partije. Za te dvije kategorije, sovjetska terminologija prihvatila je dvije posebne riječi: *partiinye* i *bespartiinye*. Što se tiče partijskih službenika, postojala je »doslovna jednoglasnost da oni predstavljaju skupinu koja je primila više nego što joj pripada, koja ima interes u konfliktima s drugim klasama i koja im je nanijela najviše zla« (ibid., str. 105).

⁴³ M. Haraszti, *A Worker in a Worker's State* (Harmondsworth, Penguin, 1977), str. 175. Haraszti jeva opservacija o društvenoj polarizaciji na *oni* i *mi* nije dobivena uobičajenim sociološkim istraživanjem. Međutim, njezina vjerodostojnost je dokazana na najautoritativniji način: on je odmah uhapšen i osuđen, a zabranjeno je i objavljivanje njegovog rukopisa.

⁴⁴ Citirano po R. Dobsonu, »Social Status and Inequality of Access to Higher Education in the SSSR«, u J. Karabel, A. H. Halsey, *Power and Ideology in Education* (New York: Oxford University Press, 1977), str. 254—75, osobito str. 256.

⁴⁵ Citirano po S. M. Lipset, R. B. Dobson, »Social Stratification and Sociology in the Soviet Union«, *Survey*, 3/1973, 114—85, str. 164. Podaci se odnose na Novosibirsk, 1963. godine i preuzeti su iz V. N. Šubkin, »Molodjož vstupaet v žiznj«, *Voprosy filosofii*, 1965. Druga proučavanja upozoravaju na raspon obrazovnih mogućnosti između prve i treće skupine koji se kreće između 1 : 16 do 1 : 24 (Lipset-Dobson, str. 166). Na osnovi opsežnih empirijskih istraživanja, sovjetski sociolog O. I. Škaratan zaključuje: »Obrazovna razina pojedinca na početku njegove radne aktivnosti u velikoj je mjeri predeterminirana obitelji kojoj pripada, i to ima značajnog utjecaja na distribuciju nove radne snage među društveno-profesionalnim skupinama«. Vidi »Social Ties and Social Mobility«, u M. Yanovitch, W. A. Fisher, ed., *Social Stratification and Mobility in the USSR*, (White Plains, N. Y.: International Arts and Sciences Press, 1973),

str. 317, prvi put objavljeno u Škaratan: *Problemi socialnoi strukturi rabočego klasa* (Moskva: Mysl', 1970).

⁴⁶ Dobson, »Social Status and Inequality«.

⁴⁷ U Sovjetskom Savezu taj se sistem naziva Četvrti direktorat Ministarstva zdravlja. Pripadnici drugih birokracija uživaju slične privilegije. U SAD, na primjer, bolnica »Walter Reed« u Washingtonu, D. C., rezervirana je za visoke armijske i vladine službenike. Direktori dobivaju izdašne povlastice, kao što su kuće za odmor, lovačke kuće gdje se primaju poslovni partneri, privatne avione, dobivaju otvoreni račun i mogućnosti opcije na burzama.

⁴⁸ Čini se da su one pet do osam puta veće od stipendija u običnim školama *International Encyclopedia of the Social Sciences* (New York: Macmillan, 1966) vol. 2, str. 212.

⁴⁹ R. A. Medvedev, *Let History Judge*, str. 540.

⁵⁰ Odgovarajuća skupina u kapitalističkom društvu su direktori kompanija, koje se »u SAD tretira s delikatnošću«. Ch. Lindblom, *Politics and Markets*, (New York: Basic Books, 1977), str. 225.

⁵¹ M. Matthews, *Privilege in the Soviet Union*, (London: Allen & Unwin, 1978), str. 54.

⁵² K. Svalagastaga navodi usporedbu prestiža različitih zanimanja u Danskoj i Poljskoj. U Poljskoj različita kvalificirana manualna zanimanja uživaju mnogo veći ugled. (*Social Differentiation*, str. 25). A. Sarapata uspoređuje ugled zanimanja u Poljskoj i Njemačkoj, te u Poljskoj prije rata i šezdesetih godina i ustanovljuje da u oba slučaja dolazi do poboljšanja položaja kvalificiranih manualnih radnika i do pogoršanja položaja radnika »bijelih ovratnika«. Knjigovođa je u Njemačkoj rangiran iznad kvalificiranog radnika, a ispod kvalificiranog radnika u Poljskoj. (»Stratifikacija i socijalna mobilnost«, u J. Szczepanski, ed., *Empirijska sociologija u Poljskoj* [Varšava: Poljska znanstvena izdavačka kuća, 1966, str. 38, 43]). Ispitivanje 2146 sovjetskih osoba koje su raseljene nakon II svjetskog rata pokazalo je da su radnici kotirali više u Sovjetskom Savezu, a niže u SAD, Ujedinjenom Kraljevstvu i Novom Zelandu, a seljaci su bez iznimke kotirali niže (A. Inkeles i P. H. Rossi, »National Comparisons of Occupational Prestige«, *American Journal of Sociology*, 1956, no. 4, str. 324—39, posebno str. 334).

⁵³ M. Yanovitch, *Social and Economic Inequality in the Soviet Union*, (London: Robertson, 1977), str. 30.

⁵⁴ Već smo spomenuli neprijateljske osjećaje između radnika i pripadnika inteligencije koje gaje osobe raseljene iz Sovjetskog Saveza. Poljski sociolozi su ustanovili da najveći dio njihovih ispitanika razlikuje tri klase: seljake, radnike i inteligenciju (D. Lane, *The End of Equality* [Harmondsworth: Penguin, 1971], str. 103.

⁵⁵ U SSSR-u to je 14,5 %, a u SAD 7,8 %. Podaci nisu potpuno usporedivi i pristrani su u korist SSSR-a (S. Miller, »Comparative Social Mobility«, *Current Sociology*, 1960, 1—89, posebno str. 37).

⁵⁶ 16 od 47 članova Federalnog ministarskog vijeća u 1966. godini bili su radničkog porijekla. Od 27 članova Politburoa u razdoblju od 1917—1951. i od 21 člana Prezidijuma Partije u razdoblju od 1960—1971. godine, 8, odnosno 9 bili su sinovi manualnih radnika. (Lane, *The End of Equality* str. 123, 126) Od svih američkih predsjednika i članova vlade u razdoblju od 1789—1934, samo 5 % je bilo iz radničkih obitelji, 38 % iz farmerskih a većina je, 58 %, odgojena u obiteljima poslovnih ljudi i stručnjaka. Općenito, sovjetski politički rukovodioci najviše potječu iz proleterskih, odnosno seljačkih obitelji, a američki vođe iz obitelji gornje srednje i srednje klase (Z. Brzezinsky, S. Huntigton, *Political Power: (USA/SSSR)*, [New York: Viking, 1964], str. 135, 134). U Švedskoj u razdoblju od 1960—1976. 39 % članova vlade bilo je radničkog porijekla (W. Korpi, *The Working Class in Welfare Capitalism* [London: Routledge & Kegan, 1978], str. 106).

⁵⁷ Ne postoje izravne usporedbe, no zaključak se može izvesti neizravno. Jedno međunarodno komparativno istraživanje ustanovilo je da je moć muža u odnosu prema ženi to veća što je viši njegov socijalni status. Ako se sastavi indeks kojim bi se mogla mjeriti ta moć, u Njemačkoj će njegova vrijednost iznositi 6,0 za poduzetnike, a 4,6 za kvalificirane radnike. U Jugoslaviji je taj odnos između moći muža i njegovog statusa (mjereno obrazovanjem) upravo obrnut. Vidi Karl O. Hondrich, *Theorie der Herrschaft* (Frankfurt: Suhrkamp, 1973), str. 165—67.

⁵⁸ Lane, *The End of Equality*, str. 88, 89.

⁵⁹ M. Yanowitch, *Social and Economic Inequality*, str. 106.

⁶⁰ R. Aron, »Social Structure and the Ruling Class«, *British Journal of Sociology*, 1950, 1—16, 126—43, citirano sa str. 8, 9, 131, 132 i 137.

⁶¹ M. Pečujlić, »Teorijski okvir za proučavanje klasnih promjena u socijalizmu«, *Sociologija*, 1966, 5—26, posebno str. 14.

⁶² Isaac Deutscher rasuđuje na gotovo isti način: »Birokrati uživaju vlast i određeni opseg prosperiteta, no oni ne mogu akumulirati kapital, investirati ga u korist svojih nasljednika: oni ne mogu produžiti ni sebe ni svoju obitelj. Do danas, birokracija u Sovjetskom Savezu nije uspjela steći vlastiti socijalni, ekonomski i psihološki identitet koji bi dopustio da je nazovemo novom klasom... Ona uvijek iznova mora priznavati da upravlja industrijom i financijama u korist nacije, u ime radnika. Budući da su privilegirani, sovjetski direktori moraju biti na oprezu... Oni se razvijaju na apatiji radnika koji su im do sada dopuštali da vode državu u njihovo ime. No, to je zavisan položaj, neusporedivo manje stabilan od onog posvećenog tradicijom, vlasništvom i zakonom« (»Roots of Bureaucracy«, u R. Miliband, J. Saville, eds; *The Socialist Register 1969*, [London: Merlin Press, 1969], str. 25—26). Činjenice su korektno navedene ali nisu dobro protumačene. Direktor u kapitalizmu također upravlja u ime nekoga, u ime dioničara. Potomci nasljeđuju glavnu vrijednost sistema; u kapitalizmu je to bogatstvo, u etatizmu politički položaj. Položaj direktora u etatizmu jedva da je zavisniji od položaja direktora u kapitalizmu, on je posvećen onim što sam nazvao teološkim socijalizmom (poglavlje 2, glava II).

⁶³ »Državni aparat predstavlja novu vladajuću klasu. Kao kolektivni vlasnik sredstava za proizvodnju on zapošljava radnu snagu i eksploatira je... U etatističkom društvu... vladajuća klasa je kolektivni vlasnik sredstava za proizvodnju, i tako je dio viška vrijednosti, koji njegovi članovi prisvajaju za osobnu potrošnju, određen njihovim statusom u državnoj hijerarhiji« (»Etatistički mit socijalizma«, *Praxis*, 1967, 33—34). Sličan je stav Milovana Đilasa, koji smatra da je nova klasa posjednička klasa (*The New Class* [London: Allen and Unwin, 1966], str. 33—34). Već je 1921. godine Radnička opozicija izrazila mišljenje da sovjetska birokracija postaje nova klasa koja eksploatira i tlači radnike i seljake. Bruno Rizzi je formulirao objašnjenje kolektivnog vlasništva. U svojoj knjizi *La bureaucratisation du monde*, objavljenoj u Parizu 1939. godine i odmah zaplijenjenoj i uništenoj, Rizzi navodi da u sovjetskom društvu eksploatatori ne prisvajaju višak vrijednosti izravno — kao što to čine kapitalisti unovčujući dividende svojih poduzeća — nego neizravno, preko države koja prisvaja cijeli društveni višak vrijednosti i distribuira ga među funkcionarima (str. 31, 47, 48, 65, 103). Do te ideje je u Istočnoj Njemačkoj samostalno došao Rudolf Bahro koji je napisao da su partija, država i visoki poslovni funkcionari antagonistički postavljeni prema izravnim proizvođačima, a mase su pak konfrontirane s koncentriranim državnim vlasništvom (*Die Alternative, zur Kritik des real existierenden Sozialismus*, (Köln: Europäische Verlaganstalt, 1977), str. 284—85. Vidi jugoslavenski prijevod, R. Bahro, *Alternativa* (Zagreb: Globus, 1982). Budući da je Bahro odmah zatvoren, vlada je nenamjerno priznala da je bio u pravu.

⁶⁴ On, međutim, ističe da je u uvjetima modernog kapitalizma od većeg značenja razmatranje diferencijalne distribucije vlasti, a ne vlasništva, kao

osnove formiranja klasa (*Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford: Stanford University Press, 1959).

⁶⁵ Gaetano Mosca je to vrlo jasno vidio još 1896. godine: »... Sve političke klase teže da postanu nasljedne u stvarnosti, ako ne i po zakonu. Bogatstvo i vojničke vrijednosti u određenim se obiteljima lako održavaju moralnom tradicijom i nasljedem. Kvalifikacija za značajnija mjesta — navika, i u određenom opsegu sposobnost za bavljenje tim poslovima — mnogo se spremnije stiče kad ih se donekle pozna još iz djetinjstva. Čak i kad akademske titule, znanstveno usavršavanje i posebne sposobnosti, provjerene testovima i ispitima, otvore put javnim položajima, ne uklanja se ona posebna prednost određenih pojedinaca koju Francuzi nazivaju *positions d'éjà prises*« (*The Ruling Class*, citirano iz A. Pizzorno, ed., *Political Sociology*, [Penguin, 1971], str. 105—6). Kenneth Boulding smatra: »Pretpostavlja se da klasna mobilnost u nekim socijalističkim (čitaj: etatističkim) zemljama može biti čak i manja od one u fluidnijim kapitalističkim zemljama, jednostavno stoga što nasljeđivanje obiteljskog statusa, prošlosti i tradicije može biti mnogo značajnije u određivanju životnog obrasca pojedinca, nego nasljeđivanje akcija, obveznica i gotovine« (*The Dynamics of World Distribution*, u M. Pfaff, *Grenzen der Umverteilung*, Vol. 1, [Berlin: Duncker & Humblot, 1978], 17—32, citirano sa str. 24).

⁶⁶ Jedno istraživanje o planovima za buduće zanimanje školske djece u Novosibirskom okrugu u razdoblju 1962—1963. pokazalo je da 71% djece porijeklom iz obitelji koje pripadaju inteligenciji namjerava postati stručnjacima (tj. inteligencijom) a ni jedno od seljačke djece nije gajilo istu nadu (M. Matthews, *Class and Society in Soviet Russia* [New York: Walker, 1972], str. 263).

⁶⁷ S. Ch. Kolm, *Les élections sont-elles la démocratie?* (Paris: Cerf, 1977), str. 12.

⁶⁸ Staljinova kći Svetlana pruža drastičnu ilustraciju tog pravila. Ona se najprije zaljubila u Židova koji je radio na filmu pod imenom Kapler. On je odmah bio uhapšen i poslan u logor. Staljin je bio bijesan. »Očito, najviše ga je mučila činjenica što je Kapler bio Židov«, primijetila je Staljinova kći. Zatim, kad je bila studentica, Svetlana se udala za jednog židovskog studenta. Otac se složio, pod uvjetom da ga nikad ne susretne. Tek kad se Svetlana drugi put udala, za sina čovjeka broj dva u sovjetskoj hijerarhiji, Ždanova, otac je bio zadovoljan. Svetlana navodi da se on »uvijek nadao da bi se dvije obitelji mogle jednog dana spojiti brakom« (Svetlana Alelujeva, *Letters to a Friend* [London: Hutchinson, 1967], str. 193 i 203).

⁶⁹ Dobru analizu rada elitne partijske škole nalazimo u autobiografskoj knjizi Wolfganga Leonharda, *Child of Revolution* (London: Collins, 1957). On opisuje školu Kominterne koju je i sam pohađao.

⁷⁰ O. G. Brim, S. Wheeler, *Socialization after Childhood* (New York: Wiley, 1966), str. 3.

⁷¹ A. Nove, »Is there a Ruling Class in the USSR?« *Soviet Studies*, 1975, no. 4, str. 615—38, citirano sa str. 635. Sâm je Nove bio spreman reći: »Vladajući sloj se možda može formalno definirati kao sve one osobe koje zauzimaju položaje dovoljno važne da budu kao takve objavljene u nomenklaturi Centralnog komiteta, tj. osobe koje su u nomenklaturi« (str. 615).

⁷² Citirano po R. Bahro, *Die Alternative* (Köln: Europäische Verlaganstalt, 1977) str. 207. Vidi R. Bahro, *Alternativa* (Zagreb: Globus, 1982).

⁷³ »Čini mi se da se politički sistem komunističkih zemalja približava čistom tipu 'elite moći', tj. skupini koja se, došavši do moći pomoću podrške ili pasivnog slaganja određenih klasa stanovništva, održava na vlasti uglavnom pomoću organizirane manjine konfrontirane s neorganiziranom većinom...« (T. B. Bottomore, *Elites and Society* [London: Watts, 1964], str. 37).

⁷⁴ Tu krutost lijepo ilustrira priča koju Solženjicin priča o sebi. Kad je uhapšen i opraćen u skupini u Moskvu, inzistirao je da mu prljagu nose njegovi »kolege« zatvorenici, i to su prihvatili, i zatvorenici, i policija, jer on je

bio oficir. U to vrijeme, bilo je nezamislivo da se prigovori takvom njegovom stavu. Jer, sasvim očito, on je bio oficir! (*Archipelag GULAG*, str. 175).

⁷⁵ Charles Bettelheim i Paul Sweezy govore o »državnoj buržoaziji«, što se čini zbunjujućim. Vidi Sweezy, »Toward a Program of Studies of the Transition to Socialism«, *Monthly Review*, 1972, 9, 1—13, posebno str. 6: »Ona (državna buržoazija) ne vlada pomoću privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, kao u kapitalističkom društvu, nego zauzimanjem položaja na kojima se donose odluke, u partiji, državi i privredi; i ona je klasa a ne tek sloj, jer njeni sinovi i kćeri imaju mnogo bolje prilike zauzimanja istih položaja moći nego djeca ostalog dijela stanovništva«.

⁷⁶ Osim dobro poznatog Agitpropa i strogo kontroliranih masovnih medija, uvjeravanje se provodi preko političkih aktivista (članova partije i njene omladinske organizacije). K. W. Deutsch procjenjuje da u Sovjetskom Savezu ima tri puta više političkih aktivista nego u razvijenim kapitalističkim zemljama (9 % u odnosu prema 3 % od ukupne populacije). Vidi njegovo djelo *Politics and Government* (Boston: Houghton Mifflin, 1970) str. 48 i 50.

⁷⁷ »Svako pokornosti korijen je u strahu...« (Russell, *Power*, str. 14).

POGLAVLJE 4

¹ P. Freire, *Pedagogy of the Oppressed* (Harmondsworth: Penguin, 1973), str. 70, 96.

² Vidi G. Petrović, »Man and Freedom«, u E. Fromm, ed., *Socialist Humanism* (New York: Doubleday, 1965), str. 273. *Praksa* je donekle nedefiniran koncept, kojem različiti autori pridaju različito značenje. U osnovi, njeno je značenje ili deskriptivno ili normativno. U prvom slučaju, praksa označuje specifično ljudske aktivnosti, od kojih je najvažnija rad, a ostale uključuju umjetničko stvaralaštvo i razmišljanje. Normativno značenje najpotpunije je razradio M. Marković, koji predlaže ovu definiciju: »Praksa je ljudska aktivnost u kojoj čovjek ostvaruje optimalne mogućnosti svojeg bića, aktivnost koja je stoga sama sebi cilj, a ne samo sredstvo postizavanja nekog drugog cilja« (»Dialectic Today«, u M. Marković i G. Petrović, eds., *Praxis* [London: Reidel, 1979], str. 3—34, citirano sa str. 27; vidi također njegovu knjigu *From Affluence to Praxis* [Ann Arbor: University of Michigan Press, 1974], str. 664—67).

³ E. Fromm, *Marx's Concept of Man* (New York: Frederick Ungar, 1964), str. 47.

⁴ M. Marković, *From Affluence to Praxis*, str. 75.

⁵ *Ibid.*, str. 12.

⁶ G. Petrović, *Filozofija i marksizam* (Zagreb: Mladost, 1965). U jednoj kasnijoj knjizi, Petrović tvrdi da je alijenacija isključivo filozofski koncept. On upozorava na jednu zanimljivu mogućnost prevladavanja dihotomije između »normativnog« i »pozitivnog«. »Čovjek je ne samo ono što jest nego također ono što može i treba da bude. Ali čovjek nije zbroj od 'jest' i 'treba', on je već netko u biti, i upravo za to carstvo 'biti' (koje prethodi rascjepu na carstvo činjenica i carstvo vrijednosti) upotrebljavaju se pojmovi otuđenja i neotuđenja. To su samo dva među pojmovima koji nam služe da filozofski analiziramo čovjeka kao slobodno stvaralačko biće prakse« (*Filozofija i revolucija* [Zagreb: Naprijed, 1973], str. 97).

⁷ Vidi A. Schaff, *Marksizam i ljudska jedinka* (Beograd: Nolit, 1967), str. 98—102 (originalno poljsko izdanje: *Marksizam a jednostka ljudzka*, Varšava, 1965).

⁸ R. Dahrendorf, *Essays in the Theory of Society* (London: Routledge and Kegan Paul, 1968), str. 13.

⁹ U prije citiranom istraživanju o radnicima u američkoj automobilskoj industriji Ely Chinoy uočava da radnici »svojim neprekidnim primjedbama da će napustiti posao u stvari nastoje održati iluziju da se još bore, iako... kad ih

se pritisne, priznaju da tako nešto nikada ne bi učinili« (Smelser, ed., *Readings on Economic Sociology*, str. 45).

¹⁰ K. Marx, *Ekonomski i filozofski rukopisi iz 1844. godine* (Beograd: Prosveta, 1972), str. 120. Robert Blauner smatra da je završna tvrdnja iz tog citata opovrgnuta i praktičnim iskustvom i istraživanjem, te da »puka ih potreba za djelovanjem, za društvenim odnosom i za nekim statusnim identitetom u većem društvu zadržava na poslu, kad su ekonomski slobodni da se povuku, čak i ne-kvalificirane radnike« (*Alienation and Freedom* [Chicago: University of Chicago Press, 1964], str. 31). Istina je da je socijalna izolacija gora od otuđenog rada, ali ovdje nije riječ o tome. Fizička prinuda označava potrebu za strogim nadzorom da bi se iz radnika izlučio rad.

¹¹ M. Haraszti, *A Worker in a Worker's State* (Harmondsworth: Penguin, 1972), str. 53.

¹² Vidi B. Ollman, *Alienation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), str. 133.

¹³ Marx, *Ekonomski i filozofski rukopisi*, str. 218.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ K. Marx, *Sveta porodica* (Beograd: Prosveta, 1968), str. 31.

¹⁶ Taj uvjet podrazumijeva da je pogrešno pojednostavljeno očekivanje da će obilje robe nužno dokinuti alijenaciju. Tako sovjetski filozof Oiserman tvrdi: »U društvu u kojem je obilje materijalnih predmeta praktički svima na raspolaganju, stvari neće moći vladati čovjekom« (»Alienation and the Individual« u H. Aptheker, *Marxism and Alienation*, [New York: Humanities Press, 1965], str. 149). Ako hijerarhija ostane, alijenacija neće nestati. Partija i država također su stvari, proizvodi ljudske prakse, i one očito mogu vladati čovjekom.

¹⁷ G. Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein* (Berlin: Malik, 1923). Vidi osobito poglavlje »Fenomen reifikacije«.

¹⁸ Israel, *Alienation*, str. 59—60.

¹⁹ M. Marković, »The Problem of Reification and Verstehen — Erklären Controversy«, *Acta Sociologica*, 1972, 15, 27—38, posebno str. 27.

²⁰ K. Marx, *Beda filozofije* (Beograd: Prosveta, 1974), str. 57.

²¹ K. Marx i F. Engels, *Nemačka ideologija* (Beograd: Kultura, 1964), str. 257—58.

²² E. Fromm, *Revolucija nade* (Beograd: Grafos, 1978), str. 92.

²³ K. Marx, *Das Kapital* (Hamburg, 1867), poglavlje 1, odjeljak D.

²⁴ (London: Routledge and Kegan Paul, 1960). Knjiga američkog ekonomista Miltona Friedmana, *Capitalism and Freedom* (Chicago: University of Chicago Press, 1962) jednako bi dobro poslužila, isto kao i svaka knjiga o buržoaskoj slobodi.

²⁵ Štoviše, kad su ti reci već bili napisani, Hayeku je dodijeljena Nobelova nagrada.

²⁶ Hayek, *Constitution of Liberty*, str. 120.

²⁷ *Ibid.*, str. 121.

²⁸ Engleski liberalni ekonomist Lionel Robbins izrazio je istu ideju na ovaj način: »Jedini smisao koji ekonomist može pridružiti pojmu eksploatacije rada je opisivanje onoga što se događa kad se skupini konkurentskih radnika suprotstavi jedan monopolistički kupac« (*The Economic Basis of Class Conflict and Other Essays in Political Economy* [London: Macmillan, 1939], str. 8). Reificirani um, oduševljen tržištem, ne može shvatiti da sâm sukob radnika i kupca podrazumijeva eksploataciju.

²⁹ Hayek, *Constitution of Liberty*, str. 120.

³⁰ *Ibid.*, str. 134—35.

³¹ *Ibid.*, str. 269.

³² *Ibid.*, str. 273.

³³ *Ibid.*, str. 299.

³⁴ *Ibid.*, str. 140.

³⁵ F. A. von Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, vol. 2 (London: Routledge and Kegan Paul, 1979), str. 64—65, 83, i 96.

³⁶ Herbert Marcuse, *One Dimensional Man* (Boston: Beacon Press, 1964).

³⁷ W. Weiskopf, *Alienation and Economics* (New York: E. P. Dutton, 1971), str. 190.

³⁸ S. M. Lipset, »Social Class«, u *International Encyclopedia of the Social Sciences* (New York: Macmillan, 1968); str. 304.

³⁹ K. Marx i F. Engels, *Der historische Materialismus Frühschriften* (Leipzig, 1932); prema engleskom prijevodu K. Mannheim u *Freedom, Power and Democratic Planning* (New York: Oxford University Press, 1950), str. 238.

⁴⁰ B. Horvat, *Ekonomska teorija planske privrede* (Beograd: Kultura, 1961), str. 107.

⁴¹ M. Marković, »The Problem of Alienation«, str. 29.

⁴² »Prije nekoliko godina objavljen je šokantan podatak da u državi New York svaka dvadeseta osoba može očekivati da će za svog života određeno vrijeme provesti u duševnoj bolnici...« (R. E. L. Faris, »Contemporary and Prospective Social Disorganization«, u A. i E. Etzioni, eds., *Social Change* [New York: Basic Books, 1964], str. 414). Čak i kad alijenacija ne stvara neurozu, u određenom joj smislu nalikuje: neurotičar ne mora biti svjestan svoje mentalne bolesti; alijenirana osoba obično nije svjesna svoje dehumanizirane egzistencije.

⁴³ Israel, *Alienation*, str. 32.

⁴⁴ Iz H. Aptheker, ed., *Marxism and Alienation* (New York: Humanities Press, 1965), str. 139.

⁴⁵ E. Fromm, »The Application of Humanist Psychoanalysis to Marx's Theory«, u E. Fromm, ed., *Socialist Humanism* (New York: Doubleday, 1966), str. 236.

⁴⁶ Ibid., str. 231.

⁴⁷ Kao legendarni jugoslavenski partizan i američki kauboj koji pucaju u bandita na filmskom ekranu.

⁴⁸ M. Fritzhand, »Marx's Ideal of Man«, u Fromm, *Socialist Humanism*, str. 172—73.

⁴⁹ Ibid., str. 180.

⁵⁰ E. Fromm, *Let Man Prevail* (New York: Socialist Party, 1967), str. 14.

⁵¹ D. Riesman, *The Lonely Crowd* (New Haven: Yale University Press, 1961).

⁵² Dvije su već spomenute u ovim bilješkama. Druge dvije su *The Sane Society* (New York: Reinhart, 1955) i *Escape from Freedom* (New York: Reinhart, 1941). [Jugoslavenska izdanja: *Zdravo društvo* (Beograd: Rad, 1963) i *Bijeg od slobode* (Beograd: Nolit, 1978)].

⁵³ Jedva je potrebno istaknuti da marksizam-lenjinizam iz partijskih traktata nema nikakve veze s marksizmom, a vrlo malo s lenjinizmom.

⁵⁴ »Zimski filozofski susreti, Tara 1972«, *Filozofija*, 1972, br. 1, snimljena diskusija, str. 73. Za analizu autoritarne osobe u etatičkom društvu, koju Svetozar Stojanović naziva oligarhijsko-etatičkim tipom čovjeka, vidi njegovu knjigu *Između ideala i stvarnosti* (Beograd: Prosveta, 1969), str. 163—68.

⁵⁵ To je i eksperimentalno dokazano u laboratorijskim uvjetima. U zaključku svojeg izvještaja, voditelj eksperimenta postavlja zabrinjavajuće pitanje. »Ako je u ovom istraživanju anonimni eksperimentator mogao s uspjehom narediti odraslim ljudima da podjarne jednog pedesetogodišnjaka i da na njegove prosvjede uzvraćaju elektrošokovima, možemo zamisliti što sve vlada sa svojom mnogo većom vlašću i ugledom može narediti svojim podanicima« (S. Milgram, »Some Conditions of Obedience and Disobedience to Authority«, u E. Laumann et al., eds., *The Logic of Social Hierarchies* [Chicago: Markham, 1971], str. 465—66).

⁵⁶ Jedan moj prijatelj posjetio je povijesni muzej u Moskvi kao član jugoslavenske delegacije. Kroz muzej ga je vodio direktor muzeja. Na jednom mjestu vidio je prilično poznatu sliku prve sovjetske vlade, na kojoj nije bilo

Trockog. »Da li je cijela vlada ovdje?« pitao je moj prijatelj. »Da«, glasio je odgovor. »Zar nije Trocki bio njen član?« »Da, bio je«, odgovori direktor. »A zašto onda nije ovdje?« zanimalo je gosta. Uz dobroćudan smijeh, direktor odgovori: »Tovariš B., vy opportunist«.

⁵⁷ Kad su u studenome 1956. ruske trupe ugušile pobunu u Mađarskoj, premijer Imre Nagy i nekoliko članova njegove vlade sklonili su se u jugoslavensku ambasadu u Budimpešti. Sporazum koji je potpisala nova mađarska vlada jamčio je Nagyju i njegovim drugovima sigurnost. Napustili su ambasadu i odmah su ih otele ruske trupe. Nagy je uskoro pogubljen. Jugoslavenski ambasador u Moskvi uložio je protest Hruščovu, ističući da je svjetsko javno mnijenje zaprepasteno. Hruščov je odgovorio da bi i on bio učinio to isto, a zatim je ukorio ambasadora što se poziva na svjetsko mnijenje jer komunisti imaju drugačije, klasne, kriterije o takvim stvarima (V. Mićunović, *Moskovske godine* [Zagreb: Liber, 1977], str. 463—64). Machiavelli bi se složio s tom izjavom, ali ne bi tvrdio da je to za dobro radnika.

⁵⁸ »U tvornici mi se koristi u značenju koje na zanimljiv način odudara od rječničkog značenja te zamjenice. Ta mala riječ, koja priziva ideju zajedništva i bliskosti, poprima u ustima šefova sjenku upozorenja i distinktivnu oznaku koja ih odvaja od ostalih... 'Mi smo zacrtali kao naš cilj' ili '... mi smo odlučili... mi smo postigli... mi nastojimo...'« (Haraszti, *A Worker in a Worker's State*, str. 72).

⁵⁹ P. Vranicki, »Socialism and the Problem of Alienation«, u Fromm, *Socialist Humanism*, str. 303.

⁶⁰ Kao u onim švicarskim gradovima gdje samo članovi obitelji iz istog poreskog razreda plešu jedni s drugima (M. Weber, »Class, Status, Party«, u Laumann et al., *Social Hierarchies*, str. 74).

⁶¹ H. Marcuse, *An Essay on Liberation* (Harmonsworth: Penguin, 1972), str. 14.

POGLAVLJE 5

¹ Citat dolazi iz Uvoda u Marxovu knjigu *Klasne borbe u Francuskoj* (Beograd: Kultura, 1949, str. 24—25) i napisan je 1985. godine. U tom tekstu Engels pruža podatke dragocjene za prosuđivanje mišljenja svojeg prijatelja i svojeg vlastitog. O njihovim očekivanjima u vezi s revolucijom 1848. Engels je pisao: »Povijest je pokazala da ni mi, ni svi oni koji su slično mislili, nismo bili u pravu. Ona je jasno pokazala da stanje ekonomskog razvoja na kontinentu tada još ni izdaleka nije bilo zrelo za uklanjanje kapitalističke proizvodnje; ona je to pokazala ekonomskom revolucijom koja je nakon 1848. zahvatila cijeli kontinent... sve to na kapitalističkoj osnovi, koja je 1848. bila, dakle, još vrlo sposobna da se širi« (str. 12). U nastavku Engels kaže da su se uvjeti borbe iz temelja izmijenili. »Pobuna starog stila, ulična borba na barikadama, koja je do 1848. svuda konačno odlučivala, znatno je zastarjela« (str. 18). Prema njegovu mišljenju, njemački radnici preobrazili su opće pravo glasa od sredstva zavaranja u instrument oslobođenja. A to je dovelo do potpuno novog načina borbe proletarijata. »I tako se dogodilo da su se buržoazija i vlada počele boriti legalnog djelovanja radničke partije mnogo više nego onog ilegalnog. Oni se više boje izbornog uspjeha nego uspjeha u pobuni« (str. 18).

² Jedino su srpski socijaldemokrati, ruski socijalisti i irski sindikalni kongres prkosili buržoaskom patriotizmu. Isto vrijedi i za Socijalističku partiju Amerike i Talijansku socijalističku partiju (Sjedinjene Države i Italija, dvije su zemlje koje su kasnije ušle u rat).

³ G. D. H. Cole, *A Short History of the British Working Class Movement 1789—1947* (London: Allen and Unwin, 1938), poglavlje 6, odjeljci 3. 4.

⁴ A. Austin, *The Labor Story: A Popular History of American Labor (1786—1949)* (New York: Coward-McCann, 1969), poglavlje 4. Vidi dobru opću

studiju o Fourieru, O. Blagojević, *Charles Fourier* (Niš: Univerzitet u Nišu, 1971).

⁵ S. Vidalenc, *Louis Blanc (1811—1882)* (Paris: Presses universitaires de France, 1948), str. 37.

⁶ Ibid., str. 38—39.

⁷ G. D. H. Cole, *Socialist Thought* (London: Macmillan, 1953) vol. I: *The Forerunners 1789—1850*, str. 177—78.

⁸ Citirano u R. L. Pavičević, *Država kao federacija komuna* (Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, 1969), str. 96.

⁹ Proudhonov sindrom — neznanje i uobraženost — često se susreće u povijesti socijalističke misli, pa stoga zaslužuje dodatnu procjenu. Raspravljajući o Proudhonovoj ekonomici, Joseph Schumpeter je uočio: »A za njegovu ekonomiku zainteresirani smo samo zato jer ona pruža izvrstan primjer onog rezoniranja koje je žalosno često u znanosti bez prestiža: rezoniranja koje dolazi, zbog potpune nesposobnosti da se analizira, tj. da se rukuje instrumentima ekonomske teorije, do rezultata koji su nedvojbeno besmisleni i kao takvi od autora potpuno priznati. Ali autor, umjesto da iz toga zaključi da je nešto pogrešno u njegovim metodama, zaključuje da mora biti nešto pogrešno s predmetima njegova istraživanja, tako da se njegove greške s najvećim pouzdanjem iznose kao rezultati... On je, među ostalim, bio nesposoban da pruži prihvatljivu teoriju tržišne vrijednosti. Ali on nije zaključio: 'Ja sam budala', nego 'Vrijednost je luda' (*la valeur est folle*)« (*Povijest ekonomske analize* (Zagreb: Informator, 1975), str. 379—80). Da bismo ispravno procijenili Proudhonovu složenu ličnost, dobro je također znati da je imao i neke iznenađujuće reakcionarne stavove, kao na primjer antisemitizam i simpatije prema Jugu u pogledu američkog ropstva; žene je smatrao inferiornim bićima, a nejednakosti među rasama urođenima.

¹⁰ Cole, *Socialist Thought*, vol. I, str. 202.

¹¹ William Morris, *News from Nowhere or an Epoch of Rest, Being Some Chapters from a Utopian Romance* (London: Reeves and Turner, 1891). Vidi također G. D. H. Cole, *Socialist Thought* (London: Macmillan, 1957), vol. II: *Marxism and Anarchism*, str. 420.

¹² G. D. H. Cole, *Socialist Thought* (London: Macmillan, 1967), vol. III: *The Second International*, str. 565, 863.

¹³ G. Lichtheim, *The Origins of Socialism* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1969), str. 53, 56, 122, 219.

¹⁴ Marksističke socijaldemokratske partije počele su se stvarati još dok je Marx bio živ i uskoro su osnovane u većini evropskih zemalja: 1869. u Njemačkoj; 1879. u Španjolskoj (osnivač je bio Pablo Iglesias) i Danskoj; 1882. u Francuskoj (Parti ouvrier osnivača Julesa Guedesa); 1883—84. u Britaniji (Hyndmanova Social Democratic Federation); 1883. u Rusiji (Plehanovljeva i Axelrodova grupa Emancipacija rada); 1887. u Norveškoj; 1888. u Austriji i Švicarskoj; 1889. u Švedskoj i Nizozemskoj (Socijaldemokratski savez); 1892. u Italiji, Poljskoj, Finskoj i Bugarskoj; 1903. u Srbiji, itd. Nakon toga počele su se osnivati i u izvanevropskim zemljama.

¹⁵ Za detaljniju analizu, vidi B. Horvat, *Ogled o jugoslavenskom društvu* (Zagreb: Mladost, 1969), poglavlje 9: »Marx i Engels o socijalističkoj ekonomiji«.

¹⁶ Cole, *Socialist Thought*, vol. II, str. 202—4.

¹⁷ U skladu s tim, sindikalizam — ili anarhosindikalizam — postao je u rječniku radničke klase izraz kojim se izražava prezir. Zanimljivo je napomenuti da protivnici samoupravljanja redovito koriste taj izraz kako bi označili — i omalovažili — one koji ga podržavaju, iako potonji nemaju nikakve veze sa sindikalizmom.

¹⁸ Citirano u Cole, *Socialist Thought*, vol. III, str. 347.

¹⁹ Dokument su pripremili postdiplomci Centralnog radničkog koledža (Central Labor College). Njega su osnovali 1909. godine disidentski marksistički studenti i profesori odvojniji se od Ruskinovog koledža.

²⁰ G. D. H. Cole, *Guild Socialism Re-Stated* (London: L. Parsons, 1920), str. 13.

²¹ Ibid., str. 46.

²² Ibid., str. 136—37.

²³ N. Carpenter, *Guild Socialism: An Historical and Critical Analysis* (New York: D. Appleton, 1922), str. 205.

²⁴ Ocjenjujući taj razvoj nekoliko godina poslije, G. D. H. Cole je zaključio: »Dolaskom krize, zahtjev za radničkom kontrolom, iako je ostao karakteristikom političkih i industrijskih programa u koje se prije ugurao, prestaje efektivno postojati u neposrednoj politici sindikata. Sindikati su se borili ne da bi postigli nove uspjehe, nego da bi zadržali osvojene pozicije, i nije imalo smisla propovijedati im politiku koja u postojećim ekonomskim uvjetima nije imala nikakvih izgleda za uspjeh. Gildski socijalizam je doveden u sumnju ne zato jer je Nacionalna građevinska gilda posustala, nego zato jer više nije bio ni od kakve važnosti za neposrednu situaciju s kojom su se radničke klase morale suočiti.« U to vrijeme Cole je postao vrlo pesimističan u pogledu praktične provodljivosti ideja gildskog socijalizma: »Dobro je biti slobodan, tvrdio sam, i stoga ljudi trebaju biti slobodni, htjeli oni to ili ne. To tvrdim i sada; ali tu sam doktrinu znao tjerati do logičkih zaključaka koji danas ne mogu poslužiti kao osnova za praktično izgrađivanje politike. Ljude treba prisiliti da budu slobodni, običavao sam tvrditi; i dodao sam da ih treba prisiliti da koriste svoju slobodu upravo onako kako je meni odgovaralo. Ideja o radu pod nametnutom disciplinom bila mi je u mojem vlastitom zanimanju pisca i nastavnika odvratna; stoga sam podrazumijevao da ona mora biti odvratna svakome, bez obzira na prirodu njegovog posla i njegovu ljudsku narav. Očajnički sam nastojao učiniti većinu poslova zanimljivim po sebi, bar onoliko koliko je mene zanimao moj vlastiti posao; i nastojao sam pronaći zamjenu za to urođeno zanimanje za slučajni interes za zajedničko kontroliranje nekog prirodno nezanimljivog posla. Previdio sam činjenicu da je većini ljudi svakodnevni posao dosadan i da, pod uvjetom da im nije izrazito mrzak, oni čak ni ne žele u njemu naći onaj nadmoćan interes koji ja nalazim u svom poslu. Imaju oni pametnijeg posla, ali ja o tome nisam vodio računa. Samouprava — svjesno i kontinuirano izražavanje umijeća građanstva — činila mi se ne samo dobra po sebi — što ona i jest — nego mi se učinila i oličenjem dobra općenito — što ona nije. Shodno tome, konstruirao sam, zajedno s drugim politički nastrojenim osobama, jednu utopiju politički nastrojene osobe, koju bi, kad bi uopće mogla postojati, običan čovjek razbio, odbijajući da se ponaša onako kako se od njega očekuje« (*The Next Ten Years in British Social and Economic Policy* [London: Macmillan, 1930], str. 158—61; pristupačnije u Coates i Topham, *Workers' Control*, str. 275—76).

²⁵ Korisni podaci o suvremenim revolucijama mogu se naći u R. Bonchio, ed., *Storia delle rivoluzioni dell XX secolo*, 4 sveska (Roma: Editori riuniti, 1966).

²⁶ Kao društvena pojava, radničko zauzimanje tvornica od radnika staro je kao i radnički pokret. U veljači 1819. engleski duhanski radnici su nakon 11 tjedana štrajka sami počeli organizirati proizvodnju. Stoljeće i pol nakon toga, 1964. godine, za vrijeme generalnog štrajka u Argentini, 3 milijuna radnika zauzelo je 4000 poduzeća i počelo organizirati proizvodnju (E. Mandel, ed., *Côntrole ouvrier, conseils ouvriers, autogestion* [Paris: Maspero, 1970], str. 7—8). U jednoj kolumbijskoj studiji utvrđeno je da su *tomas de fábricas* poduzimane iz tri glavna razloga: zbog zaduženosti poduzeća, što je zaustavilo isplaćivanje nadnica; zbog opasnosti da će se poduzeće zatvoriti; te nakon produženih štrajkova. Najveće zauzeto kolumbijsko poduzeće zapošljavalo je 250 radnika. Poduzećima su upravljali sami radnici ili njihovi sindikati (Centro Colombiano de

Investigaciones Marxistas, *Las tomas de fábricas* [Bogotá, 1967], str. 21, 60—61, i drugdje). U Čileu su poduzeća koja su preuzeli radnici osnovala nacionalno udruženje pod imenom Empresas y Brigadas de Trabajadores; godine 1972. to je udruženje imalo oko stotinu članova.

²⁷ Zanimljivo će biti spomenuti svjedočanstvo poznatog sociologa G. Gurwicha, koji je sudjelovao u stvaranju tvorničkih komiteta u Petrogradu, a poslije emigrirao u Francusku. Gurwicht tvrdi da su prve sovjetske organizirali prudonisti iz redova socijalnih revolucionara i pripadnici lijevog krila socijaldemokrata (S. Duvignaud, »Georges Gurwicht: A Sociological Theory of Self-Management«, *Autogestion*, 1966, no. 1, str. 5—6).

²⁸ U M. Brinton, *The Bolsheviks and Workers' Control* (Montreal: Black Rose, 1975), str. 21.

²⁹ Ibid. Simptomatično je da je na osnivačkom kongresu Njemačke komunističke partije u siječnju 1919. Rosa Luxemburg preokrenula tu tvrdnju i najavila da će sindikati nestati jer će ih zamijeniti sovjeti i tvornički komiteti (ibid. str. 30).

³⁰ Paul H. Avrich, »The Bolshevik Revolution and the Workers' Control in Russian Industry«, *Slavic Review*, 1963, str. 47—63, posebno str. 62.

³¹ Citirano u R. V. Daniels, *The Conscience of Revolution* (New York: Clarion, 1969), str. 85—86.

³² A. Pankratova, »Comités d'usine en Russie à l'époque de la révolution (1917—1918)«, napisano 1923. u Rusiji i prevedeno u *Autogestion*, 1967, no. 4, str. 3—63.

³³ Citirano u Isaac Deutscher, *Soviet Trade Unions* (London: Oxford University Press, 1950), str. 29.

³⁴ Ibid., str. 34.

³⁵ P. Kropotkin, *Oeuvres* (Paris: Maspero, 1976), str. 338.

³⁶ Lenjin i Kropotkin uopće nisu shvaćali jedan drugoga. Nakon razgovora s Kropotkinom Lenjin je — sudeći po iskazu njegovog tajnika — komentirao: »On je ostario. Živi u zemlji u kojoj ključa revolucija, borba je svuda naokolo, a on ne zna predložiti ništa osim zadržnog pokreta. Eto ti sad siromaštva anarhističkih ideja...« (ibid., str. 411).

³⁷ *Terrorism and Communism* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1961), str. 162. Taj stav nije bio ishitren taktičkim zahtjevima situacije; Trocki je u njega bio duboko uvjeren i nikada ga nije promijenio. Tako je 1931, tada već u izgnanstvu, Trocki zapisao: »Da smo imali takvu situaciju (država u rukama proletarijata), ne bismo imali radničku kontrolu proizvodnje nego prije kontrolu proizvodnje od radničke države kao pripremu za režim državne proizvodnje zasnovan na nacionalizaciji. Za nas, koncept radničke kontrole postoji unutar sklopa kapitalističkog režima... Prema tome, o režimu radničke kontrole može se razmišljati samo kao o privremenom, prijelaznom režimu u vrijeme potresanja buržoaske države« (»A Letter to a Comrade« [Berlin, 1931], u *New International*, 1951, vol. 17, str. 175—78 [New York: Greenwood Reprint, 1968]).

³⁸ Brinton, *Bolsheviks and Workers' Control*, str. 69, 72, 73.

³⁹ J. Klikovac, »Sudjelovanje radnika u upravljanju poduzećem«, u J. Đorđević i dr., red., *Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji* (Beograd: Radnička štampa, 1972), str. 209—26.

⁴⁰ *Socialist Thought* (London: Macmillan, 1958), vol. IV: *Communism and Social Democracy*, str. 150.

⁴¹ Čak je i čovjek poput Kurta Eisnera izjavio da mu je koncept socijalizacije vrlo nejasan. Ako bi to radnici preuzimali i upravljali poduzećima, Eisner je tvrdio da je to »opasna utopija, jedan novi oblik kapitalizma, a ne socijalizam« (K. Eisner, *Sozialismus als Aktion* [Frankfurt: Suhrkamp, 1975], str. 127). Za opširan prikaz rasprave o socijalizaciji u Njemačkoj i Austriji, vidi E. Weisssel, *Die Ohnmacht des Sieges* (Wien: Europaverlag, 1976).

⁴² Citirano u D. Bell, »Socialism«, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 14 (New York: Macmillan, 1968), str. 506—34, citirano sa str. 509.

⁴³ Otto Rühle, *Baupläne für eine neue Gesellschaft* (Hamburg: Rowohlt, 1971), str. 128.

⁴⁴ *Kapitalizam, socijalizam i demokracija* (Zagreb: Globus, 1982), str. 382 do 83. U tom pogledu Karl Kautsky potpuno se slagao sa svojim ogorčenim protivnikom Lenjinom. Priznao je da su njemački uvjeti bili povoljniji od ruskih, ali je tvrdio da proletarijat još nije bio dovoljno zreo za samoupravljanje (*Die proletarische Revolution und ihr Programm* [Stuttgart: Dietz, 1922], str. 195).

⁴⁵ Rühle, *Baupläne für eine neue Gesellschaft*, str. 123—25. Eisner je dijelio isto mišljenje. U programu njegove bavarske vlade, objavljenom 15. studenoga, izjavio je: »Sasvim iskreno kažemo da nam se čini nemogućim prenijeti industriju u društveno vlasništvo u isto vrijeme kad su proizvodne snage zemlje gotovo iscrpljene. Nemoguće je socijalizirati kad nema gotovo ničeg što bi se moglo socijalizirati« (citirano u V. Pantić, *Radnička veća u Njemačkoj* [Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret, 1972], str. 147). Ali Hilferding (»Die Einigung des Proletariats«, veljača 1919, se zalagao za brzu nacionalizaciju rudnika i za uspostavljanje neke vrste industrijske demokracije. U poduzećima je trebalo izabrati radničke savjete kao kontrolna tijela za upravljanje i kao pomoćne organe za provođenje socijalizacije. Delegati radničkih savjeta trebali su se svake godine sastajati na kongresu i birati centralni savjet. Vidi E. Gottschalch, ed., *Parlamentarismus und Räte-demokratie* (Berlin: Wagenbach, 1968), str. 90—93. Vidi također D. Schneider i R. Kuda, *Mitbestimmung* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1969), str. 91, 96, 150.

⁴⁶ Citirano u E. Kassalow, *Trade Unions and Industrial Relations* (New York: Random House, 1969), str. 45. Dojmljivu suprotnost pruža druga tadašnja socijaldemokratska vlada, ona iz Švedske. U jednoj raspravi u Riksdagu 1932. godine, Ernest Wigforss, vodeći marksistički teoretičar u Socijaldemokratskoj partiji, objasnio je svojim buržoaskim kolegama ekonomski fenomen koji je poslije postao poznat kao multiplikator potražnje i zaposlenosti. Širenje državne potrošnje postalo je glavna točka u toku izborne kampanje iste godine. Socijaldemokrati su sastavili manjinsku vladu. Wigforss je postao ministar financija i provodio je politiku koju je Hilferding odbacio. U iduću dvije generacije Švedani su birali socijaldemokratske vlade i stanovništvo sada uživa najviši životni standard na svijetu.

⁴⁷ Kao i njihovi njemački kolege, austrijski socijaldemokrati odbili su preuzeti odgovornost za reguliranje kapitalističke privrede u krizi. Na izborima 1930. postali su najveća partija, ali nisu ušli u vladu da se ne bi diskreditirali. Tri godine nakon toga, parlamentarna demokracija je doživjela slom i počeo je građanski rat.

⁴⁸ U Mađarskoj je bila revolucija, u Beču neuspjela pobuna, u Finskoj građanski rat, tri baltičke zemlje dobile su komunističke vlade, u Italiji su se masovno preuzimale tvornice i zemlja, a u Jugoslaviji sve je više ljudi simpatiziralo i glasalo za komuniste. U Švedskoj »snažno se rasplamsao zahtjev za demokratizacijom ustava; mase su se odmah pokrenule zbog te i drugih reformi. (...) I mnogi su povjerovali da je kucnuo posljednji čas buržoaskoj vlasti. (...) Ministri rata i pomorstva ocijenili su da je 'atmosfera jako nalikovala revoluciji'. Na nekoliko područja poduzete su mjere opreza. ... Skinuti su zatvarači s oružja u svim vojnim skladištima i ostavljeni kod oficira od povjerenja« (Z. Höglund, *Hjalmar Brantig och hans livsgärning*, vol. 2 [Stockholm, 1928], citirano u B. Abrahamsson i A. Broström, *The Rights of Labour* [London: Sage Publications, 1980], str. 103). Čak se ni pobjednička Britanija nije osjećala sigurnom. U vojsci i mornarici izbile su tri pobune, a bilo je i odbijanja naređenja. Međutim, pomogli su neodlučnost sindikata i Laburističke partije. Dok su vlasti u Britaniji »aktivno razmatrale mogućnost ustanka, najmilitant-

niji elementi britanskog proletarijata nisu bili sposobni svojoj borbi dati ništa više od čisto sindikalnog karaktera« (Walter Kendall, *The Revolutionary Movement in Britain, 1900—21* [London: Weidenfeld and Nicolson, 1971], str. 168; vidi i str. 188, 190, 194). Vidi također J. Westergaard i H. Resler, *Class in a Capitalist Society* (London: Heinemann, 1975), str. 383.

⁴⁹ Karl Korsch, *Arbeitsrecht für die Betriebsräte* (Berlin, 1922).

⁵⁰ Prva interna komisija (*commissione interna*) osnovana je 1906. u tvornici automobila »Italia« u Torinu na osnovi kolektivnog sporazuma između uprave i sindikata metalških radnika. Njezin je zadatak bio razrješavati sukobe koji proizlaze iz kolektivnih sporazuma. Tokom I svjetskog rata talijanska vlada preporučila je interne komisije kao instrumente kooperacije, te su one osnovane u više poduzeća. Vidi B. Pribičević, red., *Industrijska demokratija* (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1967), str. 186.

⁵¹ G. Maione, »Expérience d'autogestion en Italie (1919—1956)«, *Auto-gestion*, 1969, nos. 9—10, str. 89—120, posebno str. 95.

⁵² Vidi Ian Clegg, *Workers' Management in Algeria* (New York: Monthly Review, 1971).

⁵³ J. Osers, »First Attempts Towards the Introduction of a Self-Management System in Czechoslovakia«, *Ekonomika analiza*, 1977, str. 181—94.

⁵⁴ M. Bárta, »Les conseils ouvriers en tant que mouvement social«, *Auto-gestion*, 1969, nos. 9—10, str. 3—36, citirano sa str. 30.

⁵⁵ U Kini, sovjeti se sporadično organiziraju od 1927. godine. Ali, oni se radikalno razlikuju od sovjetskih revolucionarnih sovjeta. Njihovu je prirodu dobro opisao Mao Zedong: »U nekim mjestima sazivani su savjeti poslanika, ali oni se smatraju samo privremenim organima čija je glavna funkcija da izaberu izvršne komitete; nakon izbora, sva vlast je koncentrirana u rukama komiteta i nema ni govora o savjetima poslanika. Ne može se reći da ne postoje savjeti radničkih, seljačkih i vojničkih poslanika koji bi zavrijedili to ime; oni se mogu naći, ali ima ih vrlo malo. To se objašnjava nedostatkom propagande i obrazovnog rada na tom političkom sistemu« (citirano u E. Mandel, ed., *Contrôle ouvrier*, str. 296). U prosincu 1927. u jednom ustanku rodila se kantonska komuna. U svojoj historijskoj monografiji o kineskoj revoluciji, E. Calloti Pischel je zapisala: »Participacija naroda u demokratskim izborima crvene vlade bila je vrlo ograničena, i, sudeći prema nekim izvorima, sasvim imaginarna« (*Storia delle rivoluzioni del XX secolo*, vol. IV: *La rivoluzione cinese*).

⁵⁶ Najstariji još postojeći tvornički savjet u Britaniji je onaj u tvornici Bourneville Works, industrijskog proizvođača kakaa i čokolade Cadbury Brothers, Ltd. Tvornički savjeti osnovani su u tom poduzeću početkom stoljeća. Cilj uprave bio je definirati kao *rapprochement* poslodavca i radnika (*A Works Council in Being. An Account of the Scheme in Operation at Bourneville Works* [Publication Department, Bourneville Works, 1921]).

⁵⁷ Radi potpunosti, potrebno je spomenuti i jedan zanimljiv njemački pokušaj. Industrijska komisija revolucionarne Narodne skupštine, koja se sastala u Frankfurtu 1848, predložila je rezoluciju kojom se tražilo da tvornički komiteti, sastavljeni od predstavnika poslodavaca i radnika, izdaju pravila za rad, koja bi odobravali područni tvornički komiteti, izabrani od tvorničkih komiteta s tog područja. Rezolucija nije provedena jer je revolucija ubrzo posustala (C. W. Guillebaud, *The Works Council* [Cambridge: Cambridge University Press, 1921], str. 1).

⁵⁸ J. B. Seymour, *The Whitley Councils Scheme* (London: P. S. King, 1932), str. 9.

⁵⁹ *Joint Consultation over Thirty Years* (London: Allen and Unwin, 1950), str. 16.

⁶⁰ Karakteristična za raspoloženje radnika bila je ova objavljena izjava klajdskih štrajkaša: »Mi smatramo da su sindikalni funkcionari sluge, a ne gospodari članstva, i da je od vremena do vremena potreban određen pritisak da ih

se usmjeri na put kojim članstvo zeli ići« (H. Wolfe, *Labor Supply and Regulation* [Oxford: Clarendon Press, 1923], str. 151). D. Kirkwood, jedan od vodećih članova klajdskog radničkog komiteta, rekao je na zboru u prosincu 1915. godine predsjedniku vlade Lloydu Georgeu, koji je došao u posjet, da su organizirali štrajk »usprkos Vama, usprkos vladi... i usprkos sindikalnim funkcionarima« (B. Pribičević, »Demand for Workers' Control in the Railway, Mining and Engineering Industries 1910—1922«, doktorska disertacija, Nuffield College, Oxford, 1957, str. 568; skraćena verzija izdana kao *The Shop-Stewards' Movement and Workers Control, 1910—1922* [Oxford: Blackwell, 1959]). Sličan britanskom pokretu tvorničkih povjerenika bio je njemački pokret tvorničkih savjeta poslije 1918. godine. A sličan proglasu klajdskih štrajkaša bio je ovaj proglas metalaca koji su štrajkali u Düsseldorfu 1924. godine: »U mnogim gradovima sindikati su pristali uz generalni štrajk koji su proglasili tvornički savjeti. Gdje se to još nije dogodilo, radnici ih moraju prisiliti da se pridruže pokretu. Vođe sindikata koji se usprotive treba izbaciti iz njihovih ureda« (Guillebaud, *The Works Council*, str. 70).

⁶¹ Seymour, *Whitley Councils Scheme*, str. 191.

⁶² Razočarani neuspjelim pokušajem uspostavljanja radničkog samoupravljanja, radnički povjerenici prošli su kroz zanimljivu preobrazbu i od vatrenih pobornika pretvorili se u ogorčene neprijatelje. U predgovoru Pribičevićeve knjige *The Shop-Stewards' Movement and Workers' Control*, G. D. H. Cole procjenjuje dva pokreta, koji su bili glavni zastupnici radničke kontrole u vrijeme i neposredno nakon I svjetskog rata, ovako: »Slabost gildskih socijalista bila je što se nikada nisu suočili s temeljnim problemom moći i organizacije i planiranja velikih razmjera, a slabost pokreta radničkih povjerenika bila je što su, iako su se u toku rata u velikoj mjeri bavili svakodnevnim problemima posla u tvornici, čim je završio rat, postali isključivo zaokupljeni središnjim problemom klasne moći, te su zaboravili sve što se ticalo kontrole na razini pogona i tvornice, i u stvari su tako poricali bilo kakav doprinos takve kontrole klasnoj moći, proigravajući tako ljudsku osnovu njihove privlačnosti. Time su postali centralistički i totalitarni demokrati, i izgubili iz vida osnovnu svrhu pokreta za radničku kontrolu u odnosu na obične muškarce i žene«.

⁶³ C. A. Myers, *Industrial Relations in Sweden* (Cambridge, Mass.: Technology Press, 1951), str. 55.

⁶⁴ Ibid., str. 56—58.

⁶⁵ Citirano u K. C. Alexander, *Participative Management* (New Delhi: Shri Ram Centre, 1972). Druge dvije studije o indijskom iskustvu, objavljene kod istog izdavača, su: N. R. Sheth, *The Joint Management Council* (1972), i Ž. Tanić, *Workers' Participation in Management: Ideal and Reality in India* (1969).

⁶⁶ E. Mandel, »Contrôle ouvrier«, *La gauche* (Bruxelles), 1970, str. 50.

⁶⁷ Da je suodlučivanje nestabilan aranžman, trebalo bi biti samo po sebi jasno. Ali zajedničko savjetovanje također uključuje jedno urođeno protuslovlje koje stvara snage promjene. W. E. S. McCarthy dobro je opisao to protuslovlje: »Pojam zajedničkog savjetovanja uključuje jedan paradoks. (...) Ono pretpostavlja da postoje neka područja upravljačke aktivnosti... koja su primjereni i stvarni predmeti zajedničkog određivanja preko kolektivnog pogađanja; s druge strane, postoje neka područja... koja moraju ostati isključivi prerogativ uprava, iako se o njima može raspravljati i s predstavnicima radnika. Međutim, također se pretpostavlja da je glavna prednost takvih rasprava to što se one vode o stvarima oko kojih se interesi dviju strana ne razilaze, nego podudaraju... Tako dolazimo do paradoksa... dolazimo u situaciju u kojoj su sporazumi mogući samo kad su dvije strane u osnovi suprotstavljene; a kad su zaista ujedinjene, ne može biti ni govora o nekom sporazumu« (*The Role of Shop Stewards in British Industrial Relations*, Research Paper 1, Royal Commission on Trade Unions and Employers' Associations [London: Her Majesty's Stationary Office, 1966], str. 35—36).

⁶⁸ International Labor Office, *Labor-Management Co-operation in United States War Production*, Studies and Reports no. 6 (Montreal, 1966), str. 157 i 257.

⁶⁹ *Joint Consultation*, str. 100.

⁷⁰ »U mnogim slučajevima ta se ideja pojavila u glavama pojedinih poslodavaca i direktora kad su se suočili s naglo rastućim brojem osoblja. Iz početka je to trebala biti samo neka vrsta zamjene za neposredan osobni kontakt, koji se tako lako gubi kad se platna lista produžuje i kad se omjer između kvalificiranih i polukvalificiranih radnika povećava.« To je svjedočanstvo G. S. Walpolea, također jednog poslodavca (*Management and Men* (London: Jonathan Cape, 1945), str. 39).

⁷¹ Istraživačka ekipa Nacionalnog instituta za industrijsku psihologiju bilježi: »Niz mladih direktora rekli su nam da je njihovo odobravanje zajedničkog upravljanja stečeno kroz iskustvo u vojsci za vrijeme rata« (*Joint Consultation in British Industry* [London: Staples Press, 1952], str. 69).

⁷² *Ibid.*, str. 59. Ta se situacija također dobro odražava u suvremenoj literaturi o upravljanju. K. Robertson opisuje participativno upravljanje kao »disciplinu kojom organizacija uči kako 'napipati' neke od latentnih potencijala svojih članova. Ono podrazumijeva potpuno novu vještinu ponašanja. ... To je ... postupan i riskantan proces pun stresova, iskustvo preko kojeg uprava sazrijeva iz zastarjele uloge usmjeravanja, kontroliranja i upravljanja u novu ulogu omogućavanja, ohrabivanja, pomaganja i poticanja postignuća drugih« (*Managing People and Jobs*, *Personnel Management*, September 1969, str. 24).

⁷³ M. Weber, *The Theory of Social and Economic Organization* (London: W. Hodge, 1947), str. 300.

⁷⁴ O zajedničkom savjetovanju vidi W. H. Scott, *Industrial Leadership and Joint Consultation* (Liverpool: University Press of Liverpool, 1952); E. Jacques, *The Changing Culture of a Factory* (New York: Dryden Press, 1952); već citirane studije Međunarodne organizacije rada i Nacionalnog instituta za industrijsku psihologiju. O radničkom upravljanju vidi P. Kovač i Đ. Miljević, *Samoupravljanje proizvođača u privredi* (Beograd: Savremena administracija, 1958); J. Vanek, *The Economics of Workers' Management: A Yugoslav Case Study* (London: Allen and Unwin, 1972).

⁷⁵ *Management and Men*, str. 166.

⁷⁶ *Joint Consultation*, str. 119.

⁷⁷ International Labor Office, *Workers' Management in Yugoslavia* (Genève, 1962), str. 203.

⁷⁸ J. Espinoza i A. Zimbalist, *Economic Democracy* (New York: Academic Press, 1978), str. 141.

⁷⁹ T. E. M. McKitterick i R. D. V. Roberts, *Workers and Management*, Fabian Research Series no. 160 (London, 1953), str. 9 i 20.

⁸⁰ National Institute of Industrial Psychology, *Joint Consultation*, str. 64, 65.

⁸¹ Opisujući prilike o Sjedinjenim Državama, već citirana studija Međunarodne organizacije rada kaže: »Znatan broj predratnih planova za zajedničke komitete u tvornicama izradila je prije svega uprava da bi zainteresirala radnike za uspješan rad tvornice, a u mnogim slučajevima smjeralo se na potkopavanje sindikalnog pokreta« (*Labor-Management Cooperation*, str. 185).

⁸² Rezultirajući duboki psihološki sukob radnika dobro je opisao E. Jacques: »Činilo se da članovi savjeta mogu držati glave uspravno samo onda kad je bio u toku sukob između uprave i radnika; kad sukoba nije bilo, oni su se osjećali krivima, kao da ne rade ono što se od njih očekuje.« »... Poželjnost zaposlenja u odnosnom poduzeću navodila je radnike da se oslanjaju na upravu, a ne na sindikate, u pogledu sigurnosti zaposlenja, a kod radničkih vođa izazivala je akutan sukob lojalnosti podijeljene između poduzeća i sindikata« (*Culture of a Factory*, str. 122, 179).

⁸³ Nije teško pronaći takve primjere u povijesti. Uzmimo njemačke tvorničke savjete iz weimarskog razdoblja, o kojima Guillebaud (*The Works Council*, str. 212—13) kaže: »Za njemačke mase radnički savjeti značili su demokratizaciju industrijskog sistema i postizanje, u ekonomskoj sferi, istih prava samouprave i samoodređenja koja su postigli revolucijom 1918. u političkoj sferi. (...) Kad se došlo do praktične razrade temeljnog i za pojedinačnog radnika najvažnijeg dijela strukture — tvorničkih savjeta, otkriveno je da je većina radničkih političkih vođa bila u savezu s poslodavcima da bi spriječili svako pretjerano širenje ovlasti tih savjeta.« Sindikati su bili svjesni da gube vodstvo (*ibid.*, str. 41) i stoga su nastojali poduzeti sve da tvornički savjeti ne bi počeli stvarno djelovati; oni i njihovi politički saveznici, većinski socijalisti, »imali su bezgraničnu podršku poslodavaca, kojima je bilo bar isto toliko stalo da obuzdaju tvorničke savjete i da ih ograniče u okvirima sindikalne organizacije. Potonjeg se poslodavci nisu plašili ...« (*ibid.*, str. 11).

⁸⁴ Kao empirijsku potkrepu tome odabirem dva autoritativna izlaganja gladišta radničkih sindikata i partija u Britaniji. U parlamentarnoj raspravi o zajedničkom savjetovanju 1950. godine, g. Gunter je izjavio: »U određenim dijelovima radničke klase došlo je do zapanjujućeg oživljavanja starih sindikalističkih ideja o izravnoj radničkoj kontroli. Prema mojem mišljenju, nemoguće je predvidjeti bilo kakav značajan razvoj u sferi zajedničkog savjetovanja ako zamišljamo da se ta stara, nejasna ideja o radničkoj kontroli može ostvariti. U krajnjoj instanci, upravi treba dopustiti da upravlja i donosi odluke, a ona mora prihvatiti i odgovornost. Ono što mi tražimo, jest da njihove odluke i politika budu prevedeni radnicima, tako da bi oni mogli razumjeti ciljeve uprave i time pomoći u osiguravanju suradnje koja bi pomogla mnogo boljoj i većoj proizvodnji. Ne mogu ostaviti sindikalnu stranu, a da ne izrazim svoje uvjerenje da većina sindikalista ne želi vidjeti uspostavljanje radničke kontrole, kako se ona ponekad zove« (u National Institute for Industrial Psychology, *Joint Consultation*, str. 82). Nacionalni institut za industrijsku psihologiju ocijenio je tu izjavu kao »vrlo dobro izraženo sindikalno gledište« (*ibid.*, str. 82). Laburistička partija u svom političkom dokumentu o nacionaliziranim industrijama iz 1957. godine, u poglavlju o participaciji radnika, postavlja pitanje: »Izravno predstavnništvo?« — i odgovara na njega negativno: »Sindikalističko gledište o industriji kojom upravljaju radnici, ili preko sindikata ili preko izabranih uprava, laburistički pokret odbacio je prije mnogo godina« (*Public Enterprise: Labour's View of the Nationalized Industries* [London: 1957], str. 39). Uočimo pozivanje na »sindikalizam« u oba ta citata. Stanje s druge strane oceana opisao je James Matles, sekretar sindikata United Electrical, Radio and Machine Workers of America, u jednom razgovoru iz 1965. godine: »Ključni problem s kojim se suočava radničko članstvo u današnjem radničkom i sindikalnom pokretu je uništavanje sistema radničkih povjerenika. Radničkog povjerenika uništili su, potkopali ili neutralizirali udruženi napor poslodavaca i najviših sindikalnih vođa« (Coates i Topham, *Workers' Control*, str. 408).

⁸⁵ Vidi H. A. Clegg: »U svim industrijama, današnja industrijska disciplina nešto je sasvim drugo nego u predratnom razdoblju teške nezaposlenosti. Često se kaže da je to jedna od najvećih teškoća britanske industrije danas. U isto vrijeme, puna zaposlenost učinila je za demokratizaciju industrije i podizanje statusa radnika više nego što bi ikakvo zakonodavstvo ili mašinerija zajedničkog savjetovanja mogli učiniti« (*Industrial Democracy and Nationalization* [Oxford: Blackwell, 1950], str. 78). To je vrlo lucidna tvrdnja, ali je završna antiteza lažna; uzročnost je različita od one koja je implicirana: demokratizacija industrijske organizacije proizvela je zajedničko savjetovanje, a ne obrnuto. Kad se jednom općenito primijeni, zajedničko savjetovanje postaje društvena institucija i ne može se ukinuti bez izazivanja društvenih potresa. Ali isto tako se ne može petrificirati u svojem sadašnjem obliku, kojim se pažnja radnika usmjerava prema pitanjima blagostanja, a uprava zadržava pravo da sama donosi ključne odluke. Radnici će vrlo brzo početi zahtijevati da se ta »klozetska demokracija« zamijeni

»pravom demokracijom«. C. A. Myers nenamjerno opisuje nešto slično u Švedskoj kada kaže: »Ako se komiteti ne počnu baviti stvarnim problemima... 'stagnacija' se može pretvoriti u nezadovoljstvo i odvratnost. 'Klozetska demokracija' kako je jedna osoba opisala tekuću brigu za praonica, rasvjetu, itd., može dostajati za neko vrijeme, ali teško da je to 'industrijska demokracija' za koju je radnički pokret tvrdio da je traži« (*Industrial Relations in Sweden*, str. 71).

⁸⁶ *Joint Consultation*, str. 29.

⁸⁷ Glacier Metal Company je jedan zanimljivi engleski primjer. U statutu tvorničkog savjeta toga poduzeća stoji: »Funkcije savjeta jesu: ... snositi odgovornost za odlučivanje o načelima i politikama koje će uprava tvornice slijediti u svjetlu mišljenja proizvođača i uprave, u svjetlu interesa potrošača, dioničara i naroda u cjelini, te u svjetlu ukupne politike kompanije« (Jacques, *Culture of a Factory*, str. 153). U nastojanju da se postigne taj cilj — da uprava izruči arbitrarnu izvršnu vlast, a da radnici umjesto toga razvijaju odgovorno i efektivno kolektivno odlučivanje — i uprava i radnici morali su svladati goleme teškoće koje su proizlazile iz njihovih vlastitih naučenih stavova i iz potpuno neusklađenog institucionalnog sistema u kojem su morali djelovati. Ostali zanimljivi primjeri su Scott Bader Commonwealth u Britaniji (F. H. Blum, *Work and Community* [London: Routledge and Kegan Paul, 1968]); Dynavac Pty, Ltd. u Australiji (L. Cupper, »Worker Participation in the Dynavac Organization«, *Journal of Industrial Relations*, June 1976, str. 124—41); i američka osiguravajuća tvrtka International Group Plans (D. Zwerdling, »At IGP, It's Not Business as Usual«, *Working Papers for a New Society*, 1977, no. 1, str. 68—81).

⁸⁸ Vidi C. A. Bishop, *All Things Common* (New York: Harper and Brothers, 1950). Boimondeau je prodan 1971. godine nakon trideset godina postojanja. Njegova životna povijest prilično je poučna i reprezentativna za druge slične slučajeve. Takva zajednica je otok došljaka u moru jedne drugačije kulture. Osnivači su obično imuni na tu neprijateljsku okolinu jer vjeruju u svoju stvar i ispunjeni su misionarskim osjećajima. Pridošlice se, međutim, socijaliziraju u skladu s kapitalističkim društvom. Oni su skloni radu za nadnicu, ne osjećaju odgovornost za zajednicu i nakon posla povlače se u svoj privatni život. Kad je konjunktura niska, nadnice su niske i pridošlice odlaze. Kad posao cvate, postoji tendencija pretvaranja zajednice u kapitalističku tvrtku. Da bi dulje preživjela, zajednici bi pomagali snažni religiozni osjećaji koji su je odvajali od remetećih utjecaja vanjskog svijeta. Stoga su u usporedbi s različitim ovenovskim, furijeovskim i drugim eksperimentima, religiozne zajednice dulje trajale. Najilustrativniji i, u određenom smislu, jedinstveni primjer su Huteritska braća (Hutterite Brethren) u Americi. Huteriti su potomci anabaptističke sekte organizirane u Moravskoj u 16. stoljeću; kontinuitet postojanja te sekte potpuno je očuvan. U svojoj povijesnoj studiji *Vorläufer des neuen Sozialismus* [svezak II, pogl. 1—5 (Stuttgart: Dietz, 1923)], Kautsky je ocijenio huteritsku zajednicu u Moravskoj kao »dogadaj od izuzetnog značenja za povijest socijalizma« jer ona »predstavlja najzreliji proizvod heretičkog komunizma«. Huteriti su se nastanili u Americi 1874. godine. Njihova naselja su komunističke zajednice sa zajedničkim vlasništvom dobara i raspodjelom prema potrebama. Važne odluke donosi vijeće ili zbor muškaraca. Godine 1964. u Kanadi i Sjedinjenim Državama bilo je 154 huteritske kolonije s ukupno 14.700 stanovnika (vidi V. Peters, *All Things Common* [New York: Harper and Row, 1971]).

⁸⁹ Projekt je pokrenuo Don José María Arizmendi, koji se 1941. godine nastanio u Mondragónu i koji se ponosio time što nikada nije donosio odluke za druge. Kao bivši sudionik španjolskog građanskog rata na republikanskoj strani, nije se mogao angažirati u političkim ili sindikalnim aktivnostima, te je stoga pokušao provesti socijalne reforme kooperacijom. Počeo je oživljavanjem dvaju crkvenih udruženja, što je dovelo do osnivanja jedne političke škole. Prva kooperativa, s četrdeset članova, osnovana je 1956. Do kraja 1976, kad je Don José umro, sistem je uključivao 65 poduzeća sa 14.665 članova. On se

nastavio širiti, priključujući četiri poduzeća sa 1500 članova u iduće dvije godine. Sistem Mondragón ima ove osobine: (a) omjer između najviših i najnižih plaća smanjen je sa 15:1 na 3:1; (b) upravni odbor bira se svake godine i odabire osobe za ključna upravljačka mjesta; (c) novi članovi plaćaju početni doprinos u ratama; (d) zarađeni višak u velikoj mjeri se reinvestira, a odgovarajuće svote uplaćuju se na račune članova; (e) taj »opredmećeni rad« je izvor godišnjih isplata kamata radnicima; (f) minuli rad može se potpuno nadoknaditi, to jest, glavnicu se može podignuti prilikom odlaska u mirovinu; (g) kreditna unija služi kao investicijska banka. Mondragón je tako odstranio dva uzroka neuspjeha drugih proizvođačkih zadruga: nedostatak kapitala i usitnjavanje dionica širenjem zaposlenosti, koja je obično navodila osnivače da pridošlice tretiraju kao unajmljenu radnu snagu. (A. G. Johnson i W. F. Whyte, »The Mondragón System of Worker Production Cooperatives«, *Industrial and Labour Relations Review*, 1977, str. 18—30).

⁹⁰ J. Cable i F. Fitzroy proučavali su uzorak od 42 njemačka poduzeća svrstana u skupine s visokom i s niskom participacijom. Prve su od potonjih postigle 5 posto veću proizvodnju po radniku, 177 posto veću proizvodnju po jedinici kapitala, i 33 posto veću stopu rentabilnosti kapitala (»Cooperation and Productivity: Some Evidence from West German Experience«, str. 19, umnoženo).

POGLAVLJE 6

¹ J. S. Mill, *Principles of Political Economy*, knjiga IV (New York: Kelley, Reprints of Economic Classics, 1961), str. 753. Značajno je utvrditi da je ta aristokratska teorija zapanjujuće slična teoriji o vodećoj ulozi elitističke avangarde partije u ranim stadijima etatizma. Odnos između bogatih i siromašnih zamijenjen je odnosom između vođa i masa. Vođe ne naređuju nego objašnjavaju i uvjeravaju — oni su sućutni skrbnici. Mase ne smiju misliti za sebe ili pokušati odrediti svoju sudbinu; od njih se očekuje da slijede. Sudbina masa određuje se za njih, oni je sami ne određuju. Partija ima apsolutni politički monopol.

² *Dissertation on the Poor Laws by a Wellwisher of Mankind*, citirano u K. Polanyi, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Press, 1971), str. 113 do 14. U *Kapitalu* (pog. 23, od. 4) Marx je prikazao Townsenda kao »delikatnog popovskog ulizicu« jer on nije samo otkrio disciplinirajuću moć gladi, nego ju je i racionalizirao kao božansko načelo: »Čini se da je zakon prirode da siromašni moraju biti u određenoj mjeri nepromišljeni, tako da uvijek može postojati netko tko će obavljati najropskije, najprljavije, najprostije poslove u zajednici. Zbir ljudske sreće time se značajno povećava, a profinjelijima se ostavlja sloboda da se bez prekida bave zanimanjima koja odgovaraju njihovim različitim sklonostima.« Na sebi svojstven način, Townsend točno predviđa da »Zakon o siromašnima (tj., pomaganje siromašnih) teži uništavanju sklada i ljepota, razumijevanja i reda, onog sistema koji su Bog i priroda stvorili na svijetu«.

³ Citirano u Bendix, *Work and Authority in Industry* (New York: Harper and Son, 1959), str. 75.

⁴ Polanyi, *The Great Transformation*, str. 79.

⁵ *Principles of Political Economy*, knjiga IV, str. 756.

⁶ *Paternalistic Capitalism* (Toronto: Copp Clark, 1972), str. 6.

⁷ *Work and Authority*, str. 294.

⁸ A. Tannenbaum i njegovi kolege primijetili su: »Radnici u američkim tvornicama... ne osjećaju se toliko alijeniranim kao radnici drugdje, ali u stvari jesu bespomoćni u odnosu prema osnovnim pitanjima politike. Zbog ljudskih odnosa postoji razlika između subjektivnog i objektivnog iskustva alijenacije. (...) Spomenuti pristup nesumnjivo uspijeva ublažiti neke psihološke efekte hijerarhije, ali to čini bez provođenja promjena u hijerarhiji« (*Hierarchy in Organizations* [San Francisco: Jossey-Bass, 1974], str. 220).

⁹ R. M. Steers i L. W. Porter, *Motivation and Work Behavior* (New York: McGraw-Hill, 1975), str. 20.

¹⁰ J. Barbash, »Humanizing Work — A New Ideology«, *The AFL-CIO American Federationist*, July 1977, str. 8—15, posebno str. 14.

¹¹ *Paternalistic Capitalism*, str. 108.

¹² V. I. Lenjin, »Neposredni zadaci sovjetske vlasti« (travanj 1918) i »Dječje ljevičarstvo i malograđanština« (svibanj 1918).

¹³ *Ekonomija politična socializmu* (Varšava: Państwowe wydawnictwo ekonomiczne, 1963), str. 56—58.

¹⁴ U antologiji redaktora V. G. Afanas'eva, *Nauchnoe upravlenie obshchestvom* (Moskva: Mysl', 1967), str. 61. Knjigu je pripremio Odjel za znanstveni komunizam Akademije društvenih znanosti zajedno s Centralnim komitetom Komunističke partije Sovjetskog Saveza, te se stoga može smatrati najautoritativnijim izvorom.

¹⁵ *Ibid.*, str. 69.

¹⁶ »Social Structure and the Functions of Management«, u M. Yanowitch i W. A. Fisher, eds., *Social Stratification and Mobility in the USSR* (White Plains, N. Y.: International Arts and Sciences Press, 1973), str. 50; izvorno objavljeno u N. M. Rutkevich, ed., *Izmenenie sotsial'noi struktury sotsialističeskogo obshchestva* (Sverdlovsk, 1965).

¹⁷ U Afanas'ev, *Nauchnoe upravlenie obshchestvom*, str. 88. Nekako se zaboravlja da je sâm Lenjin, u svojoj često citiranoj knjizi *Država i revolucija*, još 1917. istaknuo da je »svaka država ne-slobodna i ne-popularna«, i izjavio da Marxova tvrdnja da su sve prijašnje revolucije usavršile državu, dok bi se ona u stvari trebala razoriti, predstavlja »temeljno štivo iz marksističkog učenja o državi« (*Sochineniia*, 4. izd., svezak 25 [Moskva: Gospolizdat], str. 370, 378).

¹⁸ U Afanas'ev, *Nauchnoe upravlenie obshchestvom*, str. 97. Mussolinijeve ideje o državi čini se kao da su neposredno nadahnute citiranim odlomkom: »Građane odgaja država, ona ih čini svjesnima njihove misije, poziva ih na jedinstvo; usklađuje njihove interese u pravednosti; prenosi postignuća misli u znanostima, umjetnosti, u pravu, u ljudskoj solidarnosti« (u A. Arblaster i S. Lukes, eds., *The Good Society* (New York: Harper and Row, 1971), str. 317).

¹⁹ Feliforov, u Afanas'ev, *Nauchnoe upravlenie obshchestvom*, str. 96. Za precizniju definiciju demokratskog centralizma, vidi onu Mao Zedonga u poglavlju 2, odjeljak II.

²⁰ M. Formanek, »Prednost socijalističkog političkog sistema i čehoslovačko iskustvo«, *Socijalizam u svijetu*, 1977, br. 7, str. 33—53, posebno str. 45. (Članak je rad iznesen na međunarodnom okruglom stolu u Cavtatu, te je stoga ton trebao biti suzdržan.)

²¹ Feliforov, u Afanas'ev, *Nauchnoe upravlenie obshchestvom*, str. 88.

²² Formanek, *Prednosti socijalističkog političkog sistema*, str. 52.

²³ C. A. Yompol'skaia, *Obshchestvennye organizacii i razvitie socialističeskoy gosudarstvennosti* (Moskva: Iuridicheskaia literatura, 1965), str. 32.

²⁴ Sadykov, u Afanas'ev, *Nauchnoe upravlenie obshchestvom*, str. 79.

²⁵ K. Marx, *Kapital*, svezak III (Beograd: Prosveta, 1977), str. 509.

²⁶ M. Matthews, *Class and Society in Soviet Russia* (London: Penguin, 1972), str. 218. U Lenjingradu je samo 3,7 posto radnika učlanjeno u partiju.

²⁷ K. W. Deutsch, *Politics and Government* (Boston: Houghton Mifflin, 1970).

²⁸ M. Hirszowicz, »Is There a Ruling Class in the USSR? — A Comment«, *Soviet Studies*, 1976, no. 2, str. 262—73, posebno str. 267.

²⁹ Citirano u M. Yanowitch, *Social and Economic Inequality in the Soviet Union* (London: Robertson, 1977), str. 137. To podsjeća na podla načela Führera.

³⁰ To je zaključio A. Whitehorn, koji je usporedio kanadska i jugoslavenska poduzeća (*Workers' Self-Management — Socialist Myth or Prognostication*«, *Revija za sociologiju*, 1976, br. 2—3, str. 17—30).

³¹ Vidi A. Tannenbaum et al., *Hierarchy in Organization*, str. 73, 77, 86, 100, 108, 143, 213. Riječ je o komparativnom istraživačkom projektu koji je jedan međunarodni tim proveo u Jugoslaviji i Izraelu (radničko upravljanje, dvadeset industrijskih poduzeća), te Austriji, Italiji i Sjedinjenim Državama (tradicionalna kapitalistička organizacija, trideset tvornica). Još nedostaju usporedivi empirijski podaci za etatiistička poduzeća.

³² Za dobar kritički osvrt na studije Mayo, vidi P. Blumberg, *Industrial Democracy: The Sociology of Participation* (New York: Shocken Books, 1969), str. 14—46.

³³ D. Bell, »Work, Alienation and Social Control«, *Dissent*, Spring 1974, str. 207—12, citirano sa str. 210. Jedna službena skupina za istraživanje tog problema izvještava: produktivnost radnika je niska — mjerena izostancima s posla, štrajkovima bez odobrenja sindikata, sabotazama, proizvodima loše kvalitete i izvršavanjem radnih zadataka protiv volje. Štoviše, sve veći broj istraživanja pokazuje da povećanjem problema na poslu najvjerovatnije raste i broj fizičkih i mentalnih oboljenja, narušava se obiteljska stabilnost, povezanost zajednica i solidarnost, a povećava alkoholizam i narkomanija, agresivnost i delinkvencija« (J. O'Toole et al., *Work in America* [Cambridge, Mass.: MIT Press, 1973], str. XVI).

³⁴ Razgovor s Leonardom Woodcockom, predsjednikom sindikata United Automobile, Aerospace and Agricultural Implement Workers of America, »There's Still a Car in Your Future«, *Challenge*, May—June 1974, str. 29—36, citirano sa str. 30.

³⁵ »The Post-Industrial Organization«, *Bureaucrat*, 1974, str. 285—300, citirano sa str. 291.

³⁶ U Britaniji su tri četvrtine svih štrajkova te vrste, a odnose se osobito na ponižavajuće uvjete rada, pravila i disciplinu. Vidi C. Pateman, *Participation and Democratic Theory* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), str. 56.

³⁷ »Information and Efficiency: Another Viewpoint«, *Journal of Law and Economics*, 1969, str. 7.

³⁸ Lockheed Missiles and Space Co. imao je oko 1962. dvije razine nadzornika, četiri razine direktora i jednu razinu generalnog direktora — ukupno sedam razina. Ako se dodaju i neposredni linijski pomoćnici, broj razina povećava se na 11. Na višoj razini, jedan direktor imao je pod sobom pet do deset podređenih, a na nižoj razini ovaj je raspon (tzv. management span) iznosio 1 : 15—18 (H. Koontz, »Making Theory Operational«, u J. H. Donnelly, J. L. Gibson, i L. M. Ivanchevich, *Fundamentals of Management*, [Dallas: Business Publications, 1971], str. 77—91, str. 84).

³⁹ *Principles of Political Economy*, knjiga IV.

⁴⁰ »Sur le contenu du socialisme«, *Socialisme ou barbarie*, 1957, no. 22; prevedeno kao *Workers' Councils and the Economics of a Self-Managed Society* (London: Solidarity, 1972), str. 59.

⁴¹ J. E. Ross, citirano u R. Dahrendorf, *Konflikt und Freiheit* (München: Piper, 1972), str. 131.

⁴² J. L. Gray i P. Meshinsky, »Ability and Opportunity in English Education«, u L. Hogben, ed., *Political Arithmetic* (London: Allen and Unwin, 1938), str. 416. 1967. godine u Sjedinjenim Državama je 20 posto djece iz obitelji s prihodom manjim od 3000 dolara pohađalo koledž; taj postotak porastao je na 76 posto za obitelji s prihodom većim od 15.000 dolara (S. Bowles, »Proturnječnosti u visokom školstvu«, *Marksizam u svijetu*, 1975, br. 1, str. 53—90, posebno str. 60).

⁴³ »Nedavno izražena zabrinutost za korištenje talenta otkrila je iznenađujuće mnogo intelektualno perspektivnih ljudi koji... ne uspijevaju postići visoko obrazovanje« (K. Svalastoga, *Social Differentiation* [New York: McKay, 1965], str. 143).

⁴⁴ Dok jedva koje ispotprosječno siromašno dijete može dospjeti do sveučilišta, znatan broj ispotprosječne privilegirane djece to može. Ako se učenici svrstaju u one koji plaćaju školarinu i ostale, onda je u Engleskoj u 1933—34. jedno ispotprosječno dijete iz prve skupine imalo između 58 i 162 puta veće izgleda da stekne fakultetsko obrazovanje od odgovarajućeg djeteta iz druge skupine (Gray i Meshinsky, »Ability and Opportunity«, str. 372).

⁴⁵ W. L. Warner i J. C. Abegglen, *Occupational Mobility in American Business and Industry 1928—1952* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1955), str. 38.

⁴⁶ Ibid., str. 41.

⁴⁷ Ben Lewis dobro je opisao osebujući položaj najviše uprave u jednoj kapitalističkoj korporaciji: »Tržište najviših direktora doista je neobična stvar. Kroz svoju kontrolu mašinerije opunomoćenika, najviši direktori prave selekciju odbora koji bira najviše direktore; oni sjede sebi nasuprot prilikom pogađanja, unajmljuju se i postavljaju uvjete svojeg vlastitog zaposlenja. Najviši direktori vitalan su faktor proizvodnje, ali nikad nije temeljito ispitan niti otkriven pravi funkcionalni karakter njihovog djelovanja u kontekstu korporacije. Oni se mogu unajmiti po ugovoru s fiksnim iznosom, pa su u tom smislu radna snaga, oni se mogu »investirati«... pa u tom smislu nalikuju poduzetnicima... A kad ih promatramo kako se natječu s drugim najvišim direktorima, proganjajući ih i odvrćajući ih od drugih najviših direktora s kojima se natječu u nekoj vrsti rodoskvrnog, ograđujućeg, zatvorenog kruga, natačući kao vještice napitke od nadnica, bonusa, opcija i ostalih mamaca, sve nam se to čini bizarnom scenom u usporedbi s kojom je unajmljivanje i plaćanje najviših direktora u nacionaliziranim industrijama gotovo pastoralnog karaktera (»British Nationalization and American Private Enterprises: Some Parallels and Contrasts«, *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 1965, no. 2, str. 50—64, citirano sa str. 63).

⁴⁸ J. D. Phillips izračunao je da je u Sjedinjenim Državama ranih 1960-ih godina rasipanje u distribuciji, za potrebe reklame i dodatno zapošljavanje u financijskim i osigurarajućim organizacijama i kod trgovaca nekretninama iznosilo desetinu bruto društvenog proizvoda (P. A. Baran i P. M. Sweezy, *Monopoly Capital* [New York: Monthly Review, 1966], str. 389). Kasnih 1960-tih godina, samo troškovi reklamnih i ostalih promotivnih aktivnosti bili su 60 milijardi dolara, što je otprilike isto kao i izdaci stanovništva za obrazovanje i zdravstvo (C. Lindblom, *Politics and Markets* [New York: Basic Books, 1977], str. 214).

⁴⁹ S. E. Finer, *Comparative Government* (London: Penguin, 1970), str. 389.

⁵⁰ Sovjetski zakon iz 1940. tretira zakašnjanje i besposličenje kao kriminalna djela koja se kažnjavaju kaznama popravnog rada u trajanju od šest mjeseci i smanjivanjem nadnice 25 posto. Zakon je bio na snazi do 1956. On podsjeća na britanski Zakon o gospodarima i slugama (Master and Servant Act), koji je bio na snazi do 1875, prema kojem su radnici koji su prekršili ugovor mogli biti optuženi za kriminalna djela i zatvoreni. Jedina značajna razlika jest da se Britanija nije pretvarala da njome vladaju radnici, i da je korištena terminologija odgovarala činjenicama.

⁵¹ *Czechoslovakia: The Bureaucratic Economy* (White Plains, N. Y.: International Arts and Sciences Press, 1972), str. 20. Jugoslavenski politički vođe izražavali su slično nezadovoljstvo u vrijeme etatističke faze razvoja zemlje. Josip Broz Tito je izjavio: »Samo u 1949. (...) 18 posto cjelokupnog radništva i činovništva nije redovito sudjelovalo u radu. A od toga 9,5 posto izostajalo je s rada potpuno neopravdano.« Edvard Kardelj komentirao je 1948. godine: »U nekim poduzećima postojale su cijele teorije o potrebi da se postigne što niži plan. Nije bilo rijetko da kontrola konstatira da su strojevi po pojedinim preduzećima iskorištavani tek 50—60 posto. Kontrola je utvrdila da su velik postotak škarta i loša kvaliteta velikim dijelom omogućeni i nedovoljnim zalaganjem rukovodstva poduzeća... u otklanjanju pojedinih poteškoća« (citirano

u D. Bilandžić, *Historija SFR Jugoslavije* [Zagreb: Školska knjiga, 1977], str. 124—25).

⁵² Kao primjer Kornai navodi jednu budimpeštansku tvornicu koju je u razdoblju od sedam tjedana posjetilo šesnaest inspektora i sedam kontrolora. To ne uključuje inspekcije okružnog i gradskog partijskog komiteta (*Overcentralization in Economic Administration* [London: Oxford University Press, 1959], str. 110—11).

⁵³ Ibid., str. 112.

⁵⁴ A. A. Matejko, *Social Change and Stratification in Eastern Europe* (New York: Praeger, 1974), str. 136.

⁵⁵ Kornai, *Overcentralization*, str. 208.

⁵⁶ »Ekonomski problem društva je... problem osiguravanja najbolje upotrebe resursa poznatih svakom pripadniku društva, za ciljeve koje sami ti pojedinci znaju. Ili, ukratko rečeno, to je problem upotrebe znanja koje nikom nije dano u svojem totalitetu« (»The Use of Knowledge in Society«, *American Economic Review* 1945, str. 519—30, citirano sa str. 519). »Ako je... ekonomski problem društva uglavnom pitanje brzog prilagođavanja na promjene u posebnim okolnostima vremena i prostora, mogli bismo zaključiti da konačne odluke trebamo prepustiti ljudima kojima te okolnosti nisu strane, koji dobro poznaju relevantne promjene resursa neposredno raspoloživih za prilagođavanje tim okolnostima« (ibid., str. 524). Hayek je svoju raspravu uokvirio tako da bi dokazao nadmoćnost slobodnog tržišta nad centralnim planiranjem. U kontekstu njegove knjige moglo bi biti od povijesnog značenja uočiti ovu Hayekovu tvrdnju iz 1945.: »Još nitko nije uspio razraditi alternativni sistem u kojem će određene osobine postojećeg sistema, koje su dragocene čak i onima koji ga najgrublje napadaju, biti očuvane — poput, osobito, opsega u kojem pojedinac može birati svoje zanimanje i, prema tome, slobodno koristiti svoje znanje i sposobnosti« (ibid., str. 528). Prema tom izazovu neću ostati bez odgovora.

⁵⁷ Zalihe mogu biti dvostruko veće nego u prosječnom kapitalističkom poduzeću. Vidi B. Horvat, *Privredni ciklusi u Jugoslaviji* (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1969), str. 92.

⁵⁸ Ali ne tako egalitarna kao što bi mogla biti za poticanje ekonomske efikasnosti. Da bi funkcionirala, birokratska hijerarhija zahtijeva značajne razlike u dohocima. Te razlike predstavljaju trošak održavanja sistema.

⁵⁹ Sovjetska procjena koju je citirao M. Ellman u *Planning Problems in the USSR* (London: Cambridge University Press, 1973), str. 32. Ellman uspoređuje ulogu *tolkača* na etatističkom tržištu prodavača s ulogom trgovačkih putnika u kapitalističkoj ekonomiji s tržištem kupaca.

⁶⁰ T. Bauer, »Investment Cycles in Planned Economies«, *Acta Oeconomica*, 1978, str. 243—60, citirano na str. 246.

⁶¹ »... Kupac tvornice vijaka podmićuje skladištara čeličane: on mora telefonirati odmah poslije odlaska željno očekivanog čelika... Ili nešto plati čovjeku iz prodajnog odjela: ako ima nekoliko narudžbi, proizvod treba dati njemu a ne nekom drugom. Mito se nekad daje u novcu, nekad u nekom 'daru'. (...) Postoje... brojni posredni načini da se neka usluga vrati, i nemoguće je, ili gotovo nemoguće, tu praksu zakonski progoniti. (...) Svaki 'kupac' je negdje 'prodavač'. Svatko tko je negdje primio uslugu može je vratiti negdje drugdje. I, ako se zahtjev za uzajamnim uslugama dobro izgradi, može značajno utjecati na proces selekcije. Lanac međusobnih usluga je mnogo značajniji od obične izravne korupcije koja se lako otkriva te je stoga suviše riskantna« (J. Kornai, »Economics of Shortage« rupokis pripremljen za izdavanje [Budimpešta, 1979], str. 122—23). Vidi također H. Smith, *Les Russes* (Paris: Belfond, 1976), str. 104.

⁶² M. Crozier, »De la bureaucratie comme système d'organisation«, *Archives européennes de sociologie*, 1961, str. 18—52, posebno str. 42. Možemo uočiti da se stanje stalne krize i ideologija o sveprisutnom neprijatelju (poglavlje 2, odjeljak II) međusobno pojačavaju.

⁶³ M. Crozier navodi ove karakteristike sovjetske birokratske (ne)ravnoteže: »autoritarni odnosi, velika pokornost podređenih, u isto vrijeme velik pasivan otpor moćnih neformalnih skupina i *circulus vitiosus* birokratskih kontrola postavljenih jedne iznad drugih, čija nesnosna težina nužno stvara pasivan otpor, koji opet jača sumnju i potrebu za kontrolom« (ibid., str. 41 n.).

⁶⁴ »Provođenje ekonomskih reformi šezdesetih godina i 'popuštanje' granske upravljačke hijerarhije bili su popraćeni napetostima u nekoliko zemalja. Kako pokazuju rezultati ovog istraživanja, vodeći partijski i državni organi reagirali su u takvim situacijama jačanjem administrativnih elemenata kontrole i hijerarhijske pokornosti, iako nije bila utvrđena nikakva veza između opsega decentralizacije i teškoće zbog neravnoteže« (T. Bauer i L. Szamuely, »The Structure of Industrial Administration in the European CMEA Countries: Change and Continuity«, *Acta Oeconomica*, 1978, str. 371—93, citirano sa str. 386).

⁶⁵ Vidi B. Horvat, »The Relation Between Rate of Growth and Level of Development«, *Journal of Development Studies*, 1974, str. 382—94; »Welfare of the Common Man in Various Countries«, *World Development*, 1974, no. 7, str. 29—39.

⁶⁶ Taj zaključak ne može se statistički verificirati jer su samo dvije zemlje (Istočna Njemačka i Čehoslovačka) u toj skupini, a još ni jedna etatiistička zemlja nije dostigla najviši stupanj razvoja. S druge strane, Istočna i Zapadna Njemačka imaju istu kulturnu sredinu, a potonja se razvijala brže: prije rata, bruto društveni proizvod bio je otprilike jednak u obje zemlje; 1976. bruto društveni proizvod u Zapadnoj Njemačkoj bio je 17 posto viši, a proizvodnja po zaposlenom pokazivala je još veću razliku (K. C. Thalheim, *Die wirtschaftliche Entwicklung der beiden Staaten in Deutschland* [Berlin: Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, 1978], str. 40, 137). S druge strane, od 1960. godine obje su zemlje ostvarile otprilike jednake stope rasta bruto društvenog proizvoda i industrijske proizvodnje (P. Gregory i G. Leptin, »Similar Societies Under Differing Economic Systems«, *Soviet Studies*, 1977, no. 4, str. 519—42). Berlin-ski zid i egzodus nekoliko milijuna ljudi s Istoka mogu se smatrati odlučujućima u tom pitanju.

⁶⁷ To se može potkrijepiti podacima o sovjetskom privrednom rastu. Dodajem usporedive podatke za Japan i Italiju, dvije kapitalističke zemlje otprilike jednake razine privrednog razvoja. Proizvodnja po jedinici utroška mjerena je rezidualom ocijenjenim iz proizvodne funkcije:

$$\Delta Y + \alpha \Delta L + \beta \Delta K + \delta \Delta A + \Delta R, \alpha + \beta + \delta = 1$$

gdje je Y = realni nacionalni dohodak; L = utrošak rada, usklađen po kvaliteti; K = utrošak kapitala; A = utrošak zemlje; R = proizvodnja po jedinici utroška; Δ = stopa porasta; α , β , δ = udjeli L, K i A.

Godišnje stope rasta

	Proizvodnja	Kapital	Rad	Ukupna produktivnost faktora
SSSR: 1950—62.	6,1	8,8	2,4	1,7
1962—70.	5,4	8,4	1,8	1,7
Japan: 1955—68.	10,1	10,5	1,9	5,5
Italija: 1950—62.	6,0	3,5	1,3	4,3

Izvor: S. M. Cohn, »The Soviet Path to Economic Growth: A Comparative Analysis, *Review of Income and Wealth*, 1976, str. 49—60. tabele 1, 2 i 7.

Sovjetska stopa rasta proizvodnje nije veća nego kod drugih dviju zemalja, a porast produktivnosti je znatno sporiji. Osim toga, kako se smanjuje tempo

zapošljavanja, usporava se i rast sovjetske proizvodnje. Zapošljavanje uključuje i obrazovne promjene. Prezicna specifikacija i kvantifikacija faktora koji prouzrokuju smanjenje sovjetske stope rasta je složen tehnički problem o kojem ne možemo raspravljati na ovom mjestu. Vidi P. Desai, »The Production Function and Technical Change i Postwar Soviet Industry: A Reexamination«, *American Economic Review*, 1976, str. 372—81; S. Gomulka, »Slowdown in Soviet Industrial Growth 1947—1975 Reconsidered«, *European Economic Review*, 1970, str. 37—50. Brzo i neprekidno usporavanje sovjetskog rasta je jasno uočljivo ako promatramo stopu rasta industrijske proizvodnje u uzastopnim poslijeratnim planskim petogodišnjim razdobljima (godišnje u postotku):

1950—55.	13,1	1960—65.	8,6	1970—75.	7,4
1955—60.	10,4	1965—70.	8,5	1975—80.	6,3 (plan) ^a

Izvor: Bilteni SEV-a

a) Stopa rasta postignuta u prve tri godine plana, 1975—78, bila je 5,1 posto.

U toku posljednjih 25 godina stopa rasta industrijske proizvodnje smanjila se 61 posto.

⁶⁸ Ustvari, ne bismo trebali biti tako agnostični jer iz naših podataka možemo izvući više informacija. Može se pretpostaviti da pionirska zemlja, koja se razvija u ne baš povoljnim uvjetima, ostvaruje rezultate ispod standarda efikasnosti koje je razumno očekivati od već postojećih privrednih sistema. U tom slučaju, jugoslavenski rezultati smjestili bi se lijevo od prosjeka još nepostojeće distribucije. Stoga smo sigurno napravili konzervativnu procjenu ako smo taj prosjek zamijenili jugoslavenskim podacima. Sve što preostaje jest testirati statističku signifikantnost razlike između dva prosjeka, uz pretpostavku da su varijance dviju distribucija približno jednake.

⁶⁹ Vidi B. Horvat, »Nationalism and Nationality«, *International Journal of Politics*, 1972, no. 1, str. 19—46.

⁷⁰ Za detalje vidi B. Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije* (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970).

⁷¹ Stope rasta:

	1952—64.	1964—78.
Bruto društveni proizvod	8,6	5,6
Industrijska proizvodnja	12,7	7,1
Poljoprivredna proizvodnja	4,5 ^a	1,7
Cijene industrijskih proizvođača	1,2	10,9
Realni osobni dohoci	5,4	4,1

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1971. i 1978.

a) 1953—64.

Usprediva analiza produktivnosti za razdoblje nakon 1964. postoji za industriju i rudarstvo:

Stope rasta	1955—64.	1964—74.
Proizvodnja	11,9	7,3
Rad (radni sati)	6,0	1,3
Kapital	13,7	8,1
Ukupna produktivnost faktora	4,4	3,7

Izvor: A. Puljić, »Efekti neopredmećenog i opredmećenog tehnološkog napretka na stopu rasta industrijske proizvodnje«, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 1979, str. 195 i 204.

⁷² Za sažetak literature vidi Blumberg, *Industrial Democracy*, str. 123—24. Blumberg zaključuje: »U cijeloj literaturi gotovo da nema ni jedne studije koja ne ističe da se zahvaljujući stvarnom povećanju moći radnika u odlučivanju povećava zadovoljstvo na poslu i, općenito, da se pojavljuju različite druge korisne posljedice. Takva konzistentnost zaključaka je u društvenim istraživanjima doista rijetkost« (ibid., str. 123). S. Melman je usporedio efikasnost tradicionalnih direktorskih poduzeća i samoupravnih poduzeća, pripadnika kibuca, u istim industrijama u Izraelu, i ustanovio je da su produktivnost rada i kapitala te profitna stopa bili viši, a administrativni troškovi niži u samoupravnim poduzećima (»Industrial Efficiency under Managerial vs. Cooperative Decision-Making«, *Review of Radical Political Economy*, 1970, no. 1, str. 9—34). U pogledu prinosa po jutru, produktivnost po radniku, tehničke i inovacijske efikasnosti, visokog obrazovanja i marketinga, kibuci su efikasniji od drugih sektora izraelske poljoprivrede u gotovo svim područjima poljoprivredne proizvodnje (vidi J. R. Blasi, *The Communal Future* [Norwood, Pa.: Norwood Editions, 1978], str. 109). Za druge navode vidi J. Espinosa i A. Zimbalist, *Economic Democracy* (New York: Academic Press, 1978), str. 160—61.

⁷³ Ishak Adizes izvjestio je da su u dvije tvornice s radničkim upravljanjem eliminirani troškovi nadzora (*Industrial Democracy* [New York: Free Press, 1971], str. 192). Espinosa i Zimbalist ustanovili su da je participacija u Čileu poboljšala radnu disciplinu, smanjila izostanke s posla i broj štrajkova i povoljno utjecala na inovacijsko ponašanje (*Economic Democracy*, str. 141, 184). Paul Bernstein navodi primjer proizvođačke zadruge koju su njezini ostarjeli radnici-vlasnici prodali velikom konglomeratu. Kao posljedica, bilo je potrebno zaposliti još osam poslovođa iako je 100 radnika bilo otpušteno (»Workplace Democratization«, doktorska disertacija, Stanford University, 1975, str. 29). E. S. Greenberg je ustanovio da kooperative zapošljavaju jednog ili dva nadzornika po smjeni, a standardne tvrtke u tom istraživanju koriste šest od sedam nadzornika po smjeni [»Producer Cooperatives and Democratic Theory: The Case of the Plywood Firms« (Palo Alto: Center for Economic Studies, July 1978)].

⁷⁴ O raspodjeli dohotka govorit ćemo više u poglavlju 9.

POGLAVLJE 7

¹ Vidi M. Kangrga, *Razmišljanja o etici* (Zagreb: Praxis, 1970), str. 22—23.

² Na taj način, s rijetkim iznimkama, znanstvenici u društvenim znanostima zagovaraju status quo u svojim relevantnim okolinama. U namjeri da sačuvaju »vrijednosnu neutralnost«, uzimaju dominantni vrijednosni sistem kao dat. Stoga radikalne socijalne promjene neće biti razmatrane. Analiza vodi do nalaza koji su konformni onome što se promatralo. To se interpretira u korist poretka. Stoga se radikalne društvene promjene ne trebaju poduzimati.

³ »The Value-Oriented Basis of Social Inquiry«, u M. Brodbeck, ed., *Readings in the Philosophy of the Social Sciences* (Toronto: Macmillan, 1969), str. 101—2.

⁴ »... Proces socijalnog istraživanja neizbježno zapliće istraživača u njegov predmet na drugačiji način od onog na koji to čini s učenjakom u prirodnom znanostima. Za potonjeg, otkriće anomalije može značiti prijatnu njegovoj intelektualnoj 'sigurnosti', možda čak njegovom psihološkom 'integritetu'. Ali ono ne ugrožava njegovu moralnu poziciju kao člana socijalnog poretka (R. L. Heilbroner, »Economics as a 'Value-Free' Science«, *Social Research*, 1973, str. 129—43, citirano sa str. 139).

⁵ Uvod u G. Myrdal, *Value in Social Theory*, uredio P. Streeten (London: Routledge and Kegan Paul, 1958), str. XVII. Program je definiran kao »kompleks poželjnih ciljeva, sredstava i procedura i drugih efekata osim ciljeva

koji mogu biti neizbježni ishodi, što je sve uvjetovano vrednovanjem« (ibid., str. XIV).

⁶ Striktno govoreći, ni činjenični iskazi ne mogu biti dokazani, nego samo oboreni.

⁷ Ovdje uvjeravanje podrazumijeva racionalni spoznajni proces oslobođen svake emotivne manipulacije. Domašaj znanstvene rasprave o vrijednosnim sudovima dobro je opisao Max Weber u jednom predavanju održanom 1913. godine (»Der Sinn der 'Wertfreiheit' der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften«): (1) razrada i preispitivanje konzistentnosti konačnih vrijednosnih aksioma; (2) dedukcija implikacija ostalih vrijednosnih sudova; (3) analiza stvarnih posljedica u pogledu sredstava i nepoželjnih nusproizvoda; i (4) otkrivanje međusobno sukobljenih vrijednosnih sudova. (Vidi A. Brecht, *Political Theory* [Princeton: Princeton University Press, 1959], str. 227—28).

⁸ To se može smatrati važnom prednošću drugog pristupa. Uzdržavanjem od inzistiranja na jednom jedinom najboljem uređenju svijeta, on zadržava individualne slobode.

⁹ K. Marx, i F. Engels, *Nemačka ideologija* (1846) (Beograd: Prosveta, 1974), str. 335.

¹⁰ Ta se slavna formula samo čini jednostavna i nedvosmislena. Razmotrimo dvije situacije koje stvaraju isti ukupni iznos sreće. U jednoj, sreća se raspodjeljuje na jednake dijelove u cijeloj zajednici; u drugoj, raspodjela je krajnje nejednaka. Koju ćemo situaciju više voljeti? Ako je ukupna korisnost neznatno viša u drugoj situaciji, utilitarist će se odlučiti za nju. Na taj način, utilitarizam može biti vrlo antiegalitaran. Da bi to točno pokazao, Amartya Sen naveo je ovaj primjer: Bogalj izvlači manje koristi iz dodatnog dohotka od prosječnog pojedinca. Kako se ukupna korisnost maksimira kad je marginalna korisnost dohotka jednaka u cijeloj zajednici, bogalj će dobiti manje, a zdrav čovjek više. Nesretni hendikepirani čovjek kažnjen je dva puta: prvo prirodom i onda utilitaristima« (*On Economic Inequality* [Oxford: Clarendon Press, 1973], str. 16—18).

¹¹ *A Theory of Justice* (London: Oxford University Press, 1973), str. 26.

¹² M. Životić, *Čovjek i vrednost* (Beograd: Prosveta, 1969), str. 76—77.

¹³ *The Ethical Foundations of Marxism* (London: Routledge and Kegan Paul, 1972), str. 163—64.

¹⁴ »Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe« (Marko 12 : 31). »Uvijek djeluj tako da u svojoj vlastitoj osobi i u osobi svakog drugog ljudskost promatraš ne jednostavno kao sredstvo, nego u isto vrijeme i kao cilj« (I. Kant, *Groundwork of the Metaphysic of Morals*, prema prijevodu H. J. Patona, izvorno naslovljeno *The Moral Law* [London: Hutchinson, 1956], str. 96). »Kritika religije završava učenjem da je čovjek najviše biće za čovjeka, dakle, kategoričkim imperativom: da se sruše svi odnosi u kojima je čovjek poniženo, ugnjeteno, napušteno, prezreno biće« (K. Marx, *Prilog kritici Hegelove filozofije prava* (Beograd: Prosveta, 1972, str. 72).

¹⁵ *Theory of Justice*, str. 426.

¹⁶ »Reply to Alexander and Musgrave«, *Quarterly Journal of Economics*, 1974, str. 633—55, posebno str. 634—39.

¹⁷ *Theory of Justice*, str. 143.

¹⁸ Ibid., str. 252.

¹⁹ R. A. Wolff, *Understanding Rawls* (Princeton: Princeton University Press, 1977), str. 185.

²⁰ Rawls, *Theory of Justice*, str. 12.

²¹ Ibid., str. 60, 302.

²² Ibid., str. 542.

²³ Koristio sam u biti isto načelo, ali operacionalizirano unutar samoupravnog referentnog okvira, da bih izveo optimalnu raspodjelu dohotka u mojoj disertaciji (1958), poslije objavljenoj kao *Ekonomska teorija planske*

privrede (Beograd: Jugoslavenski institut za ekonomska istraživanja, 1961), str. 122—26. U ovoj knjizi dalje sam ga razradio u poglavlju 9.

²⁴ *Theory of Justice*, str. 100.

²⁵ *Ibid.*, str. 180.

²⁶ *Ibid.*, str. 179.

²⁷ *Ibid.*, str. 21.

²⁸ J. Charvet, »The Idea of Equality as a Substantive Principle«, u A. de Crespigny i A. Wertheimer, eds., *Contemporary Political Theory* (New York: Atherton Press, 1970), str. 159.

²⁹ *Theory of Justice*, str. 503.

³⁰ James Sterba predlaže ovo načelo: »Rezultati dobrovoljnog sporazuma i privatnog prisvajanja moralno su opravdani pod uvjetom da je svakoj osobi zajamčena sloboda neophodna za zadovoljavanje osnovnih potreba koje dijeli s drugim osobama i onih koje se mogu zadovoljiti samo blagim ograničavanjem slobode drugih« (»Neo-Libertarianism«, *American Philosophical Quarterly*, 1978, str. 115—21, citirano sa str. 121).

³¹ *Anarchy, State and Utopia*, (New York: Basic Books, 1974), str. 211.

³² *Theory of Justice*, str. 274, 258.

³³ Dovoljno je nekoliko primjera iz Rawlsove vlastite zemlje. Godine 1960. u Sjedinjenim Državama, nominalna porezna stopa na prihod od 200.000 dolara godišnje bila je 91 posto; stvarni porez plaćen na prihode od 5 milijuna dolara ili više bio je samo 24,6 posto. Godine 1958. nominalni porez na nasljedstvo nekretnih 20 milijuna dolara ili više bio je 69 posto; porez na nasljedstvo stvarno plaćen bio je 15,7 posto (G. E. Lenski, *Power and Privilege* [New York: McGraw-Hill, 1966], str. 343). Gabriel Kolko, *Wealth and Power in America* (New York: Praeger, 1962), str. 34, ustanovio je da najsiromašniji ljudi pridonose u obliku poreza više nego dovoljno da plate ukupnu svotu koju primaju u obliku socijalnih izdataka. Čini se da bogati ne plaćaju poreze a siromašni ne uživaju beneficije.

³⁴ *Theory of Justice*, str. 258.

³⁵ Zbog tih razloga Jan Pen je u pravu kad primjećuje da »diferencijalno načelo može biti pokriće za gotovo svaku veličinu razlike u prihodima i nepravedno stečene dobiti... *A Theory of Justice*, koja se na prvi pogled čini kao egalitarna knjiga, može u rukama mudrog konzervativca postati pokriće za nejednakost« (»A Theory of Justice«, *Challenge*, March—April 1974, str. 59 do 62).

³⁶ *Understanding Rawls*, str. 195.

³⁷ *Theory of Justice*, str. 3.

³⁸ *Yearbook of the United Nations 1948—1949* (New York, 1950), str. 535.

³⁹ Karl Kautsky dao je vrlo različit odgovor. On je tvrdio da etički ideal ustaničkih klasa proizlazi iz potreba, aspiracija i volje koji se tiču nečega što je suprotno onome što postoji. To nešto je suprotno vladajućoj moralnosti i stoga čisto negativno. U svim klasnim društvima vladajuća moralnost brani neslobodu, nejednakost i eksploataciju. Stoga je etički ideal svih ustaničkih klasa bio negacija moralnosti vladajuće klase: sloboda, jednakost i bratstvo. Međutim, to podudaranje etičkih ideala iz različitih povijesnih razdoblja je vrlo površno i skriva razlike u društvenim ciljevima (*Ethik und die materialistische Geschichtsauffassung* (1906) [Stuttgart: Dietz, 1922], str. 136). Očito je da su nejednakost i jednakost suprotnosti. Ali zašto bi prva morala biti izvorna pojava a potonja samo negativan odgovor Kautsky nije objasnio. Najbolji umovi ljudske rase zagovarali su tri »negativna ideala«, a isto tako i vladajuće klase, doduše samo za svoje pripadnike. Stoga se čini da je razumnije tri »negativna ideala« smatrati izvornima; kad se sprečava njihovo ostvarivanje, ljudi se bune (ako mogu). Naravno, vladajuća klasa reinterpretira etičke ideale tako da opravdava svoj socijalni položaj.

⁴⁰ E. Fromm je razradio detaljnu analizu ljudske destruktivnosti u svojoj knjizi *The Anatomy of Human Destructiveness* (New York: Holt, Reinhart,

Winston, 1973) (jugoslavensko izdanje: *Anatomija ljudske destruktivnosti* (Zagreb: Naprijed, 1975)). Fromm se bavio pitanjem da li je destruktivnost urođena ljudskoj prirodi. Zaključio je da postoje dva različita tipa agresije, jedan benigni i drugi maligni. Prvi je biološki, adaptivni odgovor kada su ugroženi vitalni interesi. Filogenetski je programiran i zajednički je životinjama i ljudima; reaktivan je i obramben. Drugi je čista destruktivnost, nije obrana od opasnosti; nije programiran, biološki je štetan i društveno dezintegrativan. Maligna destruktivnost je proizvod društvenih uvjeta ljudske egzistencije i kao takva se s tim uvjetima mijenja.

⁴¹ *Ethik*, str. 137.

⁴² Pravednost shvaćena kao jednakost i sloboda više ili manje općenito je prihvaćena predodžba. Međutim, solidarnost kao treća komponenta, to je samo mjestimično. Ta odsutnost stvara nesavladive probleme, te se solidarnost naknadno dodaje pod nekim drugim imenom i u nekom posebnom odnosu. U tom smislu karakteristična je analiza R. W. Baldwina koji pravdu definira kao jednakost slobodu, i onda zaključuje da pravednost sama nije dovoljna i da je drugo veliko pravilo moralnosti altruizam ili dobrotvornost [*Social Justice*, (Oxford: Pergamon Press, 1966), str. 112].

⁴³ *A Grammar of Politics* (London: Allen and Unwin, 1928), str. 275.

⁴⁴ *Ibid.*, str. 153.

⁴⁵ *Ibid.*, str. 142.

⁴⁶ *Ibid.*, str. 146—48.

⁴⁷ To, međutim, uopće nije očigledno — što pokazuje i ovaj citat: »Na žalost, opću jednakost (za razliku od političke) gotovo je nemoguće definirati« (R. A. Dahl i C. E. Lindblom, *Politics, Economics and Welfare* [New York: Harper and Bros., 1953], str. 46).

⁴⁸ *Naturrecht und menschliche Würde* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1961), str. 187.

⁴⁹ U tom kontekstu značajno je usporediti buržoasku i socijalističku moralnost kako ih je opisao B. Gallie. Buržoaska (u njegovoj terminologiji, liberalna) moralnost uključuje komutativnu pravednost (jednaku razmjenu), zaslužnu individu (zaslužnost kao osnovu distribucije), i moralnu potrebu slobodnog izbora i ugovora. Možemo dodati da ona uključuje i jedan specifičan individualizam koji karakterizira odsutnost društvene odgovornosti. Socijalistička moralnost uključuje distributivnu pravednost (razmjena modificirana potrebama), individu koja doprinosi, i slobodu da se bude, ne da se stekne (»Liberal Morality and Socialist Morality«, u P. Laslett, *Philosophy, Politics and Society* [Oxford: Blackwell, 1956], str. 116—33, posebno str. 128).

⁵⁰ To su osnovne društvene uloge zato jer ih pojedinac ne može izbjeći a da ne napusti društvo. Druge uloge — biti otac, član kluba, itd. — mogu se izbjeći. Prvi koji je primijenio sličan pristup bio je slovenski ekonomist Franc Černe u svojoj praktično nepoznatoj knjizi — odraz sudbine znanstvenika u malom narodu — doktorskoj disertaciji o planiranju i tržištu u socijalizmu. Prema Černeovom mišljenju, socijalizam karakteriziraju ova tri elementa: (1) jednaka prava članova zajednice kao proizvođača; (2) jednaka prava u smislu raspodjele dohotka; implicirana posljedica je raspodjela prema radu; (3) jednaka prava u političkom životu; kao građani, članovi zajednice uživaju socijalističku demokraciju (»Planiranje in tržišni mehanizam v ekonomski teoriji socijalizma«, Ljubljana, 1960, str. 281).

⁵¹ To je pogrešan naziv jer je svako planiranje djelomično ili u posljednjoj instanci centralno.

POGLAVLJE 8

¹ Naravno, promjena je već počela u starom sistemu. Kao što Miroslav Pečujlić uočava, privatno vlasništvo je prošlo kroz proces depersonalizacije. Rimsko i klasično buržoasko pravo jedva da su se bavili pravnim osobama kao

pravnim subjektima. Zakoni su se razvili za fizičke osobe. Osim toga, prije nepodijeljeno pravo dezintegriralo se na dvije komponente: prvu, »uživalačku imovinu«, sâm imovinsko-pravni naslov (*nudum ius*), i drugu što ovlašćuje na neposredno upravljanje (Klase i suvremeno društvo [Beograd: Suvremena administracija, 1967], str. 39.).

² »Social Ownership — Collective and Individual«, u B. Horvat, M. Marković, and R. Supek, eds., *Self-Governing Socialism: A Reader*, vol. 2 (White Plains, N. Y.: International Arts and Sciences Press, 1975), str. 151—63. (izvorno štampano u *Gledišta*, 1968, str. 531—44).

³ Za analizu u uvjetima određenog empirijskog uređenja vidi B. Horvat, »Jugoslavenska agrarna teorija i politika u poslijeratnom razdoblju«, *Pregled* 7—8, 9, 1976, str. 747—92, 973—1002.

⁴ Ako individualni proizvođač ne zapošljava dodatne radnike, analiza u tekstu striktno vrijedi. Ako on zaposli nekoliko takvih radnika (malo, obično najviše do pet, što se strogo ograničava zakonom), do izražaja dolazi prijelazna kategorija s dodatnim komplikacijama. Neometani razvoj posla jednog čovjeka u malo obiteljsko poduzeće, pa prema tome u samoupravno poduzeće, postavlja dalje probleme. Za detaljnu analizu vidi B. Horvat, *Ogled o jugoslavenskom društvu* (Zagreb: Mladost, 1969), poglavlje 4.

⁵ Važno je napomenuti da radni timovi ili, kako se ponekad nazivaju, autonomne radne grupe, imaju strogo određene funkcije. Veljko Rus i Mitja Kamusić predlažu, na osnovi istraživanja u jednoj slovenskoj tvornici, da oni »moraju biti ograničeni samo na one funkcije koje ne može obavljati nijedno drugo tijelo u radnoj organizaciji. Imamo na umu samoorganizaciju i samokontrolu grupnog rada koji predstavlja uvjet za ukidanje hijerarhijske organizacije i kontrole dijela niže i srednje strukture uprave... Samostalne radne grupe ne bi trebale odlučivati o zapošljavanju i otpuštanju, kao ni o unapređivanju i obrazovanju svojih članova. U tom slučaju, samostalne radne grupe bile bi jednofunkcionalne i pristrane, a ne mnogofunkcionalne i potpune« (»Samostalne radne grupe u sistemu samoupravljanja«, Konferencija o participaciji radnika u tvornici, Dubrovnik, veljača 1976, str. 36. [umnoženi materijal]).

⁶ V. Rus, »Novi model samoupravljanja i njegova relevantna društvena okolina«, u J. Obradović, V. Rus, i J. Županov, red., *Proizvodne organizacije i samoupravljanje* (Zagreb: Sveučilište, 1975), str. 46.

⁷ Posuđujem taj naziv iz Statuta Scott Bader Commonwealth, ali ga primjenjujem na tijelo koje ima drukčiju funkciju. Vidi F. H. Blum, *Work and Community* (London: Routledge and Kegan Paul, 1968), str. 156.

⁸ »Jedan od velikih problema u Sjedinjenim Državama jest taj što se mnoge odluke donose jedino radi prevladavanja nepredviđenih posljedica prijašnjih odluka... U većini slučajeva, neplanirane posljedice pogađaju pojedince i skupine koji nisu bili konzultirani prije donošenja odluka. Ne postoji bolji način otkrivanja što je moguće više takvih problema nego što je uključivanje u proces odlučivanja onih pojedinaca koji će najvjerojatnije biti pogođeni tim odlukama. Iako bi to usporilo proces, to bi rezultiralo efikasnijim odlukama koje bi, zbog unaprijed otkrivenih nepoznatih posljedica, postale troškovno efikasne upravo *izbjegavanjem troškova*« (F. C. Thayer, *An End to Hierarchy! An End to Competition!* [New York: Watts, 1973] str. 39).

⁹ »The Post-Industrial Organization«, *The Bureaucrat*, 1974, str. 285—300, citirano sa str. 290.

¹⁰ »Prilagodljiv, privremen sistem različitih specijalista za rješavanje problema, organski usklađen preko artikulacijskih točaka, postupno će zamijeniti teoriju birokracije« (W. Bennis, »A Funny Thing Happened on the Way to the Future«, u H. Leavitt et al., eds., *Organizations of the Future* [New York: Praeger, 1974], str. 3—28, citirano sa str. 8).

¹¹ Vidi poglavlje 5, odjeljak VI.

¹² M. Rosner, B. Kavčić, A. S. Tannenbaum, M. Vianello i G. Weiser, »Participacija radnika i utjecaji u industrijskim tvornicama pet zemalja«, u

Participacija i samoupravljanje, referati Konferencije u Dubrovniku, vol. 4 (Zagreb: Institut za socijalna istraživanja, 1973), str. 91—102, citirano sa str. 100.

¹³ R. Townsend, *Up the Organization* (New York: Alfred A. Knopf, 1970), str. 49.

¹⁴ *Wealth of Nations*, ed. by E. Cannan (New York: Random House, 1937), str. 700.

¹⁵ »Uloga kolegijalnih izvršnih organa u procesu samoupravnog odlučivanja«, *Ekonomski pregled*, 1971. str. 511—31, posebno str. 520.

¹⁶ Jugoslavensko zakonodavstvo poslije 1973. godine bilo je temeljeno uglavnom na tom nesporazmu oko kontrole.

¹⁷ U drugoj prilici ocijenio sam odluku savjeta besmislenom. Rečeno mi je da savjet ne može donijeti besmisleno odluku — savjet predstavlja volju kolektiva — i da direktor, u svakom slučaju, ne može ocijeniti odluke savjeta. U trećem slučaju, savjet je odbio da prihvati ugovor između radne organizacije i jednog od njenih članova. Smatralo se samo po sebi razumljivim da pojedinačni član ima određene obaveze prema radnoj organizaciji, ali da obratno ne vrijedi. Savjet ne može biti vezan ugovornim klauzulama u svom radu s pojedinačnim radnicima. Pojedinaac i kolektiv nemaju jednaka prava; pojedinac mora biti podređen.

¹⁸ Empirijsko istraživanje na koje se ovdje pozivamo citirano je u Veljko Rus, »Klike u radnim organizacijama«, *Gledišta*, 1966, str. 1079—98.

¹⁹ Opisujući jugoslavensku situaciju u 1974. godini, Josip Županov je napisao: »Ideja da ekonomske jedinice moraju biti samodovoljne, samostalne jedinice sposobne da zarade i raspodijele svoj vlastiti prihod... prevladala je nad sociološkim prijedlogom... spajanja formalne i neformalne organizacije na nižoj mogućoj razini u osnovne izgrađujuće blokove organizacije... U većini poduzeća, upravljanje je bilo uspješno u očuvanju *de facto* centralizirane organizacije« (»Samoupravna radna organizacija — Ideal i stvarnost u svjetlu teorije organizacije« [umnoženi materijal]).

²⁰ V. Rus et al., »Participativno odlučivanje u uvjetima neizvjesnosti«, referat pročitan na Drugoj međunarodnoj konferenciji o participaciji, kontroli radnika i samoupravljanju, Pariz, 1977. (umnoženi materijal).

²¹ Mogući doprinos razvoju takve kulture je proučavanje zloupotreba i njihovo javno iznošenje. Priručnik o samoupravljanju ne treba sadržavati konstruktivna pravila nego i sistematičnu raspravu o svim mogućim zloupotrebama.

²² J. Županov (*Samoupravljanje i društvena moć* [Zagreb: Naše teme, 1969], str. 54—56) i V. Rus (»Novi model samoupravljanja i njegova relevantna društvena okolina«, u J. Obradović, V. Rus, i J. Županov, red., *Proizvodne organizacije i samoupravljanje* [Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1975], str. 50.) uočili su tu tendenciju i potkrijepili dokazima empirijskog istraživanja.

POGLAVLJE 9

¹ Izrađena u suprotnosti s prijašnjom formulom raspodjele prema potrebama Louisa Blanca, koju je Proudhon smatrao nestvarnom. Zapravo, prvi koji je upotrijebio frazu bio je učenik Saint-Simona Bazard, koji je u *Exposition* (1830. god.) napisao da je društvo bez eksploatacije ono »u kojem će svi pojedinci biti rangirani prema svojim sposobnostima, a nagrađeni prema svojem radu«.

² U ovom odjeljku prihvaćam isti opći pristup kao u svojoj knjizi *Towards a Theory of Planned Economy* (Beograd: Jugoslavenski institut za ekonomska istraživanja, 1964), poglavlje 6. (Izdanje na hrvatskom jeziku, *Ekonomski teorija planske privrede*, [Beograd: Kultura, 1961]).

³ Vidi razne teoretske radove i praktične prijedloge profesora Jaroslava Vaneka. I sâm sam zastupao slično stajalište u svojoj prvoj knjizi o teoriji samoupravne ekonomije.

⁴ Vidi B. Horvat, »Raspodjela prema radu među kolektivima«, *Nаша stvarnost*, 1962, br. 1, str. 52—66.

⁵ Za opće razmatranje takvih slučajeva vidi B. Horvat, »Utvrdjivanje rente u proizvodnji nafte«, *Ekonomist*, 1979, str. 203—9.

⁶ Tržišno vrednovanje stapa dva aspekta u jedan jedini aspekt produktivnosti. Proizvod se kupuje i prodaje. Ako troškovi u obliku plaća porastu, cijena proizvoda će porasti, potražnja će pasti i, u odsutnosti 'perverzних' nagiba krivulja potražnje i ponude, nova ravnoteža će se postići uz višu marginalnu produktivnost rada.

⁷ Razlika dohotka između nekvalificiranog radnika i generalnog direktora u poduzeću koje zapošljava 5000 radnika otprilike je 1 : 5 na stupnju razvoja od \$ 1000 per capita. U usporedivom kapitalističkom poduzeću ta je razlika pet puta tolika.

⁸ Barry Bluestone navodi da se u američkoj ekonomiji plaće kvalificiranih radnika razlikuju i do 110 posto. On također smatra »da je američko tržište radne snage prilično neefikasno zbog postizanja onoga što smo nazivali endogene proizvodnje (moguća proizvodnja pojedinca uz dane njegove endogene proizvodne karakteristike) prema marginalnim proizvodima ili plaćama. Većina radne snage čini se da je plaćena po stavovima koji nisu suglasni njihovim izmjerenim ljudskim kapitalom« (»The Determinants of Personal Earnings in the U.S.«, str. 54. [umnoženi materijal]).

⁹ Vidi poglavlje 12, odjeljak IV.

¹⁰ Kad god kapitalistički sistem ne može postići cilj ili riješiti problem, neoklasična teorija tvrdi da je to inherentno nemoguće.

¹¹ To također može ovisiti o genetskim svojstvima ili svojstvima okruženja i zato radni dohodak invalida i mentalno zaostalih osoba mora biti dopunjen društvenom pomoći (subvencijom) koja se može shvatiti kao plaćanje općeg socijalnog osiguranja.

¹² Stoga, na primjer, zaštitne usluge policije predstavljaju intermedijarno, a ne finalno dobro. Ukupan društveni proizvod se ne sastoji od bruto nacionalnog proizvoda plus usluge policije. Proizvodnja tvornice cipela sastoji se od određenog broja pari cipela, ne od tog broja plus, na primjer, usluga noćnog čuvara. Čuvanje zakona i reda je *preduvjet* da bi sistem mogao proizvoditi finalna dobra i usluge, a ne dodatak finalnoj proizvodnji. Vidi B. Horvat, »The Conceptual Background of Social Product«, *Income and Wealth*, series IX (London: Bowes and Bowes, 1961), str. 339—52; i »An Intergrated System of Social Accounts for an Economy of the Yugoslav Type«, *Review of Income and Wealth*, 1968, str. 19—36.

¹³ Zapažamo sličan fenomen u individualnoj potrošnji. Po strogoj logici računanja marginalnog utiliteta i pod pretpostavkom djeljivosti, zasićenje se može pojaviti samo za sve potrebe simultano, ili ni za jednu od njih. Čak i kod skromnih dohodaka potrošnja različitih dobara (šećer, sol, voda, itd.) ipak je došla do razine zasićenja.

POGLAVLJE 10

¹ Predgovor za *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, 1895.

² T. Parsons and N. Smelser, *Economy and Society* (New York: Free Press, 1956), str. 16—19; T. Parsons, *Structure and Process in Modern Societies* (Glencoe, Ill.: Free Press, 1964), str. 45—47; T. Parsons, »On the Concept of Political Power«, u R. Bell, D. Edwards, and R. H. Wagner, eds., *Political Power* (New York: Free Press, 1969), str. 251—84, posebno str. 280. Zanimljivu modifikaciju koncepcijske skice vidi R. Holt, »A Proposed Structural-Functional Framework«, u J. C. Charlesworth, ed., *Contemporary Political Analysis* (New York: Free Press, 1967), str. 86—107.

³ »Toward a Pure Theory of Threat Systems«, u Bell, Edwards, and Wagner, *Political Power*, str. 285—92, posebno str. 285.

⁴ D. Bell, *The Coming of Post-Industrial Society* (New York: Basic Books, 1973), str. 10—12; *The Cultural Contradictions of Capitalism* (London: Heinemann, 1976), str. 10—14.

⁵ *Cultural Contradictions*, str. 10.

⁶ To mišljenje, među ostalim, zastupa i Robert Dahl. Vidi njegov rad »Fundamental Rights in a Democratic Order«, prezentiran na kongresu Međunarodnog politološkog društva u Moskvi 1979. godine.

⁷ Kao što mi je Robert Lane istakao u pismu, takva nenormativna definicija zakonitosti legalizirala bi naciste. To je točno; no, to je također vrijednost definicije. Nema smisla skrivati činjenicu da su nacisti bili omiljeni u svojoj zemlji. Osim toga, u svom analitičkom modelu želim izbjeći miješanje vrijednosnih razmatranja. Preferiram da potonje uvedem u raspravu metodski i, po mogućnosti, kao posebnu točku. Vjerujem da tako analiza dobiva na strogosti i manje je vjerojatno da će doći do nesporazuma. Očito, ljudi se mogu razilaziti u mišljenju iz dva različita razloga: (a) jer se analiza čini nepotpunom i (b) jer se ne slažu sa iznesenim vrijednostima. Zato je preporučljivo ta dva pitanja razdvojiti. Ista razmišljanja su bila prisutna pri izboru definicije revolucije u tekstu (poglavlje 14, odjeljak II).

⁸ S neznatnim preinakama, posuđujem te dvije definicije iz Hans Kelsen, *General Theory of the Law and State* (Kod nas prevedeno pod naslovom: Opšta teorija prava i države [Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke, 1951], str. 17. i 188.).

⁹ Vidi B. Horvat, *Ogled o jugoslavenskom društvu* (Zagreb: Mladost, 1969), poglavlje 2, »Prelazni period i diktatura proletarijata«.

¹⁰ J. Lapenna, *State and Law: Soviet and Yugoslav Theory* (New Haven: Yale University Press, 1964), str. 16.

¹¹ K. Marx, *Gradanski rat u Francuskoj*; F. Engels, Uvod u Marxove radove, 1891.

¹² V. I. Lenjin, *Gosudar'stvo i revolucija*, 1917, poglavlje 5, odjeljak 2 i poglavlje 1, odjeljak 4.

¹³ V. I. Lenjin, »On the History of the Question about Dictatorship«, *Sochineniia*, 1920, vol. 31, str. 326.

¹⁴ V. I. Lenjin, *Proletarskaja revoliutsiia i renegat Kautsky* (1918) (Moskva: Ogriz-Gospolitizdat, 1947), str. 14.

¹⁵ Također polemizirajući protiv Kautskog, Trocki je 1920. godine napisao: »Ni jedna društvena organizacija, osim armije, nije nikada smatrala opravdanim da ona podređuje građane sebi u takvoj mjeri i kontrolira ih svojom voljom na svim stranama do tog stupnja, kao što Država proleterske diktature smatra opravdanim činiti, a i čini« (*The Defense of Terrorism* [London: Allen and Unwin, 1921], str. 130). »Država, prije nestajanja, pretpostavlja oblik diktature proletarijata, tj. najsuroviji oblik države koja život građana autoritativno okružuje u svim smjerovima« (ibid., str. 157). U stvari, to je više od same političke diktature; to je osamostaljeni totalitarizam. Kautsky, čiju su knjigu Lenjin i Trocki napali, držao je ispravno da je zreli Marx, upotrebljavajući frazu *diktatura proletarijata* »samo namjeravao opisati politički uvjet, a ne oblik vlade« (*The Dictatorship of the Proletariat* [1918] [Ann Arbor: University of Michigan Press, 1971], str. 140).

¹⁶ S. A. Golunski and M. S. Strogovich su izjavili: »Čak je i za marksističkog genija Engelsa konkretan oblik proleterske države bio još onaj oblik parlamentarne republike« (»The Theory of State and Law«, u *Soviet Legal Philosophy*, vol. 5 [Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1951] str. 354).

¹⁷ G. Zinovjev, »Pressing Questions of the International Labour Movement«, *Communist International*, June—July 1920, str. 2109—56, citirano sa str. 2131.

¹⁸ J. V. Staljin, »O treh osnovnih lozungah partii po Krest'ianskomu vo-prosu« (1927), u *Voprosy leninizma* (Moskva: Ogiz, 1945), str. 163.

¹⁹ U takozvanim primitivnim društvima, u kojima je stratifikacija klasa odsutna, država također ne postoji. To je opisano u *Tribes without Rules* (Y. Middleton and D. Tait, eds., [London: Routledge and Kegan Paul, 1964]). Društva bez države imaju političko djelovanje, ali nemaju specijalizirane političke institucije i, još manje, profesionalne političare; teritorijalne granice nisu određene, nema ekskluzivne suverenosti i ne postoji centralni monopol zakonodavne sile. Aidan Southall (»Stateless Society« u *International Encyclopedia of the Social Sciences* [New York: Macmillan/Free Press, 1968], vol. 15, str. 157—67) nabroja pet karakteristika bezdržavnih društava: (1) to su društva s više poredaka, što znači da nema jedine, sveobuhvatne organizacije koja pokriva cijelo društvo; jezične granice se ne podudaraju s vojnim granicama ili s onima međuplemenskih brakova, plemenskih veza ili ritualnih običaja; (2) globalna društvena integracija postiže se ritualima; u vrijeme razdoblja festivala, konflikti i razmirice se zaboravljaju i proglašava se opće primirje; (3) društveni segmenti održavaju dinamičku ravnotežu rješavajući napetosti i sukobe kroz komplementarne opozicije; isto vrijedi i za (4) rascjep i transcendentne međusobne veze nejednosmjernih srodnih sistema; (5) Budući da postoji nekoliko nehijerarhijski smještenih zajednica unutar jednog društva, zakonodavstvo je distributivno, a zakonska politička akcija pripada višestrukim stupnjevima i razinama. Vođe nisu profesionalni političari. Glavari nemaju političku vlast ili ovlaštenje; njihova superiornost zavisi o njihovoj hrabrosti i plemenitosti i, općenito, o boljem obavljanju djelatnosti koje su važne za život skupine. Vodstvo prema pristanku jedina je osnova za zakonitost. »U društvima bez države svaki čovjek odrasta s praktičnim i intuitivnim smislom za svoju odgovornost konstantnog održavanja, kroz svoj život, tog dijela potke društva u kojoj je u svako doba uključen... Ali ako je svaki čovjek ovakav za sebe, on je takav samo unutar vrlo uskog okvira recipročnih obaveza koje ne može izbjeći a da ih ne apsorbira. Nedostatak specijaliziranih funkcija i višestruka kvaliteta društvenih spletova znači da nitko ne može formirati ekonomske ili političke vrhove na štetu društva, zbog toga što su ti vrhovi međusobno isprepleteni i još su usmjereni ritualima i pod kontrolom vjerovanja koja su tim ritualizma izražena« (ibid. str. 167).

²⁰ Isaak Deutscher oslikava stav: »Mislim da je to Trocki upotrijebio vrlo jednostavnu, ali slikovitu metaforu: policajac može upotrijebiti svoj pendrek ili za reguliranje prometa ili za raspršivanje demonstracija štrajkaša ili nezaposlenih. U toj jednoj rečenici sažeto je klasično razlikovanje između upravljanja stvarima i vladavine nad ljudima« (»Roots of Bureaucracy« u R. Miliband and J. Saville, eds., *The Socialist Register 1969* [London: Merlin, 1964], str. 20).

²¹ L. Duguit, *Les transformations du droit public* (Paris, 1913).

²² Vidi E. Pusić, *Problemi upravljanja* (Zagreb: Naprijed, 1971).

²³ Prvi je doktrinu formulirao Charles Dallison (*The Royalists Defense*, 1649). Opsežnu historiju doktrine vidi u M. J. C. Vile, *Constitutionalism and Separation of Powers* (Oxford: Clarendon Press, 1967).

²⁴ Za Lockeja je zakonodavna moć bila od presudnog značenja i trebala je biti podijeljena između kralja, lordstva i naroda. Izvršna i federativna moć bile su ostavljene u rukama kralja. Montesquieu je promijenio izvršnu u pravosudnu moć, a federativnu u izvršnu moć. Locke je podijelio jednu moć; Montesquieu je razdvojio tri moći. Britansko inzistiranje na zakonodavnoj moći preživjelo je britansku parlamentarnu vladu, ali je moć bila nepodijeljena. Iz ideje o razdvajanju različitih moći izrastao je američki predsjednički sistem. Kao obično, intelektualno porijeklo ideje podjele ili razdvajanja moći može se pratiti od Platona i Aristotela. Vidi K. Čavoški, »Problemi slobode u demokratiji«, *Filozofske studije* (Beograd: Filozofsko društvo Srbije, 1973), str. 3—70.

²⁵ Charles Louis de Secondat, Baron Montesquieu, *De l'esprit de loix* (1748), knjiga XI, poglavlje 6, prijevod H. Laskog, *A Grammar of Politics* (London: Allen and Unwin, 1928), str. 297.

²⁶ Čitalac može zamijetiti da upotrebljavam termin »samoupravljanje« kad je riječ o privrednim poslovima, a termin »samouprava« kad je riječ o političkim pitanjima. Otuda govorim o »radničkom samoupravljanju« i »građanskoj ili političkoj samoupravi«. Termin samouprava također upotrebljavam kao opći termin kada obilježavam socijalizam kao »samoupravno društvo«.

²⁷ Sun Yat-sen, »Die Fünf-Amter-Verfassung« (1921), u K. A. Wittfogel, *Sun Yat Sen* (Bec: AGIS, n. d.), str. 239—50, citirano sa str. 248. Prema Sunu, stari kineski sistem uprave sastojao se od tri nezavisne vlasti: vlast kontrole, vlast ispitivanja i careva vlast. Car je obavljao tri funkcije: pravosudnu, upravnu i zakonodavnu. Nadzorna vlast presuđivala je sve kazne, a mogla je čak predložiti kažnjavanje cara (ibid., str. 246—47).

²⁸ Otvoreno natječajno ispitivanje za ulazak u državnu službu u Velikoj Britaniji uvedeno je 1854. godine.

²⁹ Laski, *Grammar of Politics*, str. 398—99.

³⁰ E. Pusić, *Problemi upravljanja*, str. 107.

³¹ Sličnu ideju izložili su engleski socijalisti i reformatori Sidney i Beatrice Webb: »Ono što ćemo nazivati političkom demokracijom, a što se bavi nacionalnom obradom, međunarodnim odnosima i upravom pravosuđa, mora se odvojiti od onoga što predlažemo da se zove društvena demokracija, kojoj je povjerena nacionalna uprava industrijskim granama i usluge s kojima i kroz koje zajednica živi.« To bi zahtijevalo etabliranje dviju skupština: političkog parlamenta koji bi funkcionirao u tradicionalnom smjeru i društveni parlament koji bi bio izabran na određeno vremensko razdoblje i mogao bi se raspustiti samo pod posebnim okolnostima (*A Constitution for the Socialist Commonwealth of Great Britain* [London: Longmans, Green, 1920], str. 111. i ff). Webbovi za osnovu svoje analize također uzimaju trostruku klasifikaciju čovjeka kao proizvođača, potrošača i građanina (ibid., str. XVII i passim). Ista ideja pojavila se ponovo u burnim vremenima njemačke revolucije. Dva vodeća socijalista, Max Cohen i Julius Kaliski, pokušavajući da kombiniraju parlamentarizam sa sistemom savjeta, predlagali su na drugom Kongresu savjeta u Berlinu 1919. godine da se posebna Komora rada (*Kammer der Arbeit*) doda Narodnoj komori (*Volkskammer*). Svi zaposleni u poduzećima trebali su birati proizvodne savjete. Ti savjeti slali bi svoje delegate komorama rada na odgovarajućim razinama (W. Gottschalch, *Parlamentarismus und Räte-demokratie* [Berlin: Wagenbach, 1968], str. 26, 83—84). Ideja je isprobana prvi put u Jugoslaviji uskoro nakon uvođenja radničkog upravljanja.

³² Dva aspekta društvene moći — raspodjela i veličina — često se miješaju. Od vitalne je važnosti, međutim, jasno razlikovati te aspekte. Analogija s bogatstvom može pomoći. Društvo može biti siromašno ili bogato, a u oba slučaja bogatstvo može biti jednako ili nejednako raspodijeljeno. Ono što mi želimo postići jest bogato i egalitarničko društvo. Slično, politički sistem treba biti koncipiran tako da maksimira mogućnosti moći za rješavanje društvenih problema dok ujednačava raspodjelu moći u smislu da ni jedna skupina građana ne može nametati svoju volju manjini koja se s tim ne slaže.

³³ C. J. Friedrich, *Constitutional Government and Democracy* (New York: Blaisdell, 1964), str. 113.

³⁴ Prije drugog svjetskog rata ustavni sudovi bili su izuzetno rijetki. Oni su postojali prije svega u federalno organiziranim državama, kao što su Sjedinjene Države, Kanada i Australija. Nakon rata, ustavni sudovi ustanovljeni su u Saveznoj Republici Njemačkoj, Italiji, Indiji, Jugoslaviji i drugdje.

³⁵ V. Rajović, *Sudovi udruženog rada* (Beograd: Službeni list, 1975).

³⁶ *Grammar of Politics*, str. 546.

³⁷ Kako se pravda dijeli običnim građanima suvremenih kapitalističkih demokracija, može se ilustrirati opisom prakse u New York Citiju, koja nipošto nije najgora. J. Newfield proveo je mjesec dana promatrajući gradsku sudnicu i pronašao je ovo: »Rutinski, životi se uništavaju i obitelji raspadaju odlukama koje se donose u 30 sekundi. Neki suci napuštaju posao u 14 sati da bi išli igrati golf, dok nekih 8000 ljudi i žena, smatranih nevinim po ustavu, čekaju mjesecima na parnicu u pretrpanim gradskim istražnim zatvorima. Drugi suci, dok sude, bijesno nazivaju okrivljene 'životinjama' i 'ništarijama'. Policajci plaćaju sudskim poslužiteljima... pet dolara da bi njihove slučajeve prve prozvali. Zakonski branioci brane 50 siromašnih klijenata dnevno bez sekunde priprema. Sistem kaucija dopušta jancima da kupe slobodu za bogate i one s dobrim vezama. Činovnici prodaju termine za ročišta i odluke. Građanski sporovi gotovo se uvijek presuđuju u korist zemljoposjednika ili poslodavaca ili gradskih agencija« (citirano u M. Parenti, *Democracy for the Few* [New York: St. Martin's Press, 1974], str. 120). Britansko dijeljenje pravde — smatra se jednim od najboljih u svijetu — opisali su J. Westergaard i M. Resler ovako: »Mnogi... su zbunjeni sudbenim postupkom; žale se da atmosfera sprečava pošteno saslušavanje i da sudski službenici nisu od pomoći. Tako je i u kaznenim sporovima, gdje je velika većina okrivljenih iz klase fizičkih radnika i gdje je zaštita koja bi trebala štiti zatvorenike često uskraćena. Onima koji su prvo bili zadržani na policijskim stanicama obično je, ako su tražili, odbijen pravovremeni kontakt s odvjetnikom. Sudski upravni činovnici rijetko odobravaju kauciju ako policija ima nešto protiv, iako slučaj na parnici često ne završava zatvorskom kaznom; i mnogima kojima je odbijena kaucija nije rečeno da se imaju pravo žaliti na takvu odluku. Zakonske pretstavke su rijetke u sudovima, čak kada su okrivljeni proglašeni nevinima; mnogi osuđeni na zatvor nisu imali adekvatnu obranu. Savjet i pomoć u ulaganju žalbe često su neadekvatni. Tako, bez obzira da li su postupci građanski ili kazneni, ljudi iz radničke klase su na sudu žrtve postupaka koje ne razumiju i za koje im se pruža mala pomoć s obzirom na onu koja je formalno propisana; često se prema njima pokazuje indiferentnost ili otvoreno neprijateljstvo« (*Class in a Capitalist Society* [London Heinemann, 1975], str. 189—90).

³⁸ *Grammar of Politics*, str. 567.

³⁹ U Sovjetskom Savezu (s njegovim *prokuraturnama*) i nekim drugim etatičkim zemljama, ta kontrola je prilično ekstenzivna. Javni tužilac nadzire dijeljenje pravde i također je odgovoran za opći nadzor nad zakonitošću administrativnih djela. Potonje implicira pregled podređenih zakonodavstava i praćenje provođenja zakona. Svaki građanin može uložiti pritužbu tužilstvu na kršenje svojih prava, a od tužilstva se očekuje da povede istragu i poduzme odgovarajuće korake kod vlasti.

⁴⁰ Termin *ombudsman* dolazi od *om* = oko i *bud* = glasnik, i odnosi se na utjerivanje kazne od prijestupnika u vikinška vremena. Poslije je termin preuzeo značenje bilo koje vrste posrednika.

⁴¹ Ustav je ustanovio da će *justitieombudsman* »u svojstvu predstavnika parlamenta nadzirati poštivanje zakona i statuta što ih primjenjuju sudovi i javni službenici i propisane postupke pred kompetentnim sudovima protiv onih koji su, u izvršenju svojih službenih dužnosti, kroz pristranost, favoriziranje ili iz drugih razloga, počinili bilo kakav nezakonit čin ili su zanemarivali obavljanje svojih službenih dužnosti« (citirano iz A. Bexelius, »The Origin, Nature and Functions of the Civil and Military Ombudsmen in Sweden«, u *The Ombudsman or Citizen's Defender: A Modern Institution, Annals of the American Academy of Political and Social Science*, maj 1969, 377, 10—19, citirano sa str. 11).

⁴² Bexelius, »Civil and Military Ombudsmen«, str. 15.

⁴³ S. Thune, »The Norwegian Ombudsman for Civil and Military Affairs«, *The Ombudsman or Citizen's Defender*, str. 41—54, posebno str. 51.

⁴⁴ H. J. Abraham, »The Danish Ombudsman«, u *The Ombudsman or Citizen's Defender*, str. 55—61, posebno str. 58.

⁴⁵ Od 1976. godine slično tijelo funkcionira na međunarodnoj razini. Zove se Odbor za ljudska prava i izabran je tajnim glasanjem osoba nominiranih od država u Međunarodnoj konvenciji o civilnim i političkim pravima. Odbor prima i razmatra obavijesti pojedinaca koji tvrde da su žrtve kršenja bilo kojeg od prava utvrđenih u konvenciji i koji su iscrpili sva raspoloživa pravna sredstva u zemlji, potpisnici konvencije. Odbor upozorava državu-potpisnicu o svakoj dobivenoj obavijesti, a država je dužna pružiti pismeno objašnjenje opravdavajući stvar i poduzeta pravna sredstva.

⁴⁶ J. Coleman, *Power and Structure of Society* (New York: W. W. Norton, 1974), str. 76.

⁴⁷ Tip vođe koji je primjeren socijalizmu opisao je stari kineski mudrac: Laoze: »Vođa je najbolji kada ljudi jedva primjećuju da je tamo, ne tako dobar kada ga ljudi slušaju i odobravaju mu, najgori kada ga ljudi preziru« (citirano prema C. J. Friedrich, *Man and His Government* [New York: McGraw-Hill, 1963], str. 159. Ono što mislim, i što je mislio i Laoze, jest vođa kao glavešina, Führer, vrhovna glava hijerarhije u izdavanju komandi. Vođe kao kreativni koordinatori koji inspiriraju ljude za kolektivno djelovanje dobrodošli su u svakom društvu, naravno. To pojašnjenje je potaknuto kritičkom primjedbom Roberta Lanea.

⁴⁸ Da bismo istakli institucionalne razlike, parlament, vlada i ministarstva su označeni na slici kao skupština, izvršni savjet i sekretarijati. Kada te razlike budu shvaćene, ta se dva termina mogu upotrebljavati naizmjenično.

⁴⁹ T. Parsons, *Structure and Process*, str. 250—79.

⁵⁰ E. Pusić, *Lokalna zajednica* (Zagreb: Narodne novine, 1963), str. 69.

⁵¹ Na prijelazu stoljeća, komunalna uprava u Hrvatskoj obuhvaćala je 30 skupina aktivnosti, klasificiranih u 7 ogranaka. Pola stoljeća poslije bilo je 250 skupina aktivnosti i 12 ogranaka (opća uprava, ekonomija, financije, gradsko planiranje i gradnja, obrazovanje, kultura, zdravstvo, socijalna politika, radni odnosi, komunalne usluge, policija i obrana) (Pusić, *Lokalna zajednica*, str. 101).

⁵² *Ibid.*, str. 116.

⁵³ Ako je broj država prevelik, predsjedništvo može biti sastavljeno na osnovi rotiranja, tako da svake godine jedna ili više zemalja izlaze, a druge ulaze u predsjedništvo.

POGLAVLJE 11

¹ C. J. Friedrich, *Man and His Government* (New York: McGraw-Hill, 1963), str. 549.

² M. Duverger, *Janus-les deux faces de l'Occident* (Paris: Fayard, 1972), str. 16, 48.

³ Duverger, *Les deux faces*.

⁴ Nedemokratski postupci komunističkih partija na vlasti nemaju ništa zajedničkog s Marxom ili marksizmom ili s originalnim tradicijama socijalističkog poretka. No, buduće davolje sjeme već je bilo vidljivo u ranim socijaldemokratskim partijama. Poslije ću citirati kritika Roberta Michelsa. Ovdje citiram nekoliko izvoda iz pisama Friedricha Engelsa. Kada su lijevoorijentirani opONENTI izbačeni iz danske Socijalističke partije, Engels je pisao Trieru (18. prosinca 1889. godine): »Radnički pokret je temeljen na najoštrijoj kritici postojećeg društva: kritika je njegov vitalni element; kako onda on sam može izbjegavati kritiku, pokušavati zabraniti proturječnosti? Da li je za nas moguće da od drugih tražimo slobodu govora za sebe samo zato da je iznova eliminiramo u našim vlastitim redovima?« Kada je vodstvo reagiralo na opoziciju Jungena, Engels je pisao Sorgeu (9. kolovoza 1890. godine): »Partija je tako velika da je apsolutna sloboda rasprave unutar nje nužnost... Najveća partija u zemlji ne

može postojati a da se svi kontrasti mišljenja u njoj ne osjete.« To je, naravno, dijametralno oprečno Staljinovom inzistiranju na »monolitnoj jedinstvenosti«. U vezi s Marxovom *Kritikom Gotskog programa*, koju je partijsko vodstvo zabranilo kao previše kritičnu, Engels je pisao Kautskom (11. veljače 1891. godine): »Također je potrebno da ljudi prestanu postupati s partijskim funkcionarima — svojim slugama — u svilenim rukavicama i, kao pred nepogrešivim birokratima, stajati pred njima pokorno umjesto ocjenjivački.« Vidi također M. Johnstone, »Marx and Engels and the Concept of Party«, *Socialist Register* (London: Merlin, 1967), str. 121—46.

⁵ Preuzeo sam tu klasifikaciju od poljskog politologa Jerzija Wiatra i modificirao je u dva smjera: dodao sam klasifikacijsku karakteristiku »broj kandidata«, a izostavio sam njegovu kategoriju »hegemoni partijski sistem« (formalno nekoliko partija, ali nema legalne opozicije, kao u Poljskoj), zato što nije značajno drugačija od jednopartijskog sistema (J. Wiatr, »The Hegemonic Party System in Poland«, u E. Allard and S. Rokkan, eds., *Mass Politics* [New York: Free Press, 1970], str. 312—21, posebno str. 318; izvorno objavljeno u J. Wiatr and J. Tarkowsky, *Studies of the Polish Political System* [Warsaw: Ossolineum], 1967, str. 108—23).

⁶ »Kampanja za mjesto u Kongresu može lako stajati između 15.000 i 25.000 dolara a kampanja za senatora može stajati pola milijuna dolara ili više« (R. A. Dahl and C. E. Lindblom, *Politics, Economics and Welfare* (New York: Harper and Brothers, 1953), str. 315. Kampanja za Predstavnički dom u Connecticutu 1966—68. godine stajala je 53.000 dolara. Kampanja Nelsona Rockefellera za guvernera države New York u 1966. godini stajala je pet milijuna dolara. Za kampanju Richarda Nixona za predsjednika u 1972. godini utrošeno je 37,6 milijuna u darovima i milijun dolara u zajmovima (C. Anderson, *Statecraft* [New York: John Wiley and Sons, 1977], str. 157—58). Ocjenjujući taj aspekt suvremenih izbora, Joseph La Palombara je uočio: »Trošak natjecanja za javnu službu u Sjedinjenim Državama dosegao je stvarno astronomske proporcije... Na svakog trgovca pomodnom muškom robom koji teži predsjedničkom položaju kao Harry S. Truman dolazi nekoliko multimilijunera kao John F. Kennedy ili Averall Harriman. Za manje bogate, ali dobro upućene kandidate kao što je Richard Nixon, enormno bogati podupiratelji stoje spremni da pretvore dolare u glasove — ponekad sredstvima koja su očito u suprotnosti sa zakonom« (*Politics Within Nations* [Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1974], str. 486—87).

⁷ U Velikoj Britaniji, magnetizam fizičkog izgleda i duha pojedinih parlamentarnih kandidata utječe na rezultate za samo ± 500 glasova po izbornom okrugu (H. R. Winterand and T. J. Bellows, *People and Politics* [New York: John Wiley and Sons, 1977] str. 160).

⁸ »Dva ili tri kandidata koja se konačno bore za narodni glas«, objavio je Bertrand de Jouvenel, »u svakom su slučaju izabrana od 'unutrašnje grupe lidera'.« Dodao je karakteristično: »Teško da to može biti drugačije. Potpuno je nemoguće da se izbor prepusti narodu a da se on ne ograniči« (*Reine Theorie der Politik* [Berlin: Luchterhand, 1967], str. 149).

⁹ Duverger, *Les deux faces*, str. 65.

¹⁰ *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy* (Glencoe, Ill.: Free Press, 1949; izvorno objavljeno 1911. godine pod naslovom *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*).

¹¹ *Ibid.*, str. 16.

¹² *Revolution and Counterrevolution* (New York: Basic Books, 1968), str. 413, 415. Gotovo istim terminima Frank Deppe i njegovi suradnici opisali su aparate sindikata i Socijaldemokratske partije (SDP) u Zapadnoj Njemačkoj kao manifestaciju: (a) centralizacije autoriteta za donošenje odluka; (b) tendencije funkcionara da postanu buržujski; (c) koncentraciju sindikalne i partijske štampe; (d) manipulacije kongresima, koji postaju režirane predstave, i

(e) koncentracije financijske moći (*Kritik der Mitbestimmung* [Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1969]).

¹³ *Political Parties*, str. 16.

¹⁴ G. M. Carter and J. H. Herz, *Government and Politics in the Twentieth Century* (London: Thames and Hudson, 1965), str. 108.

¹⁵ R. Rose, *The Problem of Party Government* (Harmondsworth: Pelican, 1976), str. 1.

¹⁶ Ithiel de Sola Pool, »The Public and the Polity«, u I. de Sola Pool, ed., *Contemporary Political Science* (New York: McGraw-Hill, 1967), str. 22 do 52, citirano sa str. 35.

¹⁷ V. Dennis et al., »Political Socialization to Democratic Orientations in Four Western Systems«, *Comparative Political Studies*, 1968, str. 71—101, posebno str. 78, 86. Kasnija istraživanja su pokazala da djeca tendiraju promjeni u skladu s promjenama društva i čini se da sada imaju manje poštovanja.

¹⁸ *Public and Polity*, str. 39.

¹⁹ G. A. Almond and G. B. Powell, *Comparative Politics* (Boston: Little, Brown, 1966), str. 117.

²⁰ *Politics Within Nations*, str. 154—61.

²¹ »Political Parties: Some Sceptical Reflections«, u R. C. Macridis and B. E. Brown, eds., *Comparative Politics* (Homewood, Ill.: Porsey Press, 1972), str. 233—51, citirano sa str. 239.

²² *Ibid.*, str. 249—50.

²³ *Ibid.*, str. 243.

²⁴ Citirano u *ibid.*, str. 246.

²⁵ »The Hegemonic Party System in Poland«, u Allard i Rokkan, *Mass Politics*, str. 317—21, citirano sa str. 315. Najdan Pašić razlikuje tri funkcije sovjetske komunističke partije kao sastavnog dijela državnog aparata: (1) partija odabire funkcionare za državnu administraciju; (2) ona izravno kontrolira aktivnosti svih državnih organa; (3) svim važnim odlukama državnih organa prethode relevantne odluke odnosnih partijskih tijela (*Uporedni politički sistemi* [Beograd: Institut za političke studije, FPN, 1976], str. 199).

²⁶ Dva praktična primjera mogu poslužiti kao razjašnjenje prije no što nastavimo s potpunijom analizom. Oko dvije trećine američkih zajednica s više od 5000 stanovnika imaju nestranačke izbore. No, u takvim slučajevima, kandidati zavise više o doprinosima privrede nego kada je na raspolaganju partijski novac (T. N. Clark, »Community Structure and Decision Making«, u T. N. Clark, ed., *Community Structure and Decision Making* [San Francisco: Chandler, 1968], str. 91—128, posebno str. 108). U Švicarskoj federalna vlada bira se na nestranačkoj osnovi (ali ne i parlament).

²⁷ Primjer nestranačkih informacija je *Washington Star-News*, novine, i League of Women Voters, organizacija koja radi na unapređivanju političke odgovornosti, koja također štampa izborne vodiče s informacijama o kandidatima i državnim službama za koje se oni natječu. Na izborima 1974. godine kandidati za Predstavnički dom trebali su odgovoriti na ova pitanja: »1. Koje posebne kvalifikacije, obrazovanje ili iskustvo imate koji bi pridonijeli vašoj efikasnosti kao delegata...? 2. Sada kada distrikt Kolumbije ima izabranog gradonačelnika i gradski savjet, kako gledate na: (a) ulogu delegata distrikta Kolumbije u Kongresu, i (b) ulogu kongresnih odbora distrikta? 3. Koje ćete akcije u Kongresu pokrenuti ili podržati, a koje će biti vezane za potrebe distrikta Kolumbije?« (»Electoral Guide«, *Washington Star-News*, October 24, 1974, str. 2). Što se tiče financiranja, Njemačka je vjerojatno bila prva zemlja koja je sistematski osigurala javno financiranje političkih partija koje se natječu. U Norveškoj, država plaća troškove nominiranja konvencija ako one poštuju propisane postupke. U Tanzaniji postoji samo jedna partija, ali može biti mnogo kandidata za svaku političku funkciju i natjecanje dva kandidata koja su dobila najviše glasova na preliminarnim izborima financira se javno.

²⁸ Predstavnicima nisu političke vođe nego javne sluge. Glasači bi ih trebali odabrati, izjavio je Marx u svom govoru o građanskom ratu u Francuskoj 1871. godine, na isti način na koji svaki poslodavac odabire svoje radnike, nadglednike i knjigovode.

²⁹ Taj sistem referendumu i inicijative (*Volksbegehren*) funkcionira u Švicarskoj, gdje građani odlučuju o deset do osamnaest političkih pitanja godišnje. Participacija seže do 50 i 60 posto (E. Gruner i B. Junker, *Bürger, Staat und Politik in der Schweiz* [Basel: Lehrmittelverlag, 1968], str. 114, 116). Carl Friedrich ocjenjuje švicarsko iskustvo ovako: »Ponovljeno odbijanje svih birača da prihvate ustav i zakonodavne mjere koncipirane da koriste određenim interesnim skupinama pokazuje da je referendum integrativni mehanizam« (*Trends of Federalism in Theory and Practice* [London: Pall Mall, 1968], str. 152).

³⁰ »Čak u prvim godinama primjene *Volksbegehrena* postalo je očito da stanovništvo kao cjelina tendira da bude konzervativnija od elite u parlamentu« (Gruner i Junker, *Bürger, Staat und Politik*, str. 119). U jednoj ocjeni deset zemalja (Švicarska nije bila uključena u uzorak), proizašlo je da Švedska ima najdemokracijski politički sistem (R. A. Dahl, »The Evaluation of Political Systems«, u de Sola Pool, *Contemporary Political Science*, str. 166—81, posebno str. 173). Istraživanje švedskog političkog života 1974. godine otkrilo je da su pristalice svake parlamentarne partije, uključivo lijeve i desne, bili konzervativniji od svojih vodstava. Stanovnici jugoslavenskih općina konzervativniji su od funkcionara u aparatu lokalne uprave (E. Pusić). Rečeno je također da se elite angažiraju u promjeni kako bi povećale svoju vlast, da će aktivna politička participacija promijeniti stavove i da konačni rezultat može stvarno biti obrnut od sadašnjih uvjeta (Vesna Pusić).

³¹ Vidi C. B. Macpherson, »The Maximization of Democracy«, u P. Laslett and W. G. Runciman, eds., *Philosophy, Politics and Society* (Oxford: Blackwell, 1967), str. 83—103, posebno str. 84.

³² E. H. Carr, *The New Society* (London: Macmillan, 1951), str. 62—63.

³³ Razmotrimo dva dobro poznata odlomka iz *Društvenog ugovora*: »Kako, dakle, taj društveni ugovor ne bi postao isprazna formula, on prešutno sadrži obavezu, koja sama može dati snagu drugima, da će svakoga tko se odbije pokoriti općoj volji na to prisiliti cijelo tijelo, što znači samo to da ćemo ga prisiliti da bude slobodan; jer to je uvjet koji svakoga građanina, dajući ga domovini, štiti od svake osobne ovisnosti« (Knjiga I, poglavlje 7; podvukao B. H.) »... građanin nije više sudac opasnosti kojoj zakon hoće da se on izloži, i kada mu vladar kaže: 'Za državu je korisno da umreš', on mora umrijeti, jer je to bio uvjet po kojem je on dotad živio u sigurnosti, a i zato što njegov život nije više samo pukli dar prirode nego uvjetovani dar države« (Knjiga II, poglavlje 5). Čitaj »opća volja« kao »historijski interes radničke klase« (nasuprot »volja svih« što je »građanski liberalizam«) i dobit ćemo takve konstatacije koje etatistički ideolozi daju svo vrijeme. No, Rousseau je očito bio i — možda prije svega — izvor istinskog demokratskog teoretiziranja.

³⁴ H. Lasswell i A. Kaplan, *Power and Society* (New Haven: Yale University Press, 1950), str. 218.

³⁵ P. Bachrach, *The Theory of Democratic Elitism: A Critique* (Boston: Little, Brown, 1967), str. IX.

³⁶ *Vladari* definiraju ciljeve, formuliraju i provode pravila, izriču presude i bore se za političku podršku. *Podanici* su ovisni o pravilima, traže presude i žele utjecati na zakonodavce (H. V. Wiseman, *Political Systems* [London: Routledge and Kegan Paul, 1966], str. 131). Jedna od osnovnih funkcija partija je ovjekovječavanje te podjele jer partije odabiru vođe i osiguravaju veze između vladara i podanika (vidi Friedrich, *Man and His Government*, str. 518). Isto očito vrijedi, još snažnije, za etatističke vodeće partije.

³⁷ To je uočio već Talcott Parsons, iako je iz tog podudaranja izvukao drugačiji zaključak. Vidi »An Overview«, u T. Parsons, ed., *American Sociology* (New York: Basic Books, 1968), str. 310—35, posebno str. 331.

³⁸ Ibid.

³⁹ »Kada predstavnik ima partiju i njegovi protivnici je moraju imati. Političke prednosti partije tako su velike da je u predstavničkoj demokraciji političar bez partije zapravo političar bez moći« (R. A. Dahl, *After the Revolution?* [New Haven, Yale University Press, 1970], str. 74).

⁴⁰ J. A. Schumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokracija* (Zagreb: Globus, 1981), str. 360.

⁴¹ Razmatrajući ideju besklasnog društva, R. Dahrendorf je naveo da »je moguće zamisliti društvo čija struktura sadrži položaje opremljene drugačijim pravima vlasti, ali koja ne omogućuje bilo kojoj skupini osoba da drže regularno i isključivo te položaje... gdje ne postoji skupina koja je sposobna monopolizirati autoritarne položaje, stvarno je nemoguće da se pojave koherentne sukobljene skupine i takvo je društvo ili udruženje zato besklasno« (*Class and Class Conflict in Industrial Society* [London: Routledge and Kegan Paul, 1967], str. 219).

⁴² Karakteristično, ona dolazi od ekonomista Josepha Schumpetera (*Kapitalizam, socijalizam, demokracija*). On je također zapazio da je u demokratskom glasanju »društvena funkcija, tako reći, uzgredno ispunjena — u istom smislu kao što je i proizvodnja uzgredna u stvaranju profita.« (ibid., str. 359).

⁴³ C. Pateman, »A Contribution to the Political Theory of Organizational Democracy«, rad izlagan na godišnjoj skupštini Američkog udruženja političkih nauka 1974. godine.

⁴⁴ Pri postuliranju politike bez partija ja, naravno, plivam protiv struje suvremene političke teorije. Osim anarhista (koji su diskreditirani) i nekoliko marksističkih humanista (za koje se smatra da su dobronamjerni utopisti), teško da je itko ikada zabilježio takvu »čudnu« ideju. Neka mi, stoga, bude dopušteno iznošenje bar jednog glasa podrške. Ona dolazi od Mihajla Markovića koji je, ne neočekivano, bio izložen istom kulturnom okruženju i revolucionarnom iskustvu kao i ja. Marković je upozoravao da bi se partije »mogle postupno zamijeniti pluralizmom fleksibilnih ad hoc političkih organizacija koje bi predstavljale važne interesne skupine, koje bi ponudile neusporedivo veću mogućnost za neposrednu participaciju građana i koje bi nudile mnogo širi opseg programa i kandidata. Osobite karakteristike tih političkih organizacija bile bi nepostojanje stalnog partijskog mehanizma i partijske birokracije. Oni više ne bi bili instrumenti privilegiranih elita koje drže u svojim rukama koncentriranu ekonomsku i političku moć. Umjesto toga, one bi postale oblici istinske političke demokracije — i neposredne i posredne« (*From Affluence to Praxis* [Ann Arbor: University of Michigan Press, 1974], str. 166—67). Ukidanje političkih partija ne mora predstavljati veliku teškoću ili potpuno prekidanje s tradicijom. Postoje već mnogi znaci propadanja partijskog sistema (izvanparlamentarna opozicija) i nepriznavanja političkih partija (opadanje podrške partijama kako je utvrđeno različitim anketama, slabljenje lojalnosti prema partiji, itd.). Vidi J. Christiansen et al., »Political Parties and Capitalist Development«, *Kapitalstate*, 1977, br. 6, str. 7—38, posebno str. 31—32.

⁴⁵ Dahl, *After the Revolution?*, str. 64.

⁴⁶ Postrevolucionarni engleski prijedlog zakona o pravima građana (Bill of Rights), 1689. prethodio je i utjecao na obje deklaracije. Namjera tog prijedloga ipak nije bila definiranje općih ljudskih prava; njegova svrha bila je da ograniči vlast kralja jačanjem vlasti parlamenta i sudova.

⁴⁷ 48 zemalja je glasalo za, a šest (etatističke zemlje, Južna Afrika i Saudijska Arabija) se suzdržalo. Dodajmo da su čak diktatori kao Salazar i Staljin morali priznati ista osnovna prava, uključujući ih, bar formalno, u portugalski i sovjetski ustav.

⁴⁸ Dok je deklaracija moralno obavezivala, konvencija to zakonski čini. Ona je prihvaćena sa 106 glasova za i ni jednim protiv. Stupila je na snagu u travnju 1976. godine, do kada je 35 zemalja ratificiralo konvenciju.

⁴⁹ To se dobro odražavalo u prvom ruskom postrevolucionarnom ustavu iz 1918. godine, poznatom kao Lenjinov ustav. Taj ustav stavio je radnicima i seljacima na raspolaganje tehnička i materijalna sredstva za štampanje novina i knjiga, te mogućnosti za javne skupove. A opet, negativne slobode nisu bile zajamčene, čak niti spomenute. Kao posljedica toga, sloboda izražavanja i okupljanja ostale su prazne deklaracije.

⁵⁰ Ta prava, zajedno s pravom na pravednu nadnicu, socijalno osiguranje i oslobođenje od gladi, zaštićena su Međunarodnom konvencijom o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima iz 1966. godine. Priznavanje tih prava važno je suvremeno dostignuće kojeg uopće nije bilo u vrijeme buržoaskih revolucija. Moglo bi se, možda, reći da su buržoaske revolucije iz 18. stoljeća stvorile građanska i politička prava, a antikapitalističke revolucije 20. stoljeća ekonomska i socijalna prava.

⁵¹ Član 8 Konvencije o građanskim i političkim pravima izričito zabranjuje ropstvo i potčinjavanje, ali ne i najamni rad. Drugim riječima, ona osuđuje robovlasništvo i feudalno uređenje, ali ne kapitalizam ili etatizam. U tom smislu, konvencija je reprezentativan dokument svoje epohe.

⁵² Pišući o Velikoj Britaniji — jednoj od najstarijih i najrazvijenijih demokracija buržoaskog svijeta — Frank Ward, funkcionar Laburističke partije, rekao je: «Pravo birača na informacije bez netočnosti i iskrivljavanja istine morat će se uspostaviti kao osnovno demokratsko pravo. Cijela zajednica mora moći utjecati na sadržaj medija, ispitivati njihove vrijednosne sudove umjesto da ih, kao sada, ostavlja u rukama uske klike vlasnika novina, što djeluju preko izabranih urednika i novinara koji dobrovoljno pristaju na standarde vlasnika, ili u rukama tijesno povezanih institucija BBC i ITV» (*In Defence of Democratic Socialism* [London: Rye, 1978], str. 126).

⁵³ Dva odvojena problema moraju se precizno razlikovati: *distribucija kontrole i ukupna veličina* provedene kontrole. »Organizacija može provoditi slabu kontrolu nad svojim članovima, a u njihovim se očima ona može činiti dosta dobronamjerna čak iako je ta kontrola u rukama nekoliko vođa. Neka druga organizacija može biti izuzetno prinudna prema pojedinim članovima iako su njene odluke donesene i osnažene većinskim postupcima» (A. Tannenbaum and R. L. Kahn, *Participation in Union Locals* [Chicago: Row, Peterson, 1958], str. 238). Slično je Isaiah Berlin uočio: »Čovjek može napustiti energičnu i istinski 'participativnu' demokratsku državu u kojoj su društveni i politički pritisci previše zagušujući za njega i otići u sredinu gdje može biti manje građanske participacije, ali više privatnosti, manje dinamičan i sveobuhvatan komunalni život, manje društvenosti, ali zato manje nadzora» (*Four Essays in Liberty* [London: Oxford University Press, 1969], str. LVII).

POGLAVLJE 12

¹ L. Robbins, *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science* (London: Macmillan, 1932), str. 113. Robbinsov paradoks se transformirao u »osnovnu nekonzistentnost socijalizma« u šestom izdanju knjige Williama Loucksa, koji tvrdi »da socijalistička privreda sa svojim nužnim izborom sveobuhvatnih ciljeva i svojim proizvoljnim određivanjem cijena tih ciljeva, ne može postojati bez bitnog uplitanja ili u slobodu potrošačevih izbora ili u slobodu izbora zanimanja ili oboje. Ako se izaberu sveobuhvatni ciljevi, djelatnost pojedinca mora se njima prilagoditi; naprotiv, ako su djelatnosti pojedinaca slobodne, one će određivati sveobuhvatne rezultate» (*Comparative Economic Systems* [New York: Harper and Row, 1961], str. 257). Loucks očito još nije svjestan stoljetnog iskustva koje upozorava da »ako su djelovanja pojedinaca

slobodna, sveobuhvatni rezultati« će sadržavati privredne cikluse, nezaposlenost, monopolne poremećaje i ostale slične nenamjeravane efekte koji nadomještaju slobodan izbor hirovima tržišta. Na neki način od buržoaske svijesti ne dolazi zdravorazumski zaključak da prava sloboda potrošača i proizvođača zahtijeva adekvatnu kontrolu tržišta da bi se podudarala očekivanja i ostvarenja. Opet fetišizam robe.

² K. V. Ortrovitanov et al., *Politickeskaia ekonomii* (Moskva: Gospolitizdat, 1955), poglavlje 29, 30.

³ M. Dobb, *On Economic Theory and Socialism* (London: Routledge and Kegan Paul, 1955), str. 79.

⁴ Vidi B. Horvat, »The Rule of Accumulation in a Planned Economy«, *Kyklos*, 1968, str. 239—68.

⁵ R. A. Nisbet, »Cooperation«, u *International Encyclopedia of the Social Sciences* (New York: Macmillan, 1968), vol. 3, str. 388—90, citat sa str. 388 do 89.

⁶ A. Smith, *The Wealth of Nations* (New York: Modern Library, 1937), str. 423.

⁷ B. Ward, »The Firm in Illyria: Market Syndicalism«, *American Economic Review*, 1958, str. 566—89.

⁸ Budući da je kritika ideološki temeljena, većim dijelom ona nije znanstveno zanimljiva. Sve njene bitne tvrdnje, opsega jedne knjige, mogu se naći u H. Lepage, *Autogestion et capitalism* (Paris: Masson, 1978). Moju kritičku ocjenu knjige vidi u B. Horvat, »Autogestion: efficacité et théorie néo-classique«. *Revue économique*, 1979, str. 361—69.

⁹ Vidi Y. Simon and H. Tezenas du Montcel, *Economie des ressources humaines dans l'entreprise* (Paris: Masson, 1978).

¹⁰ To je izvanredno postigao Jaroslav Vanek u *The General Theory of Labor Managed Market Economies* (Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1970).

¹¹ B. Horvat, »Prilog teoriji jugoslavenskog preduzeća«, *Ekonomika analiza*, 1967, str. 7—28.

¹² Moj student Janez Prašnikar ispitao je u svom magistarskom radu dvije hipoteze o ponašanju samoupravnog poduzeća — maksimiranje dohotka po radniku i maksimiranje viška. Prašnikar je ispitao 40 slovenskih poduzeća i njegovi nalazi potvrđuju hipotezu o maksimiranju viška. »Testiranje hipoteze o obnašanju samoupravnog podjetja«, Zagreb, Sveučilište, 1979.

¹³ Ostali upotrijebljeni parametri su bili: kapitalni koeficijent $k = 3$, i prosječno aktivizacioni period investicija $m = 3$ godine (B. Horvat, »Problemi u vezi s izborom stope investiranja«, *Ekonomski pregled*, 1961, str. 40—46).

¹⁴ Rasprava je uglavnom reproducirana iz mog članka »The Optimum Rate of Investment Reconsidered«, *Economic Journal*, 1965, str. 572—76.

¹⁵ Za formalni model koji uključuje te značajke, vidi B. Horvat, »A Model of Maximal Economic Growth«, *Kyklos*, 1972, str. 215—28.

¹⁶ Ako je aktivizacioni period $m = 3$ godine, posljednje tri godine investiranja neće imati nikakav efekt na proizvodnju. Uz kapitalni koeficijent $k = 4$, bit će potrebne 4 godine da se vrata investicije povećanom proizvodnjom. Ako je udio potrošnje u proizvodnji $c = 0,6$, bit će potrebno $4 : 0,6 = 7$ godina da se investicije vrata povećanom potrošnjom. Prema tome, da maksimiranje proizvodnje ne bi bilo u sukobu s maksimiranjem potrošnje, životni vijek generacije mora biti dulji od $T = 25 + 3 + 7 = 35$ godina.

POGLAVLJE 13

¹ Marx je otkrio istu stvar 75 godina prije, no Keynes nije obraćao pažnju na, kako je on to zvao, »pakao Karla Marxa«. Joan Robinson, vodeći ekonomist Cambridgea, dobro je opisala ideološku glupost inače prosvijećene sredine: »Tu je Velika Britanija s nikada manje od milijun nezaposlenih radnika i tu sam ja s

mojim mentorom koji me uči da je zbog Sayovog zakona logički nemoguće da postoji nezaposlenost. Onda dolazi Keynes i dokazuje da je Sayov zakon besmislica (naravno, to je dokazao i Marx, ali mi moji mentori nisu nikada skrenuli pažnju na Marxovo shvaćanje tog pitanja)» (*On Re-reading Marx* [Cambridge: Students' Bookshop, 1953], str. 19—20).

² U kapitalističkim zemljama taj je tip inflacije rezultat borbe između sindikata i poslodavaca. Kada su sindikati bili slabi — u vrijeme Marxa i Keynesa — to nije bilo poznato. U samoupravnoj privredi taj tip inflacije prouzročen je različitim tempom porasta produktivnosti u različitim granama industrije uz neadekvatnost mjera ekonomske politike (vidi B. Horvat, *Ekonomska politika stabilizacije* [Zagreb: Naprijed, 1976]).

³ Vidi B. Horvat, »Kompenzacije kao instrument ujednačavanja uvjeta priredivanja«, *Ekonomski pregled*, 1977, str. 629—36.

⁴ Nije politički zabranjeno pojedincima da osnivaju isto takve fondacije. Međutim, zbog ravnomjerne raspodjele dohotka, mogućnosti da se to dogodi nisu velike.

⁵ Aristotel o polisu u *Politics*, III, 130.

⁶ Sljedeći primjer može dati ideju o redu veličine. U Jugoslaviji gdje je fiskalna decentralizacija relativno dobro razvijena — u stvari, mnogo potpunije nego bilo gdje drugdje — općinski budžeti iznose 50 posto svih budžeta, ne uključujući obranu. Općine računaju na najveći postotak izdataka za komunalne usluge (84 posto prema 16 posto za republike) i za obrazovanje (78 posto prema 22 posto za republike); u oba slučaja su federalni izdaci jednaki nuli. Vidi B. Horvat, »Yugoslav Economic Policy in the Post-War Period«, *American Economic Review*, June 1971, dodatak, str. 157.

POGLAVLJE 14

¹ Ovdje se susrećemo s terminološkom teškoćom koja može izazvati zabunu. Govori se o buržoaskim (ne kapitalističkim) revolucijama i, obrnuto, o socijalističkim (uglavnom ne proleterskim) revolucijama. Ono što karakterizira revoluciju je u prvom slučaju klasa, a u drugom slučaju sistem. Razlog za to leži u tome što revolucionarna buržoazija nije bila svjesna da izgrađuje kapitalizam (čak ni taj pojam nije postojao), a socijalistički revolucionari često nisu bili proletari. Dalje komplikacije izrastaju iz činjenice da, po pravilu, (nasilne) socijalističke revolucije završavaju etatizmom, ne socijalizmom. Da bih spriječio nejasnost i miješanje, upotrebljavam negativno definiran pojam i govorim o antikapitalističkoj revoluciji.

² *The New Economics*, prijevod B. Pierce (Oxford: Clarendon Press, 1966), str. 79. Kako je to predmet od velikog teorijskog i praktičnog značenja, citirat ću još neke formulacije te doktrine. Tri godine prije no što je Preobraženski napisao svoju knjigu, poznati marksistički filozof György Lukács, aktivni sudionik u mađarskoj revoluciji 1918. godine, napisao je: »Svakako: i jedna proleterska revolucija bila bi nezamisliva kad njezine ekonomske pretpostavke i preduvjeti ne bi već u krilu kapitalističkog društva bili proizveli razvitak kapitalističke proizvodnje. Golema razlika između obaju tipova razvitka leži, međutim, u tome što se kapitalizam kao način privrede razvio već unutar feudalizma, razbijajući ga. Dok bi to bila fantastična utopija predstaviti sebi da unutar kapitalizma može nastati nešto drugo u smjeru prema socijalizmu, nego, s jedne strane objektivno-ekonomske pretpostavke njegove mogućnosti, koje se, međutim, tek nakon rušenja, zbog rušenja kapitalizma mogu pretvoriti u zbiljske elemente socijalističkog načina proizvodnje, a s druge strane razvitka proletarijata kao klase.« (*Geschichte und Klassenbewusstsein* [Berlin: Malik, 1923]: hrvatski prijevod [Zagreb: Naprijed, 1970], str. 377—78). Najpoznatiju formulaciju tih teza dao je Staljin 1926. godine (vidi *Pitanja lenjinizma* [Zagreb: CDD, 1981], str. 133 do 34). Ernest Mandel prikladno je formulirao najsuvremeniju verziju doktrine:

»Marksisti ne priznaju nijednu teoriju prema kojoj bi bila moguća postupna promjena kapitalističkog načina proizvodnje ili postupno osvajanje vlasti unutar sklopa buržoasko-demokratskih državnih institucija. Za njih su prema njihovoj osnovnoj teoriji o klasama, modeli proizvodnje i državna vlast *strukture* koje ne mogu promijeniti svoja osnovna obilježja... Takva promjena pretpostavlja njihovo zbacivanje, supstituciju vladavine jedne klase drugom... jednog prevladavajućeg skupa odnosa i proizvodnje drugim. To je moguće samo u uvjetima *revolucionarnih kriza* koji se ne mogu uvjetno 'proizvesti', ali koji se, u određenim trenucima, neumoljivo javljaju iz unutrašnjih proturječnosti buržoaskog društva« (*Late Capitalism, State Power and the Transition of Socialism in Western Europe*, simpozijski materijal, Uppsala, lipnja mjeseca 1977. godine, str. 11 (umnoženi materijal)). Primjeri za to su događaji u svibnju 1968. godine u Francuskoj i u Portugalu od ožujka do studenog 1975. godine.

³ J. Staljin, *Ob osnovah leninizma* (1924) (Moskva: Gospolitizdat, 1945), str. 50. Staljin je preuzeo tu teoriju od Lenjina, Trockog i Buharina.

⁴ P. M. Sweezy and C. Bettelheim, *On the Transition to Socialism* (New York: Monthly Review, 1971), str. 113.

⁵ J. Staljin je izjavio: »Kad je rukovodstvo u cijelosti i *potpuno* prešlo u ruke *jedne* partije, u ruke naše partije, koja rukovođenje državom ne dijeli niti može dijeliti s drugom partijom, to baš i zovemo diktaturom proletarijata.« (*Pitanja lenjinizma* [Zagreb: CDD, 1981], str. 185).

⁶ E. Mandel, »Zehn Thesen zur sozialökonomischen Gesetzmässigkeit der Übergangsgesellschaft zwischen Kapitalismus und Sozialismus«, u P. Hennis, ed., *Probleme des Sozialismus und der Übergangsgesellschaften Suhrkamp* (Frankfurt am Main, 1973), str. 15—37, posebno str. 16—22. Očito da je Janes Burnham inspirirao Mandela; Burnham je, međutim, došao do mnogo drugačijeg zaključka. U njegovoj knjizi *Managerial Revolution* (New York: John Day, 1941), Burnham je tvrdio da upravo kao što ugnjetavano seljaštvo nije naslijedilo feudalce, nego su oboje bili zamijenjeni buržoazijom, tako proletarijat neće naslijediti kapitaliste nego će i jedni i drugi biti zamijenjeni upraviteljima nove vladajuće klase.

⁷ Gallupov izvještaj pokazuje da u razdoblju 1973—77. godine samo 14 posto američkog stanovništva nije imalo povjerenja u »slobodno poduzetnički« sistem. Robert Lane izvjestio je o anketama radnika i ljudi srednje klase koji nisu »izrazili gotovo nikakvo neraspoloženje prema bogatima, ali su izrazili znatno negodovanje zbog toga što siromašni žive od socijalne pomoći« (R. Lane, »The Legitimacy Bias«, u B. Denitch, ed., *Legitimation of Regimes* [London: Sage, 1979], str. 55—80, posebno str. 64. i 70—71).

⁸ U Rusiji je gotovo polovica upitanih radnika odgovorila pozitivno na pitanje »Da li se smatrate jednim od vlasnika socijalističke proizvodnje?«, 22,5 posto odgovorilo je negativno, a 22,1 posto nije znalo. David Lane opisuje sovjetskog radnika kao »udruženog radnika« koji »ima određene oblike solidarnosti prema tvornici. On prihvaća autoritarnu strukturu na osnovi njene sposobnosti u obavljanju posla. On aktivno sudjeluje u poboljšanju proizvodnje i bliži je, i društveno i politički, administraciji nego radniku u kapitalističkom društvu« (D. Lane, »Soviet Industrial Workers«, u Denitch, *Legitimation of Regimes*, str. 177—94, posebno str. 184. i 190).

⁹ Donekle je mladi Marx odgovoran za lažnu predvidivost »historijske nužnosti« U *Svetoj porodici* (1845) on i Engels su napisali: »Nije važno što ovaj ili onaj proleter ili čak proletarijat u cjelini trenutačno *zamišlja* kao svoj cilj. Važno je što je *proletarijat* u stvarnosti i što će on, u skladu s tim što jest, historijski biti primoran da učini.« (Citirano u R. Tucker, *The Marx-Engels Reader* [New York: W. W. Norton, 1972], str. 105). Dovoljno istinito. No, još nam ostaje da pronademo što će proletarijat učiniti. U tom pogledu povijest je uglavnom ignorirala preporuke dobronamjernih reformatora i revolucionara. U odjeljku II A posegnut ću za istim pitanjem i istim citatom.

¹⁰ Mancur Olson ističe da »bez prinude ili nekog drugog posebnog sredstva koje će pojedince natjerati da djeluju u zajedničkom interesu, racionalni, koristoljubivi pojedinci neće djelovati tako da ispune svoje zajedničke ili grupne interese.« Tada navodi slučaj gdje više od 90 posto radnika »neće prisustvovati sastanku ili sudjelovati u akcijama sindikata; ipak će ih više od 90 posto glasati za to da se uvede prinudna pripadnost sindikatu i obavezno plaćanje velike članarine.« On zaključuje da »radnici nisu bili nekonzistentni: njihove akcije i stavovi bili su model racionalnosti kada su željeli da svatko prisustvuje sastanku, a sami su to propustili učiniti. Jer, ako je snažan sindikat u interesu članova, oni će imati više koristi ako u većem broju prisustvuju sastanku, ali... pojedini radnik nema ekonomskog motiva da prisustvuje sastanku« (*The Logic of Collective Action* [Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1974], str. 2, 86).

¹¹ Sweezy and Bettelheim, *Transition to Socialism*.

¹² Taj je stav bio raširen među vođama Druge internacionale. U govoru o prijedlogu programa austrijske Socijaldemokratske partije 1901. godine, Karl Kautsky inzistirao je da su pojedini pripadnici buržoaske inteligencije kreirali moderni socijalizam: da se zbog toga socijalistička svijest mora izvana unijeti u borbu proleterске klase; i da ta borba ne dovodi do spontanog unošenja svijesti. U Rusiji je Petar Tkačev još prije Lenjina tvrdio da masama treba intelektualna elita koja bi ih organizirala i inspirirala za borbu protiv bijede koja ih okružuje. (vidi F. Venturi, *Roots of Revolution* [London: Weidenfeld and Nicolson, 1960], str. 402). Tajno narodnjačko udruženje Zemlja i sloboda primijenilo je organizacijske ideje Tkačeva, a Lenjin ih je poslije razvio u organizacijska načela boljševičke partije.

¹³ S. Mallet, *Nova radnička klasa* (Beograd: Komunist, 1970).

¹⁴ Često se dodaje i treći, vrijednosni element. M. Marković definira revoluciju kao »svaku kvalitativnu transformaciju koja pridonosi oslobađanju čovjeka« (*Dialectic Today*, u M. Marković and G. Petrović, eds., *Praxis* [London: Reidel, 1979], str. 3—43, posebno str. 21). Pretpostavlja se da je revolucija nešto dobro, progresivno. Zbog toga danas bande političkih kriminalaca kao Pinochet u Čileu ili Papadopolos u Grčkoj nazivaju svoje aktivnosti »revolucijama«. U analitičke svrhe, čini se pogodnijim da koncept revolucije bude lišen vrijednosnih konotacija i da se upotrebljava u tehničkom smislu. Mnogo je lakše složiti se oko toga da li je povijesni događaj predstavljao strukturnu promjenu, nego da li je bio progresivan. Određivanje progresivnosti ili regresivnosti revolucije predmet je vrlo teške, posebne analize — u stvari, samostalne društvene teorije.

¹⁵ Bankar Laborde i bogati trgovac Boscary dali su novac za nabavu oružja pobunjenicima i da im se kompenziraju izgubljene nadnice (C. G. Lefebvre, *The Coming of the French Revolution* [New York: Vintage Books, 1962], str. 86).

¹⁶ Donekle je zanimljivo spomenuti da je najrazvijeniji grad u Francuskoj Lyon postao jedan od središta kontrarevolucije.

¹⁷ N. Birnbaum, *The Crisis of Industrial Society* (London: Oxford University Press, 1969), str. 28. Prva predionica opskrbljena parnim strojem puštena je u pogon u Engleskoj 1785. godine.

¹⁸ C. Brinton, *The Anatomy of Revolution* (New York: Vintage Books, 1960), str. 101.

¹⁹ Vidi E. H. Norman, *Japan's Emergence as a Modern State* (New York: Institute of Pacific Relations, 1940).

²⁰ John Dunn, povjesničar s Cambridgea, ovako je opisao taj događaj: »Kada su Zapatine seljačke armije izazvale ustavnu vladu 1914—15. godine, organizirana radnička klasa bila je neutralna ili je favorizirala vladu, a ne, kako se njima to činilo, revolucionarne horde... Ne može biti ništa zajedničkog

između seljaka, koji su se organizirali sami za sebe, i proletarijata u kojem su mnogi bili isto toliko protiv stranaca i protiv klera koliko i protiv kapitalista. Meksička radnička klasa je, u velikoj većini, suočivši se s revolucijom, odlučila da bude kupljena za najveću svotu koja se mogla dobiti i najvećim dijelom ostala i do sada pri svom izboru« (*Modern Revolutions* [Cambridge: Cambridge University Press, 1974], str. 59).

²¹ Pišući sredinom prošlog stoljeća A. de Tocqueville je, čini se, bio prvi koji je uočio da »je upravo u onim dijelovima Francuske gdje je došlo do najvećeg napretka, narodno nezadovoljstvo bilo najveće... Iako su trpjeli tako dugo da je to već prelazilo granice, kad je ljudima palo na pamet da se mogu riješiti nedaća, one su im postale neizdržive... Feudalizam na vrhuncu svoje moći nije pobudio toliko mržnje koliko uoči svoje propasti« (*The Old Regime and the French Revolution* [Garden City, N. Y.: Doubleday, 1955], str. 176—77).

²² Često se raspravlja da li je američki rat za nezavisnost imao karakter društvene revolucije. Tvrdi se da nije bilo feudalizma u Americi; kapitalizam je postojao i prije i poslije revolucije, tako da nije ni moglo biti društvene revolucije. Iako evropski oblik feudalizma u Americi nije postojao (nije se razvio ni u svim dijelovima Evrope), društvo je konačno bilo predburžoasko. Postojalo je »zajedništvo srodstva, solidarnosti i zemlje«, kako je društvenu sredinu prikladno opisao Robert Nisbet (*The Social Impact of the American Revolution*, *Dialogue*, 1975, br. 1, str. 30—39, citirano sa str. 34). Primogenitura i nedjeljivost nasljeđa, uz vrlo velike posjede, omogućile su da veliki zemljoposjednici postanu domaća aristokracija. Uz nezavisne, male zemljoradnike ispod zemljoposjedničke klase, bilo je relativno mnogo najamnih zemljoradnika, slugu i crnačkih robova. Visoki stupanj lokalizma, spajanje ekonomske i političke moći i nepostojanje centralizirane vlade dalje su karakteristike predrevolucionarne sredine. Na kraju, crkva je bila zakonski uspostavljena. Svi ti aspekti društvenog života radikalno su se promijenili. Mnogo velikih zemljoposjednika stalo je na stranu lojalista. Oni su bili protjerani, a njihovi posjedi konfiscirani, što je omogućilo redistribuciju velikih površina zemlje. Primogenitura i nedjeljivost nasljedne imovine ukinute su u gotovo svim državama unutar jednog desetljeća. Sloboda savjesti, utvrđena u prvom ustavnom amandmanu, osigurala je deetabliranje religije. Robovi su oslobođeni u sjevernim državama. Ukinute su plemićke titule i rangovi. Parafeudalno društvo rangova i statusa zamijenjeno je vrlo brzo društvom buržoaske jednakosti.

²³ Q. Hoare and G. N. Smith, eds., *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci* (London: Lawrence and Wishart, 1971), str. 6, vidi također str. 4—8.

²⁴ L. P. Edwards, *The Natural History of Revolution* (Chicago: University of Chicago Press, 1927), str. 41; Brinton, *Anatomy of Revolution*, str. 41—45, 267.

²⁵ Vidi F. Venturi, *Roots of Revolution* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1960).

²⁶ F. Engels, »O autoritetu«, u K. Marx i F. Engels, *Izabrana djela*, vol. I, (Zagreb: Kultura, 1949), str. 582—83.

²⁷ Citirano u H. J. Laski, *The Socialist Tradition in the French Revolution* (London: Fabian Society/Allen and Unwin, 1930), str. 23.

²⁸ I. Deutscher, *Razoružani prorok* (Zagreb: Liber, 1978), str. 18. T. Draper navodi broj od 11.000 članova u mjesecu svibnju 1917. godine (*The Roots of American Communism* [New York: Viking Press, 1959], str. 101).

²⁹ I. Deutscher, »Maoism: Its Origin and Outlook«, u R. Blackburn, ed., *Revolution and Class Struggle* (Sussex: Harvester, 1978), str. 191—223, posebno str. 193.

³⁰ *Democracy in America* (1840) (New York: Vintage Books, 1957), str. 318.

³¹ Ta analogija dolazi od Marxa (*Misère de la philosophie*, 1846). Ona je značajna, ali i pogrešna. U pozicijama tih dviju klasa postoji fundamentalna asimetrija. Buržoazija nije bila eksploatirana klasa i postaje vladajuća klasa u novom klasnom sistemu. Proletarijat je bio eksploatirana klasa i ne može postati vladajuća klasa u besklasnom društvu.

³² To je zrela formulacija prvobitne ideje izražene 1843. godine kao sociološko-filozofski postulat. Dvadesetpetogodišnji radikalni demokrat i patriot Karl Marx se upitao: »Gdje je dakle pozitivna mogućnost njemačke emancipacije?« Nastavio je značajno: »Ovo je naš odgovor. U formiranju jedne klase vezane radikalnim lancima, klase građanskog društva koja nije klasa građanskog društva, staleža koji je raspad svih staleža, sfere koja posjeduje univerzalni karakter svojim univerzalnim patnjama i koja ne traži nikakvo posebno pravo jer joj nije učinjena nikakva posebna nepravda, nego nepravda uopće, koja se više ne može pozivati na historijsko, nego samo na čovječansko pravo, koja se ne nalazi u jednostavnoj suprotnosti prema posljedicama njemačkog državnog uređenja, nego u svestranoj suprotnosti prema pretpostavkama toga uređenja, napokon, jedna sfera... koja je... potpuni gubitak čovjeka, koja, dakle, može sebe zadobiti samo potpunim ponovnim zadobivanjem čovjeka. To raspadanje društva u obliku posebnog staleža jest proletarijat.« Tako je stara židovsko-kršćanska vizija izbavitelja bila oživljena i zajamčena. Međutim, Marx je bio previše znanstvenik, a da bi ostao na toj razini; takvi nisu bili mnogi od njegovih nasljednika, a na posljedice se već upozorilo. Drugi odlomak pun je implikacija i otkriva mnogo: »Kao što filozofija u proletarijatu nalazi svoje materijalno oružje, tako proletarijat u filozofiji nalazi svoje duhovno oružje, i čim iskra misli bude temeljito udarila u to naivno narodno tlo, izvršit će se emancipacija Nijemaca u ljude. (»Prilog kritici Hegelove filozofije prava«, u Marx-Engels, *Rani radovi* u red. P. Vranickog [Zagreb: Naprijed, 1976], str. 104—05). U našem stoljeću, muza povijesti pretvorila je filozofe u partijske vođe i zamijenila Nijemce brojnim drugim narodima. Dvije godine pošto je potonji odlomak napisan, nastala je ideja, danas toliko zloupotrebjavana, o »historijskim interesima proletarijata«. Iz gore navedenih razloga »sam proletarijat se može i mora osloboditi. Ali on se ne može osloboditi a da ne uništi svoje životne uvjete. To ne može učiniti ako ne uništi sve nehumane životne uvjete suvremenog društva koji su koncentrirani u njegovoj vlastitoj situaciji... Važno je što proletarijat stvarno jest i što će on, u skladu s tim što jest, historijski biti primoran učiniti. Njegov cilj i njegove historijske akcije unaprijed su zorno predočene u... njegovim životnim okolnostima... Nema potrebe stalno se vraćati na činjenicu da je veliki dio engleskog i francuskog proletarijata već svjestan svog historijskog zadatka i neprekidno radi da bi si tu svjesnost potpuno razjasnio« (Marx and Engels, *The Holy Family*, citirano u ibid., str. 105—06). Nije li istina da se robovi i kmetovi »nisu mogli osloboditi a da ne unište svoje životne uvjete? mogao bi netko zapitati. I što su oni »historijski bili primorani učiniti?«

³³ Vidi, na primjer, Mao Zedong, *Chinese Revolution and the Communist Party of China*, Decembar 1939. (*Kineska revolucija* [Beograd: Vuk Karadžić, 1968], str. 47).

³⁴ Friedrich Engels dodao je oportunistički stav engleskih radnika uz kolonijalnu eksploataciju i dominaciju svjetskog tržišta, u kojoj oni sudjeluju zajedno s buržoazijom, i uz činjenicu da je, između ostalih koncesija, vladajuća klasa preuzela da ispuni zahtjeve čartističkog programa (»English Elections«, 1874; vidi također pismo Karlu Kautskom, 12. rujna 1882. godine).

³⁵ P. Sweezy, *Modern Capitalism and Other Essays* (New York: Monthly Review, 1972), str. 160. Howard Wachtel dijeli njegovo mišljenje i ovako opisuje američku scenu: »Radikalni ekonomisti identificirali su nekoliko dimenzija u kojima se radna snaga stratificira... Sumirajući ukratko njihove argumente, radna snaga se stratificira u odnosu na industrijske grane i zanimanja (U.S.

Steel je imala između 45.000 i 50.000 različitih naziva poslova), na rasu... na spol i etničku pripadnost. Obrazovni sistem pojačava radnu stratifikaciju pomoću hijerarhijske diferencijacije u školskom sistemu... Neto efekt svega toga je podjela radne snage po statusima, umanjujući tako njenu klasnu solidarnost, a ujedno legalizirajući nejednakosti inherentne funkcioniranju kapitalizma« (»Class Consciousness and Stratification in the Labour Market«, u R. C. Edwards, et al., ed., *Labor Market Segmentation* [Lexington, Mass.: D. C. Heath, 1979], str. 106).

³⁶ Od 1928. do 1933. godine udio radničkih partija (socijalističkih i komunističkih) u ukupnom broju glasova opao je osam posto, udio konzervativne partije 40 posto, a udio partija srednje klase 79 posto (S. M. Lipset, *Politički čovek* [Beograd: Rad, 1969], str. 178). Mora se, međutim, dodati jedna primjedba. Iako su fizički radnici (a seljaci čak i više) bili znatno manje zastupljeni u Nacističkoj partiji 1933. godine, ipak je istina da su predstavljali 31,5 posto svih članova; industrijski i poljoprivredni radnici predstavljali su 42,5 posto članova talijanske Fašističke partije 1921. godine (R. Bendix, »Social Stratification and Political Power«, *American Political Science Review*, 1952, str. 357—75). Industrijski radnici predstavljali su 51 posto mađarske (Arrow Cross) Fašističke partije 1937. godine, a oni su bili samo 23 posto stanovništva (I. Deak, citirano u H. Kahn and A. Wiener, *The Year 2000* [London: Macmillan, 1967], str. 269). Ti postoci se podudaraju s udjelom radnika u komunističkim partijama.

³⁷ Marx je to vrlo jasno uočio. U posljednjem pasusu njegovog predavanja »Nadnica, cijena i profit«, održanom na dva sastanka Generalnog vijeća Internacionale 1865. godine, naveo je ovaj zaključak: »Sindikati rade s uspjehom kao žarišta otpora protiv nasilja kapitala... Oni potpuno promašuju svoju svrhu kada se ograničavaju na vođenje gerilskih akcija protiv posljedica postojećeg sistema, umjesto da istodobno nastoje da ga promijene, umjesto da svoje organizirane snage upotrijebe kao polugu za konačno oslobođenje radničke klase, tj. za konačno ukidanje sistema najamnog rada.«

³⁸ Godine 1820. polovica svih tvorničkih radnika bila su djeca od 9 i 10 godina koja su radila 13 sati dnevno. Pet šestina svih zatvorenika 1830. godine u sjevernim i srednjim atlantskim državama bili su dužnici.

³⁹ Čak i danas je društvena mobilnost viša u Sjedinjenim Državama nego u drugim kapitalističkim zemljama. G. Lenski daje ove podatke za mobilnost prema dolje i gore preko linije fizički-nefizički rad:

Sjedinjene Države	34 %	Danska	30 %	Z. Njemačka	25 %
Švedska	32 %	Norveška	30 %	Japan	25 %
Velika Britanija	31 %	Francuska	29 %	Italija	20 %

Izvor: G. Laski, *Power and Privilege* (New York: McGraw-Hill, 1966), str. 411.

⁴⁰ R. Lane, »The Legitimacy Bias«, u Denitch, *Legitimation of Regimes*, str. 63.

⁴¹ Citirano u I. Bernstein, *The Lean Years* (Baltimore: Penguin, 1966), str. 381.

⁴² Ibid.

⁴³ Citirano u M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism* (New York: International Publishers, 1963), str. 354—57.

⁴⁴ Citirano u ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ S. M. Lipset, *Politički čovek*, str. 447. S. Cohen opaža: »Radničke vođe nisu drugačijeg soja od drugih ljudi. Oni žive u društvu gdje su ljudi stratifi-

cirani i gdje im je dodijeljen status na osnovi simbola koji obilježavaju život unutar društva. Tipičan radnički vođa ne odstupa od slobodnog poduzetničkog društva. Budući da on u načelu prihvaća slobodno poduzetništvo, on se ne sukobljava s osnovnim snagama koje motiviraju ljude u takvim društvima. Naprotiv, on sam je njima motiviran. On želi uspjeti. U njegovom slučaju to znači da on želi vlast, prestiž, poštovanje ljudi s kojima živi i plaću koja je dovoljno velika da mu osigura i status i udobnost« (*Labour in the United States* [Columbus, Ohio: Merrill, 1970], str. 193).

⁴⁷ »Naša je procjena«, pišu S. M. Lipset i R. Bendix, »da je credo 'samostalnog poduzetnika' postao glavna preokupacija radničke klase. Iako je on u prošlosti mogao animirati i radničku klasu i srednju klasu, danas to više nije ideal srednje klase. Umjesto toga, ljudi u srednjoj klasi teže da postanu stručnjaci i, kao drugo rješenje, viši radnici tipa 'bijeli ovratnik'« (*Class, Status, and Power* [Glencoe, Ill.: Free Press, 1953], str. 462).

⁴⁸ Konvencija AFL-CIO iz 1963. godine prihvatila je rezoluciju tražeći od svih afilijacija da ukinu »i posljednje ostatke rasne diskriminacije« (Cohn, *Labour in the United States*, str. 163).

⁴⁹ Treba, međutim, istaći da su radnici u cjelini (i niža srednja klasa) pokazali pozitivniji stav prema završetku rata u Vijetnamu nego viša srednja klasa koja je bila sklona oštrim rješenjima (vidi R. F. Hamilton, *Class and Politics in the United States* [New York: John Wiley and Sons, 1972], str. 453).

⁵⁰ Ernest Bevin, ministar vanjskih poslova laburističke vlade i bivši sekretar sindikata, izjavio je 1946. godine u parlamentu: »Nisam spreman da žrtvujem Britansko carstvo samo zato što znam da ako bi ono palo... to bi značilo da bi i životni standard naših birača znatno opao« (R. Blackburn, ed., *Revolution and Class Struggle* [Sussex: Harvester, 1978], str. 356).

Arghiri Emmanuel ovako opisuje ekonomske interese: »Kada se... relativno značenje nacionalne eksploatacije, koju radnička klasa trpi pripadajući proletarijatu, stalno smanjuje u usporedbi s onom eksploatacijom od koje ona ima koristi pripadajući privilegiranoj naciji, dolazi do trenutka kada cilj povećanja nacionalnog dohotka u apsolutnoj svoti prevagne nad ciljem poboljšanja relativnog udjela nacije nad drugom. Od tog trena nadalje, načelo nacionalne solidarnosti u načelu prestaje biti ispitivano, međutim radikalna i nasilna borba za udio u kolaču može biti u pitanju. Odonda *de facto* ujedinen front radnika i kapitalista dobrostojećih zemalja, usmjerenih protiv siromašnih nacija, koegzistira zajedno s međunarodnom sindikalnom borbom oko udjela u dobiti... Stav radničke klase u naprednim kapitalističkim zemljama kao cjeline u odnosu prema trećim zemljama postaje sve više sličan odnosu britanske radničke klase prema ostalima u svijetu kroz cijelo 19. stoljeće: borbe za zadovoljenje zahtjeva o nadnicama i radnim satima... unutar zemlje; ujedineni nacionalni front protiv vanjskog svijeta s radničkom klasom koja ponekad zauzima avangardnu poziciju« (*Unequal Exchange* [New York: Monthly Review, 1972], str. 180, 182). Ta se generalizacija, međutim, ne smije interpretirati kao da uključuje apsolutnu nužnost ili neminovnost. Kao i obično, postoji veliki prostor za društvenu akciju. Švicarski radnici glasali su protiv povećanja pomoći manje razvijenim zemljama; u Švicarskoj ankete pokazuju da su radnici skloni takvom povećanju.

⁵¹ Bijeli radnici u Južnoafričkoj Republici, predvođeni sindikatom i komunističkim vodama, počeli su oružanu borbu protiv vlade da bi spriječili zapošljavanje Afrikanaca u rudnicima pod uvjetima sličnim njihovim. Taj ustanak iz 1921. godine obilježio je početak režima apartheida. Također je stvorio najbizarniju parolu u cijeloj radničkoj povijesti: »Radnici svijeta ujedinite se i borite za bijelu Južnu Afriku!« Danas u Južnoafričkoj Republici ne postoji nijedna progresivna organizacija bijele radničke klase (R. Davies, »The

White Working-Class in South Africa«, *New Left Review*, 1973, br. 82, str. 40—59). U Alžiru se evropski proletarijat »mobilizirao u obrani francuskog Alžira i nabavljao je ubojice za OAS. Za njih je to bilo pitanje života ili smrti. Njihove privilegije su bile (sic) njihova kvaliteta kao Evropejaca i bijelaca... Oni su za nekoliko dana zarađivali ono što su Alžirci zarađivali za mjesec dana« (Emmanuel, *Unequal Exchange*, str. 184). Bijeli radnici u Bissauu ponašali su se na isti način. Britanski lučki radnici nisu dopuštali obojenim radnicima da rade na dokovima.

⁵² Lipset, *Politički čovek* str. 123—63.

⁵³ H. Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft* (Frankfurt am Main: Europäische Verlaganstalt, 1962), str. 460—61.

⁵⁴ Staffer je pružio ovakav profil stavova prema građanskim slobodama za komuniste (uzorak je obuhvaćao muškarce, osim umirovljenika):

	Stručnjaci i polustručnjaci	Vlasnici, direktori i funkcionari	Manualni radnici	Seljaci i poljoprivredni radnici
Komunistima treba dopustiti da govore	53	41	27	20
Komunističke knjige trebaju biti u bibliotekama	62	44	25	18
Komuniste ne treba uhapsiti	68	58	36	28

Izvor: u Hamilton, *Class and Politics*, str. 436.

Stavovi prema ateistima bili su slični. Čak su i vlasnici, direktori i funkcionari mnogo tolerantniji nego radnici. Najtolerantniji su profesionalci-stručnjaci; najmanje tolerantni su seljaci. Hamilton ističe da radnički autoritarizam prema komunistima ukazuje na prihvaćanje upravljanja vlade i privatnih »idejnih vođa«, a netolerantnost prema ateistima do nekog stupnja objašnjava se kulturnim konzervativizmom malih gradova i ruralnih sredina iz kojih mnogi radnici potječu (*Class and Politics*, str. 448).

⁵⁵ Slijede neki relevantni rezultati anketa. Radnici (nekvalificirani i polukvalificirani radnici više nego kvalificirani) daju prednost jednopartijskim sistemima pred višepartijskim više od bilo koje druge profesionalne skupine, iako su seljaci blizu takvog mišljenja. Isto vrijedi za manje obrazovane u odnosu prema obrazovanijima. Kad je riječ o poštivanju građanskih sloboda, jedino su seljaci i poljoprivredni radnici manje tolerantni od radnika. Politička se tolerantnost povećava s porastom stupnja obrazovanja (Lipset, *Politički čovek*, str. 129, 131, 137). A. Kornhauser smatra da se industrijski radnici protive rasnoj jednakosti — oko 60 posto tvorničkih radnika u Detroitu ima segregacionističke poglede — i pokazuju veliku naklonost strogom autoritetu. On navodi da isti profesionalni i društveni nedostaci koji izazivaju niski osobni moral i ostale znake slabog mentalnog zdravlja također dovode do određenih antidemokratskih osjećaja (*Mental Health of the Industrial Worker* [New York: John Wiley and Sons, 1965], str. 212, 233, 234, 261, 267). Naglasak na pravim kvalitetama posla (koliku šansu za pokazivanje sposobnosti pruža posao, koliko je rad zanimljiv, koliko mogućnost pruža da se pomogne ljudima) povećava se s društveno-ekonomskim statusom, a naglasak nebitnih kvaliteta smanjuje (radni sati, beneficije, stupanj zamaranja pri radu, sigurnost posla, nepostojanje prevelikog

pritisaka) (M. L. Kohn, *Class and Conformity* [Homewood, Ill.: Dorsey Press, 1972], str. 78). Što je niži društveno-ekonomski položaj pojedinca, to je krući njegov konzervativan pogled na čovjeka i društvene institucije i manja je njegova tolerancija prema nekonformističkom ponašanju — što su karakteristike autoritarnih shvaćanja (ibid., str. 80.). Njemački očevi najnižeg od četiri sloja, svrstavaju obilježje »poslušnost« kao najvrednije; američki očevi iz niže klase stavljaju ga na drugo mjesto (nakon »poštenja«) (K. O. Hondrich, *Theorie der Herrschaft* [Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1973], str. 175; vidi također W. H. Sewell, »Social Class and Personal Adjustment«, *International Encyclopedia of the Social Sciences* [New York: Macmillan, 1968], vol. 10, str. 222—25). Iako su se dvije radničke partije u Njemačkoj opirale nacizmu više nego su to činile buržoaske partije, razlika nije bila velika. Erich Fromm, i sam Nijemac i očevidac, objašnjava razloge: »Nalet nacizma nije se suočio s političkim protivnicima, većina kojih je bila spremna da se bori za svoje ideje. Mnogi od pripadnika lijevih partija, iako su vjerovali u svoje partijske programe dok su im partije imale vlast, bili su spremni da odustanu kad je došlo do krize... Veliki broj njih bilo je tipa osobe koja ima mnogo od obilježja... autoritarnog karaktera. Oni su imali duboko usađeno poštovanje i želju za uspostavljenu vlast. Naglasak socijalizma na individualnoj nezavisnosti u odnosu prema vlasti, na solidarnost u odnosu prema individualnoj osamljenosti, nije bilo ono što su radnici stvarno željeli na osnovi svoje strukture ličnosti« (*Escape from Freedom* [New York: Rinehart, 1941], str. 281). Murray Bookchin, američki anarhist, ističe: »Od obitelji do škole i religioznih institucija, masovnih medija, tvornice i na kraju sindikata i 'revolucionarne partije', kapitalističko društvo udruženo djeluje u smjeru takvog odgoja koji potiče poslušnost, hijerarhiju, radnu etiku i autoritarnu disciplinu u radničkoj klasi... Tvorničke i klasne organizacije koje niču iz nje imaju najprinuđniju ulogu u promicanju dobro regulirane, gotovo nesvjesne poslušnosti zrelih radnika, poslušnosti koja se manifestira ne toliko u beskarakternosti pasivnosti koliko u pragmatskoj predaji hijerarhijskim organizacijama i autoritarnim liderima« (»Introductory Essay« u S. Dolgoff, ed., *The Anarchist Collectives* [New York: Free Life, 1974], str. XXXIV).

⁵⁶ Općenito, radničke partije su manje autoritarne nego buržoaske partije. Ispitivanje učitelja u Belgiji, Engleskoj, Francuskoj, Zapadnoj Njemačkoj, Nizozemskoj, Norveškoj i Švedskoj pokazala su da su učitelji koji su davali prednost konzervativnim, kršćanskim i liberalnim partijama skloniji autoritarizmu nego oni koji su davali prednost socijaldemokratskim, laburističkim i komunističkim partijama (S. Rokkan, *Citizens, Elections, Parties* [Oslo: Universitetsforlaget, 1970], str. 337).

⁵⁷ J. Županov, *Samoupravljanje i društvena moć* (Zagreb: Naše teme, 1969), str. 56.

⁵⁸ V. Rus, »Novi model samoupravljanja i njegova relevantna društvena okolina«, u J. Obradović, V. Rus, i J. Županov, eds., *Proizvodne organizacije i samoupravljanje* (Zagreb: Filozofski fakultet, 1975), str. 50.

⁵⁹ Ž. Marković, »Samoupravljanje i klasna svest komunista«, »Gledišta, 1975, str. 609—20, posebno str. 618—19.

⁶⁰ Ideološke dimenzije bile su definirane kao: samouprava nasuprot centralizmu, birokratizmu i državnom upravljanju;

otvorenost prema svijetu ili internacionalizam nasuprot izolaciji;

suvremenost nasuprot tradicionalizmu;

prihvaćanje društvenog vlasništva nasuprot zahtjeva za privatnim vlasništvom;

humanizam, tj. prihvaćanje čovjeka kao najviše vrijednosti, nasuprot tretiranja čovjeka kao sredstva;

kolektivizam nasuprot individualizmu, tj. značenje pripisano kolektivnim nasuprot individualnim interesima;

materijalistička orijentacija (hedonizam, utilitarni stavovi, konzumerizam) nasuprot nematerijalističkim orijentacijama (idealizam, duhovne vrijednosti, asketizam).

Udio osoba u društvenoj skupini koja izražava sklonost prema navedenim vrijednostima (u postotku)

	Samouprava	Otvorenost prema svijetu	Moderizam	Društveno vlasništvo	Humanizam	Kolektivizam	Materijalistička orijentacija
Humanistička inteligencija	86	81	77	75	65	62	48
Tehnička inteligencija	76	73	71	77	60	58	55
Industrijski kvalificirani radnici	72	47	39	75	42	52	63
Nekvalificirani urbani radnici	55	38	27	65	45	47	67
Seljaci	34	27	8	37	44	25	66

Izvor: D. Pantić, »Ideološke orijentacije i ideološki sistemi društvenih slojeva«, u *Društveni slojevi i njihova svijest* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1975), grafovi 1—8 (umnoženi materijal).

Osobe su bile grupirane u tri kategorije prema tome da li naginju jednom ili drugom suprotnom pogledu ili pokazuju mješovito stajalište. Treba napomenuti da je za materijalističku orijentaciju rangiranje obrnuto, što se moglo očekivati. Podaci bi se morali interpretirati s oprezom jer je samoupravna orijentacija u Jugoslaviji službena ideologija i bolje obrazovani slojevi su skloniji davati »ispravne« odgovore, tako povećavajući razlike. Prvi zaključak autora kod interpretiranja rezultata studije prilično je karakterističan: »Pripadnici viših društvenih slojeva... više su no ostali stvaraoci samoupravnog ideološkog sistema i kao avangarda najpotpunije uočavaju povijesne interese radničke klase koji su izraženi u tom sistemu« (Pantić, *Ideološke orijentacije*, str. 179). Zašto bi oni uočavali interese radničke klase, a ne svoje vlastite interese?

⁶¹ M. Janićijević, »Predstave o društvu i socijalne identifikacije društvenih slojeva«, u *Društveni slojevi*, str. 118.

⁶² N. Rot i N. Havelka, *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1973), str. 247.

	Religiozni vjernici (u postotku)
Seljaci	97,0
Nekvalificirani radnici	66,0
Kvalificirani radnici	45,5
Radnici »bijelih ovratnika«	40,2
Intelektualci	25,0

Izvor: S. Vrcan, »Radništvo, religija, crkva«, *Revija za sociologiju*, 1977, str. 12.

⁶⁴ Sljedeća tvrdnja Karla Kautskog, glavnog teoretičara Druge internacionale, upozorava na to da je pseudoracionalističko rezoniranje zamijenilo empirijsku

analizu: »Zato što je najniža od svih klasa, proletarijat je također najdemokraciji od svih klasa« (*Die Soziale Revolution* [Berlin: Vorwärts, 1904], str. 5).

⁶⁵ Proučavajući stavove britanskih imućnih radnika, John Goldthorpe i njegovi suradnici pronašli su da kod njih ne postoji orijentacija prema solidarnosti (*The Affluent Worker in the Class Structure* [Cambridge: Cambridge University Press, 1971], str. 157). S. M. Miller i F. Riesman su kao prodemokratske stavove američkih radnika naveli antielitizam, otvorenost i orijentacije prema kooperaciji i neformalnosti nasuprot konvencionalizmu, rivalstvu, brizi o statusu, strahu od vlasti, preveličanom intelektualizmu i snobizmu antidemokratske srednje klase. S druge strane, oni su otkrili autoritarni potencijal radnika koji se sastoji od želje za jakim vodstvom i određenom strukturom, antiintelektualizam i sklonosti kažnjavanju prekršioca zakona (»čvrstoća«) (*Working-Class Authoritarianism: A Critique of Lipset*, *British Journal of Sociology*, 1961, str. 263—76, posebno str. 272).

⁶⁶ Osnovna razlika između stare i nove srednje klase sastoji se u činjenici da je prva posjedovala imovinu dok potonja uglavnom nema vlasništva nego je unajmljena za posao. Prema tome, prva je bila buržoaska klasa a potonja ima samo buržoaski stil života. Budući da pripadaju rodu unajmljenog rada — kao radnici — skupine srednje klase koje nemaju direktorske i druge upravljačke poslove potencijalni su kandidati za proletarizaciju.

⁶⁷ U Sjedinjenim Državama udio industrijskih radnika bio je u radnoj snazi ovakav: 1900. godine 36 posto; 1950. godine 41 posto; 1970. godine 35 posto. Samo za muške radnike postoci su ovakvi (ženske radnice su se većinom zapošljavale na kancelarijskim i prodajnim poslovima): 1900. godine 38 posto; 1950. godine 48 posto; 1970. godine 47 posto. Ako se radnici u uslužnim djelatnostima ubroje u kategoriju radnika 'plavih ovratnika', dobivamo ovakve postotke: 1900. godine 45 posto; 1950. godine 52 posto; 1970. godine 47 posto (*Historical Statistics of the United States*, 1970, str. 225). Udio fizičkog rada dosegao je maksimum u 1950. godini. U Zapadnoj Njemačkoj je udio radnika u aktivnom stanovništvu dosegao vrh oko 1955. godine i u tri karakteristične godine je bio: 1925. godine 47 posto; 1955. godine 52 posto i 1968. godine 47 posto (K. Heschkat und O. Negt, eds., *Gesellschaftsstrukturen* [Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1973], str. 33).

⁶⁸ Pomaci u strukturi sektorske zaposlenosti u posljednje stoljeće i pol mogu se prikazati podacima raspoloživim za Britaniju i Sjedinjene Države. Sastav radne snage (u postocima)

	Velika Britanija			Sjedinjene Države		
	1811.	1951.	1963.	1820.	1950.	1964.
Poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo	34	5	4	72	13	7
Industrija, rudarstvo, građevinarstvo	39	49	47	12	37	34
Usluge	27	46	49	16	50	59

Izvor: R. Richta et al., *Civilizacija na raskršću* (Beograd: Komunist, 1972), str. 315.

Relativna industrijska zaposlenost dosegla je vrhunac oko 1950. godine.

⁶⁹ U svom Görlitz programu 1921. godine, njemački većinski socijaldemokrati su proglasili: »Die Sozialdemokratische Partei Deutschland ist die Partei des arbeitenden Volks in Stadt und Land« (»Socijaldemokratska partija Njemačke je partija radnog naroda u gradu i na selu«).

⁷⁰ Tu odgovaram na kritiku mog kolege Josipa Županova.

⁷¹ Upotrebljena periodizacija temelji se uglavnom na studijama G. D. H. Colea (*Studies in Class Structure* [London: Routledge and Kegan Paul, 1955], str. 37—40). i Z. Baumana (*Between Class and Elite* Manchester: Manchester University Press, 1972).

⁷² E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (London: Gollancz, 1964), str. 193.

⁷³ Frank Ward daje vrlo impresivno objašnjenje: »U odnosu prema spoznajama toga vremena, razina sposobnosti kvalificiranog tesara ili klesara 1800. godine bile bi ravne sposobnostima današnjeg programera ili srednjeg direktora. Inteligencija i umna agilnost bile bi izjednačene; samo se oruđe promijenilo s promjenom tehnologije« (*In Defence of Democratic Socialism* [London: Rye, 1978], str. 76). *The Book of English Trades* stavlja apotekarstvo, odvjetništvo i optičarstvo uz tesarstvo, kožarstvo, krojačke poslove i lončarstvo (vidi Thompson, *English Working Class*, str. 237).

⁷⁴ Bauman, *Between Class and Elite*, str. 41. Sredinom stoljeća H. Mayhew je uočio da su obrtnici bili »gotovo svi do posljednjeg zagrijani političari. Oni su dovoljno obrazovani i promišljeni da imaju osjećaj važnosti za državu.« S druge strane, »nekvalificirani radnici su drugačija klasa ljudi. Dosad su oni toliko apolitični koliko i sluge, i umjesto da podržavaju žestoko demokratsko mišljenje, oni, čini se, nemaju uopće političkog mišljenja; ili, ako imaju... oni se radije oslanjaju na zadržavanje 'stvari kakve jesu', nego na prevlast radnog naroda« (citirano u Thompson, *English Working Class*, str. 240).

⁷⁵ E. J. Hobsbawm, *Labouring Men* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1968), str. 297.

⁷⁶ Citirano u W. Lazonick, »The Subjection of Labour to Capital«, *Review of Radical Political Economics*, 1978, str. 1—31, citirano sa str. 22.

⁷⁷ U pismu Adolphu Sorgeu (7. prosinca 1889. godine) Engels je te radnike opisao kao »radničku aristokraciju« i dodao da je najodvratnije što su oni ispunjeni buržoaskim »poštenjem«. Suvremeni pisac, Hobsbawm, je primijetio: »Obrtnici vjeruju da su radnici inertna klasa i da bi ih se moralo staviti i zadržati na njihovom mjestu.« Hobsbawm je citirao sekretara sindikata kotlara koji je, zaprepašten idejom da bi se radnicima dopustilo da rade stručan posao, tvrdio da »ne bi bilo uputno za čovjeka jedne klase da prijede u drugu klasu«. Hobsbawm je također napomenuo da većina članova današnjeg sindikata udruženih metalških radnika ne bi bila primljena u prijašnji sindikat (*Labouring Men*, str. 275, 325).

⁷⁸ To je bilo jedino socijalističko razdoblje u cijeloj američkoj političkoj povijesti. Eugene Debs, sindikalni organizator i predsjednički kandidat Socijaldemokratske partije osnovane 1898. godine, dobio je 96.000 glasova. Broj socijalističkih glasača učetyorostručio se na izborima 1904. godine, a 1912. godine je Debs skupio 897.011 glasova ili 5,9 posto od ukupnog broja glasova. Ubrzo zatim politički socijalizam je počeo ići nizbrdo.

⁷⁹ Dosljedno, »većina službenika s punim radnim vremenom svrstava sebe u nosioce položaja srednje klase« (H. A. Clegg, A. J. Killich and R. Adams, *Trade Union Officers* [Oxford: Blackwell, 1961], str. 85, 90).

⁸⁰ Više od polovice bivših funkcionara britanskih sindikata postali su državni funkcionari ili funkcionari u državnim korporacijama; desetina ih je preuzela upravljačke poslove u privatnim industrijama, a samo desetina se vratila u radionicu (M. Kidron, *Western Capitalism Since the War* [Harmondsworth: Penguin, 1970], str. 125).

⁸¹ Službenici su 1971. godine zaradili neznatno manje od prosjeka zarade svih muških fizičkih radnika (J. Westergaard and H. Resler, *Class in a Capitalist Society* [London: Heinemann, 1975], str. 76). Otprilike u isto vrijeme u sovjetskoj industriji su plaće kancelarijskog i uredskog osoblja dosegle 81 posto

radničkih plaća (M. Yanowitch, *Social and Economic Inequality in the Soviet Union* [London: Robertson, 1977], str. 30).

⁸² Značajni su ovi podaci o udjelu namještenika u sindikatima koje je skupio Lennart Forsebäck:

	Plavi ovratnici	Bijeli ovratnici	Ukupno
Francuska			25
Sjedinjene Države			30
Zapadna Njemačka			35
Japan			35
Italija			45
Velika Britanija	50	35	
Norveška	80	50	
Danska	85	55	
Švedska	95	75	

Izvor: L. Forsebäck, *Industrial Relations and Employment in Sweden* (Stockholm: Swedish Institute, 1976), str. 30—31.

Forsebäck ističe da je »značajno za ovo vrijeme da je pojam radnika (wage earner) praktički zamijenio bivšu kategorizaciju na plave i bijele ovratnike u javnim dokumentima i svakodnevnom govoru« (*Industrial Relations*, str. 30—31).

⁸³ *The Affluent Worker in the Class Structure* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), str. 27. U prijašnjem radu, takoer o Velikoj Britaniji, J. Goldthorpe i D. Lockwood objasnili su razloge za to približavanje: »Na strani radničke klase, dvadeset godina gotovo pune zaposlenosti, postupne erozije tradicionalnih zajednica temeljenih na radu, progresivna birokratizacija sindikalizma i institucionalizacija industrijskih sukoba, radili su u smjeru smanjenja solidarne prirode zajedničkog pripadništva i kolektivne akcije. Istovremeno, bilo je više mjesta i poticaja za individualističnije shvaćanje o trošenju, upotrebi vremena za dokolicu i općoj razini težnji. Unutar skupine bijelih ovratnika, s druge strane, kretanje je bilo suprotnog smjera. U uvjetima rastućih cijena, sve više velikih jedinica birokratske administracije i smanjenih prilika za napredovanje, radnici tipa bijelih ovratnika niže klase svakako su mnogo manje priklonjeni bezrazložnom vjerovanju u vrijednosti 'individualizma', a skloniji su kolektivnim, sindikalnim akcijama promišljenog, apolitičkog i instrumentalnog tipa« (*Affluence and the British Class Structure*, *Sociological Review*, 1963, br. 2, str. 152). Empirijsko istraživanje, temeljeno na hijerarhijskim metodama okupljanja, u Sjedinjenim Državama nije uspjelo pronaći dokaze za teoriju o pretvaranju radničke klase u buržoaziju i teoriju manualne/nemanualne podjele, a pružilo je dokaze za hipotezu o proletarizaciji radnika bijelih ovratnika. Većina kancelarijskih radnika i čak tehničara mnogo je sličnija fizičkim radnicima nego onima iz zanimanja srednjih klasa. Zato se čini da je osnovna podjela u američkoj strukturi zanimanja ona na manualna + kancelarijska zanimanja nasuprot nemanualnih (R. Vanneman, »The Occupational Composition of American Classes«, *American Journal of Sociology*, 1977, str. 783—807).

⁸⁴ Jedan autor je komentirao: »Vjerujem da se krećemo prema razdoblju kad će manualni rad u industriji biti baš tako objektivno reakcionaran faktor kao što je bio rad u nazadnoj poljoprivredi u vrijeme Marxa« (E. Pusić, »Razlikovanje u pojmu klase i činoci društvenog procesa«, *Naše teme*, 1965, str. 985).

⁸⁵ Radovan Richta i njegovi suradnici dali su ove podatke o zahtjevima tipičnih kvalifikacija u proizvodnji na različitim razinama tehnologije:

Udio u ukupnoj radnoj snazi (u postocima)

	Nekvalificirani	Polukvalificirani	Kvalificirani	Stručne više škole	Fakultet
Tradicionalni industrijski sistem					
a. univerzalni strojevi	15	20	60	4	4
b. tekuća vrpca	—	57	33	8	2
Automatizacija					
c. djelomična	—	38—43	45—55	13—30	4—12
d. potpuna	—	—	40—50	40—60	20—40

Izvor: R. Richta, *Civilizacija na raskršću* (Beograd: Komunist, 1972), str. 125.

Tehnologije (a), (b) i (c) odgovaraju etapama 2, 3, i 4 u tekstu. Tekuća vrpca uklanja nekvalificirane radnike. U Sjedinjenim Državama i Sovjetskom Savezu su, na primjer, nekvalificirani radnici praktički nestali iz industrije. Potpuna automatizacija eliminira i polukvalificirane radnike.

⁸⁶ Ekstrapolirajući takve trendove, V. A. Thompson nagovještava da će se birokratska organizacija pretvoriti u inovativnu organizaciju koja će »biti stručnija nego većina postojećih. Rad će manje određivati proizvodno orijentirani planeri po modelu Smithovih igala, a više proizvedena razdoblja obuke prije početka. Službeničke klase će opadati u broju i važnosti prema stručnim, znanstvenim i tehničkim radnicima. Međuorganizacijska mobilnost će jako porasti, a isto toliko će se smanjiti organizacijski šovinizam. Pojam organizacija kao organskih tijela s nekim pravima na opstanak bit će zamijenjen pojmom organizacija kao prilika za stručni razvoj. U inovativnoj organizaciji, profesionalne orijentacije i lojalnost bit će jače u odnosu prema organizacijskim ili birokratskim orijentacijama. Natjecanje za uvažavanje zamijenit će natjecanje za status. Kontrolu će manje provoditi nadređeni, a više sami radnici. Moć i utjecaj bit će mnogo šire disperzirani« (*Bureaucracy and Innovation*, *Administrative Science Quarterly*, june 1965, 10, str. 1—20, posebno str. 12).

⁸⁷ Udio je 25 posto u Sovjetskom Savezu i Kanadi, više od 40 posto u Sjedinjenim Državama, u prosjeku; u američkim gradskim područjima udio onih s višim obrazovanjem je već 60 posto.

⁸⁸ Prema procjenama Guya Routha, u prošloj polovici stoljeća (između 1913—14. i 1960. godine) životni standard različitih britanskih skupina prema zanimanjima povećao se ovako u postocima: stručnjaci 20 posto; činovnici 52 posto; kvalificirani radnici 78 posto; nekvalificirani radnici 88 posto (u J. Raynor, *The Middle Class* [London: Longmans, 1970], str. 59). U Francuskoj su od 1911—13. do kraja 1956. godine realne plaće državnih savjetnika opale 47 posto, a realne nadnice pariških kvalificiranih radnika porasle su 20 posto, poljoprivrednih radnika pak, 71 posto (J. Fourastié, *Civilizacija sutrašnjice* [Zagreb: Naprijed, 1968], str. 152). U 1961. godini oko 50 posto njemačkih malih trgovaca nije zaradilo veći dohodak od industrijskih radnika (S. Keller i R. Vahrenkamp, »Iluzije kasnog kapitalizma«, *Marksizam u svijetu*, 1975, br. 1, str. 25). U državnoj službi od 1875. do 1955. godine goleme razlike u dohocima smanjile su se od 7,1 : 1 na 5,4 : 1 u Sjedinjenim Državama (za podministra financija vs. dostavljača), od 14,6 na 5,1 u Francuskoj (za generalnog direktora financija vs. vratara) i od 32 na 15,9 u Velikoj Britaniji (za stalnog podsekretara vs. dostavljača). (T. Scitovsky, »International Comparison of the Trend of Professional Earnings«, *American Economic Review*, 1966, str. 25—42, posebno str. 27).

⁸⁹ Sami radnici nisu sigurni. W. G. Runciman je pronašao, anketiranjem u Britaniji 1961. godine, da 22 posto osoba u manualnim zanimanjima smatra

sebe srednjom klasom, a još sedam posto njih nižom srednjom klasom. S druge strane, 19 posto onih u nemanualnim zanimanjima smatra sebe radnicima (*Relative Deprivation and Social Justice* [London: Routledge and Kegan Paul, 1966], str. 158). Također u Britaniji, Kahan i suradnici pronašli su da 8 posto nekvalificiranih i 17 posto kvalificiranih radnika sebe smatra srednjom klasom, a 21 posto osoba u višim upravljačkim i stručnim zanimanjima (obično smatrani višom srednjom klasom) i 37 posto onih u nižim upravljačkim i administrativnim zanimanjima (srednja klasa) sebe identificira kao radničku klasu (vidi Raynor, *The Middle Class*, str. 10). Ispitivanje u Francuskoj 1968. godine pokazalo je da su 29 posto zaposlenih žena udanih za činovnike bile radnice ili uslužno osoblje, a 39 posto žena radnika bile službenice ili čak pripadnice srednjeg stručnog kadra (M. G. Michal, »L'emploi féminine en 1968«, *Collection de l'INSEE*, novembar 1973, série D, no. 109, Tabela 12). U Švedskoj se 1975. godine manje od 50 posto radnika identificiralo s radničkom klasom i taj udio opada. Osim toga, čak i na slabije plaćenim mjestima radničke klase, oko 85 do 90 posto smatraju transfer nacionalnog dohotka za rješavanje ekoloških i društvenih problema jednako ili više važnim od povišice plaće (U. Himmelstrand, »Socialism and Social Liberalism in the Context of Swedish Societal Change«, *Community Development*, 1977, br. 37—38, str. 37—66, posebno str. 51).

⁹⁰ Na primjer, u 1964. godini 90 posto američkih oženjenih radnika izvan Juga imalo je automobile u usporedbi sa 89 posto obitelji u nižoj srednjoj klasi i 97 posto obitelji u višoj srednjoj klasi. Dva ili više automobila imalo je 29 posto obitelji radničke klase; odgovarajući postoci za druge dvije klase bili su 26 posto, odnosno 46 posto (R. F. Hamilton, *Class and Politics in the United States* [New York: John Wiley and Sons, 1972], str. 385).

⁹¹ »Affluence«, str. 157.

⁹² Karl Marx bi se složio. Razmotrimo ovaj pomalo nespretno sročeni pasus iz rukopisa (koji nije uvršten u tiskani tekst) knjige 1, poglavlja 6, *Kapitala*: »s razvitkom stvarnog podređivanja rada kapitalu... stvarni izvođač u cjelokupnom radnom procesu nije individualni radnik, nego sve više društveno posjedovana radna snaga i različite radne snage koje se međusobno natječu i čine cijeli proizvodni mehanizam, sudjeluju na vrlo različite načine u neposrednom procesu stvaranja robe... jedan radi rukama, drugi više glavom, jedan kao direktor, inženjer, tehničar ili čak pomoćnik. Stoga će funkcije radne snage sve više biti uključene u izravan pojam proizvodnog rada, a nosioci tih funkcija sve će više biti vezani uz kategoriju proizvodnih radnika, neposredno eksploatiranih kapitalom i podređenih njegovom procesu potrošnje i proizvodnje. Ako promotrimo ukupnog radnika, od kojih se radionica sastoji, tada je njegova kombinirana aktivnost materijalizirana izravno u ukupnom proizvodu... a sasvim je nevažno da li je funkcija individualnog radnika, koji je samo jedna od veza tog totalnog radnika, dalje ili bliže neposrednom fizičkom radu« (K. Marx and F. Engels, *Sochinenia*, 2. izd., vol. 49 [Moskva: Politizdat, 1974], str. 95).

⁹³ Kahan i njegovi suradnici su pronašli da se najveći rascjep u subjektivnoj klasnoj identifikaciji ne javlja između manualnih i nemanualnih skupina nego između kvalificiranih ili nadzornih nemanualnih i nižih nemanualnih (Raynor, *Middle Class*, str. 9—10). Taj je nalaz konzistentan prethodnoj analizi koja je pokazala da su nemanualni namještenici nižeg sloja bliži radnicima nego ostalim nemanualnim namještenicima. Kvalificirana manualna zanimanja (kao tesar) mogu više značiti za prestiž nego poslovi niže srednje klase (službenik u trgovini) (vidi L. Reissman, *Class in American Society* [Glencoe, Ill.: Free Press, 1959], str. 156). Ako se društveni jaz između skupina zanimanja mjeri u postotku radnika koji tvrde da bi ponovo izabrali slično zanimanje, tada američko društvo ovako izgleda:

Sveučilišni profesori	93 %
Poslovni pravnici, školski upravitelji	85 %
Novinari	82 %
Radnici 'bijelih ovratnika' (neprofesionalci)	43 %
Kvalificirani grafički radnici	52 %
Kvalificirani radnici u automobilskoj industriji i čeličanama	41 %
Nekvalificirani radnici u čeličanama	21 %
Nekvalificirani radnici u automobilskoj industriji	16 %

Izvor: R. L. Kahn, »The Work Module«, in J. O'Toole, ed., *Work and the Quality of Life* (Cambridge, Mass.: MIT, 1974), str. 204.

⁹⁴ Čak se i to poriče. Daniel Bell zamjećuje da napor stručnih i sličnih kategorija američkog radništva da potvrdi svoj status kroz članstvo u visokoprestiznim udruženjima, krući zahtjevi za stjecanje stručnih diploma, promjene u šolskim nastavnim planovima predstavljaju pokušaj diferencijacije, a ne stapanja s ostalim društvenim skupinama (*The Coming of Post-Industrial Society* [New York: Basic Books, 1973], str. 153—54). Dosta istinito, kao i napori pravih obrtnika dva stoljeća prije da sačuvaju svoje cehove i društva i napori kvalificiranih radnika u drugoj polovici 19. stoljeća da sačuvaju svoj novi model sindikata suočeni s masama nekvalificiranih radnika koje oni nisu prihvaćali kao sebi jednake. Ipak, krajnji rezultat je bio stvaranje relativno homogene društvene skupine nazvane proletarijat, ili neutralnije, radnici 'plavih ovratnika'.

⁹⁵ M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism* (New York: International Publishers, 1963), str. 265—66.

⁹⁶ Kao u vodećem francuskom poduzeću elektronike, Thomson-Houstonu, gdje su inženjeri odbili da se pridruže korporacijskoj organizaciji upravljačkih kadrova, a umjesto toga su se pridružili radničkom sindikatu (vidi Serge Mallet, *La nouvelle classe ouvrière* [Paris: Seuil, 1963]). U svibnju 1968. godine tehničari, pa i direktori, sudjelovali su u tvorničkim štrajkovima i zauzimanju tvornica elektronskih, kemijskih, petrokemijskih proizvoda i Electricité de France. Najviše su ih uzbudili zahtjevi za samoupravom, a ne tradicionalni ekonomski zahtjevi. Studenti i radnici praktički su doveli francusku privredu i državu do imobilnosti u svibnju 1968. godine.

⁹⁷ Taj način mišljenja dobro je izražen u pismu harvardskog studenta uredniku (1968. godine): »Mi smo zabrinuti za sistem u čijem stvaranju ne sudjelujemo i, još važnije, nećemo imati ni prilike, kako god da se uzme, da ga promijenimo prije no što on nama nadredi svoju volju. Odmah nakon diplome suočeni smo s obavezom koju smo naslijedili, i mi moramo djelovati (*Dialogue*, 1969, no. 2, str. 19).

⁹⁸ A. Gorz, *Strategy for Labour* (Boston: Beacon Press, 1968), str. 106.

⁹⁹ B. Denitch, »Is There a New Working Class?«, *Dissent*, July—August 1970, str. 351—55, citirano sa str. 353.

¹⁰⁰ E. Mandel, »Radnici i permanentna revolucija«, *Marksizam u svetu*, 1974, no. 11, str. 28—46, posebno str. 36.

POGLAVLJE 15

¹ A. Maslow, *Motivation and Personality* (New York: Harper and Row, 1970); and *Toward a Psychology of Being* (New York: Van Nostrand, 1968). Teorija je prvi put izložena u »A Theory of Human Motivation«, *Psychological Review*, 1943, str. 370—96.

- ² Maslow, *Motivation and Personality*, str. 46.
- ³ Maslow, *Psychology of Being*, str. 30.
- ⁴ Vidi J. C. Davies, *Human Nature in Politics* (New York: John Wiley and Sons, 1963).
- ⁵ B. Horvat, *Ekonomska teorija planske privrede* (Beograd: Kultura, 1961), poglavlje 11.
- ⁶ *Motivation and Personality*, str. 98.
- ⁷ Ibid.
- ⁸ Ibid.
- ⁹ Ibid.
- ¹⁰ Ibid., str. 273—74.
- ¹¹ Vidi *Escape from freedom* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1941); *The Sane Society* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1955), vidi naše prijevode *Bekstvo od slobode* (Beograd: Nolit, 1964) i *Zdravo društvo* (Beograd: Rad, 1963).
- ¹² C. P. Alderfer, »An Empirical Test of Human Needs«, *Organizational Behavior and Human Performance*, 1969, str. 143—75; M. A. Wahba and L. G. Bridwell, »Maslow Reconsidered: A Review of Research on the Need Hierarchy Theory«, *Academy of Management Proceedings*, 1974, str. 514—20. Rezultati empirijskih testova prilično su dvosmisleni. Bilo je istaknuto da su potrebe urođeno međuzavisne i stoga je upotrebljena tehnika istraživanja (faktorska analiza) metodološki bila pogrešna. Umjesto ortogonalne rotacije koja pokreće nezavisne faktore, treba se koristiti kosa rotacija koja dopušta međuzavisnost između podupirućih elemenata. V. F. Mitchell i Pravin Moudgill su koristili 'oblimin' tehniku i dobili su obrazac grupiranja koji pokazuje sličnost Maslowljevoj klasifikaciji (»Measurement of Maslow's Need Hierarchy«, *Organizational Behavior and Human Performance* 1976, str. 334—49).
- ¹³ C. P. Alderfer, *Existence, Relatedness and Growth* (New York: Free Press, 1972).
- ¹⁴ Ibid., str. 9—12.
- ¹⁵ Ibid., str. 148—49.
- ¹⁶ »Zakonom o unutrašnjoj sigurnosti u Sjedinjenim Državama 1950. godine osnovano je šest koncentracijskih logora... spremnih da ih aktivira predsjednik po svojoj odluci u slučaju opasnosti za unutrašnju sigurnost, a dane su i široke ovlasti istražiteljima da zatvore građane bez suđenja« (C. Lindblom, *Politics and Markets* [New York: Basic Books, 1977], str. 264).
- ¹⁷ M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism* (New York: International Publishers, 1963), str. 234—35. Staljinistička kolektivizacija nije bila bitno različita.
- ¹⁸ *An Essay on Liberation* (Penguin, 1972), str. 25. Vidi naš prijevod *Kraj utopije. Esej o oslobođenju* (Zagreb: Stvarnost, 1972). Drugi reprezentativni pisac je Norman Birnbaum: »Što se tiče proletarijata, on nije ni po svojoj kulturi, ni po politički glasnik budućnosti ili revolucionarne snage. Današnja avangarda u industrijskim društvima naći će se među omladinom, posebno studentima (tj. među onima koji nemaju izravnih odgovornosti ili obaveza prema postojećem društvu), i među intelektualcima, onima koji su oslobođeni rutine i koji su skloni iskoristiti svoje kritičke sposobnosti« (*The Crisis of Industrial Society* [London: Oxford University Press, 1969], str. 94.).
- ¹⁹ *Essay on Liberation*, str. 57.
- ²⁰ Ibid., str. 71—73.
- ²¹ A. Smith, *The Wealth of Nations* (1776) (New York: Modern Library, 1937), knjiga 3, poglavlje 4, str. 387. i 391.
- ²² Za razloge klasificiranja zemalja u te tri skupine umjesto u uobičajne dvije (zemlje u razvoju i razvijene zemlje) vidi moj članak »The Relation Between Rate of Growth and Level of Development«, *Journal of Development Studies*, 1974, str. 382—94. Tri skupine mogu se definirati (logaritmom) per capita BDP. Budući da se vrijednost novca mijenja, uputnije je definirati

skupine pomoću udjela (u postocima) poljoprivrednog stanovništva u ukupnom aktivnom stanovništvu. Ta dva pokazatelja su visoko korelirana ($r^2 = 0,81$). Skupina nerazvijenih zemalja obuhvaća one s više od 60 posto poljoprivrednog stanovništva; zemlje u procesu industrijalizacije zauzimaju interval od 60 do 25 posto poljoprivrednog stanovništva; a udio poljoprivrednog stanovništva u razvijenim zemljama je manji od 25 posto. Ti postoci moraju se uzeti kao vrlo grubo pokazatelji. Može se dodati da je stanovništvo u razvijenim zemljama potpuno pismeno.

POGLAVLJE 16

- ¹ K. Marx, »The Chartists«, *New York Daily Tribune*, 25. kolovoza 1852.
- ² Pismo Turatiju, 6. veljače 1892. godine.
- ³ N. Q. Herric, »Who's Unhappy at Work and Why«, *Manpower*, siječanj 1972, str. 3—7. Nekoliko godina poslije provedeno ispitivanje u Kanadi dalo je slične nalaze. Proizašlo je da su Kanadani najviše zaokupljeni zanimljivošću posla i »da bitni aspekti rada kao dostatnost informacija i autoriteta premašuju važnost sporednih obilježja kao što su plaća i ugodna atmosfera« (M. Burstein et al., *Canadian Work Values: Findings of a Work Ethic Survey and a Job Satisfaction Survey* [Ottawa: Information Canada, 1975], str. 29—30). U drugoj američkoj studiji, temeljenoj na anketiranju uzorka od 3101 čovjeka, nađeno je da nedostatak kontrole radnog procesa (stupanj nadzora, rutinizacija i velika složenost) ima značajan neposredni utjecaj na osjećaje nemoći, samootuđenja i nepostojanja normi. Autor ističe da »ako se radnici strogo nadziru, ako obavljaju niz sličnih zadataka i rade manje složen posao, njihov rad im ne dopušta samoodređenje« (M. L. Kohn, »Occupational Structure and Alienation«, *American Journal of Sociology*, 1976, str. 111—30, posebno str. 112). Nezadovoljstvo radom nije osobenost samo kapitalističkih zemalja; može se jednako naći u etatičkoj sredini, iako nije dobro istraženo. V. A. Iadov i A. A. Kissel' su pronašli da je samo 20 posto mladih lenjingradskih radnika zaposlenih na niskokvalificiranim poslovima zadovoljno svojim poslom (»Work Satisfaction«, *Sociologičeskie issledovanja*, 1974, br. 1, str. 85). Ako je fluktuacija radnika pokazatelj nezadovoljstva i sukoba, sljedeći podaci su to zanimljiviji: oko pet posto radne snage promijenilo je posao svake godine između 1963. i 1972. u Njemačkoj, a oko 4,8 posto u 1970. godini u Sjedinjenim Državama; usporedivi podatak za Sovjetski Savez bio bi 21 posto u 1970. godini (W. Teckenberg, »Labour Turnover and Job Satisfaction«, *Soviet Studies*, 1978, br. 2, str. 193—211, posebno str. 194).
- ⁴ Izvještaj H. Johnsona i N. Kotza u *Washington Postu*, 10. travnja 1972. godine.
- ⁵ Walter Reuther, predsjednik Sindikata automobilskih radnika, u televizijskom intervjuu nekoliko tjedana prije svoje smrti (citirano u R. Edwards, M. Reich and T. Weisskop, *The Capitalist System* [Englewood Cliffs, N. J.: 1972], str. 259).
- ⁶ G. L. Staines, »Is Worker Dissatisfaction Rising?«, *Challenge*, svibanj—lipanj 1979, str. 38—45.
- ⁷ D. Yankelovich, »Changing Attitudes Toward Work«, *Dialogue*, 1974, br. 4, str. 3—13, citirano sa str. 12.
- ⁸ Vidi H. Wachtel »Class Consciousness and Stratification in the Labor Process«, u R. Edwards et al., *Labor Market Segmentation* (Lexington, Mass.: D. C. Heath, 1977), str. 95—122, citirano sa str. 112.
- ⁹ U tom smislu poučna je prošlost tvornice Saab-Scania u Trollhättanu. Automatizirana radna organizacija (tekuće vrpce) imala je visoku stopu odsutnosti s posla (23 posto u 1972. godini) i izuzetno visoku fluktuaciju kadrova (75—80 posto). Nešto se moralo učiniti i inicijativu je dala uprava srednjeg ranga, a ne sindikat. 1975. godine autonomne skupine zamijenile su individualne radnike koji su radili tempom tekuće vrpce. Porasli su i zadovoljstvo

na poslu i profit (Berit Härd, »A Better Quality of Working Life Should be Accessible to All«, *IFDA Dossier* 12, listopad 1979, str. 19—26).

¹⁰ W. Korpi, *The Working Class in Welfare Capitalism* (London: Routledge and Kegan Paul, 1978), str. 325.

¹¹ R. Aronson and J. C. Cowley, »The New Left in the United States«, u R. Wiliband and I. Saville, eds., *Socialist Register* (London: Merlin, 1967), str. 84.

¹² Dokazni materijal Sankey komisije za nacionalizaciju rudnika, 1919. godine.

¹³ S. M. Lipset, *Politički čovek* (Beograd: Rad, 1969), str. 99.

¹⁴ 7. listopada 1965. godine i ponovo 6. studenoga 1968. godine (citirano u E. Deppe et al., *Kritika saodlučivanja* [Beograd: Komunist, 1974], str. 153).

¹⁵ Čini se da se nakon 1965. godine u Švedskoj dogodilo nešto slično. Edmund Dahlström izvještava da se od tog vremena nadalje povećala »kritičnost prema društvenoj strukturi i politici u Švedskoj. Većina osnovnih institucija dobile su svoj dio kritike. Kritika se najviše bavila proizvodnim odnosima i iskorištavanjem položaja i čina. Zbog nezadovoljavajućih uvjeta pozvani su na odgovornost poslodavci, sindikati i birokrati. Pojavilo se nekoliko romana o štetnom djelovanju radnih uvjeta, akordnom radu, strogim pravilima i nehumanom nadzoru itd. Novinari, filmski producenti i kazališne grupe pokušali su osvjetliti eksploatorske odnose. Njihove ideje su se proširile preko masovnih medija na veliki dio ljudi, čak je i popularna kultura prenosila neke od ideja putem svojih različitih manifestacija. Teško je poricati djelovanje tih ideja« (»Efficiency, Satisfaction and Democracy in Work«, rad pripremljen za Konferenciju o samoupravljanju u Dubrovniku, siječnja mjeseca 1977, str. 18). Meidnerov izvještaj pojavio se 1975. godine i o njemu ćemo raspravljati poslije. Godinu dana poslije Kongres sindikata dao je snažnu podršku zahtjevima za samoupravljanjem. Iste godine, socijaldemokrati su, nakon više od pola stoljeća, izgubili vlast. To se može uzeti kao znak za premalo, a ne previše, istinskog socijalizma.

¹⁶ »Cognition, Consciousness and Depression«, rad izložen na 11. svjetskom kongresu Međunarodnog politikološkog udruženja, Moskva, 1979, str. 39.

¹⁷ »Why is France Blocked?« u H. Leavitt et al., eds., *Organizations of the Future* (New York: Praeger, 1974), str. 42—56, citirano sa str. 50.

¹⁸ Vidi B. Denitch, »Legitimacy and the Social Order«, u *Legitimation of Regimes* (London: Sage, 1979), str. 5—22; J. Habermas, »Conservatism and Capitalist Crisis«, *New Left Review*, 1979, br. 115, str. 73—86.

¹⁹ »Rad je opredmećivanje ljudskih moći: dok čovjek oblikuje ograničeni predmet, on u njega projicira svoju svijest, misli, želje, potrebe i maštu. Preko njega, on uviđa moguće sposobnosti svoga bića. Istovremeno, proizvodnja omogućuje radniku da zadovolji potrebe, svoje i tuđe. Rad bi, stoga mogao biti aktivnost preko koje pojedinac izražava sve osnovne karakteristike svoje ljudske prirode i preko koje se on stvara i potvrđuje kao čovjek« (M. Marković, *From Affluence to Praxis* [Ann Arbor: University of Michigan Press, 1974], str. 121).

²⁰ *The Cultural Contradictions of Capitalism* (London: Heinemann, 1976), str. 84.

²¹ Ibid., str. 71—72.

²² Citirano u M. Marković, »Nova levica i kulturna revolucija«, *Praxis*, 1970, str. 927—44, citirano sa str. 943.

²³ Radničko nezadovoljstvo tradicionalnom ulogom sindikata već zbujuje vođe sindikata. Jerry Wurf, predsjednik Udruženja državnih, kotarskih i općinskih namještenika (AFL-CIO) žali se: »Današnji radnički vođe najviše razgovaraju o nedostatku štovanja za sve ono što oni čine za radnike.« Vladina radna grupa u Sjedinjenim Državama je zaključila: »Prisutan je značajan dokaz da (1) su otuđeni radnici manje lojalni svojim sindikatima nego neotuđeni radnici i (2) radnici na radnim mjestima koja pružaju malo istinskog zadovoljstva naj-

manje su skloni sindikatima, bez obzira na njihovu starosnu dob« (J. O'Toole et al., *Work in America* [Cambridge, Mass.: MIT Press, 1973], str. 113).

²⁴ »Više se ne dijelimo«, piše talijanski socijalist Lelio Basso, »na pobornike revolucije i pobornike postupnog preuzimanja vlasti, sada se dijelimo na one koji su voljni da se integriraju u kapitalističko društvo i one koji vjeruju da su sadašnje društvo, uvjeti i izgledi za socijalističku rekonstrukciju društva sazreli« (»Prospects of European Left«, u M. Pečujlić et al., eds., *Marksizam* [Beograd: Službeni list, 1976], str. 919).

²⁵ U Sjedinjenim Državama prerogative uprave bile su prihvaćene u praksi, ali nisu bile formalno određene sve do poslije drugog svjetskog rata, kad je predsjednik Truman sazvao konferenciju visokih poslovnih i radničkih predstavnika da zajednički rasprave probleme i izgleda razlike. Izvještajem s konferencije se inzistiralo da uprava ima pravo ekskluzivne kontrole u ovih šest područja: (1) odlučivanje o proizvodnji, otvaranju novih i zatvaranju starih jedinica; (2) odlučivanje o planu, opremi i proizvodnoj tehnici; (3) utvrđivanje financijske politike i odnosa s potrošačima; (4) odlučivanje o upravljačkoj strukturi i napredovanju namještenika; (5) utvrđivanje opisa radnih mjesta, količina radne snage i izbora namještenika; i (6) utvrđivanje sigurnosnih, zdravstvenih i zaštitnih mjera. U svjetlu promijenjenih odnosa moći, sindikati su to odbili prihvatiti tvrdeći da nije mudro ograničavati prava i odgovornosti strana. Nije došlo do dogovora. (S. Cohen, *Labor in the United States* [Columbus, Ohio: Merrill, 1970], str. 222).

²⁶ J. S. Mill, *Principles of Political Economy* (1848), ed. by W. J. Ashley (New York: Kelley, 1961), str. 764.

²⁷ Donja tabela daje informacije o toj konstataciji:

Broj radnih dana na 1000 zaposlenih koji su izgubljeni zbog industrijskih akcija (prosjeak za razdoblje 1964—73)

Švedska	43
Zapadna Njemačka	43
Japan	217
Francuska	277
Velika Britanija	633
Sjedinjene Države	1247

Izvor: L. Forsebäck, *Industrial Relations and Employment in Sweden* (Stockholm: Swedish Institute, 1976), str. 67.

Od tih zemalja samo u Zapadnoj Njemačkoj i Švedskoj postoje razni oblici suodlučivanja. Možda je zanimljivo spomenuti da je sve do sredine 30-ih godina Švedski, između svih razvijenih zemalja, imala jednu od najvećih stopa štrajkova. Štrajkovi su uz to dugo trajali. Socijaldemokratska vlada preuzela je vlast 1932. godine. Nekoliko godina poslije broj štrajkova je znatno opao i uskoro je Švedska došla na posljednje mjesto po učestalosti industrijskih štrajkova (W. Korpi, *The Working Class in Welfare Capitalism* [London: Routledge and Kegan Paul, 1978], str. 95—96).

²⁸ Dodatne dokaze pružaju različite ankete. Ispitivanje koje je provodio njemački Gewerkschaftsbund 1968—69. godine pokazalo je da sindikalizirani radnici smatraju proširenje suodlučivanja drugim po važnosti (poslije sigurnosti zapošljavanja), a radnici izvan sindikata stavljaju ga na treće mjesto (D. Jenkins, *Job Power, Blue and White Collar Democracy* [London: Heinemann, 1974], str. 121). Nekoliko godina poslije, Hartova anketa u Sjedinjenim Državama je pokazala da 66 posto ispitanih daje prednost tome da zaposleni posjeduju i kontroliraju velike korporacije, a 56 posto je reklo da bi »vjerojatno podržalo« ili »sigurno podržalo« predsjedničkog kandidata koji bi davao prednost tome da zaposleni posjeduju i kontroliraju američka poduzeća (G. Alperovitz and

J. Faux, »An Economic Program for the Coming Decade«, *Democratic Review*, studenoga 1975, str. 1—2). U ispitivanju u Francuskoj 1974. godine oko trećine ispitanika je reklo da kao jedinu najvažniju reformu žele industrijsku demokraciju (J. Rifkin, *Own Your Own Job* [New York: Bantam, 1977]).

²⁹ Razrađeni verzija rasprave je općeprihvaćena teorija američkog ekonomista Franka Knighta koji tvrdi da poduzetnik snosi veliki rizik poznat kao neizvjesnost.

³⁰ Kao što je tvrdio ekonomist švedskog sindikata Rudolf Meidner u raspravi o radničkim fondovima (*Ekonomisk debatt*, 1976, br. 1, str. 78).

³¹ U Ujedinjenom Kraljevstvu jedan posto stanovništva posjeduje 42 posto ukupnog privatnog bogatstva, predstavlja 60 posto svih oporezovanih koji posjeduju dionice i posjeduju 81 posto ukupnih dionica poduzeća (J. Westergaard and H. Resler, *Class in a Capitalist Society* [London: Heinemann, 1975], str. 116). U Sjedinjenim Državama 1953. godine 1,6 posto ukupnog odraslog stanovništva, od kojeg je svako imao u to vrijeme 60.000 dolara ili više u ukupnoj imovini, posjedovalo je 82 posto svih dionica korporacija, praktički sve državne i lokalne obveznice i 10 do 33 posto svakog drugog oblika privatnog vlasništva; jedan posto odraslog stanovništva prima 40 posto ukupnog vlasničkog dohotka; 2,3 posto domaćinstava posjedovalo je oko 80 posto nacionalnog proizvodnog kapitala (S. J. Lampman, *The Share of Top Wealth-Holders in National Wealth: 1922—1956* [Princeton: National Bureau of Economics Research, Princeton University Press, 1962], str. 23, 195, 108). U Švedskoj jedan posto poreznih obveznika posjeduje 3/4 fiksnog kapitala a 5 posto poreznih obveznika posjeduje polovicu privatnog bogatstva (R. Meidner et al., *Löntagarfonder* [Stockholm: Tiden, 1975], str. 38, 43).

³² Rudolf Meidner i njegovi suradnici napisali su knjigu koja pokazuje kako bi se ta metoda mogla najpovoljnije primijeniti u švedskoj privredi i tada su pripremili izvještaj za kongres sindikata 1976. godine. Kongres ga je prihvatio. (vidi *Löntagarfonder* [Stockholm: Tiden, 1975]; *Kollektiv Kapitalbildning genom löntagarfonder* [Stockholm: Prisma, 1976]).

³³ Danski savez sindikata predočio je plan kojim bi poslodavci bili obavezni da doprinesu »investicijskom fondu i fondu dividendi namještenika« u svoti koja bi se postupno povećavala od početnih 0,5 do 5 posto ukupnog iznosa nadnica. Poslodavac bi mogao dobiti natrag 2/3 doprinosa za investicije u poduzeću. Procijenjeno je da bi udio fonda u dionicama korporacija bio 14 posto nakon deset godina i do 26 posto nakon 20 godina. Prijedlog za provođenje prvog stadija plana odbijen je u parlamentu.

³⁴ H. C. Cars, »Meidners Modell — Kritik och alternativ«, *Frihetlig socialistisk tidskrift*, 1975, br. 6, str. 15—21. Pokušavajući dokazati da je Marxova teorija vrijednosti pogrešna, Paul Samuelson nesvjesno je pružio »dokaz« za dvofaktorsku teoriju: »Ako rad raste po eksponencijalnoj stopi $1+g$ i cijene robe se određuju po njihovim sinhroniziranim troškovima rada, tada buržoasku formulu određivanja cijena $A_0(g) = a_0(1+g) \times [1 - a(1+g)]^{-1}$ racionalni planeri moraju prihvatiti« (»Understanding the Marxian Nation of Exploitation«, *Journal of Economic Literature*, 1971, str. 399—431, citirano sa str. 429). Ovdje a_0 obilježava jedinicu radnih utrošaka, a jedinicu utrošaka kapitala, a g je profitna stopa, ista za oba utroška.

³⁵ Španjolski inženjer J. Luis Montero de Burgos razlikuje kapital i rad (označeni kamatama i nadnicom) od kapitala i rada koji preuzimaju (snose) rizik (dijeljenje profita). Poduzeće se definira kao udruženje osoba koje daju aktivni (radnici) i pasivni (kapitalisti) rad (*Una nueva empresa para una nueva sociedad* [Madrid: Fragua, 1977], str. 53, 54, 56).

³⁶ Britanski sindikati traže suodlučivanje o ulaganjima od 40 milijardi dolara u penzijskim fondovima u toj zemlji. U Sjedinjenim Državama, privatni i javni penzijski fondovi imaju između 20 i 25 posto dionica kotiranih na njujorškoj burzi, drže oko 40 posto korporacijskih obveznica i, kao izvor inve-

sticijskog kapitala, četiri puta su veći nego sva individualna štednja. Točno je da većinu penzijskih fondova kontroliraju upravni ili investicijski savjetnici, ali to ne treba tako ostati. (J. Rifkin and R. Barber, *The North Will Rise Again* [Boston: Beacon Press, 1978]).

³⁷ Opća formula za takvu vrst računa je:

$$\frac{F_t}{S_t} = 1 - \left[\frac{(1 + \pi(1 - \lambda - u))}{(1 + \pi(1 - u))} \right]^t$$

gdje je F = fond, S = dionica, π = bruto profitna stopa, λ = udio doprinosa u bruto profitu, u = dividende + porezi, t = godina. (Vidi Meidner, *Löntagarfonder*, str. 129).

38

	Bez doprinosa fondu		S doprinosom fondu	
	porez 40 % kamata 5 %	porez 40 % kamata 5 %	porez 40 % kamata 10 %	porez 50 % kamata 5 %
Profit prije poreza	100	100	100	100
Doprinosa fondu (20 %)	—	—20	—20	—20
Porez	—40	—32	—32	—40
Profit nakon doprinosa i poreza	60	48	48	40
Dividende	60	48	48	40
Vrijednost dionice (dividende/kam. stope)	1200	960	480	800
Doprinosa/vrijednost dionice		2,15 %	4,2 %	2,5 %

³⁹ Stoga su Savez švedskih industrija i švedska Konfederacija organizacija poslodavaca promptno reagirali na Meidnerov izvještaj. U svom izvještaju, objavljenom 1976. godine, poslodavci su tvrdili da bi radnički fondovi prouzročili slom tržišta kapitala, profiti više ne bi bili kriterij za investiranje i postupno bi se razvila planska privreda. Osim toga, izjavili su oni, akumulacija udjela u radničkim fondovima predstavlja oblik eksproprijacije koji vjerojatno nije u skladu s osnovnim načelima pravednosti.

⁴⁰ M. Weber, *Economy and Society* (Totowa, N. J.: Bedminster Press, 1968), str. 1395.

⁴¹ L. E. Karlsson, »Experiences in Employee Participation in Sweden: 1969—1974«. *Economic Analysis and Workers' Management*, 1975, str. 296—330, citirano sa str. 316. Nekoliko primjera — dva iz kapitalističke, a jedan iz etatiističke sredine — osvjetljavaju stvar. David Jenkins je citirao direktora programa obuke u Polaroidu, Raya Ferrisa, koji je objasnio zašto je prekinut jedan očito efikasan program korporacije: »Bio je previše uspješan. Što bi učinili s nadzornicima i direktorima. Nismo ih više trebali... Nanovo otkrivena sposobnost zaposlenih da snose više odgovornosti bila je prevelika prijetnja za uhođani način obavljanja poslova i za uspostavljeni obrazac vlasti« (*Job Power: Blue and White Collar Democracy* [Garden City, N. Y.: Doubleday, 1973], str. 314—15). Široko publiciran eksperiment oplemenjivanja posla u tvornici pseće hrane u Kansasu prekinut je jer je, iako ekonomski uspješan, »postao borba moći« i »bio previše prijeteći za previše ljudi«, izvijestio je Stephen Marglin. On je također ispitivao druge američke i britanske eksperimente u participaciji koji su znatno povećali produktivnost, ali su prekinuti jer su ome-

tali uspostavljenu vlast i društvene odnose («Catching Flies with Honey», rad izložen na Konferenciji o ekonomiji radničkog upravljanja u Dubrovniku, 11—13. rujna 1978. godine). Eksperiment demokratizacije upravljanja na državnom posjedu u Akchi u Kazahstanu od 1968—70. godine služi kao etatiistički primjer. Akchi eksperiment se pokazao izuzetno uspješnim u pogledu radne produktivnosti, proizvodnih troškova i dobiti po radniku. Ipak je prekinut. Primjena načela da »svi trebaju doći na red da upravljaju« nije mogla zadobiti naklonost profesionalnih direktora i partijskih funkcionara. »Implicitna prijetnja koju je eksperiment predstavljao za vlast i privilegije takvih skupina bio je nesumnjivo razlog njegovog obustavljanja« (M. Yanowitch, »Pressures for More 'Participatory' Forms of Economic Organization in the Soviet Union«, *Economic Analysis and Worker's Management*, 1978, str. 403—18, citirano sa str. 416).

⁴² Vidi D. C. Jones, »The Economics and Industrial Relations of Producer Cooperatives in the United States 1791, 1939«, *Economic Analysis and Workers' Management*, 1977, str. 295—317; »Workers' Management in Britain«, *Economic Analysis and Workers' Management*, 1975, str. 331—38; »Producer Cooperatives in the U. S.« rad za Walton Symposium on Labour-Management, Glasgow, 1979.

⁴³ Ta tvrdnja temelji se na dokazu koji pružaju rezultati funkcioniranja kibuca baskijskih zadruga u Mondragónu, američkih coopa (zadruga) u proizvodnji šperploča i francuskih proizvođačkih zadruga. Budući da su prve dvije već razmatrane, dodajem informacije o preostale dvije. Šesnaest poduzeća šperploča u radničkom vlasništvu na američkom pacifičkom sjeverozapadu pokazuje veću fizičku produktivnost, višu kvalitetu proizvoda i veću ekonomičnost u upotrebi materijala. Vrijednosna produktivnost je 30 do 50 posto veća nego u uobičajenim kapitalističkim tvornicama. »Pripadnici zadruga ne samo da rade više i pažljivije, nego obavljaju nadzorne, izvršne, razvojne i funkcije održavanja kao što postaju sposobni i spremni da rade različite proizvodne poslove po potrebi« (Katrina V. Berman, »Worker-Management in U. S. Plywood Manufacturing Cooperatives«, rad za Walton Symposium on Labour-Management, Glasgow, lipnja mjeseca 1969). Eric Batstone je proučavao uzorak od 60 zadruga (uglavnom građevinskih i tiskarskih, na pariškom području. On je pronašao da su nadzorni kadrovi smanjeni na pola u tiskarskim zadrugama (u građevinskim je broj gotovo isti kao u kapitalističkom sektoru); odnos dodane vrijednosti prema neto vrijednosti kapitalne opreme bio je 46 posto viši u tiskarskim zadrugama i 28 posto viši u građevinskim zadrugama; i zadruge su opstale dulje nego tipična kapitalistička poduzeća («Some Aspects of the Economic Performance of French Producer-Cooperatives«, rad za Walton Symposium on Labour-Management, Glasgow, lipnja mjeseca 1969).

⁴⁴ Kongres Sjedinjenih Država podržao je 1978. godine prijedlog zakona o osnivanju zadružne banke i ohrabrivajući skupina radnika i skupina društvenih zajednica da kupuju kapitalistička poduzeća. U jednom ispitivanju javnog mnjenja 1975. godine, dva od tri Amerikanca su rekla da bi radije radili u kompaniji s radničkim vlasništvom i kontrolom ako bi mogli birati (B. Stokes, *Worker Participation-Productivity and the Quality of Work Life*, Worldwatch Paper 25 [Washington, D. C., 1978], str. 42). U Velikoj Britaniji, Zakon o zajedničkom industrijskom vlasništvu donesen je 1976. godine, a poslije je osnovana agencija za razvoj zadruga. U drugim zemljama su novi zakoni o proizvođačkim zadrugama ili doneseni ili se aktivno razmatraju.

⁴⁵ Dva novija evropska primjera, oba iz 1974. godine, su tvornica motocikla Triumph u Meridenu sa 1750 radnika i tvornica satova Lip u Francuskoj sa 1300 radnika. Japanska konkurencija prisilila je upravu Triumphu da zatvori tvornicu. Radnici su zauzeli tvornicu, dobili zajam od vlade i sačuvali bar 700 radnih mjesta. Proizvodnja motocikla po radniku porasla je sa 14 na 22. Lip je prodan Švicarcima i tada je tvornica zatvorena. Radnici su štrajkali, a zatim su nastavili da proizvode i prodaju satove. Vlada je poslala policiju, ali je stanovništvo pružilo podršku kupujući Lipove satove. U Čileu je primjer prilično

bizaran. Tamo je hunta namjeravala prodati državna poduzeća. U kaosu koji je vladao, mnogi poslovni ljudi nisu htjeli preuzeti politički i ekonomski rizik; stoga su često jedino radnici bili zainteresirani za kupnju. U nekih 50 poduzeća više od 5000 radnika preuzelo je upravu i vlasničku odgovornost da bi sačuvali svoja radna mjesta.

POGLAVLJE 17

¹ N. Bukharin, *Economics of the Transformation Period* (New York: Humanities Press, 1971) str. 158.

² H. Braverman, *The Future of Russia* (New York: Grosset and Dunlap, 1966), str. 110.

³ I. Deutscher, *Nedovršena revolucija* (Beograd: Centar za društvena istraživanja pri Predsjedništvu SKJ, 1971), str. 27.

⁴ I. Deutscher, *The Prophet Unarmed* (London: Oxford University Press, 1959), poglavlje 1. Vidi naš prijevod: I. Deutscher: *Razoručani prorok* (Zagreb: Liber, 1975).

⁵ To objašnjenje sugerirala mi je Zaga Golubović.

⁶ U tom pogledu Marx je bio vrlo precizan: »Kad proletarijat... revolucijom... postane vladajuća klasa i kao vladajuća klasa nasilno ukine stare odnose proizvodnje, on će s tim odnosima proizvodnje ukinuti i uvjete opstanka... klasa uopće, a s time i svoju vlastitu klasnu vladavinu« (*Komunistički manifest*). Naši autori naravno poznaju citat, ali su skloniji da ga ignoriraju — zajedno s mnogim drugima iz vrlo očitih razloga.

⁷ S. A. Stjepanian, ed., *Rabochi klass SSSR i jego vedushchaia rol' stroitel'stve kommunizma* (Moskva: Nauka 1975), str. 310.

⁸ P. Demičev, »Razvitoy socializm — stupen' na puti k kommunizmu«, *Problemi mira i socializma*, 1973, br. 1, str. 9—15.

⁹ A. K. Beljuh, *Upravlenie i samoupravlenie* (Lenjingrad: Nauka, 1972).

¹⁰ G. M. Manov et al., *Demokratia razvitogo socialisticheskogo obshchestva* (Moskva: Nauka, 1975), str. 90, 98, 105—6, 110, 118, 219, 146.

¹¹ B. Topornin, »The Dynamic Political System of Developed Socialism«, u *Political Systems: Development Trends* (Moskva: Social Sciences Today, 1979), str. 12.

¹² Analizirajući sovjetski ideološki razvoj, Sava Živanov zamjećuje kako je 18. kongres partije iz 1939. godine proglasio da je Sovjetski Savez ušao u razdoblje »završetka izgradnje besklasnog socijalističkog društva i postupnog prijelaza iz socijalizma u komunizam.« 21. i 22. kongres pomakli su prijelaz na 1980-e godine. Novi program iz 1961. godine, prihvaćen na 22. kongresu, objavio je da »će komunističko društvo uglavnom biti izgrađeno u SSSR« za 20 godina, tj. do 1980. godine. U 1970-im godinama, u raspravi u vezi s pripremom novog ustava, nove izjave vlasti upozorile su da, pošto je socijalizam uspostavljen, postojat će dugo razdoblje razvoja socijalizma, a ne prijelaza prema komunizmu («Novi ustav i osnovni pravci razvitka političkog sistema SSSR« *Socijalizam u svetu*, 1979, br. 12, str. 193—209, str. 197).

¹³ Za vrijeme mađarskog ustanka, sovjetske trupe stacionirane u Mađarskoj i Rumunskoj morale su biti zamijenjene novim, indoktriniranim kontingentima iz manje razvijenih područja Sovjetskog Saveza. U izvještaju specijalnog komiteta o mađarskom problemu na 11. zasjedanju Generalne skupštine UN, konstatirano je: »Ponekad su sovjetske trupe pokazivale simpatije za Mađare... Čini se da su se neki ruski oficiri i vojnici borili i umrli na mađarskoj strani« (A/3592, 1957, str. 24—25). Jiří Pelikan opisuje ponašanje ruskih vojnika koji su okupirali Čehoslovačku: »Običan ruski vojnik bio je vrlo zbunjen i demoraliziran. Svuda ih je naš narod pitao zašto okupiraju bratsku socijalističku zemlju, a ruski vojnici nisu znali što odgovoriti. U to vrijeme bilo je mnogo samoubojstava ruskih

voinika« (R. Blackburn, ed., *Revolution and Class Struggle* [Sussex: Harvester, 1978], str. 257).

¹⁴ Prema M. N. Rutkevich, u M. Pečujlić et al., eds., *Marksizam*, vol. 3 (Beograd: Službeni list, 1976), str. 204.

¹⁵ Sovjetski disidenti su to uočili i izgradili su svoje nade na sukobu između »znanstvene inteligencije« i »administrativne klase«. Prema ilegalnim novinama *Seiatel'* (1971, br. 1), znanstvena inteligencija je jedina klasa u povijesti koja se, po definiciji, sastoji od slobodoumnih ljudi za koje je sloboda uma i informacija preduvjet za njihove društveno korisne proizvodne aktivnosti. Potonji osnivaju svoju apsolutnu vlast i privilegije na ukidanju slobode uma, propagandnoj indoktrinaciji stanovništva i zadržavanju informacija.

¹⁶ Tako čini sve otvorenija opozicija imperijalističkih pokušaja i političkih hapšenja. Okupacija Čehoslovačke, suđenje disidentima, zatvaranje u psihijatrijske klinike praćeni su (ograničenim) demonstracijama i (brojnim) protestnim pismima državnim i partijskim vlastima.

¹⁷ Oni su već počeli svoj rad na revolucioniranju svijesti društva. Prema dobro obaviještenom ruskom disidentskom komunistu Royu Medvedevu, sve disidentske i radikalne skupine u i izvan partije sastoje se od intelektualaca (vidi *Knjiga o sotsialističkoj demokratii* [Paris: Grasset and Fasquelle, 1972]). No, ni radnici nisu potpuno pasivni. U skupini koja je 25. kolovoza 1968. godine demonstrirala na Crvenom trgu protiv okupacije ČSSR-a od osam njih dvoje su bili radnici. Iste godine, 738 ljudi poslalo je pisma protestirajući protiv suđenja Galanskom i Ginzburgu. Od toga su 2/3 bili učenjaci i umjetnici, šest posto radnici, a ostali su bili stručnjaci i studenti (A. Amal'rik, *Prosushchestvuet li Sovjetskiy Soyuz do 1884 goda* [Amsterdam: Fond imeni Gercena, 1969], str. 12). Disidenti (*inakomyshlashchie*) su posebna izvansistemska opozicija u etatičkoj sredini.

¹⁸ L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 3. (Oxford: Clarendon, 1978), str. 90—91.

¹⁹ Termin je, čini se, skovao Frane Barbieri, jugoslavenski novinar, izvještavajući iz Rima. Santiago Carrillo, njegov glavni zagovornik, objašnjava da evrokomunizam znači »potrebu da se krene prema socijalizmu demokratski, što podrazumijeva partijski pluralizam, parlament i predstavničke institucije, narodni suverenitet koji se redovito izražava preko općeg prava glasa; ... sindikate nezavisne od države i partije, slobodnu opoziciju, ljudska prava, slobodu religije, slobodu kulturnog, znanstvenog i umjetničkog stvaranja i razvoj najraširenije narodne participacije na svim razinama i na svim područjima društvene aktivnosti« (*Eurocommunisme' et état* [Paris: Flammarion, 1977], str. 165).

²⁰ Val štrajkova raširio se poljskim gradovima u junu 1976. godine zbog iznenadnog povišenja cijena hrane. Vlasti su uzvratile raznim mjerama prinude. U rujnu je skupina poljskih intelektualaca osnovala Komitet za obranu radnika (KOR) radi osiguravanja legalne medicinske i materijalne pomoći progonjenim radnicima. To je bila prva nezavisna organizacija osnovana u poslijeratnoj Poljskoj, koja je ujedno predstavljala i lijevu opoziciju. Komitet je tražio puno javno ispitivanje policijske okrutnosti. Godinu dana poslije, KOR se pretvorio u Komitet za društvenu samoobranu, koji je imao ove ciljeve: (1) da se bori protiv svakog oblika prinude na političkoj ili religioznoj osnovi i da podrži tako progonjene osobe, (2) da se bori protiv svih kršenja zakona i da pomogne žrtvama takvog kršenja, (3) da se bori za institucionalno poštivanje građanskih sloboda i prava, i (4) da podrži i brani svaki društveni poticaj u smjeru promjene prava čovjeka i građanina (Z. Erard and G. M. Zygiel, *La Pologne: une société en dissidence* [Paris: Maspero, 1978], str. 41).

²¹ Čini se da je socijalistička opozicija u etatičkim zemljama došla do sličnog zaključka. Roy Medvedev daje posebno značenje riječima istine i s odobravanjem citira anonimnog disidenta koji je izjavio: »Nasuprot revolucionar-

nim transformacijama u prošlosti, nadolazeće revolucionarne transformacije u našoj zemlji moći će prilično bitno utjecati riječima. Ideja koja preplavljuje mase može sada postati 'materijalna snaga' u gotovo izravnom smislu... Napad na Zimski dvorac predstavlja nastavak i reprodukciju napada na Bastilleu. Napad na naše birokratske tvrđave bit će radikalno drugačije prirode: one će se početi raspadati pod udarcima samih misli« (*Knjiga o sotsialističkoj demokratii*, str. 377—78). Poljski povjesničar i aktivist u demokratskoj opoziciji Adam Michnik energično odbija revolucionarne programe i urotničku praksu kao sredstva koja samo služe da omoguće policiji stvaranje masovne histerije i omogućavanje političke provokacije. Pritisak za reformom, za proširivanjem ljudskih prava je »jedini put koji disidenti Istočne Evrope trebaju slijediti« (»Nowy ewolucjonizm«, *Aneks*, 1977, br. 13—14, str. 33—48, citirano na str. 42). Sovjetska grupa *Seiatel'* potpuno odbacuje zavjereničke akcije.

²² Vidi W. Brus, *The Economics and Politics of Socialism* (London: Routledge and Kegan Paul, 1973), str. 105—11.

²³ Tamara Deutcher, »Voices of Dissent«, u R. Miliband and J. Saville, eds., *The Socialist Register 1978* (London: Merlin, 1978), str. 21—43, posebno str. 41. Jednom od pacijenata rečeno je da »pati od nervnog iscrpljenja prouzročenog stalnim traženjem pravde«. Deutcher komentira: »Kolika je to optužba za sistem u kojem 'traženje pravde' vodi u psihijatrijsku bolnicu.«

²⁴ U razvijenim etatičkim zemljama radnici to spontano čine svo vrijeme. Oni su to činili poslije Budimpešte i Poznanja 1956. godine, Praga 1968. godine, Gdanjska i Szczecina 1970—71. godine. Disidentske skupine gotovo uvijek traže samoupravljanje.

²⁵ Citirano u M. Yanowitch, *Social and Economic Inequality in the Soviet Union* (London: Robertson, 1977), str. 146).

²⁶ Za dobar pregled literature vidi M. Yanowitch, »Pressures for more 'Participatory' Forms of Economic Organization in the Soviet Union«, *Economic Analysis and Workers' Management*, 1978, str. 403—18.

²⁷ Citirano u *ibid.*, str. 408—9.

²⁸ Proučavajući stavove bivših sovjetskih građana, A. Inkeles uočava: »Rusi, čini se, ne očekuju inicijativu, neposrednost i organiziranost od prosječnog pojedinca. Oni stoga očekuju da će vlast neizbježno dati detaljne naredbe, zahtijevati poslušnost, kontrolirati izvršavanje i upotrijebiti intenzivnu silu i uvjeravanje da osigura stabilne rezultate« (*Social Change in Soviet Russia* [Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968], str. 117). Ti nalazi podudaraju se s opažanjem sovjetskog disidenta Andreja Amal'rika: »Ideje samoupravljanja, ravnopravnosti pred zakonom za sve i osobnih sloboda — i odgovornosti koje idu s tim — gotovo su potpuno neshvatljive ruskom narodu... Samu riječ 'sloboda' većina ljudi shvaća kao sinonim riječi 'nered'. Što se tiče poštivanja prava pojedinca kao takvog, ta ideja prosto budi nevjerovanje. Netko može poštivati silu, vlast, čak, konačno, inteligenciju ili obrazovanje, ali da ljudska osoba sama treba predstavljati istu vrstu — to je protivno zdravom narodnom razumu« (citirano G. R. Urban, ed. *Eurocommunism* [London: M. T. Smith, 1978], str. 237). Kao da se nije mnogo toga promijenilo od doba Ivana Turgenjeva koji je davno napisao: »Shvaćanja ropstva su previše duboko usađena u naša srca, nikad ih se nećemo osloboditi. Mi trebamo gospodara u svemu i svugdje« (*Dim* [Zagreb: Matica Hrvatska, 1963], str. 28). Običan građanin očekuje hijerarhijsko uređenje i usmjeravanje u svemu. Skupina je vođena kroz umjetničku galeriju; vodič objašnjava značajke različitih djela; glasnici pripadnici skupine protestiraju, »Niste nam rekli koja je od tih slika najljepša!« Ruski članovi obitelji posjećuju svoje rođake u Beogradu; posjetilac izražava svoje nezadovoljstvo lokalnim tiskom: »Vaše novine su zbunjujuće, one vam ne govore što je ispravno!« Dodajmo da ovdje, kao i svugdje, anegdote nisu supstitut za znanstveno istraživanje. Međutim, s obzirom na to kakav je etatizam, anegdote su često jedini raspoloživi izvor informacija.

²⁹ Buržoaski sistem kombinira političku demokraciju i ekonomsku autokraciju. Politokratski sistem može učiniti suprotno i spojiti ekonomsku demokraciju s političkom autokracijom. Vladajuća klasa zadržava monopol na onim područjima gdje leži njena vlast.

³⁰ »Economic Organization in the Soviet Union«, str. 415.

³¹ Ibid., str. 18.

³² I savjest brojnih ruskih građana se budi. Jedan od demonstranata na Crvenom trgu u Moskvi 1968. godine Natalia Gorbanevskaia kasnije je rekla sudu: »Moji drugovi i ja smo sretni što smo sudjelovali u demonstracijama. Bar smo na tren pobili niz neograničenih laži i plašljive šutnje. Pokazali smo da se ne slažu svi građani naše zemlje s nasiljem koje je izvršeno u ime sovjetskog naroda.« Val protesta imao je vrhunac u očajnom činu koji je počinio student matematike Ilija Rips koji je nosio plakat izjavljujući »Protestiram protiv okupacije u Češkoslovačkoj« na Trgu slobode u Rigi i koji se spalio (vidi W. Leonhard, »Prager Frühling und Eurokommunismus«, u U. Gärtner and J. Kosta, eds., *Wirtschaft und Gesellschaft* [Berlin: Duncker und Humboldt, 1979], str. 389—418, posebno str. 411).

POGLAVLJE 18

¹ M. Duverger, *Janus — Les deux faces de l'Occident* (Paris: Fayard, 1972), str. XIII. Vidi naše izdanje: M. Duverger, *Janus-Dva lica zapada* (Zagreb: Globus, 1980).

² Citirano u *What Now*, izvještaj Dag Hammarskjöld 1975. godine, objavljen u *Development Dialogue*, 1973, br. 1—2, str. 59.

³ Godine 1967. 43 od 60 afričkih partija glasalo je za socijalizam u svojim programima (J. Hadži-Vasileva, *Afrika i socijalizam* [Beograd: IMRP, 1973], str. 33). Međutim, u mnogim slučajevima socijalizam je stajao samo kao zamjena za nacionalizam i ekonomski rast.

⁴ J. Nyerere, *Freedom and Socialism* (Dar es Salaam: Oxford University Press, 1974), str. 24—25.

⁵ *What Is to Be Done*, 1902, poglavlja 2, 4.

⁶ Za 60 zemalja, korelacija između broja djece u osnovnim školama i učestalosti revolucija je bila 0,84 (S. P. Huntington, *Political Order in Changing Societies* [New Haven: Yale University Press, 1968], str. 47).

⁷ Uzbudanim riječima Frantza Fanona, ideologa alžirske revolucije, »u kolonijalnim zemljama samo su seljaci revolucionarni jer oni nemaju što izgubiti, a mogu sve dobiti. Seljak koji gladuje izvan klasnog sistema, prvi je među eksploatiranim otkrio da se samo nasilje isplati. Za njega nema kompromisa, nije moguć dogovor; kolonizacija i dekolonizacija su naprosto pitanje relativne snage« (*The Wretched of the Earth* [New York: Grove Press, 1968], str. 61). Vidi naš prijevod *Prezreni na svijetu* (Zagreb: Stvarnost 1973).

⁸ U 1950-im i 1960-im godinama nekih 37 azijskih i latinskoameričkih zemalja imalo je veći udio sindikalizirane radne snage nego Sjedinjene Države (Huntington, *Political Order*, str. 284).

⁹ Ibid., str. 279—280. Vidi također Joan Nelson u B. Ward et al., eds., *The Widening Gap* (New York: Columbia University Press, 1971), str. 141 do 431.

¹⁰ Mao Zedong, *Chinese Revolution and the Communist Party of China*, prosinac 1939.

¹¹ B. Russell, *Power* (London: Unwin, 1967), str. 18.

¹² Huntington, *Political Order*, str. 7—8.

¹³ To pravilo ne mora vrijediti za druge kontinente: primjer je Čile. Ondje je, možda, kao u slučaju Italije i Njemačke, drugo pravilo primjenjivo: neuspjela socijalistička revolucija stvara fašističke režime.

14

Broj uspješnih prevrata u modernizirajućim zemljama, od 1945. ili od časa oslobođenja do 1966. godine

Tip političkog sistema	Zemlje s udarima		
	Broj zemalja	Broj	Postotak
Jedna partija	26	6	25
Dominirajuća partija	18	6	33
Dvije partije	16	7	44
Više partija	20	17	85

Izvor: Huntington, *Political Order*, str. 408, 423.

Ni jedan udar nije uspio u komunističkim zemljama.

¹⁵ *Wretched of the Earth*, str. 181—82.

¹⁶ *Freedom and Socialism*, str. 36.

¹⁷ Poslije revolucije 1945. godine poljoprivredno stanovništvo činilo je 75 posto ukupnog stanovništva u Jugoslaviji. Do 1971. godine taj se udio smanjio na 36,4 posto (B. Horvat, *The Yugoslav Economic System* [White Plains, N. Y.: International Arts and Sciences Press, 1976], str. 77. Bugarska je postigla sličnu stopu u transferu stanovništva.

¹⁸ R. Bičanić, »Kapitalni koeficijent, tehnički napredak i teorija praga ekonomskog razvoja«, *Ekonomski pregled*, 1961, str. 251—300.

¹⁹ B. Horvat, »The Relation Between Rate of Growth and Level of Development«, *Journal of Development Studies*, 1974, str. 382—94.

²⁰ Vidi B. Horvat, »Real Fixed Capital Costs Under Steady Growth«, *European Economic Review*, 1973, str. 85—103, posebno str. 102.

²¹ Vidi A. Puljić, »Utjecaj neopredmećenog tehnološkog napretka na stopu rasta«, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, str. 339—41; L. Johansen, »A Method for Separating the Effects of Capital Accumulation and Shifts in Production upon Growth in Labour Productivity«, *Economic Journal*, 1961, str. 775—82.

²² Japan je postigao stopu rasta od 9 posto.

²³ Temeljem te pretpostavke prije svega na svojoj analizi jugoslavenskog ekonomskog društvenog procesa (*Ogled o jugoslavenskom društvu* [Zagreb: Mladost, 1969]; *Yugoslav Economic System*). Ta razina razvoja omogućuje punu zaposlenost, opće desetogodišnje obrazovanje, ravnopravnu raspodjelu dohotka i političku demokraciju. Može se uočiti da su zapadnoevropske zemlje prešle prag razvijenosti od 1939. godine davno prije i da nisu uspjele izgraditi socijalizam. Razlog tome je što su one pokušale sačuvati kapitalizam, a ne stvoriti socijalizam. One nisu koristile prečace nego zaobilaznice.

²⁴ *Ribari ljudskih duša* (Beograd: Mladost, 1976), str. 24—26.

²⁵ U Jugoslaviji je zemljišni maksimum utvrđen na 10 ha. U 1967. godini osobna potrošnja po članu seljačkog domaćinstva za različite kategorije zemljišnih posjednika bila je ovakva: (najniža kategorija potrošnje = 100):

do 2 ha	100
2—3 ha	100
3—5 ha	94
5—8 ha	97
više od 8 ha	100

Izvor: B. Horvat, »Jugoslavenska agrarna teorija i politika u poslijeratnom razdoblju«, *Pregled*, 1976, str. 757.

Veća domaćinstva su imala veće posjede i manje članova obitelji koji su radili izvan posjeda.

²⁶ To je bio stav preuzet od vladajuće tanzanijske partije u njenoj Deklaraciji Arusha iz 1967. godine.

²⁷ E. Fromm, *Zen budizam i psihoanaliza*, (Beograd: Nolit, 1964), str. 229.

²⁸ E. Fromm, *Bekstvo od slobode* (Beograd: Nolit, 1964), str. 259.

²⁹ Marxov stav prema kongresu njemačke Socijaldemokratske partije u Gothi 1875. godine pokazao je što je on mislio o manjinskom položaju u partiji. On je napisao kritiku predviđenog programa. Partijsko vodstvo je nije prihvatilo. U kriičkom pismu koje je poslao Brackeu, 5. svibnja 1875. godine, Marx je izjavio da se on i Engels neće složiti s kongresom i dodao »moja je dužnost ne prihvatiti, čak ni diplomatskom šutnjom, program koji je prema mom mišljenju potpuno neprihvatljiv i demoralizirajući za partiju«. Danas se Gotski program pamti prije svega zbog Marxove *Kritike!*

³⁰ Pismo Hersonu Trieru, prosinac 1889. godine.

³¹ V. F. Asmus, *Logika* (Moskva: Ogiz, 1947), str. 373.

³² *Borba*, 9. listopada 1966, str. 4.

POGLAVLJE 19

¹ J. Stanovnik, *Međunarodni gospodarski sistem* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982), str. 414.

² OUN se, zapravo, ne kreće u smjeru svjetske vlade. Dovoljno je da se поблиže pogleda kako funkcioniraju njena »ministarstva«: uzmimo »ministarstvo poljoprivrede« — FAO pruža tehničku pomoć, Međunarodni fond za poljoprivredni razvoj osigurava sredstva, Svjetski program hrane je zajednička akcija OUN i FAO, osnovan da osigura pomoć u hrani nerazvijenim zemljama kako bi im pomogao da ispune svoje razvojne programe, a Svjetsko vijeće o hrani, organizirano kao međuministarsko vijeće, ima političku ulogu nadgledanja razvoja na tom području.

³ Stanovnik je jedan od onih koji su izražavali takve poglede: »Ideja o svjetskoj vladi, svjetskoj centralnoj banci ili svjetskoj razvojnoj agenciji (koje je predložila Brandtova komisija) nije u skladu s načelom pune nacionalne suverenosti.« »Ideja... oporezivanja na svjetskoj razini je prvi korak prema svjetskoj vladi. A svjetska vlada znači vraćanje na hegemonističke odnose dominacije« (ibid., str. 416, 510).

⁴ Postoje najmanje tri mogućnosti: (a) prelijevanje dijela SDR međunarodnim razvojnim agencijama; (b) prelijevanje SDR članicama Fonda na temelju dogovora da bogatiji primaoci prenesu dio SDR razvojnim agencijama, i (c) povećanje kvota SDR za nerazvijene zemlje.

⁵ Vidi P. M. Wijkman, »Managing the Global Commons«, *International Organization*, 1982, str. 511—36, str. 534.

⁶ Konzorcij instituta, *Međunarodni ekonomski poredak* (Beograd, 1981).

⁷ Takvu shemu prvi su predložili Hirschman i Bird u svom ogledu »Foreign Aid — The Critique and Proposal«, *Essays in International Finance*, br. 169, Princeton University, juli 1968, str. 15—16.

⁸ B. Horvat, »The Gap Between Rich and Poor Nations from the Socialist Viewpoint«, u G. Ranis, ed., *The Gap Between Rich and Poor Nations* (London: Macmillan, 1972), str. 96—111.

⁹ Ibid., str. 117.

¹⁰ *A New United Nations Structure for Global Economic Co-operation*, UN Sales No. E 75. 11. A. 7, 1975.

¹¹ Interventni fondovi (buffer stocks) mogu stabilizirati ponudu, ali ne mogu stvoriti nepostojecu potražnju. Kompenzatorno financiranje može stabilizirati proizvođačke cijene, ali ne može poboljšati ili čak održati uvjete razmjene ako nema potražnje. Zato je shema sekundarnog značenja, a presudno je povećavanje trgovine.

¹² *The Seventh Special Session of the General Assembly*, (New York: United Nations, 1975), str. 16—17.

¹³ I. Dragičević, *Novi međunarodni ekonomski poredak i Jugoslavija* (Zagreb: FVT, 1982), str. 105.

¹⁴ Ponekad se kaže da je promjena uloge nerazvijenih zemalja u svijetu slična promjeni uloge radničke klase u klasnom društvu. Kakve god bile ideje, želje ili moralne osobine individualnih radnika, egzistencijalne potrebe radnika kao klase pojedinaca tjeraju ih da podržavaju socijalistički preobražaj. Slično tome, nerazvijene zemlje ne predstavljaju nužno ideale ljudske dostojanstvenosti i društvenih etika — a neke od njih imaju užasne političke režime i društvene sisteme. Ipak, sve predstavljaju klasu zemalja koje su životno zainteresirane za poboljšanje međunarodnih etičkih, političkih i ekonomskih standarda jer su to preduvjeti za njihov nacionalni opstanak i ljudsku emancipaciju.

¹⁵ Možda je to prijelazni stadij u istinski međunarodni svijet.

¹⁶ Tu su dvije ilustracije. Regionalne razlike izračunate u per capita proizvodnji između sjevera i juga u Jugoslaviji su 2 : 1. Ako 100 milijuna dinara investiramo na jug, proizvodnja sjevera povećat će se za 123 milijuna dinara, a juga za samo 105 milijuna dinara (B. Horvat, *Međusektorska analiza* Zagreb: Narodne novine, 1962, str. 173). Slični su nalazi Cheneryja u Italiji. Tamo početna investicija od 150 milijardi lira na jugu stvara porast dohotka od 160 milijardi na industrijskom sjeveru i za samo 131 milijardu na nerazvijenom jugu (H. Chenery, P. Clark, *Interindustry Economics* [New York: Wiley, 1955], str. 314—18).

¹⁷ »Budući da je polovica industrijskog izvoza trećeg svijeta u stvari trgovina među kompanijama« — upozorava Lance Taylor — »vođeće transnacionalne kompanije lako mogu određivati svoje interne cijene tako da prave profit tamo gdje je to uputno, a da ipak zadovolje sve GATT-ove klauzule o nediskriminatornoj trgovini«, »Back to Basics«, *World Development*, 1982, str. 327—36, str. 335.

¹⁸ Opća shema preferencijala, o kojoj se prvi put pregovaralo u Tokiju 1973. godine pod pokroviteljstvom GATT-a, osigurala je unilateralne carinske koncesije razvijenih zemalja. UNCTAD IV je tražio proširivanje sheme tako da se finalni i polufinalni izvozni proizvodi nerazvijenih zemalja mogu prodavati na tržišta razvijenih zemalja bez carinskih opterećenja. Konvencija iz Lomé 1975. godine između EEZ i 46 nerazvijenih zemalja iz Afrike, Kariba i Pacifika osigurala je potonjima bescarinski pristup na tržišta zemalja članica EEZ na neregipročnoj osnovi za sve industrijske i gotovo sve poljoprivredne proizvode. Štoviše, osnovan je i stabilizacijski fond da ispravi fluktuacije deviznih prihoda od izvoza 12 primarnih proizvoda. U UN su komisije i centar trebali nadzirati operacije transnacionalnih korporacija. Budući da je 75 posto njihovih aktivnosti u razvijenim zemljama, OECD je izradio kodeks kojeg su se multinacionalne kompanije trebale pridržavati. Poslije je izrađen i Kodeks ponašanja u UN. Generalna skupština je 1980. godine donijela kao rezoluciju Skup multilateralno dogovoreni ravnopravnih načela i pravila za kontrolu restriktivnih poslovnih praksa. Rezolucija je uglavnom usmjerena protiv prakse multinacionalnih kompanija koje trećim stranama ograničavaju pristup tržištu.

¹⁹ Indeksaciji, tj. vezivanju izvoznih cijena s cijenama uvoznih industrijskih proizvoda protiv se razvijene zemlje, a, osim toga, ona teško može funkcionirati kad je ponuda veća od potražnje. Budući da ograničavanje ponude osnivanjem kartela nije osobito poželjno (ili čak realno), ekspanzija trgovine je pogodnije rješenje. Osim toga, budući da razvijene zemlje također izvoze sirovine, a nerazvijene zemlje ih uvoze, indeksacija ne bi učinila mnogo dobrog i kad bi mogla funkcionirati.

²⁰ A. Emmanuel *Unequal Exchange* (New York: Monthly Review, 1972).

²¹ Izvozne carine bi povećale cijene, a veće cijene bi stvorile veće izvozne prihode jedino ako bi elastičnost potražnje bila dovoljno niska i kad bi ponuda bila izjednačena ili manja od potražnje. Poučno je spomenuti još jednu prepreku

potpuno drugačije vrste — 1971. godine su proizvođači banana u Srednjoj Americi (UPEB) uveli izvozne carine, a multinacionalne kompanije (United Brands, Standard Fruit i Del Monte) su bojkotirale te zemlje. Tako je spriječen pokušaj proizvođača banana da ožive Emmanuelovu teoriju.

²² To je nužan, ali ne i dovoljan uvjet. Konvencija iz Lomé npr. nije poboljšala položaj 46 nerazvijenih zemalja na tržištu EEZ. Razlozi su: (1) smanjivanje zajedničkih carina EEZ prema trećim zemljama; (2) primjena Općih shema preferencijala; (3) izuzeće nekih poljoprivrednih proizvoda iz bescarinskog tretmana, restriktivna pravila o porijeklu proizvoda i zaštitne klauzule (J. Moss, J. Ravenhill, »Trade Developments during the First Lomé Convention« *World Development*, 1982, str. 841—56). S druge strane, preferencijalni ugovor EEZ sa sredozemnim zemljama iz 1960-ih i ranih 1970-ih godina povećao je izvoz tekstilnih proizvoda i konfekcije tih zemalja na tržište EEZ (R. Pombret, »Trade Effects of European Community Preferences to Mediterranean Countries«, *World Development*, 1982, str. 857—62).

²³ B. Horvat, »The Relation Between Rate of Growth and Level of Development«, *Journal of Development Studies*, 1974, str. 382—94.

²⁴ Slične klasifikacije su poslije postale sasvim uobičajene. Na primjer, skupina (1) se zove najmanje razvijene zemlje, a Generalna skupština i ECOSOC su 1971. godine i 1976. godine ustanovili 29 takvih zemalja, isto kao i UNCTAD IV 1976. godine. Skupina (3) se često naziva novoindustrijaliziranim zemljama. Studija OECD »INTERFUTURES« (1979) klasificira nerazvijene zemlje u praktički slične četiri skupine, itd.

²⁵ Danas je, na primjer, poznato da nedostatak proteina u prvim godinama života ima štetan utjecaj na budući fizički i umni razvoj. Neishranjenost prije rođenja uzrokuje retardaciju i oštećenje mozga.

²⁶ *Report on the World Social Situation* (New York: United Nations, 1961), str. 41.

²⁷ Cilj koji se meni čini razumnim — iako nije i najpoželjniji — je da se jaz zatvara po stopi koja će omogućiti najmanje razvijenim zemljama da unutar generacije dođu tako blizu najrazvijenijoj skupini da vremenska razlika sustizanja ne bude veća od generacije. Drugim riječima, nakon 30 godina najsiromašnija skupina mogla bi dostići u tom trenutku postignutu razinu razvoja najrazvijenije skupine unutar sljedećih 30 godina. Pojedine zemlje najsiromašnije skupine mogu, naravno, premostiti jaz mnogo prije, što ovisi o njihovom naporu.

²⁸ Citirano iz J. Sh. Singh, *A New International Economic Order* (New York: Praeger, 1977), str. 10. Sličnu izjavu poslije je dala sovjetska vlada: »... Nema temelja — niti ga može biti — za zahtjeve upućene Sovjetskom Savezu i drugim socijalističkim državama, kao na primjer zahtjev nerazvijenih zemalja upućen razvijenim kapitalističkim zemljama, uključujući zahtjev za obaveznim doprinosom određenog postotka od nacionalnog proizvoda za nerazvijene zemlje kao ekonomska pomoć« (*Pravda*, 5. listopada 1976. godine).

²⁹ Mađarska je, na primjer, sasvim brutalno iskorištavala Hrvatsku pola stoljeća prije prvog svjetskog rata. Vrijednost resursa koju je opljačkala i štetu koju je prouzročila sprečavanjem razvoja može se bez teškoća utvrditi. Ipak, ni ja kao Hrvat nemam nikakvu namjeru da predočim taj račun (uvećan za odgovarajuće kamate) Mađarima, niti su oni sposobni da ga plate.

³⁰ J. Tinbergen, »Reshaping the International Order (RIO)«, Doc. SID XV/17.

³¹ IMF-IBRD, *The Problem of Stabilization of Prices of Primary Products*, A Staff Study, Part I, 1969, str. 26.

³² Dvanaest godina prije oni su bili samo 25 puta veći.

³³ B. Higgins, *Economic Development* (New York: Norton, 1968), str. 197.

³⁴ Ako bi postojao odgovarajući okvir institucija i politika unutar UN, golemi dugovi nerazvijenih zemalja, koje trenutačno one ne mogu otplaćivati, mogli bi se ovako riješiti. Glavni dužnici su novoindustrijalizirane zemlje kao Brazil

(86 mld dolara), Meksiko (84 mld dolara), Argentina (39 mld. dolara), Južna Koreja (37 mld. dolara), Venezuela (33 mld. dolara), Jugoslavija (20 mld. dolara), Rumunjska i neke druge. Te su zemlje sposobne izvoziti, ali ne mogu naći tržišta. Oni koji imaju kupovnu moć neće kupovati njihovu robu, a oni koji trebaju tu robu nemaju dovoljno deviza da je plate. Kao u svakoj krizi, novca nedostaje i postoji potreba za dodatnom likvidnošću. Stoga bi Međunarodni monetarni fond trebao kreirati potrebnu količinu specijalnih prava vučenja (u stvarnosti, stvari idu suprotnim tokom: udio SDR u svjetskim rezervama, bez zlata, opao je s osam posto u 1972. godini na četiri posto u 1981. godini). Novi svjetski novac alocirao bi se odgovarajućim agencijama UN koje bi kupovale izvoz perspektivnih dužnika za različite svjetske programe i za najmanje razvijene zemlje kojima bi se ta dobra dodijelila kao čista pomoć. Kao rezultat, dužnici bi mogli otplaćivati svoje dugove i oživjeti svoje stagnantne privrede; bankari bi izbjegli rizik sloma međunarodnog financijskog sistema; nerazvijene zemlje bi dobile kredite pod povoljnijim uvjetima i pomoć kojima bi ubrzale svoj rast; razvijene zemlje bi imale koristi od cjelokupne ekspanzije tržišta, uključujući i svoja vlastita; ublažila bi se svjetska ekonomska kriza, smanjila nezaposlenost, a povećana proizvodnja bi više nego nadomjestila porast likvidnosti. Tako bi svatko dobio reguliranjem svjetske privrede.

³⁵ U tom smislu perspektive velike sile dobro je opisao Henry Kissinger kada se obratio Ministarskom sastanku OECD u Parizu 1975. godine: »Ova pitanja daleko prelaze ekonomska razmatranja. Ekonomska stagnacija pothranjuje političku nestabilnost. Za zemlje industrijskog svijeta, ekonomska kriza predstavlja prijetnju ne samo našem nacionalnom dohotku. Ona je zaprijetila stabilnosti naših institucija i izgradnji naše kooperacije na području političkih i sigurnosnih problema. Vlade ne mogu djelovati uvjerljivo dok njihove privrede stagniraju i one se suočavaju sa sve većim domaćim i međunarodnim pritiscima na raspodjelu ekonomskih probitaka. U takvim uvjetima, sposobnost da se svrhovito djeluje — i na nacionalne i na međunarodne probleme — bit će umanjena.« (Citirano iz Singh, *ibid.*, str. 14).

POGLAVLJE 20

¹ Marek Fritzhand, *Etička misao mladog Marxa* (Beograd: Nolit, 1966), str. 76.

² »Sposobnost da djeluju samosvjesno, kritički i stvaralački u načelu odvaja ljudska bića od svih drugih živih organizama i od ostatka prirode« (M. Marković, »On Human Freedom and Self-Determination« (Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 1976), str. 8 (umnoženo).

³ *Freedom and Socialism* (Dar es Salaam: Oxford University Press, 1974), str. 4.

⁴ *The Structure of Freedom* (New York: Atheneum, 1965), str. 83, 371.

⁵ E. Tiryakian smatra da je javno odobravanje seksualnog promiskuiteta jedan od indikatora koji nagovještava izbijanje revolucije. To objašnjava time što »društvena organizacija podrazumijeva, među ostalim, podređivanje seksualnih i drugih oblika hedonističkog uživanja... društveno konstruktivnim ciljevima usmjerenim 'instrumentalnim' aktivnostima. Iznenadan značajni porast hedonističkog ponašanja, popraćen ozakonjenjem i/ili javnim prihvaćanjem takvog ponašanja implicira... gubitak normativne kohezije dotičnog društva« (»A Model of Societal Change and Its Lead Indicators«, u S. Z. Klausner, ed., *The Study of Total Societies* [New York: Doubleday, 1967], str. 93).

⁶ R. Supek, *Participacija, radnička kontrola i samoupravljanje*, (Zagreb: Naprijed, 1974).

⁷ P. Sweezy, »The Transition from Socialism to Capitalism«, *Monthly Review*, 1964, str. 569—90.

⁸ »Autonomy, Felicity, Futility: the Effects of the Market Economy on Political Personality«, *Journal of Politics*, 1978, str. 1—24, citirano sa str. 14.

⁹ J. Robinson, *Exercises in Economic Analysis* (London: Macmillan, 1961), str. 203—5.

¹⁰ Edvard Kardelj umjesno je uočio da tržište ne određuje karakter proizvodnih odnosa nego, naprotiv, proizvodnja u određenim uvjetima klasnih odnosa karakter tržišta (*Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* (Beograd: Komunist, 1977), str. 73.

¹¹ W. Gottschalch, *Parlamentarismus und Rätedemokratie* (Berlin: Wagenbach, 1968).

¹² »Proizvodnja je racionalna aktivnost, koja zahtijeva sistematsku podjelu rada, moći i komunikacija, jednako kao i visok stupanj koordinacije. Ona stoga zahtijeva i vrlo sistematsku i preciznu kontrolu izvođenja. To se može postići samo kad se sankcije i nagrade mogu lako mjeriti i alocirati u skladu s izvođenjem. Sankcije i nagrade u plaćama jedine imaju takvu sposobnost primjene jer se razlike u novcu mogu mjeriti mnogo preciznije nego snaga, prestiž ili bilo koja druga razlika u moći« (A. Etzioni, *A Comparative Analysis of Complex Organizations* [New York: Free Press, 1961], str. 80).

¹³ Godine 1971. kubanska je vlada donijela zakon usmjeren protiv 400.000 danguba, kojim se predviđaju kazne od šest mjeseci do dvije godine prisilnog rada u popravnim centrima za osuđene zbog simuliranja i čestog izostajanja s posla ili iz škole. I Sovjetski Savez je u prošlosti primijenjivao slične prisilne mjere.

¹⁴ M. Marković, »Socijalizam i samoupravljanje«, u *Smisao i perspektive socijalizma* (Zagreb: Praxis, 1965), str. 54—71, posebno str. 70. Čini se da se nešto slično u određenoj mjeri dogodilo u Jugoslaviji. Radi povećavanja autonomije radničkog upravljanja, slabljenja hijerarhije, izbjegavanja nacionalističkih razmirica i sprečavanja državnog uplitanja, kao vrhovno načelo organizacije uzdignut je *dohodovni princip*. Svaki je kolektiv trebao biti gospodar »svoje« dohotka, a svi doprinosi pojedinaca bili su mjereni u novcu. Rezultirajuća utрка za novcem u privrednim jedinicama, uredima, sveučilištima i istraživačkim institutima, imala je duboko alijenirajuće efekte. Suvišno je reći da se isti cilj mogao postići — i to mnogo bolje — nešto produhovljenijom shemom koja bi eliminirala većinu alijenirajućih posljedica.

¹⁵ M. Abramovitz i P. A. David, »Reinterpreting Economic Growth«, *American Economic Review*, May 1973, str. 430.

¹⁶ A. Dragičević, *Potrebni rad i višak rada* (Zagreb: Kultura, 1957), str. 355. R. Richta et al., *Civilizacija na raskršću* (Beograd: Komunist, 1972), str. 333. *Economic Report of the President* (Washington, D. C., 1976), str. 204.

¹⁷ U zemljama s čijim podacima raspoložemo, u 1968. godini su godišnji prihodi osoba s fakultetskim obrazovanjem bili viši od prihoda osoba s osnovnim obrazovanjem prema ovim činiocima:

Osam zemalja u razvoju	6,4
Šest novoindustrijaliziranih zemalja	3,4
Šest razvijenih zemalja	2,4

Izvor: M. Ratković, *Cost-Benefit analiza investiranja* (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1976), str. 87.

Radničko upravljanje, naravno, ubrzava taj proces. U Jugoslaviji je iste godine usporedivi faktor bio 2 : 1; usporedba s predratnim (1939) kapitalističnim uređenjem pruža ovu sliku:

	1938.	1957.
Nadnice nekvalificiranih radnika	100	100
Nadnice kvalificiranih radnika	330	149
Nadnice svih radnika	100	100
Plaće vladinih namještenika	166	135
Plaće službenika u privredi	200	

Izvor: B. Horvat, *Ekonomska teorija planske privrede* (Beograd: Jugoslavenski institut za ekonomska istraživanja, 1964), str. 125.

¹⁸ Realne nadnice u Francuskoj

	1750—60.	1801—10.	1820—40.	1861—70.	1911—13.
Kvalificirani radnici u Parizu	100	140	120	190	240
Rudari	—	—	60	85	135
Poljoprivredni nadničari	45	54	45	55	85

Izvor: J. Fourastié, *Civilizacija sutrašnjice* (Zagreb: Naprijed, 1966), str. 152. Napomena: Nadnice kvalificiranih radnika u Parizu 1750—60. = 100.

¹⁹ Za Britaniju, vidi E. J. Hobsbawm, *Labouring Men* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1964), str. 64—119.

¹⁹ A. M. Carterov indeks nejednakosti distribucije osobnog dohotka nakon plaćanja poreza u Engleskoj ilustrira taj proces: 1880, 41; 1913, 38; 1937, 23; 1948/49, 16 (*The Redistribution of Income in Postwar Britain* (New Haven: Yale University Press, 1955), str. 75). Indeks nejednakosti predstavlja postotak dohotka koji je potrebno transferirati iz više u nižu dohodovnu skupinu da bi se postigla jednaka *per capita* distribucija; tako nula posto izražava apsolutnu jednakost a (gotovo) 100 posto apsolutnu nejednakost.

²⁰ Raspodjela dohotka na različitim stupnjevima privrednog razvoja

	Prosječni per capita proizvod (U. S.)	Prosječni Gini omjer	Udio gornjih 5 % (u %)
<i>Kapitalističke zemlje</i>			
Sedam zemalja	53	0,37	32
Trinaest zemalja	118	0,47	30
Četrnaest zemalja	197	0,48	34
Deset zemalja	408	0,46	27
Šest zemalja	715	0,43	22
Dvanaest zemalja	1950	0,41	20
<i>Etatističke zemlje</i>			
Pet zemalja	795	0,27	14

Izvor: J. Cromwell, »The Size Distribution of Income: An International Comparison«, *Review of Income and Wealth*, 1977, str. 296.

Izvrnuti U oblik krivulje nejednakosti i egalitaran utjecaj etatizma potvrdio je moj student Miroslav Glas u svojoj disertaciji »Razdelitev dohotka v procesu ekonomskega razvoja« (Ljubljana, 1978). Glas je podesio krivulju $N = A \exp B (1ny/y)^2 \exp CS$, podacima za 28 zemalja. N je mjera nejednakosti, y je bruto društveni proizvod per capita, \bar{y} je per capita bruto društveni proizvod za koji je

N maksimalan, S je varijabla društvenog sistema, a A, B i C su parametri. Koeficijent determinacije bio je $R^2 = 0,77$ za gornjih 5 posto, a $R^2 = 0,88$ za Gini omjer. C je imao negativan predznak, pokazujući da etatizam smanjuje nejednakost (ibid., Tabele 5—7).

²¹ A. Stern, *The Science of Freedom* (London: Longmans, 1969), str. 125. Autor govori o »stadiju solidarnosti« ali ne spominje socijalizam.

²² M. Sahlins, »La première société d'abondance«, *Les temps modernes*, 1968, no. 268, str. 641—80.

²³ Marvin Harris spominje da »skeletalni ostaci lovaca sami po sebi dokazuju činjenicu da su obično bili dobro uhranjeni«. On citira podatke L. Angela o visini muškaraca: 30.000 pr. n. e., 177 cm; 10.000 pr. n. e., 165 cm; 1960. američki muškarci, 175 cm. U pogledu »standarda stanovanja«, Harris kaže: »U Čehoslovačkoj su zimske nastambe s kružnim tlocrtom poda promjera dvadeset stopa bile u upotrebi pred više od 20.000 godina. Nastambe s toplim krznom za tepihe i krevete i ognjištima od sušenog gnojiva životinja i mastima obloženih kostiju mogu pružiti kvalitetu smještaja u mnogo čemu veću od suvremenih gradskih stanova« (*Cannibals and Kings. The Origins of Cultures* [New York: Random House, 1977], str. 10, 14).

²⁴ B. Malinowski, *Argonauti Zapadnog Pacifika* (Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1972), str. 52—54, posebno str. 140.

²⁵ Ibid., str. 154—55.

²⁶ M. Sahlins, *Stone Age Economics*, (London: Tavistock, 1974), str. 132.

²⁷ Citirano u ibid., str. 213.

²⁸ Ruth Benedict, *Obrasci kulture* (Beograd: Prosveta, 1976), str. 35. Stranac je čak neprijatelj (Malinowski, *Argonauti*, str. 305).

²⁹ Abraham Maslow opisuje ponašanje »bogatih« Indijanaca iz plemena Crna Noga za vrijeme ceremonije plesa sunca: »U jednom trenutku ceremonije... rekao je o svojim uspjesima: 'Svi vi znate da sam radio tako i tako, da sam učinio to i to, i svi vi znate da sam pametan, da sam dobrog porijekla, da sam dobar ratar, i da sam stoga zgrnuo veliko blago'. A onda je gestom gospodara, gestom velikog ponosa koja, međutim, nije ponižavajuća, dao svo to blago udovicama, siročadi, slijepcima i bolesnima. Na kraju ceremonije plesa sunca bio je bez cijelog svog posjeda, nemajući ništa osim odjeće na sebi. Na taj sinergičan način (neću reći niti sebičan niti nesebičan, jer je polaritet očigledno bio prevladan) on je dao sve što je imao, ali je time pokazao kako je divan čovjek, da je sposoban, da je inteligentan, da je jak, da je marljiv, da je velikodušan i stoga da je bogat« (*The Further Reaches of Human Nature* [Harmondsworth: Penguin, 1971], str. 211—12).

³⁰ Sahlins, *Stone Age Economics*, str. 133, 303.

³¹ Malinowski, *Argonauti*, str. 87.

³² Sahlins, *Stone Age Economics*, str. 133.

³³ Maslow, *Human Nature*, str. 221. Da je to doslovno istina pokazala je Margaret Mead u svojoj klasičnoj studiji o tri susjedna plemena na Novoj Gvineji [*Sex and Temperament in Three Primitive Societies* (1935) (New York: New American Library of World Literature, 1962)]. U jednom plemenu rad se smatrao prijateljskom suradnjom, ratovanje je bilo rijetko i površno, a predvođenje je bilo potrebno samo za vrijeme ceremonija i velikih praznika. Problem društvenog života sastojao se u prisiljavanju nekoliko dodatnih sposobnih pojedinaca da se prihvate, protiv svoje volje, organizacije uzbudljivih ceremonija. Na udaljenosti od otprilike 160 kilometara živjelo je pleme ljudoždera čija se društvena organizacija zasnivala na ideji o prirodnom neprijateljstvu između ljudi istoga spola. Muškarci i žene bili su jednako agresivni i bezobzirni, i nikakva se pravila nisu poštivala. Treće pleme bilo je pleme umjetnika u kojem su konvencionalne uloge muškarca i žene bile zamijenjene. Ovdje su dominirale žene, a muškarci su bili neodgovorniji i emotivno zavisniji. Colin Turnbull opisao je slične kontraste između društveno nastrojenih i kooperativnih Mbuti lovaca iz kišovite šume u sjeveroistočnom Zairu, i individualističkih i asocijalnih Ik

rataru u planinama susjedne Ugande («Human Nature and Primal Man«, *Social Research* 1973, str. 511—530). Daljnja istraživanja možda će pokazati da su sve ove razlike više ili manje posljedica reproduktivnih pritisaka, intenzifikacije, i iscrpljivanja okoline [vidi M. Hariss, *Canibals and Kings; i Cultural Materialism* (New York: Random House, 1979)]. Međutim, takav bi nalaz, ako je istinit, bio u velikoj mjeri irelevantan u našoj sadašnjoj situaciji. Potencijalno gospodarenje prirodom, omogućeno suvremenom naprednom tehnologijom i znanstvenim istraživanjem, je tako veliko da možemo ne samo uništiti našu okolinu i ekološku ravnotežu nego ih možemo također ponovo stvoriti i unaprijediti. Drugim riječima, ograničenja u pogledu materijalne okoline i sredstava mnogo su manje izražena na sadašnjem stupnju tehnološkog napretka nego na razvojnom stupnju nomada i primitivnih farmera. Prema tome, determinizam nije toliko neumitan, a mogućnosti izbora su mnogo veće.

³⁴ K. Marx i F. Engels, *Rani radovi* (Zagreb: Kultura, 1953), str. 197.

³⁵ B. Russell, *Socialism, Anarchism and Syndicalism* (London: Allen and Unwin, 1918), str. 210.

³⁶ B. Russell, »In Praise of Idleness« (1932), citirano u E. Fromm, ed., *Socialist Humanism* (New York: Doubleday, 1966), str. 258—59.

³⁷ D. Dolci, »Reflections on Planning and Group«, citirano u Fromm, *Socialist Humanism*, str. 422.

³⁸ K. Marx, *Kritika Gotskog programa* (Zagreb: Kultura, 1950), str. 20.

Kazalo imena

A

Abegglen, J. C. 474b
Abel, H. 320
Abelard, 40, 440b
Abraham, H. J. 489b
Abrahamsson, B. 465b
Abrabovitz, M. 528b
Adams, R. 507b
Adizes, I. 478b
Afanasjev, V. G. 472b
Agripa, M. 62
Airas-Bustamante, L. R. 441b
Aitov, N. A. 71
Akvinski, T. 186
Alderfer, C. P. 338, 339, 340 512b
Aleksandar, 384
Alelujeva, S. 457b
Alexsander, K. C. 467b
Almond, G. A. 240, 259, 491b
Allard, 491b
Alperovitz, G. 435b, 515b
Alvarados, V. 140
Ama'rik, A. 520b, 521b
Ana, kraljica 254
Angel, L. 530b
Anzelmo, Sv. 43
Aptheker, H. 459b, 460b
Arblaster, A. 472b
Arbor, A. 458, 464b, 485b
Arendt, H. 503b
Aristotel 63, 182, 186, 336, 449b, 486b, 496b
Arizmendi, D. J. M. 470b
Arlabaster, A. 437b
Armstrong, G. D. 444b
Aron, R. 74, 75, 456b
Aronson, R. 514b
Asmus, V. F. 396, 524b
Augustin, A. 38
Austin, A. 461b
Avakum, 442b
Avirch, P. H. 464b
Axelrod, 462b

B

Babcock, M. D. 438
Babeuf, G. 438b
Bacilek, 45
Bahro, R. 456b, 457b
Bahtijarević, Š. 441b
Bajt, A. 199
Bakunjin, M. 36, 45, 99, 114, 115, 314, 445b
Balassa, B. 170, 171
Baldwin, R. W. 418b
Ballod, 126
Baran, P. A. 436b, 474b
Barbash, J. 472b
Barber, R. 517b
Barbieri, F. 520b
Barta, M. 466b
Basso, L. 515b
Batstone, E. 518b
Bauer, T. 475b, 476b
Bauman, Z. 327, 329, 435b, 436b, 452b, 507b
Bazard, 483
Bay, Ch. 420
Bebel, 32, 34, 125, 437b, 445b
Beljuh, A. K. 519b
Bellers, J. 102
Bell, D. 162, 235, 320, 353, 432, 465b, 473b, 511b
Bendik, R. 438b, 453b, 471b
Benedict, R. 530b
Bennis, W. 482b
Bentham, J. 179, 180
Berija, 58
Berlin, I. 494b
Berle, 25
Berman, K. V. 518b
Bernstein, I. 501b
Bernstein, P. 478b
Bertrand, T. 170b, 171
Beteille, A. 451b
Bettelheim, Ch. 458b
Bevin, E. 502b
Bexelius, A. 488b
Biao, L. 39
Bičanić, 386, 523b

Biermann, W. 443b
Bilandžić, D. 475b
Bird, 524b
Birman, A. 378
Birnbäum, P. 453b, 498b, 512b
Bishop, C. A. 470b
Bjereždnjev, 448b
Blackburn, R. 520b
Blagojević, O. 462b
Blanc, L. 100, 103, 104, 105, 106, 483b
Blanqui, L. A. 35, 36, 100, 109, 483b
Blauner, R. 459b, 498b
Blasi, J. R. 478b
Bloch, E. 190
Blondel, J. 450
Blum, F. H. 470b, 482b
Blumberg, P. 473b, 478b
Bodin, J. 239
Boudin, L. 348
Boggart, R. 449b
Boimonde, 470b
Bojanović, R. 94
Bolte, F. 439b
Bonaparte, L. 301
Bonchio, 463b
Bookchin, M. 504b
Boris, 383
Borko, R. 456b
Boscary, 498b
Bottomore, T. 437b, 451b, 453b, 457b
Boulding, K. 235, 457b
Bowles, S. 473b
Bracke, 524b
Brandt, W. 403
Braverman, H. 372, 519b
Bray, J. F. 106
Brecht, A. 479b
Brežnjev, L. 442b
Bridwell, L. G. 512
Brim, O. G. 457b
Brinton, C. 314, 498b
Brinton, U. M. 464b
Brodbeck, M. 439b, 478b
Broström, A. 465b
Brus, W. 37, 159, 439b, 521b
Brzezinsky, Z. 455b
Buchež, Ph. 104, 105
Buharin, N. 11, 46, 49, 123, 128, 314, 372, 446b, 448b, 519b
Buonarrotti, M. 435b
Burke, E. 150
Burnham, 497b
Burstain, M. 513b
Burton, N. 443b

C

Cabet, E. 99, 109
Cable, J. 471b
Campanella, T. 99
Cardenas, 312
Carol, 384
Carpenter, N. 463b

Carr, E. H. 451b, 492b
Carrillo, S. 445b
Carroll, C. 444b
Castro, F. 307, 441b
Carter, G. M. 491b
Chamberlin, E. 28
Chantillon, R. 28
Chapelier, 22
Clampano, J. W. 451
Charles, I. 313
Charvet, J. 185, 480b
Chaulieu, P. 164
Che'Guevara 100
Chinoy, E. 449b, 458b
Clark, C. 452b
Clark, T. N. 491b
Clegg, H. A. 507b
Clegg, I. 466b, 469b
Coates, 469b
Cohen, M. 487b
Cohen, S. 501b
Cohn, S. M. 476b, 502b
Colbert, 28
Cole, G. D. H. 17, 118, 125, 432b, 461b, 462b, 463b, 467b 507b
Coleman, J. 248, 489b
Commons, J. R. 449b
Condorect, de 311
Connolly, J. 116
Considerant, V. 104, 105
Coser, L. A. 440b, 444b
Cromwell, O. 311
Crossman, R. H. S. 436b
Crozier, M. 171
Cupper, L. 470b
Cvjetičanin, V. 5

Č

Čavoški, K. 486b
Černe, F. 481b
Černiševski, 314

D

Dahl, R. A. 448b, 481b, 485b, 490b, 492b, 493b
Dahlstrom, E. 514b
Dahrendorf, R. 67, 76, 82, 449b, 452b, 458b, 473b, 493b
Dallison, Ch. 486b
Daniels, R. V. 464b
Dante, A. 55, 439b
Danton, 311
Darwin, Ch. 434b
Davies, J. C. 454b, 512b
Davi, R. 502b
David, P. A. 528b
Deak, I. 501b
Debs, E. 507b
Demičev, P. 374, 519b
Demsetz, 163

Denitch, B. 334, 511b, 514b
Dennis, V. 491b
Deppe, E. 514b
Deppe, F. 490b
Desai, P. 477b
Deutsch, K. W. 158b 458b, 472b
Deutscher, I. 373, 439b, 442b, 448b, 456b, 464b, 486b, 499b, 519b
Deutcher, T. 521b
Dmitrov, 122
Dobb, M. 271, 321, 332, 495b, 501b, 511b 512b
Dobson, R. 454b, 455b
Dolci, D. 430, 531b
Dolfuf, 384
Domhoff, G. W. 454b
Donnelly, J. H. 473b
Dostojevski, F. M. 47
Dragičević, A. 528b
Dragičević, I. 525b
Draper, H. 438b
Draper, T. 499b
Drashkovich, M. M. 438b
Dualigli, M. 522b
Duguit, L. 239, 486b
Durkheim, E. 40, 41, 440b, 441b
Duverger, M. 380, 489b, 490b, 522b
Duvignaud, S. 464b

Đ

Đilas, M. 456b
Đorđević, J. 464b
Đukić, 396
Đurđević, 446b

E

Ebert, F. 125, 127, 128
Edwards, L. 314, 499b
Edwards, R. C. 434b, 485b, 513b
Eichmann, A. 444b
Einaudi, M. 440b
Einstein, E. 10, 226
Eisner, K. 125, 464b, 465b
Ellman, M. 475b
Ellul, J. 441b
Emmanuel, A. 408, 502b, 503b, 525b, 526b
Engels, F. 11, 15, 22, 32, 33, 36, 38, 42, 49, 100, 110, 111, 112, 150, 151, 156, 180, 195, 237, 238, 303, 309, 314, 315, 322, 347, 395, 419, 433b, 438b, 439b, 441b, 442b, 459b, 460b, 461b, 462b, 479b, 485b, 489b, 490b, 497b, 499b, 500b, 507b, 510b, 524b, 525b, 526b
Erard, Z. 520b
Espinosa, J. 468b, 478b
Etzioni, A. 423, 449b, 451b, 460b, 529b

F

Fabri, L. 445b
Fanelli, G. 115
Fanon, F. 385, 522b
Faris, R. E. L. 460b
Faux, J. 516b
Feliforov, N. A. 156, 159, 472b
Ferris, R. 516b
Feuerbach, L. 9
Finer, S. E. 450b, 474b
Finkle, J. 442b
Fischer, E. 44, 443b
Fisher, W. A. 454b, 472b
Fitzroy, F. 471b
Follette, la 321
Formanek, M. 157, 472b
Forsebach, L. 508b
Fourier, Ch. 102, 103, 104, 462b
France, A. 21
Franco, F. B. 130, 147, 386
Frazier, E. F. 445b
Freire, P. 80, 458b
Freud, S. 420, 426
Friedman, M. 459b
Friedrich, C. J. 450b, 487b, 489b, 492b
Fritzhand, M. 92, 460b, 527b
Fromm, E. 45, 93, 333, 337, 338, 393, 420, 437b, 446b, 458b, 459b, 460b, 480b, 481b, 504b, 524b
Führer 472b, 489b

G

Gable, R. 442b
Galanski, 520b
Galbraith, J. K. 12, 436b
Galilej, G. 46
Gallie, B. 481b
Garibaldi, 318
Gentile, G. 443b
George, L. 476b
Germann, G. 439b
Gerschon, A. 22, 434b
Gibson, J. L. 473b
Gide, A. 440, 442b
Giddens, A. 449b, 452b
Gierek, E. 78
Ginzburg, 520b
Glas, M. 529b
Glennester, H. 453b
Göbles, 45
Godwin, W. 99
Goldthorpe, J. 330, 331, 453b, 506b, 508b
Golubović, Z. 519b
Gomulka, S. 477b
Gorbanjevskaja, N. 522b
Gorz, A. 334, 511b
Gottschalch, E. 465b
Gottschalch, W. 487b, 528b
Gottschalk, L. 445b
Gottwald, K. 39

Gramsci, A. 129, 130, 313
Grave, J. 114
Gray, J. L. 473b, 474b
Greenberg, E. S. 478b
Gregory, P. 476b
Gričić, D. 444b
Gromiko, A. 411
Grossman, G. 434b
Grossmann, H. 348
Gruner, 492b
Guedes, 462b
Guillebaud, C. W. 466b, 469b
Gunter, 469b
Gurwitch, G. 464b

H

Habermas, J. 514b
Hadži-Vasiljeva, J. 522b
Halal, W. 163, 208
Halsey, A. H. 454b
Hamilton, R. F. 502b, 503b, 510b
Hammerskjöld, D. 522b
Hannah, L. 434b, 435b
Haq, M. ul, 404
Haraley, E. L. 452b
Haraszti, M. 71, 82, 454b, 459b, 461b, 475b
Härd, B. 514b
Harriman, A. 490b
Harris, M. 530b, 531b
Haug, W. F. 445b
Havelka, N. 325, 505b
Hayek, F. A. won 86, 87, 168, 174, 177, 459b, 460b
Hegel, G. F. W. 12, 80
Heilbroner, R. 11, 478b
Heloiza 40
Herljević, F. 441b
Herric, Q. 513b
Herson, T. 524b
Hertzka, Th. 108, 109
Herz, J. H. 491b
Herzen, A. 314
Hevitt, C. 433b
Higgins, B. 526b
Hilferding, R. 126, 127, 128, 465b
Himmelstrand, U. 510b
Hirschman, 524b
Hirszcwicz, M. 472b
Hitler, A. 11, 45, 56, 125, 128, 318, 323, 384, 441b, 472b, 489b
Hoare, Q. 499b
Hobbes, T. 448b
Hobsbawm, E. J. 327, 507b, 529b
Hobson, S. G. 117
Höglund, Z. 465b
Hogben, L. 473b
Holbwacks, 451b
Holt, R. 484b
Hondrich, K. O. 456b, 504b
Horowitz, D. 447b
Horthy, M. de N. 124, 383

Horvat, B. 7, 14, 53, 172b, 435b, 460b, 462b, 475b, 476b, 477b, 482b, 484b, 485b, 495b, 496b, 512b, 523b, 524b, 525b, 526b, 529b
Hruščov, N. 39, 42, 56, 441b, 448b, 461b
Huber, V. 113
Huerte 312
Huntington, S. 382, 455b, 522b, 533b
Hutcheson, F. 180

I

Iadov, V. A. 513b
Iglesias, P. 462b
Inkeles, A. 448b, 454b, 455b, (421b)
Israel, J. 82, 459b, 460b
Isus, 41, 43, 442b, 444b
Ivan, XXIII 147
Ivanchevich, M. 473b

J

Jackson, A. 319
Jacques, E. 468b, 470b
Jahue, 439b
Jain, S. 55
Jakir, 448b
Jakob, sv. 255
Jampoljskaja, 157, 472b
Janičijević, M. 505b
Jaruzelski, W. 6
Jevdokimov, 46
Jenkins, D. 515b, 517b
Jevons, 28
Johansen, L. 523b
Johnson, A. G. 471b, 513b
Jones, 518b
Jouvenel, B. de 490b

K

Kaganovič, L. 45
Kahl, J. A. 453b
Kahn, R. L. 452b, 492b, 511b
Kalanta, R. 57
Kalecki, 27
Kalinjin, M. I. 57
Kaliski, J. 487b
Kalvin, J. 46
Kamenko, E. 181
Kamenjev, L. B. R. 46, 448b
Kamusić, M. 482b
Kangrga, M. 478b
Kant, I. 181, 188, 437b, 479b
Kaplan, A. 492b
Kapler, 457b
Karabeli, J. 454b
Kardelj, E. 71, 474b, 528b
Karlsson, L. E. 517b
Kassalow, 465b
Kassum, A. N. 404

Katz, D. 452b
Kautilya, 437b
Kautsky, K. 11, 13, 126, 188, 238, 352, 438, 442b, 450b, 465b, 470b, 480b, 485b, 490b, 498b, 500b, 505b
Kavčić, B. 482b
Kaysen, C. 435b
Keller, S. 69, 453b, 505b
Kelsen, H. 485b
Kendall, W. 466b
Kennedy, J. F. 490b
Keynes, J. M. 27, 28, 128, 271, 283, 286, 287, 398, 495b
Khalud, I. 541b
Kidron, M. 435b
Kim, I. S. 440b
King, A. 260
Killich, 507b
Kirkwood, D. 467b
Kissels, A. A. 513b
Kissinger, H. 527b
Klikovac, J. 464b
Kljebanov, V. 377
Knight, F. 516b
Kohn, N. L. 504b, 513b
Kolakowski, L. 47, 58, 376, 448, 520b
Kolko, G. 480b
Kollontaj, A. 123
Kolm, S. 77, 457b
Kondratjev, 398
Konstantinov, 448b
Koontz, H. 473b
Kopernik, N. 43
Kornai, J. 167, 475b
Kornhauser, A. 503b
Korpi, W. 450b, 455b, 514b, 515b
Korsch, K. 129, 466b
Kosigin, N. 378
Kossuth, J. 318
Kosta, J. 447b
Kotz, N. 513b
Kovač, P. 468b
Kozic, P. 443b
Kravčenko, V. 444b
Krešić, A. 442b
Kristol, J. 432b
Kristovics, J. 105
Kropotkin, P. 99, 114, 117, 122, 445b, 464b
Kuda, R. 465b
Kulischer, J. 444b
Kunkrator, F. 265b
Künzli, A. 445b

L

Lafayette, marquis de 311
Lagardelle, H. 115
Lampan, J. 516b
Landauer, C. 434b
Lane, D. 455b, 456b, 497b
Lane, R. 14, 352, 422, 485b, 489b, 497b, 501b

Lane, W. 109
Lao Ze, 489b
La Palombara, J. 450b
Lapenna, J. 485b
Larnez, R. J. 435b
Laski, G. 501b
Laski, H. J. 20, 190, 241, 245, 432b, 433b, 487b, 499b
Lassalle, F. 100, 104, 105
Laslett, P. 481b
Lasswell, H. 264, 448b, 492b
Laumann, E. 460b, 449b, 461b
Lavoisier, 311
Lazonick, W. 507b
Leavitt, H. 482b
Lederer, 126
Lefe Bure, G. 432b, 438b, 498b
Lenski, G. E. 454b, 480b, 501b
Lenjin, V. I. 11, 32, 36, 42, 56, 57, 63, 99, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 129, 132, 155, 181, 237, 238, 303, 307, 343, 344, 352, 376, 381, 438b, 442b, 445b, 450b, 464b, 465b, 472b, 485b, 494b, 498b
Leon, D. de 115, 116
Leonhar, D. W. 457b, 522b
Lepage, H. 495b
Leptin, G. E. 476b
Lerner, D. 448b
Leroux, P. 109
Lewis, B. 474b
Levitski, B. 448b
Libknecht, K. 126, 129
Lichtheim, G. 438b, 462b
Lickert, R. 448b
Lindbeck, A. 14
Lindblom, Ch. 450b, 455b, 474b, 490b, 522b
Lipsent, M. 322
Lipset, S. M. 258, 450b, 453b, 460b, 454b, 501b, 502b, 503b
Lisjenko, 47, 447b
Locke, J. 240, 263, 313, 486b
Lockwood, 331, 508b
Lojola, I. 44b
Loucks, W. 494b
Lozovski, A. 121
Luis, XVI 313
Lukács, G. 57, 58, 85, 459b, 496b
Lukes, S. 437b, 472b
Luxemburg, R. 32, 126, 181, 348, 423, 436b, 438b, 445b, 464b
Lynd, S. 27, 435b

M

Machiavelli, N. 254, 461b
Macpherson, C. B. 492b
Maione, B. 466b
Malenkov, 166
Malinowski, B. 533b, 429
Mallet, S. 309, 498b, 511b
Malthus, 434b

Mandel, E. 142, 310, 306, 307, 334, 335, 435b, 463b, 466b, 467b, 496b, 497b, 511b
Mannheim, K. 21, 46, 432b, 444b, 460b
Manov, G. 519b
Mao, Z. 39, 44, 63, 382, 388, 394, 441, 443b, 444b, 466b, 472b, 500b
Marat, 263
Marcuse, H. 333, 344, 444b, 460b, 461b
Marglini, S. 517b
Marko, ap. 479b
Marković, M. 80, 85, 89, 424, 458b, 459b, 360b, 482b, 493b, 498b, 527b, 528b
Marković, Z. 324, 504b
Marshall, T. H. 68, 69, 414
Martinović, L. J. 14
Marx, K. 9, 10, 11, 12, 15, 18, 19, 22, 28, 32, 35, 38, 40, 42, 52, 62, 63, 67, 76, 80, 81, 84, 85, 89, 97, 104, 105, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 119, 150, 151, 156, 158, 180, 181, 187, 188, 192, 195, 218, 219, 235, 237, 238, 271, 301, 303, 304, 305, 307, 309, 314, 318, 322, 332, 333, 334, 336, 337, 347, 417, 419, 424, 430, 436b, 437b, 438b, 439b, 441b, 442b, 443b, 445b, 446b, 447b, 449b, 452b, 458b, 460b, 462b, 471b, 472b, 479b, 485b, 489b, 490b, 492b, 495b, 496b, 497b, 500b, 508b, 510b, 513b, 514b, 519b, 524b, 531b
Maslow, A. 153, 337, 338, 340, 341, 429, 530b
Matejko, A. A. 475b
Matija 444b
Matles, J. 469b
Matthews, M. 72, 73, 448b, 455b, 457b, 472b
Mayhew, H. 507b
Mayo, E. 162, 473b
McCharty, W. E. S. 467b
McKenzine, R. 436b
McKitterisk, T. E. M. 195, 468b
Mead, M. 530b
Mead, J. E. 434b
Means, G. L. 25, 435b
Medvedev, R. 446b, 447b, 454b, 455b, 520b
Mgioner, 514b, 516b, 517b
Melman, S. 478b
Mendel, 44, 305
Menger, 28
Meshinsky, P. 473b, 474b
Mesija, 439b
Metaxas, 384
Michal, M. G. 510b
Michels, R. 49
Michnik, A. 521b
Mićunović, V. 461b
Mihaljek, D. 7
Mikić, M. 7
Mikojan, A. I. 57
Milanski, A. 41
Milgram, S. 460b
Milliband, R. 438b, 454b, 456b
Mill, J. S. 151, 163, 358, 361, 471b, 515b
Miller, J. 433b
Miller, S. 455b, 506b
Mills, C. W. 454b
Miljević, Đ. 468b
Minc, B. 155
Mitchell, V. K. 512b
Mišin, M. B. 448b
Mitsui, 311
Molotov, V. M. S. 57
Montero, B. de S. L. 516b
Montesquieu, C. L. S. de 240, 241, 313, 486b, 487b
Moor, B. 46, 444b
More, T. 99
Morris, W. 108, 117, 462b
Mosca, G. 457b
Moss, J. 526b
Moudgil, P. 512b
Müller, H. 127, 128
Mundella 435b
Mussolini, B. 45, 130, 323, 383, 437b, 440b
Myers, C. A. 467b, 470b
Myrdal, G. 478b

N

Nagel, E. 177
Nagy, I. 461b
Nečajev, 45
Nelson, J. 522b
Neubauer, D. 448b
Neumann, F. L. 449b
Newcomb, T. M. 452b
Newfield, J. 488b
Nightingale, R. T. 20, 432b
Nisbet, R. A. 495b, 499b
Nixon, R. 490b
Nomad, M. 438b
Norman, E. H. 498b
Noske, G. 125, 127
Nove, A. 457b
Novotny, A. 45
Nozick, R. 185
Nyerere, J. 38, 307, 380, 385, 386, 419, 439b, 522b

O

Oakeshott, W. F. 24
Oalin, 404
Obradović, J. 466b
Oelmüller, W. 445b
Oiserman, 459b
Ollman, B. 459b
Olson, M. 498b
Organski, A. F. K. 433b
Otrovitijanov, K. V. 495b
Osers, J. 466b
Osinski, V. V. 122
Osovski, S. 451b, 454b
O'Toole, J. 466b
Owen, R. 101, 102, 106, 109, 149, 368, 432b,

P

Padilla, H. 46
Paepe, C. de 114
Paj, I. 211
Palach, J. 57
Palmer, R. R. 432
Palombara, J. la 260, 490b
Pankratova, A. 464b
Pannekoek, A. 129, 447b
Pantić, D. 505b
Papandopulos, G. 498b
Papandreu, A. 152
Pappenheim, F. 439b
Pareto, W. 237, 610, 120, 232, 288
Parkin, F. 451b
Parsons, T. 235, 484b, 489b, 493b
Pašić, N. 433b, 491b
Pateman, C. 265, 473b, 493b
Paton, J. M. 118
Pavao, sv. 449b
Pavičević, R. L. 462b
Pečuljić, M. 66, 74, 75, 452b, 456b, 515b, 520b
Pelikan, J. 519b
Pelloutier, F. 114
Pen, J. 453b, 480b
Penty, a. j. 116, 117
Peron, J. 323
Petar, sv. 449b
Peters, V. 470b
Petöfi, S. 132
Petrović, G. 81, 458b, 481b, 498b
Petty, W. 28
Pfaff, M. 457b
Philipp, L. 311
Phillips, J. D. 474b
Pierce, B. 496b
Pilsudski, J. 6, 384
Pinochet, 498b
Pischel, E. C. 466b
Pizzorno, A. 440b
Pjatakov, 46
Platon, 99, 486b
Plehanov, G. V. 446b, 462b
Polanyi, K. 150, 471b
Pombert, R. 526b
Pool, S. de 259
Popović, M. 324, 437b
Porter, L. W. 472b
Pougett, E. 114
Powell, B. B. 491b
Prais, 434b
Prašnikar, J. 495b
Preobraženski, J. 303
Pribičević, B. 466b, 467b
Proudhon, P. J. 32, 99, 105, 106, 107, 108, 111, 113, 114, 117, 219, 314, 462b, 483b
Pryke, R. 453b
Pryor, F. 435b, 447b
Puljić, A. 477b, 523b
Pusić, E. 14, 242, 252, 427, 486b, 489b, 492b, 508b
Pusić, V. 492b

R

Rajnović, V. 487b
Ratković, M. 528b
Ravenhill, J. 526b
Raynor, S. 450b, 509b, 510b
Rawls, J. 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 337, 479b
Reclus, 114
Reich, M. 434b
Reisman, F. 506b
Reissman, L. 510b
Rencer, K. 67, 452b
Renold, C. G. 135, 143, 144
Resler, H. 466b, 507b, 516b
Resler, M. 488b
Richta, R. 506b, 508b, 528b
Riesman, D. 93, 460b
Rifkin, J. 516, 517b
Rips, I. 522b
Rivera, P. di 383
Rizzi, B. 446b, 456b
Robbins, L. 270, 271, 459b, 494b
Roberts, R. D. V. 145, 468b
Robertson, K. 468b
Robespierre, M. 311
Bobinson, J. 28, 404, 422, 495b, 528b
Rokkan, 491b, 504b
Roosevelt, F. D. 320
Rosner, M. 482b
Ross, F. A. 444b
Ross, J. E. 473b
Rossi, P. H. 455b
Rot, N. 325, 505b
Rouge, A. 15
Rotschild, K. 453b
Runciman, W. G. 452b, 509b
Rousseau, J. J. 256, 258, 263, 313, 492b
Rowland, S. 439b
Rühle, O. 129, 465b
Rus, V. 324, 448b, 482b, 483b, 504b
Russel, B. 38, 383, 430, 439b, 446b, 448b, 458b, 522b, 531b
Rutkevich, N. M. 472b, 520b

S

Sadikov, F. B. 155, 158, 472b
Saharov, A. 54, 55, 447b
Sahlins, M. 428, 530b
Saint-Simon, 32, 99, 111, 238, 483b
Salazar, C. H. R. de 384, 493b
Samuelson, P. 516b
Sarapata, A. 455b
Saville, J. 438b, 456b
Schachtman, M. 446b
Schaff, A. 451, 458b
Schneider, D. 465b
Schopenhauer, A. 431
Schumpeter, J. 10, 126, 144, 181, 263, 432b, 462b, 493b
Schüller, G. K. 448b
Schulze-Delitzsch, H. 115

Scitovsky, T. 509b
Scott, W. H. 468b
Secondat, Ch. L. 487b
Serge, V. 444b
Seymour, J. B. 135, 466b, 467b
Sewell, W. A. 504b
Sharpe, M. 6
Sheth, N. R. 467b
Sihls, E. 442b
Sieves, A. 19
Silw, L. 436b
Silone, I. 43
Singh, J. S. 526, 527b
Simon, Y. 495b
Slansky, R. 39, 440b
Smelser, N. J. 449b, 484b
Smith, A. 28, 180, 209, 258, 270, 277, 345, 512b
Smith, G. N. 499b
Smith, H. 475b
Sokoljnjikov, 46
Sokrat, 441
Solapool, I. de 448b, 491b
Solženjicin, A. 39, 55, 57, 448b
Sombrot, W. 446b
Sorge, A. 489b, 507b
Southall, A. 486b
Staffer, G. L. 503b, 513b
Staljin, J. V. 17, 32, 33, 36, 39, 42, 44, 51, 54, 56, 57, 79, 124, 128, 155, 238, 303, 436b, 437b, 440b, 442b, 444b, 446b, 447b, 448b, 457b, 486b, 490b, 496b, 497b
Stamboliški, A. 383
Stanovčić, V. 445b
Stanovnik, J. 399, 524b
Starker, W. 351
Steell, V. S. 501b
Steers, R. M. 472b
Sterba, J. 480b
Stern, A. 530b
Sternberg, F. 348, 433b
Stirner, M. 114
Stjepanjin, S. A. 519b
Stojanović, A. 445b
Stojanović, S. 437b, 440b, 460b
Stokes, B. 518b
Streeten, P. 178
Strogovich, M. S. 485b
Sun Yat-Sen, 241, 487b
Supek, R. 14, 482b, 522b
Svalastoga, K. 453b, 455b, 473b
Svjerdlov, 120
Szamuely, L. 476b
Szczepanski, J. 455b
Swanson, G. E. 452b
Swezy, P. M. 304, 309, 318, 421, 436b, 447b, 450b, 497b, 498b, 500b, 527b

Š

Šabalkin, 448b
Šik, O. 167
Škaratan, O. I. 454b, 455b

Šljapnjikov, 122, 123
Štajner, K. 55, 57, 448b
Šubkin, V. N. 454b
Šušnjić, Đ. 43, 390, 441b

T

Tadić, Lj. 21, 433b
Tannernbaum, A. 471b, 474b, 482b, 494b
Taylor, F. 152, 153
Taylor, L. 525b
Tenezas, du Montcel, H. 495b
Thalheim, K. C. 476b
Thälmann, 128
Thayer, F. C. 482b
Thompson, D. 450b
Thompson, E. P. 507b
Thompson, V. A. 509b
Thune, S. 488b
Timofejev, A. I. 442b
Tinbergen, J. 413, 526b
Tirjakin, E. 527b
Tito, J. B. 307, 442b, 474b
Tkačev, P. 498b
Tocgueville, A. de 440b, 499b
Tokugawa, 311
Topham, 469b
Topornjin, B. 374, 519b
Townsend, J. 149, 150
Townsend, R. 209, 471b, 483b
Tract, F. 436b
Tristian, F. 114, 128
Trocki, L. 44, 46, 57, 119, 122, 238, 372, 438b, 439b, 448b, 461b, 464b, 485b
Truman, H. S. 490b, 515b
Tucker, B. 114
Tuhačevski, M. N. 448b
Turat, 513b
Turgenjev, I. S. 521b
Turnull, C. 530b

U

Urban, G. R. 521b
Urry, J. 453b
Uyl den J. 405, 406

V

Vahrenkamp, R. 509b
Vanek, J. 370, 468b, 495b
Vanneman, R. 508b
Vanzeti, 116
Vargas, G. 323
Vasović, V. 14
Venturi, F. 444b, 498b, 499b
Verghiani, 314
Vernia, N. 43
Vianello, M. 482b
Vidalenc, S. 462b
Vile, M. J. C. 486b
Vittorini, E. 438b

Volkov, I. 156
Voltaire, F. M. A. 313
Vranicki, P. 95, 447b, 461b
Vrcan, S. 505b

Y

Yankelovich, D. 513b
Yanowitch, M. 518b, 521b
Young, 444

W

Wachtel, H. 500b
Wagner, 485b
Wahma, M. A. 512b
Wakeford, J. 435b, 453b
Walpole, G. D. 144, 468b
Walras, L. 28, 286
Walzer, M. 440b
Ward, B. 12, 278, 279, 444b, 495b
Ward, F. 494b, 507b
Warner, W. L. 474b
Web, B. 487b
Webb, S. 487b
Weber, M. 76, 172, 237, 367, 448b, 449b, 461b, 468b, 479b, 517b
Weissel, E. 464b
Weisser, G. 482b
Weisskop, T. 513b
Weisskoph, T. E. 434b
Weisskoph, W. 88, 460b
Weitling, 36
Wertheimer, A. P. 450b

Wesolowski, W. 451b
Westergaard, D. J. 466b, 488b, 507b, 516b
Wheeler, S. 457b
Whiterhorn, A. 472b
Whitley 135, 136
Whyite, W. F. 438b, 471b
Wiatr, J. 260, 261, 490b
Wigfoss, E. 27, 138, 465b
Wilbrandt, 126
Winterhand, H. R. 490b
Wiseman, H. V. 492b
Wittfogel, K. A. 487b
Wolfe, H. 467b
Wolff, R. 183, 186, 479b
Woodcock, L. 162, 473b
Woytinski, V. 27, 128
Wright, M. S. 453b
Wulff, E. 449b

Z

Zapata, E. 432b
Zimbalist, A. 468b, 478b
Zinovjev, G. 46, 238, 448b, 485b
Zvjenov, 383
Zygier, G. M. 520b

Ž

Ždanov, A. A. 447b, 457b
Živanov, 519b
Životić, M. 181, 479b
Županov, J. 14, 324, 441b, 482b, 483b, 504b, 506b

Kazalo pojmova

A

Administracija (državna uprava) 159, 241, 244, 266
Akumulacija kapitala 33, 109, 149, 317, 348, 383
kapitalistička 24, 33, 109, 317
Albanija 53, 58
Alijenacija (otuđenje)
državne moći 246
koncept 82, 458
ljudska 83—84, 187
marksistička analiza 89
proizvoda rada 83
rada 75, 82, 84, 342, 350, 421
radnika 163, 360
samo- 15, 84
uvjeti za 80—81, 84
Alokacija resursa 86, 171, 226, 387, 423
efikasna 226—229
Altruizam 429
Alžir 94, 131, 138, 352, 381
Anarhija 126, 128
Anarhist, 32, 49, 99, 114
Anarhizam 108
Angola 381
Argentina 115
Asocijacija 161
Australija 53, 55, 109, 116, 118, 433
Australija 48, 53, 73, 124, 136, 138, 142
Autokracija 36, 159, 381
carska 50, 155
ekonomska 345
kapitalistička 118
politička 50
upravljачka 142
Autonomija 43, 108, 171, 215
Autoritarizam 50—51, 118, 320, 352
upravna diktatura 142
Autoritarno društvo 47, 94
Autoritet (vidi i vlast) 36, 65, 37, 209, 264
birokratski 71
državni 315
institucija 288
monetarni 288, 287
moralni 57
politički 60, 160, 202, 352

poslovni 352
struktura 151, 265
upravljачki 153
vjerski 48

B

Babuvisti 35
Bakunjinisti 38
Belgija 21, 53, 138, 254, 384
Besklasno društvo 33, 50, 75, 107, 261, 424, 436
Birokracija 30, 51, 70—79, 88, 130, 136, 144, 155, 180, 230, 392, 445
Bolivija 134, 139
Bratstvo (vidi solidarnost)
Bretton-Woodski sistem 398, 407
Britanija (vidi Ujedinjeno Kraljevstvo)
Bugarska 53, 55, 58, 169
Buržoaski
diktatura 35
društvo 33, 111, 113
ideologija 18
kozmpolitizam 95

C

Centralizacija 26, 101, 110—113, 168, 391
Centralizam, demokratski 44, 94, 156, 158—159, 256, 395
Chapelierov zakon 22
Cijena 26, 27, 272
konkurentna 26
novčana 272
oligopolska 26
sistem 272
teorija formiranja cijena 219
Crkva 102
državna 63
katolička 34, 41—49, 147, 158
kršćanska 41, 47
vjerska 64

Č

Čehoslovačka 17, 53, 55, 58, 95, 133, 136, 79, 157, 169, 379, 519
 Čile 17, 105, 139, 352, 381, 518

D

Danska 53, 138, 255
 Decentralizacija 32, 99—100, 169—170, 214
 Demokracija 21, 47, 159, 351
 buržoaska 21, 32, 36
 ekonomska 105, 352, 380
 funkcionalna 117
 imotentna 438
 industrijska 129, 200, 345, 350, 470
 parlamentarna 255, 384
 plutodemokracija 380
 politička 35, 38, 90, 237, 345, 375, 380, 384, 432
 sindikalna 154
 socijalistička 35, 37, 254, 261, 266
 Despotizam 437, 438
 Diktatura
 buržoazije 35, 237
 fašistička 131
 nad proletarijatom 324
 partije 375, 438
 politička 35
 proletarijata 35, 36, 237, 49, 100, 123, 429, 485, 496
 revolucionarnog vodstva 36
 staljinistička doktrina 375
 znanstvena koncepcija 237
 Dohodak
 neradni (renta) 34, 220—222
 osobni 221, 227, 231
 po redniku 279—281
 princip 528
 privatni 34
 radni 221, 223
 raspodjela 53, 55, 74, 226, 227, 529
 želje 281
 Društveni
 inicijativa 164
 karakter 429
 mobilnost 73, 157, 168
 odnosi 198
 poredak (sistem) 148, 161, 170, 352, 380, 446
 preobražaj 113, 352
 prestiž 65, 64
 status 72—73
 Država 236
 autoritarna 32
 definicija 237
 eliminiranje 99
 klasna priroda 374
 kontrola 34
 odumiruća 108, 32, 237, 436

realizam 457
 totalitarna 58
 Duopol 30, 257

E

Efikasnost
 alokacije resursa 226—227
 ekonomska 86, 148, 161, 231
 etatistički model 166
 kapitalistički model 162, 175
 marginalna, investicija 272, 283—285
 Paretoovog tipa 86, 180
 poduzeća 162, 223, 278, 366
 politička 233
 tehnička 56
 Egalitarizam 104, 225, 325
 Egipat 51, 52, 139
 Egoizam 187
 Ekonomija (privreda) 276
 etatistička 72, 171, 168
 kapitalistička 224, 239, 275
 klasična 28, 180, 270
 laissez-faire 273
 liberalnokapitalistička 275
 miješana 278
 neoklasična 28, 224, 270
 radničkog upravljanja 173—174, 224
 samoupravna 273, 291
 socijalistička 171, 175, 273, 278, 282, 369
 tržišna 286, 369
 Ekonomije
 disekonomije 272
 eksterne 272
 obima 272
 Eksploatacija 107, 149, 161, 200
 kapitalistička 33, 34, 149
 klasa 22, 23, 33
 koeksploatacija 327
 radničke klase 100, 325
 Eksternalije
 dinamičke 272
 statičke 272
 Elastičnost
 ponude 272
 potražnje 272
 Elita 78, 90, 157, 266, 453
 etatistička 72
 koncept 68
 obrazovna 159
 podjela 68, 78
 politička 158
 Elitizam 99
 Estonija 55
 Etatizam 40, 48, 50, 52—53, 32, 99, 159, 278, 58, 175, 95, 168, 217, 373, 379
 Etička teorija 180
 deontološka 179
 teleološka 179
 Etika
 društvena 180, 182

pravde 181, 187
 utilitarna 179, 180
 Etiopija 381

F

Falansterije 102, 103
 Fašizam 58, 94, 306, 438, 437, 440, 443
 Federacija 103, 214, 249, 250—251, 290, 291
 Federalizam 106, 108
 Fetišizam čina 89, 90, 422
 Feudalizam 20, 29, 68, 149, 186
 Finska 53, 138, 384, 433
 Fiziokrati 28, 314
 Francuska 21, 22, 25, 53, 138, 254, 129, 136, 359, 433

G

GATT 407, 408
 Grčka 17, 67, 169
 GULAG 39, 55, 57, 58, 448
 Gvineja 381

H

Hedonizam 354
 Hijerarhija 39, 50, 95, 148, 152
 autokratska 350
 autoritarna 47
 birokratska 76
 hijerarhijska piramida 66
 ekonomska 79
 koncept 160
 politička 79
 potreba 338
 upravljačka 156
Homo consumens 91
Homo duplex 94, 95
Homo homini lupus 34

I

Ideologija 43, 443
 buržoaska 18
 eksploatirane klase 63
 parasocijalistička 38
 vladajuće klase 63
 znanstvena 38, 47
 Indija 138
 Industrijalizacija 22, 171
 Inflacija 79, 166, 173, 287, 398, 496
 Interes
 artikulacija 259, 261
 objektivni (povijesni) 51, 308
 Internacionalna prva (1864—1876) 99, 112, 113, 114, 305, 318
 druga (1889—1916) 100, 113, 303, 305

treća (1919—1943) 42, 99
 stvaranje 101, 114
 Investicije
 aktivizacijsko razdoblje 284, 285
 marginalna efikasnost 272, 283, 284, 285
 stopa 282
 Irska 169
 Italija 21, 115, 129, 138
 Izrael 53, 139

J

Japan 30, 118, 255, 311, 414
 Jaz razvijenosti 406, 415
 Jedinica
 ekonomska 201, 214
 proizvodna 162, 175
 radna 201, 215
 Jednakost 188
 društvena 189, 190
 ekonomskih uvjeta 190
 građana 183, 192, 235, 254
 mogućnosti 189
 načela 190
 potrošača 191, 219, 233
 pravna 21
 proizvođača 191, 197
 socijalistička 47, 188, 190
 tržišna 21
 Jemen 381
 Jugoslavija 105, 119, 136, 140, 169, 170, 171, 172, 192, 281, 386

K

Kamata 109
 alokaciona funkcija 34
 stopa 283, 369
 Kambodža 57
 Kanada 53, 403, 433
 Kapital
 akumulacija 33, 109
 društveni 227
 ljudski 83, 86
 marginalna vrijednost proizvoda kapitala 227
 proizvodni 34
 Kapitalizam 19
 državni 51, 27, 29, 122, 445
 državno-monopolni 30, 151
 industrijski 28
 klasifikacija 27—29
 konkurentski 26, 28
 laissez-faire 28, 31, 152
 liberalni 99, 278, 357
 monopolni 26, 28
 regulirani 28, 31
 trgovački 28
 tržišno orijentirani 17
 Kartel 24, 26
 Kenija 109
 Kina 17, 57, 248, 381, 436

Klasa

borba 32, 46, 55, 61, 321
 društvena 60, 65, 66, 451
 konflikt 46, 64
 opslužna 67, 68
 podjela 72
 polarizacija 151
 progresivna 44
 radnička 22, 35, 69, 110, 151, 256, 308, 437
 revolucionarna 36
 vladajuća 55, 64, 68, 69, 78, 149, 256

Kolonijalizam 94

KOMINFORM 57, 79, 141, 411

KOMINTERNA (vidi treću internacionalu)

Komuna 106, 109, 114, 117

Komunistička partija Sovjetskog Saveza, Kongres

četvrti (1917) 56

osmi (1919) 122

deveti (1920) 122

deseti (1921) 123

trinaesti (1924) 439

sedamnaesti (1934) 55

osamnaesti (1939) 32

dvadeseti (1956) 56

dvadesetprvi (1959)

dvadesetdrugi (1962) 373

dvadesettreći (1966) 158

Komunistički manifest 32, 33, 35, 111, 112, 109, 110, 151, 195, 237, 305, 317

Komunizam 17, 109, 429

primitivni 40

savjeta 129

znanstveni 181

Konfederacija 114, 173

Kongo 139

Konkurencija 24, 27, 144, 224, 228, 275

Kontrarevolucija 17, 49, 51, 55, 310

Konzumerizam 345

Kooperacija 104, 275, 276, 366

Koreja 440

Korporacija 26, 27, 24, 25, 30, 278, 358, 434

Krize 415

moralna 398

svjetska ekonomska (1930) 27, 53, 152, 277, 425

Kuba 53, 57, 134, 170

L

Laissez-faire 34, 151

Latvia 54, 384

Legitimnost 206, 351

Liberalizacija 21

Liberalizam 20, 34, 173

Litva 54, 57, 384

Luxemburg 142, 312

M

Mađarska 17, 53, 58, 169, 105, 519, 57

Marksizam 36, 110, 432, 438, 447

Marksizam-lenjinizam 39, 42, 94

Maroko 130

Meksiko 316

Meritokracija 354

Moć

arbitrarna 214

decentralizacija 235, 239

dekoncentracija 235

društvena 60, 66

državna 27, 155, 237, 239

ekonomska 32, 62, 63, 75

hijerarhija 160

izvršna 240

klasifikacija 61

koncentracija 40, 84

manipulativna 62—64

podjela 61, 84, 87, 269

politička 36, 62, 63, 75, 451

savjetodavna 204

tipovi 449

zakonodavna 202, 240

Mongolija 404

Monopol 26, 27, 257, 168, 258

Mozambik 313, 381

Mutualizam 106, 107

N

Nadnice 27, 72, 150, 425, 436

Nepotizam 77

Nikaragva 17

Nizozemska 22, 29, 129, 238, 255

Norveška 124, 136, 169, 433

Novi Zeland 246, 433

NJ

Njemačka (Savezna Republika) 30, 53, 115,

124, 130, 136, 246, 354

O

Odbor (komitet)

izvršni 204

nadzorni 137, 206

tvornički 121, 120, 123, 132, 137

upravni 131, 138

Odnosi

birokratski 88

društveni 75, 81, 85, 150, 200, 326

ekonomski 81

ljudski 152, 153, 157, 164

normativni 235

politički 236

prinudni 235

proizvodni 19, 52

robno-novčani 180

utiliteta 180, 235

vlasnički 197, 449

Oligarhija 21, 26, 27, 436

Oligopol 27, 165, 257, 435

Općina 249, 250, 252, 299

OPEC 403, 409

P

Pakistan 139

Paragvaj 109

Participacija 147, 148, 263, 358

načela 267

politička 237, 265, 315

samoupravljanje 142, 146

suodlučivanje 133, 142, 146, 358, 359

u odlučivanju 79

u upravljanju 137, 210

zajedničko savjetovanje 137, 138, 142,

145, 146

Partija 39, 254, 259, 319, 355, 439

funkcija 393

laburistička 326

nestanak političke 265

socijaldemokratska 256, 36, 49, 99, 100,

110, 124, 258

vladajuća 44, 157

Partijnost 44, 43

Paternalizam 153, 156

Peronizam 51, 323

Peru 140, 361

Planiranje 270, 404

administrativno 112, 277—278, 287

centralno 17, 33, 99, 169, 172, 387

društveno 166, 175, 224, 271, 273

funkcije 273

kontinuirano 275

Plutokracija 78

Poduzeće 25

etatičko 220

ilirsko 278, 279, 280, 281

kapitalističko 24, 162, 170, 220

samoupravno 278, 131, 203, 367

socijalističko 133, 175, 200

Politika

ekonomska 250, 277, 388

monetarna 286

strateška 356

Politokracija 77, 78, 373, 420

Poljska 17, 53, 79, 124, 132, 169, 373

Pomoć 410

Poredak 100, 105, 107, 134, 170, 399

NMEP 407

Poslovni (privredni) ciklusi 146, 175

Potreba 27, 232

hijerarhija 338

klasifikacija 337

ljudske 337

teorija 153

zadovoljenje 337, 338, 341, 348

Potrošnja 232

javna 230

kolektivna 230, 232, 233

maksimizacija 291

Prava

građanska 192, 396

ljudska 187

politička 239

prirodna 19

subjektivna 239

vlasništva 197, 239

Pravda 105, 182, 184, 186, 189, 213

Pravosuđe 244

Preferencije potrošača 27, 232

Prijelaz

doktrina 303

i svjetska privreda 398

putevi, etatičke zemlje 372

putevi, kapitalističke zemlje 347

putevi, nerazvijene zemlje 380

razdoblje 49, 118, 129, 301

strategija 336

Prinuda 79, 341, 421, 450

Profit 26, 27, 90, 140, 227

podjela 221, 361

Proizvod, društveni

podjela 230

Proletarijat 334

diktatura 123

društvena klasa 109, 110

lumpen- 382

Proletarizacija 24

Protekcionizam 398

R

Rad

kao roba 149, 150, 151

podjela 40, 241

produktivnost 424

Radničko

kontrola 142

samoupravljanje 134, 140, 389

savjeti 133, 201

Raspodjela

dohodka 23, 54, 171—172, 175, 273, 219,

224, 229

Gini koeficijent 54

Lorenzova krivulja 54

prema potrebama 230

prema radu 219, 230, 233

Ravnoteža 291

Razvoj

buržoaski 21, 48

ekonomski 291

kapitalistički 20, 23, 27, 29, 153, 172,

388

socijalistički 17, 52

Recesija 173

Reforma 109, 310

društvena 33, 110

privredna (ekonomska) 133, 173

Reformizam 100, 101

Regrutiranje 241, 242, 248, 258, 260, 261

Reifikacija 80, 85, 422
 obilježja 89—90
 pojam 85
 Religija 37—39, 43, 439
 Renta 221—223, 225
 Republika (regija) 249—250, 292, 296
 Resursi
 ekonomski 161, 175
 ljudski 153, 391
 materijalni 33, 391
 transfer 402, 410
 Revolucija 48, 119, 310
 antikapitalistička 310
 buržoaska 17, 19, 33, 239, 303, 432
 februarska u Rusiji (1917) 36
 francuska (1789), 23, 47, 105, 187, 311, 440
 industrijska 21, 28, 327, 406
 japanska 311
 kineska (i kulturna) 46, 133, 312
 mađarska 124, 132
 meksička 312, 432
 Oktobarska u Rusiji (1917) 17, 49, 50, 120, 312, 446
 Pariška komuna (1871) 107, 111, 237
 proleterska 72
 ruska (1905) 119
 socijalistička 18, 38, 49
 1848. 119
 Roba 150
 fetišizam 86, 88—90, 333, 422
 Rumunjska 58, 169
 Rusija (vidi Sovjetski Savez)

S

SAD 17, 22, 25, 53, 57, 91, 115, 137, 254, 343, 350, 433, 435, 439
 Samoodređenje 48, 80, 91, 154, 341, 343, 419
 Samoostvarenje 80, 189, 190, 340, 419
 Samouprava 101, 136, 137, 140, 192, 241, 242, 248, 266, 374, 391
 Savjet
 radnički 126, 131, 134, 135, 141, 201, 212—213
 tvornički 134, 136, 138
 zajedničke proizvodnje 138
 zajedničko upravljanje 139
 za zaštitu zakonitosti 206
 Sayov zakon 286, 496
 SDR 401
 Sindikalisti 49, 115, 135
 Sindikalizam 114—116, 135
 Sindikat 26, 27, 100, 153, 319, 355, 435, 436, 450
 Sirija 139
 Sistem
 društveni 99, 134, 235
 društveno-ekonomski 81
 izgradnja 236, 399
 kapitalistički 128

partijski 257
 politički 236, 254
 Sloboda 86, 105, 188, 419, 421
 aspekti 190
 definicija 19, 20
 ekonomska 23
 individualna 23, 103
 ljudska 86
 negativna 268
 politička 20, 185, 372
 pozitivna 268
 tržišna 86
 Socijalistički
 realizam 35, 438
 Socijalizacija 77, 125—126, 259, 360, 421
 Socijalizam 176, 398, 419
 asocijacijski 432
 definicija 49, 109
 ekonomska definicija 219
 gildski 102, 116, 117, 135
 marksistički 112
 razvijeni 242
 samoupravni 148, 195, 198
 teološki 38, 43, 46, 109
 tržišni 421
 utopijski 114, 238
 znanstveni 38, 39, 46, 107, 398
 Solidarnost 95, 188, 398
 mehanička 40
 organska 40
 Sovjetski Savez 17, 53, 138, 72, 154, 157, 342
 Sparta 41
 Stagflacija 398
 Staljinizam 51, 128, 323
 Stratifikacija
 društvena 60, 76, 77, 83
 etatistička 70
 kapitalistička 66
 klasna 71, 160
 Svijest
 autoritarna 94
 buržoaska 85
 društvena 88, 105, 324
 individualna 41
 klasna 110, 320
 kolektivna 40, 41, 441
 religiozna (struktura) 37, 40, 47, 56, 315
 revolucionarna 309
 socijalistička 304, 324
 Svjetska vlada 400

Š

Španjolska 115, 130, 254
 Švedska 53, 58—59, 115, 138, 350, 359, 362, 433
 Švicarska 21, 124, 249, 433

T

Talmud 442
 Tanzanija 139, 307, 381

Tehnološki napredak 30, 71, 84, 225, 425, 430
 Teokracija 46
 Totalitarizam 37, 56, 58
 Tržište
 kao instrument alokacije 423
 kapitala 27
 kapitalističko 48, 345
 laissez-faire 34, 173, 224, 273, 229, 270
 slobodno 17
 socijalističko 224
 Turska 139

U

Ujedinjene Nacije 399, 408, 414
 agencije 400, 404
 Ujedinjeno Kraljevstvo 21, 22, 23, 25, 27, 58, 53, 135, 136, 154, 246, 248, 311, 342, 359, 433
 Upravljanje
 radničko 90, 114, 119, 140, 141, 200, 208, 276
 samo- 48, 266, 345, 424
 suština 156
 znanstveno 151, 152
 Utilitarizam 180, 92, 179, 181

V

Venecuela 139
 Vijetnam 57, 94, 404

Vizionari 101
 Vlasništvo
 društveno 34, 175, 197, 261
 državno 17, 155
 državno-socijalistička teorija 197
 javno 34
 kolektivno 107, 76, 106, 369
 privatno 33, 34, 35, 17, 41, 87, 106
 razdvajanje 26, 210
 zadružno 113
 zajedničko 41
 Vlast 36, 65, 237, 456, 487
 apsolutna 56, 239
 arbitrarna 144, 145
 birokratska 71
 državna 108, 315, 436, 437, 112
 izvršna 144, 237, 240, 243
 monetarna 287—288
 narodna 47
 podjela 122, 239—240
 politička 60, 107, 160, 48, 264, 265, 380
 profesionalna 160
 struktura 151, 265
 u poduzeću 151
 vjerska 48

Z

Zadruga 102, 113, 139, 146, 366, 367, 368, 424
 Zakonodavstvo 242

Sadržaj

<i>Predgovor jugoslavenskom izdanju</i>	5
<i>Predgovor engleskom izdanju</i>	9

PRVI DIO

KRIKA SUVREMENIH DRUŠTVENO-EKONOMSKIH SISTEMA

Uvod	17
1. Kapitalizam	19
I. Buržoaskе revolucije i proces političke liberalizacije	19
II. Eksproprijacija nezavisnih proizvođača i koncentracija ekonomske moći	23
III. Opći obrazac kapitalističkog razvoja	27
2. Etatizam	32
I. Lažne antinomije	33
II. Religiozna struktura svijesti	37
A. Eklezijasticizam	38
B. Religiozna svijest	40
C. Sekularizacija religije i uloga đavla-neprijatelja	41
D. Doktrina partijnosti	43
E. Potiskivanje vlastitog ja	44
F. Funkcionalna razmatranja	46
III. Novi društveni sistem	49
A. Kontrarevolucija iznutra	49
B. Posljedice	53
3. Društvena stratifikacija u kapitalizmu i etatizmu	60
I. Društvena klasa	60
II. Društvena stratifikacija u kapitalizmu	66
III. Društvena stratifikacija u etatizmu	70
4. Alijenacija i reifikacija	80
I. Alijenacija	80
II. Reifikacija	85
III. Neke psihološke i moralne posljedice	89

DRUGI DIO

U POTRAZI ZA ALTERNATIVOM

5. Povijesni laboratorij: Novi društveni sistem u nastajanju	99
I. Uvod	99
II. Vizionari	101
III. Pokreti	109
IV. Revolucije	119
V. Poredak	134
VI. Evaluacija	141
6. Komparativna organizacija i efikasnost	148
I. Komparativna organizacija	148
A. Kapitalistički organizacijski model	148
B. Etatiistički organizacijski model	154
C. Socijalistički organizacijski model	160
II. Komparativna efikasnost	161
A. Neefikasnost kapitalističke organizacije	162
B. Neefikasnost etatiističke organizacije	166
C. Komparativna efikasnost	170
7. Poželjenost socijalizma	176
I. Vrijednosni sudovi	176
II. Dvije verzije utilitarne etike	179
III. Etika pravde	181
IV. Operacionalizacija pravednog društva	186

TREĆI DIO

IZGRADNJA SAMOUPRAVNOG SOCIJALIZMA

8. Jednakost proizvođača	197
I. Društveno vlasništvo	197
II. Radničko upravljanje: načela organizacije	200
III. Radničko upravljanje: organizacijska shema	202
IV. Mogući problemi radničkog upravljanja	208
9. Jednakost potrošača	219
I. Raspodjela prema radu	219
II. Određivanje radnog dohotka	223
III. O efikasnosti alokacije i optimalnoj raspodjeli dohotka	226
IV. Raspodjela prema potrebama	230
10. Jednakost građana: Decentralizacija i dekoncentracija moći	235
I. Država	236
II. Podjela vlasti	239
III. Institucionalizacija šest funkcija samouprave	242
IV. Teritorijalna decentralizacija: dekoncentracija vlasti	249

11. Jednakost građana: Socijalistička demokracija	254
I. Političke partije	254
II. Rekrutiranje za političke funkcije	258
III. Participacija u odnosu prema liberalizmu i kolektivizmu	263
IV. Socijalistička demokracija	266
12. Planiranje s tržištem	270
I. Propusti tržišta	270
II. Funkcije planiranja	273
III. Pet tipova regulacijskih mehanizama	276
IV. Ponašanje samoupravnog poduzeća	278
V. Optimalna stopa investiranja	282
13. Makroekonomska organizacija	286
I. Četiri osnovne institucije	286
II. Federacija: tri osnovne funkcije ekonomske politike	290
III. Federacija: institucije	291
IV. Republika	296
V. Općina	299

ČETVRTI DIO

PRIJELAZNO RAZDOBLJE

14. Povijesni scenarij	303
I. Doktrina i stvarnost	303
A. »Marksistička teorija prijelaza«	303
B. Revolucija	310
II. Radnička klasa	316
A. Revolucionarna ili reformistička	316
B. Različite radničke klase	318
C. Posljedice socijalizma	322
III. Nova radnička klasa	326
A. Promjene u strukturi radne snage	326
B. Razvojni stadiji	327
C. Nova radnička klasa	331
D. Novi društveni sukobi	332
15. U potrazi za strategijom prijelaza	336
I. Ljudske potrebe	337
II. Potrebe na razini društva	340
III. Rad: njegova dekompozicija i reintegracija	341
IV. Osnovna strategija	343
16. Pntovi prijelaza: Razvijene kapitalističke zemlje	347
I. Kriza zadovoljavanja potreba	348
II. Kriza legitimnosti	351
III. Sindikati i socijalističke partije i njihove politike	355
IV. Industrijska demokracija	357

V. Socijalizacija proizvodnog kapitala	360
VI. Dva problema koji će se vjerojatno javiti	366
VII. Uloga proizvođačkih zadruga	368
17. Putovi prijelaza: Etatiističke zemlje	372
I. Dinamika promjene	372
II. Što da se radi?	376
18. Putovi prijelaza: Nerazvijene zemlje	380
I. Osvajanje političke vlasti	380
II. Politička stabilnost	383
III. Ekonomika prijelaza	386
IV. Politika prijelaza	389
19. Svjetska privreda u prijelaznom razdoblju	398
I. Uvod	398
II. Dalji razvoj sistema Ujedinjenih naroda	399
III. Premošćivanje jaza	406
A. Jednake početne pozicije	407
B. Pomoć	410
IV. Da li će funkcionirati	413

POSTSCRIPTUM

20. Socijalizam i nakon njega	419
I. Sloboda i samoodržanje	419
II. Socijalistička robna proizvodnja	421
III. Razvojni trendovi	424
IV. Povijesna perspektiva	426
<i>Bilješke</i>	<i>432</i>
<i>Kazalo imena</i>	<i>533</i>
<i>Kazalo pojmova</i>	<i>543</i>

Branko Horvat
POLITIČKA EKONOMIJA SOCIJALIZMA

Izdavač
ČGP DELO
OOUR GLOBUS, Izdavačka djelatnost
Zagreb

Za izdavača
TOMISLAV PUŠEK

Urednik
BOŽO KOVAČEVIĆ

Oprema
TOMISLAV PUŠEK

Lektor
MIJO HRANILOVIĆ

Tisak
ČGP DELO Ljubljana, 1984.